DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

TÜRK KAVRAM SİSTEMİNDE
RENKLER

(VII.-XXI. yüzyıllar arası tarihsel ve çağdaş Türk lehçelerinin yazılı kaynaklan esasında bir etimoloji, bilişsel anlambilimi ve kültürel dilbilimi incelemesi)

Dr. Zhazira Otyzbay
(Jazira Otızbay)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TÜRK KAVRAM SİSTEMİNDE
RENKLER

(VII.-XXI. yüzyıllar arası tarihsel ve çağdaş Türk lehçelerinin yazılı kaynakları esasında bir etimoloji, bilişsel anlambilimi ve kültürel dilbilimi incelemesi)

Dr. Zhazira Otyzbay
(Jazira Otızbay)

Ankara, 2019

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TÜRK KAVRAM SİSTEMİNDE
RENKLER

(VII.-XXI. yüzyıllar arası tarihsel ve çağdaş Türk lehçeleri in yazılı kaynakları esasında bir etimoloji, bilişsel anlambilimi ve kültürel dilbilimi incelemesi)

Dr. Zhazira Otyzbay
(Jazira Otızbay)

Otyzbay, Dr. Zhazira

Türk Kavram Sisteminde Renkler (VII.-XXI. yüzyıllar arası tarihsel ve çağdaş Türk lehçelerinin yazılı kaynakları esasında bir etimoloji, bilişsel anlambilimi ve kültürel dilbilimi incelemesi) / Dr. Zhazira Otyzbay; İnceleyen: Prof. Dr. Melek Erdem; Yayın Yönetmeni: Halil Kaya - Ankara: SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti., 2019

388 s.: 16x24 cm - (SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti.)

ISBN: 978-9944-473-70-5

Kapak Tasarım
Zhazira OTYZBAY

Grafik Tasarım Baskı

SFN TELEVİZYON TANITIM TASARIM YAYINCILIK LTD. ŞTİ.
Cevizlidere Caddesi 1237. Sok. No: 1/17
06520 Balgat-Çankaya/ANKARA
Telefon: +90 312 472 37 73-74 Belgegeçer: +90 312 472 37 75
www.sfn.com.tr

Birinci Baskı
Ankara, 2019 Mart

Baskı sayısı
1000 Adet

5846 Sayılı Kanun'a göre eserin tüm yayın, çeviri ve alıntı hakları yazara aittir. Yazarın izni olmadan, kısmen de olsa radyo ve televizyona uyarlanamaz; oyun, film, elektronik kitap, CD ya da manyetik bant haline getirilemez; fotokopi ve başka elektronik ve mekanik yöntemlerle çoğaltılamaz, başka dillere çevrilemez. Kaynak gösterilmeden kitaptan alıntı yapılamaz.

Önerileriniz için: jazirakentauly@gmail.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

GİRİŞ

Konu 9
Konu Külliyatı 10
Metot 15
Kısaltmalar 16
Eser Kısaltmaları 16
Dil ve Lehçe Kısaltmaları 25
Diğer Kısaltmalar 25
Şekiller ve İşaretler 26

1. BÖLÜM

Renk Kavramı, Bakış ve Yaklaşımlar

1.1. "Renk" Kavramı ve Anlamı 27
1.2. Görsel Algı ve Renk Evrenselliği 33
1.3. Renklerde "Ton", "Parlaklık" ve "Doygunluk" Kavramları 37
1.4. Renkler ve Kültürel Coğrafik Çevre Olgusu 41
1.4.1. Renklerde Göndergesel İlişkililik ve Renklerin Prototipleri 42
1.5. Renk Adlarının Anlamı Üzerine Görüşler 43
1.5.1. "Mavi" ve "Yeşil" Kavramları 43
1.5.1.1. "Mavi" Kavramı 43
1.5.1.2. "Yeşil" Kavramı 45
1.5.1.3. "Yeşil" ve "Mavi" Arasındaki Göndergesel İlişkililik 46
1.5.2. "Sarı", "Kırmızı", "Sıcak Renk" ve "Soğuk Renk" Kavramları 48
1.5.2.1. "Makro Kırmızı" Kavramı 52
1.5.3. "Siyah" ve "Beyaz"/"Koyuluk" ve "Açıklık" Kavramları 54
1.5.3.1. "Makro Siyah" ve "Makro Beyaz" Kavramları 56
1.5.4. "Kahverengi" Kavramı 58
1.5.5. Karma Renkler 60
1.6. Türk Dilinde Renk Adları Üzerine Çalışmalar 61

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2. BÖLÜM

Türk Dilinde Renk Kavramları

2.1. Beyaz 68
2.1.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Beyaz" Kavramı 68
2.1.1.1 ürüŋ 68
2.1.1.1.1. ürüŋ Kullanım Alanı 70
2.1.1.1.2. Anlam Açısından ürüŋ 79
2.1.1.2. aḳ 94
2.1.1.2.1. aḳ Kullanım Alanı 98
2.1.1.2.2. Anlam Açısından aḳ 111
2.2. Siyah 135
2.2.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Siyah" Kavramı 135
2.2.1.1. ḳara 135
2.2.1.1.1. ḳara Kullanım Alanı 140
2.2.1.1.2. Anlam Açısından ḳara 152
2.3. Mavi 166
2.3.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Mavi" Kavramı 166
2.3.1.1. kök 166
2.3.1.1.1. kök Kullanım Alanı 170
2.3.1.1.2. Anlam Açısından kök 184
2.3.2.1. çakır 205
2.3.2.1.1. çakır Kullanım Alanı 205
2.3.2.1.2. Anlam Açısından çakır 205
2.4. Yeşil 205
2.4.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Yeşil" Kavramı 205
2.4.1.1. yaşıl 205
2.4.1.1.1. yaşıl Kullanım Alanı 207
2.4.1.1.2. Anlam Açısından yaşıl 213
2.5. Kırmızı 218
2.5.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Kırmızı" Kavramı 218
2.5.1.1. ḳızıl 218
2.5.1.1.1. ḳızıl Kullanım Alanı 221
2.5.1.1.2. Anlam Açısından ḳızıl 231
2.5.1.2. al 239
2.5.1.2.1. al Kullanım Alanı 241
2.5.1.2.2. Anlam Açısından al 244
2.6. Sarı 250
2.6.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Sarı" Kavramı 250
2.6.1.1. sarıġ 250
2.6.1.1.1. sarıġ Kullanım Alanı 253
2.6.1.1.2. Anlam Açısından sarıġ 262
2.7. Gri 263
2.7.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Gri" Kavramı 263
2.7.1.1. boz 263
2.7.1.1.1. boz Kullanım Alanı 264
2.7.1.1.2. Anlam Açısından boz 270

Ücretsiz PDF Kitap Sitesi - https://rantey.org

2.7.1.2. sur 278
2.7.1.2.1. sur Kullanım Alanı 279
2.7.1.2.2 Anlam Açısından sur 280
2.7.1.3. ḳır 283
2.7.1.3.1. ḳır Kullanım Alanı 283
2.7.1.3.2. Anlam Açısından ḳır 284
2.7.1.4. çal 286
2.7.1.4.1. çal Kullanım Alanı 287
2.7.1.4.2. Anlam Açısından çal 288
2.7.1.5. burul 292
2.7.1.5.1. burul Kullanım Alanı 293
2.7.1.5.2. Anlam Açısından burul 294
2.7.1.6. ḳovu 294
2.7.1.6.1. ḳovu Kullanım Alanı 294
2.7.1.6.2. Anlam Açısından ḳovu 294
2.8. Kahverengi 295
2.8.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Kahverengi" Kavramı 295
2.8.1.1. ḳoŋur 295
2.8.1.1.1. ḳoŋur Kullanım Alanı 297
2.8.1.1.2. Anlam Açısından ḳoŋur 300
2.8.1.2. küreŋ 304
2.8.1.2.1. küreŋ Kullanım Alanı 306
2.8.1.2.2 Anlam Açısından küreŋ 307
2.8.1.3. ḳoçḳıl 307
2.8.1.3.1. ḳoçḳıl Kullanım Alanı 308
2.8.1.3.2. Anlam Açısından ḳoçḳıl 309
2.8.1.4. ḳuba 309
2.8.1.4.1. ḳuba Kullanım Alanı 310
2.8.1.4.2. Anlam Açısından ḳuba 310
2.8.1.5. ḳula 311
2.8.1.5.1. ḳula Kullanım Alanı 311
2.8.1.5.2. Anlam Açısından ḳula 312
2.8.1.6. toruġ 312
2.8.1.6.1. toruġ Kullanım Alanı 313
2.8.1.6.2. Anlam Açısından toruġ 314
2.8.1.7. cireŋ 315
2.8.1.7.1. cireŋ Kullanım Alanı 315
2.8.1.7.2. Anlam Açısından cireŋ 317
2.8.1.8. yaġız 317
2.8.1.8.1. yaġız Kullanım Alanı 318
2.8.1.8.2. Anlam Açısından yaġız 319
2.8.1.9. tarġıl 320
2.8.1.9.1. tarġıl Kullanım Alanı 320
2.8.1.9.2. Anlam Açısından tarġıl 320
2.8.1.10. tarlan 321
2.8.1.10.1. tarlan Kullanım Alanı 321
2.8.1.10.2. Anlam Açısından tarlan 321

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

2.8.1.11 ḳaltar 322
2.8.1.11.1. ḳaltar Kullanım Alanı 322
2.8.1.11.2. Anlam Açısından ḳaltar 322
2.8.1.12. or 322
2.8.1.12.1. or Kullanım Alanı 322
2.8.1.12.2. Anlam Açısından or 323
2.8.1.13. oy 323
2.8.1.13.1. oy Kullanım Alanı 324
2.8.1.13.2. Anlam Açısından oy 324
2.8.1.14. ker 324
2.8.1.14.1. ker Kullanım Alanı 324
2.8.1.14.2. Anlam Açısından ker 325
2.8.1.15. tığ 325
2.8.1.15.1. tığ Kullanım Alanı 325
2.8.1.15.2 Anlam Açısından tığ 325
2.9. Mor 326
2.9.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Mor" Kavramı 326
2.9.1.1. yipkin 326
2.9.1.1.1. yipkin Kullanım Alanı 326
2.9.1.1.2. Anlam Açısından yipkin 326
2.10. Karışık renk 326
2.10.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Karışık Renk" Kavramı 326
2.10.1.1. ala 326
2.10.1.1.1. ala Kullanım Alanı 329
2.10.1.1.2. Anlam Açısından ala 338
2.10.1.2. çıpar 342
2.10.1.2.1. çıpar Kullanım Alanı 342
2.10.1.2.1. Anlam Açısından çıpar 343

3. BÖLÜM

Değerlendirme ve Sonuç

3.1. Beyaz 344
3.2. Siyah 348
3.3. Türkçede Beyaz ve Siyah Kavramları Arasında Göndergesel İlişkililik 349
3.4. Mavi 351
3.5. Yeşil 354
3.6. Kırmızı 355
3.7. Sarı 356
3.8. Gri 357
3.9. Kahverengi 359
3.10. Mor 362
3.11. Karışık Renk 363

Kaynaklar 365

Renkli Sayfalar 385

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Dr. Öğr. Üy. Zhazira Otyzbay

Renkler, her zaman araştırma konusu olmuş ve rengin ne olduğu, fiziki özellikleri, anlamları, insanın görme algısı ve renklerin insana etkisi dilbilimciler, antropologlar, fizikçiler, nörofizyologlar, psikologlar, felsefeciler tarafından araştırılmış ve tartışılmıştır. Renklerin evrensel olup olmadığı hakkında çarpıcı iddialar ortaya atılmıştır. Berlin ve Kay'ın 1969'daki *Basic Colour Terms: Their Universality and Evolution* (Temel Renk Kavramları: Onların Evrenselliği ve Evrimi) adlı renk üzerine önemli çalışmasındaki görüşler birçok bilim insanı tarafından kabul gördüğü gibi birçok bilim adamı tarafından eleştiri yağmuruna tutulmuştur. Eldeki çalışma, Türk kavram sistemindeki renk adlarının ve anlamlarının ve Türk toplumunun kültür ve inancındaki kullanım alanlarının Berlin ve Kay'ın temel renk kavramları ile ilgili oluşturduğu şablona uymadığını ortaya koymaktadır. Renkler fiziki olarak evrenseldir, ancak her insanın parmak izinin ayrı olması gibi renklerin algısı ve anlamı toplumun kültürü, inancı ve yaşadığı coğrafik koşullarına göre değişmektedir.

Renk adları ve onların çeşitli yan anlamları toplumun kültürünü temsil etmekle kalmayıp, toplumun kendine has dünya görüşünü de yansıtmaktadır. Eski dönemlere ait olan sözcükler, o dönemde aynı veya benzer anlama gelen sözcüklerin etkin bir şekilde kullanılmasından pasifleşmesi sonucunda kullanım dışında kalarak tıpkı evrim teorisinde canlıların hayat seyrinde olduğu gibi çevreye uyum sağlayarak ya hayatta kalmakta ya da yok olup gitmektedir. Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanıla gelen her bir sözcük geçmişimizin bir parçası olup, kültürümüzün ve tarihimizin birer taşıyıcısıdır.

Araştırmanın adı 'Türk Kavram Sisteminde Renkler' olup, konusu, teoride renk (colour) kavramının ve pratikte tarihsel ve çağdaş Türk yazı dillerinin esasında, öz Türkçe renk adlarının temel ve yan anlamlarının anlambilimi içerisinde, bilişsel (idrak) anlambilimi ve kültürel dilbilimi bakımından incelenmesidir. Bu sebeple, araştırmada özellikle Türk renk algısı ve kültürel semantiğine odaklı bir çalışma yapılmıştır.

Araştırmamızda tarihsel ve çağdaş malzeme verilirken korpus kapsamında yer alan malzemeye dayalı olarak hazırlandığından sözlüklerdeki alfabe, imlâ ve transkripsyon esas alınmıştır. Bundan dolayı aynı sesi veren harflerin farklı kaynaklarda farklı transkripsiyonla yazılması zorunlu olmuştur. Çalışmada tarihî yazılı kaynaklar ve çağdaş Türk lehçeleri sözlükleri ve halk edebiyatı eserleri taranmıştır. Bazı Türk lehçeleri çok işlenmiş, bazıları çok işlenmemiş olduğu, işlenmiş Türk lehçelerindeki sözlüklerde geniş yan anlam ve zengin cümle örneklerinin verilmesinden ve işlenmemiş sözlüklerde ise sadece sözcüğün temel anlamını karşılayan tek sözcüğün verilmesinden dolayı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

eksikliği gidermek için halk edebiyatı eserleri taranmıştır. Bazı Türk lehçelerinde bazı renk kavramlarını karşılayan sözcüklerin yan anlamları ve cümle örnekleri bu eserlerde de geçmeyince araştırmamızda o lehçelerdeki belli renk kavramlarının yan anlamları verilmemiş, cümle örnekleri kullanım alanına alınmamıştır. Bu durum işlenmemiş Türk lehçesinde bu renk kavramının olmadığını, kullanılmadığını göstermez, muhakkak ki halk ağzında yaşadığı aşikardır.

Araştırmamızın 1. Bölümünde renklerin fiziki yapısı ve anlamları ile ilgili dünyadaki başlıca çalışmalar, bakış ve yaklaşımlar ele alınmıştır. 2. Bölümde Türk dilindeki renk kavramlarının adları ve anlamları tarihsel ve çağdaş Türk lehçeleri esasında yüzyıllarına göre kronolojik şekilde düzenlenmiştir. Daha sonra renklerin kullanım alanları, anlam açısından sınıflandırması ve bilişsel anlambilimi ve kültürel dilbilim incelemeleri verilmektedir. Bu bölümde VII.-VIII. yüzyıla ait Köktürkçe metinlerinden, IX.-X. yüzyıl ait Budhist-Maniheist Türk yazılı kaynaklar, XI.-XVII. yüzyıla ait İslamî Türk çevresi tarihî yazılı kaynaklar ve XIX.-XXI. yüzyıl çağdaş Türk lehçeleri sözlükleri ve halk edebiyatı eserlerinden zengin malzeme sunulmaktadır. Araştırmanın 3. Bölümünde araştırmadan elde edilen sonuç, dünyadaki başlıca renk ile ilgili bakış ve yaklaşımlar bakımından değerlendirilmiştir.

Bu araştırma Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalında 2008 yılında başladığım doktora eğitimimin ders döneminden sonra bilişsel anlambilimci Türkolog Prof. Dr. Melek Erdem'in danışmanlığında yedi yıl süren araştırma, okuma, tercüme etme, tahlil etme, yazma ve kontrol sürecinden sonra 18.11.2016 tarihinde Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder başkanlığında Prof. Melek Erdem, Prof. Dr. Jale Demirci, Prof. Dr. Vahit Türk, Prof. Naciye Yıldız hocalardan oluşan jüri karşısında savunduğum doktora tezimin özetlenmiş ve geliştirilmiş halidir. Eldeki çalışma 2008 yılında TÜBİTAK BİDEB tarafından Yabancı Uyruklu Doktora Programı tez projesi bursu ile desteklenmiştir.

Çalışmanın her aşamasında beni titizlikle yönlendiren, bana anlambilimini öğreten ve sevdiren, bir bilişsel anlambilimi ve kültürel dilbilimi çalışması olan 'Kazak Yazarı Dükenbay Dosjanov'un "İpek Yolu" Romanın'da Metaforlar' adlı yüksek lisans tezimin ve eldeki çalışmamın kaynağını oluşturan doktora tezimin danışmanı değerli Türkolog Prof. Dr. Melek Erdem'e, çalışmalarımda lisans öğrenciliğimden beri kendisinden örnek, cesaret ve manevi destek aldığım değerli hocam Türkolog Prof. Dr. F. Sema Barutçu Özönder'e teşekkürü borç bilirim. Ayrıca ilkokul öncesinde okuma yazmayı ilk öğreten ve ilk defa çocuk kütüphanesine götürüp kaydımı yaptıran babam Nurdaulet Otyzbayev'a, her zaman maddi ve manevi desteğini esirgemeyen annem Bibimariya Bekzhanova'ya teşekkür ederim. Türkiye'deki eğitim hayatımda ben dahil Türk Dünyası'ndan gelen öğrencilere maddi ve manevi desteğini esirgemeyen Ankara'daki "Ecdâd" kitabevinin sahibi Ahmet Doğan'a, fikrî ve manevi desteğinden dolayı Abdullah Pehlivan'a, kitabın yayın sürecinde desteği ve emeği için Halil Kaya'ya teşekkür ederim.

Denizli, Mart 2019

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ

Türk dünyasında, kültüründe, sosyokültürel yapısı içinde görsel algının çevre ve kültür bağlantılarının ortaya konulması, Türk kültüründe göndergesel ilişkililik ve renklerin prototiplerinin kültür içindeki yerlerinin ortaya konulması da araştırmamızın hedefleri arasındadır.

Konu

Bu araştırma, teoride renk (colour) kavramının ve pratikte tarihsel ve modern Türk lehçeleri esasında, Türkçe renk adlarının anlambilimi içerisinde bilişsel (idrak) anlam bilimi ve kültürel dilbilimi bakımından incelenmesidir. Bu sebeple özellikle Türk renk algısı ve kültürel semantiğine odaklı bir çalışma yapılmıştır.

Evrensel bir terim olan "görme" ile algılanan renkler başta filozoflar olmak üzere, dilbilimciler, fizikçiler, antropologlar, psikologlar, nörofizyologlar gibi birçok bilim adamlarının ilgisini çekmiş ve "renk" kavramı da dahil olmak üzere "renk adları"-nın da evrensel mi, yoksa toplumların yaşadığı doğal çevrelere ve kültürlerine göre değişiklik mi gösterdiği tartışma konusu olmuştur. Ayrıca renk bildiren kavramların dünya dillerinde ve kültürlerindeki anlamları, kastettikleri şeylerin birbiriyle eşdeğer olup olmadığı ve sebepleri üzerine de araştırmalar yapılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda hem "renk" kavramının hem de renk bildiren kavramların evrensel olmadığı, doğal çevreler ve kültürlere has renk anlayışları ve kavramlarının bulunduğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Türk kavram evrenindeki renk adları da zengin Türk kültürü ve inanç sistemi içinde asırlarca yoğrularak kendine has özelliklerle, tarihsel ve modern Türk lehçelerinden derlenen renk adını belirten kavramların kullanımından ortaya çıkmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Lyons, "bir toplumun dili kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır ve her dilin belirlediği sözsel ayrımlar o dilin ait olduğu toplumda nesnelerin, kavramların ve etkinliklerin kültürel yönden önemli özelliklerini yansıtma eğilimindedirler" diyerek renk adlarının kültürel özelliklerine dikkat çekmiştir (Lyons, 1983:384). Renk adlarının anlamlarını nörofizyoloji, fizik bilimleri bakımından ortaya koymaya çalışanları eleştiren Wierzbicka, renk adlarının anlamlarını tespit etmek için her ana dili taşıyıcısının yetiştiği çevre ve kültür göz önüne alınarak renklerin göndergesel anlamlarında bulunan renk prototiplerinin ve makro renklerin belirlenmesi gerektiğini savunarak Обозначения цвета и универсалии зрительного восприятия (Язык. Культура. Познание, Москва, С. 231-291, 1996) (Renk İşaretleri ve Görsel Algının Evrenselliği) adlı çalışmasında renk anlamlarına açıklama yöntemlerini teklif etmiştir (Wierzbicka, 1996b:231-291).

Bu çalışmada konunun önemi, tarihsel ve modern Türk lehçelerinin anlam bilimi ve özellikle bilişsel (idrak) dilbilimi alanında Türk kökenli renk adlarının tek bir çalışma olarak henüz bütün yönleriyle incelenmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bugüne kadar Türk renk adlarının kültür ve inanç bakımından ele alındığı tasviri nitelik gösteren az sayıdaki çalışma haricinde Türk kültüründe renk algısını idraki yaklaşımlarla ortaya koyan çalışmalar yoktur. Ayrıca çalışmalar idrak dilbilimi bakımından tarihsel ve modern Türk dilini kapsayıcı nitelikte değildir. Türk dilindeki renk adlarının çeşitli fonksiyonlarını incelemek çağdaş Türk lehçelerinin söz varlığının karşılaştırmalı araştırmalarında büyük önem taşımakta ve renklerin, toplumun kültür yaşantısından izler taşıması ve kanıtlar sunması bakımından kültürel değerleri ve etimolojisinin incelenmesi önem kazanmaktadır.

Araştırmanın amacı, Türk dilindeki renk adlarında tarihsel ve modern Türklük alanındaki standart tür ve ağızlarda kullanılan renk adlarını tespit ederek tarihsel ve modern sahadaki kullanım alanlarını, anlam değişmeleri ve sebeplerini de ortaya koymak, bilişsel (idrak) anlam bilimi, kültürel dil bilimi, toplum köken bilimini dikkate alarak son yöntemlerle incelemek olmuştur. Bunun sonucunda günümüzün Türk dili söz varlığının zenginleştirilmesine ve özellikle Türkçe kökenli renk adlarının Türk kavram sistemindeki durumunu ve yaygınlık oranlarını tespit etmenin yanı sıra hangi benzer eğilimlerle bu renk adlarının ortaya konulduğunun anlaşılmasıdır. Türk dünyasında, kültüründe, sosyokültürel yapısı içinde görsel algının çevre ve kültür bağlantılarının ortaya konulması, Türk kültüründe göndergesel ilişkililik ve renklerin prototiplerinin kültür içindeki yerlerinin ortaya konulması da araştırmamızın hedefleri arasındadır.

Konu Külliyatı

"Renk" kavramı ve renk işaretleri birçok disiplinde fizikte gözün algıladığı dalga uzunluklarından, psikolojide insanlara etkilerine kadar farklı yönlerden incelenmiştir. Ancak, renk adlarının dillere ve kültürlere özgü anlamları üzerine yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu çalışmada renk adları fizik, psikoloji, resim sanatı, nörofizyoloji alanları açısından değil, renk işaretlerinin anlamı üzerine yapılmış anlambilimi, bilişsel dilbilim, kültürel dilbilim üzerine yapılan teorik çalışmalar esas alınarak hazırlanmıştır. Bunun üzerine anlambilimi teorileri ile ilgili olarak S. Ullmann'ın, Cruse'un, Lyons'ın kaynaklarda da yer alan çalışmalarının yanı sıra renklerdeki meta-

Üyesi: EDEK Yer Alanı Çalışmaları Ltd. https://tanitim.ovo

forik anlatımların bilişsel dilbilimi bakımından çözümlemeleri ile ilgili olarak Lakoff ve Johnson'ın, kültürel yaklaşımlar açısından Palmer'in çalışmaları renklerin coğrafi dilbilimi açısından değerlendirilmesi için W. F. Mackey'in çalışmaları özellikle dikkate alınmıştır. Anna Wierzbicka'nın renklerin anlamlarını anlambilimi, kültürel dilbilimi, bilişsel dilbilimi bakımından daha önce dünyada renkler üzerine yapılan çalışmaları da kapsayan *Semantic Primitives* (Frankfurt: Athenaum (Linguistische Forschungen, 22, 1972), *Lingua mentalis: The semantics of natural language* (Sydney: Academic Press. 1980), *Lexicography and conceptual analysis* (Ann Arbor: Karoma, 1985) ve özellikle *The meaning of colour terms: Semantics, culture and cognition* (Cognitive Linguistics, 1, 1: 99-150, 1990) ve Обозначения цвета и универсалии зрительного восприятия (Язык. Культура. Познание, Москва, С. 231-291, 1996) eserleri bu çalışmanın teorik kaynağının temelidir.

Türk dilindeki renkler üzerine en kapsamlı çalışmalardan Bahaettin Ögel'in *Türk Kültür Tarihi* adlı eserinin 6. cildinde ve Reşat Genç'in *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil* adlı çalışmalarında Türkçe renkler Türk kültürü ve tarihi bakımından ele alınmıştır. Bunun dışında Türk renk adları üzerine yapılan çalışmalar günümüzde kullanılan ana renkler üzerine makale bazında nokta çalışmalardır. Annemarie Von Gabain'in *Renklerin Sembolik Anlamları* (Türkoloji Dergisi, III, 1, Ankara, 1968) adlı çalışması Eski Türkler ve Moğollarda renklerin yön belirtmede kullanımıyla ilgili bilgiler çok değerlidir. Ilse Laude-Cirtautas'ın *Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten* (Otto Harrassowitz, Wiesbaden, Ural-Altaische Bibliothek, Bd. 10. 137 s., 1961) adlı çalışmasında Türkçe renk adları genişçe ele alınmıştır. Bu çalışmayı Saadet Çağatay "Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Kullanılışı" (TDAY- Belleten, Ankara, 1962) adıyla tanıtım yazısında yayınlamıştır. *Nevruz ve Renkler* (AKM Yay. Ankara, 1996) kitabındaki makaleler, renk adlarının kültürel açıdan değerlendirildiği eserlerdir.

Eldeki çalışmamızda daha önce Türkçedeki renkler üzerinde yapılan çeşitli çalışmalarda yer alan bilgileri tekrar etmemek ve yeni bilgiler sunmak adına VII. yüzyıldan XXI. yüzyıla kadar eski ve çağdaş Türk yazı dillerinin başta sözlükler olmak üzere yazılı eserleri taranarak elde edilen zengin malzeme kullanım alanı ve anlam alanına göre sınıflandırılarak bilişsel anlambilimi ve kültürel dilbilimi bakımından değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Araştırmada, renk adlarını Türk Runik harfli metinlerinde tespit etmede faydalanılan kaynakların başında Eski Türkçe dönemi için S. Gerard Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford, Clarendon Press, 1972), Hüseyin Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987), A. von Gabain'in *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988), K. Röhrborn'un *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien, Lieferung 1-4 (Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1977-81-88), V. Thomsen'in *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (Çev. Vedat Köken, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002), Talat Tekin'in *Orhon Yazıtları* (Ankara, TDK Yay., 2006), *Irk Bitig, The Book of Omens* (Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1993), Marcel Erdal'ın *A Grammer of Old Turkic* (Handbook of Oriental Studies, Section Eight-Central Asia, Leiden; Boston; Köln: Brill 2004) adlı eserleri esas alınmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Maniheist Türk çevresi metinlerinde renk adlarının tespiti için Marcel Erdal'ın *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon* (Volume I-II, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1991), S. Gerard Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford, Clarendon Press, 1972) ve de Peter Zieme'nin *Manichäisch-türkische Texte* (Berliner Turfan-Texte V, Berlin, 1975) adlı çalışması kullanılmıştır.

Buddhist Türk çevresi renk adları ve anlamlarının tespiti için de M. Erdal'ın Eski Türkçenin söz varlığı üzerine iki ciltlik çalışmasının yanı sıra Saadet Çağatay'ın *Altun Yaruk'tan İki Parça* (Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Yayınları, 1945), Ceval Kaya'nın *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin-Dizin* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994), Peter Zieme'nin *Altun Yaruq Sudur Vorworte und das erste Buch* (Berliner Turfantexte XVIII, Brepols, Turnhout, Belgium, 1996), A. V. Gabain ve Bang, Willi'nin *Türkische Turfan-Texte I* (Berlin, 1929), *Türkische Turfan-Texte II* (Berlin 1929), *Türkische Turfan-Texte III* (Berlin, 1930), *Türkische Turfan-Texte IV* (Berlin 1930), *Türkische Turfan-Texte V*, (Berlin, 1931), Semih Tezcan'ın *Das uigurische* İnsadi-Sutra (Berliner Turfantexte III, Berlin, Akademie Verlag 1974), Şinasi Tekin'in *Maitrisimit nom bitig, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index*, (Berliner Turfantexte IX, Berlin, Akademie Verlag, 1980), K. Röhrborn,-A. xii L., Mayer'in *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII* (Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1991) adlı eserleri esas alınmıştır.

İslamî Türk çevresinde Karahanlı Türkçesi için Reşit Rahmeti Arat'ın *Kutadgu Bilig I Metin* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1979), *II Çeviri* (8. baskı Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları 2003), *III İndeks* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları 1979); R. Dankoff, ve J. Kelly'nin *Mahmūd al-Kāšġari's Divān Luġāti't-Turk*, I-II-III (Harward University Press, 1982-1984-1985), Besim Atalay'ın *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I-IV. Cilt (3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992) çalışmaları esas alınmıştır.

Harezm Türkçesi için Nuri Yüce'nin *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993), A.K. Borovkov'un *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)* (Çev. Halil İbrahim Usta-Ebülfez Amanoğlu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları 2002), H.E. Boeschoten, M. Vandamme ve Semih Tezcan'ın Al-Rabghuzi, *Qisas al-Anbiya, An Eastern Turkish Version*, (Leiden-New York-Köln: E. J. Brill, 1995), Aysu Ata'nın Nasırü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, *Kısasü'l-Enbiya, Giriş-Metin, Tıpkıbasım*, II Cilt (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997) ve *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Giriş-Metin-Dizin-Notlar* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004), Janos Eckmann'ın Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, I Metin, II Tıpkıbasım*, (Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları 1995) ve Aysu Ata'nın Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, III Dizin-Sözlük* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998) adlı çalışmaları esas alınmıştır.

Eski Kıpçak Türkçesi için K. Grønbech'in *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus* (Kopenhagen, Einar Munksgaard, 1942), Necmettin Hacıeminoğlu'nun *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), Ali Fehmi Karaaslanoğlu'nun Seyf-i Sarâyi, *Gülistan Ter-*

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu

cümesi (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989), Recep Toparlı, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı'nın *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003) adlı çalışmaları esas alınmıştır.

Batı Türk yazı dili için Muharrem Ergin'in *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile* (4. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997), *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer* (3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997) ve *Dede Korkut Kitabı* (33. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2005), *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1965-88): VIII Cilt, 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları) çalışmalarından faydalanılmıştır.

Doğu Türk yazı dili için ise G. Clauson'un *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xan* (Faximile Text with An Introduction and Indies, London, 1960), W. M. Thackston'ın Zahirüddin Muhammed Bâbür Mirza, *Bâbürnâme*, I-III (Harward University Press, 1993) ve R. R. Arat'ın *Vekayi Babür'ün Hatıratı*, I-II Cilt (2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987) çalışmaları esas alınmıştır.

Modern Türk dili alanında aşağıdaki Türk yazı dillerinin kapsamlı sözlükleri esas alınmıştır: Modern Güney-Batı Türk dili alanı için *Türkçe Sözlük* (II Cilt, 10. Baskı, Ankara, TDK Yay., 2009), *Derleme Sözlüğü*, (2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993), *Tarama Sözlüğü*, (Ankara, TDK Yay.), Ömer Asım Aksoy'un *Deyimler Sözlüğü* (İstanbul, İnkılâp Yayınları, 1988); Azerbaycan Türkçesi için *Azärbaycan Dilinin İzahlı Lüğati* (Ä. Ä. Orucov editörlüğünde I, II, III, IV Ciltler, Azärbaycan SSR Elmlar Akad-sı Naşriyatı, 1966), Altaylı Seyfettin'in Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü (MEB Yay. İstanbul, 1994); Türkmen Türkçesinde için *Türkmen Diliniñ Sözlügi* (Y. Hamzayev editörlüğünde, Aşgabat, 1962), *Türkmen Diliniñ Frazeologik Sözlügi*, (S. Altayev editörlüğünde, Aşgabat, Ilım Neşriyatı, 1976), *Turkmensko-Russkiy Slovar'* (N. A. Baskakov'un editörlüğünde "Sov. Ents", Moskva, 1968); Gagauz Türkçesi için *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü* (G. A., Gaydarci, E. K. Koltsa, L. A. Pokrovskaya, B. P. Tukan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara), *Gagauz Türkleri tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı* (Harun Güngör, Mustafa Argunşah, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991), Halaç Türkçesi için Gerhard Doerfer'in, *Khalaj Materials* (Wolfram Hesche, Hartwig Scheinhardt, Semih Tezcan'ın işbirliği ile, Indiana University, Bloomington, 1971), *Halaççа Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili (*Çev. Semih Tezcan, Belleten Cilt XXXIV, Sayı 133, Ocak 1970'den ayrıbasım, TTK Yayınları, Ankara), *Wörterbuch Des Chaladsch* (Gerhard Doerfer ve Semih Tezcan, Budapest, Akadémia Kiadó, 1980) çalışmaları esas alınmıştır.

Modern Güney-Doğu Türk dili alanı Özbek Türkçesi için Z. M. Marufov'un Özbek Tilining İzohli Luğati (I, II Cilt, Uzbek SSR Fanlar Akad-sı, Rus Tili Naşriyatı, Moskva, I. c. 1981, II. c. 1988); A. K. Borovkov'un *Uzbeksko-Russkiy Slovar'* (Gos İzd. İnostr. i Nats. Slovarey, Moskva, 1959); Yeni Uygur Türkçesi için *Uygursko-Russkiy Slovar'* (T. R. Rahimov Ed. "Sov. Ents", Moskva, 1968); *Uygur Tilining İzahlik Lüğati* (1998, Milletler Neşriyatı, I.-VI. Ciltler, Urumçi), *Uygursko-Russkiy Slovar'* (Nacip, E.N., 1968, Moskva, İzdatel'stvo 'Sovetskaya Entsiklopediya' eserleri kullanılmıştır.

Modern Kuzey Batı Türk dili alanında renk adlarının tespitini yapmak üzere Başkurt Türkçesi için K. Z. Ahmerov'un *Başkirsko-Russkiy Slovar'* (Izd. İnostr. i Nats. Slova-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://ranteyyo.org

rey, Moskva, 1958); Kazak Türkçesi için A. İ. İshakov'un ed. *Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi* (I-X Ciltler., Gılım Baspası, Almatı, 1974-1986), A. İ. İshakov'un ed. *Kazak Adebi* Tilinin *Sözdigi* (I-XV Ciltler, Arıs Baspası, Almatı, 2006-2011), A. İ. İshakov ed. *Abay Tilinin Sözdigi* (Ğılım Baspası, Almatı, 1968); Karaçay-Malkar Türkçesi için J. M. Guzelanı ed. *Karaçay-Malkar Tilni Angılatma Sözlügü* (I, II Ciltler, "El-Fa" Kitap Basma, Nalçik, 1996), Ufuk Tavkul'un *Karaçay-Malkar Sözlüğü* (TDK Yay. Ankara, 2000); Karayim Türkçesi için N. A. Baskakov ed. *Karaimsko-Russko-Pol'ski Slovar'* (İzd. "Russki Yazık", Moskva, 1974); Karakalpak Türkçesi için N. A. Baskakov'un ed. *Karakalpakşa-Russşa Sözlik* ("Gos İzd. İnostr. i Nats. Slovarey, Moskva, 1958), N. A. Baskakov'un *Russko-Karakalpakski Slovar'* (İzd. "Sov. Ents", Moskva, 1967); Kırgız Türkçesi için K. K. Yudahin'in *Kırgız Sözlüğü* (Çev. Taymas Abdullah, TDK Yay. Ankara, 1998), Gülzura Cumakunova'nın *Kırgız Sözlüğü* (Ankara, 2005); Kumuk Türkçesi için B. G. Bammatova'nın *Russko-Kumıkski Slovar'* (İnst. Yazıka, Lit. i İsskustva, Mahaçkala, 1997); Nogay Türkçesi için N. A. Baskakov ed. *Nogaysko-Russki Slovar'* (Gos. İzd. İnostr Slovarey, Moskva, 1963), N. A. Baskakov'un ed. *Russko-Nogayski Slovar'* (Gos. İzd. İnostr. Slovarey, Moskva, 1956); Tatar Türkçesi için R. A. Zilyayev, G. G. Abdrahmanov'un *Tatar Telenen Anlatmalı Süzlege* (I, II, III Ciltler, Tatarstan Kitap Naşriyatı, Kazan, 1977-1979), F. A. Ganiyeva'nın *Russko-Tatarski Slovar'* (İzd. "İnsan", Moskva, 1997), Dmitriyev'in *Russko-Tatarski Slovar'* ("TatKnigoİzdat", Kazan, 1955) esas alınmıştır.

Modern Kuzey-Doğu Türk dili alanı için renk adlarının tespiti için: Altay Türkçesi için N. A. Baskakov'un *Russko-Altayskiy Slovar'* (İzd. "Sov. Ents", Moskva, 1964); Hakas Türkçesi için *Hakasça-Türkçe Sözlük* (Emine Gürsoy-Naskali başkanlığında, TDK Yay., Ankara, 2007), V. Y, Butanayev'in *Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnograficeskiy Slovar'* (Laboratoriya Etnografii NİÇ HGU, Abakan, 1999), D. İ. Çankov'un *Russko-Hakasskiy Slovar'* (İzd. İnostr. i Nats. Slovarey, Moskva, 1961); Saha Türkçesi için E. K. Pekarskiy'nn *Slovar' Yakutskogo Yazıka*, Tom III, Vıpuski 10-13, Leningrad, Akademiya Nauk, SSSR, 1959), E. K. Pekarski'nin *Yakutça Sözlük (*1945, Ebüzziya Matbaası, İstanbul), P. A. Sleptsova'nın *Yakutsko-Russkiy Slovar'* (İzd. "Sov. Ents.", Moskva, 1972), P. S. Afanasyev, L. N. Haritonov'un *Russko-Yakutskiy Slovar'* (İzd. "Sov. Ents.", Moskva, 1968); Şor Türkçesi için Nadejda Tannagaşeva, N. Kurpeşko, Şükrü Haluk Akalın'ın Şor Sözlüğü (Türkoloji Araştırmaları, Adana, 1995); Teleüt Türkçesi için L.T. Ryumina-Sırkaşeva, N. A. Kuçigaşeva'nın *Teleüt Ağzı Sözlüğü (*Çeviren Ş.H. Akalın, C. Turgunbayer, TDK, Ankara, 2000); Tuva Türkçesi için E. R. Tenişev'in *Tuvinsko-Russkiy Slovar'* (İzd. "Sov. Ents", Moskva, 1968), A. A. Palmbah'ın *Russko-Tuvinskiy Slovar'* (İzd. İnostr. i Nats. Slovarey, Moskva, 1953) eserlerine başvurulmuştur.

Çuvaş Türkçesi için N. İ. Aşmarin'in *Thesaurus linguage Tschuvaschorum,* (I-II C. Kazan, III.-XVI. C. Çeboksarı 1928-1950, Çuvaşskoye gosudarstvennoye izdatel'stvo, Çeboksarı); M. Y. Sirotkina'nın Çuvaşsko-Russkiy Slovar' (Gos. İzd. İnostr. i Nats. Slovarey, Moskva, 1961), İ. A. Andreyev, İ. P. Petrov'un *Russko-Çuvaşskiy Slovar'* (İzd. "Sov. Ents.", Moskva, 1971), M. İ. Skvortsov, A.V. Skvortsova'nın Çuvaşsko-Russkiy, Russko-Çuvaşskiy *Slovar'* (Çuvaşskoye Knifnoye İzd., Çeboksarı, 1999) sözlükleri esas alınmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Metot

Eldeki çalışmada öztürkçe renk adları hem eş zamanlı hem de art zamanlı olarak karşılaştırmalı incelenmiştir. Renk kavramları fizyolojik açıdan üç boyutlu özelliklerine göre tasnif edilerek verilmiştir. Bu renk kavramları ile ilgili adlandırmalar ise tarihsel ve modern Türk dilinde şekil ve anlam özellikleri ile dönemlere göre tasnif edilerek verilmiş, ayrıca her bir renk kavramının etimolojik olarak değerlendirmesi yapılmış, kullanım alanları verilmiş ve anlam olayları ile ilgili olarak idrak anlambilimi yöntemlerinden faydalanılmış ve renklerin renk semantiği içerisinde Türk kültür ve coğrafyasında doğal çevrenin bir özelliğine gönderme yapan görsel ayırıcılar dikkate alınarak coğrafi ve kültürel dilbilimi çözümlemeleri de yapılmıştır.

Çalışmanın teorik kısmı renk semantiğini ilgilendiren konular üzerine yapılmış çalışmaları kapsamaktadır. Renk bildiren kavramların anlamları ile ilgili teorik semantik ve leksikal semantik alanında yapılmış kitap, makale, tez çalışmaları incelenerek anlam incelemeleri açısından en uygun yöntem uygulanmıştır. I. Bölümde renk kavramı ile ilgili görüş ve yaklaşımlar ayrıntılı olarak incelenmiştir. II. Bölümde ise araştırmanın asıl konusu olan öz Türkçe renk bildiren kavramların anlamları Türk dilinin tarihsel ve modern dönemlerine ait eserler ve bu eserlerin metinleri üzerinde yapılmış çalışmalar, mevcut sözlükler ve Türk lehçelerindeki sözlü edebiyat ürünlerinin örnekleri destanlar, atasözleri ve Türk mitolojisi ve kozmolojisi üzerine yapılan eserlerin taranmasıyla tespit edilmiştir. Anlambilimi, idrak dilbilimi ve kültürel dilbilimi teori ve araştırma metotları tespit edilen Türkçe renk kavramlarının anlamlarının ortaya çıkması için uygulanmaya çalışılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak idraki yaklaşımlar açısından Lakoff ve Johnson'ın yaklaşımları esas alınmıştır. Diğer yandan kültürel bağlantıların sağlanması ile ilgili olarak Wierzbicka'nın göndergesel prototip yaklaşımları esas alınmıştır. Renk adlarının anlamlarını incelerken, insanların gerçekte neyi kastettiklerine önem verilmesi ve kastedilen şeyin, söz konusu renk işaretinin göndergesel prototipine (referential prototip) ulaştıracağı kanısına varmıştır. Bu doğal göndergesel ilişkilerin kurulmasıyla prototipleri kullanmıştır. Wierzbicka, bir renk işaretini X olarak belirleyip rengin anlam açıklaması tahlilinde doğal göndergesel prototip olarak rengin insan tarafından görsel algısını ortaya koymuştur. Bu formülle birçok renk kavramının çeşitli dil ve kültürlerdeki doğal göndergesel prototipleri ve aynı zamanda birçok kavramın gelişim kaynağını bulmak mümkündür. Renk adlarında olduğu gibi sözcük kullanımlarında çokanlamlılık kaçınılmazdır. Gönderimsel ve sözlüksel olmak üzere iki tip çokanlamlılıktan söz edilir. Gönderimsel çok anlamlılığa (referential polisemy) göre çok anlamlı sözcüklerin bazılarında her iki kullanım aynı nesneye gönderimde bulunabilir. Fakat bu gönderimlerde manzaranın iki farklı noktasından bakılır. Örneğin: Eski Türkçe ve günümüz Türk lehçelerinde *gök/ kök* hem "gökyüzü" hem "mavi" anlamlarını verir. Renk adlarının anlamlarının belirlenmesinde Wierzbicka'nın teklif ettiği "doğal göndergesel prototipler"de gönderimsel ilişkilerin kurulması renk adlarının metonimik kullanımlarıyla da örtüşmektedir (Wierzbicka, 1993:3). G. Kleiber'in bütünleşmiş ad aktarımı (integrated metonimi) diye adlandırdığı gönderimsel kuramda, bazı şartlar altında nesnenin bir parçasının nesnenin bütününü temsil edebildiğini belirtmektedir (Kleiber, 1999:115). Renk bildiren kavramların metaforik anlamlarının çözümlenmesinde G. Lakoff, M. Johnson'un metaforların epistemik ve ontolojik uygunlukları bulunarak hedef ve kaynak kelimelerin tespit edilmesi metodu benimsenmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://antev.org

Kısaltmalar

Eser Kısaltmaları

A *Altayistik*, Tekin Talat, (2013) *Makaleler I, Altayistik*, TDK, Ankara.

AA *Altay Alkıştar*, Ukaçina K. E., Yamayeva E.E, (1993), İzd. "Ak çeçek", Gorno-Altaysk.

AAŞ *Altay Aladağ Şivesi*, (*Slovar' Altayskogo i Aladagskogo Nareçii Tyurkskogo Yazıka*), Verbitskiy, V., (1884), Altay-Aladağ Türk Lehçeleri, Ortodoks misyoner Cemiyeti Neşriyatı, Kazan.

ADİL *Azerbaycan Dilinin* İzahlı Lügeti, Oruçov, Ä. Ä., (1966-1980-1983-1987), Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı, Bakı.

AH *Atebetü'l-Hakayık*, (1992), Yükneki, Edip Ahmed B. Mahmud, Reşid Rahmeti Arat, TTK, Ankara.

AKT *Anonim Kur'an Tefsiri.* Borovkov, A.K., (2002) *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, Çev. İbrahim Usta-Ebülfez Amanoğlu, TDK Yayınları, Ankara.

AltGr Alttürkische Grammatik, A. Von Gabain (1950), Leiptzig.

AltTS Altayca-Türkçe Sözlük, Gürsoy-Naskali Emine, Duranli Muvaffak (1999), N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova'nın Oyrotsko-Russkiy Slovar'ından Genişletilmiş, TDK Yayınları, Ankara.

AY *Altun Yaruk*. Kaya, Ceval, (1994): *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin-Dizin,* Ankara, TDK Yayınları.

AzTS *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü,* Altaylı Seyfettin, 1994, TDK Yayınları, Ankara.

BaşkDS *Başkort Telenen Diyalekttarı Hüzlege,* M. İ. Dilmöhamatöv, 2002, Kitap, Öfö.

BHD *Başkurt Halk Destanları* Ergün Metin, İbrahimov Gaynislam, 2000, TÜRKSOY Yayınları, Ankara,

BK K Bilge Kağan yazıtı Kuzey yüzü, Tekin, T., (2010), *Orhon Yazıtları,* TDK Yayınları, Ankara.

BN *Bâbürnâme.* Thackston, W., M., (1993), Zahirüddin Muhammed Bâbür Mirza, *Bâbürnâme*, I-III, Harward University Press.

BM *Slownik arabsko-kipzaki z okersu Pastwa Mamelucktigo, Bulgat al-Muştaq fi lügat al-Türk wa'l-Qifzaq*, Zajackowski, Ananiasz, (1954), Czecs. II. Verba, Prace Orientalistryczney, Zaklad Orientalistyki Polskiej Akademii Nauk, 86+138 s., Warzawa.

BM (KTS) *Kitâbu Bulgatü'l-Müştâk Fî Lügati't Türk Ve'l-Kıfçak* Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları.

BTD *Bilim Teknik Dergisi,* (2006), TÜBİTAK Yayınları, Ankara

BV (KTS) Baytaratu'l-Vāzıh bkz. Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ü Türk RDK Kütüphanesi

CC *Codex Cumanicus.* Grønbech, K., (1942), *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen, Einar Munksgaard.

ÇAD Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri, Yılmaz Emine, 2011, TDK Yayınları, Ankara.

ÇRRÇS Çuvaşsko-Russkiy i Russko-Çuvaşskiy Slovar', Skvortsov, M. İ., Skvortsova A. B. (1999), Çeboksarı, Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel'svo.

ÇRS Çuvaşsko-Russki Slovar', Sirotkin, M.Y., (1961), Moskva, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsional'nıh Slovarey.

ÇuvRS Çuvaşsko-Russki Slovar', Sirotkin, M.Y., (1961), Moskva, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsional'nıh Slovarey.

D Doğu yüzü.

DeyS. *Deyimler* Sözlüğü. Aksoy, Ömer, Asım, (1988), *Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, İnkılâp Yayınları.

DK *Dede Korkut.* Ergin, Muharrem, (2014), *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, 9. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları; Ergin, Muharrem, (1997), *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer*, Ankara, 3. Baskı, TDK Yayınları.

DLT *Dīvān Luġāti't-Türk.* Dankoff, R., J. Kelly, (1982-1984-1985): *Mahmūd al-Kāšġarī's Dīvān Luġāti't-Turk*, I-II-III, Harward University Pres; Atalay, Besim, (1992), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, IV. Cilt, 3. Baskı, Ankara, TDK Yayınları.

DM (KTS) *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't Türkiyye.* Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları.

DS *Derleme* Sözlüğü, (1993), 2. baskı, Ankara, TDK Yayınları.

DTS *Drevnetyurkskih Slovar*, (1969), Leningrad, Izdatel'stvo Nauka Leningradskoe Otdelenie.

ED *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish.* Clauson, Gerard, (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press.

Egorov Egorov, V. G., (1964), *Etimologiçeskiy Slovar'* Çuvaşskogo *Yazıka*, Çeboksarı.

EKT *Eski Kıpçak Türkçesi* Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Ankara, TDK Yayınları.

ESÇY Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, M. R. Fedotov, (1996), Çeboksarı, I-II tom, Çuvaşskiy Gosudarstvennıy institut gumanitarnıh nauk.

ESl. *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov.* Levitskaya, L. S., (Red.) (1989), *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Ąbşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvı c, j, y)*, Moskva, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya. Levitskaya, L. S.-Dıbo, A. V.-Rassadin V. İ. (1997), *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Abşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvı ķ, k),* Moskva, "Yazıki Russkoy Kulturı", Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya. Levit-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi | https://kanley.org

skaya, L. S.-Dıbo, A. V.-Rassadin V. İ. (2000), *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvı ķ, k),* Moskva, İzdatel'stvo "İndrik", Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.

ETŞ Arat, Reşid, Rahmeti, (1965): *Eski Türk Şiiri*, Ankara, TTK Yayınları.

EUTS *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Caferoğlu Ahmet, (2011), TDK Yay., Ankara.

FFA-Adamović, *16. Yüzyıl Türkçesi Floransalı Filippo Argenti'nin Notlarına Göre* (1533), Milan Adamović, TDK Yayınları, Ankara.

GagTS *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, Gaydarci G. A., Koltsa E. K., Pokrovskaya L. A., Tukan B. P., (1991), Çev. A. Doğru, İ. Kaynak, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

GRMS *Gagauzsko-Russko-Moldavski Slovar'*, Gaydarci G. A., Koltsa E. K., Pokrovskaya L. A., Tukan B. P., (1973), Moskva, İzd. "Sovetskaya Entsiklopediya"

GT *Gülistan Tercümesi.* Karamanoğlu, Ali, Fehmi, (1989), Seyf-i Sarâyi, *Gülistan Tercümesi*, Ankara, TDK Yayınları.

GT (KTS) Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân Bi't-Türkî) Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları.

GTHEÖ Gagauz Türkleri Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı (Harun Güngör, Mustafa Argunşah, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991).

HakRS *Hakassko-Russkiy Slovar.* Baskakov, N. A., (1953), *Hakassko-Russkiy Slovar*, Moskva, Ministerstvo Kulturı SSSR Glavizdat, Gosudarstvennoe İzdatelstvo İnostrannıh i Natsionalnıh Slovarey.

HakTS Hakasça-Türkçe Sözlük, (2007), Gürsoy-Naskali, Butanayev, V., İsina A., Şahin Erdal, Şahin, Liaisan, Ankara, TDK Yayınları.

HD *Hakas Destanları 4 Altın Taycı*, Killi Gülsüm, 2013, TDK Yayınları, Ankara.

HOTES *Hooaray-Orıs Tarhın-Etnografiya Söstïgï,* V. Y. Butanayev, (1999), HGU NİÇ'tin Etnografiya Laborotoriyazı Ağban-Tura, Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnografiççeskkiy Slovar' Abakan.

HŞ *Hüsrev ü Şirin.* Hacıeminoğlu, Necmettin, (2000), *Kutb'un Hüsrev* ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri, Ankara, TDK Yayınları.

HT Hamilton, James, Russell, (1998), *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*, Türkçeye Çevirenler: Ece Korkut-İsmet Birkan, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 11, Ankara, Simurg.

IB *Irk Bitig,* Tekin, Talat, (2004), *Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara, Öncü Kitap.

İH *El-İdrâk Haşiyesi* Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları.

İM İrşâdü'l Mülûk Ve's-Selâtîn Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

İN *Kitâb Fi İlmi'n-Nüşşâb,* Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları.

İS GI *Das uigurische İnsadi-Sutra*, Tezcan Semih, Berlin, Akademie Verlag.

K Kuzey yüzü.

KarRSl. *Karaimsko-Russko-Polskiy Slovar*, (1974), Red. N. A. Baskakov, A. Zayonçovski, S. M. Şapşala, Moskva, İzdatelstvo Russkiy Yazık.

KarT. *Karayim Türkçesi*, Musayev K.M., Gültekin, Mevlüt, (2002), Türklük Bilim Araştırmaları, Niğde, Bahar.

KATS *Kazak Adebi Tilinin Sözdigi*, Ishakov Ahmedi, (2006), I-XV tom, Baytursınulı Atındağı Til bilimi İnstitutı, Almatı, "Arıs" Baspası.

KazTüSl. *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Koç Kenan-Bayniyazov Atabek-Başkapan Vehbi, (2003), Ankara, Akçağ Yayınları.

KB *Kutadgu Bilig.* Arat, R., R., (1979), *Kutadgu Bilig, I-Metin*, Ankara, TDK Yayınları; Arat, R., R., (1974), *Kutadgu Bilig, II Çeviri*, Ankara, TDK Yayınları, 477s.; Arat, R., R., (1979), *Kutadgu Bilig, III-İndeks*, Ankara, TDK Yayınları.

KE *Kısası-ı Enbiya* (2013), Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Murat Küçük, (Metin, Sözlük-Dizin, Notlar), TDK Nüshası, Ankara *Ḳışaṣü'l-Enbiyā, Peygamber Kıssaları, II Dizin* Ata, Aysu, (1997), Nāşırü'd-dīn Bin Burhānü'd-dīn Rabġūzī, Ankara, TDK Yayınları. *Kısasu'l-Enbiya.* Al-Rabghuzi, *Qisas al-Anbiya, An Eastern Turkish Version*, (1995), Edited by: H.E. Boeschoten, M. Vandamme, Semih Tezcan, Leiden-New York-Köln: E.J.Brill.

KF *Kitâb Fi'l-Fıkh.* Toparlı, Recep (1993), *Kitâb Fi'l-Fıkh (Şekil Bilgisi Özellikleri-Örnek Metin)*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

KF (KTS) *Kitâb Fi'l-Fıkh.* Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları.

KFT (KTS) *Kitâb-ı Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî.* Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları.

KırgA *Kırgız Atasözleri,* Şavk Ülkü Çelik, TDK Yayınları, Ankara.

KırgRSl. (1965), *Kirgizsko-Ruskiy Slovar*, Yudahin, K.K., Moskva, İzdatelstvo "Sovetskaya Entsiklopediya".

KırgTTS *Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü*, Abduldayev, E., İsayev D., (1969), Frunze, "Mektep" Basması.

Kİ *Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk.* Abu Hayyan, *Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk*, (1931), Haz. Ahmet Caferoğlu, İstanbul, Evkaf Matbaası.

Kİ (KTS) *Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk.* Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları.

KK *El-Kavânînü'l* Külliye Li-*Zabti'l-Lügati't-Türkiye*, Toparlı Recep, Çögenli S., Yanık N.H., (1999), TDK Yayınları, Ankara.

Ücretsiz KPSS Kitap Arşivi https://rantey.org

KK (KTS) *El-Kavânînü'l Külliye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiye* Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları. *El-Kavanînü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't Türkiyye*. Bilge, Rifat, (1928), *El-Kavanînü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't Türkiyye*, İstanbul, Türkiyat Enstitüsü Yayınları.

KKalpD *Karakalpak Destanları,* Uygur Ceyhun Vedat, 2007, TDK Yayınları, Ankara.

KKalpRS *Karakalpaksko-Russkiy Slovar',* Baskakov N. A., Ed. (1958), Moskva, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsional'nıh Slovarey.

KKKM *Kırım Karaycasının Katık Mecuması Metin-Sözlük-Dizin,* Tülay Çulha, 2015, TDK Yayınları, Ankara.

KM *Khalaj Materials*, DOERFER, Gerhard, (1971), Wolfram Hesche, Hartwig Scheinhardt, Semih Tezcan ile işbirliği ile, Indiana University, Bloomington.

KMS *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's Semerkandi* (Transkripsiyonlu Metin-İndeks-Orijinal Metin), TOPARLI, Recep, (1987), Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum.

KMTS *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Tavkul, Ufuk, (2000), TDK Yayınları.

KMTAS *Karaçay-Malkar Tilni Angılatma Sözlügü,* I, II, III, Guzelanı M., J., Jappulanı A. A., (1996), "El-Fa" Kitap Basma, Nal'çik.

KT Kül Tigin yazıtı. Tekin, T., (1988), *Orhun Yazıtları,* Ankara, TDK Yayınları.

KTS *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (2007), Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, Ankara, TDK Yayınları.

KPH *Prens Kalyanamkara ve Paparkara Hikayesinin Uygurcası,* Orkun Hüseyin Namık, (1940), TDK, Ankara.

Maitri *Maitrisimit*. Tekin, Şinasi, (1980): *Maitrisimit nom bitig, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und ückläufiger Index*, Berliner Turfantexte IX, Berlin, Akademie Verlag.

MÇ Moyun Çor (Şine Usu) yazıtı. Tekin, Talat, (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.

ME *Mukaddimetü'l-Edeb*. Yüce, Nuri, (1993), *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*, Ankara, TDK Yayınları.

MEGEP Mesleki Eğitim ve Öğretim Sistemini Güçlendirme Projesi, http://www.megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/Re nk.pdf

MG *Münyetü'l-Ġuzāt*. Öztopçu, Kurtuluş, (1989), *Münyetü'l-Ġuzāt 14th-Century Mamluk-Kipchak Military Treatise*, Text, Translation-Index, Sources of Oriental Languages&Literatures 13, Harvard University.

MG (KTS) *Münyetü'l-Ġuzāt,* Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü,* Ankara, TDK Yayınları.

MM Toparlı, Recep, Mustafa Argunşah, (2008), *Mu'înü'l-Mürîd,* TDK Yayınları, Ankara (XIII.-XIV. yy).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

MoğTS Lessing, Ferdinand D., (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2 Cilt, Çev. Günay Karaağaç, Ankara, TDK Yayınları.

MS (KTS) *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî,* Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü,* Ankara, TDK Yayınları.

MT-XVII.İT *Meninski'nin Thesaurus'u ve XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi,* TULUM, Mertol, (2011), Ankara, TDK Yayınları.

NF *Nehcü'l-Ferādīs, Uştmaḫlarnıng Açuḳ Yolı, Cennetlerin Açık Yolu*, III, Dizin-Sözlük, Ata, Aysu, (1998), Ankara TDK Yayınları *Nehcü'l-Feradis.* Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, I Metin, II Tıpkıbasım*, (1995), Tıpkıbasım ve Çeviriyazı: Janos Eckmann, Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar, Ankara, TDK Yayınları, Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, III Dizin*-TDK Yayınları.

NogE *Nogay Ertegileri,* Şihmurzayev Calaldin, (1993), Dagestanskoye Knijnoye İzdatel'stvo, Mahaçkala.

NogRS *Nogayşa-Orısşa* Sözlik, Baskakov N. A, (1963), Moskva, İnostrannıy em natsiyonal'nıy sözlüklerdiŋ gosudarstvennıy izdatel'stvosı.

OSTN *Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçii,* Radloff, W., (1893), Tom Pervıy, Glasnıye, Sanktpeterburg.

OTWF-I-II Erdal, Marcel, (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Volume I-II, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

ÖHŞL Özbek Halk Şevalari Lugati, (1971), Ş. Ş. Şoabdurahmanov, Taşkent, Fan Naşriyeti.

ÖTİL Naşriyati.Özbek Tilining İzahlı Lûgatı, Marufov, E. M., (1981), I-II Cilt, Moskova, "Rus Tili"

RAltS *Russko-Altayski Slovar'*, Baskakov, N.A., (1964), Gorno-Altayski Nauçno-issledovatel'ski İnstitut İstorii, Yazıka i Literaturı, İzdat. "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva.

RBS *Russko-Başkirski Slovar'*, K. Z. Ahmerov (Ed.), (1964), "İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya"

RÇÇRS Çuvaşsko-Russkiy Russko-Çuvaşskiy Slovar', Skvortsov, M. İ., Skvortsova A. B. (1999), Çeboksarı, Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel'svo.

RÇuvS *Russko-Çuvaşskiy Slovar'*, Andreyev, İ. A., Petrov, N. P., (1971), Moskva, İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya"

RH (KTS) *Kitâb Fî Rıyâzâti'l-Hayl,* Bkz. Toparlı, Recep-Vural, *Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007): Kıpçak Türkçesi Sözlüğü,* Ankara, TDK Yayınları.

RHakS *Russko-Hakasskiy Slovar'*, Çankov, D. İ., (1961), Hakasskiy Nauçno-İssledovatelski İnstitut Yazıka, Literaturı i istorii, Gos-oye İzdatel'stvo İnostrannıh i natsiyonalnıh Slovarey, Moskva.

RKT *Ryland's Kur'an Tercümesi.* Ata, Aysu, (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Karahanlı Türkçesi-Giriş-Metin-Dizin-Notlar*, Ankara, TDK Yayınları.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rahtey.org

RKumS *Russko-Kumıkski Slovar'*, Bammatov B.G., (1997), Mahaçkala.

RNogS *Russko-Nogayskiy Slovar'*, Baskakov, N. A., (1956), Çerkesskiy Nauçno-İssledovatel'ski İnstitut, Gosud. İzdatel'stvo İnostr. i Nats. Slovarey, Moskva.

RTatS *Russko-Tatarskiy Slovar'*, Ganiyev, F.A., (1997), "İnsan", Kazan.

RTuvS *Russko-Tuvinski Slovar'*, A. A. Palmbah, (1953), Moskva, Gos. İzdatel'stvo, İnostrannıh i Natsiyonal'nıh Slovarey.

RYakS *Russko-Yakutskiy Slovar*, S. Afanasyev, P. S.-Haritonov L. N. (Red.) (1968), Moskva, İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya.

Sang. *Senglah.* Clauson, Gerard, (1960), *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xan*, Faximile Text with An Introduction and Indies, London.

SHEÖ *Saha Halk Edebiyatı Örnekleri*, (1996), Kirişçioğlu, M., Killi, Gülsüm, TDK yayınları.

STÇM *Salar Türkçesinin Çekim Morfolojisi*, Mehmet Gülsün, (2014), Ankara, TDK Yayınları.

STTP *K sisteme tsvetooboznaçeniya i tsvetovıh predpoçteniy* (D.R. Tebuyeva, 28.09.2010 http://kurch.blogspot.com.tr/2010/09/blog-post_3250.html)

STTT *Saha Tüölbe Tılın Tıld'ıta*, (*Diyalektologiçeski Slovar' Yazıka Saha*), M. S. Voronkin, M. P. Alekseyev, Y. İ. Vasilyev, (1995), VO "Nauka", Novosibirsk.

SY *Salarskiy Yazık*, Tenişev E., (1963), İzdaetel'stvo Vostoçnoy Literaturı.

ŞDİ *Şor Destanı İncelemeleri*, Caştegin Turganbayer, TDK Yayınları, Ankara.

ŞN *Şeybâni-Nâme.* Kocasavaş, Yıldız, (2003), Muhammed Sâlih, Şeybâni-Nâme, (Giriş-Tıpkıbasım-Metin-Tercüme), İstanbul, Çantay Yayınları.

ŞS *Şor Sözlüğü*, Tannagaşeva Nadejda N. Kurpeşko, Akalın Şükrü Haluk (1995), Türkoloji Araştırmaları, Adana.

ŞSMT *Shamanic Songs and Myths of Tuva*, Mongush B. Kenin Lopsan, (1997), Ed. Hoppál M., Buckbee C., Akadémiai Kiadó Budapest.

ŞU *Şine-Usu Yazıtı.* Ramstedt, G. J., (1913), "Zwei uigurische Runeninscriften in der Nord-Mongolei", *JSFOu* XXX/3, p.1-63.

T *Tunyukuk yazıtı.* Tekin, Talat, (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara, Simurg, 74 s.

TA *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî.* Toparlı, Recep-Çöğenli, Sadi-Yanık, Nevzat, (2000), *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî*, Ankara, TDK Yayınları.

TA (KTS) *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî,* Bkz. Toparlı, Recep-Vural, *Hanifi-Karaatlı, Recep,* (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü,* Ankara, TDK Yayınları.

TAH *Tel Aşkısı Halıkta*, Galin, Salauat, (1999), Başkort folklorının anlatmalı hüzlege, Öfö, "Kitap" Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TatRS *Tatarça-Rusça Süzlek,* Ganiyev, F.A., (2004), Kazan, Tatarstan Kitap Naşriyatı.

TatTSl. *Tatarca-Türkçe Sözlük,* Ganiyev, Fuat, Ahmetyanov, Rif'kat, Açıkgöz, Halil, (1997), *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Kazan, İnsan.

TDS *Türkmen Dilinıŋ Sözlüğü*, Hamzayev, M., Y., (1962), Aşgabat, İzdatelctvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR.

TDTS *Tıva Dıldıŋ Tayılbırlıg Slovarı*, Monguş D.A. (Ed.), 2011, II. Tom, Novosibirsk, "Nauka".

TelAS *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, Ryumina-Sırkaşeva, L.T., Kuçigaşeva, N. A., (2000): Çevirenler Akalın Şükrü Haluk, Turgunbayev Caştegin, Ankara, TDK Yayınları.

Tenişev Tenişev, E.R., (Ed.) (1997), *Sravnitel'no-istoriçeskaya grammatika tyurkskih yazıkov*, *Leksika,* "Nauka", Moskva.

TKırgS. *Türkçe-Kırgızca Sözlük*, Cumakunova, Gülzura, (2005), Bişkek, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.

TrkmRS *Turkmensko-Russkiy Slovar'* (N. A. Baskakov'un editörlüğünde "Sov. Ents", Moskva, 1968).

TSahS *Türkçe-Sahaca Sözlük*, Vasiliyev, Yuriy (1995), Ankara, TDK Yayınları.

TT I *Türkische Turfan-Texte I.* Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1929): *Türkische Turfan-Texte I*, Berlin.

TT II *Türkische Turfan-Texte II.* Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1929): *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin.

TT III *Türkische Turfan-Texte III.* Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1930): *Türkische Turfan-Texte III*, Berlin.

TT IV *Türkische Turfan-Texte IV.* Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1930): *Türkische Turfan-Texte IV*, Berlin.

TT V *Türkische Turfan-Texte V.* Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1931): *Türkische Turfan-Texte V*, Berlin.

TT VI *Türkische Turfan-Texte VI.* Bang, Willi, Annemarie V. Gabain und R. Rahmati (1934): *Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sutra Säkiz Yükmäk*, Berlin.

TT VII *Türkische Turfan-Texte VII.* Arat, R. Rahmati (1937), *Türkische Turfan-Texte VII. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard*, Berlin.

TT VIII *Türkische Turfan-Texte VIII.* Gabain, Annemarie V. (1954), *Türkische Turfan-Texte. Texte in Brahmischrift*, Berlin, Akademie Verlag.

TT X *Türkische Turfan-Texte X.* Gabain, Annemarie V. (1959), *Türkische Turfan-Texte X. Das Avadana des Dämons Ātavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski. Aus den Nachlaß Herausgegeben*, Berlin.

TTAS *Tatar Teleneŋ Angılatmalı Süzlege*, R. A. Zilyayev, G. G. Abdrahmanov, ed., III Tomda, 1977, 1979, 1981 Kazan, Tatarstan Kitap Näşriyatı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://manteyo.org

TTKBS *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Etimolojik Sözlük Denemesi*, Tuncer Gülensoy (2011), TDK Yayınları, Ankara.

TTS *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1965-88), VIII Cilt, 2. baskı, Ankara, TDK Yayınları.

TuvD *Tuva Destanları*, Arıkoğlu Ekrem, Borbaanay Buyan, (2007), TDK Yayınları, Ankara.

Tuh. *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügat'it Türkiyye*. Atalay, Besim, (1945): *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügat'it Türkiyye*, İstanbul, TDK Yayınları.

TuvRS *Tuvinsko-Russkiy Slovar'* E. R. Tenişev, (1968), Moskva, İzd. 'Sovetskaya Entsiklopediya'.

TüS *Türkçe Sözlük*, (2009), 10. Baskı, Ankara, TDK Yayınları.

TZ (KTS) *Et-Tuhfetü'z Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye,* Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü,* Ankara, TDK Yayınları.

UTİL *Uyğur Tilining İzahlik Luğati*, 1998, Milletler Neşriyatı, I.-VI. Ciltler, Urumçi).

UygRS *Uygursko-Russki Slovar'*, Nacip, E.N., (1968), Moskva, İzdatel'stvo 'Sovetskaya Entsiklopediya'

UzRS *Uzbeksko-Russkiy Slovar'*, S. F. Akabirov, Z. M. Magfurov, A. T., Hocahanova, (1959), Moskva, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsional'nıh Slovarey.

VEWT *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen.* Räsänen, Martti (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.

WH *Wörterbuch Des Chaladsch.* Doerfer, G.-Semih Tezcan, (1980), *Wörterbuch Des Chaladsch*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

YakRS *Yakutsko-Russkiy Slovar*, P. A. Sleptsova, (1972), Moskva, İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya.

YJU *Yazık Jyoltıh Uygurov*, E. R., Tenişev, B, H., Todayeva, (1966), İzd. "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva.

YRFS *Yakutsko-Russkiy Frazeologiçeski Slovar'*, A.G. Nelunov, (1998), İzd. SO RAN, Nauçnoizdatel'skiy tsentr OİGGM.

YUygSl. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Necip Emir, (1995), Çev. İklil Kurban, Ankara, TDK Yayınları.

Zaj. *Zajaczkowski*, Ananiasz, (1954), *Vocabulaire Arabe-Kıptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk*, II-éme partie. Le verbe, Polska Akademia Nauk, Warszawa; Zajaczkowski, Ananiasz, (1958), *Vocabulaire Arabe-Kıptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk*, I-ére partie.Le nom., Polska Akademia Nauk, Warszawa.

XVI Tü. *Floransalı Filippo Agenti'nin Notlarına Göre (1533) XVI. Yüzyıl Türkçesi*, (2009), Milan Adamović, Çev. Aziz Merhan, Ankara, TDK Yayınları.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Dil ve Lehçe Kısaltmaları

AAŞ Altay Aladağ Şivesi
Alt. Altay Türkçesi
An. Anadolu
Ar. Arapça
Az. Azerbaycan Türkçesi
Başk. Başkurt Türkçesi
Bud.Tü.ç. Buddhist Türk çevresi
Çuv. Çuvaş Türkçesi
EAT Eski Anadolu Türkçesi
EKıp. Eski Kıpçak
Far. Farsça
Gag. Gagauz Türkçesi
Hak. Hakas Türkçesi
Hlç. Halaç Türkçesi
Horasan Horasan Türkçesi
Kaz. Kazak Türkçesi
Kar. Karayim Türkçesi
KKalp. Karakalpak Türkçesi
Kırg. Kırgız Türkçesi
KökTü. Kök Türkçe
KrçMalk. Karaçay-Malkar Türkçesi
Kum. Kumuk Türkçesi
Man.Tü.ç. Maniheist Türk Çevresi
MKıp. Memlük Kıpçakçası
Moğ. Moğolca
Nog. Nogay Türkçesi
Özb. Özbek Türkçesi
Proto-Tü. Proto-Türkçe
Saha Saha (Yakut) Tükçesi
Skr. Sanskritçe
SUyg. Sarı Uygur Türkçesi
Şor Şor Türkçesi
Tel. Teleüt Türkçesi
Tat. Tatar Türkçesi
Tuv. Tuva Türkçesi
Tü. Türkçe (si)
TTü. Türkiye Türkçesi
Trkm. Türkmen Türkçesi
Yak. Yakut (Saha) Türkçesi
YUyg. Yeni Uygur Türkçesi

Diğer Kısaltmalar

ağ. Ağız
bkz. Bakınız
Çev. Çeviren
ç. Çevre
dey. Deyim
f. Fiil
Harf. Harfiyen (tercüme)
i. İsim
krş. Karşılaştırınız
nm Metrenin eksi dokuz derecesinde 10 nanometre
s. Sıfat
yy. Yüzyıl
vb. Ve benzeri
vd. Ve diğerleri

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Şekiller ve İşaretler

=> Bakınız.

Ø Sözcüklerin ek (işaretleyici) almamış şekilde olduklarını gösterir.

⇔ Göçüşme (metatez): kelime içindeki iki ünsüzün yer değiştirmesi.
Karşıtlık gösterimleri söz konusu olduğunda karşıtlık çiftlerini gösterir.

() Metinlerde yazılmayan ünlü ya da ünsüzü gösterir.

[ ] Metinlerde okunmayan eksik parçaları gösterir.

* Tanıklanmamış, tahmine dayalı şekli gösterir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1. BÖLÜM

Renk Kavramı, Bakış ve Yaklaşımlar

Renk, bir ışık kaynağından yayılan ışınların nesnelere çarptıktan sonra yansımaları sonucu gözümüzün algıladığı duyumdur.

1.1. "Renk" Kavramı ve Anlamı

"Renk" kavramı Türkçe sözlükte "Cisimler tarafından yansıyan ışığın gözde oluşturduğu duyum" şeklinde açıklanmaktadır (TüS, 2009:1652). Işığın cisimlere çarptıktan sonra yansıyarak gözümüzde bıraktığı etkiye renk denir. İnsanlarda renk duygusunun oluşması için bir cismin göze ışık göndermesinin yanında, gelen ışık karşısında normal çalışan bir göz ve beyinde normal çalışan bir görme merkezi gerekir. Işığın göze gelmesi fiziksel, bu ışınlar karşısında gözde meydana gelen işlemler fizyolojik, ışınların gözde algılanması ise psikolojik olaydır. Renklerin hepsinin bir araya gelmesiyle oluşan beyazlık ve siyahlık aslında renksizlik olarak siyah ile beyazın karışımından oluşan çeşitli değerdeki griler de nötr renkler olarak düşünülebilir. Güneş bir enerji kaynağı olarak dalgalar halinde ışın yayar. Renkleri belirleyen şey ise bu dalga boylarıdır. Buna göre, güneş ışınları tüm renkleri içeren bir ışık dalgasıdır. Beyaz olarak algıladığımız gün ışığı, renk spektrumunda kırmızı, turuncu, sarı, yeşil, mavi, lacivert ve mor renkleri verir. Kısaca renk, bir ışık kaynağından yayılan ışınların nesnelere çarptıktan sonra yansımaları sonucu gözümüzün algıladığı duyumdur (MEGEP, 2011:5).

Üretilen PDF Kitap Arşivi - https://MEGEP.org

"Bilim ve Teknik" dergisinde renk, "ışığın gözün retinasına değişik biçimde ulaşması ile ortaya çıkan bir algılama" olarak tanımlanmıştır. Bu algılama, ışığın maddeler üzerine çarpması ve kısmen emilip, kısmen yansıması nedeniyle çeşitlilik gösterir ve bunlar renk tonu olarak adlandırılır. Tüm dalga boyları birden aynı anda göze ulaştığında beyaz olarak, hiç ışık ulaşmadığında ise siyah olarak algılanır. İnsanın gözü 380 nm ile 780 nm arasındaki dalga boylarını algılayabilir, bu sebeple elektromanyetik spektrumun bu bölümüne görünen ışık denir (BT, 2006:73-74).

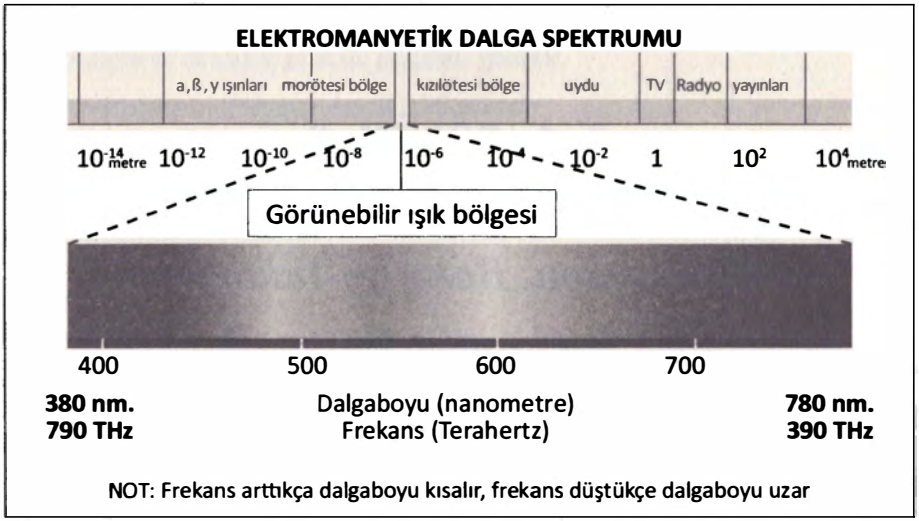

Şekil 1: *Elektromanyetik dalga spektrumunda renkler (Yücel, 2014:1). Bkz. 386 s.*

Renk	Dalgaboyu	Frekans
kırmızı	~ 625-740 nm	~ 480-405 THz
turuncu	~ 590-625 nm	~ 510-480 THz
sarı	~ 565-590 nm	~ 530-510 THz
yeşil	~ 500-565 nm	~ 600-530 THz
mavi	~ 450-485 nm	~ 680-620 THz
çivit mavisi	~ 450-420 nm	~ 620-600 THz
mor	~ 380-440 nm	~ 790-680 THz

Şekil 2: *Görünebilir ışık bölgesindeki renklerin dalga boyu ve frekansları (Agoston, 1987:18-21). Bkz. 386. s.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://kitay.org

Renklerin oluşması fizik biliminde beyaz ışık kırıldığı zaman çeşitli renklere ayrılması ile anlatılır. Bu olayın nedenini 1666'da ünlü İngiliz bilim adamı Isaac Newton açıklamıştır. Newton bir güneş ışını demetini karanlık bir odada bir prizmadan geçirdiğinde, beyaz ışık olarak bilinen güneş ışını cam prizmanın öbür yüzünden çıkarken mor, lacivert, mavi, yeşil, sarı, turuncu ve kırmızı renkli ışınlara ayrıldığını tespit etmiştir (Şekil 3). Bu renkli ışın demetlerine tayf denir. Newton'un deneylerine göre bu ışık tayfı, tersine çevrilmiş ikinci bir prizmadan geçirildiğinde yeniden beyaz ışık demetine dönüşmektedir (Şekil 4). Fakat tayftaki renklerden yalnızca biri, örneğin kırmızı prizmadan geçirildiğinde hiçbir değişikliğe uğramamaktadır. Bu deneyde beyaz ışığın bileşenlerine ayrılmasının sebebi, yapısındaki her rengin değişik açılarda kırılmasıdır. Işık kırıcılık katsayıları farklı olan saydam bir maddenin (hava) bir başka saydam ortama (cam) geçtiği zaman kırıldığı anlaşılmaktadır. Kırılma miktarı ışığın dalga boyuna bağlıdır. Dalga boyu ne kadar kısa ise kırılma da o kadar büyük açı ile olur. Örneğin mavi ışınlar kırmızı ışınlara göre daha büyük bir açıda kırılır, çünkü mavi ışığın dalga boyu kırmızınınkine göre çok daha küçüktür. Gökkuşağı da bu yolla oluşur. Havadaki her bir yağmur damlası prizma görevi görerek ışığı bileşen renklerine ayrıştırır (Yücel, 2014:1):

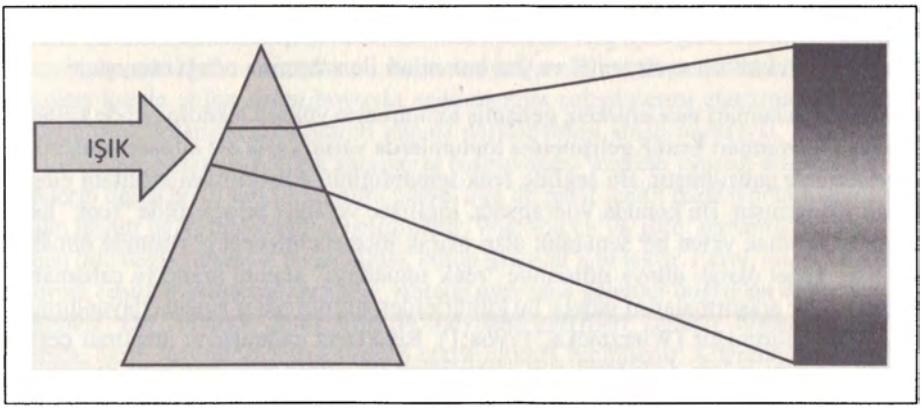

***Şekil 3:** İ. Newton'un deneyine göre Güneş ışınının (beyaz ışık) prizmadan geçerek çeşitli renk olarak çıkması. Bkz. 387. s.*

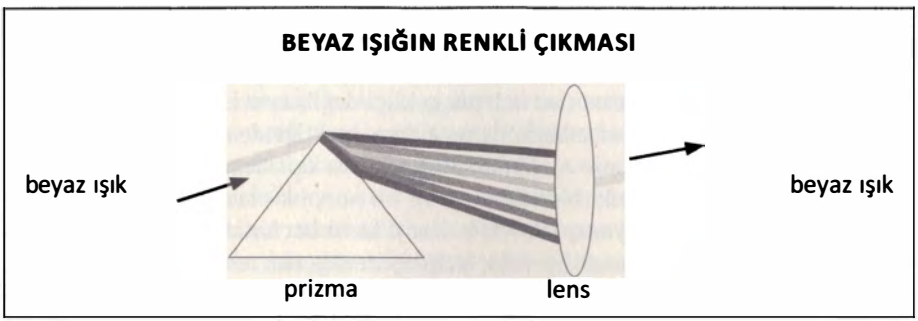

***Şekil 4:** Güneş ışınının (beyaz ışık) prizmadan geçerek çeşitli renklerde çıkması ve bu renklerin lensten tekrar beyaz ışık olarak çıkması. Bkz. 387. s.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Doğadaki varlıkların kendilerine özgü bir renkleri yoktur, yani gerçekte renksizdir; bu yüzden karanlıktaki bir varlığın rengini göremeyiz; ancak bir ışık kaynağı olduğunda renkler fark edilir. Rengin oluşumunu şu şekilde açıklayabiliriz. Güneş ışığını bir cam prizmadan geçirdiğimizde, renkler ayrışarak yedi renk ortaya çıkar. Bu renkler; kırmızı, turuncu, sarı, yeşil, mavi, lacivert ve mordur. Örneğin bu renk ayrışımı gökkuşağında gözlemlenebilir. Güneş ışığında depolanmış bu renk grupları, herhangi bir cisim üzerine geldiğinde, o cisim renklerin bir kısmını yutar, bir kısmını da yansıtır. Bunun sonucunda cisimler yansıttıkları renkte görünür. Doğadaki bütün varlıkların rengi bu şekilde ortaya çıkar. Örneğin: bir ağacın yeşil renkte görünmesi, onun güneş ışığından altı rengi yutup, sadece yeşili yansıtması sonucudur. Renk, birçok farklı yolla oluşturulabilir ve bunların çoğu aynı ortak prensibe göre çalışır. Bir rengin oluşabilmesi, fotoğraflanabilmesi ve görülebilmesi için o rengin gözlemlenen cismi aydınlatan ışığın spektrumunda mevcut bulunması gerekir. Eğer belli bir ışığın spektrumunda, belli bir rengi, mesela kırmızıyı oluşturan dalga boyları yok ise güneş ışığı altında kırmızı görülen bir obje, söz konusu ışığın altında bakıldığında kırmızı gözükemez (MEGEP, 2011:37).

İnsan hayatı ve faaliyetlerinde önemli bir faktör olan renk, aynı zamanda onun her aşamada dünyayı algılayışının da bir parçasıdır. Renk kavramının anlamı fizik, fizyoloji, psikoloji, nörofizyoloji gibi birçok bilim alanında araştırılmakla birlikte, dilbiliminde çeşitli kültürlere ait temel ve yan anlamları ile araştırma odağı olmuştur.

Renklerin anlamları incelenirken, gelişmiş toplumların yüksek teknolojisinde kullanılan renk kavramları henüz gelişmemiş toplumlarda varmış gibi ele alınarak anlamları incelenmeye çalışılmıştır. Bu şekilde renk semantiğinin araştırılması birtakım eleştirilere yol açmıştır. Bu konuda Wierzbicka, İngilizce ve diğer birçok dilde "renk" kavramının kendine yeten bir semantik alan olarak incelenebileceği görüşünde olmakla birlikte, genel olarak dünya dillerinde "renk semantiği" alanını aramaya çalışmanın bütün kültür araştırmalarını sadece bu kültürlerden birinin bakış açısına dayandırmak olacağını belirtmiştir (Wierzbicka, 1996a:1). Renklerin anlamlarını araştıran çeşitli disiplinlerdeki anlam açıklamalarını eleştirirken öncelikle renklerin esas anlamının günlük hayatta kullandığımız, esas kastettiğimiz şeyler olması gerektiğini savunarak renk adlarının anlamını sorgularken psikolojik, kültürel ve dilbilimsel temellerinin literatürü açısından çok geniş olduğunu ve tamamen başka problemler üzerine odaklanıldığını belirtmiştir. Renklerin ne olduğu ve onların nasıl anlamlandırıldığı felsefeciler tarafından etkin bir şekilde tartışılmıştır. Felsefeci ve metafizikçiler John Locke (1690), Rudolf Carnap (1940, 1950, 956) ve Ludwig Wittgenstein (1951, 2007) gibi düşünürlerin çalışmalarında da bu konuya yer verilmiştir. Bir dilbilimci için problem, sadece bir dildeki renk adlarının ne anlama geldiği değil, aynı zamanda diğer dillerdeki renk tonlarını ifade eden adların da ne anlama geldiğinden oluşmaktadır. Farklı dillerdeki renk kelimelerinin uygunlukları kuşkusuz eşit değildir. Belli dillerdeki renk terimlerinin her zamanki birbirlerine bire bir karşılık olamayacakları herkesin benimsediği bir olgudur (Lyons, 1983:59). Her dildeki her kelimenin kullanım alanı kendine özgüdür ve bu durum diller arası karşılaştırmada tam net olarak belirlenemez (Wierzbicka, 1996a:4). Her bir renk adının anlamını, onun dalga boyu veya göreceli canlılık gibi renklerin fiziksel özelliklerinin belirlediği de düşünülür. Örneğin, dalganın uzunluğu 400 ve 470 nm sınırları arasında değiştiği zaman gözle algılanan alan

Üretim PDF Klan Arşivi Kütüphanesi

orta derecedeki aydınlıkta mor gibi, 475 nm'de ise bu mavi gibi görünür (Hurvich 1981:39), dolayısıyla dalga boyuna göre "mavi" veya "mor" olarak anlamlandırılır. Wierzbicka bu tür renk kavramlarının fiziksel anlam açıklamalarını yaparken anlamın esas alındığı taktirde insanların, kullandıkları renk adlarının hangi dalga boyuna veya göreceli canlılığa denk geldiği hakkında bir fikre sahip olmayabileceklerini belirtir (Wierzbicka, 1996a:5).

Russel, renk adlarının, ışığın dalga teorisi açılımlarından çok önce kullanılmaya başlandığını ve dalga boyunun renk skalasında kırmızıdan mora hareket ederken kısaldığının tespitinin önemli olduğunu ve bu yüzden insanların renk adlarını kullanırken ne kastettiklerini bilemediklerini düşünmenin doğru olmadığını savunmuştur (Russel, 1948:261).

Gözden beyne giden yolda bulunan nöronlardaki renk bilgisi üzerine araştırmalar yapılmıştır. Renk adlarının anlamlarının algılanmasında "ton", "parlaklık" ve "doygunluk" kavramları, renk algısını kodlayan psişik reaksiyonları belirten parametrelerdir. Bu şekilde, sadece "semantik kategorilerin nörofizyolojik reaksiyonlarının esas kategorileri dendiğinde algısal nörofizyolojiden semantiğe geçişte, esas renk adlarının anlamları semantik belirtilerin yardımıyla tam net olarak gösterilemez (Kay, McDaniel, 1978: 629).

Wierzbicka, renklerin anlamlarını, Kay ve McDaniel'in çalışmalarındaki gibi fizik kuralları içinde ışığın dalga boyuyla açıklanmaya çalışılmasını eleştirmiştir. Psikologların renk adlarının anlamlarını algısal nörofizyoloji araştırmalarıyla, renk algısının temelinde yatan psikolojik süreçlerin belirlenmesi üzerine yapılan araştırmaların, renklerin dalga boyu farklılıklarının görsel algı ile nasıl çeşitli reaksiyonlara dönüştüğünün tespiti ile ilgili olduğunu belirtmiştir. Wierzbicka'ya göre, semantik kategoriler dilden dile değişmektedir. Renk algısı, bütün insanlar için tektir. Fakat, dilsel kavramlaştırma çeşitli kültürlerde farklıdır, zihinde meydana gelenler doğrudan doğruya dile yansımaz. Dil, beyinde değil, bilinçte meydana gelenleri yansıtır, bizim bilincimiz genelde bizim çevremizdeki kültürün etkisi altında biçimlenir. Kavramsal evrensellikler hakikaten mevcuttur, fakat onlar nörofizyolojik araştırmalar ile değil, sadece birçok dünya dillerinin verileri esasında kavramsal tahlillerin yapılması yoluyla tespit edilebilir. Wierzbicka, Kay ve McDaniel'in renk adlarının anlamlarının nörofizyoloji bakımından ele alındığı "Temel Renk Adlarının Anlamlarının Dilbilimsel Önemi" adlı makalesini, hiçbir dilde renk adlarının anlamlarının belirlenememesinin şaşırtıcı olmadığını ve renk göstericilerinin semantiğini tasvir etmede temel anlamlarla (denotation) özdeşleştirilmesini eleştirmektedir (Wierzbicka, 1996a:7-8).

Çeşitli dillerde renk işaretlerini tayin etmek yerine, sadece renk örneklerine işaret etme durumunda deneylerde Berlin ve Kay (1969) tarafından renk levhaları kullanılmıştır. Berlin ve Kay renk adlarının anlamını değil, renk odaklarının dil arası benzerliğini araştırmışlar ve renkler arasındaki sınırın belirlenmesi için bunun uygun olmadığını açıkça görmüşlerdir. Renk sınırlarının belirlenmesi konusunda aynı kaynak kişi ile yapılan uygulamalar bile güvenilir olmayabilir. Çeşitli bireylerde renk belirleme süreçleri, renk skalasının odaksal olmayan alanlarına uygunluk gösteren renkduyumsal maddelerin alanlarına bağlı olacaktır (Berlin, Kay, 1969:3-13).

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Wierzbicka, çeşitli dillerdeki renk bildiren söz varlığında kodlanmış kavramların araştırılmasında Berlin ve Kay'ın araştırmasındaki gibi sadece merkezin (odak) değil, aynı şekilde sınırlarının da dikkate alınması gerektiği düşüncesindedir (Wierzbicka, 1996a:9).

Frumkina, renk tablolarındaki renk adlarının anlamlarının gösterilmesi konusunda herhangi bir renk örneğinin büyük veya küçük yalın belirsizlik taşıdığını, renk duyumunu belirlemede bilimsel adlandırmada kesinliğin önemli olduğu renk bilimi veya bilimin diğer alanları ile ilgili olmayan kişiler için her zaman bu tür renk örnekleri bulunduğunu, kendi bakış açılarına göre "uygun" renk adını seçemediklerini belirterek, herhangi bir durumda bir tane renk örneği için çok çeşitli renk adının teklif edilebildiğini dile getirmiştir. Uygulamada bu tür renk adlarının anlam belirsizliğinin ve renkle ilgili örneğinin ad belirsizliği gibi durumlar mevcut olup, bunun için normatif tipteki özel tablolar oluşturulmuştur, onlarda hangi renk adının, hangi renk örneğiyle ilişkilendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Örneğin, İngiliz Renkbilimciler Topluluğu'nun (British Colour Council 1939-1942) tabloları böyle oluşturulmuştur. Bu tür tablolar yararcı pratik amaçları takip eder. İngiliz renkbilimcilerin tabloları, diğer normatif tablolar gibi, kendisi için geliştirilmiş, anlamı tam o alanla sınırlanmış terminoloji kılavuzudur. Frumkina, renkleri adlandırma probleminin, genel olarak adlandırma konusunda özel bir tartışma gerektirdiğini, resimlerin yardımıyla renk adlarını tasvir etme konusunda rengin adının karşılıklı çok anlamlı ilişkileri içinde, renk algısının daha az çeşitlilik gösterdiği görüşündedir (Frumkina, 1984:26-27).

Conklin'e göre, renklerin tayflarının (spektorgram) sözlü karşılıklarıyla karşılaştırılmasından daha çok renklerin sınıflandırılmasıyla ilgilenmek gerekir. Renk adlarının anlamlarının araştırılması esnasında resimler de, renk tabloları da kullanılabilir. Onlar renk adlarının anlamlarını otomatik olarak göstermez, fakat bu anlamın neden ibaret olduğunu belirtmeye yardımcı olur (Conklin, 1973:940).

Wierzbicka, renk algısının nörofizyolojik esaslarıyla ilgili araştırmalardan ziyade, dilbilimsel araştırmalar için daha önemli olduğunu belirterek, İngilizcedeki *white*, *black*, *blue*, *green*, *red* ve *yellow* gibi renk adlarının anlamlarını ve onların diğer dillerdeki karşılıklarını incelemiş ve önce "anlam" terimi ile ne anlaşılması gerektiğini ve anlamın "psikolojik gerçeklik" ile nasıl ilişkisi olduğunu açığa kavuşturmaya çalışmış ve "anlam" kavramı için "kelimeleri telâffuz ederken neyi kastettiğimiz veya neyi aklımızda tuttuğumuzdur" demiştir. Buna göre "neyi kastettiğimiz" metne veya duruma göre değişebilir. Kelimelerin kullanımında sadece sabit ve değişmeyen şartlar olduğunu kesinleştirmek gerekir. Bu sabit şartlar, içe bakış (introspection) metodunun öğrenilmesi dahil, deyimlerin, standart metaforların öğrenilmesiyle, kaynak kişileri sorgulama metodu yardımıyla, çeşitli psikodilbilim deneyleri yardımıyla ve başka çeşitli yöntemlerle tespit edilebilir. Bu metotların hepsi konuşanın bilincindeki kelimelerin farklı biçimlerde karşılıklı ilişkili olduğunu göstermektedir ve bu karşılıklı ilişki tespit edilebilir (Wierzbicka, 1985:193-211; 1996a: 6, 11).

Frumkina, birkaç kaynak kişiye, "pembe" renginin karşılığını sorduğunda "çok açık kırmızı renk" algısıyla karşılaşmıştır. Ona göre, bu durum konuşurun dil bilincinde anlamın nasıl organize edildiğinin tespitine yardımcı olmaktadır (Frumkina, 1984:30) ve Wierzbicka'ya göre de Rusçadaki *rozovy* (pembe) kelimesinin eşitsel semantik

Türk Dil Kurumu Arşivi - http://www.tdk.gov.tr

tasviri, *krasnıy* (kırmızı) kelimesinde bulunan anlayış ve açık renk kelimesinde bulunan anlayış ile onun sezgisel ilişkisini yansıtmalıdır (Wierzbicka, 1996a:11).

Sapir'e göre, "dil bilinci" birçok çeşitli düzeylere sahiptir ve o yüzeyde yatan gerçekler olduğu kadar, çok derinde gizli başka gerçekleri de içerdiği unutulmamalıdır. İnsan bilincinin derinliklerinde gizli, fakat yüzeye çıkarılması mümkün suskun bilgiyi ve saf taşıyıcıların sahip olmadığı bilimsel bilgiyi ayırt edebilmek önemlidir (Sapir, 1949:331). Boas (1966:19) ve Sapir (1949:46-47) ve daha yakın zamanlarda Halliday (1987) dil taşıyıcılarının kendi dilleri hakkındaki bilginin nasıl bilinçaltında ve içgüdüsel olduğunun altını çizmişlerdir. Semantik, bilimsel veya ansiklopedik bilgi arayışı değil, anlam arayışıdır; fakat bu sadece konuşmacıların bilinç yüzeyinde yatan gerçekler ile ilgilendiği anlamına gelmez. "Psikolojik gerçeklik" (Burling, 1969) "bilinç" ile karıştırıldığında akılda neler olduğu ve insan diline ne tür kavramların yansıdığı hiçbir zaman öğrenilemez (Wierzbicka, 1996a:11).

Frumkina, pembe ve kırmızının bir Rus için benzer renkler olduğunu ancak sarı ve kahverenginin kırmızı ile mor arasındaki fark kadar farklı olduğunu belirtmiştir (Frumkina, 1984:30). Wierzbicka, Rus renk işaretleri sisteminde sarının mor ile veya yeşilin mor ile alakasızlığı kadar kırmızı ve morun tamamen ilgisiz olduğunun düşünülmemesi gerektiğini belirtmiştir. Kaynak kişilerin cevaplarının hiçbir zaman kesin sonuç olarak değerlendirilmemesi, onlardan çıkarımlar, yorumlar yapılması gerektiğini belirtmektedir (Wierzbicka, 1985:89-90). O, kastedilen şeyin metne veya duruma göre değişebileceğini belirtmiş, söylenen renk adının gerçekte tam olarak hangi rengi kastettiğinin önemli olduğunu vurgulamıştır (Wierzbicka, 1996a:12).

Bu şekilde renklerin gerçekte anlamlarının çeşitli alanlarda kendi açılarından incelenerek o disipline göre anlamlandırılması halinde renk işaretlerinin anlamlarını tespit etme yöntemleri tartışılmıştır.

1.2. Görsel Algı ve Renk Evrenselliği

Renk araştırmalarında renklerin evrensel olup olmadığı tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmaya yol açan renk araştırmalarındaki en önemli çalışma Berlin ve Kay'ın 1969'daki *Basic Colour Terms: Their Universality and Evolution* (Temel Renk Kavramları: Onların Evrenselliği ve Evrimi) adlı kapsamlı çalışması olmuştur. Bu çalışmasında belirttiği on bir temel renk kavramının evrensel olarak bütün dillerde bulunduğunu belirterek, araştırmalarını serbest durumdaki varsayımı takip eden bir deneysel test olarak özgün bir şekilde tasarlamışlardır. Bu yüzyılda Amerikan dilbilimcileri ve antropologlarının yaygın olarak dilbilimsel akrabalık düşüncesini savunmalarından dolayı, her dilin semantik olarak diğer bir dille ilişkili olduğu görüşünden hareketle renk kavramlarının semantik evrenseller için seçilmesinin yararlı olduğu düşünülmüştür. Bu görüş, başlıca olarak Amerika'da Edward Sapir ve B. L. Whorf'un çalışmalarıyla ilişkilendirilebilir. Bu görüşün taraftarları sık olarak rengin leksikal kodlarını, onaylanmış genel semantik seçimin bir paradigma örneği olarak sunmaktadırlar. Berlin ve Kay varsayımı, farklı dil ailelerinden dillerin karşılaştırılarak birkaç dil arasında on bir renk adının kolayca tercüme edilmesi üzerine kuruludur. Farklı dillerin kendi sözvarlıklarında temel renk kategorilerinin farklı numaralarını kodlamalarına rağmen herhangi bir dilde her zaman mevcut olan on bir veya daha az temel

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

renk terimi içinde on bir temel renk kategorisinin tam bir evrensel sayım çizelgesi kesin olarak mevcuttur. Bu çalışmaya göre, on bir temel renk kategorisi "beyaz, siyah, kırmızı, yeşil, sarı, mavi, kahverengi, mor, pembe, turuncu ve gri"dir. Ayrıca, eğer bir dil on bir temel renk kategorisinden daha az kategori kodluyorsa, o taktirde hangi kategoride onu kodlayabileceği üzerinde değişmez sınırlama vardır. Diller üzerinde renk terimlerinin dağılımsal sınırlamaları aşağıdaki gibidir (Berlin, Kay, 1969: 2-3):

1. Tüm diller beyaz ve siyah için terimler içerir.
2. Eğer bir dil üç terim içeriyorsa, o zaman o dil kırmızı için bir terim içermektedir.
3. Eğer bir dil dört terim içeriyorsa, o zaman o dil ya yeşil ya da sarı (fakat her ikisi değil) için terimler içermektedir.
4. Eğer bir dil beş terim içeriyorsa, o zaman o dil hem yeşil hem sarı için terimler içermektedir.
5. Eğer bir dil altı terim içeriyorsa, o zaman o dil mavi için de bir terim içermektedir.
6. Eğer bir dil yedi terim içeriyorsa, o zaman o dil kahverengi için de terim içermektedir.
7. Eğer bir dil sekiz veya daha fazla terim içeriyorsa, o zaman o dil mor, pembe, turuncu, gri veya bunların bazı kombinasyonları için de terimler içermektedir. Gerçek dağılım ile gösterilen örnek bir tanedir. On bir temel renk teriminin 2,048 olası kombinasyonları basit bir kural ile özetlenebilmektedir (Berlin, Kay, 1969:2-3):

				mor
beyaz	< kırmızı	< [yeşil] < [mavi] < [kahverengi] <		pembe
	sarı			turuncu
				gri

Bu kural, temel renk kategorilerinin takımı üzerinde kısmi bir düzendir. 6 parantezli takım bu düzenin 6 denkliğinin bir serisi olmaktadır. Sadece çağdaş diller için bir dağılımsal söz değil, aynı zamanda her dilde temel renk kategorilerinin leksikal kodlamalarının kronolojik bir düzeni de olmaktadır. Berlin ve Kay'ın araştırması üç önemli konunun sonucunu belirtir. Birincisi, herhangi bir dildeki temel renk terimlerinin psikolojik gönderimleri olan on bir temel algısal renk kategorisinin evrensel olduğudur. İkincisi bir dilin tarihinde, algısal kategorilerin kodlanması sabit bir parçalı düzeni takip eder. Üçüncüsü, bu geçici düzenin, uygun bir biçimde evrimsel olduğu düşünülür; renk terimlerinin çokluğunun karmaşık kültürler ve karmaşık teknolojiler neticesinde ortaya çıktığı, renk terimlerinin azlığının ise sade kültürler ve sade teknolojiler neticesinde meydana gelmeye eğilimli olduğudur (Berlin, Kay, 1969:104).

Wierzbicka 1996'daki "Oboznaçeniya Tsveta i Universilii Zritel'nogo Vospriyatiya", (Renk İşaretleri ve Görsel Algının Evrenselliği) adlı çalışmasında "renk" kavramının da, renk işaretlerinin de evrensel olmadığını ileri sürmüş, "renk" kavramının evrensel bir insan anlayışı olmadığını, "televizyon", "para" vs. gibi insan toplumunda mey-

Üretişim Dijital Kitap Arşivi - https://rarteyorg

dana gelebileceğini, bazı topluluklarda bir "renk" anlayışının olmadığını, "renklerin adları"nın da evrensel olmadığını, aynı şekilde, bazen bütün dillerde "siyah" ve "beyaz" kelimelerinin var olduğunu iddia etmenin yanlış olduğunu, eğer kelime sadece "siyah"ı tasvir etmek için değil de "kahverengi", "gri" ve "lacivert" için de kullanılıyorsa, bu onların "siyah" olduğu anlamına gelmeyeceğini ifade etmiştir. Birçok dilde "renk" tamamen kendine yeten semantik alan olarak incelenebilir. Fakat genel olarak dünya dillerinde bu böyle değildir ve bütün dillerde "renk semantiği"ni aramaya çalışmak, bütün kültür araştırmalarını sadece onlardan birinin perspektifine dayatmak gibi anlaşılabilir. Bütün kültürlerde insanlar için görsel algı önemlidir ve onların ne gördüğünü tasvir etmek de önemlidir, fakat kendilerinin görsel tecrübeleri ile diğerinden ayrılan özel bir "renk" terimine mutlaka sahip olmayabilirler. Güçlü bir şekilde tam metinsel olarak şartlandırılmış bir görsel algının, bir bütün olarak ele alınan renk, biçim ve birçok diğer belirtileri içerdiği ve karmaşık olduğu kadar entegral olarak tasvir edildiği hükmüne varılabilir. Dünya dillerini öğrenirken tasvir edilebilen bazı görsel algıların evrenselliğinin var oluşundan şüphe yoktur. Fakat, bu evrenselliklerin içeriğini belirlemek için "renk evrensellikleri"nden "görsel algı evrensellikleri"ne yönelik araştırmaların odak noktalarının değiştirilmesi gerekmektedir. "Renk" kategorisinin kendisi evrensel olmadığından "renk evrensellikleri"nin olması da mümkün değildir. "Renk evrenselliği" arayışının doğru olmadığını söylemek, verimsiz olduğunu beyan etmek anlamına gelmez. 1969'da Berlin ve Kay'ın klâsik çalışmasından sonra "renk"e gösterilen ilgi, 'görme' hakkında dev bir bilgi korpusunu yaratmış ve ayrıca "görsel algının evrenselliği" teorilerine büyük katkıda bulunmuştur. Bu araştırma, "renk" kavramının sadece evrensel olmadığını göstermiştir. Örneğin, gece (karanlık vakit) ve gündüz (aydınlık vakit) arasındaki evrensel fark, benzer olarak evrensel biçimde insanın gördüğü şeyi tasvir etme farkıyla alakalıdır. Bir başka deyişle, insan "açık, aydın" ve "parlak" görünen ve "koyu" ve "sönük" yani ışıksız ve parıltısız görünen nesneleri ayırt etmektedir ve bu evrenseldir. Birincisi "güneş aydınlığındaki görme"yi, ikincisi "karanlıktaki görme"yi akla getirir (Wierzbicka, 1996a:1-4).

Pawlowski, Çek, Leh, Rus, Ukrayna, İspanyol, Fransa, Roman, İtalyan ve İngilizcedeki temel renk terimlerinin ve onların temel anlamlarının nicelik analizini Berlin ve Kayı'ın yöntemiyle yapmıştır. Araştırmaya göre "mavi"nin anlam sıklığı Berlin ve Kay'ın evrensel ve evrimsel renk dizisine göre "sarı" ve "yeşil"den daha yüksek çıkmıştır (Pawlowski, 2006:12). Steinwall, bu tür araştırmalarda "eski kelimeler"in daha sık kullanılmış ve "yenilere" göre daha çok anlam yüklü olduğu görüşündedir (Steinwall, 2002:66-67). Bu şekilde genelleme yapılan bir metotla temel renklerin belirlenmesi birçok diller ve kültürlerdeki renk kavramlarının zenginliğini örtmektedir. Örneğin, Tokarski Leh dilinde 182 renk terimi veya renk adını listelemiştir (Tokarski, 1995:239-242). Lyons, pek çok araştırmacının belirttiği gibi "belli dillerdeki renk terimlerinin her zaman birbirlerine bire bir karşılık olamayacakları görüşünü dile getirmiştir. İngilizcede *Brown* sözcüğünün Fransızcadakiyle eşdeğer olmadığını, Hintçe *pila* sözcüğünün İngilizceye *yellow, orange* ve belki de *brown* olarak çevrilebildiğini, Rusçada *blue* sözcüğünün karşılığının olmadığını buna karşı *goluboy* "açık mavi" ve *siniy* "koyu mavi" kavramlarının var olduğunu belirtmiştir (Lyons, 1983:385). Renklern fiziksel özelliklerinin terimlerinde renklerin özel sırası için (Sun 1983) veya *kırmızı okre* gibi pigmentlerin ekolojik özelliklerine (Wreschner 1980) açıklama bulmaya girişenler olmuştur (McManus, 1997:368). McManus, Berlin ve Kay'ın çalışması

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

doğru ise, o zaman birçok antik renk kelimeleri semantik çağrışımlara sahip olacağını ve bundan dolayı ve tek bir dil ile metnin daha geniş alanda daha çok sık kullanılmaya eğilimli olduğunu belirtmiştir. McManus, Berlin ve Kay'ın yöntemiyle İngilizcedeki temel on bir renk kavramını edebî ve bilimsel eserlerde taramış ve "gri" kavramının beklendiğinden daha sık, "yeşil" kavramının beklendiğinden daha az kullanıldığını tespit etmiştir (McManus, 1997:369). McManus, bu metodun, "turkuaz" (*turquoise*), "krem" (*cream*), "soluk mor" (*mauve*), "leylak rengi" (*lilac*), "bronz" (*tan*), altın (*gold*) gibi renkleri tasvir etmede potansiyel problem meydana getirdiğini belirtmiştir. Bu renkler Berlin ve Kay'ın formüle ettiği evrensel on bir temel renk dizisinde olmadığı için bu varsayım ile denenmemiştir. Fakat bu renkler on bir temel renk teriminin yerine onların eş anlamlısı olarak kullanılmışsa, o zaman bazı sonuçların değişebileceğini ve "sarı" kavramının beklenenden az, "gri" kavramının beklenenden daha sık olacağı şeklinde bir sonuç çıkabileceğini ileri sürmüştür (McManus, 1997:370).

Berlin ve Kay'ın on bir temel rengin evrenselliği ile ilgili teorisi pek çok dile uygulanarak birçok çalışma ortaya konmuştur. Bu uygulamalar sonucunda kimi dillerde on bir temel renk kavramı değil, on iki, on üç civarında temel renk kavramı tespit edilmiştir. Örneğin: Özgen ve Davies, Berlin ve Kay'ın evrensel renk teorisi yöntemiyle Türkiye Türkçesindeki temel renk kavramlarının envanterini kurmayı amaçlamış, Türkiye Türkçesindeki temel renk kavramlarının Berlin ve Kay'ın on bir temel renk kavramına uygunluk gösterip göstermediğini araştırmış ve Türkiye Türkçesindeki temel renk kavramlarının Berlin ve Kay'ın on bir temel renk kavramıyla uygunluk gösterdiğini, ancak Türkiye Türkçesinde "mavi" kavramı yan sıra "lacivert" kavramının da temel renk kavramı içine dahil edilerek Türkiye Türkçesinde on iki temel renk kavramı olduğunu tespit etmiştir (Özgen, Davies, 1998:919-956). Al-Rasheed'in Berlin ve Kay'ın yöntemiyle Arapçadaki temel renk kavramları araştırmasında on bir rengin evrensel kategoriye uyduğu, fakat Arapçada sık kullanılan *samawee* "gök mavisi" (açık mavi) ve *zeatee* "yağ yeşili" (*oil-green*) renk kavramlarının temel renk kategorisine eklenmesi gerekliliği öne sürülmüştür (Al-Rasheed, 2014: 1714). Bunun gibi evrensel renk teorisine uygulanan birçok çalışmanın sonucunda temel renklerin evrimsel dizideki sıklığı farklı çıkmış veya dilde daha fazla temel renk terimi önerilmiştir.

Görme ile ilgili evrensel özelliklerden birisi; görsel sezginin aktarılmasında, karşılaştırmanın veya benzerlik anlayışının önemli derecede rol almasıdır. İngilizcedeki *gold* 'altın, altından yapılan', *golden* 'altın, altın gibi görünen' gibi tasvir yöntemini iyi resimlemektedir. Ayrıca *silver* 'gümüş renginde', *navy-blue* 'lacivert'), *khaki* 'haki, asker yeşili', *ash-blond* 'küllü sarı' gibi renk adlarının, Berlin ve Kay'ın çalışmalarındaki gibi "temel" renk adlarına dayandırılması oluşturdukları sistem çerçevesinde formüle edilemez (Wierzbicka, 1996a:3).

Shweder ve Bourne'nin çalışmasında, Berlin ve Kay'in "renk evrenselliği" sistemi, "verileri sınırlama örneği" olarak belirtilmektedir. Shweder ve Bourne, "renk evrenselliği"nin açılışının verilere sınırlama koymayı varsayan açık yaklaşımına esaslanılmasını reddetmektedirler. Berlin ve Kay (1969:3-4) renk işaretlerini belirlemek için evrensel prototipleri ve dünya dillerinde renk kategorilerinin evrensel sırasını yapmışlardır. Buna karşın Shweder ve Bourne, araştırmalarının, öncelikle "renk" sınıflandırmasından ve belirlenmiş canlılık ve doymuşluk ton anlayışlarıyla algı alanını parçalamaktan oluştuğunu ve bu şekilde, bazı kültürlerde "renk" kavramının gönde-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

rimsel tayfının daraldığını ve ayrıca belirlenmiş biçimsel kriterlere cevap vermeyen bütün renk kategorilerinin dilsel anlatımlarının incelemeye alınmaktan çıkarıldığını ifade etmektedirler (Shweder, Bourne, 1984:160).

Wierzbicka (1996a) renklerin evrensel olmadığını, sadece görme olayının evrensel olduğunu ileri sürmüştür. Halkbilimi araştırmalarında ve özellikle renk sözvarlığı araştırmalarında evrensel semantik teoriler öncel olmaksızın, her bir dile kendi terimleriyle yaklaşılmalıdır düşüncesi ön plândadır. Bunun en çarpıcı örneğini H. G. Conklin'in (1964), Hanunoo dilindeki 'renk' kavramları üzerine yaptığı ve gerçekte renklerin ölçülmez olduğunu gösterdiği çalışması teşkil eder.

1.3. Renklerde "Ton", "Parlaklık" ve "Doygunluk" Kavramları

Renk araştırmalarında çoğunlukla değinilen kavramlardan "ton" Türkçe Sözlük'te "Bir rengin koyuluk veya açıklık derecesi" şeklinde tanımlanmaktadır (TS, 2009:1989). "Parlaklık" kavramı ise renkteki ışık miktarının çok olması ile ilgili iken, "doygunluk" kavramı rengin görüntüsündeki renk sıkılığıyla alâkalıdır. Doygunluk rengin ışığı yeterince yansıtması ve parlaklığıyla ilgilidir. O rengin, aynı ışık ortamında renksiz bir gri tonuna oranıyla hesaplanır. Doygunluk azaldıkça renk, rengini yitirir ve siyaha yaklaşır. Doygunluk sıfır olduğunda, renk siyahtır. Çekim yapılırken yeterli ışık ortamı sağlanmadığında nesnelerin renkleri yansımadan grileşme oluşmaktadır. Bu duruma "renkler ışığa doymadı" denir; aksi bir durumda yani ışığın fazla uygulandığında ise cisimlerden yansıyan renklerin beyaza yaklaştığını, parlak yüzeylerde ise ışığın patladığı görülür. Renklerin doygunluğunun az veya çok olması görüntü kalitesini etkiler; bu nedenle tam doygunluğun sağlanması gerekir (MEGEP, 2011:34).

Teknolojide "doygun" (saturated) olarak adlandırılan arı, saf renk ideal olarak tek bir dalga boyuna sahip olan renk demektir. Fakat doğada böyle bir renk bulunmaz. Bu sebepten, "doygun" renk kavramını optik tayf üzerinde çok dar bir banda sahip renk olarak tanımlamak gerekir. Tayf üzerindeki renkler yani spektral renkler doygun renk sayılabilirler. Bu iş için yapılmış özel bir ışık kaynağı, meselâ lazer, doygun renk üretebilir. Ama bu özel kaynaklar hariç, ışık kaynakları doygun renkte ışık üretemezler. Öte yandan, yüzey renkleri de hiçbir zaman doygun renk özelliğinde değildir (Smith, 1932:5).

Pembe, gök mavisi, krem, bej, eflatun gibi renkler günlük hayatta pastel renk olarak bilinirler. Bu renkler arı, saf yani doygun değildir. Doymamış renkler spektrumda geniş bir bantla temsil edilirler. En pastel renk sayılabilecek olan beyaz ise bütün optik spektruma yayılmış bir bantla temsil edilir. Geniş bir bantla temsil edilmek demek, pastel renklerin çok sayıda dalga boyuna sahip olması demektir. Kısacası, pastel rengin tek bir dalga boyu olmaz. Bunun yerine, pastel renkler için hakim dalga boyu tanımlaması yapılır. Fakat, bu tanımlamanın yapılması için, öncelikle renklerin koordinat sisteminde (Şekil 5) gösterilmesi gerekir (Smith, 1932:5):

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

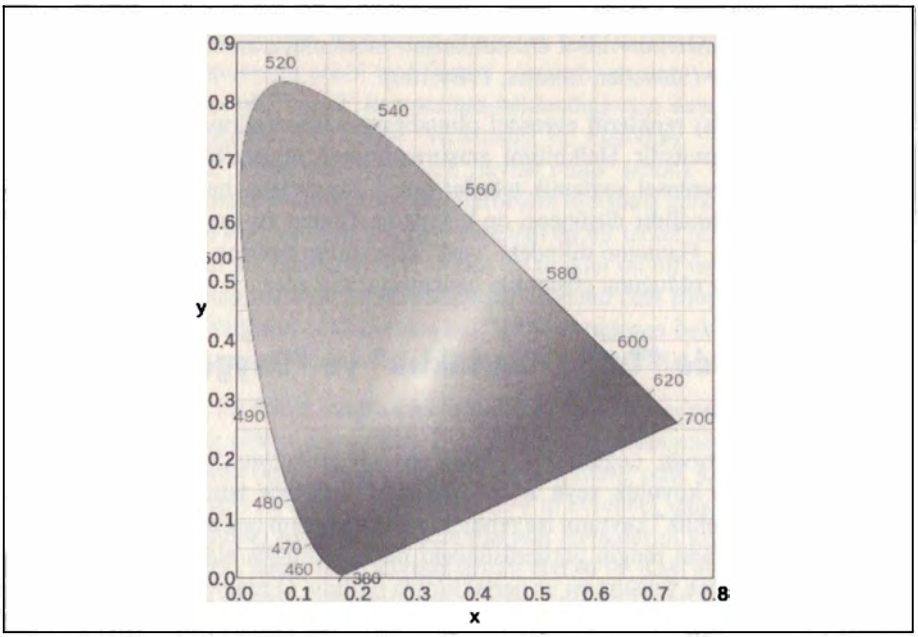

Şekil 5: *CIE 1931: Renklerin koordinat sistemi üzerinde gösterilmesi (Smith, 1932:5) Bkz. 387. s.*

Doymamış ve doygun renkler arasındaki ilişkiyi tasvir etmek için (Şekil 5) incelenirse, tayf üzerinde yer alan renklerin at nalı şeklinde bir geometrik yer oluşturduğu görülür. Şekilde sol alt uç kısa dalga boyu (mavi uç), sağ uç ise uzun dalga boyu (kırmızı uç) bölgesidir. Spektral renklerin dalga boyları şekil üzerinde gösterilmiştir. Genellikle geometrik yerin sağ yarısı sıcak renk, sol yarısı ise soğuk renk olarak nitelenir. Alttaki taban çizgisi mavi ile kırmızı bağlayan ve aspektral denen mor ve bordo tonlarına aittir. Şeklin iç bölgesindeki renkler ise doymamış renklerdir. Merkeze gidildikçe, bu renklerin giderek pastelleştiği ve beyaza dönüştüğü görülmektedir (Smith, 1932:5).

Tonlamalar renklerin, ışık spektrumunda sıralandığı gibi, mor, mavi, cyan, yeşil, sarı, turuncu ve kırmızı olmak üzere altı renk ve bu renklerin aralarında oluşturdukları herhangi bir birleşimden meydana gelen ara renkler şeklinde sınıflandırılmasını sağlayan özelliktir. Ton farklılıkları, gözün algıladığı ışığın dalga boyundaki değişimlere bağlıdır. Tonlamalar görsel olarak kırmızı, yeşil, mavi ve yeniden mavi, yeşil, kırmızıya dönen bir renk dairesi şeklinde gösterilebilir (MEGEP, 2011:35). Bir renge siyah ya da beyaz katılırsa o rengin tonları elde edilir. Örneğin, maviye biraz siyah katılırsa mavinin koyu tonu, beyaz katılırsa mavinin açık tonu elde edilir. Bu durumda mavi renk olarak kalmış fakat tonları değişmiştir. Siyah ya da beyazla tonları değiştirilen renkler, kıymetlerinden kaybeder. Derinlik vermek için bu yola başvurarak yapılan resimlerin renklilikleri azalır. Bu nedenle siyah, beyaz ve bunların karışımından meydana gelen griler, renk olarak sayılmaz (MEGEP, 2011:40)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

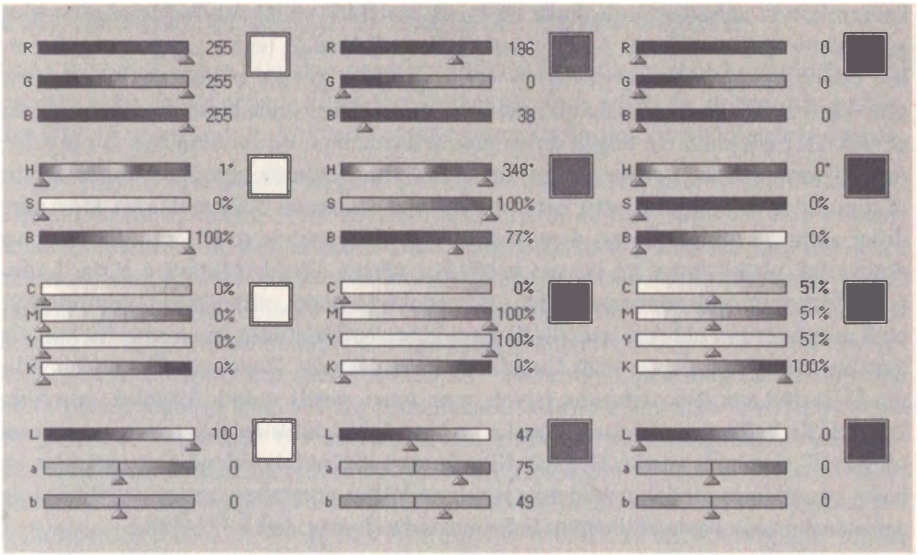

Şekil 6: *Ton çubuğu (MEGEP, 2014:40). Bkz. s. 387. s.*

Şekil 7: *Beyaz ve siyahın yoğunluğuna göre renklerin tonlarının değişmesi (MEGEP, 2011:40). Bkz. 387. s.*

Pastel renkler de doymuş renklerin bir türüdür. Mesela pembe gerçekte kırmızının pastel tonudur. Bu durumda pembenin şeklin iç bölümünde, fakat kırmızıya yakın bir bölgede yer alması gerekir. Bu şekil üzerinde gösterilebilir. Önce merkezdeki beyaz nokta ile pastel renk (mesela pembe) bir doğru ile birleştirilir. Daha sonra doğru dış bölgeye kadar uzatılır. Doğrunun geometrik yeri kestiği dalga boyu hakim dalga boyu, bu noktadaki renk de hakim renktir (Smith, 1932:6).

Parlaklık veya aydınlık, rengin koyuluğu ve açıklığını belirtir. Aydınlık oranını ışığın değdiği fiziksel yüzeyin yansıtma derecesi belirler. Aydınlık arttıkça renk daha açık, azaldıkça daha koyu görünecektir. Kromatik ve akromatik renkler; akromatik renkler beyaz, siyah ve gridir. Renk özellikleri ve doygunlukları yoktur. Kromatik renkler, "renk" olarak algıladıklarımızdır; beyaz, siyah ve gri olmayanların tümüdür (MEGEP, 2011:35).

J. Lyons renkleri dilbilimi bakımından değerlendirirken, renk terimleriyle anlamları arasındaki ilişkinin şimdiye kadar saptadığımız ölçüde düzgün olmadığını belirtmektedir. Kırmızı, turuncu, sarı, yeşil ve mavi sözcüklerinin gönderimindeki ayırım renk tonundaki (ışığın değişik dalga uzunluklarının yansıması) değişim açısından betimlenebilirliğinden ve fizikçilerin renk çözümlemesinde iki değişken daha kabul edebildiklerinden bahsetmektedir: Parlaklık ya da aydınlık (çok ya da az ışık yansıması) ve doygunluk (beyaza açılmadan bağımsız olma derecesi). "Siyah", "gri" ve "beyaz"

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

kavramlarıyla anlatılan renk dizisi en başta parlaklık yönünden birbirinden ayrılır; gönderimlerinin değişimin üç boyutuna göre belirlendiği başka yaygın renk terimleri de vardır; *kahverengi,* parlaklığı ve doygunluğu görece olarak az, renk tonuna göre kırmızı ile sarı arasındaki bir renk uzanımına gönderimde bulunur; *pembe* oldukça yüksek parlaklıkta ve düşük doygunlukta kırmızımsı bir tonu anlatır. Bu olgular, renk alanının (fiziksel ya da algısal) üç boyutlu bir bütünlük olduğunu ifade edebilir düşüncesiyle bu yargının aşırı bir yalınlaştırma olduğunu belirtmektedir. Ona göre diller yalnızca renk terimleri dizgelerinin düzenlenmesinde renk tonu, parlaklık ve doygunluk olmak üzere üç boyuta verdikleri görece ağırlık yönünden (Örn. Latince ve Yunanca renk tonundan daha çok parlaklığa önem vermektedir) ayrılmazlar; renk ayırımlarının oldukça değişik ilkelere göre yapıldığı diller de vardır. Bu konuda klâsikleşmiş bir inceleme olan Conklin'in çalışmasında, Hanunoo dilinde (bir Filipin Dili) dört ana renk teriminin (siyah, mor, mavi, yeşil) açıklık, koyuluk, nemlilik, kuruluk ile bağlantılı olduğu gösterilir ve "batıdaki teknik anlamda rengin evrensel olmadığı" sonucuna varılır. Değişik dillerde renk tözünün belirlendiği karşıtlıklar, en başta sözcüklerin, doğal çevredeki nesnelerin kültür yönünden önemli özellikleri ile çağrıştırılmasına dayanabilirliğini belirtmektedir (Lyons, 1983:385-386).

Renk sözvarlığının gelişiminin erken evreleri Jakobson-Halle'nin ilgi çekici fonolojik gelişim teorisi (1956) ile dikkate değer bir paralellik göstermektedir. Ses ve renk ikisi de dalga olgusudur. Bu yüzden, her ikisi de bütün enerji veya genlik terimleri içinde tanımlanabilir. Sıklık ve dalga boyu seste yüksek sesi veya gürültüyü; renkte ise parlaklığı karşılar; sıklık seste dereceyle, renkte ise tonla uygunluk gösterir; saflık seste müzikalliği veya "sıkılığı, yoğunluğu", renkte ise doygunluğu karşılar (Berlin, Kay, 1969:115). Bu aynı şekilde, renkbiliminde (chromatology) kabul edilen parlaklık, doygunluk ve renk (ton) terimlerinde renksel sezgiyi tasvir eden psikolinguist R. Frumkina'nın iddiasına göre, hiçbir psikolojik esasa sahip olmayan bir dilsel gerçeklikle renk sezgisini tasvir etme, genel olarak kabul edilen bilimsel model fikrini meydana getirir. Buna göre, kelime ve renk işaretlerinin arasındaki ilişkiler, onların anlamları, dünyadaki objeleri niteleyen gerçek belirtiler aracılığıyla tasvir edilebilir (Frumkina, 1984:22).

Ayrıca, Rusçadaki *goluboy* 'açık mavi' ve *siniy* 'mavi, lacivert', *salatovıy* 'açık yeşil' ve *zelyonıy* 'yeşil, koyu yeşil', *bejevıy* 'bej' ve *koriçnevıy* 'kahverengi' renkleri, kendi arasındaki ilgili üç değişken yardımı ile nasıl tasvir edilir? Kahverenginden farklı olarak *bej* rengi için doygunluk belirtisinin veya *siniyden* farklı olarak *goluboy* için parlaklık belirtisinin anlamı nasıl belirtilir? Rus konuşurunun dil bilinci, *goluboy'*un *siniy*'den daha açık, *salatovıy'*ın *zelyonıy*'dan daha açık, *bejevıy'*ın *koriçnevıy*'den daha açık olduğunu söylemeye izin verir. Fakat, "daha açık" kavramı ne parlaklığa ne de doygunluğa doğal bir şekilde tercüme edilebilir (Frumkina 1984:24).

Kay ve McDaniel'e göre, renk (ton), parlaklık ve doygunluk; renk algısını kodlayan psişik reaksiyonları aracılığıyla belirlenen semantik kategorilerin bütün bu üç parametrenin fonksiyonu olarak ifade edilmesini talep etmektedir (Kay, McDaniel, 1978:629). Wierzbicka, renk kavramlarının nörofizyoloji bakımından anlamlandırılmasının, insanın renk algısı temelinde yatan psikolojik süreçlerin insan anlayışındaki durumunun, renk adlarının anlamları ile ilgili olup olmadığı sorusunu gündeme getirmiştir (Wierzbicka, 1996a:6).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1.4. Renkler ve Kültürel Coğrafik Çevre Olgusu

İnsan, zihninde dünya bilgisine, yaşadığı kültürel coğrafik çevrede kazanılmış deneyimlere bağlı olarak gelişen dilsel özellikler taşır. Renk adları da, dilden dile, kültürden kültüre ve bulunduğu kültürel coğrafik çevrede edinilen dünya bilgisiyle değişir.

Doğan Aksan, kavramların insanın çevresindeki nesnelere, olay ve durumlara ait, kişisel gözlem ve deneyimlere dayanan tasarımların zihinde yer eden ve bir *soyutlama* (abstraction) ile dile dönüşen yönü ve göstergelerin gösterilen yanı olduğunu belirtmektedir. Kavramların, insanoğlunun yetiştiği çevreye, birikimlerine ve ruhsal yapısına göre bireyden bireye ayrımlar göstermekle birlikte, aynı dil birliği içindeki insanlarda, aşağı yukarı belli bir niteliğe sahip olduğunu, örneğin, yalnızca köy ekmeğini bilen bir kimsenin zihninde "ekmek" kavramının şehirlinin zihnindekinden farklı olabileceğini, köyünden hiç çıkmamış bir kişinin zihnindeki "ev" kavramıyla bir şehirlinin zihnindeki "ev" kavramı arasında fark bulunabileceğini ifade etmektedir. Ancak genel tasarımların yine de aynı niteliği taşıdığını ve insanın dünyayı ana dil penceresinden algıladığı ve kavramların, kavram alanlarının o dile özgü olduğunu ileri sürmektedir (Aksan, 1999:41-43). Aynı şekilde Wierzbicka'nın belirttiği gibi toprak rengi her yerde kahverengi değildir ve her kültürde, dilde aynı şekilde tasvir edilmez (Wierzbicka, 1996a:3).

Aksan, insanoğlunun, dil gücünün dil yetisinin yanında çevresine, yaşadığı dünyaya ait sürekli deneyimler edinme, tanıma yetisine de sahip olduğunu, çocuğun dilini edinirken aynı zamanda, örneğin, süt sözcüğüyle birlikte, onun içilen beyaz bir sıvı olduğunu da öğrendiğini ifade etmektedir (Aksan, 1999:40).

Evrensellik, görsel algıyı her türlü tasvir etmede temel yapısal eleman olarak çevrenin algılanışıyla ilgilidir. Bununla ilgili olarak İngilizcedeki *view* 'görünüş, manzara', *scenery* 'sahne, dekorasyon' veya *landscape* 'peyzaj' gibi kelimeler ilginçtir, çünkü onlar "görme" düşüncesini "yer" düşüncesiyle birleştirmektedir. İnsanlar çevrelerinde herhangi bir fonda bulunan veya hareket eden nesneleri, hayvanları, insanları (psikolojide şekil/fon karşıtlığı) görürler. Burada fon, kuşkusuz, şekle göre, örneğin: gökyüzü (genelde mavi), toprak (genelde kahve renkli), bitki (sık olarak yeşil), güneş (genelde sarı ve parlak), deniz (genelde koyu mavi), geniş karlı açık alanlar (normalde beyaz) daha sabit ve önceden tahmin edilebilir niteliktedir. Elbette, manzara her yerde farklı görünür. Bütün insanlar denizi veya karı görmüş değildir, toprak her yerde kahverengi değil, birçok yerde daha çok kırmızı, sarı veya siyahtır ve hatta bitkinin yeşilliği bünyesinde bulunan nem miktarına ve açık güneşte bulunmasına bağlıdır. Üstelik genel olarak görsel algı kategorisini tasvir etme sırasında gönderimsel çerçevede manzaranın tipik özelliklerini kullanma prensipleri ve özellikle "renkler", "görme" ile ilgili insan ilişkilerinde birçok özelliklerinin temeline dayanmaktadır (Wierzbicka, 1996a:1-4).

Değişik toplumların yaşadığı doğal çevreler (kurumları ve yaşama biçimleri bir yana bırakılsa bile) çok ayrı olduğundan, anlam yapısından, bütün dillerde ortak temel bir töz üzerine (algısal, fiziksel, ya da kavramsal) biçimin yerleştirilmesi düşüncesinden söz edilebileceği kuşkuludur. Sapir'in dediği gibi 'Değişik toplumların yaşadığı dünyalar ayrı dünyalardır; değişik adların verildiği evren aynı değildir' (Lyons, 1983:386).

Gazetesiz PDF Kitap Arşivi - https://ranteyo.org

1.4.1. Renklerde Göndergesel İlişkililik ve Renklerin Prototipleri

Her dil, dünyadaki nesne ve olayları, zihindeki düşünceleri kendine özgü algılamayla, kendi ses dizgesi içinden aldığı seslerin birleşimiyle oluşmuş bir simgeye dönüştürerek kavramlaştırır. Anlambilim açısından biz dünyadaki nesnelere, adlandırılan şeylere *gönderge* (referent) diyoruz. Eğer belli bir bağlam ve konu içinde olmaksızın tek tek sözcüklerden yola çıkarak örneğin, bir "kedi", bir "çiçek", bir "balık" göstergelerini ele alacak olursak bunlar söylendiğinde ya da yazılı olarak önümüze geldiğinde zihnimizde bir tasarım, bir görüntü oluşturdukları görülür ki, bu görüntüler "köpek", "ot" ya da "kuş" göstergelerinden bütün bütün farklıdır. İşte biz, örneğin *kedi* sözcüğü söylendiğinde zihnimizde beliren bu tasarıma *temel anlam öğesi* (*denotation*) adını veriyoruz. Bilginlerin kimi zaman değişik adlarla ve yorumlarla değindikleri bu tasarım, zihnimizde canlanan bu imge, sözcük açısından düşünülünce sözcüğün *göndergesel* anlamı (*denotative meaning, referential meaning*) olmaktadır. Kimi yazarlar *denotation'u* doğrudan doğruya *göndergesel anlam* olarak kabul ederlerken kimileri de (örneğin, Hofmann 1993:185) onu "anlam değil, anlamın dünyaya yönelttiği bir görüntü" biçiminde benimserler (Aksan, 1999:51).

İnsanların yaşadığı kültürel coğrafik çevrede gördükleri nesnelerden etkilenerek algıladıkları renk kavramlarının anlamlarının 'çıkış noktası' kimi bilginlerce renk kavramının *göndergesi*, kimileri renk kavramının *prototipi,* kimileri renk kavramının çağrışımı, kimileri tarafından da renk kavramının çekirdeği şeklinde ele alınmıştır. Prototip teriminin modern kullanımını gündeme getiren Eleanor Rosch, kategorilerin prototiplerini, "kategori üyelerinin en iyilerinin insanların yargıları tarafından kullanıma hazır olarak tanımlanmış en açık durumu" şeklinde ifade etmiştir. Prototip görüşü insanların çok sayıdaki şeyleri açık olmayan sınırlara sahip kategoriler halinde kolayca sınıflandırarak, gerçeği tanımlamak için tasarlanmıştır. Rosch, kategorilerin sınırlılığına rağmen, eğer gözleyici daha kuvvetli ortak bağlara sahip kümeleri kastederek onların yapılarına vurgularsa, iki kategorinin açık bir şekilde ayırt edilebileceğine işaret etmektedir. Ona göre, niteliklerin özel bir kümesi görünüşe göre prototipleri oluşturur, fakat o prototiplerin tanımlanması için bir standart sağlar. Böylece, kategoriler üyeleri arasında aile benzerliğine sahiptirler (Rosch, 1978:36). Rosch, soyut üst kategorilerin başlıbaşına bireysel bir parça olarak veya her birinin ayrı olarak düşünülemeyeceğini belirtmektedir (Rosch, 1978:44).

Donald A. Norman, bir prototipi "benzer tecrübeler ortalaması olan ve herhangi bir olayla bağıntılı yorumu ve hareketi etkileyen (yönlendiren) daha çok veya daha az soyut bir imge" olarak tanımlamıştır. Norman, eğer, binlerce benzer olay varsa, onları bir karmaşık prototip olarak hatırlamaya eğilimli olabileceğimize işaret etmektedir (Norman, 1988:188). Langacker, leksikal bir parçanın anlamının onun prototipine indirilemeyeceğine ve "her bir leksikal parçanın tek bir, açık kararlı prototipe sahip olmadığına" işaret etmektedir (Langacker, 1990:3).

Wierzbicka, renkleri araştırırken, onları renk göndergelerini yani Aksan'ın belirttiği gibi insan zihninde ilk canlanan imge veya tasarımı renklerin çıkış noktası olan kökü yani prototipleri ile ilişkilendirmektedir. Renk göndergeleri için dünya dillerinin evrensel çizgisi olarak, nitelikli türdeki mineraller, hayvanlar veya bitkiler gibi insanın

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

belli bir yaşam ortamı için önemli göndergelerin adlarının terimler halinde belirli gelişme düzeyinde renk algısının tasvirinde görev yaptığını belirtmektedir. İngilizcedeki *gold* 'altın, altından' ve *silver* 'gümüş, gümüşten' kelimelerindeki gibi ve belki de *orange* 'portakal, portakaldan' kelimesinde olduğu gibi. Bu tür kelimeler renk semantiği olan kelimelerin açıklamasında semantik parçanın psikolojik gerçekliğinin yararına kanıt olarak görev yapmaktadır. Fakat bu tür kelimeler diğer bütün kelimeler gibi semantik değişikliklere maruz kalır. Örneğin, Rusçadaki *goluboy* 'açık mavi' kelimesi etimolojik olarak *golub'* 'güvercin' adıyla ilişkilendirilirse veya Lehçedeki *czerwony* 'kırmızı" kelimesi 'kırmızı kurd'un belirli bir türünün adıyla ilişkilendirilirse, bunlar eşzamanlı düzeyde izlenmiş olmamaktadırlar. Çağdaş Rusçada *goluboy* açık bir şekilde *golub'* 'güvercin' ile değil, gökyüzünün rengi ile ilişkilidir. Rusçadaki *goluboy* kelimesinin durumu Lehçedeki *czerwony* kelimesindeki duruma benzer bir durumdur (Wierzbicka, 1996a:3).

1.5. Renk Adlarının Anlamı Üzerine Görüşler

1.5.1. "Mavi" ve "Yeşil" Kavramları

1.5.1.1. "Mavi" Kavramı

Mavi renk, fiziksel olarak elektromanyetik dalga spektrumunda ~450-485 nm dalga boyunda ve ~680-620 THz frekansta görünen ışığın nesneye yansımasıdır. Mavinin dalga boyu yeşil ve çivit mavisi arasında bulunur (Bkz. Şekil 1, 2). Mavi renk terimi Berlin ve Kay'ın evrensel ve evrimsel renk teorisine göre dillerde yeşil veya sarıdan sonra altıncı sırada bulunur (Berlin, Kay, 1969: 2-3).

'Mavi' kavramıyla gerçekte neyin ve nasıl bir rengin kastedildiği konusunda birtakım araştırmalar yapılmıştır. Lyons'a göre, renk terimleriyle anlamları arasındaki ilişki şimdiye değin saptanıldığı ölçüde düzgün değildir. Sözcüklerin gönderimindeki ayırım renk tonundaki değişim açısından betimlenebilir. Fizikçilerin renk çözümlemesinde kabul ettikleri iki değişken olan parlaklık ve doygunluk (Lyons, 1983:385) kavramları açısından bakıldığında "mavi" kavramının birçok türü ortaya çıkmaktadır.

Birçok dünya dilinde "mavi" kavramı, morfolojik ve etimolojik olarak "gökyüzü" kavramı ile ilişkilendirilerek anlatılır. Örneğin, İngilizcede *blue* ve Japoncadaki *aoi* kelimeleri "gökyüzü" kavramı ile çağrışımsal bir bağ sergiler. İlgili bağlamlardaki kullanımlarda kaynak kişiler sabit bir şekilde gökyüzünü hatırlamaktadırlar. Bu gerçekleri eşit olarak tasvir etmek için, Wierzbicka, şu şekilde tahlil etmiştir (1996a:12-15):

X-*blue/aoi*

> Bazı anlarda gökyüzünde güneşi görmek mümkündür.
> İnsanlar X'e benzer şey gördüklerinde, böyle anlarda gökyüzü hakkında düşünebilirler.

Ancak *blue, aoi* gibi kelimeler semantik olarak "renk" kavramı ile ilgili olsalar bile, her birinin kullanım yelpazesi kendine özgü olduğundan anlam olarak aynı değillerdir. *Blue* kelimesi açıklanırken "aynı şekilde" ifadesi kullanılmaktan vazgeçilmiştir, çünkü "mavi" rengi ve "gökyüzü mavisi" farklı tonlara sahiptir. "Mavi" kavramının,

"gökyüzü mavisinden daha koyu; deniz ve göl için kullanılan "mavi" kavramından daha "açık" olduğu anlaşılmaktadır. Onun belirgin tonu, çevremizde sık bulunan gökyüzü veya su rengi gibi tonlardan ziyade daha çok insanın algısındaki bazı özelliklere bağlı olabilir. Fakat, "mavi"nin kullanım yelpazesi dile özgüdür ve doğrudan biyolojik terimlerle incelenemez. Diğer taraftan, *blue* kavramı renk adı olarak, *apricot* "kayısı" veya *rea* "bezelye" gibi bir yapıya sahip olmadığından kesin bir biçime ait değildir ve sadece göndergesel ilişki unsurları içerir. İngilizcedeki *blue*'a uygun olarak Rusçadaki *siniy* ve *goluboy* kelimelerine bakılacak olursa, Rus çocuklarının bakış açısına göre, *siniy* rengine göre *goluboy* kelimesinin daha önemsiz (İstomina, 1963) olduğu, *goluboy*'un "esas" niteliğiyle ilgili olarak bazı şüphelerin bulunduğu, İspanyol çocuklarda *blue*, *yellow*'dan daha az önemli, *yellow*'un ise *green*'den daha önemsiz olduğu (Harkness, 1973) ve sonuçta bunların "temel" kelimeler sayıldığı belirtilmiştir. Frumkina, İngiliz dilini öğrenirken Rusların, *goluboy* ve *siniy* kelimelerine İngilizcede uygun olan sadece tek bir *blue* kelimesi olduğunu öğrendiklerinde şaşırdıklarını, bu durumun Rusların *siniy* ve *goluboy* kelimelerini "temel" renk olarak algıladıklarından kaynaklandığını, aynı şekilde Rus dilini ana dili olarak konuşan eğitimli kaynak kişilerin, gökkuşağı renkleri arasında olmadığını düşünerek gri ve kahverengi renklerini temel renk olarak saymadığını, fakat herkesin *goluboy* ve *siniy*'in gökkuşağında olduğunu belirttiğini ifade etmektedir (Frumkina, 1984:31). *Goluboy* ve *siniy* (aynı şekilde İngilizcedeki *blue* kelimesi ile) arasındaki semantik bağ açısından bakıldığında, eğer her üç kelime gökyüzüyle ilgili göndergesel ilişkiye sahip ise, fakat sadece *goluboy* doğrudan gökyüzüne benzetiliyorsa, İngilizcedeki *blue* bu ilgi alanında özelleştirilmemiş olduğundan gökyüzümsü-denizimsi yelpazesindeki açık mavi tonlarına işaret eder. Bu da *goluboy* kavramının doğrudan doğruya parlak gün ışığına bağlı olmasıyla, *siniy* kavramının ise parlak gün ışığının olmadığı durumla ilişkili olmasına bağlıdır. *Goluboy* "açık mavi" kavramının anlamını aşağıdaki gibi tahlil etmektedir (Wierzbicka, 1996a:12):

X-*goluboy* "açık mavi"

(a) Bazı anlarda gökyüzünde güneş görmek mümkündür. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde gökyüzü hakkında düşünebilirler.

(b) X-gökyüzü gibidir.

(c) Bazı anlarda birçok şey görmek mümkündür. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde, bu tür anlar hakkında düşünebilirler.

X-*siniy* "mavi"

(a) Bazı anlarda gökyüzünde güneş görmek mümkündür. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde, gökyüzü hakkında düşünebilirler.

(b) X-gökyüzü gibi değildir.

(c) Bazı anlarda birçok şey görmek mümkün değildir. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde, böyle anlar hakkında düşünebilirler.

Burada *siniy* için yazılan açıklamada, *goluboy*'dan koyu olmasına rağmen, "koyu renk" olarak gösterilmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca;

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

(i) bazı anlarda birçok şey görmek mümkün değildir.

(ii) bazı anlarda çok az şey görmek mümkündür.

İngilizcedeki *black* kelimesi için (ii) önermesi dikkate alınması gereklidir. Fakat, Rusçadaki *siniy* için (i) önermesinin yazılması, bu farkı anlatmaktadır.

Daha önce gördüğümüz gibi, renk terimleri birlikte ele alındıklarında gönderimsel bir bütünü oluştururlar; bu bütün içinde belli bir terimin, örneğin mavinin, sınırlarının nerede çizileceğini öğrenmek, sınırın iki yanının' *mavi* olmadığını' bilmeye bağlıdır. İlke olarak renklerden birinin gönderiminin, bütünlüğün 'mavi'nin sınırları ötesindeki alanlarda bulunan varlıklara gönderimde bulunan öğeler bilinmeden de öğrenilebileceği düşünülebilir (Örn. *mavi* ile *mavi olmayan* karşılaştırılarak).

1.5.1.2. "Yeşil" Kavramı

Yeşil renk, fiziksel olarak elektromanyetik dalga spektrumunda ~500-565 nm dalga boyunda ve ~600-530 THz frekansta görünen ışığın nesneye yansımasıdır. Yeşilin dalga boyu mavi ve sarının arasında bulunur (Bkz. Şekil 1, 2, Agoston 1987:18-21). Yeşil renk terimi Berlin ve Kay'ın evrensel ve evrimsel renk teorisine göre sarı veya yeşilin kullanılmasına bağlı olarak dördüncü veya beşinci sırada yer alır (Berlin, Kay, 1969:2-3).

Dünyanın birçok dilinde, örnek olarak İngilizcede, *green* "yeşil" kelimesine morfolojik veya etimolojik olarak en yakın karşılık 'ot, bitki veya genel olarak bitki dünyası' işareti ile ilgili kelimeler görev yapar. İngilizcedeki *green* kelimesi, tahmin edildiği gibi *grow* "yetişmek" kelimesiyle ilgilidir. İngiliz konuşurları, yeşil renginin birkaç örneğinin verilmesi istendiğinde, genelde ot, yaprak veya taze yeşillik gibi örnekler vermişlerdir. Wierzbicka, yeşilin ton yelpazesinin otun tonları veya genel olarak bitki renkleriyle sınırlı olduğu anlamına gelemeyeceğini, fakat "yeşil" kelimesinin "toprakta yetişen her şey" anlayışına bağlandığında meselenin tamamen mantıklı görünebileceğini belirterek şu şekilde bir açıklama getirmiştir:

X-*green*

> Bazı yerlerde toprakta yetişen şeyler vardır.
> İnsanlar X'e benzer şeyi gördüklerinde, o şeyler hakkında düşünürler.

"X aynı şekilde" ifadesinden özellikle sakınılmıştır, çünkü öyle tonlar vardır ki, konuşurları, "yeşil"e yönlendirmesine rağmen, onları bitkilerle karşılaştırmaktan meneder. "Toprakta yetişen her şey" ile çağrışımsal ilişki sadece İngilizcedeki *green* kelimesi için değil, aynı şekilde diğer dillerdeki semantik eşdeğerleri için de geçerlidir (örneğin aynı görevde Lehçedeki *zielony*). Bu kavramın kesin semantik eşdeğerleri olmayan dillerde ise *green* kelimesine yakın uygunluklar için de geçerli olabilir (Wierzbicka, 1996a: 19-27).

Lyons, yeşil sözcüğünün gönderimindeki ayırımın renk tonundaki değişim açısından betimlenebildiğini belirterek, fizikçilerin renk çözümlemesinde kabul ettikleri parlaklık ve doygunluk derecelerinin dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Lyons, Conklin'in, Hanunoo'da (bir Filipin dili) dört ana renk teriminin açıklık, koyuluk,

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://mantoy.org

nemlilik ve kurulukla bağlantılı olduğunu gösterdiğini belirterek, 'nemlilik' ile 'kuruluğun' yalnızca bir renk tonu konusu olmadığını 'yeni kesilen bir bambunun parlak, nemli, kahverengi bölümünün' çoğu zaman açık yeşil için kullanılan terimle anlatılmasından da bunun anlaşıldığını ifade etmektedir (Lyons, 1983:385-386).

1.5.1.3. "Yeşil" ve "Mavi" Arasındaki Göndergesel İlişkilik

'Mavi' ve 'yeşil' kavramı elektromanyetik dalga spektrumunda ~ 450 ile ~565 nanometre dalga boyunda yan yana bulunan renklerdir (Bkz. Şekil 1, 2, Agoston, 1987:18-21). Bu renkler bazı dillerde bazı durumlarda birbirinin yerine kullanılmasıyla filozofların ve dilbilimcilerin dikkatini çekmiştir.

Ünlü Alman filozof Wittgenstein, 1951'deki *Bemerkungen über die Farben* (Renker Üzerine Notlar) adlı çalışmasında renk kavramlarının mantığını bulmaya çalışmıştır. Wittgenstein, yeşilin birincil bir renk olduğu, mavinin ve sarının bir karışımı olmadığı iddiasının kaynağını araştırmış ve insanın renkleri ancak gözlem yoluyla doğrudan doğruya algılayabileceğinin doğru olup olmadığını, "birincil renkler" kavramının bir başkasınınkiyle aynı olup olmadığının bilinemeyeceğini sorgulamıştır (Wittgenstein, 2007:9-10). Wittgenstein, mavi ile yeşilin ara renk mi olduğu konusundaki değerlendirmelerinde yeşilin maviyle sarının bir ara rengi olarak adlandırıldığında, sadece hafif mavimsi bir sarının, ya da sadece biraz sarımsı bir mavinin ne olduğunun açıklanması gerekliliği sonucuna varmış ve bu ifadelerin anlamsız olduğunu, fakat başka biri için bir anlamının olabileceğini belirtmiştir. Nasıl işitmenin ferde göre farklılığından söz edilebilirse, renklerin algılanmasının da ferde göre farklı olabileceğini ifade etmiştir (Wittgenstein, 2007:33). Mavinin sarıyı sildiğini, fakat biraz yeşilimsi bir sarının "mavimsi bir sarı" olarak ve yeşilin, mavinin ve sarının bir ara rengi olarak ve koyu mavimsi bir yeşilin, biraz sarımsı mavi olarak neden adlandırılamayacağını, yeşilimsi bir sarıda mavimsi bir şeyin sezilmediğini, her şeyin-*lich* ([-ımsı]) biçiminde olanaklı olan dil oyununda mı yattığını sorgulamıştır (Wittgenstein, 2007:36). Wittgenstein, renk kavramının mantığı hakkında çözümlemeler yaparken, sarımsı bir mavi bulmada birisinin *Grünblau* (yeşil-mavi) ile rengi anlatırken, bir diğerinin anlamadığını, bunun neden kaynaklandığını ve *Grünblau* (yeşil-mavi) kavramının sarı içermediği düşünüldüğünde bunun doğrulamasının nasıl yapıldığını sorgulamış, bunların sadece sözcükleri ile mi farklılık gösterdiğini, bunun ne maviye ne de sarıya çalan saf bir yeşil olarak kabul edilip edilmediğini tartışmıştır (Wittgenstein, 2007: 47-48).

Wierzbicka, kendisinin kapsamlı renk çalışmasında "mavi" kavramı ile "yeşil" kavramını tek tek incelerken aynı zamanda bu iki kavramın arasındaki doğal bağı yaptığı tahlillerle açıklamaya çalışmıştır. Japoncadaki *aoi* kelimesinin yelpazesine İngilizcedeki *blue* ile ifade edilen tonların girmediğini, aynı şekilde İngilizcede *green* olarak adlandırılan tonların girdiğini belirtmiştir. Bu yüzden *aoi*'nin yardımıyla sadece gökyüzü anlaşılmamakta, aynı şekilde nemli ot ve trafik lambasının yeşil rengi de anlaşılmaktadır. Japoncada yeşil otun ve trafik lambasının ışığını belirtmek için *aoi*'nin kullanılması yerleşmiş metafordur. Gökyüzü rengi ile otun rengini ayırmak gerekli olduğunda, ot için diğer *midori* renk sıfatı kullanılır. Fakat karşılaştırma gereği olmadığında, *aoi* bütün "mavi" tonlarını içine aldığı gibi birçok "yeşil" tonlarını da ihtiva etmektedir. Fakat ilginç olan *aoi*'nin renk yelpazesinin gereken yerinde değil de *go-*

luboy "açık mavi" ile ifade edilen tonların kısmında bulunmasıdır ve gerçekten de *aoi* kavramı, tartışmasız bir şekilde *sora* 'gökyüzü' kavramı ile (*aoi sora*) bağlantılıdır. Japoncadaki *aoi* için "gökyüzü" ve "yeşil bitkiler" olmak üzere iki göndergesel ilişkililik önerilir. Modellerden birinin (gökyüzümsü) diğerlerine göre daha önemli olduğu tahmin edilir. Ancak, *aoi* kavramının daha çok İngilizcede *green* ile tanımlanan nesneleri ilgilendirdiğinde, düzenli sabit özelliklerin değil, daha çok geçici belirtilerin ifade edildiğini de belirtmek gerekir. Ot veya ağaçlarla ilgili olarak *midori* değil de, *aoi* tanımlamasında ise, kaynak kişiler bu kelimenin göndergesel ilişkisine kendileri tarafından gösterilen geçici (yağmurdan sonraki) durumun dahil edilmesini gerekli bulmaktadırlar. Diğer taraftan *midori* kelimesi *ki* "ağaç" veya *kusa* "ot" gibi kelimeleri tanımlamak için de kullanılabilir: *midori no ki* ve *aoi ki.* Bu durumda *aoi* kavramının geçici görsel sezgi ile ilgili olmasına karşın, *midori* kavramı ağaçların sabit niteliği olarak ele alındığı açıktır. Ayrıca, *aoi* trafik lambasının "yeşil" ışığı gibi "hareketli hedefler" için de rahatlıkla kullanılır. Diğer taraftan örneğin yeşil kazak veya yeşil kaplamalı kitap için *aoi* değil, *midori* terimi olarak kullanılacaktır. Bu verilerin hepsi, *aoi* ile niteliğin muhtemel sabitliliği veya sabitsizliği arasındaki bağlantıya işaret etmektedir (Wierzbicka, 1996a:12-27).

Wierzbicka, mavi ve yeşil arasındaki göndergesel bağa dikkat çekerken "renk işaretlerinin gönderimsel olarak öğrenildiğini, yani onların anlamlarının açıklık üzerine esaslandığını da belirtmiştir. *Blue* (*siniy, goluboy*) "mavi" kelimesinin çeşitli nesneler için kullanıldığında mavi ile ne kastedildiği araştırılır. Wierzbicka'ya göre "mavi" demek "insanların mavi diye adlandırdığı şeydir" Bunu, renk işaretlerinin genelde gönderimsel olarak öğrenildiği ve anlamlarının yansıttığı durumu açıklamak için şu şekilde tahlil yapmıştır (Wierzbicka, 1996a: 9-27):

X-*blue*

X'e benzer nesneler hakkında 'mavi' denir.

Bu tür biçimleştirme renk işaretlerini özel bir terim olarak gösterir, *siniy* kelimesinin de *siniy* olarak adlandırılan renk" olduğu varsayılabilir. *Siniy* kelimesine benzer kelimeyi anlamak için, bu kelimenin görme ile (duyma veya dokunma ile değil) alakalı bir kelime olduğunun bilinmesi gerektiğine göre:

X-*siniy*

İnsanlar X'e yakın nesneleri gördüklerinde bu *siniy* demektedir.

Bu tür biçimlendirme, bir çocuğun ilk defa *siniy* kelimesini öğrenmesi durumunda mantıklı olarak görülebilir ve böyle bir tespit yapmak için anlaşılması zor olmayan *siniy* "mavi" veya *krasnıy* "kırmızı" kelimelerine göre daha geç dönemde edinilen renk kavramına ihtiyaç duyulmadığı da düşünülebilir. Daha önce Leibniz (1966) renk kavramının belirlenemeyen bir şey olmadığına dikkat çekerek renk kavramının sadece görme ile tespit edilen tek şey olduğunu ifade etmiştir (Wierzbicka, 1996a:9-27). Konuşanların bilincinde veya bilinçaltında komşu terimlerin kullanılabilirlik alanının belli bir düzeyde sınırlandırılmış olduğu görülmektedir (Wierzbicka, 1996:19-27).

Renk işaretlerinin mantığını tartışırken Bertran Russel, insanın görme alanının aynı noktasında aynı zamanda iki farklı renginin olmasının mümkün olmadığını belirterek

Bu kitap Atatürk Kültür Merkezi tarafından taranmıştır.

"bu kırmızıdır" ve "bu mavidir" ifadelerinin uygunluğunu tartışmış, uygunsuzluğun mantıksal özellikten kaynaklanmadığını, mavi ve kırmızı, kırmızı ve yuvarlağın birbirine uymaması kadar farklı olduğunu ve böyle bir uygunsuzluk üzerine algılar vasıtasıyla da çıkarım yapılamayacağını belirtmiştir (Russel, 1973:78).

Wierzbicka kendisinin "Lexicography and conceptual analysis" (Wierzbicka, 1985: 70-80) adlı çalışmasında kırmızı ve mavi arasındaki uygunsuzluğu semantik olarak şu şekilde varsaymayı teklif etmiştir:

X-*blue*

> İnsanlar bazı nesneleri gördüklerinde onlar hakkında: "bu mavi' derler.
> X'e benzer diğer nesneleri gördüklerinde onlar hakkında başka şey söylerler ve X için bu başka şeyi söylemezler.

Burada bazı sebeplerden dolayı gerçekten "istisnai" açıklama parçalarının gerekli olup olmadığına dair kuşku meydana gelmiştir. Birincisi, "temel renk işaretlerinin" bütün eşleri aynı cinste ve aynı derecede uyumsuz olarak hissedilmez. Örneğin, beyaz ve siyah karşıt olarak hissedilmesine rağmen kırmızı ve mavi karşıt olarak düşünülmez. Bununla birlikte kırmızı ve pembe uyumsuz olmasına rağmen, yakından ilişkili olarak hissedilir, aynı zamanda kırmızı ile mavi böyle değildir. Hatta bazı "temel renk işaretleri" karşılıklı olarak birbirini dışlayıcı değillerdir. Örneğin, Japoncada her iki terim de *aoi* 'mavi, mavimsi yeşil, parlak yeşil' ve *midori* 'yeşil' temel renklerdendir ve üstelik onlar birbirini dışlamazlar. Goddard'da (1991) belirtildiği gibi karşılıklı dışlama her durumda özdeşleştirmeden (identificaton) gelir. Fakat, eğer özel isimler için açıklayıcı "istisna eden" parça zorunlu değilse, o zaman bu renk isimleri için de zorunlu değildir ve "X-mavi = X'e benzeyen şeyleri gördüklerinde, onlar hakkında 'mavi' derler" şeklindeki basit formül kesinlikle doğru olabilir, fakat en azından *kırmızı, sarı, siyah* ve *beyaz* gibi soyut bütün renk adları için doğru olmayabilir (Wierzbicka, 1996:12-27).

Pawlowski, Çek, Leh, Rus, Ukrayna, İspanyol, Fransa, Roman, İtalyan ve İngilizcedeki temel renk terimleri ve temel anlamlarının nicelik analizini Berlin ve Kayı'ın yöntemiyle yapmıştır. Araştırmaya göre "mavi"nin anlam sıklığı Berlin ve Kay'ın evrensel ve evrimsel renk dizisine göre "sarı" ve "yeşil"den daha yüksek çıkmıştır (Pawlowski, 2006:12).

1.5.2. "Sarı", "Kırmızı", "Sıcak Renk" ve "Soğuk Renk" Kavramları

Sarı renk, fiziksel olarak elektromanyetik dalga spektrumunda ~595-590 nm dalga boyunda ve ~530-510 THz frekansta görünen ışığın nesneye yansımasıdır. Sarının dalga boyu yeşil ile turuncunun arasında bulunur. Kırmızı renk ise elektromanyetik dalga spektrumunda ~625-740 nm ve ~480-405 THz frekansta görünen ışığın yansımasıdır. Kırmızının dalga boyu turuncudan sonra gelip elektromanyetik dalga spektrumunda ucunda bulunan renktir (Bkz. Şekil 1, 2; Agoston, 1987:18-21).

Renk sıcaklığı, ışık kaynaklarının renk kalitesini belirlemek için kullanılır. Birimi °K (Kelvin)'dir. Adını İngiliz fizikçi William Thomson Kelvin'den alan Işığın renk ısısı türünden ölçer.

Sadece akkor ışık kaynaklarında uygulanır. Kelvin Skalası'nın başlangıç noktası mutlak "0" yani-273°C'dir. Bir demir parçasını ısıtıldığında ısının miktarına bağlı olarak ışık yaymaya başlar. Bundan yola çıkarak 1000°C 'ye kadar ısıtılmış bir demir parçasının yaydığı kırmızımtırak ışık için 1273 Kelvin derecesi tanımlaması yapılabilir. Herhangi bir ışığın renk ısısı, siyah gövde radyatörü adı verilen ve bir tarafında bir delik bulunan içi boş metal bir kürenin tanımlanacak ışık ile aynı renge gelene kadar ısıtılıp santigrat cinsinden ölçülen derecesine 273 rakamının ilave edilmesi ile bulunur. Bulunan bu rakam incelenen ışığın "Kelvin" derecesidir (Danger, 1987:16-17, MEGEP, 2011:45-46). Bu noktada renklerden bahsederken sanatçıların tanımlamalarıyla fizikçilerin tanımlamaları arasındaki tersliğe dikkat çekilmelidir. Sanat çevrelerinde kırmızı ve komşusu olan renkler sıcak, mavi ve komşusu olan renkler soğuk diye tanımlandıkları halde, fizikçiler Kelvin Skalası'nda da görüleceği gibi, kırmızı grubu soğuk, mavi grubu ise sıcak diye tanımlarlar. Fizikçiler için koyu kırmızımsı ışık 1000 K civarında olurken, mavi kuzey göğünden yayılan ışık 27.000 K civarında olabilir. Tabii bu hiçbir zaman göğün o bölümünün 27.000°C dereceye kadar ısındığı için o rengi yaydığı anlamına gelmez. Kelvin metrenin ancak renk düzeltme filtre seti ile birlikte olduğunda bir anlamı vardır tek başına bir işe yaramaz. Kelvin metre ancak konunun genelini aydınlatan ışıkta bir uygunsuzluk var ise düzeltilmesinde yardımcı olur. Konu içinde oluşmuş yerel renk sapmalarını düzeltmekte yararlı olamaz. Birinci tür kırmızı ve mavi, ikinci tür kırmızı, mavi, magenta, yeşil dengesini veren Kelvin metreler vardır (MEGEP, 2011:46).

SAYISAL SİSTEMLERDE BEYAZ AYARINA GÖRE ÇEŞİTLİ IŞIK KAYNAKLARININ ETKİSİ

Renk Sıcaklığı	Işık Kaynağı	Beyaz Ayarı	
		3200 K°	5600 K°
1700-1800 K	Kibrit Ateşi		
1850-1930 K	Mum Alevi		
2000-3000 K	Gün Doğumu, Gün Batımı		
2500-2900 K	Lamba Işığı		
3000 K	Tungsten Lamba 1kw		
3200-3500 K	Qurtz Işık		
3200-7500 K	Floransan Işığı		
3275 K	Tungsten Lamba 2kw		
3380 K	Tungsten Lamba 5, 10kw		
5000-5400 K	Öğlen Işığı		
5500-3500 K	Güneş Işığı ve Gökyüzü		
5500-6500 K	Bulutların Arasından		
6000-7500 K	Bulutlu Gökyüzü		
6500 K	Monitör Işığı		
7000-8000 K	Gölgedeki Işık		
8000-10000 K	Parçalı Bulutlu Gökyüzü		

***Şekil 8:** Renk sıcaklıkları (MEGEP, 2011:46). Bkz. 388. s.*

Berlin ve Kay'ın evrensel ve evrimsel renk teorisine göre evrensel olarak dillerde kırmızı üçüncü sırada, sarı ise yeşil ile birlikte dillerdeki kullanım durumuna bağlı olarak dördüncü veya beşinci sırada bulunur (Berlin, Kay, 1969:2-3).

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Lyons, belli dillerdeki renk terimlerinin her zaman birbirlerine bire bir karşılık olamayacakları olgusunun herkes tarafından benimsediğini dile getirerek örneğin, kırmızının değişik ayrımlarının İngiliz konuşurların 2. ve 3. nesneleri ayırdıkları gibi *reddish orange* (kırmızımsı turuncu), *yellow-orange* (sarımsı turuncu) diyerek de birbirinden ayırabileceğini ifade etmiştir. Sorun birincil sınıflamanın ayrı olmasıdır; ikincil sınıflama ise birincil olana dayanır ve onu varsayar. Sözgelimi, İngilizce anlam yapısı açısından *crimson* ve *scarlet*, *red* renginin değişik ayrımlarını belirtirken, *goluboy* ve *siniy* Rusçada birincil sınıflamada değişik renkleri anlatır. Bu bakımdan renk sözvarlığına ilişkin töz, dillerin aynı ya da değişik sayıda, aynı ya da değişik yerlerde sınırlar çizdikleri fiziksel süreklilik gibi düşünülebilir (Lyons, 1983:60-61).

Wierzbicka, kırmızı renk üzerine yaptığı çalışmasında kırmızı rengin prototipini şu şekilde yorumlamaktadır. Ona göre, birçok dilde İngilizcedeki *red* kelimesinin en yakın eşdeğeri olarak "kan" kavram alanına etimolojik olarak giren kelime görev yapar; fakat diğer yandan örneğin, çeşitli minerallerle veya pigment ve boyaların alındığı diğer maddeler ile gösterilmiş de olabilir. İngilizcedeki *red* kelimesinin gerekçesi gösterilmemiş olmasına rağmen, bazı belli kavramsallaştırmaların taşıyıcıları olarak İngiliz konuşurlarını birleştirebilecek herhangi bir ortak bağlantı bulmak mümkün olabilir: *red* kelimesinin "kan" kavramıyla ilgisi olabileceği konusunda "*red*-kan rengi olarak algılanan renk" şeklinde bir açıklama teklif etmiştir (Wierzbicka, 1980:28).

Şekil 5'de gösterilen renklerin koordinat sisteminde sol alt uç kısa dalga boyu (mavi uç), sağ uç ise uzun dalga boyu (kırmızı uç) bölgesidir. Spektral renklerin dalga boyları şekil üzerinde gösterilmiştir. Genellikle geometrik yerin sağ yarısı sıcak renk, sol yarısı ise soğuk renk olarak nitelenir (Smith, 1932:5).

Renklerin sıcak ve soğuk olarak tanımlanması dilbilimciler tarafından renklerin prototipleriyle ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Hangi renklerin sıcak, hangilerinin soğuk olduğunun mantığı anlatılmaya çalışılmıştır.

Wierzbicka, *red*'in kan aracılığıyla tespit edilemediği taktirde bu kavramı göstermede *red*'i "doygun, sıcak renk" sayan Manning'in (1989) teklifini çıkış noktası olarak almış "doygun" ve "sıcak" kavramlarının burada metaforik olarak kullanıldığını, fakat bu metaforların *red*'in anlamına anahtar olduğunu savunmuştur. İngilizlerde *red, yellow, green* ve *blue*'dan oluşan dört "temel renk kategorisi"nden ikisi olan *red* ve *yellow* "sıcak renk" olarak kabul edilir. Bunun sebebi sarının güneşi, kırmızının da ateşi çağrıştırmasıdır. Ancak, ateşin rengi kırmızı olarak algılanmasa da, kırmızı renk ateşi yine çağrıştırır. Benzer olarak, güneşin renginin mutlaka sarı olduğu düşünülmez, fakat yine de bilinçaltında "güneş rengi" olarak yer alır. Açık mavi ve gökyüzü arasındaki çağrışıma göre veya yeşil ve toprakta yetişen şey arasındaki çağrışıma göre kırmızı ve ateş arasındaki, aynı şekilde sarı ve güneş arasındaki çağrışım, konuşurların bilincinin daha derinliklerinde bulunmaktadır (Wierzbicka, 1996a:28).

Lyons, renklerin arasındalık ilişkisi ve renklerin içlemini belirtirken, yalın olması için, önce bu alanda *red* (kırmızı), *orange* (turuncu), *yellow* (sarı) *green* (yeşil) ve *blue* (mavi) sözcüklerinin kapsadığı bölümü ele almıştır. Bu terimlerin her biri gönderim yönünden belirsizdir, fakat bu sözcük dizgesindeki görece yerleri bellidir ve bir dizi olarak görünebilen yayılımın büyük bölümünü kaplarlar: *orange, red* ile *yellow* arasında, *yellow, orange* ile *green* arasında yer alır v.b. Bu terimlerden her biri,

içlemlerinin bir bölümü nedeniyle İngilizcede bu sözcük dizgesinde bulunurlar ve dizgede, birbirine göre "bitişiklik" veya bir başka deyişle "arasındalık" ilişkisi oluştururlar. Burada içlem kavramının gereksiz olduğu ve renk terimlerinden her birinin gönderiminin açıklanmasının anlamsal betimlemeleri için yeterli olduğu düşünülebilir (Lyons, 1983:384).

Wierzbicka, "kırmızı", "sarı" ve "sıcak renk" kavramlarının anlam açıklamalarıyla ilgili olarak, bazı kaynak kişilere ateşin hangi renkte olduğunu sorduğunda "turuncu" cevabını aldığını, fakat ateşi düşündüklerinde akıllarında hangi rengin uyandığını sorduğunda, çoğunun 'kırmızı' cevabını verdiğini, "insana ateşin rengi sorulduğunda alevi düşündürdüğünü, fakat ateş düşünüldüğünde neyi çağıştrdığı sorulduğunda, bütünüyle ateş kavramının düşünüldüğünü ve parlayan kırmızı kömürlerin de dahil edildiğini ifade etmektedir. Kırmızı ve ateş arasındaki çağrışım şu tür ifadelerin varlığıyla da sağlamlaşmaktadır: *red-hot* "kırmızı olana kadar kızmış", *red coals* "kırmızı kömür" veya *fiery red* "ateş kırmızısı" Diğer Avrupa dillerinde bu tür bağın benzer refleksleri mevcuttur (Wierzbicka, 1996a:29).

Aynı şekilde Swadesh, *red* ve Latincedeki *ardere* 'yanmak' arasında muhtemel bir etimolojik bağdan ve benzer şekilde *light* "ışık" ve Latincedeki *albus* "beyaz" arasındaki muhtemel bağdan söz etmiştir (Swadesh, 1972:204). Witkowsky ve Brown, ateş renginin kırmızıdan ziyade, daha çok turuncu veya sarı olarak algılanmasının, ateş ve kırmızı arasındaki kavramsal ilişkiyi çürütmediğini, "kırmızı, sarı, yeşil ve mavi renklerinin insanda nörofizyolojik bakımdan 'programlanmış'" olduğunu belirtmektedir (Witkowsky, Brown, 1978:442). Mavi ve yeşil için gökyüzü ve bitkiler, sarı için güneş doğal göndergesel ilgilerdir. Kırmızı için çevremizdeki dünyada sabit bir örnek yoktur. Bununla birlikte, "kan", her zaman tecrübe modelinden biri şeklinde sabit bir örnek olarak kalır, birçok kişi kan ile gökyüzü, güneş veya bitkiler ile karşılaştığı kadar sık karşılaşmaz, her durumda kan, insanın görülebilir dünyasında ateş kadar alışık olunmayan bir kavramdır. Birçok kültürde kırmızı, "okre" 'bir tür kırmızı balık' ile çağrımsal ilgisi olduğu gibi bu türden yerli çağrışımlara ek olarak, kültürel ve görsel olarak önemli ve anlamlı olması bakımından "ateş" ile daha derin ilişkinin kurulması gerekir (Wierzbicka, 1996a:29-30):

X-*kırmızı*

> İnsanlar X'e benzer şey gördüklerinde, onlar ateş hakkında düşünebilirler.
> İnsanlar X'e benzer şey gördüklerinde, kan hakkında düşünebilirler X-*sarı.*
> İnsanlar X'e benzer şey gördüklerinde, onlar güneş hakkında düşünebilirler.

Kırmızı ve *sarı* arasındaki fark, *kırmızı*nın ne açık ne de koyu renk olarak kabul edilmezken, *sarı*nın açık renk olarak kabul edilmesindedir. Açık rengin anlamı *sarı* kavramının açıklamasında da kullanılabilir:

X-*sarı*

> İnsanlar X'e benzer şey gördüklerinde, onlar güneş hakkında düşünebilirler
> Bazı anlarda her şeyi görmek mümkündür
> İnsanlar X'e benzer şeyleri gördüklerinde onun hakkında düşünebilirler

"Doygun" renkler-"derin", fakat koyu değiller; içlerinde çok renk varmış gibi yani bir boyanın sıkı, koyu olması gibi görünürler. Açık renkler içlerinde az renk varmış gibi görünür, yani bir boyanın daha sulu yapılarak eritildiği gibi görünürler. Diğer taraftan, kırmızı şüphesiz, parlak yani gözlerin hemen takıldığı renktir. O zaman, eğer kırmızının "doygun", "sıcak" ve "parlak" renk olduğuna karar verilirse, şu şekilde tahmini bir açıklamaya ulaşılabilir (Wierzbicka, 1996a:29-30):

X-kırmızı

> İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde, onlar ateş hakkında düşünebilirler
> İnsanlar X' benzer şeyler gördüklerinde, onlar kan hakkında düşünebilirler
> X'e benzer nesneleri, başka nesneleri görmek mümkün olmadığı anlarda bile görmek mümkündür.

Yukarıdaki açıklama örneklerinde Wierzbicka, *blue* kavramı incelemesinde kullanılan iki tane Rusça kelimenin açıklamalarına benzer *kırmızı* renk işareti için iki Macarca kelimenin açıklamasını göstermeye çalışmıştır (Wierzbicka, 1996a:29-30).

1.5.2.1. "Makro Kırmızı" Kavramı

Wierzbicka, kendi çalışmasında kırmızı ile ilgili olarak sadece üç temel renk işaretinin olduğu dillerde görsel algının "renkli/canlı" (kromatik) ve "renkli olmayan/canlı olmayan" (akromatik) karşıtlığının meydana geldiğini, "renkli" rengin insan için çok önemli hale gelen "kırmızı"da odaklandığını belirtmiştir (Bornstein 1976, Wierzbicka'dan 1996:36). Sadece bu "sıcak" renk, açık ve koyu renklere karşıt olarak değil, aynı zamanda açık veya koyu soğuk olma ile veya diğer taraftan sönük-soğuk olma ile karşıt konulmuştur (Kay, McDaniel, 1978:640). "Makro-kırmızı", kırmızıda odaklansa bile, kendi bünyesinde sadece kırmızıyı değil, aynı zamanda sarı ve turuncuyu içermekte ve "parlaklık" ile çağrışım yapmaktadır (Wierzbicka, 1996a:36).

Sezgisel olarak "sıcak renk"-canlı (renkli), gündüz ve gece göze çarpan, bu yüzden de "açık" veya "koyu" renklerden de en çok farklı olarak algılanan, parlak (ışıldayan) kırmızıda odağı olan, fakat kendi bünyesinde sarı ve turuncuyu bulunduran renk kategorisinin kavramsal benzeri olarak göndergesel ilgi noktasının "ateş" olması gerekir. Şu şekilde açıklanabilir (Wierzbicka, 1996a:36):

X-"makro-kırmızı"

> X'e benzer nesneleri görmek kolaydır (yani başka nesneleri görmek mümkün olmadığı zaman X'e benzer nesneleri görmek mümkündür).
> İnsanlar X'e benzer nesneleri gördükleri zaman, onlar ateş hakkında düşünebilirler.
> Bazı anlarda, insanlar X'e benzer nesneler gördüklerinde onlar güneş hakkında düşünebilirler.

"Makro-kırmızı"dan evrimin sıradaki basamağına ilerlerken, "dünyanın birçok dillerinde *grue* temel renk adının (Kay, McDaniel, 1978:630) "soğuk" anlamına geldiği, fakat, "soğuk" şeklindeki metaforların onu ima etseler bile, anlamını tam yansıtmadıkarı düşünülmektedir. Renkte "soğuk" kavramı öncelikle "sıcak olmayan" anlamına gelir ve "sıcak" sadece ateşe veya güneşe doğrudan olmayan gönderge olduğuna göre, o zaman "soğuk" olan hatta parlak ve iyi fark edilen ateş veya güneş kavramlarını akla

getirmeyen bir renge işaret etmelidir (Wierzbicka, 1996a:36). *Grue*'nin en çok şaşırtıcı özelliği, mavi ve yeşil nesneler için kullanılmasına rağmen, odaksal "mavi" ve odaksal "yeşil" alandan seçildiğine göre *grue*'nin odak örnekleri iki işaretlidir. Fakat, *grue* hiçbir zaman "mavi-yeşil" alanın arasında bulunmamaktadır (Kay, McDaniel, 1978:630). Kay ve McDaniel bunu odak noktasının ara bölgede seçilmemesi, *grue* renklerinin düşük anlam taşıdığı şeklinde güçlü tanıklık görevi yaptığı ve *grue* bölgesi içinde "bulanık kümeler" olarak analiz edilmesi gerektiği şeklinde açıklamışlardır (Kay, McDaniel, 1978:630).

Wierzbicka, Kay ve McDaniel'in bu açıklamasından farklı olarak "bulanık kümeler"i, *grue*'nun "en iyi" örneğinin (yani "soğuk" rengi) ya odaksal maviden ya da odaksal yeşilden seçildiği ve "makro kırmızının" "en iyi" örneğinin de ("sıcak" rengi) aynı şekilde çift odaklı değil de, her zaman "kırmızı"da odaklandığı *grue* renginin çift odaklı yapısıın "bulanık kümeler analizi" terimleriyle, fakat nasıl anlatılabileceğinin belli olmadığını düşünmüştür. Wierzbicka'ya göre, *grue*'nun çift odaklı niteliğinin de, "makro-kırmızı", "tek odaklı" niteliğinin de "makro-kırmızı" pozitif olarak "sıcak" bir renk iken, bazı bağlamlarda negatif olarak "sıcak olmayan" renk şeklinde belirlendiği hakkındaki varsayımların esasında açıklanabilir. "Sıcak" renk kavramı pozitif tecrübe modeli "ateş" ile uygunluk göstermektedir. "Sıcak olmayan" renk kavramı bu modelin karşıt üyesi olarak belirlenmektedir. Bu karşıt çekirdeğe ek olarak sadece iki pozitif model ele alınır: bunlar, şüphesiz gökyüzü ve bitkilerdir. *Grue*'nun olumlu göndergesel nokta niteliğinde mavi, yeşil veya mavimsi yeşil olarak görünebilen göl, nehir ve denizler gibi doğal "su alanlarına" sahip olduğu tahmin edilebilir. Bu, ancak, *grue* renklerinin çift odaklı niteliğini açıklamaz, fakat bu renklerin kavramsallaştırılması gökyüzü ve bitki ile olan göndergenin düşünülmesi ile açıklanır. Bu da *grue*'yu şu şekilde açıklamaya götürür (Wierzbicka, 1996a:37):

X-*grue (mavi)*

(a) İnsanlar bazı nesneleri gördüklerinde onlar ateş hakkında düşünebilirler X-öyle değil.

(b) İnsanlar X'e benzer nesneler gördüklerinde, onlar gökyüzü hakkında düşünebilirler.

(c) Bazı yerlerde bazen toprakta yetişen şeyler vardır.

İnsanlar X'e benzer nesneleri gördüklerinde onlar onun hakkında düşünebilirler. *Grue*'ye en iyi şekilde uyan "mavi"den ziyade daha çok "yeşil" olan bitkilere ilişkin parçalardan sonra gökyüzüne ilişkin parçalar eklenmeli ve gökyüzüne ilişkin parçayla ilgili olarak "bazen" kelimesinin kullanılması gerektiği ortay çıkmaktadır:

X-*grue (yeşil)*

(a) İnsanlar bazı nesneleri gördüklerinde, onlar ateş hakkında düşünebilirler X öyle değil.

(b) Bazı yerlerde nesneler toprakta yetişir.

(c) İnsanlar X'e benzer nesneleri gördüklerinde, onun hakkında düşünebilirler.

(d) Bazen, insanlar X'e benzer nesneler gördüklerinde, onlar gökyüzü hakkında düşünebilirler.

"Makro-kırmızı" için de ateş ve güneş olmak üzere iki olumlu gönderge noktasının ayrıldığını belirtmek gerekir, fakat bu iki model arasındaki ilişki gökyüzü ve bitki arasındaki ilişkiden farklıdır. Gökyüzü ve bitki tahmini olarak aynı anlam düzeyini taşırken, ateş ise güneşe göre daha çok görsel anlamlılığa sahiptir. Ateş kendi kendine sarı, turuncu ve kırmızı olarak görünebildiğinden o güneşe-sarıya sarı olmayan bir şeymiş gibi karşıt konulmamıştır. "Ateş" hem renk, hem de ışıltısı bakımından odağının turuncu veya sarıdan ziyade daha çok kırmızıya denk gelmesine rağmen, bütün "makro-kırmızı" renklerin tek modeli olarak görev yapabilir. Bu yüzden tek odaklıdır. Fakat, ne gökyüzü ne de bitki, *grue*'nun bütün varyantlarının tek bir modeli olarak ele alınamaz. Bu yüzden *grue* çift odaklı, "makro-kırmızı" ise tek odaklıdır. Diğer taraftan, "makro-kırmızı" renkler (*grue* renklerinden önce ortaya çıkan kategori olarak) *grue*'ya karşı belirlenmemekte ve ona uygun kavramlaştırma "soğuk olmayan" renkler anlayışı üzerine kurulmamaktadır. Onlar, daha çok, tek olumlu gönderge olan ateş kavramı esasında belirlenmektedir. Hemen göze çarpma özelliği ve ısı gibi iki pozitif özellik taşıyan ikinci pozitif model de güneştir. Ayrıca tersine, "*grue*'luk" niteliği için iki model "sıcak renklerden" yani "makro kırmızı" "ateşsel" ve "güneşsel" olanlardan farklı olarak sadece negatif esasta birleştirilebilirler (Wierzbicka, 1996a:37-38).

1.5.3. "Siyah" ve "Beyaz"/"Koyuluk" ve "Açıklık" Kavramları

Wittgenstein, 'beyaz' ve 'siyah' kavramlarının mantığını aramaya çalışmıştır. Ona göre, kaygan beyaz bir yüzey yansıtma niteliğine sahiptir ve onun beyaz ve saydamlığı tartışılabilir. Saydam oluşun yeşil rengin özelliği olmadığı gibi, saydam olmayış da beyaz rengin bir özelliği değildir. Aynı şekilde, beyaz bir parıltıya 'beyaz' denmeyebilir. Bir duyu ile eşit renkli olarak görünen iki yerden, başka bir duyu ile biri beyaz, biri de gri görünebilir. Bir bağlamda bu renk kötü ışıklandırmada beyazdır, iyi ışıklandırmada gridir. Madde rengi olarak kar beyazı diğer madde renklerinin hepsinden daha açıktır, siyah ise koyudur. Burada renk bir karartmadır ve bu madde çekildiğinde geriye beyaz kalır ve bu nedenle de buna 'renksiz' denebilir. Bir renk bir çevrede 'parıldar', 'siyahımsı' bir renk, örneğin, gri parıldamaz (Wittgenstein, 2007:16-17).

"Karanlık, koyu" ve "aydınlık, açık" kavramlarının arasındaki fark dünya dillerinin çoğunluğunda büyük rol oynamaktadır. Bunun üzerine Wierzbicka, beyaz özünde "beyaz dediğimiz şey", siyah ise "siyah dediğimiz şey" olarak söylenirse, o zaman bu kelimelerin karşıt olarak neden koyuluk, karanlık ve aydınlık ile sıkı bağlantılı olduğu anlatılamaz, görüşündedir. Örneğin, İngilizcede *light blue* 'açık mavi' ve *dark blue* 'koyu mavi' birleşmeler kolayca yapılabilmekte, fakat *light white* 'açık beyaz' veya *light black* "açık siyah" birleşmeleri yapılmaz. Herhangi bir şeyi *dark white* "koyu beyaz" veya *dark black* şeklinde de söylenmez. *Dark white* ve *light black* ifadeleri karşıtlık olarak, *light white* ve *dark black* ise uygunsuz bir tekrar şeklinde görünür. Bu gerçeklerin açıklanması için, incelenen birleşmelerde her iki sıfat çiftinin tahlilinin yapılması ve onlarda ne gibi ortaklık olduğunun ortaya çıkarılması gerekmektedir. Koyu (karanlık) ve açık (aydınlık) kelimelerinin semantiğinin açıklanması için anahtarın görme anlayışında bulunduğu, bu kelimelerin prototipik kullanımlarının ise nesne ile değil, çevre ile alakalı olduğu düşünülmelidir (Wierzbicka, 1996a:15).

Wierzbicka, renk niteliği olarak *koyu* ve *açık* kelimelerinin, "koyu renk" veya "açık renk" için ölçü görevini yapabilecek nesnelere işaret etmenin açıkça araştırıldığını düşünmemektedir. Ona göre, "karanlık" ve "aydınlık" ölçüsünü gece karanlığında veya gündüz aydınlığında aramak gerekir. İngilizcedeki *black* "siyah" ve *white* "beyaz" kelimelerinin semantik yapısı, onların "açıkça öğrenilen temel renk işaretleri" statüsünün *koyu* ve *açık* kavramlarıyla ilişkisini yansıtmaktadır. Wierzbicka, daha sonra geliştirmeyi ümit ettiği şu tespiti sunmuştur (Wierzbicka, 1996a:16):

X-*siyah*

> İnsanlar bazı nesneleri gördüklerinde, onlar hakkında "bu siyah" derler. X yine aynı şekilde.
> Bazı anlarda hiçbir şey görünmüyor.
> Onlar X'e benzer nesneleri gördüklerinde, onlar hakkında düşünürler. X-beyaz [tam bir açıklama değil].
> İnsanlar bazı nesneleri gördüklerinde, onlar hakkında "bu beyaz" derler. X yine aynı şekilde.
> Bazı anlarda birçok şey görünüyor.
> İnsanlar X'e benzer nesneler gördüklerinde, onlar hakkında düşünürler.

Bu tür yorumlamalar, "siyah" ve "beyaz" arasındaki sezgisel ilişkiyi olduğu kadar "siyah" ve "karanlık" arasındaki, ayrıca "beyaz" ile "aydınlık" arasındaki sezgisel bağı da anlatır. Yorumlamalarda insanların "beyaz" bir nesne olarak "kar"ı veya siyah bir nesne olarak "kömür"ü düşünebildikleri gibi gündüz hakkında "beyaz bir nesne" düşündüğü, gece hakkında ise "siyah bir nesne" düşündüğü tahmin edilmemektedir. Ayrıca, beyaz nesnelerin mutlaka gündüz aydınlığını hatırlatacağı, siyah nesnelerin ise gecenin karanlığını hatırlatacağı tahmin edilmemektedir. Fakat, şüphesiz ki, burada potansiyel kavramsal bağ tahmin edilmektedir: "benzer nesneler gördüklerinde, hakkında düşünürler". Fakat, Jean Harkins tarafından "siyah" ve "beyazın" anlamlarının tamamen simetrik olarak görülmemesi gerektiği teklif edilmişti. "Siyah" ve "gece" arasındaki çağrışımsal ilişki, "beyaz" ile "gündüz" arasındaki ilişkiye göre daha açık ve berraktır. "Beyaz" ile net görünme arasındaki bağ, sezgisel olarak tartışılmaz gibi görünür, fakat beyazlığın kendisi kendi içinde yüksek görünürlük özelliği barındırır. Kırmızı ve turuncu, kuşkusuz, beyaza göre daha net görünmekte ve daha çok fark edilmektedir. Diğer taraftan, beyaz diğer renkler için mükemmel bir fon oluşturur: bütün renkler akşam vaktinden (alacakaranlıktan) ziyade, beyaz fonun olduğu yerlerde daha iyi göründüğü gibi beyazda daha iyi görünür (Wierzbicka, 1996a: 17):

X-*beyaz*

> Bazı yerlerde birçok şey görünür.
> İnsanlar X'e benzer şey gördüklerinde, o yerler hakkında düşünür.

Fakat, "beyaz", "siyaha" göre çok daha karmaşıktır ve daha çok probleme sahiptir, çünkü "beyaz" çok aydınlık gün şeklindeki tek bir evrensel prototipe sahip değilken (çünkü, çok aydınlıkken birçok rengi görmek mümkündür), "siyah" ise "cehennem siyahı" gece (çok karanlık) evrensel prototipine sahiptir ve beyaz kendi anlamında geçici olan (gündüz ve gece) ve uzamsal olan iki çok farklı gönderge noktasını gerçekleştirir (Wierzbicka, 1996a:18).

Daha önce belirtildiği gibi, kar (gündüze karşıt olarak) görsel algı semantiğinde göndergenin evrensel noktası olamaz, fakat "beyaz" kavramı da evrensel değildir. İngilizcedeki *white* kelimesine semantik karşılık olabilen karlı manzara gayet uygun gönderge noktası olarak görünebilir, fakat her konuşanın şahsi tecrübesinin zorunlu unsuru olarak değil, onların genel semantik evreninde yansıyan bütün İngiliz konuşurlarının kolektif hafızasındaki bir unsur olarak görülebilir (örn. *snow-white* "kar beyazı", "*Snow White* "Kar Beyaz" ve *White Christmas* "Beyaz Christmas"). "Beyaz" genelde "hacimli" değil, "üst renk" olarak tasvir edilmektedir, renk olarak "diğer renklere göre daha çok görmeyi engeller" (Westphal 1987:14, Katz, 1935:7). Bununla beraber, beyaz berraklık anlayışıyla uygunluk göstermeyen, tamamen görünmeyen renk olarak tasvir edilir (Wierzbicka, 1996a:18).

Wittgenstein, beyazın, berrak bir renk olmadığını belirtmiş ve yeşilin berrak olma ve beyazın ise olmama sebebini sorgulamıştır (Wittgenstein, 1977:5). Wierzbicka'ya göre, karın altındaki toprağın görüntüsü prototip niteliğinde kısmen de olsa bu tür sezgisel düşünceleri açıklar. Çünkü, "beyaz" bütün renklerin en açık olanıdır ve bununla "karanlık ile uyumlu değil"dir (Wittgenstein, 1977:2, 15), bu durum diğer yandan gündüz ve gecenin karşıtlığı ile açıklanır (gündüz gecenin karşıtlığı ve "beyaz" "siyahın" karşıtlığı). Fakat, "beyaz"ın ışığı geçirmemesi ve görme için engel oluşturması, toprağı kaplayan ve "gizleyen" karın durumuyla uygun düşmektedir. Gökyüzünün "maviliği" ve güneşin "sarılığı"nın göz için engel sanılmadığı gibi, yeşil yaprak aralıklarının da görmeye engel sayılmamasına benzer bir durumdur (eğer geçilmez gür ormanı saymazsak) ve derin denizler veya göller nasıl olursa olsun, berrak olması mümkün değildir. Beyaz karlı araziler ise açık renkte ve üstelik onlar göz için bir fon oluşturmasına ve onun aydınlık ve berrak olmayan alanında çok net olarak herhangi bir "figür"ün görünürlüğünü artırmasına rağmen, üzerinde hiçbir şey görünmeyen toprak için örtü, geçilmez engel görevini yapmaktadır ve nihayetinde, "siyah" ve "beyaz"ın dünya dillerinde simetrik olmadığını ve "siyah"ın, "beyaz"a göre daha sık görüldüğünü belirtmek gerekir (Wierzbicka, 1996a:18).

Wittgenstein "beyaz berrak renk değildir" ve "beyaz su olmaz" (Wittgenstein, 1977: 5) diye yazdığında, Almancadaki *weiss* "beyaz" kelimesini kasteder, fakat İngilizcedeki *white* kelimesine uygunluk gösteren başka dillerdeki kelimelerin, ondan farklı olabilirliğini söyler (Wittgenstein 1977:19).

1.5.3.1. "Makro Siyah" ve "Makro Beyaz" Kavramları

Berlin ve Kay'ın elde ettiği sonuçların etkisi ile "beyaz" ve "siyah" kavramlarının evrensel kelimeler olduğu düşüncesi yaygınlaşmıştır. Berlin ve Kay'ın kendileri bu düşünceyi sıradaki şekilde formüle etmektedir: "1. Bütün dillerde beyaz ve siyah için kelimeler mevcuttur. 2. Eğer dilde üç renk adı mevcut ise, o zaman kırmızı için de bir ad vardır" (Berlin, Kay, 1969:3). Wierzbicka'ya göre bu tür ifadeler biçimsel olmayan, başka bir yerde tutulan bilimsel genelleştirmelerden birine kısa bir aktarma biçimi olarak tamamen doğal görünebilir. Eğer bir dilde konuşanların gözüyle algılanan bütün renkleri ayırt eden sadece iki renk adı varsa, bu kelimeler, doğal olarak, *beyaz* ve *siyah* kelimelerinin ifade ettiği anlama denk gelmez. Sonuçta, gündüz ve gece arasında belli bir tek modele esaslanmış olunamayacağını tahmin etmek gerekir. Ayrıca,

açık renkleri ve kırmızıyı bir sınıfa toplama, istisna olmaktan ziyade daha çok kural olmuş olduğuna göre (Rosch Heider 1972a, Turner, 1966, Conklin, 1973), "açık" ve "koyu"nu karşıtlığı gibi basitleştirilmiş modeli reddetmek ve başka bir modeli teklif etmek gerekir (Wierzbicka, 1996a:31). Bununla ilgili olarak bazı bilim adamları daha önce ayrılmış "açık" ve "koyu" kategorilerinin "açık sıcak" ve "koyu soğuk" kavramları ile değiştirilmesi gerektiğini düşünmektedirler (Rosch Heider, 1972a). Bu konu ile ilgili olarak günümüzde daha çok "birinci basamaktaki gelişme" durumunda olan diller yorumlanmaktadır.

Wierzbicka'ya göre, dillerde genelde kırmızının koyu renkten ziyade daha çok açık renk ile ilgili olduğu bakış açısına sahip olması gerektiğini düşündürür. Bu durum, insan için ısı ve ışık ile bağlantılı ateş ve güneş ile olan doğal çağrışımda aranması ile açıklanır. Eğer güneş her şeyden önce ısı kaynağı olarak ele alındığı durumda bile, ışığın kaynağı olarak ve tersine de algılanabilir. Sarı ve kırmızı için kullanılan "sıcak renk" anlayışındaki gibi ateş ve güneş arasında da dolaylı olarak yansıyan doğal bağ sadece iki temel renk işaretine sahip dillerin kırmızı rengi nasıl yorumladığının farkını da açıklayabilir. Eğer bir dilde bir taraftan açık renkler, diğer taraftan koyu ve orta renkler ayrılıyorlarsa, kırmızının son sınıfa denk gelmesi beklenir. Fakat, birçok dilde "kırmızı" tartışmasız olarak çok açık renklerin sınıfına girebilir. Bunu ateş ve güneş arasındaki bağ aracılığıyla anlatmak gerekir. Bazı dillerde koyu kırmızı tonlar açık renklerle birlikte aynı sınıfa girer ve bu dil konuşurları için koyu kırmızının bu kategorinin "en iyi örneği"dir. Güneş ve ateş kavramlarının "makro-beyaz"ın kavramlaştırılmasında kendi rollerini üstlendikleri düşünülür. Eğer, gündüz ışığı-güneş ışığı-ateş-yanan kömür kavramları gibi, evrensel insan tecrübeleri sonucunda birbirleri ile bağlantılı olduğu anlaşılan fakat birbiriyle eşit olmayan birkaç tahminî potansiyel odak ve bu potansiyel odakların her birine belli bir kültürün kavramlaştırılmasında öncelik verilebildiğini kabul edersek, "makro-beyaz renk" hareketinde diller arası çeşitlilik anlaşılmış olur (Wierzbicka, 1996a:32-33).

Her durumda, "makro-beyaz" içindeki çeşitli kavramların arasındaki farklılık, çok titiz ve farklı açıklamaları talep etmektedir ve bazı dillerde birbirine uygun iki renk işareti birbirine semantik olarak eşitlenemez, tıpkı İngilizcedeki *black* 'siyah' ve *white* 'beyaz' veya *dark* 'koyu' ve *light* 'açık' kelimeleri ile semantik olarak özdeşleştirilemeyeceği gibi (Wierzbicka, 1996a:33).

Renk işaretleri sisteminin evriminin başlangıcında "makro-beyaz" ve "makro-siyah" renklerinin varlığının, ne fizik terimleriyle ne de görsel nörofizyoloji terimleriyle açıklanması mümkündür. "Siyah" ve "beyaz" gerçekten ışığın fiziksel nitelikleri ve görmenin "psikofiziksel özellikleri" ile birbirine karşı konulmuştur. Ancak, "açık veya sıcak" renklerin "koyu veya soğuk" renklere karşı konulması benzer açıklamaya uygunluk göstermemektedir. Bu durum, renk işaretlerinin insan kavramlaştırmalarının temeline ateş ve ışığı yerleştiren Swadesh'in (1972:205) çıkarımları ile açıklanabilir. Sadece ateşin renginden değil, aynı şekilde alevin hareketinden, ve ayrıca pırıltısı ve ışıltısından hareketle insan hayatında ateşin önemi ve onun algısal anlamlılığı, tamamen sezgisel esaslı olarak görünmektedir. Pırıltı ve ışıltıyı dahil ederek bütün dayanaklara göre "Makro beyaz"ın ışık, güneş ve ateş ile ilişkisi, şu gerçeklere bizi çekmektedir: genel olarak kabul edilen "renk" evrensel insan anlayışı değildir ve sadece "renk" kavramı için bir kelimenin bulunmadığı birçok dil olduğundan değil,

aynı şekilde sadece iki "temel renk işaretinin" bulunduğu Gidjingali türündeki dillerde, incelenmekte olan "renk adları" gerçekten de "renk adları" olarak değil, göz ile algılanan veya görsel etki ile meydana gelen dış görünümün genel tasviri olarak görev yapar (Wierzbicka, 1996a:35).

Witkowski ve Brown'a göre, birincil makro sınıflarda kırmızı renk sarı, yeşil ve mavi ile aynı sınıfa girerse, bu dalga uzunluğunun değişim belirtisinin insanın renk kategorizasyonunda önemli olduğunu anlatır. Sadece birbiriyle bağlantılı birincil renkler veya diğer bir ifade ile komşu olanlar, dalga uzunluklarının düzenlenmesi anlamında sınıflara ayrılabilirler (Witkowski ve Brown, 1978:441). Ayrıca sarımsı-yeşilin çok nadir bir kategori olduğu, aynı zamanda neden koyu renklerin her zaman yeşil ve mavi ile birleşmekte olduğu, açık olanların ise sarı ve kırmızı ile birleşmekte olduğu gerçeğini Witkowski ve Brown *bağlama* (wiring) terimiyle dile getirmektedirler (Witkowski, Brown, 1978:442).

Bağlama, benzer şekilde makro-beyazlar ve makro-siyahlar sınıfında uygun olarak sıcak tonların beyazlarla ve soğuk tonların siyahlarla birleşmesi esasında bulunmaktadır. Sıcak-koyular ve soğuk-açıklar gibi ters bağlamalar kaydedilmemiştir. Fakat burada dilbilimsel gerçeklere uymayan durumlarda *deus ex machina* (Tanrı makinesi) gibi ortaya çıkan Chomski'nin *Dili Kavrama Mekanizmaları* (Language Acquisition Device)'nın (Chomski, 1972) ortaya çıktığı gibi ışık, güneş ve ateş ile bağlantı düşüncesi, bağlama için, daha çok gözlemlenen kurallara en iyi açıklamayı vermektedir (Wierzbicka, 1996a:35).

1.5.4. "Kahverengi" Kavramı

Wittgenstein, renk kavramlarının mantığından söz ederken kahverengi için saf bir kahverenginden söz edilememe sebeplerini araştırırken, kahverenginin diğer saf renklere olan konumunu, yakınlığını sorgulamış, kahverenginin her şeyden önce yüzeysel bir renk olduğunu, açık tonlarının olmadığını, aksine donuk bir kahverengiden söz edilebileceğini, kahverenginin siyahı da içerdiğini savunmuştur.

Saf, birincil bir kahverengi bilen bir insanın tavrının nasıl olabileceğini irdelemiştir. "Kahverengi siyahı içerir" demek, ne demektir? Koyu ve açık siyahımsı kahverengi vardır. Bunun hiç siyahımsı olmayanı var mıdır? Elbette, hiç de sarımsı olmayanı yoktur. Eğer böyle düşünmeye devam edersek, o zaman yer yer bizlerin aklına başlangıçta düşünmediğimiz bir rengin "içsel özellikleri" gelebilir. Ve bu da felsefi bir araştırmanın seyrini oluşturur. Wittegenstein, renk sözlerimizin, baktığımız bir yüzeyin ifadesini karakterize ettiğini de unutmamak gerektiğini ve koyu bir rengin aynı zamanda siyahımsı bir renk olduğunun doğru olamayacağını belirtmiştir (Wittegenstein: 2007:40-41).

Pembe, turuncu, gri ve mor gibi kahverengi de "bileşik renk" olarak ele alınır, sarı ve siyahın veya sarı-siyah-kırmızının katkısıyla oluşan görsel karışım cinsinden, yani turuncu ve siyahın katkısıyla ortaya çıkar. Ancak, basit içebakış düzeyinde kahverenginin bileşik renk olarak formülü tartışmalıdır. Kaynak kişilerden, pembe, gri, turuncu ve mor renklerinden iki rengin belirtilmesi istendiğinde, cevapları tek biçimli ve kolay tahmin edilebilir. Ancak, kahverengi ile durum farklıdır. Kahverengiyi siyahla

bağdaştırmak yeterince kolaydır, çünkü kahve genelde "koyu" renk olarak hissedilir. Fakat, kahverenginin diğer parçasını veya parçalarını ayırmak zordur. Sonuçta kahverenginin, pembe, turuncu, mor ve griye nazaran daha çok tartışmalı ve tek cinsli olmayan bir kategori olduğu açıktır (Wierzbicka, 1996a:40).

Hurvich, kahverengi tonlarının genelde koyu grimsi turuncu, koyu grimsi veya siyahsı sarı renkler olduğunu, fakat aynı şekilde kırmızı kahve ve zeytinsi kahveler gibi çevremizde pek çok kahverenginin de olduğunu, toprak, ağaç, deri, insan saçı ve cildinin, siyah ve beyazı olduğu kadar çeşitli sarı ve kırmızıyı içerdiğini ifade etmektedir. Dikkate değer gerçek olarak, kahverengi tayfının tek cinsli olmamasını ve kaynak kişilerin "kahverengi" kavramını sık olarak "doğru" tespit edememelerine rağmen, mora göre daha çok temel terim olarak algıladıklarını ve "kahverengi" levhaların özdeşleştirilmesi bakımından tutarlılığının yeterince yüksek olduğunu belirtmektedir (Hurvich, 1981:9). Berlin ve Kay (1969) tarafından teklif edilen renklerin evrensel sırasında kahverengi "mor"un, "pembenin", "turuncunun" ve "grinin" önünde gelir (Berlin, Kay, 1969:3).

Wierzbicka 'kahverengi' için, İngilizcedeki *brown* kelimesi ve diğer dillerdeki uygunluklarının kendi içlerinde ve hatta diğer renklerin "karma" terimleriyle de kavramlaşmadıklarını, her şeyden önce pozitif bir modele sahip olduklarını belirtmiştir. Ancak böyle bir model varsa, onun çevremizde bulunan mavi, yeşil, kırmızı ve sarı modelleri gibi bulunması gerekmektedir. Seçim açık görünmektedir: kahverengi toprağın rengi olarak veya en azından genelde toprağın rengi gibi anlaşılan renk olarak algılanabilir (Wierzbicka, 1996a:41).

Wierzbicka, "kahverengi" ve toprak rengi ile ilgili olarak, toprak renginin farklı olabileceğini ve onun gökyüzü rengi veya güneş renginden daha çok değişken olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca, "kahverengi"nin Berlin ve Kay'ın temel renk zincirinde "kırmızı", "sarı", "yeşil" ve "mavi"ye göre daha ileride olması ile uyuştuğunu ve aynı zamanda "kahverengi"nin pozitif model oluşu konusunda neden "gri", "pembe", "turuncu" ve "morun" önünde bulunduğunun açıklanabildiğini belirterek İngilizce *brown* kelimesinin açıklamasını şu şekilde göstermektedir (Wierzbicka, 1996a:41-42):

X-kahverengi

> İnsanlar X'e benzer nesneler gördüklerinde, onlar toprak hakkında düşünebilirler.
> Bazı anlarda çok az görünür.
> İnsanlar X'e benzer nesneler gördüklerinde, onlar hakkında düşünebilirler.

"Çevrede doğal prototip"in çıkarılması ile ilgili yaklaşımı kanıtlamak için, 'kahverengi' kavramı bilim adamları tarafından açıklanmaya çalışılmıştır. Westphal, kırmızı, yeşil ve mavi koyulaşırsa, ortaya çıkan bordo, koyu yeşil ve lacivert kendilerinin ilk rengini koruduğunu, kahverenginde ise bu durumun olmadığını belirtmektedir. Ayrıca kahverenginin koyulaşmış sarı gibi bir renk olduğunu ileri sürmektedir (Westphal, 1987:53). Boynton kahverenginin, benzer cinsteki tecrübelerden ortaya çıkan bütün koyu renklerden en şaşırtıcı olanı olduğu düşüncesindedir (Boynton, 1975:315). Gregory'e göre ise 'kahverengi' parlak renginde görünmeyen ilk renktir (Gregory, 1977:127). Wittgenstein, 'kahverengi'nin sarı ile yakınlığını sorgulayarak her şeyden önce toprak yüzeyinin rengi olduğu için temiz bir kahverengi olarak değil de ancak

çamurlu olarak algılanacağını düşünmüştür (Wittgenstein, 1977:35). Wierzbicka, kahverengi için, sarı ve 'kahverengi'nin tek rengin çeşitleri olarak değil de farklı renkler olarak düşünülmesi gerektiğini, çünkü onların sezgisel olarak farklı prototipler ile ilişkilendirildiğini, "sarı"nın her şeyden önce güneşin rengi (açık, sıcak ve parlak), 'kahverengi'nin ise her şeyden önce toprağın rengi ile çağrıştırıldığını belirtmektedir. Wierzbicka, ayrıca, Wittgenstein'ın kahverenginin beyaz gibi yüzey rengi olduğunu belirtmesini, "kahverengi" kavramının, tıpkı "beyaz" gibi prototip niteliğinde olan toprak yüzeyine sahip olmasıyla ilişkilendirerek ifade etmektedir (Wierzbicka, 1996a:42).

Kromatoloji açısından, insanların "kahverengi"ne çok önem vermelerinin ve ona ayrı bir "temel renk işareti" atfetmelerinin sebebi, insanın hayata bakışında, çevresinde tıpkı gökyüzü ve bitkilerin olduğu gibi, toprağın da önemli bir görsel olarak var olma noktasına dayanmasıdır. Toprağın bu görsel ve hayati önemi, 'kahverenginin bilmecesini' bilimsel olarak açıklar (Wierzbicka, 1996a: 42).

Hewes, rengin tayfsal niteliklerinde ve renk algısının fiziksel ve nörofiziksel temellerindeki tespitlerde çeşitli uzunluktaki ışık dalgalarının karmaşık birleşmeleri görünümünde tasvir edilen, kahverengi ve kızıl tonlar gibi, insanlar için kültürel ilgiyi gösteren birçok rengin, güneş tayfında ayrı parçalar halinde bulunmaması düşüncesini bulanıklaştırdığını belirtmektedir (Hewes, 1992:163).

Wierzbicka, kültürel ilgiyi gösteren kahverengi ve kızıl renklerin insan hayatında toprağın ve hayvanın önemliliğiyle ilgili olduğunu ve bunların örneğin: gökyüzü (genelde açık mavi), deniz (genelde mavi), bitkiyle kaplı toprak (genelde yeşil), karla kaplı toprak (beyaz) ve çıplak toprak (genelde kahverengi) gibi alanların görsel uygunluk bağlamında incelenmesi gerektiğini ileri sürmektedir (Wierzbicka, 1996a:42-43).

1.5.5. Karma Renkler

Fizyologlara göre, renklerin algılanma tecrübesinin tasvir edilebilmesine yardımcı olan en az renk adının sayısı üç değil, altıdır. Bu görüşe göre, renk adlarının miktarı en aza indirgendiğinde, bütün belli renkleri sadece altı terim ve onların çeşitli kombinasyonu kullanılarak tasvir edilebilir. Bunlar kırmızı, sarı, yeşil ve mavi - dört temel renk ve siyah, beyaz - monokrom renk yelpazesinin iki uç noktası. Diğer bütün renk adları bu altı renk ve kombinasyonları ile karşılaştırma yoluyla tasvir edilebilir (Hurvich, 1981:3).

Wierzbicka'ya göre, renk adları konusunda söz varlığı gelişmiş dillerde, renk adlarının anlamları bu düşünce ile uygunluk gösterir. Berlin ve Kay'ın esas aldığı, ilk altı renk sınırı dışındaki diğer beş renk, belli bir derecede "karmalar" olarak kavramlaştırılmaktadır. Örneğin:

Turuncu = sarı + kırmızı
Pembe = kırmızı + beyaz
Mor = mavi + kırmızı
Gri = siyah + beyaz

Bu, turuncu, pembe, mor ve gri'nin "temel" renkler olarak incelenmediği anlamına gelmez. Bu yüzden bu renkler İngilizcede "temel renk adları" olarak sayılmaktadır. Belli bir derecede, aynı şekilde renklerin her biri yukarıda gösterilen formüllerdeki gibi diğer renk kavramlarıyla ilişkilendirilebilir. Wierzbicka, "pembe ve gri"nin "karma" doğasının insanın dilbilimsel bilincinin çok derin olmayan düzeyiyle ilgili olduğu görüşündedir. Diğer renklerden örneğin mor özellikle derinlerde bulunur ve içebakış esnasında bilince varılmaktadır. Fakat, Hering'in (1920) gösterdiği gibi, o ortaya çıkarılabilir. Wierzbicka 'turuncu', 'pembe', 'gri', 'mor' kavramlarını şu şekilde tahlil etmiştir (Wierzbicka, 1996a:39):

X-*turuncu*

> X'e benzer nesneler hakkında onların sarıya benzeyen şeyler olduğunu düşünmek mümkündür.
> Aynı zamanda onların kırmızı şeylere benzediğini de düşünmek mümkündür.

X-*pembe*

> X'e benzeyen nesneler hakkında onların kırmızı şeylere benzediğini düşünmek mümkündür.
> Aynı zamanda onların beyaz şeylere benzediğini düşünmek mümkündür.

X-*gri*

> X'e benzeyen nesneler hakkında onların siyah şeylere benzediğini düşünmek mümkündür.
> Aynı zamanda onların beyaz şeylere benzediğini düşünmek mümkündür.

X-*mor*

> X'e benzeyen nesneler hakkında onların maviye benzediğini düşünmek mümkündür.
> Aynı zamanda onların kırmızı şeylere benzediğini düşünmek mümkündür.

"Karma renkler" birçok "temel" renk işaretlerini tamamlama yöntemi olarak görülebilir. Buna Berlin ve Kay'ın önerdiği on bir renk dizisindeki 'gri', 'pembe', 'turuncu' ve 'mor' olmak üzere dört kavramdan oluşan son blok tanıklık etmektedir.

Dillerdeki farklılıklar kadar düşüncedeki farklılıklar da bazen dile getirilmiştir, fakat birçok temel rengin, görme süreçlerinde ima edilen duyusal algı türleri ele alınmamıştır. E. T. Lenneberg (1967) ve H. G. Furth (1966) sağır çocuklar üzerinde yaptıkları çalışmalarda, zihinsel gelişimde olduğu gibi, renk adlandırması durumunda da, algısal gelişim ve zihinsel işlemin dile gereksinim duymadığı açıkça gösterilmiştir. Dil, temel renk kategorileri durumunda özellikle algıyı gerektirmektedir (Bornstein, 1975:791).

1.6. Türk Dilinde Renk Adları Üzerine Çalışmalar

Genel Türk dilinde renk adları üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların başlıca konuları Türkiye Türkçesi ve Türk lehçelerindeki renk adlarının başka yabancı dillerle karşılaştırmalı veya tasvirî olarak temel anlamlarını açıklama üzerine olmuştur. Biz bu çalışmalardan Türkçe renk adlarının özellkle Türk kültüründeki ve inanç sistemin-

deki yeri üzerine yapılmış olanlarını belirttik. Örneğin: Hasan Eren "Türkçe Gök Kelimesinin Türevleri" (Jean Deny Armağanından Ayrı Basım TTK, 1958, s. 85-91) adlı makalesinde Türkçe *gök* kelimesinin türlü türevleri üzerinde durarak türevler arasında *gök* kökünden çıktığı kolaylıkla tayin edilemeyen birtakım kelimeleri de ele almıştır.

Fahrettin Çelik (1942), *Türk Amacı Dergisi'nde* "Türklerde Dört Yönün Dört Renkle Adlandırılması" adlı makalesini yayınlayarak ilk defa renklerin yön bildiren anlamları hakkında bilgi vermiştir.

Ilse Laude-Cirtautas, Genel Türk dilindeki Türkçe kökenli renk kavramları ve bu kavramların kullanım alanları ile ilgili kapsamlı çalışmayı, "Der Gebrauchder Farbbezeichnungen in den Turkdialekten" (*Otto Harrassowitz*, 1961) adlı eseriyle yapmıştır. Bu eserinde Laude-Cirtautas (1961:17-67) Türkçe renk kavramlarını tek rengi belirten renk adları ve nesneye göre yani belirli hayvanlara mahsus renk adlarının kullanım alanlarına göre ayırmıştır. Bu çalışmasında "kara" kavramı ve ondan türeyen diğer kavramlar ele alınmıştır. Bunun yanı sıra Türkçede "beyaz" kavramını karşılayan *açık, yörüŋ, örüŋ, örüg* kelimelerine değinmiştir. Laude-Cirtautas bu eserinde dikkate değer nokta at, koyun gibi evcil hayvanlar için kullanılan Türkçe kökenli renk adlarının kullanım alanını ve çeşitliliğini ifade etmiştir. Laude-Cirtautas'ın bu çalışması Saadet Yıldırım tarafından 1961'de bildiri olarak sunulmuş ve tanıtım yazısı olarak Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten'de 1962'de ayrıntılı bir şekilde tanıtılmıştır.

Genel Türkçedeki renkler hakkında dikkate değer diğer bir eser Annemarie Von Gabain'in Türkçedeki renk adlarının yön bildiren anlamlarının ele alındığı "Renklerin Sembolik Anlamları" (Türkoloji Dergisi III, 1, 1968) adlı çalışmasıdır. Bu çalışmasında Gabain, Han dönemindeki Çin, Moğol ve Türk halklarının yön bildirmede renklerin kullanımında aynı görüşe sahip olduğunu belirtmekte ve Türkçede ve bu dillerde "ak" batıyı, "mavi"/ "yeşil" kavramlarının doğuyu, "kara" kuzeyi ve "kızıl" güneyi sembolize ettiğini ifade etmiştir. Gabain, "ak", "kara", "kızıl", "kök" yön gösteren Türk tarihindeki ve coğrafyasındaki yer adları ile kişi adlarını örnek olarak vermiştir (Gabain, 1968:107-113).

N. Kononov, (1978), *Tyurkologiçeskiy Sbornik* dergisinde çıkan "Semantika Tsvetooboznaçeniy v Tyurkskih Yazıkah" adlı makalesinde Türkçe renk adlarının birçok yan anlamı üzerinde kapsamlı bilgi vermiştir.

Türk kültürü ve inanışları üzerine yapılan çalışmalar içinden en dikkate değer çalışmalardan büyük Türk kültürü tarihçisi Prof. Dr. Bahaeddin Ögel tarafından yazılan "Türk Kültürü Tarihine Giriş" (2000:377) adlı çok ciltli eserinin 6. cildinde bulunan Türkçedeki renklerin Türk kültürü bakımından ele alınan çalışmadır. Bu çalışmada Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş adlı eserinin 6. Cildinin 11. Bölümünün "Renkler ve Türkler" bölümünde Türkçe renk adlarına kültürel ve mitolojik bakımdan ayrıntılı olarak bilgi vermektedir. Bu değerli çalışmasında Ögel, "beyaz" kavramı için ak, ürüŋ, 'siyah' kavramı için kara, 'kırmızı' kavramı için al, kızıl, 'ala', 'sarı' kavramlarını ifade eden renkler ve onların tonlarını belirtiş ve onları Türk kültürü, gelenek-görenek, örf-adet, askeri düzen bakımlarından incelemiştir. Ögel, Türk kültüründeki renk kavramlarını anlatırken Dede Korkut Hikâyeleri, Kaşgarlı Mahmûd'un Dîvânü Lugâti't-Türk ve Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig eserlerinde geçen cümlelerden sık sık örnek vermiştir. Ögel, bu çalışmasıyla renklerin Türk kültüründeki ye-

rini zengin örneklerle, özgün yorumlarıyla Türklük bilimine değerli eser bırakmıştır. Ögel'in diğer bir önemli çalışması "Türk Mitolojisi" (1971) adlı kitabında Türkçedeki renk adlarına Türklerin eski İslamiyet'ten önceki inançlarını irdelerken, Türklerde İslamiyet'ten önce kutsal ve yüksek konumdaki özel kişi ve hayvan adlarının başına gelen renk adları hakkında ipucu vermektedir.

Cevad Heyet, "Türklerin Tarihinde Renklerin Yeri" (1996:55-61) bildirisinde Türklerin renkleri ifade eden söz ve kavramları, yalnız lügatî-aslî manada değil, belki aynı zamanda mücerret mevhumlar gibi mecazî manada da kullandıklarını, bunlarla ilgili ilahî, dinî, millî, coğrafî ve duygusal manalar yüklediklerini ifade etmiştir. Heyet, bildirisinde Türkçedeki ak, kara, kızıl-kırmızı, gök-mavi renk, yeşil renk, sarı ve al renkleri Türk tarihi ve kültürü bakımından değerlendirmiştir.

Renklerin sembolik anlamları üzerine yapılan diğer bir çalışma Nuraniye H. Ekrem tarafından "Hunlarda Renk Yönleri" (1996:85-94) adlı bildirisidir. Ekrem, milattan birkaç yüzyıl önce Moğolistan bozkırlarındaki halkların, Şaman inancında olup, mavi, kırmızı, beyaz ve siyah renkleri ile doğu, güney, batı ve kuzey yönlerini belirlediklerinden söz etmiştir. Bu tür, yönü renklerle sembolleştirme inancı, zamanla göçebe halkın çadırları, tuğları, elbiseleri, atlarının üzerindeki süslerinin renkleri, bu tür inancın göstergesi olmuş ve bozkırdaki halkların psikolojik görünüşünü asırlardan beri etkileyerek günümüze kadar geldiğini belirtmiştir. Renklerin yön bildirme özellikleri konusunda Gabain (1968) tarafından daha önce belirtilen tespitlerine ek olarak Ekrem, Çin kaynaklarından yola çıkarak özgün örnekler vermiştir.

Karlığaş Kadaşeva "Kazak Medeniyetindeki Semboller" (1996:95-97) makalesinde Kazakların görüşleri, inançları, dilbilimindeki renk uyumu kuralları hakkında bilgi vermektedir. Kazaklarda *kara, kızıl, jasıl, ak, kök* gibi temel renklerin ve diğer hayvanlara has diğer renklerin kullanım alanlarını, Kazak kültürü, inanç, örf-adet, gelenek-göreneklerindeki yerini ve önemini ifade etmiştir.

Bakican Tohliyev, "Kutadgu Bilig Poetikası Kızıl Renk Remzine Dair" *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı*, 1996) adlı makalesinde Kutadgu Bilig'de geçen kızıl renk kavramının kullanım alanını tespit etmiş ve kızıl renk kavramının anlamı ve karşıtı olarak kullanılan yeşil renk kavramının anlamını değerlendirmiştir.

Ali Rıza Gönüllü, "Alanya Halk Kültüründe "Al Renk"" (Bilge Dergisi, 1996) adlı makalesinde Alanya yöresine ait atasözleri, deyim, beddualarda, halk şiirlerinde, halk adetlerinde al renginin kullanımını ve önemini ortaya koymuştur.

Önemli çalışmalardan Reşat Genç tarafından editörlüğü yapılan "Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil" (1997) adlı çalışmadır. Bu çalışmada Türklerde renklerin, özellikle sarı, kırmızı ve yeşil renklerinin Türk kültür ve inancındaki yeri anlatılmıştır.

E. Özgen ve I. R. Davies, "Turkish Color Terms: Test of Berlin and Kay's Theory of Color Universals and Linguistic Relativity" (*Linguistics*, 1998) makalesinde Berlin ve Kay'ın evrensel renk teorisi yöntemiyle Türkiye Türkçesindeki temel renk kavramlarının envanterini kurmayı, Türkiye Türkçesindeki temel renk kavramlarının Berlin ve Kay'ın on bir temel renk kavramına uygun olup olmadığını göstermek için karşılaştırmayı amaç edinmiş ve çalışmalarının sonucunda Türkiye Türkçesindeki temel renk

kavramlarının Berlin ve Kay'ın on bir temel renk kavramıyla uygunluk gösterdiği, ancak Türkiye Türkçesinde "mavi" kavramı yan sıra "lacivert" kavramının da temel renk kavramı içine dahil edilerek Türkiye Türkçesinde on iki temel renk kavramı tespit edilmiştir (Özgen, Davies, 1998: 919-956)

Ahmet Karadoğan 'Türk Ad Biliminde Renk Kültü' (*Milli Folklor*, 2004) adlı makalesinde toplumların genelde hayatlarında önemli yer işgal eden ve değer verdikleri şeylerin adını özel adlarında kullanmış olduğunu ve bu diğer verilen şeyin hayatlarının maddi ve manevi her yönüyle olabileceğini belirterek, Türklerin kullandıkları özel adlarda renklerin yerinin önemli olduğunu belirterek Türkçedeki ak, kara, gök, al-kızıl, yeşil, sarı renk adları ile başlayan kişi ve yer adları hakkında genel bilgi vermiştir (Karadoğan, 2004: 89-99).

Fayzullina Zilya Salavatovna, *Etnokul'turnıye osobennosti tsvetooboznaçeniya v sovremennom başkirskom yazıke* (Çağdaş Başkurt Dilinde Renk İşaretlerinin Etnik Kültürel Özellikleri) adlı doktora tezinde (2005, Ufa) Başkurtçadaki siyah, beyaz, kırmızı, yeşil, sarı, mavi, gri, kahverengi ve karma renkler olmak üzere dokuz renk ve tonlarını belirten renk kavramlarını incelemiştir. Fayzullina, tezinin 1. Bölümündeki "Dünya Dil Tablosunda Renk İşaretleri" adlı birinci bölümde Başkurt dilbiliminde, bilimsel araştırma objesi olarak renk işaretlerinin inceleme yöntemlerini, renklerin fiziksel özelliklerine ve renklerin sınıflandırmalarına, çokanlamlılık ve renklerin anlamlarını ortaya çıkarma bağlamlarına değinmiştir. 2. Bölümünde Başkurtçadaki renk kavramlarının leksikal-semantik analizini yapmış, renk kavramlarının bitki ve hayvan adlarında kullanımı; at donlarında kullanımı, yer-su adlarında kullanımı, kişi adlarında kullanımı olmak üzere ayrı bölümlerde değerlendirmiştir. Tezinin 3. Bölümünde renk belirten sıfatların yapım yöntemlerini ve renk sıfatlarının karşılaştırma derecelerini anlatmıştır.

Melek Erdem, "Dîvânu Lugâti't-Türk'ü Kavram Dünyasında Renkler" (*Kâşgarlı Mahmûd Kitabı* (2008) adlı makalesinde XI. yy. Kâşgarlı Mahmud'un "Dîvânu Lugâti't-Türk" eserinde renk adlarının ilgili nesnelere göre farklı adlandırılmalarını idrak semantiği ve kültürel dilbilimi bakımından incelemiştir. Bu makalesinde Erdem, "renk" kavramı için kullanılan eski Türkçe öŋ, tüş, beniz kelimelerine yer vererek, Lyons, Conklin, Palmer, Boas, Sapir, Whorf, Wierzbicka'nın idrak dilbilimi ve kültürel dilbilimi alanındaki kuramsal görüşleriyle lügatte geçen Türkçe renk adlarını değerlendirmiştir. Bunun yanı sıra Türk dilindeki renk adlarına değinen R. R. Arat'ın, renkleri yön bildirme bakımından ele alan Ziya Gökalp'in, renkleri eski Türk kültürü ve inanç sistemi bakımından inceleyen Bahaeddin Ögel'in çalışmalarından örnekler vererek her renk adını alt başlıklar halinde ton, parlaklık ve doygunluk bakımından değerlendirmiştir. Ayrıca Erdem Divan'da geçen sadece atlara veya oyunlara mahsus *aḳ at, ḳır at, aḳ boz at, boz at, çigü at, ḳızġıl at, ḳula at, ḳuba at, or at, tıġ at, toruġ at, oy at, yağız at, ḳara at ve boz ḳoy (koyun), çal ḳoy, ḳoŋur ḳoy, toz ḳoy* şeklinde renk adlarını inceleyerek adlandırmadaki zenginliği idrak dilbilimsel ve kültürel bakımdan değerlendirmiştir (Erdem, 2008: 363-374).

Süleyman Yıldız, "Almanca ve Türkçede bazı Renk Sıfatlarının Karşılaştırılması" (1980:37-71) adlı makalesinde (Genel Dilbilim Dergisi, 1980) Heinrich Böll'ün "Und sagte kein einziges Wort" adlı romanın ve "Ve O Hiçbir Şey Demedi" Türkçe çevirisi-

nin taranmasıyla karşılaştırmalı dilbilim ölçütleriyle renk adlarını tespit etmiş, onların kullanımını araştırmıştır.

Salim Küçük, 2010'da "Türk lehçeleri Sözlüklerinde Somutlaştırma Yoluyla Yapılmış Renk Adları", "Tarihi Türk Lehçelerinde Renk Adlandırmaları" adlı makalelerinde Türkçedeki temel renkler ve alternatif renkler üzerinde kapsamlı bilgi vermiştir.

Nesrin Bayraktar, "Orhon Yazıtlarında Geçen Renk Adlarının Anlam Alanları Üzerine", (*Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu,* 2010) yayımlanmış bildirisinde, "Türkçe yeşil renk adının biçim, anlam ve kavram alanına tarihsel bir bakış" (Journal of Language and Linguistic Studies (2014), "Kavram ve Anlam Boyutunda Sarı ve Tonları" makalelerinde, "Renk Adlarının Türkçede Özel Ad Yapımında Kullanımı" (*VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 20-25 Ekim 2008) adlı bildirisinde Türkiye Türkçesindeki yer, su, dağ ve kişi adlarında kullanılan renk adlarını tespit etmiş ve onların kullanım sıklığını ortaya koymuştur.

Subaşı Adalar Derya tarafından "Renkler Ulamı Üzerine Türkçe ve Arapça Sözlük Tabanına Yönelik Gözlemler" adlı makalesinde Türkçedeki ve Arapçadaki renk kavramları hakkında genel bilgi verilmiş ve Arapça ve diğer dillerden ödünç alınan kelimelerle Türkçede günümüzde kullanılan alternatif renk adlarının zenginliği belirtilmiştir.

Polat Harun Hilmi tarafından "Renk Teorisi ve Temel Yanılgılar" adlı makalesi genel anlamda renkler fizik bilimi bakımından ele alınarak ana renkler ve pigment renkler ele alınmıştır.

D.R. Tebuyeva, *K sisteme tsvetooboznaçeniya i tsvetovıh predpoçteniy* (Renk İşaretleri v Renk Tercihleri" (http://kurch.blogspot.com.tr/2010/09/blog-post_3250.html) adlı makalesinde Karaçay-Malkarcadaki *kızıl, ak, kök, caşil* renklerinin milli kıyafetlerdeki kullanım tercihlerini, anlamını, halk şiirinde, gelenek-göreneklerde ve halk inanışlarındaki kullanım alanını Karaçay-Malkarların tarihsel bakış açısıyla açıklamaya çalışmıştır (Tebuyeva, 2010:1-4).

T. Bahşiyeva, *Toponimı tyurkskogo proishojdeniya* (Türk Kökenli Yer Adları) adlı makalesinde (Filologiya. Sotsialnıye kommunikatsii" 2012) Türk lehçelerindeki yer adlarını karşılaştırmalı olarak incelemiş, Türkçe yer, su adlarında kullanılan renk adlarına da yer vermiştir. Örneğin: Dağlı Altay'da Kara-Ozon, Dağıstan'da Kara Ozen, Kırgızistan'da Kara Balta, Dağlı Altay'da Kızıl Balta v.s. gibi örnekler vererek anlamları karşılaştırılmaya çalışılmıştır (Bahşiyeva, 2012:109-113).

F. P. Yebzeyeva, *Sposobı nominatsii jivotnıh v karaçayevo-balkarskom yazıke* (Karaçay-Malkar Dilinde Hayvanları Adlandırma Yöntemleri) (Gumanitarnıye İssledovaniya, 2010) makalesinde Karaçay-Malkarcadaki hayvan adlarını incelerken, hayvanların dış görünümü, yaşı, nitelikleri, çıkardığı seslere göre adlandırılması yanı sıra, tüylerinin rengine göre adlarının renk adlarıyla birlikte kullanılmasına da yer vermiştir. Örneğin: ḳara çibin, ḳarabalıḳ, ḳaraḳanat, aḳ ayıu, aḳ ḳoyan, boz çıçhan v.s. (Yebzeyeva, 2010:138-140).

E. V. Kostyhina, A. F. Sitdıkova *Semantiçeskiye traditsii tsveta v tatarskom natsnal'nom kostyume na primere jenskogo kostyuma kazanskih tatar XVIII-XIX vv.*

(XVIII.-XIX. yy. Kazan Tatarlarında Kadın Kıyafetleri Örneğinde Tatar Milli Kıyafetlerindeki Renklerin Semantik Gelenekler) makalesinde XVIII.-XIX. yy.'da Tatar kadınlarının milli kıyafetlerinde beyaz, kırmızı, altın rengi, yeşil renklerinin hakim olduğunu, siyah renginin de sık kullanılan renklerden olduğunu ifade etmiştir. Bu makalede Tatar kadın kıyafetlerinin adları ve bu kıyafetlerinde kullanılan renklerin ne ile ilişkilendirildiği Tatar milli inanışlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır.

M. O. Buday, *Karaçayevo-balkarski yazık -praroditel' yazıkov tsivilizatsii* (Karaçay-Malkar Dili-Medeniyetler Dillerinin Çıkış Kaynağı) (1995) kitabında "karaçay" kelimesinin etimolojisini araştırmıştır. "Karaçay" kelimesindeki "kara" kelimesinin Karaçay-Malkarcadaki anlamlarını vermiş ve tarihsel bakış açısıyla inceleyerek antik çağdaki medeniyetlerde kullanılan birçok adlandırmaları "kara" kelimesiyle ilişkilendirmiştir (Buday, 1995:15-68).

Ol'ga Abramova, "İngilizce, Rusça ve Çuvaş Atasözlerinde Renk Kavramları" adlı çalışmasında (Obşaya lingvistika, Yazık v sovremennom mire, 2012) akromatik renk olarak siyah, beyaz, gri, kromatik renk olarak yeşil, mavi, kırmızı, sarı renklerinin Çuvaşça, Rusça, İngilizce atasözlerinde geçen renk adlarının kullanım sıklığını, atasözlerinde renkleri yalanlama ifadelerini ve renk karşılaştırma özelliklerini incelemiştir. Çalışmada adı geçen üç dildeki atasözlerinde kullanlan renk adlarının istatistiği karşılaştırmalı olarak verilerek Rusça ve İngilizcedeki atasözlerindeki renk adlarının kullanımları ile karşılaştırılarak Çuvaşçadaki atasözlerlerindeki renk adlarının kullanım zenginliğini ortaya koymaya çalışmıştır (Abramova, 2012:2-8).

Z. İ. Aliyeva, *Formirovaniye Karaçayevo-Balkarskih İmyon* (Karaçay-Malkar Adlarının Oluşturulması" adlı makalesinde (Lingvistika, 2008) Karaçay-Malkarcadaki kişi adlarını incelemiş, onları canlı ve cansız doğadan alana adlar olmak üzer iki gruba ayırarak, kişi adlarının anlamlarını Karaçay-Malkar milli gelenek ve inançları bakımından incelemiştir. Bu incelemede kişi adlarında karşılaşılan renk adlarına da değinilmiş ve anlamları verilmiştir (Aliyeva, 2008:66-74).

B. A. Musukov, *Leksiko-semantiçeskiye osobennosti tsvetooboznaçayuşih prilagatel'nıh v tyurkskih yazıkah (na materiale Karaçayevo-Balkarskogo yazıka* (Türk Dillerinde Renk Bildiren Sıfatlar Leksikal Semantik Özellikleri) adlı makalesinde (Fundamental'nıye İssledovaniya, 2014) Karaçay-Malkarcadaki ḳızıl, aḳ, kara, kök, caşıl, mor, boz, sarı renkleri, tonları ve birleşik renklerin kavram ve anlam alanını ayrıntılı açıklamıştır (Musukov, 2014:1121-1126).

Semyonova Aminat, *Fitonimiya Karaçayevo-Balkarskogo Yazıka* adlı doktora tezinde (2011) Karaçay-Malkarcadaki bitki adlarını incelemiş, bitki adlarının dış özelliklerine göre aḳ, ḳara, sarı, ḳızıl, kök renk adlarının kullanımına değinmiştir (Semyonova, 2011:7).

Kubatbek Samatov, *Tsvetooboznaçayuşaya leksika v kırgızskom yazıke* (Kırgız Dilinde Renk Bildiren Söz Varlığı) (1997), doktora tezinde Kırgızcadaki renkler tezin 2. Bölümünde ak, kara, boz akromatik renkler ve kızıl, sarı, caşıl, kök, koroy renk adlarından oluşan kromatik renkler şeklinde ele alınmıştır. 3. Bölümde temel renk işaretlerinin mikro sistemini incelemiştir. Bu bölümde Kırgızcadaki renklerin anlamları, mecaz anlamları, renklerin tonları belirtilen çeşitli renk kavramları, somut nesnelerin

renk özelliklerinden yararlanılarak eklerin yardımıyla benzetme yoluyla yapılan renkler ayrıntılarıyla incelenmiştir. Bu bölümde Samatov, Kırgızcadaki renklerin kendi bünyesinde barındırdığı diğer renk kavramlarını A, B, C şeklindeki mikro sistemlere ayırmış ve bir rengin sadece tek bir rengi değil, aynı zamanda birbirine yakın birkaç rengi ifade ettiğini de tespit etmiştir (Samatov, 1997:8).

Yukarıda belirtilen Türkçe renk üzerine yapılan çalışmalara benzer birçok makale bazındaki araştırmalardan renklerin milli kıyafet, halı, bayrak v.b. eşyalardaki anlamı veya kişi, yer, adlarında, doğada bulunan hayvan, bitki adlarındaki kullanımı ve kullanım sıklığı araştırılan çalışmalar veya kültürel bakımdan incelenen çalışmalar olduğu görülmektedir. Ancak Türk kavram sisteminde renk algısı ve etimolojisi, bilişsel anlam alanları üzerinde yapılan çalışmalar nokta çalışmalar olduğunu görmekteyiz.

Türkçede renk bildiren kavamlar üzerinde daha önce yapılan çalışmaların içeriklerinin tekrarına düşmemek için, eldeki çalışmada Türkler tarafından renklerin kavramlaştırılmasının ve öz Türkçe adlarla adlandırılmasının etimolojisi, temel ve yan anlamları, kullanım alanları bilişsel anlambilimi bakımdan Lakoff ve Johnson'un epistemik ve ontolojik inceleme sonucunda kaynak ve hedef anlamların ortaya çıkarılması yönündeki teorik yaklaşımının zeminine, ayrıca bilişsel anlambilimi ve kültürel dilbilimi üzerine birçok çalışması bulunan Wierzbicka'nın leksikal anlam analizi teorik yaklaşımları zeminine oturtularak incelenmesi hedeflenmiştir.

2. BÖLÜM

Türk Dilinde Renk Kavramları

Bu bölümde genel Türkçede renk kavramları Proto-Türkçe döneminden itibaren günümüze kadar elde edilen VII.-XXI. yüzyıllar arasında tarihî ve çağdaş Türk yazı dilleri ile yazılmış olan eserlerde taranarak, ilgili renk kavramının temel ve yan anlamları tespit edilerek etimolojisi ortaya konulmuştur. Daha sonraki alt bölümde bu kavramların geçtiği tarihî ve çağdaş yazılı eserlerdeki kullanım alanı cümle içinde verilmiştir. Sonraki bir alt bölümde ise ilgili renk kavramının temel ve yan anlamları bilişsel anlambilimi bakımından incelenmiştir.

2.1. Beyaz

2.1.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Beyaz" Kavramı

Eldeki araştırmada VII.-XXI. yüzyıllar arası tarihî ve çağdaş Türk yazılı kaynaklarda 'beyaz' kavramını karşılayan ve paralel olarak kullanılan *ürüŋ* ve *aḳ* sözcükleri tespit edilmiştir.

2.1.1.1 ürüŋ

Proto-Tü. **ürüŋ* 'beyaz' (Tenişev 601), **hürüŋ* 'beyaz' (A), KökTü. viii. yy. *Ürüŋ* (BK K 11); ix. yy. *ürüng* (IB 4), *ürüng ingen* IB 5), *ürüng köpük* (IB 20); ix.-x. yy. *yürüng* (TT II 7), *yörüng* (TT VII 22, 43, 64, 68); *yürüŋ/yrüŋ* (TT VIII A20 G71),

yürüñ-'hellfarbig, weiß' *yrüṅ* TT VIII (Gabain, 1954: A.20, G.71. Glossar); *örüŋ* (HT 7), x. yy. *yuŗüng*-'beyaz' KPH (Orkun, 1940: 42-2) *yuŗüng kümüş yip* (KPH 42-2, 45), *yürüng* (AY 28/24, 33/9, 34g/11), *ywrwnk* (*'wrwnk*) 'weiß' (Maitri, Index 144); *yürüng* (ETŞ 78, 282); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç. *örüng* 'ak, beyaz' (KB 84, 881, 1101, 1319, 2054 v.d. İndeks 365), *ürüng* 'ak' olan nesne. Oğuzlar 'aḳ' derler; *örüng*: 'Gençlerin tırnakları üzerinde bulunan aklık'. *tırnğaḳ örüngi* 'tırnak beyazlığı', *örüng*: 'Arpağcıya, afsuncuya verilen para'. *Eliğ örüngi ber* 'el ücretini ver' (DLT-Atalay I 134), *ürüng ḳaraḳ* 'gözün beyazı' (DLT-Atalay I 382), *ürüŋ* 'beyaz' (DLT-Dankoff 79, 166, 192, 269 511, 520); *ürün g*: 'beyaz, bembeyaz, parlak' *ürünglük* 'aklık, beyazlık' (RKT 725), Harezm ç.: xii. yy. *ürüng: ürüng saçlu ḳıldı* (ME 101/8), xiii. yy. *örüng* 'ak, beyaz' (AH 25), *ürüŋ* (MM 140 187), *ürün* 'süt' (TA-KTS vd. 298), xıv. yy. *ürün* 'ürün, üremiş olan' (KE 621/15), *üründi, üründü* 'seçilmiş, seçkin' (KE 442/12, 632/11, 774/6, 913/8, 89/3, 491/11, 628/8, 632/11, 703/8, 945/6, 945/8); *ürüñ* 'white' (hair, light) 250 (*örüñ*): Çağ. xv. ff. *ewrüñ* (sospelt) *rūşān wa nūrānī wa hawāyi ṣāf* 'shining, bright, cleaning wheater' (ED Dis ARN); xvii. yy. *evrenk*: 'fazilet', *evrenk-nişin olmak*: 'tahta geçmek', *evrend* 'hurmetlü, 'ızzetlü, heybetlü, muhterim, ', *evreng-nişin:* is. 'şah, padişah, melik' (Evrend: s. hurmetlü, 'ızzetlü, heybetlü, muhterim, kerim, kirāmī, mükerrem, muhteşem, nijend, kerîmet, 'áziz, muvákḳár, muḳáddes-cenāb, mu'ázzez, muharrem, > venerabilis (MT-XVII.İT, 692), xıx. yy. 4. (Uyg.) *öрÿк [öрÿ+к]* (*örük* [örü+k]) = 2. *öрÿг* (örüğ), 2. *öрÿң* (örüŋ) 'свѣтлый, привѣтливый-hell'freundlieh' ('açık renkli, aydın, güler yüzlü'); *öрÿклÿк* (örüklük) 'свѣтлость, привѣтливость-die Helligkeit, Freundlichkeit' ('aydınlık, açık renklilik, güler yüzlülük', 2. *öрÿг̄* (Şor.) *öрÿк* 'тихий скромный благопристойный-ruhig, bescheiden, gesittet' ('sakin, ciddi, edepli'); 2. *öрÿң* (örüŋ) 'свѣтлый-hell' ('açık renkli'); *öрÿңма* (Şor.) = *öрämä* (örünmä, örämä) 'сливки-die Sahne, der Schmant' ('kaymak'); *öрÿн* (Şor.) = 1. *öрÿң* (örün = 1. örüŋ) (OSTN 1224-1225); *ÿрÿг̄мä* (Sag.) (ürüğmä) 'сметана'-die saure Sahne' ('kaymak'); *чак ÿрÿг̄мäсї* (çak ürüğmäcï) 'сливки' ('kaymak'); *ÿрÿңмä* [Şor.] = *ÿрÿг̄мä* (ürüŋmä = ürüğmä) (OSTN I 1834); *öрÿнме, öрÿгме* (örünme, örügme) 'сметана' ('kaymak') (AAŞ 231), xx. yy. Çağdaş Türk Lehçeleri: Çuvaş Tü.: *uyran:* 'ayran', 'ekşi süt'; *turah uyrane* 'ayran', *uslana uyran* 'ayran', *uyran söpsi* 'ayran karıştırcı'; *uyran usla* 'yağı dövmek'; *uyran-turh* 'sıvı süt ürünleri' (ÇRS 509); *ören* "ayran" (TTKBS 95-96); Halaç Tü.: *hüŗün* 'beyaz', *ḫuŗun* 'beyaz' (KM 51), *ḫiŗiṇ* 'beyaz' *hür ŗ n* 'beyaz' (KM 54), *hirin* 'beyaz' (A 261*)*; SahaTü.: *ургң* [ürüŋ] 1. 1). 'beyaz', *ürüŋ kümaağı* 'beyaz kağıt', *ürüŋ bılıt* 'beyaz bulut', *ürüŋ tüün* 'beyaz gece', 2) şiir. 'açık, aydın, temiz', *ürüŋ kün* 'aydınlık güneş', *ürüŋ kün sırdıga bağalaah* (atasözü) 'aydınlık güneş altındaki hayat değerlidir (hayat değerlidir)'; 2. 1) mec. 'sütlü, sütlü ürünler', *ürüŋ* 'sütlü', *ürüŋ* ilge şiir. 'sütlü ürün (harfen "Tanrısal/ kutsal beyaz nimet), *ürüŋü ahaa* 'sütlü yemek', 2) tarihsel 'beyazlar' 'çarlık Rusya askerleri', *ürüŋer üntürüyüülere* 'beyazların devrilmesi' (YakRS 457), *ürüŋ kömüs* 'gümüş' (RYakS 573); Hakas Tü.: *üren*: 1 'tohum, çekirdek', 2. 'nesil' *üren-töl* 'nesil'; *üzülbes ürenïŋ polzın*! 'neslin ebedi olsun (harfen kesilmez neslin olsun)'; *üren hurtı* 'ekimden sonra bahar bayramı'; *üren hurtın ödïrçeŋ ülükün* 'bahar bayramı olan *'üren hurtı'* tohum kurtlarına karşı yapılan bayram (tohumları yememesi için); 3. 'erkek balık yumurtası'; *üren salçaŋ haarçah* 'çadırda tohum saklama kabı' (HOTES 168); Kırgız Tü.: *ürön*: *sebüüge arnalgan uruk, dan* 'ekim için tohum' (KırgTTS 662); Moğ.: *örüm-e /öröm/* is. 'kaynamış sütün üstündeki köpük; uzun süre

kaynatılarak koyulaştırılmış süt, süt tozu' (MoğTS II 1004); Tatar Tü.: *öräŋge*: ad. 'akçaağaç // sıf. akçaağaçsı' (TatRS 447); Türkiye Tü.: *ürün*: is. 1. 'Doğadan elde edilen, üretilen yararlı şey, mahsul. 2. mec. 'eser', 3. mec. 'Bir tutum ve davranışın ortaya çıkardığı şey', 4. kim. 'Türlü endüstri alanlarında ham maddelerin işlenmesiyle elde edilen şey' (TüS 2061), *ürün* '1. otlakta, dağda, yerinden koparılmadan kuruyup kalmış ot; 2. yazın biçilerek damlara doldurulup kışın hayvanlara yedirilen meşe yaprağı; 3. çürümüş ot; 4. süt ve süt ürünlerine verilen genel ad; 5. sağmal hayvan; 6. sık orman; 7. kelepir; 8. çokluk' (DS XI 4071).

2.1.1.1.1. *ürüŋ* Kullanım Alanı

VII.-VIII. yüzyıl:

BK K11 ür (ü)ñ küm (ü)şin (Tekin, 2010: 48).

IX.-X. yüzyıl:

IB 4 Ürüng esri togan **kuş** men.

IB 5 Ürüng ingeni botulamiş.

IB 20 Titir bugra men. Ürüng köpükümün saçar men.

IB 41 Ürüng esri ingek buzagulaçı bolmiş.

IB 41 Ürüng esri irkek buzagu kelürmiş.

TTT II **Yürüng** bulït önüp yaγmur yaγdı (Bang, Gabain, 1929:7).

TTT VII 29. **yörüng** ordu-luγ. Bu išik yavïz. (Raghmati, Eberhard, 1936:22).

TTT VII 40. **yörüng** ordu-luγ. Bu ädgü ol. ((Raghmati, Eberhard, 1936:22).

Maitri 29 V/Rück.10 lwk **ywrwnk** 'wynklwk /... (s. 91).

Maitri 119 II.18/1 'rwr.. tnkryd'm **ywrwn** 'wynklwk lynqw (') (s. 57).

Maitri 140 VIII. Ende/ 26. lwqyn **ywrwnk twn** k'dyp **ywrwnk.**

Matri 27 y'nk' l'r ''tl'r q̈ ' mynyp **ywrwnk.**

28 q̈ 'nkly l'r d' 'wlwrwp **ywrwnk** pwyrk.

29. l'r dydym l'r p's'k l'r p'šl'rynt [']

30. 'wrwp **ywrwnk** pr' ''sqwq kws'try (s. 98).

Maitri 140 VIII. Ende. Rück.1. **ywrwnk** '[]d (')r ywkwnl (')ry pyrl (') (s. 98).

Maitri 224 VIII, Blatt 116/10. lq tynlq l'r q̈ wßr'qlwqwn **ywrwnk** twn.

11.k'dyp **ywrwnk** y'nk' l'r ''t l'rq̈ ' mynyp.

12.**ywrwnk** q̈ 'nkly l'rd' 'wlwrwp **ywrwnk** (s. 99).

14.'wrwp.. **ywrwnk** pr' [''']sqwq̈ kws'tr kwyly.

15. k'lyk p'šl'rynt' t'kzynw.. **ywrwnk** 'd'r (s. 100).

Maitri 55 XVIII.Rück./15. kwyk s'ryq qyzyl **ywrwnk** ywpwn 14.'wynklwk 'sry q̈ wary swßd'q̈ y q̈ wrq'q (s. 156-157).

TTT VII 7. tavïšγan küntä sač **yörüng** bolur (Raghmati, Eberhard, 1936: 43).

TTT VII 4. [.....] y[ïnga]q **yörüng** önglüg s[oma] (Raghmati, Eberhard, 1936: 64).

TTT VII **yörüng** orduluγ (1) (Rāhu), **yörüng** orduluγ (6) (Aṅgāraka "Mars"), **yörüng** orduluγ (8) (Soma "Mond") (Raghmati, Eberhard, 1936: 64, Notlar).

TTT VII **yörü]ng** ordu-[luγ.....]s ärsär 4. (Raghmati, Eberhard, 1936: 21).

TTT VIII **yürüñ**-hellfarbig, weiß: yrün̈ (Gabain, 1954: A.20, G.71. Glossar).

KPH XLII **yu̱rüng** kümüş yip ängirär (Orkun, 1940: 45).

ETŞ 101 **Yürüng** arıġ edgü nomlar aġılıḳ-ınga. /Yürekim-te içtin barmış kirtgünçüm öz-e (Le Coq, s. 78).

ETŞ 3 ol yaruḳ yaltrıġlar öz etüzke singe tüketmişte kin yana etüz içtin **yürüng** önglüg yaruḳ yaltırıġlıġ tanglançıġ mungadınçıġ etüzlüg abıta tengri burḳan yüz yüzgerü utru [turmışın] sakınġa ol (s. 193).

ETŞ 40-41 15 az nızvanıḳa aġuḳup, artayu yoḳadtururta. /Amvardışnlıġ ot öze. Anġa **yürünteg** ḳıltıng [ız] (s. 40).

AY 72 (23) **yürüngil** sarıg önglüg pançıkı kurıgar (24) ev tutar:: kızıl **yürüng** önglüg 28 (s.15b).

AY 73 Tagka ogşatıarıg **yürüng** buyan- (10)-larım erser anı üze inçip alku 33 (s.18a).

AY 77 (11) agızı içinte neçede **yürüng** tiş- (leri törüser.. 34g³ (I.25a.[=R-M:692].

AY 189 takı yme bodıs (a)t (a)vlar biş (8) törlüg nomlarka tayanıp onunç (9) bütmiş bışmış bilge bilig p (a)ramıt-(10)-ıg tükel bütürürler:: kayular ol biş (11) tip tiser..ince k (a)ltı 'eng'ilki alku (12) nomlarnıng adgüsin ayıgın adırt-(13)-lamakka tayanıp:: ikinti kara nom-(14)-lartın ırak kitip **yürüng** nomlarıg tut-(15)-makka tayanıp:: 302¹ (IV.53b.).

AY 190 (16) ikinti kara nomlartın ırak kitip (17) **yürüng** nomlarıg tutmakka tayanıp (18) bütmiş bışmış bilge bilig p (a)ramı-(19)-tıg netegin bütürürler..kara nomlar- (20)-tın ırak kitip **yürüng** nomlarıg tut- (21)-mak yme kayu erür tip tiser 304 (IV. 54b.).

AY 190 (2)erür:: **yürüng** nomlar erser:: 305 (IV. 55a).

AY 190 (20):: bo erür kara nomlartın ırak (21) kitip **yürüng** nomlarıg tutmakka (22) tayanıp bütmiş bışmış bilge bilig (23) p (a)ramıtıg bütürmek:: 305 (IV. 55a.).

AY 194 (1) **yürüng** kuşatrı töpüsinte tuta turur 315² (IV.60a.).

AY 196 kim ol bo orunta (19) bodıs (a)t (a)vlar nomlug et'özlüg kök (20) kalıkıg bilge biliglig **yürüng** bulıt (21) üze yapa örterler:: 318¹ (IV. 61b.).

AY 209 tüz- (4)-dem yigi sedreksiz.. karlıg tag teg (5) tişingiz ol.. tüp tüz yıldırga erte (6) **yürüng** yaltrıklıg..kı̱rsiz mün- (7)-süz tokılıg..arıg süzük közüngüz ol.. 347¹ (V.2a).

AY 241 (1).. anta basa (2) kedmedük **yürüng** arıg yangı ton (3) kedip kop türlüg itig yaratıg üz-(4)-e et'özin uz itmiş yaratmış (5) k (e)rgek.. et'özin uz itmişde (6) kin süü

çerig tümeki üze (7) tirin kuvragın itip tümep ötrü (8) k (e)ntü özi **yürüng** kuşatrı (9) tütsüg hua çiçekler birle (10) iliginte tutup oyunın bedizin (11) etizdürüp yadagın yorıyu ordu (12) kapıgınta taşdın ünüp ertingü (13) utru barmış k (e)rgek..418 (VI.8b.).

AY 247..üdsüz kezigsiz kün (20) ay tutungay.. kara **yürüng** yilü (21) kögen b (e) lgürgey 434 (VI.16b).

AY 250 (19) etı kötrilmiş t (e)ngrim bo dar (a)nıg bir (20) otuz kata sözlep **yürüng** yip (21) üze birer tügsün... 440b (VI.20b [=R-M:128)].

AY 250 .... [**yürüng**] küji bolarnı tüz ülüş (5) [kılıp] TWP tütsüg kılsun... 440c[1] (VI,. 21a. [=R-M:129].

AY 252 ...ötrü **yürüng** (11) ay sekiz yangıda azu yme biş (12) y (i)g (i)rmide uz bedizçig arıg (13) baçatıp biş törlüg bodugka ıgaç (14) yilimin katıp yangı arıg **yürüng** (15) bözde oturada t (e)ngrim sizing (16) körküngüzn, bedizetsün.. 444 (VI.23b.).

AY 266..kürküm karasu **yürüng** küji.. 476[1] (VII. 9b).

AY 289..**yürüng** ay (12) sekiz yangı puş yultuzka bo (13) dar (a)nıg sözleyü mini okısunlar (14) ötünsünler.. (15) d (a)r (a)nısı bo erür.. 535[3] (VIII. 20a).

AY 315 (8) kiçig yigit yaşınta.. saçı başı (9) **yürüngerser.**. üküş tarıtıp övkeçi (10) erser.. 594[1] (IX. 25b).

AY 315 Baş- (16)-ınta.. tülinte körser akar suv.. (17) **yürüng** önglüg edlerig.. ötrü bilgü (18) ol ol kişig lişip tözlüg erür tip... 594[1] (IX. 25b.).

AY 315 sol közining **yürüng** (13) karakı.. öngi kırtışı tegşilser.. 595[2] (IX. 26a.).

AY 330 (16) erken birkerü.. mengi ilinçü ır (17) oyın.. ötrü katun emigi tengizip (18) iidip ertingü..turur erken belingteg.. (19) ötrü akdı **yürüng** süt.. tolp süt.. tolp et'özi (20) çimileşdi.. 632[1] (X.17b.).

AY 338 (1) altun önglüg yaltrıkı.. yipüni **yürüngi** uz adırtlıg.. yime k (a)ltı (3) altunlug tag.. 651[1] (X. 27a.).

AY 339 (11).. kar teg **yürüng** ti[ş]- (12)-ingiz ol.. 652[1] (X. 27b.) AY 339 (16)-a **yürüng** s (a)parır erdini teg.. 652[1] (X. 27b.).

AY 341..kümüd çeçek önginge ogşatı (17) tüzdem yigi körkle **yürüng** tiş- (18)-leringiz ol 658[1] (X.30b.).

XI. yüzyıl:

RKT 725 Tarttı elgini ançada ol **ürüng͡** boldı bakıġlılarka. 28/6a1=7:108.

RKT 725 Yaġuk iletgil elging͡ni koltıkıng͡ tapa, çıksun üçün **ürüng͡.** 31/41b3=20:22.

RKT 725 Taġlardın yollar **ürüng͡.** 33/74b3=35:27.

RKT 725 Kölike kıldımız olarnıng͡ üze **ürüng͡** bulıtnı. 28/37b2=7:160.

RKT 725 Süst boldı sung͡ük méndin, yandı baş **ürüng͡lüki**. 31/5a1=19:4.

KB 25 tümen yılda berü tul erdim tulas,/Bu tul tonı suçlup **örüng͡** kedtim as B19 (84).

KB 105 **örüngsüt** bile eḍgü ḳılıḳ,/Ölüm tutmaġınça evürmez yorıḳ A36 (881) (KB, 74).

KB 127 B91 (1101) ḳayu başḳa kirse ḳuġu ḳırtışı/ḳuġu teg **örüng** ḳılġu köngliṇ yetildi öḍi.

KB 149 C61 (1319) serinse kişi öz tilekin tapar,/Serip turdaçı er **örüng** ḳuş tutar.

KB 222 B157 (2054) azıġlıġ kür erke bu neng eksümez,/Tutuġlı **örüng** ḳuşḳa meng eksümez.

KB 224 C108 (2080) ḳara ḳul ḳarası bolur beg **örüng** ḳaralı **örüngli** aḍırttı körüng.

KB 251 B178 (2371) yaġıçı **örüng** ḳırġıl ersiglerig yaġıḳa alın ḳıl kötürsü çerig.

KB 251 B178 (2372) **örüng** ḳırġıl artuḳ yaġıçı bolur,/Yaġıçı bolur hem yaraġçı bolur.

KB 310 B222 (3010) ucuz tutma erdemni öğren oġul,/Bu erdem yorıḳı **örün g** ḳuş teg ol.

KB 310 B222 (3011) **örüng** ḳuş ḳutı teg bu erdem ḳutı Yorı ḳuş ataġıl sen erdem atı.

KB 310 B222 (3012) negü tir eşitgil örüng başlıġ er,/Ajunuġ ḳarıtmış uzun yaşlıġ er.

KB 386 A110 (3840) ḳopa keldi örlep sıta ḳalḳanı,/Ajun mengzi boldı örüng erdini.

KB 422 B302 (4199) ḳuġuḳa ḳatılmaz körü tu yuġaḳ, ḳara ḳuş **örüng** ḳuş bile keḍ yırak.

KB 426 A122 (4239) ḳaraḳa yaġuma ay ḳılkı **örüng,/örüngke** ḳara terk yuḳar ol körün g.

KB 507 B366 (5085) negü tir eşitgil **örüng** başlıġ er,/Ajunuġ keçürmiş uzun yaşlıġ er.

KB 560 (5640) otuz iki tişim örüng yinçüler,/üzüldi yipi kör saçıldı birer.

KB 578 ... (5828) yaşıḳ baş kötürdi yüz açtı yangı,/Ajun bütrü tuttı **örüng** ḳuş öngi.

KB 583 B420 (5881) seningdin ḳaçan kelge isiz yorıḳ,/**örüng** süt bile kirdi eḍgü ḳılıḳ.

KB 127 B91 (1103) **örüng** boldı erse ḳara saç saḳal,/Anunġu busuġçı ölümke tükel.

KB 128 C47 (1105) ḳara saç **örüngi** ölümdin yumuş,/kılur ol tirigke tiriglik küsüş.

KB 70 A30 (552) sanga tegse beglik uluġluḳ oḳa,/Kiçiglik anuḳ tut **örüng** bolġuḳa'

KB 465 A132 (4632) özüng ṭab'ını men ayayan yora,/ḳızıllı sarıġlı **örüngli** ḳara.

KB 640 C384 (6492) ḳamuġ tegşürüldi törü öngdiler,/ḳaralı **örüngli** bir ök boldılar.

KB 652 A185 (6622) köni sözde taştın sözüg söz time/Köni eğri farḳı **örüngli** ḳara.

KB 302 .... (2915) bili bolsa yılmıḳ yana yarnı king,/**örüng** bolsa ḳırtış ḳızıl ḳızġu eng.

KB 364 C212 (3622) kiçig erse umnur saḳal öngüke saḳal önse umnur **örüng** bolġuḳa.

KB 364 C212 (3623) saḳalıng **örüng** bolsa keldi ölüm, ölümke asıġ ḳılmaz oḳ ya tolum.

DLT I 331 Yarattı yaşıl çeş/Sawurdı **ürüng** kaş/Tizildi karakuş.

DLT I 331 **Ürüng** ḳuş.

DLT II 12 Buşmasar boz kuş tutar, ewmeser **ürüng** kuş tutar.

DLT III 152 **Ürüŋ** kaş öküz".

DLT III 172 **Ürüŋğ** Kayas.

XII. yüzyıl:

AH 43 25 Ṟesuller **örüŋg͡** yüz bu ol yüzke köz

Ya olar ḳızıl eŋg͡ bu eŋg͡ke meŋg͡e (s.43).

MM 330/1 **ürüŋ** üzre nūrdın bitilmiş bitig oḳıp uḳsa bolmas munı köp tétik yonar mu ayıtġıl bıçaḳ öz özin néçe bolsa eḍgü bilenmiş yétig.

ME 101 (7) ḳarıttı anıtdı anı, **ürüŋg͡** saç-lu ḳıldı anı.

XIV. yüzyıl:

(KE 442/12) **üründi, üründü** 'seçilmiş, seçkin'

XX.-XXI. yüzyıl:

SHEÖ 4 Bayağala buollağına, xara kömüs xayalaax, xarıañkı çaydaax, ağırıa kumaxtaax, **ürüñ** kömüs dolgunnaax, sıa xalğahalaax, kündü mas urusxallaax, kit balık kıllaax, soxxor kaambala bulttaax, kömüs xatırıktaax eğin aattaax balıktaax.

SHEÖ 4 Xara tıata buollağına, xaxay kıllaax, uordaax eheleex, küöx börölööx, ulu kıllaax tañara tabalaax, kirgilleex kiisteex tolbonnoox üüsteex, **ürüñ** üyenneex, xara tiiñneex, keremes sahıllaax.

SHEÖ 4 **Ürüñ** xara sürüge köñül üödüybüt üöskeebit elbeğitten, ayan kihite aahara ibit buollar, atın oyoğoho ırcaççı eleyieğe ete.

SHEÖ 4-5 Balağana, dolguybatın dien, bies uon bağanalaax, otut ühüeleex, tüörd xat xolloğostoox; samır ılbatın dien, üst xat **ürüñ** kömüs ürütteex; siik ılbatın dien, tüörd xat kıhıl kömüs muostalaax.

SHEÖ 5 **ürüñ** kömüs bilkeleex, kıhıl kömüs xamıyaxtaax, ıstal timir bıhaxtaax, toğus tomtor ğoloox toyon ayaxtaax, uon kurduulaax matarçax ihitteex, üs kurduulaax oğo çoroonnoox, sette oğus tiriititten tikpit siri ihitteex.

SHEÖ 5 Cietin tula üs köhünen **ürüñ** kömüs büteydeex, körüülüür kürüöleex, carbayar dallaax...

SHEÖ 5 Mutuguttan tuoraağıttan ciley dabırxay süren munńustan ürüye buolan sırkırıı turarın kırcıbıt aaspıt ırbıt **ürüñ** xara sürüge kötör sürer kııla amsaydaxtarına, salaataxtarına, urukku eder tot töllörüger tüher xuolulaax buollaxtara.

SHEÖ 6 Er-soğotox bieter körüülüür köğölçör atın minen **ürüñ** xara sürügün körör.

SHEÖ 7 Tulayax beyebin torolupputuñ baara, kuççuguy beyebin ulaatınnarbıtıñ baara, **ürüñ** sürükpün üödüten xara sürükpün xarayan kötörbün sürerbin küöyen xara dalayım balıgın xaayan olororuñ baara.

SHEÖ 7 Ńir ńir etin eppit, dabdır dabdır samır tüspüt, kötör **ürüñ** bılıttar köstübütter, çağılğan çağılıybıt, tıal salgına sabaabıt, doydu dolguya tüspüt, sir titirii tüspüt, örüş uuta üllübüt, bayağal uuta xamnaabıt.

SHEÖ 8 Er-soğotox dietiger tönnümüne xonuutugar süren kiiren ayañña miiner arağas atın ürdüger eliyen tühen **ürüñ** xara sürügütten xarıs xahalaax tutum saallaax sette bieni arara üüren ılan üstüü sıl kurulaabıt süöm tastaax tostor çoğoçoloox sette oğuhu talan cietiger ağaltaatağa.

SHEÖ 9 Kergenin ihitten tuoxxa da xoluomuna taptıır buolan Xotuuna dien aattaax kıiha kün sardañatın kurduk körüñneex, **ürüñ** kömüs sıraydaax, kıhıl kömüs iñneex, xara kömüs xaastaax, sette bılas sıhıaxtaax, salgın ahılıktaax, siik utaxtaax.

SHEÖ 9 Tañas bütey ete köstör, et bütey uñuoğa köstör, uñuox bütey silite köstör; **ürüñü** ahaabıta ürüñünen köstör.

SHEÖ 11 Er-soğotox doydutugar tönnön kelen **ürüñ** xara sürüge ikki xat elbeen kötör sürer kııla ikki oççо üüksüön turarın bullaga.

SHEÖ 11 Aray Buura-doxsun süreğin uhuga suor buolan eppitinen Er-soğotox ucuora cono **ürüñ** xara sürüge kötör sürer kııla xaaca cañnaan kem kem kıcıgıran bieter mutukka ıyanan ardına maska atıllan anıaxa dieri ölör xuolulaax buollaxtara.

SHEÖ 26 İkki kıstan köygö kııs Dekey Depse iige **ürüñ** küügen buolan küös kurduk çömçöyö oloron xaalta, otton kıra, maanı kııs Nyıkı Daxxan iige uu kurduk sirge küügene suox iñen-süten xaalbıta ühü.

YakRS 457 **ürüŋ** körbötöh ürümeççige dılı.

YakRS 457 **ürüŋ** kün sırdıga bağalaah.

RYakS 34 **ürüŋ** ilii-hara onuoha üöremmeteh kihi. Ületten kuotaaççı ebeter.

RYakS 34 **ürüŋ** balık-lososyovaydarga kirser **ürüŋ** öröğölööh kündü balı.

RYakS 34 **ürüŋ** emigrant-Sovetskay bılaas bastakı sıllarıgar omuk siriger küreebit kihi.

YakRS 457 **ürüŋ** körbötöh ürümeççige dılı.

YakRS 457 **ürüŋ** kün sırdıga bağalaah.

YRFS 1 12 **ürüŋ** künten süter 'öldürmek'

YRFS I 143 "Bıyılgı **ürüŋ** xaarı tuoraabakka buorru uoban xaal!"-dien emeexsin kııhıran olus kıraabıt. Mançaarı nor. nom.

YRFS I 209 İster bılahın tuharı **ürüŋ** ehe tuundarağa taxsıbıta suoğa. İ. Fedoseyev.

YRFS I 241 Aan doydu noruottara somoğolonon uokka dağanı umaybat, uuga dağanı timirbet, aar-saarga aattaax Ayıı buxatıira buolan, aahar bılıt albına, kötör bılıt köld'üne Gitler... **ürüŋ** sünn'ün oluyuo. S. Omolloon.

YRFS I 248 Biirde xaraŋa sis ortotugar alta uon attaax **ürüŋner** tarbax kurduk selelеen kulunnuu uurdaran ihellerin uun utarı körsö bierde. N. Tügünüürep.

YRFS I 258 Çeebiy uus tıllaax buolan, Öndürüühü-**ürüŋ** ıstaabın bolomuoçunay sololoox oyonun-iti kurduk külüüge ııtan turardaax. XS.

YRFS I 259 Bu küöl baar buolan kün bıatın tuttarda dien **Ürüŋ** küöl dien buolbut.

YRFS II 46 **Ürüŋner** künüs biirde kıhıllar onnulara oŋoybutun körönnör, xalaxayı xarbaatıla. İ. Danilov.

YRFS II 57 [**Ürüŋ** Uolantay:] Oholu ortotunan, ölüünü ürdünen kelemmin, ötöx üütün ötörü oxtubut öd'ük buolbut oğonn'ordoox emeexsiŋŋe kellim.

YRFS II 85 **Ürüŋ** arığı ahara elbex uurullubut buolan, ıallara etterin tartaran: "Saax kurduk itirellere buoluo", -diebitter.

YRFS II 176 **Ürüŋner**, belemŋe köŋül körüleen, ıytan orduk olorbuttara, kıtara uoybuttara, tağılların tarğappıttara. B. Bootur.

YRFS II 188 Bu kemŋe **ürüŋner** onon-manan bıgıalaspıttar. Öhü-saahı sitiherge urut kistemmit tiisterin ahağastık kileppitinen barbıttar.

YRFS II 193 Bili öröpküömneriehen örgöybüt **ürüŋner** kurduk tiriibin süleeyeller.

(XS) YRFS II 204 Buluŋ diekinen **ürüŋner** töbölörün kötöğön ereller. B. Bootur.

YRFS II 211 İhittiŋ ini, istibetiŋ ini, Djon... tuora topput **ürüŋ** d'on... Suustaax-kıhıllaax tılların eleğin...

YRFS II 215 Ol sıtıaxsıt **ürüŋ**-xara tüüleeğer, kömühüger, kılaannaağar xarağa tuolbakka, oyuunnuur idelenen, nehiliegin, uluuhun d'onun tutan siir ete. A. Neustroyeva.

YRFS II 239 **ürüŋ** küügene baranna.

YRFS II 246 **Ürüŋ**-xara süürükkütten tınnaağı tımnıta ilikpin.

YRFS II 247 Tüüleeği kıhıllarga teben bierbippitin **ürüŋner** billexterine, miigin, ehigini dağanı ölörüöxtere B. Bootur.

YRFS II 277 **Ürüŋ** mağan n'eekelerin delbi tebistereeri gınan uhun sanaalara kılgaata, kieŋ köğüstere kıaraata N'urgun Bootur.

YRFS II 296 Ürdübütünen **ürüŋ** çııçaağı örö kötüppeterbit, annıbıtınan uhuktaax tumustaax sur küüdeeği dağanı aharbatarbıt xannık ete dien ıtar d'on buoluoxtaaxtar. N. Zabolotskay.

YRFS II 297 Otton·biligin d'iŋneex muora argıarın tuluybat toŋuy ebippin. **Ürüŋ** ilii ebippin. Et-aan öttünen erçillii, üleğe, bulka üörüyex buoluu kihi üyetin uhatallar. T. Smetanin.

YRFS II 297 **Ürüŋ** iliitiger bier (tuttar).

YRFS II 297 **Ürüŋ** iliitiger tuttar. kör. **Ürüŋ** iliitiger bier.

YRFS II 297 Xalıma kötörünen-süürerinen ere baay buolbatax. Onu teŋe diriŋ dalay tügeğer sahan sıld'ar **ürüŋ** kömüs xatırıktaağınan emie aatırar. "Kıım"

YRFS II 297 **Ürüŋ** kün sırdıga bağalaax 'hayat pahalıdır, değerlidir'

YRFS II 298 **Ürüŋ** künten matta 'hayatı terketmek'. Saahın ügeniger sıld'an **ürüŋ** künten mappıta kergeniger deleleex ıaraxan buoluo duo. Andağayağın duo... **Ürüŋ** künten matarga, Ötöxtüün süterge? S. Vasilyev

YRFS II 298 Homun'uustar, **ol-bu öröpküömnerinen** sireydenenner, baayı-duolu estiler, ütüönü-maanını **ürüŋ** kün**ten** süterdiler. XS.

YRFS II 298 **Ürüŋ** kümmütten süterime! ...Ulaxan kıspın oyox bieriem, ol kenne beyem onnubar ıraaxtaağı gınıam! Saxa folk.

YRFS II 298 Timire-timire **küöreyde. Ürüŋ** küne ölböödüybütün kenne oŋoçoloox uolattar kiiren bıhaatılar.

YRFS II 298 **Ürüŋ** küügene baranna. Kör. <tıŋatın> **ürüŋ** küügene baranna.

YRFS II 298-Otton min ehegini kuottarbıppın dii. Xallaan d'ono üleğe **ürüŋ** sünn'ülerinen isten kelbekkeler...-İllarion anammıt sirin dieki kiçelleextik kördö. M. Doğorduurap.

YRFS II 298 **Ürüŋ** sünn'e bısta iliğine.

YRFS II 299 Kuolaska kıaytaran baran, bihigitten xayabıt da ehigi böhüölekkitiger **ürüŋ** sünn'e bısta iliğine köhön barıa suoğa dien andağaybıt suraxtaaxtara. N. Aprosimov.

YRFS II 299 Külüüs tılın **ürüŋ** sünn'üm bısta iliğine bieriem suoğa.

YRFS II 299 **Ürüŋ** süürük 'at' Harfen. 'Beyaz koşucu' Teŋn. sıspay sielleex; **ürüŋ** tüüleex. **Ürüŋ** süürükterim ültü xaamsan, Ürex-ürex bahıttan Üörderin bulsuhar buolan bardılar... Saxa folk.

YRFS II 299 Oloŋxohut kurduk omunnaaxtık ettexxe, **xara** ıarğa duu dien körbütüŋ-**xara** süürüge buolla, **ürüŋ** ıarğa duu dien sanaabıtıŋ-**ürüŋ** süürüge buolla. P. Oyuunuskay.

YRFS II 299 **Ürüŋ** tüüleex: sıspay sielleex, **ürüŋ** süürük.

YRFS II 299 **Ürüŋ** tımmın öllöydööŋ.

YRFS II 299 [Oğonn'or] Serii aççık-sut sıllarıgar bult, kııl etinen bütün böhüölek d'onun ahatan-sieten **ürüŋ** tınnarın öllöydööbüte. Kepseenner.

YRFS II 299 **Ürüŋ** tımmın örühüy diemmin eyigitten aattaspıtım-kördöspütüm. E. Pekarskiy.

YRFS II 299 Oğokkom oğoto, **Ürüŋ** tımmın örühüy, Xara tımmın xarıhıy, Asta bulan ağalan Ahatan abıraa! İ. Teplouhov-Timofeyev.

YRFS II 299 **Ürüŋü** körbötöx ürümeççige dılı (ürümeççi kurduk).

YRFS II 299 **Ürüŋü** körbötöx ürümeççi kurduk. Kör. **Ürüŋü** körbötöx ürümeççige dılı.

YRFS II 299-300 **Ürüŋünen**-xaranan kördö. Xarağın **ürüŋünen** (öŋürgehinen) kördö (öŋürgehinen kördö). Ayağınan xaana barda, ürüŋünen-xaranan köröot, nukus gına tüste. İ. Danilov.

YRFS II 300 **Ürüŋü**-xaranı körbüt kihi. Keps

YRFS II 300 İvan Terentyeviç serii uotun aaspıt, serii kennineeği ıar sılları xarıtın küühünen tuoraabıt, bıhata, **ürüŋü**-xaranı körbüt kihi. "Kıım"

YRFS II 300 Kihi alğahın, iteğehin da kördöxxö, onu sireyiger maltaççı saŋarar dien-akaarı bıhıı. Onnuk akaarıtıyar buollaxxına, üyeŋ tuxarı **ürüŋ** xaraxxın örö körüöŋ suoğa, naar üürüüge-ütürgeŋŋe sıld'ıaŋ. Sofr. Danilov.

YRFS II 300 Uon ıy tuxarı nemetskey-faşistkay talabırd'ıttar xaannaax battallarıgar **ürüŋ** xaraxxın örö körbökkö olordoxxuna, o, bu İye doyduŋ dolgutulaax, erenneriileex kuolahın istibitiŋ kündütün, üörüütün ebitin! S. Omolloon.

YRFS II 300 Kolhoz ületiger **ürüŋ** xarağın örö körbökkö kelle.

YRFS II 300 Sayının ot ületin ülüskenitten **ürüŋ** xaraxxın örö körbökkün. P. Filippov.

YRFS II 300 **Ürüŋ** xarağın örö kördö.

YRFS II 300 Kıra-xara d'on, Kıhalğattan taxsan, **Ürüŋ** xaraxpıtın Örö körbüppüt. Saxa. nar. Ir.

YRFS II 301 **Ürüŋ** xarağın örö kördörüme. Ol aata, min kinini, **ürüŋ** xarağın örö kördörbökkö, naar saba battıı sıld'ıbıt kurdukpar taxsabın dii en bıhaarıığınan. P. Avvakumov.

YRFS II 301 Ügüs üyelerten ıla Üktüü-battıı üöremmit Ürüt d'üül tutaaxtara, **Ürüŋ** xaraxtarın örö kördörbökkö, Ölörtüü turallar ebit. Öksöküleex.

YRFS II 301 Xotuna kiniexe biir tılı saŋardıbat, **ürüŋ** xarağın örö kördörböt. Saaspar turuulahan mökküspütü **ürüŋ** xarağın örö kördörbötöx uraaŋxaybın. E. Eristiin.

YRFS II 301 Sılgı ükse-maŋan, ınax-xara, ol ihin saxa kihite bılır-bılırgıttanbu ikki-**ürüŋ**-xara süürük tuhunan kepseeniger killerbit xohoonugar xolboobut ebit. XS.

YRFS II 301 **Ürüŋ**-xara tılın etit.

YRFS II 301 Aağan baran, **ürüŋer** tahaaraarı, kumaağı ılan erdeğine, tabaarıha Petya uol kiiren kelle. S. Omolloon. Suruyuubun **ürüŋer** tahaaran baran kördörüöm. G. Sivtsev.

YRFS II 303 Bihigi ütüöbüt büten, ütügemmit küöreybit d'on, kırd'ağastar, emie toğo "**Ürüŋ**-xara" buoluoxputuy? A. Sıromyatnikova.

YRFS II 322 **Ürüŋner** künüs biirde kıhıllar onnulara oŋoybutun körönnör, xalaxayı xarbaatılar. İ. Danilov.

YRFS II 331 Xabırıs siebitten bütehik **ürüŋ** kömüs mann'ıatın xap sabar xostoon ılaat, soxxor umnahıt kirdeex ıtıhın tügeğer uurda. İ. Gogolev.

YRFS II 352 Xarax ıların tuxarı-xaar, xaar, ıp-ıraas, **üp-ürüŋ,** sıp-sımnağas xaar tunalıyar. Sofr. Danilov. (YRFS, II, 352)

YRFS II 352 **Ürüŋ** ıt üöğüüte, erien ıt eleğe, xara ıt xaad'ıta, d'e, buolları gınna-bu üöhee doydu bahılıga Uluutuyar Uluu Suorun toyon d'ono ımsıılara bert buolan baççа elbex kelbitter dien, bu orto doydu bahılıga Uluu Kudaŋsa oburgu kihirgehe bert buolan elbex d'onu ıŋıran baran kıayan ahappata dien. P. Oyuunuskay.

YRFS II 396 Elbex **ürüŋü**-xaranı kör (RYaS).

2.1.1.1.2. Anlam Açısından *ürüŋ*

Temel Anlam

Ürüŋ 'Beyaz'

Ürüŋ kelimesi Türkçenin en eski yazılı kaynaklarında ve günümüzde Saha Türklerinde etkin bir şekilde 'beyaz' anlamında kullanılmıştır. Örneğin:

IX.-X. yy. Türkçesi yazılı kaynaklarında:

Ürüng *esri togan* ***kuş*** *men* "Beyaz benekli şahin kuşuyum" (IB 4).

Örüŋ *esri togan kuş men.* "Beyaz tekir renkli doğan kuşuyum" (CIB 4 Hamilton, Turcica VII, 1975).

Ürüng ingeni *botulamiş* "(Bakmış ki) beyaz dişi devesi yavrulamış" (IB 5).

Ürüng *esri* ***ingek*** *buzagulaçı bolmiş.* "Ak benekli bir inek doğurmak üzere imiş" (IB 41).

Tebesiŋerü barmış; ***örüŋ iŋeni*** *botulamış.* "Develerine varmış, beyaz devesi yavrulamış." CIB 5. (Hamilton, Turcica VII, 1975).

Titir bugra men. ***Ürüng köpükümün*** *saçar men* "Dişi deve(li) (bir) erkek deveyim. Beyaz köpüklerimi saçarım" (IB 20).

Ürüng *esri irkek* ***buzagu*** *kelürmiş.* "Ak benekli bir erkek buzağı dünyaya getirmiş" (IB 41).

Yürüng bulït önüp yaγmur yaγdı. TT II (Bang, Gabain, 1929: 7).

yörü]ng ordu-[luγ *.....]s ärsär* 4. TT VII (Raghmati, Eberhard, 1936: 21).

[.....] y[ïnga]q ***yörüng*** önglüg ***s[oma]***[1] TT VII 4. (Raghmati, Eberhard, 1936: 64).

kim ol bo orunta (19) bodıs (a)t (a)vlar nomlug et'özlüg kök (20) kalıkıg bilge bilig ***lig yürüng bulıt*** *(21) üze yapa* örterler:: (AY 196318[1] IV. 61b.).

...ötrü ***yürüng*** *(11)* ***ay*** *sekiz yangıda azu yme biş (12) y (i)g (i)rmide uz bedizçig arıg (13)baçatıp biş törlüg bodugka ıgaç (14) yilimin katıp yangı arıg* ***yürüng*** *(15) bözde oturada t (e)ngrim sizing (16) körküngüzn, bedizetsün..* (AY 252 444 VI.23b.).

.. ***yürüng ay*** *(12 sekiz yangı puş yultuzka bo (13) dar (a)nıg sözleyü mini okısunlar (13).. (15) d (a)r (a)nısı bo erür../*(AY 289 535[3] (VIII. 20a).

agızı içinte neçede ***yürüng tiş- (leri*** *törüser..* (AY 77 (11) 34g[3] (I.25a.[=R-M:692]).

(11).. kar teg ***yürüng ü[ş]- (12)-ingiz*** *ol..* (AY 339 652[1] (X. 27b.).

..kümüd çeçek önginge ogşatı (17) tüzdem yigi körkle ***yürüng tiş- (18)-leringiz*** *ol* (AY 341 658[1] (X.30b.)).

(19) etı kötrilmiş t (e)ngrim bo dar (a)nıg bir (20) otuz kata sözlep ***yürüng yip*** *(21)* üze birer tügsün... (AY 250 440b (VI.20b [=R-M:128)]).

(16) erken birkerü.. mengi ilinçü ır (17) oyın.. ötrü katun emigi tengizip (18) iidip ertingü..turur erken belingteg.. (19) ötrü akdı ***yürüng süt.*** *tolp süt.. tolp et'özi (20) çimileşdi..* (AY 330 632[1] (X.17b.)).

yürüng *arıg yangı* ***ton*** *(3) kedip kop türlüg itig yaratıg üz-(4)-e et'özin uz itmiş yaratmış (5) k (e)rgek..* (AY 241 418 (VI.8b.)).

Kölike ḳıldımız olarnıng üze ***ürüng bulıtnı.*** (RN 725 28/37b2=7:160).

(2a) ***yürüng bulıt*** önüp yağınır yağdı toz toprak özin söndi. Ak bulut yükselip, yağmur yağdı; Toz toprak kendiliğinden kayboldu. (FK 35 1).

yörüng *orduluγ* (8) (Soma 'Ay') TT VII (Raghmati, Eberhard, 1936: 64, Notlar).

XI. yy. Karahanlı Türkçesi yazılı kaynaklarında:

serinse kişi öz tilekin tapar

Serip turdaçı er ***örüng ḳuş*** *tutar* KB 149 C61 (1319) 'İnsan sabrederse, dileğine kavuşur; sabredip-bekleyen avcı ak-kuş tutar.' KB 105 (1319).

azıġlıġ kür erke bu neng eksümez

Tutuġlı ***örüng ḳuşḳa*** *meng eksümez* KB 222 B157 (2054) 'Cesûr, gözü pek olan insan için mal eksik olmaz; akdoğan için de yem eksik olmaz.' KB 155 (2054).

otuz iki tişim ***örüng*** yinçüler üzüldi yipi kör saçıldı birer KB 560 ....? (5640) 'Otuz iki dişimin, bu beyaz incilerimin, ipi koptu ve onlar da birer birer döküldü.' KB 404 (5640)

kiçig erse umnur saḳal öngüke ***saḳal*** önse umnur ***örüng*** *bolġuḳa* KB 364 C212 (3622) Küçük iken, insan sakal çıkmasını bekler; sakal çıkınca, beyaz olmasını bekler KB 264 (3622)

saḳalıng ***örüng*** *bolsa keldi* ölüm, Ölümke asıġ ḳılmaz oḳ ya tolum KB 364 C212 (3623) 'Sakalın beyazlaşınca, ölüm geldi demektir; ok-yay, silâh ölüme karşı fayda etmez.' KB 264 (3623)

örüngsüt *bile eḍgü ḳılıḳ KB 105* Ölüm tutmağınça evürmez yorıḳ A36 (881) (KB, 74) 'Eğer iyilik ananın ak sütü ile insanın ruhuna girerse, o ölünceye kadar doğru yoldan çıkmaz. (881)

seningdin ḳaçan kelge isiz yorıḳ, ***örüng*** *süt bile kirdi eḍgü ḳılıḳ* KB 583 B420 (5881) 'Senden ne vakit bir kötülük gelebilir; sen bu iyi ahlâkı ananın ak sütü ile kazanmışsın' KB 420 (5881)

XXI. yy. Çağdaş Saha (Yakut) Türkçesinde:

Ńir ńir etin eppit, dabdır dabdır samır tüspüt, kötör ***ürüñ*** *bılıttar köstübütter, çağılğan çağılıybıt, tıal salgına sabaabıt, doydu dolguya tüspüt, sir titirii tüspüt, örüş uuta üllübüt, bayağal uuta xamnaabıt.* SHEÖ 7.

Otton biligin d'iŋneex muora argıarın tuluybat toŋuy ebippin. ***Ürüŋ ilii*** *ebippin. Et-aan öttünen erçillii, üleğe, bulka üörüyex buoluu kihi üyetin uhatallar.* T. Smetanin YRFS II 297.

Ürüŋ *iliitiger bier (tuttar)* 'bir şeyi bizzat eline vermek' Harfen: 'onun beyaz ellerine vermek' YRFS II 297.

Ürüŋ *süürük* 'at' Harfen. 'Beyaz koşucu' Teŋn. sıspay sielleex; ***ürüŋ*** tüüleex.

Ürüŋ süürükterim *ültü xaamsan, Ürex-ürex bahıttan Üörderin bulsuhar buolan bardılar... Saxa folk.* YRFS II 299.

Oloŋxohut kurduk omunnaaxtık ettexxe, xara ıarğa duu dien körbütüŋ-xara süürüge buolla, ***ürüŋ*** *ıarğa duu dien sanaabıtıŋ-****ürüŋ*** *süürüge buolla. P. Oyuunuskay.* YRFS II 299.

Ürüŋ ıt üöğüüte, erien ıt eleğe, xara ıt xaad'ıta, d'e, buolları gınna-bu üöhee *doydu bahılıga Uluutuyar Uluu Suorun toyon d'ono ımsıılara bert buolan baççа·elbex kelbitter dien, bu orto doydu bahılıga Uluu Kudaŋsa oburgu kihirgehe bert buolan elbex d'onu ıŋıran baran kıayan ahappata dien.* P. Oyuunuskay. YRFS II 352.

Yan Anlamlar

'Açık renk'

VII.-VIII. yüzyıllar arasındaki Köktürkçe metinlerde *ürüŋ kümüş* olarak geçen, IX.-X. yüzyıllar arasında yazılan Budist metin Kalyanamkara Paparkara Hikâye'sinde *yu̯rüng kümüş* şeklinde geçen ve 'beyaz gümüş' olarak tercüme edilen ifade günümüzde Saha Türkçesinde *ürüŋ kömüs* şeklinde geçer ve sadece 'gümüş' kavramı için kullanılmaktadır. Buna karşın Saha Türkçesinde *kıhıl kömüs* 'altın' (Harfen: 'kızıl, kırmızı gümüş') kavramı için kullanılmaktadır. Burada değerli madde olan gümüşün açık renklisine 'beyaz gümüş', kırmızımsı veya koyu sarı renklisine 'kızıl gümüş' dendiğini görmekteyiz. Örneğin:

ür(ü)ñ küm(ü)şin "beyaz gümüşlerini" BK K11 (Tekin, 2010: 48).

yu̯rüng kümüş *yip ängirär* "beyaz gümüş ip büker" PKPH XLII. (Orkun, 1940: 45).

Balağana, dolguybatın dien, bies uon bağanalaax, otut ühüeleex, tüörd xat xolloğostoox; samır ılbatın dien, üst xat ***ürüñ kömüs*** *ürütteex; siik ılbatın dien, tüörd xat* ***kıhıl kömüs*** *muostalaax.* SHEÖ 4-5.

ürüñ kömüs *bilkeleex,* ***kıhıl kömüs*** *xamıyaxtaax, ıstal timir bıhaxtaax, toğus tomtor ğoloox toyon ayaxtaax, uon kurduulaax matarçax ihitteex, üs kurduulaax oğo çoroonnoox, sette oğus tiriütitten tikpit siri ihitteex.* SHEÖ 5.

Cietin tula üs köhünen ***ürüñ kömüs*** *büteydeex, körüülüür kürüöleex, carbayar dallaax...* SHEÖ 5.

Xalıma kötörünen-süürerinen ere baay buolbatax. Onu teŋe diriŋ dalay tügeğer sahan sıld'ar ***ürüŋ kömüs*** *xatırıktaağınan emie aatırar.* "Kıım" YRFS II 297

Xabırıs siebitten bütehik ***ürüŋ kömüs*** *mann'ıatın xap sabar xostoon ılaat, soxxor umnahıt kirdeex ıtıhın tügeğer uurda.* İ. Gogolev YRFS II 331.

'Süt ve Süt Ürünleridir'

Ürüng kelimesinin, *süt* kavramının beyazlık özelliğine dayandırılarak metonimik bir anlatımla 'süt ve sütten yapılan içecek ve yiyecekler" anlamında kullanıldığını

görmekteyiz. Bunun en açık örneği günümüzde Saha Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinin Anadolu ağızlarında görülmektedir. *Ürüng* kelimesi Çuvaş Türkçesinde *uyran şeklinde,* Özbek Türkçesinde /o/ sesine yakın bir telaffuzla *åyran* şeklinde, diğer Türk lehçelerinde ise *ayran* şeklinde ses değişikliğine uğrayarak aynı anlamda etkin bir kullanıma sahip bulunmaktadır. Bundan dolayı *ayran* sözünün kaynağının *ürüng* olabileceği düşünülmektedir. *Ayran* sözcüğünün etimolojisi açıklanırken genellikle *ayır*-fiilinden geliştiği ileri sürülmektedir (E. V. Sevortyan 1974:111-112). E. V. Sevortyan *Etimologiçeski slovar' tyurkskih yazıkov, (Obşetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasnıye)* (1974) adlı çalışmasında, *ayran* sözcüğünün etimolojisini verirken, *ayraŋ /ayran* şeklinde Türkiye, Azerbaycan, Kırım, Karayim, Kumuk, Karaçay-Malkar, Kırgız, Kazak, Nogay, Karakalpak, Başkurt, Yeni Uygur, Altay ve Hakas Türkçelerinde ve tarihsel lehçelerde (DTS30, Kāšġ. D.55, Houtsma 58, Ettuhfet. 145, Zajacskowski Bulġat. İ, 6, AF 077, İbnü M. 14, Korkut 31) kullanım biçimini vermiş ve Özbek Türkçesinde *åyrån /åjrån,* ÇuvaşTürkçesinde *uyran/ujran,* Brockelmann'da *ajranč* şeklinde geçtiğini belirtmiştir. *Ayran* sözcüğünün 'su karıştırılmış ekşi süt' anlamını (Türk., Kır., Nog., KKal., Tat., Baş., Uz., Uyg., DTS, Kāšġ. D, Ibnü M., Korkut) şeklindeki kısaltmalarla verdiği kaynaklara gönderme yaparak vermiştir. *Ayran* sözcüğünün 'yağı ayrılmış ekşi süt, ayranlaştırma' anlamı açısından Türkiye, Azerbaycan, Karaim, Kumuk, Nogay, Tatar Türkçelerine ve İbni-Mühenna'daki şekillerine gönderme yapmıştır. *Ayran* 'ekşi süt' (Kazak, Çuvaş), Brockelmann-*ajranč,* AF; 'mayalanmış süt'-Houtsma, Bulgat. I; 'kefire benzeyen içecek' -Az., 'sıvorotka' serum, mısıl -kar' şeklinde vermiştir (Sevortyan, 1974: 111). E. V. Sevortyan, *ayran* sözünün [- (a)n] sıfatfiil ekiyle yapılan bir sıfat fiilden gelişen ad olarak ifade etmekte ve sözcüğü *ayır*-fiilinden geldiğini belirterek sütten ayrılan şey (dövdükten, yağı ayrıldıktan sonra), 'ayranlaştırma' olarak anlamlandırmakta ve Özbek Türkçesinden *Ķatıķla aldım-da, ķaymaķla yedim, eyran ķalġanda sizniki dädım* (Abdullayev: 41) örneğini vermektedir (Sevortyan, 1974: 111). Sevortyan, /-ı-/ yerine geniş /-a-/ ünlüsüyle *ayranç* sözünün 'ekşitilmiş, mayalanmış süt' anlamında *ayır*-fiiline işaret ettiğini ifade ederek, bu görüşün önce M. Räsänen (ČIČ 168; VEWT 12b) ve daha sonra da A. Zajaczkowski (Sufiksy 76) tarafından önerildiğini belirtmektedir (Sevortyan, 1974: 111-112).

G. Doerfer, DLT'de geçen *ayran* sözünün *aδır*-biçiminden geldiğini ve buna göre *ajran *aδ (ı)ran* biçimini alması gerektiği görüşünü ifade etmiştir (Doerfer II 179). Sanjeyev *ayran* sözü ile ilgili olarak Moğolcadaki *ayara* < *ayiraγ* şeklinden oluştuğunu belirtmiştir (Sanjeyev 618). Vladimirtsov ise *ayiraγ* sözcüğünün 'kımız', 'ayran' anlamlarını vermiştir (Vladimirtsov 89). Lessing ise *airaγ* sözcüğünün 'ekşitilmiş kısrak veya inek sütü' şeklnde anlamlarını vermiştir (Lessing 21). Şçerbak, Moğolcadaki *ajıraγ* sözcüğünden Türkçe **ajrag*'ın geliştiğini belirtmiştir (Şçerbak, 1966:29). P. Dul'zon, Türkçedeki *ayran* ve Moğolcadaki *ayiraġ* sözcüklerinin her ikisinin de Hun kökenli olduğunu belirtir (1968:140). Poppe, Mançucadaki *ajara* (*ari*) sözcüklerinin 'kımız', 'ekşi süt' anlamlarını vermiştir (Poppe 29). Rusçada 'ayran' anlamında kullanılan alıntılar; *ayran* (Vasmer I, 8), *aryan* (Vasmer I 29), *uren'* (Vasmer III 188) şeklinde belirtilmiştir. Rusçadaki bu farklı biçimdeki kullanımların farklı dönemlerde ve farklı coğrafyalarda bulunan Türk lehçelerinden alıntılandığı düşünülebilir.

Emine Yılmaz, "*Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*" (1997) adlı çalışmasında Çuvaş Türkçesindeki *uyran* 'ayran' sözcüğünün Clark tarafından *adır*-'ayırmak' fiilinden türeyen varsayımsal bir **adran* sözünden getirildiğini belirtmektedir. Clark'ın Ramstedt'ten de yararlanarak belirlediği *d-r > y-r örneklerinin sekiz tane olduğunu ve bu sözcüklerden *ayran* sözcüğünün en eski metinlerde ve bugünkü Türk lehçelerinde-y-'li olduğundan *adır*-eyleminden türemiş olamayacağını ifade etmektedir. Yılmaz, örnek olarak DLT'de *ayran* (*adran* değil!), Tatar, Kırgız ve Hakas Türkçelerinde *ayran* (*azran* değil!) şeklinde belirtmektedir (Yılmaz, 1997:72).

Günümüz Türk lehçelerinde ve tarihsel Türk lehçelerinin yazılı kaynaklarında 'süt ve ekşitilmiş süt" anlamlarında *ürüŋ/yürüŋ /uyran/åyran /ayran* şeklinde kullanımlar mevcuttur. Bizim kanaatimizce *ayran* sözcüğünün *adır-> ayır-* fiilinden türemiş olması, biçimsel olarak uygun olmadığı gibi, anlamsal olarak da uygun olmamaktadır. Çünkü *ayır*-fiilinde "bir bütünden bölünme" söz konusudur. Halbuki *ayran* kavramında 'sütün mayalanmasıyla bir birleşme, koyulaşma, bütünleşme' söz konusudur. Bundan dolayı *ayran* sözcüğünün kökeni ve gelişimi şu şekilde önerilebilir:

ürüŋ > yürüŋ > (yü ⇔ üy bir metatezin meydana gelmesi ile) *uyran > åyran > ayran*

Ürüŋ sözcüğü XIV. yüzyılda *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* (TA) eserinde 'süt' anlamında kullanılmıştır (Toparlı, Nevzat, 2000:298). 1870'de Kazan'da yayımlanan *Slovar' Altayskogo i Aladagskogo Nareçii Tyurkskogo Yazıka* sözlüğünde *örüŋme* (v-k.), *örügme* (ab.) 'kaymak' (AAŞ 231), *ayran* 'ekşi, mayalanmış/ekşimiş inek sütü', *ayran aragazı* (mat.) 'sütten yapılmış rakı (vodka)' (AAŞ 8) şeklinde biçim ve anlamlar karşımıza çıkmaktadır. Yine XIX. yüzyılın sonunda W. Radloff, *Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçii* adlı çalışmasında Sagaycada *ürüğmä* 'kaymak' (smetana); *çak ürüğmäcï* 'kaymak (slivki)', Şorcada *ürüŋmä = ürüğmä* 'kaymak' şeklinde biçimlerini ve anlamlarını kaydetmiştir (Radloff, 1893a: 1834); XX. yüzyılda çağdaş Türk lehçelerinden Saha Türkçesinde *Yakutsko-Russkiy Slovar' ürüŋ* maddesinin ikinci anlamında mecazi olarak *ürüŋ* 'sütlü, sütlü ürünler', *ürüŋ* 'sütlü'; şiir dilinde *ürüŋ ilge* 'sütlü ürün' (harfen "Tanrısal/ kutsal beyaz nimet); *ürüŋü ahaa* 'sütlü yemek' şeklindeki anlamları yer alır (YakRS 457). Çuvaş Türkçesinde *uyran* 'ayran', 'ekşi süt', *turah uyrane* 'ayran', *uslana uyran* 'ayran', *uyran söpsi* 'ayran karıştırıcı'; *uyran usla* 'yağı dövmek'; *uyran-turh* 'sıvı süt ürünleri' şeklindeki kullanımları ve anlamları görülmektedir (ÇRS 509). Tuncer Gülensoy, Çuvaş Türkçesinde 'ayran' anlamında kullanlan *uyran* sözcüğünün yanı sıra *ören* sözcüğünü de belirtmiş (Gülensoy, 2011:95-96), ancak Çuvaş Türkçesindeki *ayran* anlamına gelen sözcükler üzerinde yapılan araştırmada 'ayran' anlamında kullanılan *ören* sözcüğüne rastlanmamıştır. XI. yy.'da DLT'de *ayrān* 73 "churned milk" [māxiḍ] (DLT-Dankoff 18), XIV. yüzyılın sonunda İbni Mühenna Sözlüğünde de *ayran* şeklinde geçmektedir. Hakas Türkçesinde *ayran* 'ekşitilmiş inek sütünden içecek; *ayran-hımıs* 'sütlü ekşi içecekler'; *ağar ayran* 'sert ayran'; *ayran-suhsun* 'susamayı giderecek her türlü içecek'; *ayran-ïrïtpegï* 'ayranın peynirimsi yumakları'; *ayran-sığı* 'sütlü ürünler'; *ah tigïrge sığara ayran-sığın naanıp turadır* 'gökyüzü sütlü ürünleri serper'; *ayran hordii* 'ayranın mayalanması'; *hahırım açıp parğan ayran* 'çok ekşimiş ayran'; *sın ayranı* 'geçen yılın ayranı'; çayğıda tun ayran tunapçalar 'yazın "İlk ayran" bayramını kutluyorlar'; *küsküde ayran üzïl turğan tusta, ayran soolındızı toy itçeler* 'güzün ayran bittiğinde "Son ayran" bayramını kutluyorlardı'; *ayran tözï* 'sütlü ürünleri korumak

için ayran fetişi'; *ayran odı* 'kuzukulağı' (bitki) (Butanayev, 1999:21) şeklindeki anlamları ve kullanımları görülmektedir. Kazak Türkçesinde *ayran* bir yemek adı olarak ifade edilmekte ve şu şekilde tanımlanmaktadır: *Sırdıŋ, ḳoydıŋ, eşkiniŋ pisken sütïne mäyek, aşıtḳı ḳosılıp uyıtatın sütten jasalğan ḳışḳıl dämdï ulttıḳ tağam* 'İneğin, koyunun, keçinin pişirilmiş sütüne maya, ekşitme katılıp mayalanan sütten yapılan ekşi tadındaki milli yemek' (KATS I 169); Kırgız Türkçesinde *ayran* şu şekilde tanımlanmaktadır: *Süttön uyutulgan akçıl tamak* 'sütten mayalanmış beyazımsı yemek' (KırgTTS 30), "Ayran"Kırgızca:*1. Açka cürgönçö,* ***ayranga*** *talkan salıp içken artık.* (45) "Aç gezmektense, **ayrana** kavut katıp yemek yeğdir." (Şavk, 2002:5); Karaçay Malkar Türkçesinde *ayran* şu şekilde tanımlanmaktadır: *Ḳaynağan sütge ırdauun ḳoşulup, uyutulup etilgen içgi 'kaynamış süte maya eklenip, koyulaştırılıp yapılan içecek'* (KMTAS I 70); Özbek Türkçesinde *åyran* şu şekilde tanımlanmaktadır: *Ḳatiḳḳa suv ḳoşib şopirib tayorlanadigän içimlik* 'katığa su eklenip şopirib hazırlanan içecek' (ÖTİL I 34); Yeni Uygur Tükçesi *ayran* 'ekşi sütten yapılmış içecek' (UygRS 59); Azerbaycan Türkçesinde *ayran* 'Yağı alınıb su garışdırılmış gatıg' (ADİL I 78); Türkiye Türkçesinde *ayran:* 1. 'süt veya yoğurt yayıkta çalkalanarak yağı alındıktan sonra kalan sulu bölüm', 2. 'Yoğurdun sulandırılıp çalkalanmasıyla yapılan içecek' (TüS 162); Anadolu Ağızlarında *ürün* 'süt ve süt ürünlerine verilen genel ad (DS XI 4071); Türkmen Türkçesinde *ayran: Gatık yayılıp yağı alnandan soŋ galyan suvuk* çal (TDS I 31) şeklinde açıklanmaktadır.

Yukarıda belirtilen *ürüŋ* ve *ayran* sözcüklerinin anlamları aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:

'Süt' => XIV. yy. *ürün* 'süt' (TA, 298),

'Sütlü' => XXI. yy. Saha Türkçesinde *ürüŋ* 'sütlü, sütlü mamuller' (Yer kısaltma), *ürüŋ ilge* 'sütlü ürün (Rus. harfen "Tanrısal/ kutsal beyaz nimet); *ürüŋü ahaa* 'sütlü yemek' (YakRS 457).

'Ekşi süt'/ 'Mayalı süt' => XXI. yy. Çuvaş Türkçesinde *uyran* 'ekşi süt' (ÇRS 509), Hakas Türkçesinde *ayran* 'ekşitilmiş inek sütünden içecek; *ayran-hımıs* 'sütlü ekşi içecekler' (Butanayev, 1999:21);

'Sütlü içecek' => XXI. yy. Çuvaş Türkçesinde *uyran turh* 'sıvı süt ürünleri' (ÇRS 509), Hakas Türkçesinde *ayran-suhsun* 'susamayı giderecek her türlü içecek' (Butanayev, 1999:21), Karaçay-Malkar Türkçesinde *ayran*: *Ḳaynağan sütge ırdauun ḳoşulup, uyutulup etilgen içgi* 'kaynamış süte maya eklenip, koyulaştırılıp yapılan içecek' (KMTAS I 70); Özbek Türkçesinde *åyran: Ḳatiḳḳa suv ḳoşib şopirib tayorlanadigän içimlik* 'katığa su eklenip (birkaç defa yukardan aşağıya kepçeyle) dökülerek hazırlanan içecek' (ÖTİL I 34); Yeni Uygur Türkçesinde *ayran* 'ekşi sütten yapılmış içecek' (UygRS 59); Azerbaycan Türkçesinde *ayran* 'Yağı alınıb su garışdırılmış gatıg' (ADİL I 78); Türkiye Türkçesinde *ayran:* 1. 'süt veya yoğurt yayıkta çalkalanarak yağı alındıktan sonra kalan sulu bölüm' (TüS 162), 2. 'Yoğurdun sulandırılıp çalkalanmasıyla yapılan içecek' (TüS 162); Türkmen Türkçesinde *ayran: Gatık yayılıp yağı alnandan soŋ galyan suvuk çal* (TDS I 31).

'Kaymak' => *örünŋme, örügme* 'kaymak, smetana' XIX. yy. (Altay Aladağ Şivesi) (AAŞ 231), Sagay Türkçesinde *ürügmä* 'kaymak, smetana', *çak ürüğmäcï* 'slivki'; Şor Türkçesinde *ürüŋmä, ürügmä* 'kaymak' (Radloff, 1893a: 1834).

'Yoğurt' /'Sütlü yemek' => XXI. yy. Kazak Ṭürkçesinde *ayran: 'Sirdıŋ, ḳoydıŋ, eşkiniŋ pisken sütïne mäyek, aşıtḳı ḳosılıp uyıtatın sütten jasalğan ḳışḳıl dämdï ulttıḳ tağam* 'İneğin, koyunun, keçinin pişirilmiş sütüne maya, ekşitme eklenip, mayalanan sütten yapılan ekşi tadındaki milli yemek' (KATS I 169); Kırgız Türkçesinde *ayran: Süttön uyutulgan akçıl tamak* 'sütten mayalanmış beyazımsı yemek' (KırgTTS 30);

'Süt ürünleri' => Hakas Türkçesinde *ayran-sığı* 'sütlü ürünler'; *ah tigïrge sığara ayran-sığın naanıp turadır* 'gökyüzü sütlü ürünleri serper'; *ayran tözï* 'sütlü ürünleri korumak için ayran fetişi' (Butanayev, 1999: 21), Anadolu Ağızlarında *ürün* 'süt ve süt ürünlerine verilen genel ad (DS XI 4071).

'Yaşlı Olma'

Ürüŋ, renk kavramı Türkçede saç, sakalın beyazlaşması ile 'yaşlı' anlamında kullanılmıştır. Örneğin:

yağıçı ***örüng*** *ḳırġıl ersiglerig yaġıḳa alın ḳıl kötürsü çerig* KB 251 B178 (2371) 'Düşmanın karşısına yaşlı-başlı yiğitler koy; askeri onlar götürsünler.' KB 177 (251).

örüng *ḳırġıl artuḳ yaġıçı bolur* KB 251 B178 (2372).

Yağıçı bolur hem yaraġçı bolur 'Harpte saç-sakal ağartmış insanlar daha iyi savaşırlar; bunlar harpçidirler ve bu işi çok iyi bilirler. KB 177 (2372).

negü tir eşitgil ***örüng*** *başlıġ er,*

Ajunuġ ḳarıtmış uzun yaşlıġ er KB 310 B222 (3012) 'Dünyayı ihtiyarlatmış, çok yaşamış, ak saçlı insan ne der, dinle' KB 222 (3012).

negü tir eşitgil ***örüng*** *başlıġ er,*

Ajunuġ keçürmiş uzun yaşlıġ er KB 507 B366 (5085) Ak saçlı, dünya görmüş ve yaş yaşamış insan ne der, dinle.' KB 367 (5085).

kiçig erse umnur saḳal öngüke saḳal önse umnur ***örüng*** *bolġuḳa* KB 364 C212 (3622). Küçük iken, insan sakal çıkmasını bekler; sakal çıkınca, beyaz olmasını bekler KB 264 (3622).

saḳalıng ***örüng*** *bolsa keldi* ölüm,

Ölümke asıġ ḳılmaz oḳ ya tolum KB 364 C212 (3623). 'Sakalın beyazlaşınca, ölüm geldi demektir; ok-yay, silâh ölüme karşı fayda etmez.' KB 264 (3623).

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı gibi *örüng* 'beyaz' kavramı 'sakal' kavramıyla birlikte kullanılarak "yaşlı görmüş geçirmiş" anlamının üzerine şemalanmıştır. Buna gore:

Kaynak: *örüng saç, örüng sakal* Hedef: görmüş, geçirmiş yaşlı kişi

Kutadgu Bilig'de geçen *örüng ḳırġıl ersiglerig, örüng ḳırġıl artuḳ yaġıçı bolur* ifadelerinde saçın, sakalın beyaz renk özelliği olarak *örüng* bir metonimik anlatımla ifade edilmiştir. *örüng başlıġ er* kullanımında 'erin başının beyaz' olduğunu ifade edilerek sıfat görünümünde metonimik anlatım kullanılmıştır. Burada *örüng* 'beyaz' rengi saç, sakal, bıyık kavramlarıyla birlikte kullanılmıştır. Bu örnekte *örüng* rengi doğrudan 'yaşlılık' kavramı üzerine şemalanmıştır. Bu durumda kaynak alan maddenin '*örüng*

rengi', hedef alan ise 'yaşlılık' kavramı olmaktadır. Burada "*örüng* olma yaşlılıktır" metaforu söz konusudur.

"*Örüng* olma "yaşlılıktır" metaforunun ontolojik ve epistemik uygunlukları:

Maddenin renginin açıklık derecesi yaş ilerledikçe saç, bıyık, sakalın *örüngleşme* 'beyazlaşma' ölçüsüdür.
Zaman geçtikçe yaş ilerledikçe saç sakal *örüngleşir* 'beyazlaşır'
Maddenin açık rengi yaş ilerledikçe saç, bıyık, sakalın *örüngleşmesinin* 'beyazlaşmasının' göstergesidir.
Yaşlanmanın beraberinde getirdiği saç, sakal bıyığın *örüngleşmesinin* 'beyazlaşmasıyla' yaşlılığın derecesi ve ihtiyar kişinin bilgeleşmesi insanların üzerinde olumlu bir etki bırakır.

'Asil Olma, Asalet'

Ürüŋ kavramının Türkçede "asil" anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin:

azıglıg kür erke bu neng eksümez

Tutuglı ***örüng*** *kuşka meng eksümez* KB 222 B157 (2054) 'Cesûr, gözü pek olan insan için mal eksik olmaz; ak doğan için de yem eksik olmaz.' KB 155 (2054).

kara kul karası bolur beg ***örüng***

karalı ***örüngli*** *adırttı körüng* KB 224 C108 (2080) 'Siyah-kul rengidir, bey-beyaz olur; siyah ve beyaz böyle ayırt edilmiştir' KB 157 (2080).

kuguka katılmaz körü tu yugak

kara kuş ***örüng*** *kuş bile ked yırak* KB 422 B302 (4199). Dikkat edersen, yugak kuğuya katılmaz; ak-kuş ile kara-kuş birbirinden çok uzaktır. KB 304 (4199)

Yukarıdaki örneklerden gördüğümüz gibi *ürüŋ* kelimesinin kaynak alanı 'beyaz', hedef alanı ise 'asil olma, asalet' olmaktadır. Bu durumda bu metaforun ontolojik ve epistemik uygunlukları aşağıdaki gibi olmaktadır:

Maddenin renginin açıklık derecesi asaletin ölçüsüdür.
Maddenin renginin açıklık derecesi, örüng olmanın 'beyaz olmanın' derecesi insanların üzerinde olumlu bir etki bırakır.

'Hayat'

Saha Türkçesinde *ürüŋ kün aŋnıgar* "beyaz gün aydınlık dünya" (RYakS 34), "açık, aydın, temiz" => *ürüŋ kün* "aydınlık güneş" anlamını veren deyim bulunmaktadır. Bu deyime Kazak, Kırgız, Altay, Tuva v.b. Türk lehçelerinde *ak* sözcüğüyle rastlamaktayız. *Ak* sözcüğüyle bu 'beyaz' kavramının "hayat" anlamında kullanılması *ak* bölümünde ayrıca ele alınmaktadır.

ürüŋ *kün sırdıga bağalaah* (atasözü) 'aydınlık güneş altındaki hayat değerlidir' (YakRS 457) 'hayat değerlidir, pahalıdır' (YRFS II 297).

Ürüŋ *künten süter* 'öldürmek, hayattan silmek'; Harfen: 'beyaz günden silmek' (YRFS 1 12).

'Ürüŋ künten matta 'hayatı terketmek'. Harfen: 'Beyaz güneşten yoksun kaldı' (YRFS II 298):

Saahın ügeniger sıld'an ***ürüŋ künten*** *mappıta kergeniger deleleex ıaraxan buoluo duo. Andağayağın duo...* ***Ürüŋ künten*** *matarga, Ötöxtüün süterge?* S. Vasilyev (YRFS II 298).

Homun'uustar, ol-bu öröpküömnerinen sireydenenner, baayı-duolu estiler, ütüönü-maanını ***ürüŋ*** *künten süterdiler.* XS (YRFS II 298).

Ürüŋ *küne ölböödüyde* (Harfen. 'Onun beyaz güneşi karardı') 'ölüm sınırında olmak, hayat ile ölüm arasında kıl payında olmak', "hayatını kaybetmekte olmak" (YRFS II 298).

Timire-timire küöreyde. ***Ürüŋ*** *küne ölböödüybütün kenne oŋoçoloox uolattar kiiren bıhaatılar* (YRFS II 298).

Yukarıdaki örneklerden görüdüğü gibi *ürüŋ* 'gün, güneş" anlamına gelen 'kün' kavramıyla birlikte kullanıldığında kaynak alanın *ürüŋ kün* 'beyaz güneş', hedef alanın 'hayat' olduğunu görmekteyiz. Bu durumda metaforun ontolojik ve epistemik uyunlukları aşağıdaki gibi önerilebilir:

Maddenin açıklık derecesi aydınlığı ifade eder.
Güneşin beyazlık derecesi etrafı aydınlatma derecesidir.
Etrafın aydınlık derecesinin yüksekliği beyazlığın yükseklik derecesidir.
Etrafın aydınlık olması hayatın varlığının belirtisidir.

Ürüŋ kelimesiyle ilgili olarak *cären, jarıt* sözcükleri Tatar Türkçesinde *çaren, carin, yârin, yäriŋ, yärgen* şeklinde; Başkurt Türkçesinde *yâren*, Eski Tatar Türkçesinde *yarın* sözcüklerinin ses özelliklerinden bağımsız olarak iki anlamı var: 'yarın' ve 'gelecek yıl, seneye' Ancak, diyalekt sözvarlığında *carınga, cärengä, yärengä* ve hatta *cärengägä, yärengägä* v.s. 'gelecek yılda, seneye' anlamını çeşitlendirmektedir (TTDS 182). Tatar, Başkurt Türkçelerinde 'gelecek yılda' anlamı 'yarın' anlamının türevidir ve 'gelecek yılda, seneye' anlamı Özbek Türkçesiinin diyalektlerinde de bulunmakta ve 'sabah, şafak, parlak açık renkli, şimşek' anlamlarından türemiştir (ÖHŞL, 1971:127). Eski Türkçede, Altay Türkçesinde, *jarŋyn, jarqyn* 'şafak' sözcükleri Genel Tükçedeki *jar-, jary-, jaru-, jarŋy-*'ışıldamak, aydınlanmak' gibi birçok türevleriyle karşımıza çıkmaktadır. Tuva Türkçesinde *d'aarta* 'yarın', Yakutçada *sarsıx* 'sabah, sabahleyin'; *sarı* 'şafak vakti', *sarsın* 'yarın' (Pekarskiy, 1951: 2094); Türkiye Türkçesinde *yarın* 'ertesi gün' biçimleri ve anlamları bulunmaktadır. Bu şekilde, 'parlak ışıltılı > şafak vakti > sabah > sabahleyin > yarın > seneye, gelecek yıl' anlamlarının geçişi açıkça izlenmektedir. Son geçiş, muhtemelen Kıpçak dillerinde ortaya çıkan 'yarın > gelecek yılda' geçişi, çok ilginç ve özgündür. Çuvaş Türkçesinde genel Türkçe *jarqyn, jarŋyn, jaryn* sözcüklerinin *ıran* 'yarın' (Yegorov 1964:343) ve *ćurăn* 'şafak'. *ćurăn* 'şafak' sözcüğünden *śurămpuś, şurămpuś* 'şafak vakti', harfen 'şafağın başlangıcı' kullanımları daha sık rastlanmaktadır. Bu durumda son varyasyon *şura*-'beyazlamak, beyaz olmak' kontamnasyonel etkisi olmadan ortaya çıkmamıştır (Ahmetyanov, 1989:220-221).

Genel Türkçe ve Eski Türkçenin *jar*-'ışıldamak, aydınlanmak' Sibirya Tatar Türkçesinde *yarkın, yarık* (Eski Türkçe *jaruy*) 'ışık, ışıklı' (Tumaşeva, 1961:120), *yarıl*-(-

sadece *Taŋ yarıl-*) 'aydınlanmak' (1961:16) şeklinde geçmektedir. Bugüne kadar, en azından Povoljye diyalektlerinde *jarıt-, yarıt-*'aydınlatmak, ışıklandırmak' kaydedilmemiştir, halbuki onun paralelleri yakın dillerde bulunmaktadır: Karayim Türkçesinde *jarıt-*'aydınlatmak'; açıklamak'; Nogay Türkçesinde *yarıt-*'tatmin etmek' ('aydınlatmak, ışıklandırmak'tan), Hakas Türkçesinde *çarıt-*'ışıklanmak', yakmak', Altay Türkçesinde *d'arıt-*. Eski Tatar Türkçesinde *carıt-*fiilinin bulunduğu Udmurt diyalektinde *zard'n'* 'aydınlanmak, ışıldamak' tanıklık etmektedir (Nasibullin 1978: II, 5), anlaşılan, *jarıt-, yarıt-*fiilleri *yarat-, carat-*'sevmek' fiilllerinin bulunması sonucunda yokolmuştur (Ahmetyanov, 1989:221).

Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi *ürüŋ* sözcüğünün türevleri olduğunu düşündüğümüz *çaren, carin, yârin, yärin, yärgen* sözcüklerinin 'yarın, gelecek yıl, şafak vakti, aydınlanma vakit" anlamlarından yola çıkarak 'hayat' kavramının Saha Türkçesindeki kullanımındaki gibi "aydınlık dünya" anlamı "şu anda yaşadığımız an ile beraber şu andan sonraki yaşam" olarak da dikkate alınırsa "yarın, gelecek yıl" anlamlarıyla ilişkilendirilebilir.

Bu durumda *ürün* > *çaren, carin, yârin, yärin, yärgen* sözcüklerinin epistemiyolojik ve ontolojik uygunlukları aşağıdaki gibi önerilebilir:

Maddenin beyazlığı etrafın aydınlığının belirtisidir.
Etrafın aydınlık olması hayatın varlığının belirtisidir.
Hayat süreklilik gösterir. Bu süreklilik içinde yarın 'ertesi gün' kavramı vardır.
Yarının belirtisi geleceğin belirtisidir.

'Güzel'

Ürüŋ sözcüğünün "güzel" anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. Örneğin:

bili bolsa yılmıḳ yana yarnı kinǥ,

***örüngǥ** bolsa ḳırtış ḳızıl ḳızġu enǥ* KB 302 .... (2915). Belleri ince, omuzları geniş, teni beyaz ve yanakları al-kırmızı olmalıdır. KB 214 (2915).

Ṛesuller ***örüngǥ** yüz bu ol yüzke köz,*

Ya olar ḳızıl enǥ bu enǥke menǥe (AH 43 25) Resûller beyaz bir yüzdür; o ise, bu yüzün gözüdür; yahut onlar al yanaktır; o ise, bu yanağın benidir. AH 83 25.

*Kergenin ihitten tuoxxa da xoluomuna taptır buolan Xotuuna dien aattaax kıha kün sardañatın kurduk körüññneex, **ürüñ** kömüs sıraydaax, kıhıl kömüs iññneex, xara kömüs xaastaax, sette bılas sıhıaxtaax, salgın ahılıktaax, siik utaxtaax.* SHEÖ 9.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi Kutadgu Bilig'de *örüngǥ bolsa ḳırtış* "teni beyaz", Atabetü'l Hakayık'ta *örüngǥ yüz* "beyaz yüz", Saha Türkçesinde *ürüñ kömüs sıraydaax* "beyaz yüzlü", harfen: "beyaz gümüş yüzlü" kullanımlarında beyazlık "güzellik" anlamına şemalanmıştır. Bu durumda *ürüŋ* sözcüğünün epistemyolojik ve ontolojik uygunlukları aşağıdaki gibi önerilebilir:

Maddenin beyazlığı maddenin açık renkli olmasıdır.
Maddedin açık renkli olması aydın, ışıklı olmasıdır.
Maddenin aydın, ışıklı olması güzel olmasıdır.

Kişinin teninin, yüzünün, elinin beyaz olması güzelliğin belirtisidir.

Bu durumda *ürüŋ*'ün kaynak alanı "beyaz", hedef alanı ise "güzellik" olmaktadır.

'Temiz'

Ürüŋ 'beyaz' kavramının "temiz" anlamında kullanıldığını aşağıaki örneklerde görmekteyiz:

ḳaraḳa yaġuma ay ḳılḳı ***örüŋ***

örüŋke *ḳara terk yuḳar ol körüŋ* KB 426 A122 (4239). Ey ak-pâk tabiatlı insan, sen karaya yaklaşma; dikkat et, beyaza siyah çabuk bulaşır.' KB 306 (4239).

Yukarıda Kutadgu Bilig'de *ḳılḳı örüŋ* "beyaz, temiz yaratılan"; *örüŋke ḳara terk yuḳar* "beyaza siyah çabuk bulaşır" kullanımlarında *ürüŋ* > *örüŋ* sözcüğünün "temiz" anlamını görmekteyiz. Bu durumda *ürüŋ* "beyaz" kavramı "güzellik kavramının üzerine şemalanmıştır. *Ürüŋ* "beyaz" kavramının epistemiyolojik ve ontolojik uygunlukları aşağıdaki gibi önerilebilir:

Maddenin beyaz olması maddenin açık renkli olmasıdır.
Maddenin açık renkli olması maddenin temiz olmasıdır.

'Kutsal'

Ürüŋ kelimesinin "kutsal" anlamında kullanıldığı aşağıdaki örneklerden görülmektedir:

Yürüŋ *arıġ edgü nomlar aġılıḳ-ınga.* ETŞ 101.

Yürekim-te içtin barmış kirtgünçüm öz-e (Le Coq, s. 78).

ikinti kara nom-(14)-lartın ırak kitip ***yürüŋ*** *nomlarıg tut-(15)-makka tayanıp::* AY 189 302[1] (IV.53b.).

(16) ikinti kara nomlartın ırak kitip (17) ***yürüŋ*** *nomlarıg tutmakka tayanıp (18)bütmiş bışmış bilge bilig p (a)ramı-(19)-tıg netegin bütürürler..kara nomlar-(20)-tın ırak kitip* ***yürüŋ*** *nomlarıg tut- (21)-mak yme kayu erür tip tiser* 304 (IV. 54b.) AY 190.

(2)erür:: ***yürüŋ*** *nomlar erser::* AY 190 305 (IV. 55a.).

(20):: bo erür kara nomlartın ırak (21) kitip ***yürüŋ****nomlarıg tutmakka (22)tayanıp bütmiş bışmış bilge bilig (23) p (a)ramıtıg bütürmek::* AY 190 305 (IV. 55a.).

(1) ***yürüŋ*** *kuşatrı töpüsinte tuta* turur AY 194 315[2] (IV.60a.).

kin süü çerig tümeki üze (7) tirin kuvragın itip tümep ötrü (8) k (e)ntü özi ***yürüŋ*** *kuşatrı (9) tütsüg hua çiçekler birle (10) iliginte tutup oyunın bedizin (11) etizdürüp yadagın yorıyu ordu (12) kapıgınta taşdın ünüp ertingü (13) utru barmış k(e)rgek..* AY 241 418 (VI.8b.).

örüŋ *ḳuş ḳutı teg bu erdem ḳutı,*

Yorı ḳuş ataġıl sen erdem atı KB 310 B222 (3011). Bu faziletin saâdeti ak kuşunki gibidir; haydi, sen fazilete kuş adını ver.' KB 222 (3011).

ürüŋ *üzre nūrdın bitilmiş bitig oḳıp uḳsa bolmas munı köp tétik yonar mu ayıtġıl bıçaḳ öz özin néçe bolsa edgü bilenmiş yétig.* "Beyaz üzerine nurdan yazı yazılmış. Birçok

zeki kişi bunu okuyup anlayamaz. Söyle, ne kadar iyi bilenmiş ve keskin olursa olsun, bıçak kendi kendini keser mi?" (MM 330/1).

Ṛesuller ***örüng*** *yüz bu ol yüzke köz*

Ya olar ḳızıl eng bu engke menge (AH 43 25). Resûller beyaz bir yüzdür; o ise, bu yüzün gözüdür; yahut onlar al yanaktır; o ise, bu yanağın benidir (AH 83).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi IX.-X. yüzyılda yazıldığı bilinen Altun Yaruk'ta *geçen yürüng nomlar erser;* Eski Türk Şiirinde *Yürüng arıġ edgü nomlar aġılıḳ-ınga* kullanımlarında *yürüng nom* "beyaz kitap" > "kutsal kitap (din, inanç kitabı)"; Altın Yaruk'ta *yürüng kuşatrı "beyaz kuşatrı" (Tanrı);* XX. yüzyıla ait Kutadgu Bilig'de *örüng ḳuş ḳutı teg bu erdem ḳutı* kullanımlarında *örüng ḳuş* "beyaz kuş" > "kutsal kuş" (Umay kuşu?); Müinül Mürid'de *ürüŋ* üzre nürdınbitilmiş bitig "beyaz üzerine nurdan yazılmış yazı", burada *ürüŋ* "beyaz kağıt veya beyaz kitabın" beyazlık özelliğini alarak metonimik anlatımla kullanılmıştır, bu yüzden *ürüŋ* > "kutsal kitap" (Kur'an-ı Kerim); *ürüŋ* Atabetü'l Hakayık'ta örüng *yüz "beyaz yüz"* > "mübarek yüz" şeklinde anlamının ortaya çıktığı varsayılabilir. Bu örneklerde *ürüŋ* 'beyaz' kavramı "kutsal, mübarek" kavramının üzerine şemalanmıştır. *Ürüŋ* "kutsal, mübarek" anlamının epistemyolojik ve ontlojik uygunlukları aşağıdaki gibi belirtilebilir:

Maddenin beyaz olması maddenin açık renkli olmasıdır.
Maddenin açık renkli olması maddenin aydın olmasıdır.
Maddenin aydın olması maddenin ışıklı, parlak olmasıdır.
Maddenin ışıklı, parlak olması nurlu olmasıdır.
'Nur' ilahi ve soyut bir kavramdır.
Maddenin nurlu olması kutsal, mübarek olmasıdır.

'Suçsuz, Günahsız, Helal'

seningdin ḳaçan kelge isiz yorıḳ

örüng *süt bile kirdi edgü ḳılıḳ* KB 583 B420 (5881). 'Senden ne vakit bir kötülük gelebilir; sen bu iyi ahlâkı ananın ak sütü ile kazanmışsın' KB 420 (5881).

Yıkarıda Kutadgu Bilig'den alınan örnekte belirtilen örüng *süt bile kirdi edgü ḳılıḳ* "beyaz süt ile girdi iyi yaratılış" cümlesinde *örüng süt* "beyaz süt" > "helal süt" anlamı ortaya çıkmaktadır. Burada *ürüŋ* > *örüng* "beyaz" kavramı "helal" kavramının üzerine şemallanmıştır. Bu durumda *ürüŋ* "helal" kavramının epistemyolojik ve ontolojik uygunlukları aşağıdaki gibi önerilebilir:

Maddenin beyaz olması maddenin açık renkli olmasıdır.
Maddenin açık renkli olması maddenin temiz olmasıdır.
Maddenin temiz olması maddenin helal olmasıdır.

'Doğru'

Ürüŋ kelimesinin 'doğru' anlamında kullanıldığı aşağıdaki cümlelerden görülmektedir:

ḳamuġ tegşürüldi törü öngdiler

ḳaralı ***örüngli*** *bir ök boldılar* KB 640 C384 (6492). Nizâm ve kanunların hepsi değişti; ak ve kara birbirinden farksız oldu. KB 465 (6492).

Köni sözde taştın sözüg söz time

Köni eğri fark ı ***örüngli*** *kara* B 652 A185 (6622). 'Doğru sözden başkasına söz deme; doğru ile eğri arasındaki fark beyaz ile siyah arasındaki fark gibidir. KB 475 (6622).

Saha Türkçesinde *ürüŋ-xara tılın etit* 'Birine kendi beyaz, siyah kelimelerini söylemesine zorlamak' => 'birine doğru, yanlışlarını, günahlarını itiraf ettirmek veya bir şey üzerine yemin ettirmek' (YRFS II 301) deyimi bulunmaktadır.

'İyi'

ikinti kara nom-(14)-lartın ırak kitip ***yürüng*** *nomlarıg tut-(15)-makka tayanıp::* AY 189 302[1] (IV.53b.).

(16) ikinti kara nomlartın ırak kitip (17) ***yürüng*** *nomlarıg tutmakka tayanıp (18)bütmiş bışmış bilge bilig p (a)ramı-(19)-tıg netegin bütürürler..kara nomlar-(20)-tın ırak kitip* ***yürüng*** *nomlarıg tut- (21)-mak yme kayu erür tip tiser* AY 190 304 (IV. 54b.).

(2)erür:: ***yürüng*** *nomlar erser::* AY 190 305 (IV. 55a.).

(20):: bo erür kara nomlartın ırak (21) kitip ***yürüng*** *nomlarıg tutmakka (22)tayanıp bütmiş bışmış bilge bilig (23) p (a)ramıtıg bütürmek::* AY 190 305 (IV. 55a.).

karaka yağuma ay kılkı ***örüng***

örüngke *kara terk yukar ol körüng* KB 426 A122 (4239). Ey ak-pâk tabiatlı insan, sen karaya yaklaşma; dikkat et, beyaza siyah çabuk bulaşır.' KB 306 (4239).

kara kul karası bolur beg ***örüng***

karalı ***örüngli*** *adırttı körüng* KB 224 C108 (2080). 'Siyah-kul rengidir, bey-beyaz olur; siyah ve beyaz böyle ayırt edilmiştir' KB 157 (2080).

karaka yağuma ay kılkı ***örüng,***

örüngke *kara terk yukar ol körüng* KB 426 A122 (4239) Ey ak-pâk tabiatlı insan, sen karaya yaklaşma; dikkat et, beyaza siyah çabuk bulaşır.' KB 306 (4239).

Ürüŋ *ıt üöğüüte, erien ıt eleğe, xara ıt xaad'ıta, d'e, buolları gınna-bu üöhee doydu bahılıga Uluutuyar Uluu Suorun toyon d'ono ımsılara bert buolan baççа elbex kelbitter dien, bu orto doydu bahılıga Uluu Kudaŋsa oburgu kihirgehe bert buolan elbex d'onu ıŋıran baran kıayan ahappata dien.* P. Oyuunuskay. YRFS II 352.

'Parlak, Aydın'

Ürüŋ kelimesinin 'parlak' anlamını aşağıdaki *yürüng yaltrıklıg* 'parlak ışık' ifadesinden görmekteyiz:

..tüz- (4)-dem yigi sedreksiz.. karlıg tag teg (5) tişingiz ol.. tüp tüz yıldırga erte (6) ***yürüng yaltrıklıg.****..kkrsiz mün- (7)-süz tokılıg..arıg süzük közüngüz ol..* AY 209 347[1] (V.2a).

Saha Tükçesinde ***ürüŋ*** *küne ölböödüyde* harfen 'Onun beyaz güneşi donuklaştı' => 'aydınlık hayatı kararmaya başladı' => 'ölüm sınırında olmak, ölüm arasında kıl payında olmak' Örneğin:

Timire-timire küöreyde. ***Ürüŋ*** *küne ölböödüybütün kenne oŋoçoloox uolattar kiiren bıhaatılar.* II 298.

Eski Türkçede, Altay Türkçesinde, *yarγyn, yarqyn* 'şafak' sözcükleri Genel Tükçedeki *yar-, yary-, yaru-, yarγy-*'ışıldamak, aydınlanmak' gibi birçok türevleriyle karşımıza çıkmaktadır.

Genel Türkçe ve Eski Türkçeniny *yar-*'ışıldamak, aydınlanmak' Sibirya Tatar Türkçesinde *yarḳın, yarıḳ* (Eski Türkçe *jaruγ*) 'ışık, ışıklı' (Tumaşeva, 1961:120), *yarıl-*(sadece *tañ yarıl-*) 'aydınlanmak' (1961:16). Bugüne kadar, en azından Povoljye diyalektlerinde *yarıt-, yarıt-*'aydınlatmak, ışıklandırmak' kaydedilmemiştir, halbuki onun paralelleri yakın dillerde bulunmaktadır: Karayim Türkçesinde *yarıt-*'aydınlatmak'; açıklamak'; Nogay Türkçesinde *yarıt-*'tatmin etmek' ('aydınlatmak, ışıklandırmak'tan), Hakas Türkçesinde *çarıt-*'ışıklanmak', 'yakmak', Altay Türkçesinde *d'arıt-*. Eski Tatar Türkçesinde *carıt-* fiilinin bulunduğu Udmurt diyalektinde *zard'n'* 'aydınlanmak, ışıldamak' tanıklık etmektedir (Nasibullin 1978: II, 5).

'Çarlık Askeri'

Saha Türkçesinde verilen aşağıdaki örneklerden görüldüğü gibi *ürüŋner* 'beyazlar' ifadesi ile genel olarak 'Çar'a hizmet eden askerler' kast edilmektedir:

Biirde xaraŋa sis ortotugar alta uon attaax ***ürüŋner*** *tarbax kurduk seleleen kulunnuu uurdaran ihellerin uun utarı körsö bierde. N. Tügünüürep* YRFS I 248.

Ürüŋner *künüs biirde kıhıllar onnulara oŋoybutun körönnör, xalaxayı xarbaatıla. İ. Danilov* YRFS II 46.

Ürüŋner*, belemŋe köŋül körüleen, ıytan orduk olorbuttara, kıtara uoybuttara, tağılların tarğappıttara.* B. Bootur YRFS II 176.

Bu kemŋe ***ürüŋner*** *onon-manan bıgıalaspıttar. Öhü-saahı sitiherge urut kistemmit tiisterin ahağastık kileppitinen barbıttar.* (XS) YRFS II 188.

Bili öröpküömneriehen örgöybüt ***ürüŋŋer*** *kurduk tiriibin süleeyeller.* (XS) YRFS II 193.

Buluŋ diekinen ***ürüŋner*** *töbölörün kötöğön ereller.* B. Bootur YRFS II 204.

Tüüleeği kıhıllarga teben bierbippitin ***ürüŋner*** *billexterine, miigin, ehigini dağanı ölörüöxtere* B. Bootur YRFS II 247.

Ürüŋ sözcüğü Türk dilinin renk bildiren en eski sözcüklerden biridir. *Ürüŋ* sözcüğü günümüzde çağdaş Türk lehçeleri içinde Saha Türklerinin dilinde korunmuştur ve yaşamın her alanında 'beyaz' anlamında ve diğer yan anlamlarıyla etkin bir şekilde kullanılmaktadır. *Ürüŋ* sözcüğü Eski Türkçe metinlerde, Köktürkçede, Eski Uygurcada ve İslâmî çevre metinleri Karahanlı döneminde etkin bir şekilde kullanıldığı tanıklanmıştır. Sözcüğün kökeni ile ilgili farklı açıklamalar vardır. G. Clauson, *ürüŋ* sözcüğünü 'genel anlamda 'beyaz' şeklinde belirtmiştir (Clauson, 1972: Dis ARN). Sözcüğün en eski kullanımı Köktürk ve Eski Uygur metinlerinde *yürüŋ* biçiminde karşımıza çıkmakta ve bu biçimin başındaki y-sesi T. Tekin tarafından "Türk Dillerinde Önseste y-Türemesi" adlı makalesinde türeme ses olarak belirterek Eski Uygurca *yürüŋ* ~ *ürüŋ* Ana Türkçede **hürüŋ* olduğunu ve Halaççada *hirin* biçiminde (=

Moğolcada ür 'tan, şafak', fakat bunun Halaççada *ür* olduğunu belirtmiştir (Tekin, 2013: 257). T. Gülensoy *ürüŋ* sözcüğünü: "Ürün: '1. Doğadan elde edilen, üretilen yararlı şey, mahsul' ET. (Uyg.) *yürüŋ (yörüŋ)* 'beyaz ya da gümüş rengi' ~ürüŋ ~ OT. *yürüng* 'beyaz' (DLT) < *(h+) ür-/ö:r* 'yükselmek, büyümek' +*-(ü)n [<*hürüŋ* 'beyaz' (T. Tekin)] An. ağl.: ürün '1. otlakta, dağda, yerinden koparılmadan kuruyup kalmış ot; 2. yazın biçilerek damlara doldurulup kışın hayvanlara yedirilen meşe yaprağı; 3. çürümüş ot; 4. süt ve süt ürünlerine verilen genel ad; 5. sağmal hayvan; 6. sık orman; 7. kelepir; 8. çokluk' (DS XI, 4071) ~ *ürüŋ* (Yak.) > Halh. *Hurun, hirun, hirin* = Moğ. *ür*, Halh. *ür*" şeklinde belirtmiş ve Nişanyan'nın (SS, 462): "*ürün* YT (1935); semere, mahsul <ÜRE-" şeklindeki açıklamasını T. Tekin'in Tü. (Uyg) *ürün, yürün* 'beyaz' < **yürüŋ* örneğini göstererek (Mak. I, 207) Nişanyan' ın *üre*-fiilinden türetiliş biçimi açık olmadığını belirtmiştir (Gülensoy, II, 996).

Ürüŋ sözcüğünün ve ondan türeyen türeme sözcüklerin tarihsel ve çağdaş Türk dilindeki kullanım alanları, temel ve yan anlamlarını araştırdığımız ve idrak anlambilimi yöntemleriyle tahlil ettiğimizde *ürüŋ* sözcüğünün kökeni, "beyazlık" anlamının, "mahsul, tohum' ve diğer anlamlarının kökenini tahmin etmek mümkün olacaktır.

Ürüŋ kelimesinin "beyaz" anlamında günümüzde sadece Saha Türkçesinde ve Halaç Türkçesinde korunduğunu görmekteyiz. Onun dışında *ürüŋ* renk adını bildiren kelimenin Anadolu Türklerinin halk ağızlarında süt, ayran, yoğurt anlamında kullanıldığı gibi, Çuvaşlarda "ayran" anlamında "uyran", Kazak, Kırgız v. b. lehçelerinde *ürüŋ-> uyran >ayran* şeklinde gelişerek beyaz renkteki içecek adı olarak kullanılarak korunduğunu varsayabiliriz. "Ayran" kavramının etimolojik olarak *ürüŋ* kelimesinden geldiği Orta Asya Türkleri süt ürünlerine 'süt", "ayran", "kımız", "kımıran" gibi hayvanlardan sağılan beyaz sıvı içecekler için genel bir ad olarak *aḳ* ve *aġarġan* 'ak, beyaz', 'ağaran, beyazlanan" biçiminde söylenmektedir. Bu *aḳ /aġarġan* kavramları süt kavramının beyaz renkte olma özelliğiyle süt yerine kullanılarak metonimik bir anlatımla gelişmiştir. Buradan yol çıkarak VII.-XI. yüzyılda *ürüŋ* sözcüğünün de 'beyazlığı' bildiren kavram olma yanısıra, 'süt' kavramının beyazlık özelliğinin metonimik anlatımıyla 'süt' anlamında veya tıpkı *aḳ* ve *aġarġan* kavramları gibi genel toplayıcı olarak süt ürünleri için kullanılması doğaldır. Ana Türkçeden çok erken zamanda ayrılan Saha Türkçesindeki bu *ürüŋ* kavramı günümüzde 'beyaz' anlamı yanı sıra 'süt, ayran, yoğurt, kaymak gibi sıvı süt ürünlerinin çeşitleri için de kullanılmaktadır. Ana Türkçeden çok erken zamanda ayrılan Çuvaş Türkçesinde 'beyaz' kavramı için şura sözcüğü kullanılmakta olmasına karşın, *uyran* sözcüğünün 'ayran' kavramı için kullanımakta olduğunu görmekteyiz. Kutadgu Bilig'de *ürüŋ* sözcüğüne *örüŋ* biçiminde rastlamaktayız. Burada *ürüŋ > örüŋ* gelişmesinde söz başı ünlü genişlemesi söz konusudur. *Ürüŋ* ve *uyran* sözcüklerinin aynı kökten gelişip gelişmediğini anlamamız için T. Tekin'in makalesindeki söz başı *y*-türemesine göz atarsak *ürüŋ* sözcüğünün başına *y*-gelerek *yürüŋ* biçiminde kullanıldığını Köktürkçe ve Eski Uygurca kaynaklardaki metinlerde görmekteyiz. Günümüzde Saha Türklerinde *ürüŋ* biçimini koruyan bu renk işareti Türk coğrafyasında çok yaygın kullanılan "ayran" "beyaz renkteki süt ürünü olan içecek" biçiminde kendini koruyagelmiştir. *Ayran* kavramının tarihsel gelişimini şu şekilde tahmin etmek mümkündür:

**hürüŋ > ürüŋ > yürüŋ > uyrun/örüŋ > uyran/öreŋ > åyran > ayran.*

Kutadgu Bilig'de beyaz kavramına *örüŋ* biçiminde görmekteyiz. Çuvaşçada 'ayran' anlamında *uyran,* Özbekçede o'ya yakın telaffuz edilen åyran biçimine rastlamaktayız.

Örüŋ renk kavramı eski Türkçede metallerin, kuşların, hayvanların, bulutun, köpüğün, saray, saç, kitabın, dişin, giyim ışığın beyaz rengini bildirmek için kullanılmış olduğunu görmekteyiz. *Örüŋ* sözcüğü sadece maddi nesnelerin rengini bildirmemiş olup, aynı zamanda manevi boyutta da kullanıldığını kutsal kitap için *yürüng arıġ edgü nomlar* şeklinde ve tanrıça için *yürüng kuşatrı* "beyaz kuşatri" aslında kutsal 'kuşatri' şeklindeki kullanımlardan görmekteyiz.

2.1.1.2. aḳ

Proto-Tü. ***a:q** ****aγaq**-? 'beyaz' (Tenişev 598); KökTü. viii. yy. **(a)k** (KT D35, KT D36, KT D40, KT K2, KT K3, KT K9, KT K5, KT K6), Mani.Tü. ç. ix. yy. **āḳ** 'beyaz': *ak at, āk bisi kulunlamiş;* (IB 2); Bud.Tü.ç. ix.-x. yy. **aḳ** 'ak, beyaz' (TT I 13, 159, TS 29-EUTS), *aḳ bi* 'kır at, beyaz at' (TS 7-EUTS), **aḳ** 'kır at' (Alt.Gr 295-EUTS), **ak:** *ak turuşlug* (AY 14/3); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı: **aḳ**: 1. 'Ak, herşeyin beyazı' Oğuzca. Öbür Türkler alacalı olan ata 'ak at' derler, 2. **Aḳ:** *aḳ saḳal er* = 'saçı, sakalı ağarmış olan adam' Oğuzca, *Aḳ say:* Bir yerin adı, *Aḳ Terek:* Yağma ülkesinde "Ila (Ilı) suyu üzerinde bulunan bir geçit, bir köprü (DLT I 81), **āq** 'white' (DLT-Dankoff-Kelly-Index 10); Harezm: xii. yy. **aḳ** 'beyaz' (ME 4 (4, 5) 99 (7), *aḳ boz boldı at, aḳ boldı aṭ* (ME 162/4, 5), 164/1, 5), *aḳlıḳ* (ME 162/5, 163/5), *appʺ aḳ* (ME 164/5), *aḳar-*(ME 163/5); xii.-xiii. yy. **ak** 'beyaz, ak; parlak, açık' (AKT-Borovkov 138,17; 68b,14; 125b,8), *aḳlıḳ* 'aklık, beyazlık' (AKT-Borovkov 67,8 RS I 114), **aḳ** 'beyaz' (MM 96); xiv. yy. **aḳ** 'ak, beyaz, beyaz tenli kişi' (KE-Ata, 3v15, 16v7, 49v1, 88r15, 21, 89r19, 142v5, 147r5, 147v8, 18 vs.), *aqar-*'ağarmak, aklaşmak, beyazlaşmak' (KE-Ata, 188v18, 171r12, 165v15, 99r15, 111r10, 167r16, 171r14, 33r12, 13, 100r4, 6, 8, *aqart-*'ağartmak, temizlemek, aklaştırmak' (KE-Ata 100v2; 171v4 Dizin14), *aqlıq* 'aklık, beyazlık' (KE-Ata 171v6 Dizin 15); **aḳ** 'aḳ, beyaz' (NF-Ata İndeks 38-12; 42-17; 53-4; 54-16; 55-1, 4; 56-7, 12, 15; 62-6; 66-2; 72-4, 5, 16; 73-1; 80-17; 82-12; 102-5; 108-14; 153-6; 162-14; 216-2; 317-3; 319-10; 334-14; 216-2; 317-3; 319-10;334-1; 341-1,) *aḳ bol-*(NF-Ata İndeks 55-2), *aḳraḳ* (NF-Ata İndeks 57-7), *aḳar-*'ağarmak, aklaşmak, beyazlaşmak' (NF-Ata İndeks 285-17; 66-9; 282-8; 394-9), *aḳlıḳ* 'aklık, beyazlık' (NF-Ata İndeks 389-13); **aḳ** 'ak, beyaz' (HŞ 6/1, 269/1, 9/1, 141/3, 153/5) *aḳ közlüg, aḳ saḳaḳ* (HŞ 4082, 3220), EKıp. ç. xiii.-xiv. yy. **aq, ax**: (CC weiss "albus" 92,26; 130,22 l, *aq qoryašyn* Zihn "stagnum" 84,12. *axča* weisslich 119, 23. *boz-ax.* (CC-Gronbech 39), **aḳ** 'beyaz, ak': *aḳ gülleri* (GT 27b-4), *aḳ it-*'beyazlaştırmak, temizlemek' (GT 75a-2), **aḳ** 'beyaz' (KK 3, 4, 74, 80); MKıp.: **aq:** *aq ajyyr* "Syriusz (Akyıldız)", ***aq*** *bozaṭ kök bozaṭ* 'küçük ayı takımyıldızındaki iki yıldız' (BM-Zajaczkowski 7, 22), **aġ** (I) 'ak, beyaz' (BV-Toparlı ve diğerleri, 2007: 4), **aḳ** 'ak, beyaz' (BV, DM, İM, İN, KF, KFT, Kİ, MG, MS, RH, TA-Toparlı ve diğerleri, 2007:4), *aḳ aş* 'as denilen derisi makbul hayvanın ak renklisi, kakım' (İH-Toparlı ve diğerleri, 2007:5), *aḳ aygır* 'Yemen taraflarında görülen bir yıldız' (BM, Kİ, TZ-Toparlı ve diğerleri, 2007:5), *aḳ az* 'bacaklarında beyaz lekeler bulunan sarı at' (Kİ-Toparlı ve diğerleri, 2007:5) *aḳ bal* 'arı balı' (DM-Toparlı ve diğerleri, 2007:5), *aḳ pars* 'beyaz pars' (Kİ-Toparlı ve diğerleri, 2007:5); xv. yy. **aḳ** 'beyaz' (KK 80); *appaḳ* (KK 3), *aġardı* (KK 4), *aḳ kişidir* 'beyaz tenlidir' (KK 74), *aḳlıḳ* (MS 9); Doğu Tü.: xv.-xvi. yy.

aq "white": *aq öy* 'felt tent' (BN 91b, 220a, 330a Index), *apaq* 'snow white' BN 240b Index), *aqar*-"be white" (BN 142b Index), *aqart*-'whiten' BN 340b Index), xvi.-xvii. yy. **ağ**: *ağ* örge, *ağ* öy, *ağ baba, ağ bazargan, ağ başlığ, ağ buğka, ağ beyt,* **ak**: *ak örge, ak öy, ak baba, ak bazargan, ak başlığ, ak buğa, akça, akçıl, ak sünek, ak saray, ak sonkur* (Sang. Index 35); Batı Tü.: xvi. yy. **ağ** 'beyaz' (DK-Dizin 3), **aḳ:** 'ak, beyaz' (DK-Dizin 7); *ağar*-'ağarmak' (DK-Dizin 3), **aḳ**: 'ak, beyaz I 80[b] ach biancho' *aḳ ḳatran* 'ak katran, terebentin', *aḳ neft* 'petrol', *aḳ saçlı* 'ak saçlı' (FFA-Adamović 128); xvii. yy. **aḳ** "beyaz, sipīd, sifd, sifīd, > albus' (MT-XVII.İT); Çağdaş Tü.: xix. yy. Altay Aladağ Şivesi: **aĸ (ak)** 'beyaz, inançlı, suçsuz; temiz', *ak cer* 'temiz yer' (ormanlık olmayan), *ak palık, ak sarıg, ak çarlaak; ak kaylık* 'martı', *ak paştu, ak paştıg, ak pastıg* 'beyaz saçlı', *ak töş* 'ördek'; *ag-aru* 'kutsal', *ak cаŋdak* 'ormansız yer'; *ak kur* "havlu', *ak kinder* 'tembellik' *ag-aldı* 'kakım', *ak aksır* 'erkek ördek türü', *ak korgaçın* 'kalay'; *ak tabak azıg* '3 yaşına kadarki ayı', *ak küündü* 'iyi yürekli, hayırhah'; *ak ködenek* 'kuş'; *ak kıladı* 'şahin' (fare yakalayan); *ak şimçigiş* 'iskete, baştankara'; *ak por* 'beyaz kır', *ak kozan* 'beyaz tavşan', *ag-oy* 'beyaz kır'; *ak toktan* 'sevgi, okşayış', *ak pulut* 'bulut', *ak toy* 'beyaz kil'; *ag coluçak* 'havai, hoppa'; *ak kiik* 'sayga, geyik'; *ak kır* 'beyaz kır; *ak sanan* 'hayır gösteren'; *Ag-Ene* 'Ülgen'e dünyayı nasıl yaratacağını öğreten ve bir daha ortaya çıkmayan tanrı', *nurtka agı* 'yumurtanın akı', *kös agı* 'gözün beyaz kısmı', *ak cargı püdürdi* 'işin gerçeğini ortaya çıkarmak', *Ak talay* 'Ak deniz', *ak taşkıl* 'ak tepe', *ak yep* 'beyaz ev', *ak örge* 'beyaz saray', *ak tuban* 'beyaz sis', *ak kazın* 'beyaz kayın', *ak kan* 'ak han', *ak yet* 'beyaz ten' (AAŞ 11); xx.-xxı. yy. Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: **aĸ (ak)** 1. 'beyazlık, ak, beyaz': *ak çamça* 'beyaz gömlek', *ak sur* 'mavimsi', 2. 'yumurta, gözün beyaz kısmı'; 3. mec. 'haklılık, suçsuzluk'. 4. *ak bıyan* 'bolluk, iyilik'. 5. mec. 'at'; 6. *ak cer* 'ormansız yer' (AltTS 22), *ak çaazın* 'beyaz kağıt', *ak koyon* "beyaz tavşan" *ak kalaş* 'beyaz ekmek', *ak carıkta* 'bu dünyada' (RAltS 25), Hakas Tü.: **ax (ah)** I. 1. 'ak, beyaz', *ah plat* 'beyaz başörtü', *ah-arah* 'beyazımsı, beyaza çalan', *ah hamahtığ* 'ak alınlı, beyaz akıntılı (hayvan)', *ah pastığ* 'ak başlı, saçı beyaz', *ah sur* 'açık gri, kül renginde', *ah sıh* 'süt gıda', *ah toy* 'sonbaharda kış için yeniden badanalanmış eve dönmeyi kutlama bayramı', *aktar* 'komünizm karşıtları, Çar yanlıları', 2. Folk. 'güzel, alımlı, gösterişli, göz alıcı', *ah hurçuh* 'kadın süs eşyası', *ah örge* 'göz alıcı saray', *ah mal* 'güzel hayvanlar', 3. 'ak, kır, beyazlamış, *ah harah* 'ak gözlüler (Hakas inanışlarına göre höyük evlerinde kendilerini diri diri gömen mitolojik bir halk): *ah harah çurtu* 'höyük (ak gözlüler evi)', *ah pahsar* 'ardıç kuşu', 4. 'kır, boz (at)', *ah at* (kır at), 5. mec. 'masumiyet, suçsuzluk'; *ah çayaan* 'Budizm'; *ah çayaannığ* 'Budizm inancında olan', *ah sarığ* 'baba tarafından akraba kişi', *ah sığ* 'sütten gıda', 6. 'sarışın', 7. a) 'yumurta akı', b) 'albümin', c) 'göz akı', *harah ağı* 'göz akı', *nımırha ağı* 'yumurta akı', *ah-tik* 'şaşkınlık': *horıhhannañ ah-tik turça* 'korkudan dona kaldı' (HakTS 31), *ah plat* 'beyaz başörtüsü' *ah hleb* 'beyaz ekmek', *ah it* 'beyaz et', *ağı* 'beyazlık', *harnıŋ ağı* 'karın beyazlığı', *ah sır* 'beyaz boya/badana', *ah hozan* 'beyaz tavşan', *ah tastaanı* 'misafir' (RHakS 54), Şor Tü.: **ak** 'beyaz': *ak* çakkıy 'kardelen çiçeği', *ak kaylık* 'martı', *ak kiyik* 'ren geyiği, maral', *ak kiyiktiŋ müüzü* 'Ren geyiğinin boynuzu', *ak kiyik palazı* 'ren geyiğinin yavrusu', *ak-kor* 'açık doru', *ak-kor at* 'açık doru at', *ak taştagan* 'göz bebeği', *ak palık* 'mersin balığı' (ŞS 4), Teleüt Tü.: **ak** 1. 'ak, beyaz', 2. 'açık renkli', *ak d'arık* 1. 'evren, âlem, dünya', 2. 'parlak ışık', *aktu* "temiz, masum, suçsuz, günahsız', *ak palkaş* 'beyaz kil, lüleci çamuru' (TelAS 3-4), Tuva Tü.: **aĸ (ak)**

'beyaz' *ak har* 'beyaz kar', *ak adıg* 'beyaz ayı', *ak hleb* 'beyaz ekmek', *ak hep* 'beyaz çamaşır', *ak pös* 'beyaz kumaş', *ak dün* 'beyaz gece', *ak çayt* 'kör edercesine beyaz', *ak at* 'kır at' (TuvRS 49), *ak aldın* 'beyaz altın', *ak hömür* 'beyaz kömür', *ak buduk* 'aklık, beyazlık', *ak (öŋ), akkırı* 'ağartı, beyazlık' (RTuvS 37); Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **ак (аḳ)** 1. 'beyaz'*aḳ ayıu* 'beyaz ayı', 2. *aḳ, yaḳtı* 'açık renkli' *aḳ töndär* 'beyaz geceler', 3. *aḳtar* 'beyazlar' *aḳtar sigende* 'beyazlar çekildiler' (RBS 48), Karaçay-Malkar Tü.: **акъ (аḳ)** 1. 'beyaz, açık renkli'/*Ḳarnı, sütnü neda melni türsünü kibik, antonimi: ḳara. Cuuundurġanlıḳġa, ḳara it aḳ bolmaz* (Nart söz). 2. 'Davranış bakımından temiz, suçsuz'/*Taza niyetli, tersligi bolmaġan.* 3. *Grajdan uruşnu birinçi cıllarında: Rosseyde zakonlu vlastnı cangıdan orununa salır üçün küreşgenleni yüsünden aytılġandı. Aḳ gvardiya. Aḳ ofitser.* 4. 'Yüklem görevinde kullanılır: yüzünün rengi kaçmış, mat (yüzün rengi hakkında)'*Ḳansız, saz* (KMTAS I 96), Karakalpak Tü.: **ақ (аḳ)** 1) 'beyaz' *aḳ* şıt "beyaz çit", *aḳ tamaḳ* "beyaz boyunlu", *aḳ sarġılt* 'açık sarı', 2) *Aḳ cürek* a) 'temiz kalpli', b) 'şefkatli, merhametli', *aḳ keuil* 'içten, samimi, açık sözlü', 3) 'gözün, yumurtanın akı', *közimnin aġı-ḳarası* 'gözümün göz bebeği', 4) 'beyazlık', *közimdi aḳ bastı* 'gözümde beyazlık oluştu', *aḳlar* 'Beyazlar (Çarlık askerleri)', *aḳ ayaḳ* 'yalancı, sahtekar', *aḳ ayaḳlıḳ* 'yalan, sahtekarlık', *aḳ saray* 'saray' (KKalpRS 31), Karayim Tü.: **ак** 'beyaz" (KarT 226), Kazak Tü. **ақ (аḳ)** 1. *Ḳardıŋ, süttiŋ tüsindey appaḳ tüs.* 2. *Adal, künäsiz, jazıḳsız. // Şaş, saḳal-murttıŋ bozaŋ tartḳan talşıḳtarı. // Jumırtḳanın sarısın ḳorşap turğan uızı. // Közdiŋ ḳaraşığın ḳorşap turğan bölïgï. // Közge tüsken şel. // Aḳıret kebïn // Ayran-süt. // Patşa ükïmetïn jaḳtauşı äsker. // Doybınıŋ tası, şahmattıŋ figurası.* (KATS I 211), Kırgız Tü.: **ак (аḳ)** I. 1. *Kardın, süttün tüsündöy tüs. Ak bulut. Ak kagaz.* 2. *Taza, çın peyildüü, camandıgı ce caman niyeti cok, aramzalıgı cok. Ak emgek. Peyli ak.* 3. *Künöösüz, cazıksız.* 4. *Kontrevolyutsiyaçıl, sovet biyligine karşı araket kıluuçu ce sovet biyligine karşı bagıttalgan. Ak armiya. Ak gvardiyaçı. Aktar.* 5. *Şahmat, doybu oynundagı kara tüstögü figuralardın karşısında oynoluuçu figuralar. Ak menen oynoo. Ak korol'* 6. *Ayran-süttün calpı atı.* 7. *Közdün karegin kaptap kalgan çel. Közün ak bastı. Közünö ak tüştü.* (KırgTTS 33), Kumuk Tü.: **акъ (аḳ)** *aḳ kömür* 'beyaz kömür', *aḳ et* 'beyaz et' (RKumS 29), Nogay Tü.: **ак (ak)** I. 1. 'beyaz' *ak balşık* 'beyaz kil', *ak turp* 'beyaz turp', *ak yavlık* 'beyaz yazma', *ak yal* 'ak yeleli (at hakkında), 2. 'kır renkli' *ak şaşlı* 'kır saçlı', 3. *ak ayranday* 'beyaz ayran gibi, bembeyaz', 4. 'beyazlık' *ak tüsüv* 'göze beyaz leke düşmek', 5. 'beyaz kısım' *yumırtkadıŋ agı* 'yumurtanın akı', 6. mec. 'temiz, lekesiz' *ak köŋili* 'temiz kalpli', *aklar* 'Çar askerleri', *ak süyek* 'beyaz kemik: feodal üst düzey, aristokrasi, asiller', *aktı karadan ayırıp bilmev* 'akı karadan ayırmayı bilmemek' (bilgisiz, cahil olmak), II. 1. 'hak, gerçek, hakikat, doğru, hakiki' *ak söz* 'doğru söz, gerçek', 2. 'hak' *seniŋ ne akıŋ bar dı?* 'senin ne hakkın vardı?', III. 1. 'ödeme, ödenek' *akın berüv* 'ödemek', *kıyın ak* 'emek için ödenek, maaş', 2. 'fiyat, eder, değer' *akı ne?* 'ne kadar' *akın arttıruv* 'fiyatını artırmak' (NogRS 32), *ak yavlık* 'beyaz başörtü', *ak ötpek* 'beyaz ekmek', *aḳ et* 'beyaz et (kus eti)', *aḳ* şaytankulaḳ 'beyaz mantar' (RNogS 43), Tatar Tü.: **ак (ak)** I. 1. *Kar, söt, akbur tösendäge, kirese, kara. // Ak materiya,* 2. *Kar, söt häm akbur tösenä yakın açık tös,* 3. Çal. 4. Çista, kersez, // Eçkersez, saf, gönahsız, 5. *Kontrrevolyutsiyon, Sovet hökümätenä karşı bulgan, Ak armiya, Ak ofitser // Aklar: Kontrrevolyutsiyonerlar, akgvardiyaçelär, revolyutsiya häm Sovet hökümätenең doşmannarı,* 6. *Yagımlı, cılı, Ak süz belan, açık yöz belan karşı al'u,* 7. *Bähetle, rähät, kaygı-häsrätsez,* 8. *Aklar: Şaşka, şahmatnıŋ ak yaki*

açık töstäge figuraları, 9. İke yaki öç *süzdän torgan kayber zoologiya häm botanika atamalarınıŋ berence kisäge: ak ärem, ak gömbä, ak borçak, ak çırşı, ak tıçkan, ak tölke, ak ayu,* II. *Küzneŋ närsä belän dä bulsa zararlanuınnan yaki avırudan soŋ mögez katlavında bula torgan aksıl tap, 2. Ak arakı 3. Söt häm söt produktları* (TTAS I 31-32)**;** Güney-Doğu: Özbek Tü.: **oқ (åḳ)** I. 1. *Ḳår, süt, pahta rangidagi: åḳ doka, åḳ ḳağaz, åḳ nån/Şu tusga måyil, tiniḳ (yüz, badan tusi haḳida): åḳ badan, åḳ tanli, åḳ yüzli, åḳ bilak: ḳolini sovuḳ suvga urmaydigan, faḳat öziga årå beradigan (ayål haḳida) 2. Arå̊ḳ. 3.. Pådşå tarafini åluvçu, kontrevolyutsion: åḳ amaldårlar, åḳ gvardiyaçilar, Åḳlar: åḳ gvardiyaçilar.* 4. *Åhirgi, tåza (ḳoldan çikariş yåki pardåzlaş üçün ḳilingan åhirgi iş haḳida)* // *Åḳka köçirmaḳ* 5. *Günåḥsiz, şa'nigä dåğ tüşmagan kişi/ Toğri, yahşi iş, haḳiḳat: Åḳ-ḳåräni tanigan. Åḳdan ḳårani acratmåḳ yåman bilan yahşini, dost bilan düşmanni, fâyda bilan ziyånni farḳlamåḳ, tüşünmåḳ* 6. *Åḳargan tük, moy, såç va såḳålning åḳargan ḳismi: såçning aḳi, såḳålning åḳi, Såçiga (yaki såḳåliga) åḳ kirgan (yåki tüşgan, åralagan) såçi yåki såḳåli åḳara båşlagan,* 7. *Közning ḳåraçiḳni oragan tiniḳ rangdagi ḳismi: közning åḳi,* 8. *Ba'zi kasallik naticasida köz ḳåraçiğida paydå boladigän åḳiş dåğ, parda. Uning köziga åḳ tüşibdi. 9. Tuhumning åḳsil måddasi* (ÖTİL I 557), Yeni Uygur Tü.: ناق **('aḳ)** 1. *Pahta, ḳar yaki süt räŋdiki; ḳarınıŋ äksi: aḳ häsä. Aḳ un. Aḳ ḳäğäz.* 2. *Sirti, körünüşi aḳ reŋge mayil: aḳ yüzluḳ, aḳ bilek. Aḳ alma.* 3. *Het yezilmiġän ziraät terilmiġan; bikar, boş: aḳ bet. aḳ yär.* 4. *Pak, gunahsız: oġri ölgüçe aḳmän dep turar* (UTİL I 124)**;** Salar Tü. ***ax*** **(ah)** 'beyaz' (SY 16), Sarı Uygur Tü.: **aқ (aḳ)** 'beyaz' *aḳ tavar* 'beyaz Çin kumaşı', *aḳ at* 'beyaz at' (YJU 13), *Aḳ ḳ`anniŋ ḳızı* "Ak Han'ın kızı", *Aḳ ḳaya bağırı* "açık renkli kaya tarafı" (folklor) (YJU 36), Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: **aғ (ağ)** I. 1. *Gar, süd, täbaşir ränkli (gara äksi). Ağ saç. Ağ köpük.* 2. *Tämiz, yazılmamış. Ağ kağız. Ağ däftär.* 3. *Közün buynuz täbägäsindä ämälä kälän ağımtıl läkä (hästälik). Közünä ağ kälmäk.* 4. *Kümüş, yahud ağ metaldan käsilmiş (pul). Ağ pul.* 5. *Äksingilabçı, ağgvardiyacı mä'nasında. Ağ gvardiya. Ağ zabit. Ağ goşunlar.* // *mä'nasında çäm şäklindä; Ağlar-ağgvardiyaçılar, äksingılabçılar.* 6. *İs. mä'nasında çäm şäklindä. Ağlar-garalardan färgli olarag, açıg ränkli damalar ya şahmat figurları.* 7. *İs. mä'nasında çäm şäklindä: Ağlar-ağ irgä mänsub olanlar, avropalılar.* 8. *İfrat, mübaliğäli, açıgdan-açığa mä'nasında. Ağ yalan. Ağ böhtan* (ADİL I 34), Gagauz Tü.: **aқ (ak)** I. 1. 1) 'beyaz' *ak sakal* a) 'beyaz sakal', b) 'tecrübeli, bilge', 2) 'temiz', 2. 1) 'gözün beyaz kısmı' 2) 'yumurtanın beyaz kısmı', 3) 'beyazlık' *ak benek* 'beyaz leke', *ak aaç* 'akçaağaç', *ak balık* 'perki, kalinos (balık türü), *ak kavak* 'beyaz kavak', *ak çil beegir* 'beyaz lekeli beygir', *ak şufa* 'cıva', II. 'gerçek, hakikat, doğru' *ak söz* 'doğru söz' (GRMS 35, GagTS 6), Türkiye Tü. **ak** 'Kar, su vb'nin rengi, beyaz, kara ve siyah karşıtı'. 2. 'Bu renkte olan', 3. 'Beyaz leke', 4. 'Bazı şeylerde beyaz bölüm': *yumurta akı, gözün akı,* 5. mec. 'Temiz', 6. mec. 'Dürüst', 7. mec. 'Sıkıntısız, rahat' (TüS 46); Türkmen Tü.: **aқ (a:k)** I. 1. *Garıŋ, meliŋ reŋki yalı reŋk, garanıŋ antonimi.* 'Karın, tebeşirin rengi, yalın renk, karanın karşıtı', 2. *Arasa, sap, päkize* "Arasa, saf, temiz", *Ak altın -Ak girmek-saç-sakgalıŋ agarıp ugramak, saça ak düşmek. Ak pata bermek -Ak tam bolmak -gatı gorkmakdan ya-da utanmakdan yüzüŋ reŋki gaçmak. Yoluŋ ak bolsun!-Ak* II. *Süyt-gatık, Ak* III. *Arpa-bugday* (TDS 33, TrkmRS 36).

2.1.1.2.1. *aḳ* Kullanım Alanı

VII.-VIII. yüzyıl:

KT D35, KT D36 **(a)k** (a)dg (ı)r (ı)g (Tekin, 2010: 34) KT D40 **(a)k** (a)tin (Tekin, 2010: 34).

KT K2, KT K3, KT K9 **(a)kin:** bin (i)p (Tekin, 2010: 36, 38).

KT K5, KT K6 **(a)k (ı)g**: bin (i)p (Tekin, 2010: 37).

IX.-X. yüzyıl:

AY 14 (3) **ak** turuşlug (4) ...[ta]kı tınl (ı)glarnıng (5) ... tip monılayu bitig.

ETŞ 35. 22. (36b)108. kiçig igidmek ketli **aḳ** ḳışıng az,

kişi ara edgülüg yolung alp (s. 298).

IB 5 Beg er yuntıngaru barmiş: Āk bisi kulunlamiş. Altun tuyuglug adgırlık yaragay (s. 18).

IB 19 **Ak** at karşısın üç bolugta talulapan agınka ötügke ıdmiş tir (20 s.).

TT VI 92. kün yorïγï ai ölütči, ārklig, taisui, sarïγ oruñuluγ, irpiz qudruqï, yumuzuγluγ biš türlüg topraq ärkligi, yir täñri qanïi soltun kök luu, oñdun **aq** bars, küntün qïzïl saγïzγan, kidin qara yïlan, altï qap yarašmazï, iki yigirmi ärkligi, topraqtaqï qarï bašlarï atlïγï yüzlügi, batïγdaqï aγuluγ luular, qamaγ yäklär, yilpiglär adïrtačï ärkliglär alqu yašarlar yoqadurlar (VI, 22).

XI. yüzyıl:

DLT I 81 **aḳ** sakal er.

DLT I 258 **aḳ** bulıt örlenüp.

DLT III 39 Kerip tutar **aḳ** torın.

XII. yüzyıl:

ME 4 (4) **aḳ** ḳ͡ızġıt boldı, ḳarışturuldı.

ME4 (5) **aḳ** ḳızıl-lıḳ-ġa/ ḳarıldı köng͡linge anıng͡ sẹvüglüki, kivrüldi ME 99 (7-8) ang͡a tẹ zgindi /**aḳ** dụ vāl-lıġ bụ rd içküni süzük ḳıldı.

ME 163 (4-5) **aḳ** boz boldı aṭ, **aḳ** boldı at/**aḳ** bozluḳ **aḳlıḳ**/kök boldı ME 163 (4) **aḳı aḳ** ḳạ rası ḳạ ra boldı.

ME 163 (5) egri boldı, **aḳardı/aḳ-lıḳ** yıġlındı bilig-sizlikdin ME 164 (1) **aḳ** boz boldı aṭ.

ME 164 (5) egri boldı anıng͡ közi /**aḳ** boldı **apṗ aḳ** boldı.

XII.-XIII. yüzyıl:

MM39 velī saç saḳal **aḳ** bélürtgen *karı taḳı n'étge-mén téyür érseñ *barı taḳı bolmadı muḳılıp tevbe rāst yunulsa* başıñdın yazuḳlar arı (s. 96).

AKT-Borovkov 138,17 ḳızıl taḳı **aḳ** yaḳutdın AKT-Borovkov 68b,14 ta'am bolur ḳardın **aḳraḳ** AKT-Borovkov 125b,8 yüzlär ol kün **aḳ** bolub....

AKT-Borovkov 67,8 **aḳlığı** yincü kābi wä ḳızıllıḳlı yaḳut käbi.

MM 39 velī saç saḳal **aḳ** bélürtgen *karı taḳı n'étge-mén téyür érseñ *barı taḳı bolmadı muḳılıp tevbe rāst yunulsa* başıñdın yazuḳlar arı (s. 96).

XIV. yüzyıl:

MS 14b/5 sol vaḳt şafaḳ ġāyib olġanda şafaḳ didügümüz 6) ol **aḳlıḳ** dur kim köküñ ḳıraġında ḳızıllıḳdan şoñra. (s.9).

MS 34a. 1) ni'metlerinden andan yuġay yüzüni aydaġay yā ilāhī 2) **aḳ** ḳıl yüzümi **aḳ** ḳılġan kün şāliḥlerüñ yüzüni ḳara ḳılma.

KE 36 (11) bıñarlaruñ bir nicesine gök arkasından inse şubḥ **aġardıġı** ol-durur ḳaçan ol bıñardan doġup gögüñ (12) bu yüzine çıḳsa gündüz aydınlığı olur (s. 80).

KE 37 (4) mağribe irse maşrıḳdan şubḥ **aġarur** andan ḳanadın direr ve ol ḳarañuluġı birbirine ḳatar iki avcına alur (s. 80).

KE 42 (102) (11) pes Ādem 'as zürriyeti ve oğlanları içinde saġ ve sayru ve görklü (13) ve çirkin **aḳ** ve ḳara gördi eyitdi yā rabbi bunları niçün düz yaratmaduñ (s. 83).

KE 44 (104) (13) yir yüzinüñ yoḳarġı ḳatından çorağından balçıġından (14) ḳızılından ḳarasından ve **aġından** yazısından ve taġından bir avuç aldı (s. 84).

KE 45 (105) (3) ol **aḳ** toprakdan kim yiriñ (s. 84).

KE 110 (90) (4) ṭoprağı silke duru (4) geldi sakalı **aġarmışıdı** ʿĪsā eyitdi öldüğüñde saḳaluñ **aḳ** mıdı eyitdi yigidiken öldüm velīkin (5) şimdi kim diri oldum ḳıyāmet ḳopdı sandum anuñ ḳorḳusından **aġardum** (s. 119).

KE 120 (2) tanrı taʿālā üç bulut viribidi biri **aḳ** biri ḳızıl ve biri ḳara andan ol bulutdan bir ḳıġırıcı (3) ḳıġırdı kim yā Ḳīl işbu bulutlardan birisin üyürtlegil alġıl pes Ḳīl eyitdi şol ḳara buludı aldum (s. 124).

KE 168 (9) iki şaru (10) oḳ Kaʿbeyiçün eyleyelüm iki ḳara oḳ benümçün iki **aḳ** oḳ Ḳureyş ḳabīlesiyiçün (11) oḳlar (s. 168).

KE 174 (13) aḫşam namazın yatsu vaḳtında ḳılup bile cemʿ eyledi andan bularuñıla (14) giceledi tā irte doğınca irte namazın gey ḳarañuken anda ḳıldı ḳaçan irte gey **aġardı** buları (15) alup girü Mināya geldi (s. 151).

KE (8) görmesün pes İbrāhīm im geydi ve ol **aġarup** ḳoca olan oldı ḳaçan **aḳlıġı** gendüde (9) gördi (s. 161).

KE 222 (5).. Yüsuf **aḳ** (6) beñizlü ve görklü yüzlü ve ḳıvırcık saçlu ve ala gözlüyidi.

KE 396 ḳa- (5)-musın helak ḳılduġı irte **aġarduġından** gün doġmaḳ arasındayıdı (s. 280).

KE 634 (3) iki yol dartılmışdur bir **aḳ** biri ḳara ḳaçan görsem kim ol **aḳ** artar bilürin kim irtedür ḳaçan görsem (4) kim ḳara artar bilürin kim gicedür pes Süleymān aña eyitdi hīç göñlüñde var mı kim bizümile bile olasın (s. 377).

KE 723 (1) eşeğine baḳdı gördi kim süñükleri dağılmış şöyle **aġarmış** kim yıldurar pes gökden bir ün (2) işitdi (s. 421).

KE 725 (718) (5) ol köye geldi saçı saḳalı ḳara yiğit ve oğlanların ve oġlı oğlanların **aḳ** saḳallu ḳocalar (6) buldı (s. 422).

KE 750 (749) ol ferişteniñ öñinde bir taḫta asılmışıdı anuñ üzere (15) bir **aḳ** saṭır ve bir ḳara saṭır yazılmışıdı ol ferişte eydür ḳaçan görsem kim ol ḳara saṭır (s. 434).

KE 822 (11) ḳāzurlarıdı kim ṭonı ve bizleri yuyup **aġardularıdı** ve ḥavārī (12) ʿarab dilince **aḳ** nesneler olur ḫabar virdi (s. 470).

KE 823 (820) (1) er başına iki **aḳ** kirde çıḳardı ḳaçan susasalar eydürleridi (s. 470)

KE 830 (827) Sām (15) gürından çıḳa geldi ve saçınuñ yarısı **aġarmış** pes eyitdi (s. 473).

KE 831 (828) (2) kim dirildüñ ve ol vaḳtın saç ve saḳal **aġarmazıdı** ve Sām (3) biş yüz yaşamışıdı daḫı saḳalı ḳarayıdı (s. 473).

KE 944 (935) (3) anı gördi pes Kaʿbeyi ululadı ve **aḳ** aṭlas (4) birle örtdi (s. 526).

KE 55 (115) kim anuñ derisin sü[s]t eyledi (7) ve ḳarañu eyledi evvel derisi dırnaḳdan idi ve **aḳ** nūr gibidi (s. 90).

KE 36 (11) bıñarlaruñ bir nicesine gök arḳasından inse şubḥ **aġardugı** olur (s.80).

KE 37 (4) mağribe irse maşrıḳdan şubḥ **aġarur** andan ḳanadın direr ve ol ḳarañuluġı birbirine ḳatar ili avcına alur (s. 80).

KE 34 (6) ol **aḳ** yol kim gökdedür aña baḳuñ bir kez ol yaña (s. 79).

NF [38] (11) Qaçan kim (12) ḥacerü'l-esved yeringe tegdiler erse, Cebre'il *ʿas* uştmaḥdın bir **aq** taş keltürdi taqı İbrāhīm *ʿas*'qa (13) aydı: Bu taşnı Ka'be sengìrinde qodġıl kim bu taş ḫürmetlig taş turur, munung içinde ʿahdnāma bar turur ṭep aydı (s. 28).

NF [38] (15) èliglerini sürttiler taqı öngìn yazuqluġ kimerseler èliglerini sürttiler erse, ol **aq** taş qap-qaraboldı tèp (16) aydılar (s. 28).

NF [42] (17) **Aq** quşlar turur, uluġluqı qarluġaç [43] (1) endāzasınça. (s. 31).

NF [53] (4).. ve eger üstün barmaqqa qaşd qılsam, quş tèg havada uçar. Rengi **aq** turur. (s. 39).

NF [54] (16) Baqar-men, bir şaḫş bar, meḫāsini yarısı **aq** turur taqı yarısı qara turur. (s. 40).

NF [55] (1) Andım songì Hārūn qatında körer-men ḫalāyıq bar, baʿżısı **aq** tonluġlar, baʿżısı ala tonluġlar. (s. 40).

NF [55] (2) Qaçan kim bu ala tonluġlar bu arıqġa kirseler taqı ol suwqa çomsalar, tonları **aq** bolur. (s. 40).

NF [55] Ol (4) **aq** tonluġlar anlar tururlar kim ī mānlarını ẓulum birle qarışturmadılar, pāk tirildiler (s. 40).

NF [56] (7) Baqar-men, bir uluġ yaşlıġ abuşqa-saçı taqı meḫāsini cümle **aq** ermiş erdi (s. 41).

NF [56] (11) Andın songì körer-men, èkki türlüg ḫalāyıq bolur; yarımınıngì tonları kāġıd menìgizlig (12) **aq** turur taqı yarımınıngì tonları ala turur (s. 41).

NF [56] (15) Menim ümmetlerim kim **aq** tonluġlar turur, anlarqa taqı Cebre'il destur berdi (s. 41).

NF [57] (7) Kevşer ḥavżınga aqar, oqdın qatığraq aqar taqı suwı sütdin **aqraq** turur taqı ʿaseldin süçüg turur. (s. 42)

NF [58] (6) taqı içindeki suw sütdin **aq** turur (s. 46).

NF [66] (1) Birining͡ iḍişleri (2) cümle **aq** kümüşdin bolġay (s. 48).

NF [66] (8) Ming͡ yıl tamuġqa ot yandurdılar, tamuġ qızardı; ming͡ yıl [taqı] yandurdılar, tamuġ (9) **aqardı;** yana ming͡ yıl ot yandurdılar, tamuġ qarardı (s. 49).

NF [72] (3) Cümle çerigni taqıtmışdın song͡ bir on kişi qaldı, (4) aralarında bir **aq** qatır müngen bar erdi. (s. 53).

NF [72] (4) Nèçeme kim qaṣd qılsaq anlarġa qarşu, bir kimerse (5) kelür erdi, **aq** tonluġ kişiler, yaşıl ʿimāmalıġlar hēç Muḥammedke barmaqġa qoymas erdiler (s. 53).

NF [72] (1) Qnı sizing͡ arang͡ızdan ala atlıġ **aq** tonluġ erenler? (s. 54).

NF [80] (17) taqı tonlarını çıqardı, taqı **aq** tonlarını keydi (s. 59).

NF [82] (12) Peyġambarqa bir **aq** qatır birle ıḍa bèrip turur erdi (s. 64).

NF [102] (5) Tüşümde körür-men Peyġāmbar ʿas'nı **aq** ton keḍmiş, yüzi nūr qumıyur. (s. 74).

NF [108] Peyġambar ʿas dünyanı (14) cemʿ qılmadı, **aq** etmekdin toya yèmedi, sufrasında èkki türlüg ṭaʿām yèmedi (s. 78).

NF [152] (4) Üç ming͡ (5) **aqça** bèrgil taqı bir qul bèrgil, taqı bir qaravaş bèrgil (s. 106).

NF [152] (8) altı ming͡ **aqça** bèreyin taqı èkki qul taqı èkki qaravaş.. (s. 106).

NF [153] (5) kim dünyādın şehādat birle (6) çıqsam, bu **aq** meḥāsinim qızıl qanġa boyansa.. (s. 106).

NF [162] (13) taqı bu tèwe üzerinde (14) biq **aq** qubba bar yinçüdin, ẓāhiridin bāṭını körünür (s. 112).

NF [216] (1) Baqar Cebre'īl ʿ*as* bir **aq** qoçqar, uluġ moynuzluġ semüz qoçqarnı alıp (3) İbrāhīm peyġāmbar ʿ*as* qatınġa èndi taqı aydı (s. 148).

NF [282] Bir kün rūza (8) tuttu erse, kiprikinge tegi **aqardı**. Èkinçi kün rūza tuttı erse, tizinge tegi **aqardı,** üçinçi kün rūza tuttı erse, (9) cümle teni **aqardı**. Ol cihettin bu üz künge eyyāmu'l-biyż tèp aydılar. ʿArab tilinçe eyyāmu'l-biyż, **aq** künler (10) temek bolur. Bu üç künnüng͡ kèçeleri yaruq bolġan üçün bu künlerke eyyāmu'l-biyż tèp aydılar, tèmişler (s. 195).

NF [285] (16) Baqar bir abuşqa ermiş, arqası bükrermiş (17) saçı saqalı **aqarmış,** elgine ʿaṣāsını almış (s. 197).

NF [317] (3) Ey Bār Ḫuḍāyā, Mālikning͡ **aq** saçını tamuġ otınġa ḥarām (4) qılġıl tèdi (s. 219).

NF [319] (10) Baʿżıları **aq** mèveler turur taqı baʿżıları qızıl mèveler turur taqı baʿżıları sarıġ mèveler (11) turur. (s. 221).

NF [334] (1) Baqar, bir kimerse **aq** ton keḍmiş, (2) saçım tarayur. (s. 231).

NF [340] elīkin şaḥrāda otlaġan inek turur taqı teninde [341] (1) **aq** tap bar taqı qara tap yoq turur (s. 237).

NF [394] (9) Hēç tirig kimerse yoq, cümlesining süngükleri **aqarıp** ba'żıları çürüp turur erdiler. (s. 274)

HŞ 4082 yana yulduz tig **aḳ** közlüg tiveler.

HŞ 3220 kümişdin alma yanglıġ **aḳ** saḳaḳı (s. 368).

HŞ 825 ḳara kiş tig saçu **aḳ** as tig endām (s. 229).

HŞ 1425 toġurmış munça türlüg gül bu toprak/Ḳızıl sarıġ benefş u yaşıl u **aḳ** (s. 264).

HŞ 1830 gehi ol kümüş ḫām tig **aḳ** saḳaḳın/Tutup öpmek çiçek yanglıġ yangaḳın (s. 288).

HŞ 1930 eger bolmasa bir **aḳçang** taḳı hem,/aç ölmezsen yime bolmaçı köp ġam (s. 293).

HŞ 2000 yigitler körklüsü bavurçılıḳda eḏerlep ḳarılarnı **aḳtaçılar** (s. 299).

HŞ 2665 eḏerlep **aḳṭaçı** aṭ tarttı tizgin,/yoḳ irdi ḥażır ol sa'atde gülgün (s. 336).

HŞ 2965 kümüş endamı **aḳındın** uyalur,/boḏıdın hem serv ḥasretde ḳalur (s. 354).

HŞ 3010 tini **aḳı** soyulmış maġz-ı bādām,/anıng tig nāzük irdi ḫoş endam (s. 357).

HŞ 3260 sarındı körklüg **aḳ** ḥulle başınga (s. 371).

HŞ 4080 yana yulduz u **aḳ** közlüg tiv eler,/mingi hem barça bir biringe oḫşar (s. 420).

HŞ 4165 alur canlarnı ol endamı **aḳı** (s. 425).

HŞ 4170 kümüşdin alma yanglıġ **aḳ** saḳaḳı (s. 425).

HŞ 4220 ḳara saç ara kim **aḳ** kiltürür baş (s. 429).

HŞ 4240 bavurçı hindung aygıl kim saḳınsun tigirmen bar öngünde **aḳ** iter un (s. 429).

HŞ 4240 saçıng mamuḳ tig oḳ **aḳ** boldı uş çın,/taḳı mamuḳ çıḳarmaz men ḳulaḳdın (s. 209).

HŞ 4435 cefāçı dünyānıng hīç yoḳ uyatı,/yıraḳ tur kim uyatsız bolsa **aḳı** (s. 441).

HŞ 4665 aḳıttım bitikde tapup bu ḳanı,/kümüş tig bu **aḳ** yir öze tarıdım (s. 456).

XV. yüzyıl:

MS 14b. 1) evvel künde şol vaḳt ikinci irte çıḳdıkta daḫı ḳıldı 2) öyleydi şol vaḳt küneş keçkende na'lüñ tasması ḳadar 3) daḫı ḳıldı ikindi şol vaḳt her nesnenüñ kölegesi özi ḳadarınca 4) daḫı ḳıldı maġrib şol vaḳt küneş batġanda daḫı ḳıldı yatsuyu 5) sol vaḳt şafaḳ ġāyib olġanda şafaḳ didügümüz 6) ol **aḳlıḳ** dur kim köküñ ḳıraġında ḳızıllıḳdan şoñra (s.9).

MS 34a. 1) ni'metlerinden andan yuġay yüzüni aydaġay yā ilāhī 2) **aḳ** ḳıl yüzümi **aḳ** ḳılġan kün şāliḥlerüñ yüzüni ḳara ḳılma 3) yüzümi ḳara ḳılġan kün düşmānlaruñ yüzüni andan yuġay 4) saġ ilini aydaġay yā ilāhī virgil baña kitābumi 5) saġ elüme ḥisābumı ḳolay eyle andan yuġay 6) sol elini aydaġay yā ilāhī virme baña kitābumı (s. 22).

MS 22b. 1) ol yüz saç dibinden henāk altına degin 2) bir ḳulaġ yumşaġından bir ḳulaġ yumşaġına degin sakal-ıla ḳulaḳ ortasında **aḳın** 3) kirürler yumaġa Ebī Ḥanife ḳatında

daḫı Muḥammed ḳatında 4) Tañrı raḥmeti añа 5) kirmezler yumaġa daḫı 6) iki elin yumaḳ iki diresek ḳadarınca daḫı başa mesḥ eylemek daḫı (s. 15).

XV.-XVI. yüzyıl:

BN I 20/5 'Umar-Šayx Mirzānıng āxir zamānlarıda qızıl bilä **aq** mawjliğ taš ošbu tağda paydā boldı. Bıčaq dastası va takband va ba'zı nemälär qılurlar. Xayli yaxşı taş dur..

BN I 5/7 **aq** keyik yavuq tapılur.

BN I 24/7 **aq** keyik buğu-maral qırğavul ṭavuşqanı köp tapılur.

BN I [3a] 21 'Umar-Šayx Mīrzānıng āxir zamānlarıda qızıl bilä **aq** mawjlığ taš ošbu tağda payda boldı.

BN I [12b] 8 Hari ḥākimı **Aq** Buqa Begning aqasınaslıdın dur.

BN I [10b] 8 Muğul töräsi bilä xannı va Esän Dawlat Begimni bir **aq** kiyiz üstigä olturğuzup xan kötärdilär.

BN I[13a]14 Ol furṣatta Sultān-Ahmad Mīrzā Ura Tepäning **Aq** Qačğay degän yaylağıda edi kim Samarqandtın on sekiz yığaç šarq jānibı dur.

BN I [18a] 16 Ura Tepä navāḥīsı **Aq** Suğa yetkändä Šavvāl ayınıng avāsiṭıda tārīx-i sekiz yz toqsan toquzda qırq tört yašıda ʿālam-i fānīnı vidāʿqıldı.

BN I [20a] 9 İkinči qız Ṣāliḥ Begim edi, **Aq** Begim derlär edi.

XVI. yüzyıl:

DK D7 Dulumından **ağarsa** baba görklü. **Ağ** südin ṭoya emzürse ana görklü.

DK D10 Oğlı olanı **ağ** otağa ḳızı olanı ḳızıl otağa ḳonduruñ.

DK D16 V9 Dirse Ḫanuñ oğlançuğı ḳaçmadı, **ağ** meydanuñ ortasında baḳdı ṭurdı.

DK D19 V11 **ağ** saḳallu ḳocanuñ ağzın sögdi, **ağ** pürçeklü ḳarınuñ südin ṭartdı.

DK D21V12 **Aḳlu** ḳaralu seçilen çağda.

DK D28 Berü gelgil **aḳ** südin emdügüm ḳadunum ana, **Ağ** pürçeklü ïzzetlü canum ana.

DK D29 Gelüñ Dirse Ḫanı ṭutalum, **ağ** ellerin ardına bağlayalum, ḳıl sicim **ağ** boynına ṭaḳalum.

DK D30 Dirse Ḫanı ṭutdılar. **Ağ** ellerin ardına bağladılar, ḳıl sicim boynına ṭaḳdılar, **ağ** etinden ḳan çıḳınca dögdiler.

DK V17 **ağ** tozluca ḳatı yayını eline aldı.

DK D32 **Ağ** yüzlü ala gözlü gelinler gider-ise benüm gider.

DK D33 **Ağ** saḳallu ḳocalar gider-ise menüm gider.

DK D35V20 Çapar-iken **ağ** boz atuñ büdrimesün.

DK D37 **ağ** bidevisin çekdürdi.

DK D43 gökden ıldırım **ağ**-ban ivüm üzerine şaḳır gördüm.

DK D44 **Ağ** ban ivler dikilende yurdı ḳalmış.

DK D45 **Ağ** ḳoyunlar gelüp çevresinde yatduğı şu.

DK D46 **Ağça** ḳoyun gördüginde ḳuyruḳ çarpup ḳamçılayan.

DK D49 **Ağ** tozluça ḳatı yayuñ virgil maña.

DK D53 ḳıyma ḳıyma **ağ** etinden çeküñ.

DK D53 **ağ** yüzüñi ḳara yire depe-y-idüm.

DK D60 **ağ** boz atınuñ yilisi üzerinde ḳar turdıran.

DK D63 Aru şudan abdest aldılar, **ağ** alınların yire ḳodılar.

DK D66 **ağ** alnuñda biş kelime du ā ḳılduḳ ḳabul olsun.

DK D70 bir **ağ** tozlu ḳatı yay aldılar.

DK D 75 **Ağ** sancaḳ götürende müsülmanlar arḫası olsun.

DK V29 Meger sulṭanum, Delü Ḳarçar daḫı **ağ** ban ivini **ağ** otağını ḳara yirüñ üzerine ḳurdurmış-idi.

DK D89 Niçe saḫt olmayalum, sen ḳızıl ḳaftan geyersin biz **ağ** ḳaftan geyerüz didiler.

DK D90V33 **ağ** pürçeklü anasu buldur buldur ağladı.

DK D90V33 acı ṭırnaḳ **ağ** yüzine aldı çaldı.

DK D91 ḳızıl ḳına **ağ** eline yaḳmaz oldı.

DK D91 Yidi ḳız ḳardaşı **ağ** çıḳardılar, ḳara ṭonlar geydiler.

DK D 110 **Ağ** ormana girmişsin, **Ağ** ḳavağuñ budağından yırğayuban kiçmişsin.

DK D 134 Ḳıl urgan **ağ** boynına ṭaḳdılar.

DK D134 **Ağ** etinden ḳan çıḳınca dögdiler.

DK D136 **Ağ** ellerin ḳarusından bağlatduñ-mı.

DK D145V80 **Ağ** ṭonuma kir eklendi senüñ içün.

DK D 148V81 **Ağ** yıldırım olup şaḳıyayım.

DK D160 **Ağ** göksinüñ üzerine 'Azrā'il başup ḳondı.

DK D165 **Ağça** burçlu ḫişarlarda ṭutıla-y-idüñ oğul.

DK D178 **Aḳ** çadır dikdiler.

DK D 179 **Ağ** alnını açdı, ağ bileklerini şığadı.

DK D181 Babañuñ **ağ** ban işiğinde.

DK D184 **Ağ** yeleklü ötkün oḫdan ḳayıḳmayan.

DK D206V88 **ağ** boz atlar çapdurur alplar gördüm, **ağ** ışuḳlu alpları yanuma şaldum, **ağ** şaḳallu Dede Ḳorḳutdan ögüt aldum.

DK D280 **Ağ akça** getürdiler puldur diddum.

DK D280 **Aḳ** ḳayanuñ ḳaplanınuñ irkeginde bir köküm var.

DK D280 **Aḳ** sazuñ aşlanında bir köküm var.

DK D280 **Ağça** yuñlu tümen ḳoyunuñ gezdürmeye.

DK D280 **Ağ** suñḳur ḳuşı irkeginde bir köküm var.

DK D285 **ağ** boz atlu ağ alemlü eğni bek demür ṭonlu Oğuzuñ öñinçe geldi.

DK D 286 Mere yiğit, öñinçe bu çerinüñ bir **aḳ** sancaḳlu alay çıḳdı.

XIX. yüzyıl:

AAŞ11 Anıŋ **agın** kaydaŋ köröyin.

AAŞ11 Palıkçınıŋ kolı **ak,** malçınıŋ cüzï **ak.**

XX.-XXI. yüzyıl:

AA 15 Aylu-kündü **ak** ayas Altay eezi **Ak**-Burkan.

AA16 **Ak** carıktı körzin dep Bisti Burkan cayagan.

AA16 **Ak** möŋküniŋ bajına **Ak** Burkanıs tüjeten.

AA 17 Caŋalu bistiŋ salımıs Cayap koygon **ak** biler.

AA18 Altan eki **ak** topçı Sabagında çurguldu.

AA18 **Ak** caŋarlu Albatı.

AA18 **Ak** bayrılu cayıgıs **Ak** Burkannıŋ ülüzi./**Ak** Cayıkka bu mürgüp.

AA 19 **Ak** kayıŋda tözölü **Ak** borodo kıyralu,/**Ak** ayastıŋ tübineŋ Aylanıp tüşken **Ak**-Burkan!

AA19 **Aktu** boyıs korugan! **Ak** kabaydı caykagan.

AA19 **Ak** cayıgın kin kurçaar.

AA20 **Ak** cibektiŋ bajına Altın kabay caykalgan!

AA 22 **Ak** örgöönü kurçagan.

AA22 **Ak** cebegi çöyilgen **Ak** soloŋı sayılgan.

AA23 **Ak** kubarda tünegen.

AA23 **Ak** calbıştu kamçılu **Ak** cedeerdeŋ oyındu.

AA24 **Ak** malım amır turzın.

AA24 **Ak** baytaldıŋ **ak** ürüş **Aktıŋ** cigin aylanzın!/**Ak** noktozı bajında **Ak** cedegi kayıŋda **Ak** ürüzi çaŋkırda!

HakTS 31 **ah** sırayına tırıs tartılıbıshan.

HakTS 31 **ah** tashılnıñ tözïnde, **ah** çazınıñ ïstïnde, **ah** çahayağas arazında alaçıh ib poltır 'folk.

HD 4, 62-63/ 9-10 Çir pözïgï **ax** tasxıllardañ Ağın suğlar axçadadır.

HD 4, 12 **Ax** talay suğnıñ uluğ salğağı.

HD 4,14 At uliinca **ax** köbïkternï.

HD 4, 20 **Ax** çazınıñ **ax** odın ottap.

HD 4, 28 Ïkï **ax** örge ib xosti turçadadır.

HD 4, 39 **Ax** çal,. kök çal tartıl turğandağ.

HD 4, 43 **Ax** Xan adalığ, Ayazın Arığ ïcelïg.

HD 4, 50 Aran-çula **ax** sabdar at.

HD 4, 95 **Ax** kiis ibdeñ taap kilgenner.

HD 4, 129 **Ax** oy attın sağırızına tüsken.

HD 4, 162 **Ax** sabdar adıma atlanıp.

HD 4, 232 Toğıs xadıl **ax** xus xuyaan kizïbïsken.

HD 4, 308 Anımçoğın pirïp, **ax** örgeden sıxxan.'

HD 4, 320 **Ax** çazı xuba sölge tüs parçadadır.

HD 4, 338 Uluğ **ax** örge ibï turçadır.

HD 4, 347 Üzïncïzï **-ax** xamaxtığ xusxun xara at.

TuvRS 34 Şırgay iştinde kodan **agaraş** kındı.

TuvRS 49 bodu **ak**-daa bolza, sagıjı kara.

SSM6 **Ak** ööŋ eenzirec berdi. Bodap körem.

TuvD282 karış karış **ak** kadaan tudup.

TuvD1170 **Ak** attıg, kara teve çetken.

TuvD1191 aşaktıñ **ak** adı.

TuvD1709 Doñgulçak **ak** örgeelig.

TuvD 1714 Bir şarı deg **ak.**

TuvD 2129 Çüktüg kara buura deg **ak** kövük şuurap.

TuvD 6 Sümber **Ak**-Uula süür tey turar şagda.

TuvD 284 Kulaş-kulaş **ak** kadaan tudup.

TuvD545 **Ak**-Haan turgaş.

TuvD1183 **Ak** at Mungan, kara teve çetken.

TuvD1245 Mınaargaa **ak** at Mungan.

TuvD2276 İyi **ak** kövük uştunup, tögülgeş.

TuvD2427 **Ak** kövük şuurap, çaştap.

TuvD 2455 Çüktüg kara buura ışkaş **ak** kövük.

TuvD 2912 Dokulçak **ak** örgeezin tip berip.

ŞDİ 172 **Ak** taygaba til aalış 'Beyaz dağ ormanıyla konuşarak'.

ŞDİ 172 **Ak** taygaga añnap şıksam 'Beyaz dağ ormanına avlanarak çıkarsam'.

ŞDİ 174 **Ak** talay kajına çetre çayılarda 'Ak deniz sahillere kadar yayılırken'.

KMTAS I 96 Hacini yüsünde ḳızıl abası, ḳara eltir börkünde **aḳ** sarhı, ḳolunda omaḳ tayağı boluuçu edi. "Oğurlu taŋ", 66.

KMTAS I 96 Tilçi **aḳğa** ḳaranı cağar (Nart söz).

KMTAS I 96 [Safar:] Siz kesigizni carlı eligizni haterinden **aḳ** askerge boyun salmay bolmaysız Hoçulanı S., Haparla, 13.

KMTAS I 96-Caşım, bügün seni betiŋ bılay **aḳ** nekdi?-dep, tıngısız bolup sordu Baldan Huseyge. "Kommunizmge jol", 1981, N114.

KMTAS I 96 Cuuundurğanlıḳğa, ḳara it **aḳ** bolmaz (Nart söz).

KMTAS I 96 **Aḳ** ayıu bizni ḳongur ayıudan ese köp zatı bla başhalıdı. "Estestvoznaniye", 71.

KMTAS I 97 **Aḳ** yötmekge caraşhan camağatnı budayı erteden da maşoklada, gürbelede saḳlanıpdı. Laypanlanı S., Gurgumlu, 158.

KMTAS I 97-98 Etdüm ḳıyın colda, tauda kezleuley, Çaçıma ḳonup başlağınçı **aḳ**. Zumaḳullanı T., Köz jarığım.

KMTS 74 **ak** atha mindir.

KMTS 74 **akdan** karadan cuk aytma.

KMTS 74 **akdan** kara bolma.

KKalpRS18 taŋ **ağarıudan** cürip kettik.

KATS I 30 Ortada üstï **aḳ** kenep matamen jabılğan aġaş stol, munıŋ üstinde kök abajurlı may şam ḳoyılğan ("Sots. Ḳaz.").

KATS I 36 "Bir kesek-mıŋ ḳaraġa" degen maḳal El-jurtım ıḳılas ber barïŋ maġan. Köketay han atama duġay sälem, **Aḳ** sütin ölsem keşsïn abzal anam! (K. Äzïrbayev, Taŋd. Şığ.).

KATS I 48 Ḳay jaylauġa barsaŋız da **aḳ** şatırlı äsem päter.

KATS I 74 Ḳız saġındı öz üyïn, **aḳ** küşïgïn saġındı. Tauıstı da tözïmïn, Közden jası ağıldı (T. Moldaġaliyev, Ḳuralay).

KATS I 81 Ay **appaḳ** ḳoy, Sïzge köŋïlïm ayday **aḳ**, Sïzge degen jürekte joḳ jalğız tap. Adal niyet **aḳ** köŋïlïmdï betke ustap, Aḳılsımaḳ söz aytayın azıraḳ (M. Jumabayev, Şığ.).

KATS I 81 Menïŋ saġan aytar tïlegïm adal süt yemgen **aḳ** jürek jïgït jarıŋ bolsın, basıŋnan bağın taymasın (S. Omarov, Ömïr).

KATS I 87 Jebïreyl **aq** kögerşïn bolıp körïngen eken, Adamata men Hauananı azgıruğa äzäzïl ujmaqqa kelgende, jılan sügïretïnde körïngen eken degen siyaqtı (J. Aymauıtov, Şığ.).

KATS I 91 **Aq** tösekte jatır ğoy **aq** kelïnşek gauhar tastay jaynatıp qara tündï (Q. Saloqov, Jezkiyïk).

KATS I 94 İyığına **aq** bïrdeme japsırıp alğan kazak-orıs adımdap üş adım jerdï ölşep, jerdï teuïp, tağı bïrdeŋe dep orıssaladı (M. Jumabayev, Şığ.).

KATS I 104 Enesïnen ajırağan **aq** toray baj-buj şıŋğırıp edï, kolhozşılar qarqıldasıp qaldı (Ğ. Müsirepov, Taŋd. Şığ.).

KATS I 139 Arıqtıŋ ayğay-şuı ağısı unar, Oyımnıŋ ağısında jarısı bar, Sakşıday sudı boylap jağalağan, Aŋsağay **aq** kayıŋdar jalı şubar (Q. Bekhojin, Üş Kezeŋ).

KırgTTS 33 Aylangan toonun bürkütü **Ak** cerden torgo çalındım (Toktogul).

KırgTTS 3 Caz çıgıp, **ak** köböydü.

KırgTTS 33-34 **Ak** töönün kardı carıluu.

KırgTTS 34 **Aktı**-karası açıluu.

KırgTTS 34 Közdün **agı** menen tegerenüü.

KırgTTS 35 Kudaynazar kak baştı **Aksakal** kılıp alganbız ("Er Tabıldı").

KırgTTS 35 Tartınbagan er bolso, Altıbaydı ardaktap, **Aksakal** kılıp koyoluk ("Er Tabıldı").

KırgTTS 35 **Aksakaldın** bul küüsünün atı emne? (Aalı).

KırgTTS 35 **Aksakal** debey, caş debey, Aldıga koygon uraan bar (Togolok Moldo).

Kırg TTS35 Dramteatrdın **aksakalı,** Artistter Aşıke deşet anı (Şükürbekov).

KırgA253 Aş katığı **ak** bolot, El katığı bek bolot.

KırgA 421 **Ak** samandı çöptöy kör, Körksüz da bolso tüzük kör.

KırgA 425 Azamat bolsoŋ **ak** işte, Azdır köptür mal bolot.

KırgA 167 Alganın cakşı bolso, cakaŋ **ağarır,** Alganın caman bolso, sakalıŋ **ağarır** (Aldığın (karın) iyi olursa, yakan ağarır, Aldığın (karın) kötü olursa, sakalın ağarır (Şavk, 2002:17).

KırgA 195 **Appak** karda köp cürsöŋ, közüŋ bir kün karıgat (Apak karda çok yürürsen gözün bir gün kamaşır) (Şavk, 2002:21).

KırgA619 Bir **agargan** sakalıŋ, kaytadan çıgıp kararbas.

KırgA 654 Birinçi baylık den sooluk, Ekinçi baylık **ak** cooluk.

TTAS I 31-32 Sikerep tordı, tiz-tiz **ak** halatın kide. M. Cälil.

TTAS I 31-32 Manjet algan un tiyengä, Biş tiyengä **ak** yaka. G. Tukay. Ak bulmasa da pak bulsın. Äytem.

TTAS I 31-32 **Başnı aska** iyep ozak tordılar Östäl yanında; **Akka** törgän tabut yata kebek Alar aldında. F. Kärim.

TTAS I 31-32 Änä **kürenä** kıybla yaklap **Bik** matur **ak** şäüläse. Ş. Babiç.

TTAS I 31-32 Küŋelemä **huş** kilmäde **Ak** yözeŋ akbur itkäneŋ. Därdmänd.

TTAS I 31-32 Avılda ber **ak** sakallı **karttan** bu tugrıda soraşa başlıy. G. Tukay.

TTAS I 31-32 İke çigädä ara-tirä yaltıragan **ak** çäçlär. G. İbrahimov.

TTAS I 31-32 -Kara äle, minem ayaulıgım karalgan ikan, kaya miŋa ber **ak** ayaulık bir äle. G. Kamal.

TTAS I 31-32 -Anda uk bara tormıym inde min, idäneŋ bik **ak** ikan, tıştan kergän ayaklarım belan pıçratırmın, ya açulana başlarsıŋ. M. Gali.

TTAS I 31-32 Yelatma **ak** canıŋnı, vöcdanıŋnı. M. Calil.

TTAS I 31-32 [Almas:] Seznең kebek gakıllı, **ak** küŋelle tatar kızlarınıŋ ağası bulu miŋa nindi küŋelle, nindi bähetle ber eş bulır ide. Ş. Ähmädiyev.

TTAS I 31-32 [M. Gafuri] interventsiyagä häm **ak** bandalar höcümenä karşı açı näfrät häm doşmanlık belan, alarnı faş itep yazgan äsärlären birde. M. Cälil.

TTAS I 31-32 Äsärneŋ bu urınnarı **aklar** kütäreleşe vakıtındagı tipik küreneşne biralar. G. Nigmäti. Tar-mar ittek **aklar** tokımın. M. Cälil.

TTAS I 31-32 Hoday **ak** tormışlar birsen inde. M. Fäyzi

TTAS I 31-32 Köçläremne min kara könnärgä saklıy almadım, Könnäremneŋ hiçberen dä çönki **ak** di almadım. G. Tukay.

TTAS I 31-32 [Kayum] kitaptan küzen alıp, küzlegeneŋ pıyalasız yagınnan **ak** töşkän küzen yaltıratıp, tup-turı miŋa karadı. M. Gali.

TTAS I 31-32-Sin **aknı** eçärgä yaratuın yaratmıysıŋ, şulay da otpuskaŋ hörmätenä berärne töşererbez äle. A. Şamov.

TTAS I 31-32 [Äni:] Ös başı tagın ber häl, keçkenäräk bulsa da sıyer alıp kala alsak yahşı bulır, balalar **akka** tuyarlar, üzebez irkenläp kalır idek. M. Gafuri.

ÖTİL I 577 **Åķ** it, ķåra it-bäri bir it. Mäķal.

ÖTİL I 557-Salimbåy.. uyğan güştdar ķollarini ķardäy **åķ** surp töşälgän stolgä ķoydi. Aybek, Ķutluğ ķan.

ÖTİL I 557 [Kumuşning].. iljäyişidän yoķutdek läbläri astidägi sädäf käbi **åķ** tişläri bir az körinib ķoydilär. A. Ķadiriy, Ötgän künlär.

ÖTİL I 557-Hatin ötirmaķçi bolgän edi, päränji içidän uning atlas köyläkläri vä näfis **åķ** ķolläri körinib ketdi. A. Ķadiriy, Ötgän künlär.

ÖTİL I 557 Haķi pivo, haķi vino, haķi konyak, haķi **åķ.** Nuş etib üygä kelürmän, erdä turmäydüra ayoķ. Habibiy.

ÖTİL I 557 Räzzaq Qizil Armiyagä köngilli bölib yozilib, **åqlärgä** qarşi küräşämän deb qalibdi. Ḥ. Ğulam, Maş'al.

ÖTİL I 557 1918 yildä Kolesov vaqeäsida Çarjuydän Zirabulaqqäçä temir yolni buzişgä raḥbärlik qilğänlär häm rus **åq** injenerläri vä Angliya nämayandäläri edi. Ayniy, Qullär.

ÖTİL I 557-Muḥämməd engillänib ornidän turdi vä songgi şe'rini bir az tüzätib, **åqqa** köçiriş üçün üyigä barmağı kerägligini äytdi. Aybek, Nur qidirib.

ÖTİL I 557 **Åq** suvaq qärä suvaq üstidän berilädigän tekis suvaq, pärdaz suvaq.

ÖTİL I 557 Tekşirämiz: aqni **åqqa**, qäräni qärägä äcrätämiz. S. Aḥmad. Ḥükm.

ÖTİL I 557-Bizning mäqsädimiz kişilärgä ong, tüşünçä bermaq, taki ḥar bir kişi yahşilik vä yomanlikni, **åqu** qaräni özi acrätä aladigän bolsin!-dedi Elmurad. P. Tursun., Oqituvçi.

ÖTİL I 557-"Atni eding" dedim içimdä. Başqasi bolsä, qämçin bilän salär edim, lekin saqalning **åqini** ḥurmät qildim. Aybek, Qutluğ qan.

ÖTİL I 557 U, qirq beş yaşlärdä novçä, säqal, moylavlärigä änçäginä **åq** tüşgän edi. Aybek, Qutluğ qan.

ÖTİL I 557 [Eşikni] saçigä bittä-ikkitä **åq** aralägän hatin çiqib açdi. A. Qaḥḥar, Qäyğulär.

ÖTİL I 557-Beçaräning cindek äybi bar ekän: yüzi çotir, ong közidä nohätdäkkinä **åqi** bar ekän. P. Tursun, Oqituvçu.

UTİL I 124 Ularnı tamğa yölnipgezit körüp olturğan. **Aq** halatlıq, çiraylıq bir qiz ittik ornidin turup qizğin qarşi aldi.

UTİL I 124 Nahiye idare organlarınıŋ iştin çüşüp çıqqan bir türküm kadirlari içdin ottura boy, **aq** yüzluk kelgen bir kişi qolini arqiğa qılıp bazarnıŋ keçlik menzirisini tamaşa qılğınıçe aldırmay öyige qarap manıdı.

UTİL I 124 Andın keyin, yene birneççe bet **aq** taşlanğandin keyin mundaq bir şeir uçridi.

UTİL I 124 Uniŋ yeri terilmay **aq** qalsa äpleşmes, biz işlep qoysaq deymen.

UTİL I 124 Oğri ölgüçe **aqmän** dep turar.

UTİL I 124 Şundaq! qorsıqınıŋnıŋ **ağrıqı** bolmısa, tavuz yeyiştin qorqıma digen gepimü bar.

ADİL I 34-Sona külümsünüb, **ağ** älläri ilä Bahadırın älindän tutub čäkdi. Närimanov.

ADİL I 34-Bir cibimdä äskinasım, bir **ağ** manat; Olsun, olsun goyçoh olsun böylä läzzätli häyat Sabir.

ADİL I 34 **Ağlar**-garalardan färgli olarag, açıg ränkli damalar ya şahmat figurları.

ADİL I 34 Cänubi Afrika İttifagında zäncilär tähsil almag hügugundan da mährumdurlar. **Ağlar** tähsil almış zäncilärdän ehtiyat edirlär. "Kommunist"

ADİL I 34-[Ähmäd:] Ahırda birçä däfä dedim ki, gardaş, bu **ağ** yalanı nä üçün deyirsän? Hagverdiyev. Yalandır! **Ağ** yalan! Gära bir hiylädir. R. Rza.

TüS 46 Ablak yüzlü, kısa kesilmiş aksakallı bir adamdı. (M.Ş. Esendal)

TüS 46 Bir gözünde ak var.

TDS33 **Ak** kagıza keşde çekyäs, Kuvvat berip ellermize (N. Pomma, Saylanan eserler).

TDS33 Sud onu **ak** diyip tapdı.

TDS33 Er ussatları bu yerin her gektarından 50 tsentner **ak** altın almaga çalışyarlar (A. Durdıyev, Saylanan eserler)..

TDS33 Senin sakgalından **ak** girse-de, an girmändir (A. Durdıyev, Saylanan eserler).

TDS33 Köp yola gidenson şa gızı, Gorkup **ak** tam boldı yüzi (A.S. Puşkin, Ertekiler).

TDS33 Yolunız **ak** bolsun, yoldaşlar! ("Mıdam tayar" gazeti). Yolun **ak** bolsun, yoldaşın -hak (nakıl).

TDS33 Biz yazına goynun **agından** garnımızı yazdık.

TDS33 Men çaga vagtımda-da **ak** ekilyän şoldı (A. Govşudov, Köpetdagın eteginde).

2.1.1.2.2. Anlam Açısından *aḳ*

Temel Anlam

Ak 'Beyaz'

Ak kelimesi genel Türkçede 'beyaz' temel anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. Buna tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış olan eserlerdeki örnekler tanıklık etmektedir. Örneğin:

VII.-VIII. yy.'da Kül Tigin Abidesinde *(a)k (a)dg (ı)r (ı)g* "ak aygırına" (KT D35, KT D36-Tekin, 2010: 34), *(a)k (a)tin* "kır atına" (KT D40-Tekin, 2010: 34) ifadelerinde ak 'beyaz' anlamında ve *(a)kin: bin (i)p* "kır atına binip" (KT K2, KT K3, KT K9-Tekin, 2010: 36, 38), *(a)k (ı)g: bin (i)p* "kır atına binip" (KT K5, KT K6-Tekin, 2010: 37) ifadelerinde ise atın yerine atın "beyaz" özelliği kullanılarak metonimik bir anlatımla kullanılmıştır.

XI. yy.'da Karahanlı Türkçesinde *aḳ* kelimesi karşımıza 'beyaz' anlamında çıkmaktadır. Örneğin: ***aḳ*** *sakal er* (DLT I 81), ***aḳ*** *at* (DLT I 81), ***Ak*** *bulıt örlenüp* (DLT I 258).

XII. yy'da Harezm Türk çevresinde ***aḳ*** *boldı at* şeklinde geçmektedir:

*Egri boldı anıng̃ közi /**aḳ** boldı **app̈** **aḳ** boldı* (ME 164 (5)).

XII.-XIII. yy.'a ait tarihi eserlerden *aḳ* kelimesinin 'beyaz' anlamında kullanıldığını görmekteyiz:

*Velī saç saḳal **aḳ** bélürtgen *karı taḳı n'étge-mén téyür érseñ *barı taḳı bolmadı muḳılıp tevbe rāst yunulsa* başıñdın yazuḳlar arı* (MM 39).

*ta'am bolur ḳardın **aḳraḳ*** (AKT-Borovkov 68b,14).

aḳlıġı *yincü käbi wä ḳızıllıḳlı yaḳut käbi* (AKT-Borovkov 67,8).

XIII.-XIV. yy.'a ait Eski Kıpçak Türkçesi eserlerden de *aḳ* kavramının temel 'beyaz' anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Baytaratu'l Vâzıh'ta *aġ* biçimine (I) 'ak, beyaz', İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn'de *aḳlıḳ* "beyazlık, aklık', Codex Cumanicus'ta *aḫ* 'ak, beyaz' *aḫça* (I) "akça, beyazca", *aḫlıḳ* "beyazlık, aklık (CC) (Toparlı, 2010: 3-5) biçimine rastlamaktayız. Harezm-Kıpçak sahasına ait Gülistan Tercümesi ve Hüsrev-ü Şirin'de *aḳ* kavramının 'beyaz' anlamında kullanıldığını görmekteyiz:

Aḳ ve ḳızıl gülleri ḫûblaruñ yañaġı gibi-y-idi. (GT 27b-4).

ḳara kiş tig saçu ***aḳ*** *as tig endām* (HŞ 825).

toġurmış munça türlüg gül bu toprak Ḳızıl sarıġ beneſş u yaşıl u ***aḳ*** (HŞ 1425).

XIV. yy.'da yazılmış olan eserlerden *aḳ* kelimesinin 'beyaz' anlamda kullanıldığını görmekteyiz:

tanrı taʿālā üç bulut viribidi biri ***aḳ*** *biri ḳızıl ve biri ḳara andan ol bulutdan bir ḳıġırıcı (3) ḳıġırdı kim yā Ḳīl işbu bulutlardan birisin üyürtlegil alġıl pes Ḳīl eyitdi şol ḳara buludı aldum* (KE 120 (2)).

iki şaru (10) oḳ Kaʿbeyiçün eyleyelüm iki ḳara oḳ benümçün iki ***aḳ*** *oḳ Ḳureyş ḳabīlesiyiçün (11) oḳlar* (KE 168 (9)).

(5) ol köye geldi saçı saḳalı ḳara yiğit ve oğlanların ve oġlı oğlanların ***aḳ*** *saḳallu ḳocalar (6) buldı* (KE 725 (718)) (s. 422).

ol ferişтenüñ öñinde bir taḫta asılmışıdı anuñ üzere (15) bir ***aḳ*** *saṭır ve bir ḳara saṭır yazılmışıdı ol ferişte eydür ḳaçan görsem kim ol ḳara saṭır* (KE 750 (749)).

èliglerini sürttiler taqı ön͡gin yazuqluġ kimerseler èliglerini sürttiler erse, ol ***aq*** *taş qap-qaraboldı tèp (16) aydılar* (NF [38] (15)) (s. 28).

.. ***Aq*** *quşlar turur, uluġluqı qarluġaç [43] (ı) endāzasınça.* (NF [42] (17)) (s. 31).

Ve eger üstün barmaqqa qaṣd qılsam, quş tèg havada uçar. Rengi ***aq*** *turur.* NF [53] (4).

taqı içindeki suw sütdin ***aq*** *turur* NF [58] (6).. (s. 46).

Cümle çerigni taqıtmışdın son͡g bir on kişi qaldı, (4) aralarında bir ***aq*** *qatır müngen bar erdi.* NF [72] (3) (s. 53).

Peyġambar ʿas dünyanı (14) cemʿ qılmadı, ***aq*** *etmekdin toya yèmedi, sufrasında èkki türlüg ṭaʿām yèmedi* NF [108].. (s. 78).

Baqar Cebre'īl ʿas bir ***aq*** *qoçqar, uluġ moynuzluġ semüz qoçqarnı alıp (3)* İbrāhīm *peyġāmbar ʿas qatınġa èndi taqı aydı* NF [216] (1).. (s. 148).

(13)..taqı bu tèwe üzerinde (14) biq ***aq*** *qubba bar yinçüdin, ẓāhiridin bāṭını körünür* NF [162] (s. 112).

(3) Ey Bār Ḫ uḍāyā, Mālikning ***aq*** *saçını tamuġ otınġa ḥarām (4) qılġıl tèdi* NF [317] (s. 219).

(10) Baʿžıları ***aq*** *mèveler turur taqı baʿžıları qızıl mèveler turur taqı baʿžıları sarıġ mèveler (11) turur.* NF [319] (s. 221).

XV.-XVI. yy'da yazılan eserlerden *aḳ* kelimesinin 'beyaz' anlamında kullanıldığını görmekteyiz:

aq *keyik buğu-maral qırğavul tavuşqanı köp tapılur.* BN I 24/7

Muğul töräsi bilä xannı va Esän Dawlat Begimni bir ***aq*** *kiyiz üstigä olturğuzup xan kötärdilär.* (BN I [10b] 8)

XVI. yy. Batı Türkçesinde de *aḳ* kelimesinin 'beyaz' anlamında kullanıldığını görmekteyiz:

Dulumından ***ağarsa*** *baba görklü.* ***Ağ*** *südin ṭoya emzürse ana görklü* DK D7.

Oğlı olanı ***ağ*** *otağa ḳızı olanı ḳızıl otağa ḳonduruñ* DK D10.

Dirse Ḫanuñ oğlançuğı ḳaçmadı, ***ağ*** *meydanuñ ortasında baḳdı ṭurdı* DK D16 V9.

ağ *saḳallu ḳocanuñ ağzın sögdi,* ***ağ*** *pürçeklü ḳarınuñ südin ṭartdı.* DK D19 V11.

Berü gelgil ***aḳ*** *südin emdügüm ḳadunum ana,* ***Ağ*** *pürçeklü ïzzetlü canum ana* DK D28.

Ağ *suñḳur ḳuşı irkeginde bir köküm var* DK D280.

Ağ *yeleklü ötkün oḫdan ḳayıḳmayan* DK D184.

Gelüñ Dirse Ḫanı ṭutalum, ***ağ*** *ellerin ardına bağlayalum, ḳıl sicim* ***ağ*** *boynına ṭaḳalum* DK D29.

XVI. yy.'da İstanbul Türkçesinde *aḳ* 'beyaz, sipīd, sifd, sifīd, >albus', *aḳ ağaç* 'gülgen, gülgem, ḳayn aġaci >carpinus' (MT-XVII İT, 264) şeklinde geçmektedir.

Çağdaş Türk lehçelerinde *ak* kelimesinin lehçelerin ister açıklamalı sözlüğünden ister iki dilli sözlüklerden ve edebi eserlerinden görüldüğü gibi temel anlamda 'beyaz' rengin kastedildiği görülmektedir.

XIX. yy'da Altay Aladağ Şivesinde *ak* 'beyaz' (AAŞ 11) şeklinde geçmektedir.

XX.-XXI. yy. *ak*'ın temel anlamı Altay Türkçesinde *ak* 'beyazlık, ak, beyaz' (AltTS 22):

Ak *kayıŋda tözölü* ***Ak*** *borodo kıyralu* (AA 19).

Ak *örgöönü kurçagan* (AA 22).

Hakas Türkçesinde *ah* 'ak, beyaz' (HTS 31):

Ah *kiis ibdeñ taap kilgenner* (HD 4, 95)

At uliinca ***ah*** *köbĭkternĭ* (HD 4, 14) Şor Türkçesinde *ak* 'beyaz' (ŞS 4): ***ak*** *kiyiktiŋ müüzü* (ŞS 4).

Tuva Türkçesinde *ak* 'beyaz' (TuvRS 49):

Ak *attıg, kara teve çetken* (TuvD1170).

Çüktüg kara buura deg ***ak*** *kövük şuurap* (TuvD 2129).

Karaçay-Malkar Türkçesinde *aḳ* 'Karın, sütün veya tebeşirin rengi gibi, karşıtı kara (siyah)' (KMTAS 96):

*Cuuundurğanlıḳğa, ḳara it **aḳ** bolmaz* (Nart söz) (KMTAS I 96).

***Aḳ** yötmekge caraşhan camağatnı budayı erteden da maşoklada, gürbelede saḳlanıpdı.* Laypanlanı S., Gurgumlu, 158. (KMTAS I 97).

Kazak Türkçesinde *aḳ* 'Karın, sütün rengi gibi bembeyaz renk' (KTAS I 211):

*"Bir kesek-mıŋ ḳarağa" degen maḳal El-jurtım ıḳılas ber barïŋ mağan. Köketay han atama duğay sälem, **Aḳ** sütin ölsem keşsïn abzal anam!* (K. Äzïrbayev, Taŋd. Şığ.) (KATS I 36).

*Ḳız sağındı öz üyïn, **aḳ** küşïgïn sağındı. Tauıstı da tözïmïn, Közden jası ağıldı* (T. Moldağaliyev, Ḳuralay) (KATS I 74).

Kırgız Türkçesinde *aḳ* 'Karın, sütün rengi gibi renk' (KırgTTS 33):

***Appak** karda köp cürsöŋ, közüŋ bir kün* (Şavk, 2002: 21) (KırgA 195).

*Birinçi baylık den sooluk, Ekinçi baylık **ak** cooluk* (KırgA 654).

Tatar Türkçesinde *ak* 'Kar, süt, akımsı renkteki, tersi kara' (TTAS I 31):

*Sikerep tordı, tiz-tiz **ak** halatın kide.* M. Cälil. (TTAS I 31-32).

*Manjet algan un tiyengä, Biş tiyengä **ak** yaka.* G. Tukay. (TTAS I 31-32).

Özbek Türkçesinde *åḳ* 'Kar, süt, pamuk rengindeki' (ÖTİL I 557):

***Åḳ** it, ḳåra it-bäri bir it.* Mäḳal. (ÖTİL I 577).

*[Kumuşning].. iljäyişidän yoḳutdek läbläri astidägi sädäf käbi **åḳ** tişläri bir az körinib ḳoydilär.* A. Ḳadiriy, Ötgän künlär. (ÖTİL I 557).

Yeni Uygur Türkçesinde *aḳ* 'Pamuk, kar veya süt rengindeki' (UTİL I 124):

*Ularnı tamğa yölnipgezit körüp olturğan. **Aḳ** halatlıḳ, çiraylıḳ bir ḳiz ittik ornidin turup ḳizğin ḳarşi aldi* (UTİL I 124).

Azerbaycan Türkçesi *ağ* 'Kar, süt, tebeşir renkli' (ADİL I 34):

***Ağlar**-garalardan färgli olarag, açıg ränkli damalar ya şahmat figurları.* (ADİL I 34).

Türkiye Türkçesinde *ak* 'Kar, su vb'nin rengi beyaz, kara ve siyah karşıtı' (TüS 46):

Ablak yüzlü, kısa kesilmiş aksakallı bir adamdı. (M.Ş. Esendal) (TüS 46).

Bir gözünde ak var (TüS 46).

Türkmen Türkçesi *a:k* 'Karın, tebeşirin rengi, yalın renk, karanın (siyahın) karşıtı' (TDS 33, TrkmRS 36):

***Ak** kagıza keşde çekyäs, Kuvvat berip ellermize* (N. Pomma, Saylanan eserler) (TDS 33).

Yan Anlamlar

'Açık renk'

Ak kelimesinin temel anlamı 'beyaz' yanında 'açık renkli' anlamına sık rastlamaktayız. *Ak* rengi, renklerin en açık görünümüne sahip olduğundan dolayı Türkçede bir rengin açıklık derecesini göstermek için renklerin önüne gelerek kullanılmaktadır. XII.-XIII. yy. eserlerinde *ak*'ın 'açık' renkli anlamı belirtilmektedir (AKT-Borovkov 138,17; 68b,14; 125b,8), XIX. yy.'da Altay Aladağ Şivesinde *ak por* 'açık kır (gri)', *ag-oy* 'açık kır (gri)', *ak kır* 'açık kır' (AAŞ 11) şeklindeki *gri* renginin çeşitli tonlarının açıklık derecesini bildiren kullanımıyla *ak*'ın 'açık renk' anlamına tanıklık etmekteyiz. XX. yy. çağdaş Kuzey-Doğu (Sibirya) Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde *ak sur* 'mavimsi' (AltTS 22) 'açık gri' kullanımında da *ak*'ın 'açık renk' anlamını görmekteyiz. Hakas Türkçesinde de *ah sur* 'açık gri, kül renginde' (HakTS 31) örneğinden *ak*'ın 'açık renk' anlamı belirmektedir. Şor Türkçesinde *ak-kor* 'açık doru', *ak-kor at* 'açık doru at' (ŞS 4) örneğinden *ak*'ın 'açık renkli' anlamına rastlamaktayız. Teleüt Türkçesi Sözlüğünde *ak*'ın ikinci anlamı 'açık renkli' (TelAS 3-4) şeklinde verilmektedir. Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk lehçelerinden Başkurt Türkçesinde *ak*'ın ikinci anlamı 'açık renkli' (RBS 48) olarak geçmektedir. Karaçay-Malkar Türkçesinde *ak*'ın ikinci anlamı 'açık renkli' (KMTAS 96) biçiminde açıklanmıştır. Karakalpak Türkçesinde *aḳ sarğılt* 'açık sarımsı' kullanım örneğinde *ak*'ın 'açık renkli' (KKalpRS 31) anlamını görmekteyiz. Tatar Türkçesinde *ak*'ın ikinci anlamı 'kar, süt ve beyazımsı renge yakın renk' şeklinde ve sekizinci anlamı 'aklar: dama, satrançta beyaz veya açık renkli fügürler' (TTAS I 31-32) şeklinde açıklanmaktadır. Güney-Doğu Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde *ak*'ın diğer bir anlamı 'bu renge eğilimli, sakin' (ÖTİL I 557) anlamı bulunmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde *ak*'ın ikinci anlamı 'dışı, görünüşü beyaz renge eğilimli' (UTİL I 124) şeklinde verilmiştir. Sarı Uygur Türkçesinde *aḳ ḳaya bağırı* 'açık renkli kaya tarafı' (YJU 36) örneğinde *ak*'ın 'açık renkli' anlamında kullanıldığı görmekteyiz. Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde *ak*'ın altıncı anlamı 'beyazlar siyahlardan farklı olarak, açık renkli damalar veya satranç figürleri' (ADİL I 34) şeklinde izah edilmektedir.

Ak kelimesinin insan teni, saçı, at donu, gümüş v.s. gibi madenlerin renginin açıklığı için 'açık renkli' anlamında kullanıldığını görmekteyiz:

***Ak** boz* 'açık boz'/'açık gri':

***aḳ** boz boldı aṭ, aḳ boldı aṭ* (ME 162/4, 5; 164/1, 5).

***aq** bozaṭ kök bozaṭ* 'Küçük ayı takımyıldızındaki iki yıldız' (BM 7, 22).

***aḳ** boz boldı aṭ, aḳ boldı at/**aḳ bozluḳ** aḳlıḳ/kök boldı* (MK 163/4-5). ***aḳ** boz boldı aṭ* (MK 164/1).

***ağ** boz atınuñ yilisi üzerinde ḳar turdıran* (DK D60).

*Çapar-iken **ağ** boz atuñ büdrimesün* (DK D35V20).

***ağ** boz atlar çapdurur alplar gördüm, ağ ışuḳlu alpları yanuma ṣaldum, ağ ṣaḳallu Dede Ḳorḳutdan ögüt aldum* (DK D206V88).

***ak** por* 'beyaz kır' (AAŞ 11).

***ak**-bora* 'açık gri' (TuvRS 49).

*Kelgenderden eşkim ḳolġa tüspedï, Ay-şay basıla Dalabay **aḳ** boz at ḳulaġan jerge kelgen edï, şalḳasınan ıŋırsıp jatkan adamdı kördï* (A. Lekerov, Tüz gülï) (KATS I 184).

*Ḳara bla aḳnı Birge ḳatışdırġanda boluuçu türsünü ağıraḳ türlüsü. Köksüldümge tartaraḳ aḳ türsün. Bir-birde **aḳ**-boz bulutla ustukku-ustukku bolup, jaz başı köçgünçü ḳanatlılaça, elni başı bla yötedile.* "Şuyohluḳ" N27, 38 (KMTAS I 99).

*Samolyotnu **aḳ**-boz ızı uzundan uzun, saz bola, kökde bir auuḳġa deri uçup turdu.* "Şuyohluḳ" N55, 86 (KMTAS I 99).

Ögel, yabancı kültür tesirlerinin girmediği Türk destanlarından Dede Korkut'a kadar *ak-boz at* deyişinin Türk kültür ve düşüncesinin gereği olarak kök salmış ve tutunduğunu belirtmektedir. *Ak-boz* ikilemesi hakkında Kuzey Türk destanlarından Dede Korkut destanına kadar belirli bir renk olmaktan çok, eski inançların bir birikimi ve Türk diline yansıması olduğunu ileri sürmektedir. "Yedi ak-boz atlar" Türk mitolojisinde yaygın olarak yıldız kümelerinden "Yedi Kardeşler" adlı burçlar için söylendiğini, bu yedi *ak-boz* atı bulup, binebilmek her yiğide göre bir iş olmadığını ve bu ikilemin kök ve manaları çok derinlerde olduğunu belirtirken, *ak-kır at* deyişinin Türk kültür çevrelerinde pek yaygın olmadığını yazmaktadır (Ögel, 2000:399).

***Aḳ** oy* 'açık kula':

***ag**-oy* 'beyaz kır' (AAŞ 11).

***Ax** oy attın sağırızına tüsken* 'Açık kula atın sağrısına indi' (HD 4, 129).

***ak**-oy* 'açık gri' (atın rengi hakkında) (TuvRS 50).

***Ak** kır* 'açık gri':

***ak** kır* 'açık kır' (AAŞ 11).

akkır 'açık kır' (at rengi hakkında) (TuvRS 50).

Ak kelimesi "beyaz" anlamını vermesi ve renklerin en açık renk olması bakımından 'açık gri' anlamını veren *kır, çal* renk bildiren kelimelerin yerine de kullanılmış olduğunu sözlüklerdeki kayıtlardan görmekteyiz. Eski Uygur Türkçesinde *aḳ bi* 'kır at, beyaz at' (TS 7-EUTS), *aḳ* 'kır at' (Alt.Gr 295-EUTS) şeklinde verilmiştir. Eski Sovyet sahasında bulunan Türk lehçeleriden herhangi bir Türk Lehçesi-Rusça Sözlüklerinde bu anlam *sivıy veya çalıy* şeklinde verilmiştir. Rusçada bu renk bildiren kelimeler Türkçede 'kır, çal' yani 'açık renkli gri' veya 'çok açık renkli gri' veya 'kirli beyaz' anlamlarına gelmektedir. Hakas Tükçesinde *ah:* 4. 'kır, boz (at)', *ah at* (kır at) (HakTS 31), Tuva Türkçesinde *ak at* 'kır at' (TuvRS 49), Nogay Tü.: *ak* 2. Kır: *ak şaşlı* 'kır saçlı' (NogRS 32), Tatar Tü.: *aĸ [ak]: 3. çal* (TTAS I 31-32).

ak sur 'açık gri':

ah sur 'açık gri, kül renginde' (HakTS 31).

ak sur 'mavimsi' (AltTS 22).

Ïşterïndegï yeresegï Äbdïrrahman besïnşï klasta oḳıdı. Dene turpatı uzın turalau, mïnezï adındau aḳ sur bala (B. Soḳpaḳbayev, Jekpe-jek) (KATS I 93).

ak-kor 'açık doru':

ak-kor at 'açık doru at' (ŞS 4)

Bir madenin açık rengini belirtme:

Aq qorγašyn Zihn "stagnum" (CC-Gronbech 39).

Ak korgaçın 'kalay' (AAŞ 11).

Aḳ ḳaya bağırı 'açık renkli kaya tarafı' (folklor) (YJU 36).

Aḳ sarı 'açık sarı':

ak sarıg 'açık sarı' (TuvRS 50).

Bez beldï ḳara bürkïttey, ayır saḳal, ḳılış murt, ḳabaḳtı, ḳastı, murındı, aybındı, arġımaḳ aḳsarı kïsï, kelbetï burıngınıŋ batırınday (J. Aymauıtov, Şığ.) (KATS I 137).

Aḳ sarğılt (KKalpRS 31).

Aḳ kuba 'açık sarımsı':

Burın aġalap turatın taldırmaş, aḳḳuba kömekşï ḳız jaŋa körgendey Madiyarġa oskıra ḳaraydı (S. Omarov, Ömïr) (KATS I 63).

Ak-kök 'açık mavi':

ak-kök 'açık mavi' (TuvRS 50).

Ak-kuu: 'Açk gri":

ak-kuu 'açık gri, beyaza kaçan gri' (TuvRS 50).

Ak-kızıl: "açık kırmızı":

ak-kızıl 'açık kırmızı, pembe', *ak kızıl öŋ* 'açık kırmızı (pembe) renk' (TuvRS 50).

Türk lehçelerindeki yukarıdaki kullanımlarından yola çıkarak kaynak alandaki 'beyaz' anlamına gelen *ak* kavramının hedef alandaki 'açık' kavramı üzerine şemalandığını görmekteyiz.

'Solmak'

Ak kelimesinin "yüzün solgunlaşması, korkudan, şaşkınlıktan, hastalıktan beyaz olmak, beyazlaşmak, bembeyaz kesilmek" gibi anlamlarına rastlamaktayız:

XIV. yy.'da Kısas-ı Enbiya'da aşağıdaki gibi geçmektedir:

ṭoprağı silke duru (4) geldi sakalı aġarmışıdı ʿĪsā eyitdi öldüğünde saḳaluñ aḳ mıdı eyitdi yigidiken öldüm *velīkin (5)* şimdi *kim diri oldum* ḳıyāmet ḳopdı *sandum anuñ* ḳorḳusından ***aġardum*** (KE 110 (90).

Hakas Türkçesinde *ah-tik* 'şaşkınlık' ve *horıhhannañ* ***ah-****tik turca* 'korkudan bembeyaz kesildi' (HTS 31); Karaçay-Malkar Türkçesinde *акъ [aḳ]* 4. *Ḳansız, saz* 'yüzünün rengi kaçmış, mat' (KMTAS 96); Kazak Türkçesinde *ağar-*'yüzü beyaz kesilmek'

(KATS I 63): *Bosağada turğan Jänïbektï körgende, öŋï ķu şüberektey* ***ağarıp*** *kettï de, ķolındağı ķasıķtar saldır yetïp jerge tüstï.* (Ķ. Jumadïlov, Kökeykestï) (KATS I 63); Türkmen Türkçesinde *aĸ [a:k]* ***Ak*** *tam bolmak-gatı gorkmakdan y-da utanmakdan yüzüŋ reŋki gaçmak* (TDS 33, TrkmRS 36): *Köp yola gidensoŋ şa gızı, Gorkup* ***ak*** *tam boldı yüzi* (A.S. Puşkin, Ertekiler) (TDS 33) şeklinde anlam ve örnekler görülmektedir.

'Ayrıcalık'

1. 'Asilzade olma ayrıcalığı'

Kazak Türkçesinde *aķ süyek* 'beyaz kemik': 'Han, sultan soyundan, soylular' anlamını vermektedir. Örneğin:

Ķazaķtar "tekti", "bekzat", "bek" lauazımın iyelengen kïsïlerdï ***aķsüyek*** *dep ķurmet tutķan* ĶUE (KATS I 270).

Kerek ***aķsüyek****, kerek ķul bolsın bärï de bïr täŋïrdïŋ aldında teŋ pende yekenin bilgen kïsïlerdïŋ osı ķuldıķtı körïp turğanda jandarı jaralanıp, aķıldarınan adasuşı yedi* (M. Dulatov, Şığ.).

Ķara buķara üşïnen şıķtı, tumısında ***aķsüyek*** *yemes. Aķıl-oyıŋ yeşkïmnen kem yemes, bïraķ handıķ ķara basıŋda, karadan tuıp han bolgansıŋ, ataŋda handıķ joķ, deydï* (Ķaz. Yertegi) (KATS I 270).

Kazak Türkçesinde *ağar-*: *süyegi ağarmak* harfen: ağarmak, kemiği ağarmak 'maddi durumu iyileşmek' deyimi bulunmaktadır. *Süyegï bïr* ***ağarmadı****: üşer as, kiyer kiyïge jarımadı* 'Kemiği bir türlü ağarmadı: yiyecek aş, giyecek giyime sahip olamadı' (KATS I 64). Burada *ak süyek* olmanın, maddi durumun iyi olmasından gelişmiş olduğunu görmekteyiz. Örneğin:

Süyegïm bïr ***ağarmay*** *kele jatır, Körïnp jek körïnïştï auıldaşķa (Aytıs)* (KATS I 64).

Nogay Türkçesinde *ak süyek* 'beyaz kemik': 'feodal üst düzey, aristokrasi, asiller' (NogRS 32) anlamında kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesinde *ak kul* 'ak kol', *ak söyäk* 'ak kemik' 'asil, aristokrasi' anlamında kullanılmaktadır. Örneğin:

Ul inde häzär kızın kalağa, ***ak kul*** *mirzaga birü, şulay itep, anı bu cähännämnän kotkaru hıyalı belän cenlänä ide.* G. İbrahimov (TTAS I 32).

Kırgız Türkçesinde *ak kol* sözcüğü 'boş gezmeyi seven, emek sarfetmeyi sevmeyen, çalışmayan, ağır işe yanaşmayan insanlar' şeklinde açıklanmaktadır (KırgTTS 34).

Kazak Türkçesinde *ak sausak* 'ak parmak' => 'iş yapmayan' anlamında deyim bulunmaktadır. Bu örnekte de asilzadelerin iş yapmadığı göz önüne alınırsa *ak sausak* deyiminde de *ak* asillik niteliğini taşıdığını görmekteyiz.

Tatar Türkçesinde *aksöyäk* sözcüğü birinci anlamı 'Asil, üst düzey nesilden olan kişi, aristokrasi' (TTAS I 36) şeklinde verilmektedir. Örneğin:

> *Yaşermi äyt, eget, sin barı kötüce genäme? Yaki şul kiyemnär astına yäşerengän ber* ***aksöyäkme****?* M. Fäyzi (TTAS I 36).

Tatar Türkçesinde *aksöyäk* sözcüğünün ikinci anlamı 'Hiçbir şeyi beğenmeyen, temizliği, lezzeti, yumuşağı fazlasıyla seven nazlı kişi' şeklinde verilmektedir. Örneğin:

*Zöfär **aksöyäk** bit ul, anıŋ üzen kararga ber keşe kiräk.* Ä. Yeniki (TTAS I 36).

Türklerde asiller veya sosyo-ekonomik durumu yüksek olan üst düzey kişiler her zaman beyaz kavramıyla belirtilmiştir. Ögel, Cengiz Han devletinin etkileri altında kalan Türk bölgelerinde, ak kemik, kara kemik deyimleriyle, idare edenlerle edilenleri birbirinden ayıran bir eğilme ile geleneğin çok yaygın olduğunu belirtmiştir (Ögel, 2000:381). Ögel'e göre "ruh ve özün soyluluğu" hakkında soyluluğun soydan çok, özden ve ruhtan gelmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ögel' göre, soyun, özün ve ruhun aklığı "Ak Ata" Altaylardaki Türk yaratılış destanlarında da insanlığın ilk atası, belki de Âdem'in bir Türk karşılığı idi. Aklık onun üstün ve arı yaratılışının, bir sembolü gibiydi. Ak-Han ve Kara Hanlar da Türk mitolojisi ile efsane ve destanlarında büyük bir yer tutarlar. Ak Han "meşru bir han" demekti. Devlet ve milletin başına, milletin isteğiyle, hak ve kanun yoluyla gelmiş bir kimseydi. Kara Han ise, devlet ve milletin başına, zorbalık veya hile yoluyla geçmiş ve "meşrû olmayan" kanun ve töre ile tanınmayan bir kimsedir. "Ak Han", "ana ve babanın aklığı", "Ak Şaman" gibi adlardaki "ak" kavramının kişinin üstün ve arı yaratılışının bir sembolü gibi olduğunu belirtmektedir (Ögel, 2000: 381-382).

2. 'Çarlık Askeri Olma Ayrıcalığı'

1917 Kızılordu devrimi döneminde Rus Çarı'na hizmet eden askerlere Rus dilinde *beliye* 'beyazlar' denilirdi. Çarlık Rusya İmparatorluğu sınırlarında yaşayan tüm yerli halklarda bu kullanım kalıplaşmıştır. Türk lehçelerinin hepsinde bu kullanıma rastlamaktayız. Örneğin:

Hakas Türkçesinde *aktar* 'komünizm karşıtları, Çar yanlıları' (HakTS 31), *ahtar* 'beyazlar' (RHakS 54).

Tuva Türkçesinde *ak* 'beyaz asker', *akgvardeyji* 'beyaz asker' *aktar* 'beyazlar, beyaz askerler' (RTuvS 37, 50).

Başkurt Türkçesinde *aҡ* [aḳ] 'beyaz' *aḳtar* 'beyazlar', *aḳtar sigende* 'beyazlar çekildiler' (RBS 48).

Nogay Türkçesinde *ak*, *aklar* 'Çar askerleri' (NogRS 32).

Karaçay-Malkar Türkçesinde *акъ* [aḳ]: 'beyaz'/*Grajdan uruşnu birinçi jıllarında: Rosseyde zakonlu vlastnı jangıdan orununa salır üçün küreşgenleni yüsünden aytılğandı. Aḳ gvardiya, aḳ ofitser, aḳ gvardiyaçı* 'çar askeri'/*grajdan uruşnu zamanında zakonlu vlast'nı orununa salır üçün küreşgen orus asker bölekleni-aḳ gvardiyanı çleni.* Örneğin: ***Aḳ** gvardiyaçı general Şkuro kornilovçula bla ḳazaḳladan ming adamı bolğan asker ḳurağan edi.* Gurtulanı B., Jangı talisman, 172 (KMTAS I 97).

Karakalpak Türkçesinde *aқ [aḳ] aqlar* 'beyazlar (çarlık askerleri)' (KKalpRS 31).

Kazak Türkçesinde *aḳ: Patşa ükïmetïn jaqtauşı äsker* 'Çarlık Rusya hükümetinin tarafını tutan asker' Örneğin: *Ulı töŋkerïsten keyïngï **aḳ** pen ḳızıldıŋ alma-kezek arpalısı kezïnde ḳızıl otryadḳa mïnïske köp tıŋ atar berïp, komandirden alğıs hat aladı* "Ḳaz. Ädeb.". *Komissar Jangeldin-ḳazaḳtan şıḳḳan eŋ bïrïnşï Bolşevik. Ḳızıldar men*

aḳtardıŋ *maydandasḳan jerïnen şığıp özï sol maydannıŋ juan ortasında bolğan kïsï.* S. Seyfullin, Tar jol. (KTAS I 211).

Kırgız Türkçesinde *aĸ [ak]: Kontrevolyutsiyaçıl, sovet biyligine karşı araket kıluuçu je sovet biyligine karşı bagıttalgan. Ak armiya. Ak gvardiyaçı. Aktar* 'Devrime karşı olan, Sovyet hükümetine karşı hareket eden veya Sovyet hükümetine karşı yönelen' (KırgTTS 33).

Tatar Türkçesinde *aĸ [ak]: Kontrrevolyutsiyon, Sovet hökümätenä karşı bulgan. Ak armiya. Ak ofitser// i. mäg. küpl. aklar. Kontrrevolyutsiyonerlar, akgvardiyaçelär, revolyutsiya häm Sovet hökümäteneŋ doşmannarı* (TTAS I 31-32).

Özbek Türkçesinde *oḳ* [åḳ]: Padşa täräfini aluvçu; kontrevolyutsion. Aq ämäldarlär. Aq *gvardiyaçilar.* Örneğin: *Räzzaq Qizil Armiyagä köngilli bölib yozilib,* åqlärgä *qarşi küräşämän deb qalibdi.* Ḥ. Ğulam, Maş'al.-*1918 yildä Kolesov vaqeäsida Çarjuydän Zirabulaqqäçä temir yolni buzişgä raḥbärlik qilğänlär häm rus* ***åq*** *injenerläri vä Angliya nämayandäläri edi.* Ayniy, Qullär. (ÖTİL I 557).

Azerbaycan Türkçesi *aƨ [ağ] Äksingilabçı, ağgvardiyacı mä'nasında. Ağ gvardiya. Ağ zabit. Ağ goşunlar. Ağlar-ağgvardiyaçılar, äksingılabçılar* (ADİL I 34) şeklinde açıklanmaktadır.

Tatar Türkçesinde: *[M. Gafuri] interventsiyagä häm* ***ak*** *bandalar höcümenä karşı çı näfrät häm doşmanlık belan, alarnı faş itep yazgan äsärlären birde.* M. Cälil. (TTAS I 31-32). *Äsärneŋ bu urınnarı* ***aklar*** *kütäreleşe vakıtındagı tipik küreneşne biralar.* G. Nigmäti. *Tar-mar ittek* ***aklar*** *tokımın.* M. Cälil. (TTAS I 31-32).

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü gibi *aḳ, aḳ gvardiyaçi, aklar kütäreleşe* gibi ifadeler ile genel olarak 'Çar'a hizmet eden kişiler' kast edilmektedir. Türk mitolojisinde, destanlarında, masallarında ve tarihi eserlerde Ak Han karşımıza sık sık çıkar. Rus kültürü ve dilinde Çar, Knyaz'ler için böyle bir kullanıma 1917 devrimi öncesinde rastlanmamaktadır. Dolayısıyla Çar için "beyaz" kavramının kullanımının Altın Orda veya daha önceki tarihlerde çeşitli dil ve kültür etkileşimlerden kaynaklanarak Türkçeden Rusçaya geçtiği söylenebilir ve Türk kavram sisteminde hükümdarlar için *ak* 'beyaz' sıfatının kullanılması derin tarihî süreçlerle oluşmuş bir metafor olduğu ileri sürülebilir.

3. 'Kutsal, Üstün Olma Ayrıcalığı'

Türk lehçelerinde *ak* sözcüğü 'kutsal, üstün, Tanrı /Tanrısal' anlamlarında kullanılmıştır. Kısas-ı Enbiya'da (3) *ol* ***aḳ*** *topraḳdan kim yiriñ* (KE 45 (105)), Dede Korkut Hikâyeleri'nde ***Ağ*** *ormana girmişsin,* ***Ağ*** *ḳavağuñ budağından yırğayuban kiçmişsin* (DK D 110) cümlelerinde kutsal toprak, kutsal orman ve kutsal kavaktan bahsedilmiştir. XIX. yy'da Altay Aladağ Şivesinde *ag-aru* 'kutsal' (AAŞ 11), *Ag-Ene* 'Ülgen'e dünyayı nasıl yaratacağını öğreten ve bir daha ortaya çıkmayan tanrı' (AAŞ 11), yine XIX. yy.'da Radloff'un çok ciltli "Türk Şivelerinin Sözlük Denemesi'nde Kırgız Türkçesinde *aḳ* 'Tanrı' (OSTN 88, 95-96), Hakas Türkçesinde *ah çayaan* 'Budizm', *ah çayaannığ* 'Budizm inancında olan' (HakTS 31) anlamlarını görmekteyiz. Kazak Türkçesinde *aḳ mola* 'beyaz kabir', *aḳ meşït* 'beyaz mescit, cami' gibi kullanımlarda *aḳ* 'kutsal' anlamını vermektedir. Ögel, Dede Korkut'taki *ağ otağ, kırmızı otağ, ağban*

ev gibi tabirlerdeki "ak" kavramının arılığın, temizliğin yanı sıra kutluluğun rengi olduğunu ve beyaz bir evden bahsederken insanın kendi evine bağlılığı ve saygısını ifade ettiğini belirtmektedir (Ögel, 2000:385). Ögel, 'Aḳ' kavramının 'silah' ve 'savaş' kavramları ile birlikte kullanıldığı zaman 'kutluluk' 'kutsallık' anlamını verdiğini belirtmiştir. Dede Korkut'tan 'ağca tozlu katı yayım', 'ağ yelekli ötkün okum', 'ağ meydanda yumrı başı topça keselim' örneklerini ve Kuzey Türk destanlarında 'ak kılıç', 'ak süngüyü koluna alıp' örneklerini, Kaşgarlı Mahmut'tan 'kerip tutar ak torun' örneğini vermektedir (Ögel, 2000:389-390). Türklerin hayatının hayvancılığa dayandığının ve hayvanların her türlü sakıncalara karşı uğurlu, arı ve kutlu olduğunu belirtmektedir. Örnek olarak Kuzey Türk destanlarında 'ak sürü' tanıtmasının olduğu yanı sıra 'ak koyun' deyişinin Akkoyunlu ve Karakoyunlular çağında koyunların rengine göre söylendiğine işaret etmektedir. Türkler sürülerin birbirine karışmaması için, her boy veya ailenin hayvanlarının, ayrı renklerde olmalarına dikkat ettiğini belirtmektedir. Ögel, Türk mitolojisinde ak geyik, ak kuşlar, ak doğan, akbaba kuşu ve ak tavşan motiflerine de kısaca değinmiştir (Ögel, 2000:390-393). Kuzeyde sonsuzluklara açılan Ak-deniz, Ak Han ile ak ruhların toplandıkları bir yer olduğunu ifade etmiştir (Ögel, 2000:38-393).

Bu örneklerde *ak* 'beyaz' kavramı 'kutlu, kutsal, mübarek, Tanrısal' kavramının üzerine şemalanmış olduğunu görmekteyiz. Bu durumda *aḳ* olma "kutsal olma" metaforu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda kaynak anlam *aḳ*, hedef anlam kutsal olmaktadır.

'Süt ve Süt ürünleri'

Türk kültüründe süt ve süt ürünleri geleneksel temel besin kaynakları olarak kullanılmaktadır. Süt ve sütten yapılan mamuller *aḳlıḳ* 'beyazlık' renk özelliğini alarak metonimik bir anlatımla *aḳ* 'süt ve süt ürünleri" anlamında kullanılmaktadır.

Sütün beyazlığı, doğallığı, besleyiciliği onu kutlu besin haline getirmiştir. Türkçede beyaz nesneler için "süt gibi beyaz" benzetmesi sık rastlanmaktadır. XIV. yüzyılda Nehcü'l-Ferādīs'te kevser suyundan bahsedilirken onun süt kadar beyaz olduğu belirtilmiştir.

Kevṣer ḥavżınga aqar, oqdın qatıġraq aqar taqı suwı sütdin ***aqraq*** *turur taqı ʿaseldin süçüg turur* NF [57] (7).. (s. 42).

taqı içindeki suw sütdin ***aq*** *turur* NF [58] (6).. (s. 46).

Bu benzetimden gelişen metonimik kullanımlar da bulunmaktadır. Sütün beyazlık özelliğinden süt yerine 'beyaz' kavramı kullanılarak metonimik yapıdan metaforların geliştiğini görmekteyiz.

Örneğin: Tuva Türkçesinde *ak hem* 'sütlü besin' (TuvRS 49), Kazak Türkçesinde *aḳ* 'ayran, süt' (KATS I 211), Karaçay Malkar Türkçesinde *aḳ* 'süt ürünleri, sütlü', 'Küçük baş hayvanın sütü ve ondan yapılan ayran, bışlak gibi yenilen ürünler' (KMTAS I 97), *ah sığ, ah sıh* 'sütlü gıda' (HakTS 31), Kırgız Türkçesinde *aḳ 'Ayran ve sütün genel adı'* (KırgTTS 33), Tatar Türkçesinde 'Süt ve süt ürünleri' (TTAS I 31-32), Türkmen Türkçesinde *a:k* 'süt, katık' (TDS 33, TrkmRS 36) anlamları bulunmaktadır.

Tuva Türklerinde süt kutsal bir içecektir. Süt ak renklidir ve Tuvalar onun kendisine en faydalı şeylerden biri olduğuna inanmıştır. "Süt gibi temiz insan" sözü kalbinde

kötülüğü olmayan, insanlara faydası dokunan kimseler için kullanılır. "Süt dolu kova devrilmez, mutluluk kaybolur" sözüyle sütün hem kutsallığı vurgulanmakta, hem de sütün zenginliğin işareti olduğu belirtilmektedir. Yeryüzünde ak ile kara var olduğundan beri insanın hayatında iyilikler ve kötülükler ortaya çıkmıştır. Gökyüzünün öfkesini süt geçirir. Bu sebepten Tuva Türklerinin geleneğine göre süt yere dökülmez (Bapayeva, 2013:63). Bu gelenek Kazak ve Kırgız Türklerinde de görülmektedir. Kazak ve Kırgız Türklerinde süt yere dökülmez, dökülürse bereketin gideceğine inanılır. Kazak Türklerinde yılan ve zehirli böcekler evin etrafında görüldüğünde onları uzaklaştırmak için üzerlerine süt dökülür. Kazak Türklerinde *ak* kavramının 'süt' anlamında sık kullanıldığını görmekteyiz:

Ata-babam maldıŋ ***ağın*** *satıp kün körgen joḳ* (B. Maylin, Şığ.) (KATS I 211).

Däl janında ülken biyïk şelekke ağıtıp ḳoyğan tüyeniŋ ḳımızı bar edï. Uljannıŋ küz uaḳıtında Zere men balalarğa äzirlep otıratın ***ağı*** *osı bolatın* (M. Äuezov, Şığ.) (KATS I 211).

Ḳoy, eşkï, siyır örïske ketkenïmen, är üydiŋ esïgï aldındağı büyïrï toḳ ḳozı, laḳ, buzaular auıldıŋ ***aḳtan*** *tarıḳpay otırğandığınıŋ belgïsï siyaḳtı* (S. Erubayev, Şığ.) (KATS I 211).

Karaçay-Malkar Türklerinde de *ak* kavramının 'süt' anlamında temel gıda olarak kullanılmaktadır:

Azıḳ bla da ḳıynalmaydıla: ***aḳ*** *bar, un, tuz kerekligiz da joḳdu.* (Gurtulanı B., Jangı talisman 331) (KMTAS I 97).

Kırgız Türkçesinde *ak* kavramı sık olarak 'süt ve sütlü mamuller' anlamında kullanılmaktadır:

Ak *bar üydö bereke bar* (KırgTTS 3).

Jaz çıgıp, ***ak*** *köböydü* (KırgTTS 3).

Aş katığı ***ak*** *bolot, El katığı bek bolot* (KırgA 253).

Tatar Türkçesinde *ak* kavramı 'süt ve süt mamulleri' anlamında kullanılmaktadır:

[Äni:] Ös başı tagın ber häl, keçkenäräk bulsa da sıyer alıp kala alsak yahşı bulır, balalar ***akka*** *tuyarlar, üzebez irkenläp kalır idek.* M. Gafuri. (TTAS I 31-32).

Kazak Türklerinde *aḳ+ar* (isimden fiil yapma ekiyle) meydana gelen *ağar*-'beyazlaşmak' fiilinin 'süt ürünleri içip yemek, yemi çoğalmak, doymak' anlamında kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra *auzın* ***ağarttı*** 'ağzını ağarttı' deyimi 'süte, aka doydu' (KATS I 65) anlamında kullanılmaktadır. Örneğin:

Bïreudiŋ auzın ***aġartıp*** *otırġan tülïgï ġoy, obal bolar* (O. Bökeyev, Ürker) (KATS I 65).

Ayran, süt ïşïp, ïşegïmniŋ bïr süyem ***aġarıp*** *ḳalġanday boladı* (B. Soḳpaḳbayev, Bastan) (KATS I 64).

Kazak Türkçesinde *ağarğan* 'süt ve sütlü içecek ve yiyecekler' anlamında sık kullanılmaktadır. *Ağarğan* kelimesi *aḳ+-ar* isimden fiil yapan ek *+-ğan* fiilden sıfat yapan ekten oluşan sütlü olan her türlü gıda için söylenen addır. *Aġarġan* 'ağaran' => 'beyaz' Kazak Türkçesi sözlüğünde 'Sağılan (büyük, küçük baş) hayvanın sütünden ya-

pılan ayran, şubat (deve sütü), kımız gibi içecek ve yiyecekler' (ḲATS I 65) şeklinde geçmektedir. Örneğin:

Şayzada zerenge ḳuyıp ***aġarġan*** *äkeldi* (Ä. Kekïlbayev, Bïr şökïm) (KATS I 65).

Asıḳḳanmen uşpaysın yendi. Bïr ḳuday jar boladı da. At yerttegenïmşe ***aġarġannan*** *jutıp al* (M. Ḳanaḳov, Sonar) (KATS I 65).

Jegeniŋ ḳazı-ḳarta yet, jürgeniŋ taza aua, işkeniŋ ḳımız, ***aġarġan*** ("Mädeniyet jäne turmıs") (KATS I 65).

Altay Türkçesi Sözlüğünde *ak*'ın dördüncü anlamında *ak bıyan* "bolluk, iyilik" örneği verilmiştir (AltTS 22). Bu örnekte 'süt ve süt ürünlerinin bolluğu' kastedildiği düşünülmektedir.

Yukarıdaki örneklerden yola çıkarak kaynak alandaki 'beyaz' anlamına gelen *aḳ* kavramının hedef alandaki 'süt ve süt mamulleri' kavramı üzerine şemalandığını görmekteyiz.

'Rengi beyaz olan içecek maddeleri'

Özbek Türkçesinde *ak*'ın ikinci anlamında *äraḳ* 'rakı' anlamı verilmiştir (ÖTİL I 557), Tatar Türkeçesinde ise *ak arakı* 'beyaz rakı' şeklinde kullanılmaktadır (TTAS I 31-32). Bu durumda Özbek Türkçesinde "rakı" anlamında *aḳ* sözcüğünün metonimik kullanımını görmekteyiz.

'Güzel olma, iyi olma'

Aḳ kavramı Türk lehçelerinde 'güzel' anlamında sık olarak kullanılmıştır. Buna Türk dilinin tarihi yazılı kaynakları da tanıklık etmektedir. XIV. yy.'da Harezm çevresinde yazılmış Kısas-ı Enbiya'da *aḳ* 'güzellik'e benzetilmektedir. *Aḳ* kavramı 'güzel' anlamında daha çok insan teni ile ilgili kullanılmaktadır:

(11) *pes Ādem 'as ẕürriyeti ve oġlanları içinde saġ ve sayru ve görklü* (13) *ve* çirkin ***aḳ*** *ve ḳara gördi eyitdi yā rabbi bunları niçün düz yaratmaduñ* (KE 42 (102) (s. 83).

XIII.-XIV. yy.'da Eski Kıpçak çevresine ait Hüsrev ü Şirin'de bu *aḳ şakaḳı, aḳ yüz* gibi örneklerle tespit edilmektedir:

ḳara kiş tig saçu ***aḳ*** *as tig endām* (HŞ 825) (s. 229).

Gehi ol kümüş ḫām tig ***aḳ*** *şaḳaḳın, Tutup öpmek çiçek yangl͡ıġ yang͡aḳın* (HŞ 1830) (s. 288).

tini ***aḳı*** *soyulmış maġz-ı bādām, anın͡g tig nāzük irdi ḫoş endam* (HŞ 3010) (s. 357).

XV.-XVI. yy.'da Batı Türkçesi çevresinde Dede Korkut Kitabı'nda *aġ yüzlü* ifadesine sık rastlanmaktadır:

Aġ *yüzlü ala gözlü gelinler gider-ise benüm gider* (DK D32).

acı ṭırnaḳ ***aġ*** *yüzine aldı çaldı* (DK D90V33).

XVII. yy. İstanbul Türkçesinde *aḳ yüzlü* ifadesinin kullanıldığı görülmektedir (XVII İT 267).

Çağdaş Türk lehçelerinde Kuzey Doğu (Sibirya) Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde *aḳ* 2. folk. 'güzel, alımlı, gösterişli, göz alıcı', *ah hurçuh* 'kadın süs eşyası', *ah örge* 'göz alıcı saray'; *ah mal* 'güzel hayvanlar' (HakTS 31) şeklinde kullanılmaktadır.

Karakalpak Türkçesinde *aḳ tamaḳ* 'beyaz boğazlı' => 'beyaz boyunlu' şeklinde bir güzellik ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır (KKalpRS 31). Kazak Türkçesinde *aḳ kelinşek* 'beyaz gelincik' gelinin güzelliği, temizliği ifade edilen kullanımlar mevcuttur. Örneğin:

Aḳ tösekte jatır ġoy ***aḳ*** *kelinşek gauhar tastay jaynatıp ḳara tündi* (Ḳ. Saloḳov, Jezkiyik) (KATS I 91).

Tatar Türkçesinde *ak yöz* 'ak, beyaz yüz' yin 'güzellik' anlamındaki kullanımı karşımıza çıkmaktadır. Örneğin:

Küŋelemä huş kilmäde ***Ak*** *yözeŋ akbur itkäneŋ.* Därdmänd (TTAS I 31-32).

Güney Doğu (Karluk) Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde *åq qolläri* 'ak kolları' => 'beyaz elleri' şeklinde görülen ifadeye rastlanmaktadır:

-Hatin ötirmaqçi bolgän edi, päränji içidän uning atlas köyläkläri vä näfis åq *qolläri körinib ketdi.* A. Qadiriy, Ötgän künlär (ÖTİL I 557).

Güney Batı (Oğuz) Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde *ağ ällär* şeklindeki kullanım görülmektedir. Örneğin:

Sona külümsünüb, ***ağ*** *älläri ilä Bahadırın älindän tutub čäkdi. Närimanov* (ADİL I 34).

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü gibi *aḳ* kavramı insan teninin bölümleri olan yüz, yanak, boyun, kol, el gibi kavramlarla birlikte kullanıldığı zaman 'güzel' anlamını vermektedir. *Aḳ* kavramı 'güzel' kavramının üzerine şemalanmış olduğu görülmektedir. Kişinin teninin, yüzünün, elinin beyaz olması güzelliğin belirtisidir.

'İyi'

Türk dilinde *aḳ* sözcüğünün 'iyi, iyilik' anlamlarında sık kullanıldığını görmekteyiz. Alatay Aladağ Şivesinde *ak küündü* 'iyi yürekli, hayırhah', *ak sanan* 'hayır gösteren', *ak toktan* 'sevgi, okşayış' (AAŞ 11), Altay Türkçesinde *aḳ* 4. *ak bıyan* 'bolluk, iyilik' (AltTS 22), Tuva Türkçesinde *ag-şeer* 'açık sözlü, iyi niyetli', *Ag-şeer çok çugaalaar* 'çekinmeden (iyi niyetle) söylemek, açıkça söylemek' (TuvRS 34), Başkurt Türkçesinin ağızlarında *aḳbäyel:* (Haqmar, Irğız ağızları) *aḳmäyel* (Orta Ural ağzı) *huş küŋellelek-blagoduşiye* 'hoş gönüllü' => 'iyi niyetli' anlamı kullanılmaktadır:

Ähmät has aḳbäyel ine, ülde kiy bıltırın (Haḳmar Ağzı) (BaşkDS 17).

Kazak Türkçesinde *aḳ* 'iyi, açık, hayırlı' anlamlarındaki kullanımlar mevcuttur. Örneğin:

Meniŋ saġan aytar tilegim adal süt yemgen ***aḳ*** *jürek jigit jarıŋ bolsın, basıŋnan bağın taymasın* (S. Omarov, Ömir) (KATS I 81).

Nadandıḳtıŋ belgisi eş aḳılġa jarımas. Jayılıp jürgen ayuanday, ***Aḳ****, ḳaranı tanımas* (KTAS I 184).

Ḳağaz jüzinde sauattı adam ***aḳ*** *pen ḳaranı ḳanday ayırsa, jan sırına sauattı adam közge ḳarap, pydı sonday ayıradı* (Ḳ. Tayşıḳov, Okt. Uşḳını) (KTAS I 195).

Bala minez oyınşı burıŋğılar, Aŋḳau eken mazaḳtap, sonı sınar. Artḳa ḳarap, ***aḳ*** *peyil şalġa külip, Abiyırsız, ataḳsız körge ḳular* (Abay, Şığ.) (KATS I 37).

*Ağanıŋ aldı **aḳ** jaylau dep sizge kelip turmın (Auızekï)* (KATS I 59).

Karaçay-Malkar Türkçesinde ***акъ** [aḳ]*: 2. *Taza niyetli, tersligi bolmağan* 'temiz, iyi niyetli, ters davranışı olmayan' (KMTAS 96) anlamında kullanılmaktadır: *Aḳ niyet iyi niyet/ tüz jürek, halal murat.-meni niyetim, bu yötmäk kibik, **aḳ** bolğanlayın ḳalsın.* Ḳuliylanı Ḳ., Jangı kitap, 100. (KMTAS I 97).

Karaçay Malkar Türkçesinde *aḳ jin:* 'iyi cin' *dinnge iynannganlanı iynanıularına köre, adamğa hata etmeuçü, anga boluşuuçu jin* 'Dine inananların inancına göre insana kötülük yapmayan cin' Örneğin:

*Ağazni bilgiçi bardı dey esele, Hohalaynı **aḳ** jinleri bardı deydile.* Batçalanı M. Elçilerim, 64 (KMTAS I 97).

Karakalpak Türkçesinde *aḳ [aḳ]* 2) temel ve mecaz anlamda *aḳ jürek* a) 'temiz kalpli', b) 'şefkatli, merhametli', *aḳ keuil* "içten, samimi, açık sözlü" (KKalpRS 31), Kırgız Türkçesinde *ak [aḳ]* 2. *Taza, çın peyildüü, jamandıgı je jaman niyeti jok, aramzalıgı jok* 'temiz, iyi niyetli, kötülüğü veya kötü niyeti olmayan, fesatlığı olmayan' (KırgT-TS 33), Nogay Türkçesinde *ak köŋili* 'temiz kalpli' (NogRS 32), Tatar Türkçesinde *ak 6. Yagımlı, cılı* 'Sevimli, ılımlı': *Ak süz belan, açık yöz belan karşı alu* 'Ak söz ile, açık yüz ile karşılamak' (TTAS I 31-32) => 'İyi söz, güleryüz ile karşılamak' anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğin:

*Yelatma **ak** canıŋnı, vöcdanıŋnı.* M. Calil (TTAS I 31).

*[Almas:] Seznen kebek gakıllı, **ak** küŋelle tatar kızlarınıŋ ağası bulu miŋa nindi küŋelle, nindi bähetle ber eş bulır ide.* Ş. Ähmädiyev (TTAS I 31).

*Hoday **ak** tormışlar birsen inde.* M. Fäyzi (TTAS I 31).

*Köçläremne min kara könnärgä saklıy almadım, Könnäremneŋ hiçberen dä çönki **ak** di almadım.* G. Tukay (TTAS I 31).

Azerbaycan Türkçesinde *ağ* 8. *sif. (mäc.dan.) İfrat, mübaliğäli, açıgdan-açığa mä'nasında* (ADİL I 34) şeklinde açıklanmaktadır.

Türkmen Türkçesinde *ak* 'iyi' anlamlarında kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin: *Ak pata bermek* (TDS 33) 'iyi dilekte bulunmak' => 'hayırlı dua etmek', *Yoluŋ ak bolsun!* (TDS 33) 'yolun ak olsun' => 'yolculuğun iyi geçsin'. Örnekler:

*Yoluŋız **ak** bolsun, yoldaşlar!* ("Mıdam tayar" gazeti) (TDS 33).

*Yoluŋ **ak** bolsun, yoldaşıŋ-hak* (Nakıl) (TDS 33).

Türkiye Türkçesinde *Ak koyunun kara kuzusu da olur* 'İyi bir aileden kötü bir çocuk da çıkabilir' atasözünden yola çıkarak *ak* 'iyi' anlamının kullanıldığını görmekteyiz.

Türklerde *ak* renk genellikle olumlu etki bırakan renktir. Güzel ve iyi olma da insanların üzerinde olumlu etki bırakır. Yukarıda verilen tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan örneklerden yola çıkarak *aḳ* kavramının 'güzel, iyi' kavramlarının üzerine şemalanmış olduğunu görmekteyiz.

'Suçsuz, Günahsız, Masum, İyi Niyetli'

Türk lehçelerinde *aḳ* kavramının 'suçsuz, günahsız, helal olmak' anlamları sık kullanılmaktadır.

Harezm-Kıpçak Türkçesinde XII.-XIII. yy.'da *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı* adlı eserde yüzün aklığından bahsedilmektedir.

yüzlär ol kün ***aḳ*** *bolub*... (AKT-Borovkov 125b, 8).

"Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî" adlı eserde de yüzün aklığından bahsedildiği tespit edilmiştir:

1) *ni'metlerinden andan yuġay yüzüni aydaġay yā ilāhī 2)* ***aḳ*** *ḳıl yüzümi* ***aḳ*** *ḳılġan kün ṣāliḥlerüñ yüzüni ḳara ḳılma* (MS 34a).

Çağdaş Türk Lehçelerinde XIX. yy.'da Kuzey Doğu (Sibirya) Türk lehçelerinden Altay Aladağ Şivesinde *ak* 'suçsuz' (AAŞ 11), *ak tabak azıg* '3 yaşına kadarki ayı' (AAŞ 11).

Altay (AltTS 22), Hakas (HakTS 31) Türkçelerinde bu anlam görülmektedir.

Hakas Türkçesinde: *Anın* ***ağın*** *haydan körim?* 'Onun masum olduğunu nereden bileyim?' (HakTS 31).

Karaçay-Malkar Türkçesinde *aḳ*'ın ikinci anlamı 'iyi niyetli' şeklinde tespit edilmiştir:

Tilçi ***aḳġa*** *ḳaranı cağar* (Nart söz) (KMTAS I 96).

Kazak Türkçesinde *aқ* [aḳ] 'temiz, günahsız, suçsuz' (KATS I 211) şeklinde açıklanmaktadır:

Bilerdiñ jüzi körneu turğan ḳiyanattı arsızdıḳḳa jeŋgizip, aramdı ***aḳtıŋ*** *üstine ne aylamen bolsa da şığaramız dep jumıla ḳarayıp alğan* (M. Äuezov, Ḳaraş.) KATS I 211).

Bismilla, äueli ***aḳḳa*** *sana aytpaḳ, Onıŋ üşin salauat Räsüliimiz* ***aḳḳa*** *dos bolğan. Jümläden burın jaratıp Halıḳḳa nurı päş bolğan* (Kerderi Äbubäkir, Ḳazağım) (KATS I 211).

Ḳarağa jauap bergennen, ***Aḳḳa*** *bergen sert artıḳ* (Bazar Jırau, Şığ.) (KATS I 211).

Kırgız Türkçesinde *aк [aḳ]* (KırgTTS 33) 'günahsız, suçsuz' şeklinde anlamı belirtilmektedir:

Aylangan toonun bürkütü ***Ak*** *cerden torgo çalındım* (Toktogul) (KırgTTS 33).

Tatar Türkçesinde *aк [ak]* 'günahsız' şeklinde anlamı ifade edilmektedir. *Ak yöz* 1. *Namus, vöcdan* (TTAS I 31) 'namus, vicdan' <= 'günahsız yüz' anlamları bulunmaktadır:

Dönyadan ak yöz belän ütte (TTAS I 32).

Özbek Türkçesinde *oқ* [åḳ] 'günahsız, adına leke sürülmeyen kişi' (ÖTİL I 557) şeklinde ifade edilmiştir:

Tekşiramiz: ***åḳni åḳḳa,*** *ḳårani ḳåragä acratamiz.* S. Ahmad, Hükm. (ÖTİL I 557).

Yeni Uygur Türkçesinde *[aḳ]'ın* dördüncü anlamı *Pak, günahsız* 'pak, günahsız' şeklinde anlamı belirtilmiştir:

Oğri ölgüçe ***aḳ****män dep turar* (UTİL I 124).

Türkmen Türkçesinde *ak* [a:k] 2. *Arassa, sap, päkize* şeklinde anlamı verilmektedir:

*Sud onu **ak** diyip tapdı* (TDS 33).

Teleüt Türkçesinde *ak* kelimesine *-tu* (*-lu*) ekinin eklenmesiyle meydana gelen *aktu* 'masum, suçsuz, günahsız' (TelAS 3-4) şeklinde geçer.

Tuva Türkçesinde *ak* kelimesine *-tı* (*-lı*) ekinin gelmesiyle oluşan *aktıg* 'suçsuz, günahsız', *aktıg töl* 'günahsız çocuk', *aktıg çerge buruudattırgan* 'suçsuz yerde suçlanan', *aktıı* 'gerçek' (TuvRS50) şeklindeki anlamları belirtilmiştir.

Türk dilinde *ak* sözcüğüne isimden fiil yapma eklerinin eklenmesiyle aklanma, suçsuz çıkma eylemini gösteren ifadeler sık karşımıza çıkmaktadır. Şor Türkçesinde *akta-*'aklamak, haklı çıkarmak, suçsuz bulmak' (ŞS 4), *aktan-*'aklanmak, beraat etmek, temize çıkarmak' (ŞS 4), Teleüt Ağzında *akta-*'haklı göstermek, temize çıkartmak, aklamak' (TelAS 4), *aktan-*'temize çıkmak, aklanmak, kendini mazur göstermek' (TelAS 4), Tuva Türkçesinde *agarar* 'suçsuz bulunmak', *agartılgalıg* 'suçsuz çıkartan', *agartılgalıg işitkel* 'suçsuz çıkartan hüküm', *agartınar/agartın* 4) 'kendini savunmak', *agartışkın* (*agartar*) 'aklamak', *agartır* 'suçsuz bulmak' (TuvRS 34) şeklinde Kuzey Doğu Türk lehçelerinde anlamlar tespit edilmektedir.

Kazak Türkçesinde *ağar-* fiilin ikinci anlamı 'suçundan aklanmak, temizlenmek, günahından arınmak' (KATS I 64) olarak karşımıza çıkmaktadır:

*Yendi **ağarıp** kelïp, ayıbımdı moyınğa alğalı turmın.* (Ğ. Mustafin, Milliyoner) (KATS I 64).

*Birak jumıs sanı köp bolıp, tergeuden tergeu bolsa da, Abay bïr de bïrïne jığılmay, **ağarıp** aman şığadı.* (M. Äuezov, Är jıl) (KATS I 64).

*Nak osı mına kazandağı murındı jarıp bara jatkan jas jılkının yetï kaydan şıktı? Käne, yendï **ağarıp** körşï,-dedï Sälmen* (M. Äuezov, Karaş) (KATS I 64).

Özbek Türkçesinde *åklamåk* 'aklamak' fiilinin beşinci anlamı *Birår kişining günåhsiz ekänligini tasdiklamåk, kimsäni aybdår emas deb tåpmak* 'Bir kişinin günahsız olduğunu onaylamak, bir kimseyi suçsuz bulmak' şeklinde ifade edilmektedir:

*Sud günåhsizlärni **åkladi*** (ÖTİL I 559).

> *[Hamida:] Men kizni **åklab**, bütün günåhni uning hocayinigä, yåş kizni bu kadar berahm ekspluatatsiya kilgän kişigä koymåkçiman.* A. Kahhår, Adabiyåt muallimi (ÖTİL I 559).

*Kådir Nabigulga 'Hålinggä vây" degändäy kilib karadi. Buni Nabigul fahmlab, üzini **åkläşgä** kirişdi.* A. Kahhår, Kanåtsiz çittäk (ÖTİL I 559).

Türkiye Türkçesinde *aklamak* fiili birinci anlamıyla 'suçsuz veya borçsuz olduğu yargısına vararak birini temize çıkarmak, tebriye etmek, ibra etmek' ve diğer yandan *aklanmak* fiili ikinci anlamıyla 'hakkında dava açılan sanığın, yargılama sonunda suçsuz bulunması, temize çıkmak, beraat etmek' (TüS 55) şeklinde hukuk terimleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda bahsedilen *ak* ve ondan türeyen fiillerin Türk lehçelerindeki örneklerinden *ak* 'beyaz' kavramı 'suçsuz, günahsız, masum, helal' kavramlarının üzerine şemalandığını görmekteyiz. Bu şekilde metafor ortaya çıktığını görmekteyiz.

'Temiz, üzerinde bir şey olmayan'

Türk dilinde *aḳ* 'temiz, üzerinde bir şey olmayan' anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Örneğin:

Eski Kıpçak Türkçesinde XIII.-XIV. yy.'da Seyf-i Sarâyi'nin "Gülistan" tercümesinde *aḳ it-*'beyazlaştırmak, temizlemek' anlamının kullanıldığını görmekteyiz:

*İy şol kimessne ki nâmûs-ıla **aḳ** itmişsin ḫalḳ eyü ṣansun diyü ne-y-çün berâtuñı ḳara itmişsin?* (GT 75a-2).

Harezm Türkçesinde XIV. yy.'da Kısası-ı Enbiya'da *aḳ* sözcüğünün eylem biçimi olarak *ağart-*'temizletmek' anlamı kullanılmıştır:

(11)..*kāzurlarıdı kim ṭonı ve bizleri yuyup **aġardularıdı** ve ḥavārī (12) ʿarab dilince **aḳ** nesneler olur ḫabar virdi* (KE 822) (s. 470).

Çağdaş Türk Lehçeleri XIX. yy.'da Altay Aladağ Şivesinde *aḳ* 'temiz' (AAŞ 11) şeklinde geçmektedir.

XX. yy.'da Altay Türkçesinde *ak cer* 'ormansız yer' (AltTS 22), Hakas Türkçesinde *ağartarğa* 'doğal renginden temizlemek'; *kiden ağartarğa* 'kumaş ağartma' (RHakS 54), Teleüt Ağzında *aktu* 'temiz' (TelAS 3-4), Tuva Türkçesinde *agartır /agart/ => ak hepti agartır çuur* 'çamaşırı bembeyaz olana kadar yıkamak' (TuvRS 34), Karaçay-Malkar Türkçesinde *акъ [aḳ]*: *Cuundurğanlıḳğa, ḳara it aḳ bolmaz 'Yıkamakla kara köpek ak olmaz'* (Nart söz) (KMTAS 96), Nogay Türkçesinde *ak*'ın altıncı anlamı 'temiz, lekesiz' (NogRS 32) olarak geçmektedir. Tatar Türkçesinde *ак [ak]: 4. Çista, kersez* 'temiz, kirsiz' (TTAS I 31), Özbek Türkçesinde *оқ* [åḳ]: 4. *sıf. Ahirgi, tăzä (ḳoldän çiḳäriş yåki pärdazläş üçün ḳilingän åhirgi iş ḥåqidä)* 'Son, temiz (elden çıkarılan veya sunulmak üzere yapılan son iş hakkında) *Åḳḳa köçirmaḳ* (ÖTİL I 557) 'temize geçirmek':

> *Muḥämmäd engillänib ornidän turdi vä songgi şe'rini bir az tüzätib, **åqqa** köçiriş üçün üyigä barmağı kerägligini äytdi. Aybek, Nur qidirib* (ÖTİL I 557).

Yeni Uygur Türkçesinde *aḳ [aḳ]*'ın üçüncü anlamı *Het yezilmiğän ziraät terilmiğan; bikar, boş* 'Yazı yazılmamış, ekinin toplanmadığı yer; bekar, boş': *aḳ bet 'temiz yüz'* (kağıt için), *aḳ yär* 'bekar, temiz yar' (UTİL I 124), Azerbaycan Türkçesinde *aƣ* [ağ]'ın ikinci anlamı *tämiz, yazılmamış* 'temiz, yazılmamış': *ağ kağız* 'temiz kağıt', *ağ däftär* 'temiz defter' (ADİL I 34), Gagauz Türkçesinde *ak*'ın ikinci anlamı 'temiz' (GRMS 35), Türkiye Türkçesinde *ak*'ın beşinci anlamı 'temiz' (TüS 46), Türkmen Türkçesinde *ак* [a:k]'ın ikinci anlamı *Arasa, sap, päkize* "Arasa, saf, temiz" (TDS 33) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü gibi *aḳ* 'beyaz' kavramı 'temiz, üzerinde bir şey olmayan' kavramlarının üzerine şemalanmıştır. Maddenin *aḳ* (beyaz) olması maddenin açık renkli olmasıdır. Maddenin açık renkli olması maddenin temiz olduğunun göstergesidir.

'Işıklı, Nurlu, Parlak, Aydın'

Türk dilinde *aḳ* sözcüğünün 'ışıklı, parlak, aydın' anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Teleüt Türkçesinde *ak d'arık* 2. 'parlak ışık' (TelAS3) şeklinde kullanılmaktadır.

Altay Türkçesinde ise *ak carık* 'dünya' (AltTS 22) örneğinde aydınlık dünya kastedilmektedir.

Ögel, tabiat varlıklarının aklığından bahsetmiş ve Kuzey Türklerinde 'ak ay', 'ak güneş', 'ak yıldız' gibi mitolojik anlayışların olduğunu 'ak yıldız' tabirinin Anadolu'da sadece yıldızın parlaklık ve rengine göre söylendiğini 'ak bulut'un iyi, güneşli, parlak günün belirticisi sayıldığını ifade etmiştir (Ögel, 2000: 386-387). Kazak ninnilerinde *Äldi, äldi aḳ böpem, aḳ besikke jat böpem* ifadesinde *aḳ böpem* 'harfen: ak bebem' => 'nurlu, ışıklı, parlak, aydın bebeğim' anlamına gelmektedir. Kazak Türkçesinde *aḳ* sözcüğünün ayın ışığı için de kullanılmaktadır:

*Ay **appaḳ** ḳoy, Sïzge körï'lïm ayday aḳ, Sïzge degen jürekte joḳ jalğız tap. Adal niyet aḳ körïlïmdï betke ustap, Aḳılsımaḳ söz aytayın azıraḳ* (M. Jumabayev, Şığ.) (KATS I 81).

Tatar Türkçesinde *ak* sözcüğünün ışık ile onun parlaklığını anlatmak için kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin:

*Äna kürenä kıybla yaklap Bik matur **ak** şäüläse*. Ş. Babiç (TTAS I 31).

Türk dilinde *aḳ* sözcüğünün 'etrafın aydın olması' anlamında ve *aḳ* sözcüğüne isimden fiil yapan eklerin gelmesi ile *aḳar*-'etraf aydınlanmak' anlamlarında kullanıldığını görmekteyiz. Harezm ve Kıpçak Türk lehçelerinde bu anlamda kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin:

Harezm Türkçesi XIV. yy.'da Kısas-ı Enbiya'da *aġar*-'aydınlanmak' anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir:

*(4) mağribe irse maşrıḳdan şubḥ **aġarur** andan ḳanadın direr ve ol ḳarañuluġı birbirine ḳatar ili avcına alur* (KE 37) (s. 80).

*(11) bıñarlaruñ bir nicesine gök arkasından inse şubḥ **aġardugı** ol-durur ḳaçan ol bıñardan doġup gögüñ (12) bu yüzine çıksa gündüz aydınlığı olur* (KE 36) (s. 80).

*(13) aḫşam namazın yatsu vaḳtında ḳılup bile cem' eyledi andan bularuñıla (14) giceledi tā irte doġınca irte namazın gey ḳarañuken anda ḳıldı ḳaçan irte gey **aġardı** buları (15) alup girü Mināya geldi* (KE 174) (s. 151).

*ḳa- (5)-musın helak ḳıldugı irte **aġardugından** gün doġmaḳ arasındayıdı* (KE 396) (s. 280).

Aynı XIV. yy'da "Nehcü'l-Ferādīs, Uştmaḫlarnıng̃ Açuḳ Yolı" eserinde oruç tutan insanın ilk gün kirpiklerinin, ikinci gün dizlerinin, üçüncü gün teninin manevî açıdan aydınlandığını belirtmek için *aḳar*- fiili kullanıldığı ve bu üç gün için *aḳ günler* 'aydınlatıcı günler' dendiği tespit edilmiştir. Örneğin:

*Bir kün rūza (8) tuttu erse, kiprikinge tegi **aqardı**. Ėkinçi kün rūza tuttı erse, tizinge tegi **aqardı,** üçinçi kün rūza tuttı erse,* (9) *cümle teni **aqardı**. Ol cihettin bu üz künge eyyāmu'l-biyż tėp aydılar. 'Arab tilinçe eyyāmu'l-biyż, **aq** künler (10) temek bolur.*

*Bu üç künnüng kèçeleri yaruq bolġan üçün bu künlerke eyyāmu'l-biyż tèp aydılar, tèmişler (*NF [282]) (s. 195).

Eski Kıpçak Türk eserlerinden XIV. yy'a ait "İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn"de *aḳar-* (II) "tan yeri açılıp aydınlanmak", *aḳart-*"tan, şafak ağarmak" anlamlarıyla kullanılmıştır (İM) (KTS Toparlı, 2007: 5).

XIV. yy'da yazıldığı tahmin edilen *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî* eserinde şafak aydınlığından *aḳlıḳ* olarak bahsedilmiştir. Örneğin:

1) evvel künde ṣol vaḳt ikinci irte çıḳdıkta daḫı ḳıldı 2) öyleydi ṣol vaḳt küneş keçkende na'lüñ tasması ḳadar 3) daḫı ḳıldı ikindi ṣol vaḳt her nesnenüñ kölegesi özi ḳadarınca 4) daḫı ḳıldı maġrib ṣol vaḳt küneş batġanda daḫı ḳıldı yatsuyu 5) sol vaḳt şafaḳ ġāyib olġanda şafaḳ didügümüz 6) ol ***aḳlıḳ*** *dur kim köküñ ḳıraġında ḳızıllıḳdan ṣoñra.* (MS 14b) (s.9).

XX.-XXI. yy. Çağdaş Türk Lehçelerinde:

Tuva Türkçesinde *ak dün* 'beyaz gece' (TuvRS 49) => 'aydınlık gece' Başkurt Türkçesinde *aḳ töndär* 'beyaz geceler' => (RBS 48) 'aydınlık geceler' şeklinde kullanımlar mevcuttur.

Aḳ sözcüğüne fiil yapan *-Ar* ekinin eklenmesiyle *ağar-*'aydınlanmak, sabahın aydınlanması' anlamları sık karşımıza çıkmaktadır. Kazak Türkçesinde *taŋ aġardı: taŋ bozġılt tartıp, jarıḳ tüsu* 'tan ağardı, şafak vakti aydınlanıp, ışığın yayılması' anlamı kullanılmaktadır (KATS I 64):

Ay ***aġarıp****, jarıġı alsïrey batuġa aynalġan, juldızdar siregen* (M. Äuezov, Ḳaraş) (KATS I 63).

Tamaḳtanıp, şay üşïp, äl jidıḳ ta, Jılkını aydadıḳ taŋ ***aġarġanda*** (Batırlar jırı) (KATS I 64).

Keyde kündïzdï bılay ḳoyıp, tünïmen taŋ ***aġarġanşa*** *otıramın.* (J. Sain, Jol üstï) (KATS I 64).

Ay, juldız, ***aġarġan*** *taŋ, Jarıḳ kün bar, jazġı ḳus, Japıraḳta ḳanday mïn bar?* (Abay, Tol. Jin.) (KATS I 64).

Karakalpak Türkçesinde *ağar-*'aydınlanmak' anlamı mevcuttur:

Taŋ ***ağarıudan*** *cürip kettik* (KKalpRS18).

Özbek Türkçesinde 4. *åḳar-*'aydınlanmak' *yåruğ bolmåḳ, yårişmåḳ* 'aydın olmak, ışıklı olmak' anlamı kullanılmaktadır. Örneğin:

Keçasi såat törtdanåḳ şarḳ tåmån ***åḳara*** *båşladi. Ha demäy tur* ***åḳaradi.*** (ÖTİL I 557).

> *Adir tåmåndan ufḳ, huddi parda årḳasidan çirâğ yåḳḳandek,* ***åḳarib*** *kelyapti.* S. Ahmad. Hükm. (ÖTİL I 557).

Aḳ (beyaz) renklerin en açık tonuna sahiptir. Çok açık renk olma aynı zamanda ışıklı, parlak olmayı da ifade emektedir. Bu durumda *ak* (beyaz) kavramı 'ışıklı parlak, aydın' kavramlarının üzerine şemalanmıştır.

'Batı'

Fahrettin Çelik (1942), Türk Amacı Dergisi'nde "Türklerde Dört Yönün Dört Renkle Adlanırılması" adlı makalesini yayınlayarak ilk defa renklerin yön bildiren anlamları hakkında bilgi vermiştir. Çağdaş Türk lehçelerindeki eserlerde karşımıza çıkmasa da *ak* kelimesinin 'batı'yı ifade eden yön bildiren bir anlamı olduğu 1962 yılında Alman Türkologu Annemarie Von Gabain tarafından "Renklerin Sembolik Anlamları" adlı makalesinde ileri sürülmüştür. Bu makale 1968'de S. Tezcan tarafından Türkçeye çevrilerek Türkoloji dergisinde yayınlanmıştır. Gabain, kendi makalesinde V. yüzyılda Horasan'daki bir Altay kavmini gösteren 'Ak Hunlar' ifadesinin herhalde doğudaki anavatanlarından haberdar olmalarından dolayı olduğunu, bu yüzden kendilerine 'Batı Hunları' demiş olduklarını belirtmiştir. Ayrıca Yalnız Türkler, Bulgarlar ve Yeni Yunanlıların batıdaki denize 'Akdeniz' adını verdiklerini söylemiştir. Gabain, Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın batıya naip olarak tayin edildiği zaman 'Ak' yani 'batıdaki hükümdar' adını almış olduğunu ileri sürmüştür (Gabain, 1968:110).

N. Kononov, (1978), *Tyurkologiçeskiy Sbornik* dergisinde çıkan "Semantika Tsvetooboznaçeniy v Tyurkskih Yazıkah" adlı makalesinde Türkçe renk adlarının birçok yan anlamı üzerinde kapsamlı bilgi vermiştir. Ziya Gökalp'e göre Akdeniz (Ege Denizi) Türkiye'nin batısında olduğu için ona Akdeniz denmiştir ve bu eski Türk geleneğinin bir uzantısı olarak ortaya çıktığına işaret etmiştir (Gökalp, 1991:378). Ögel, Hunlar ile ilgili kaynaklardan batının renginin 'beyaz' olduğunu belirtmiştir. Mete'nin Çin imparatoru kuşatmasında beyaz atların hepsi batı yönünde yer aldığını yazmıştır (Ögel, 1991:177). Reşat Genç ise A. Alfoldi'ye dayanarak Türklerde esas cihet olan Batı istikametinin sembolü beyaz renk olduğunu belirtmiştir (Genç, 1997:41). Mustafa Kafalı 'Türk Kültüründe Renkler' adlı bildirisinde Türklerin yönleri renk ile şekillendirdiğine değinmiş, *ak* rengin 'batıyı" ifade ettiğini ve Hun devletinin batıdaki bölümünün adının Ak-Hun biçiminde ve Altın Orda Hanlığı'nın batı kanadı Ak-Orda olarak ifade edildiğini söylemiştir. Kafalı'ya göre Atatürk'ün Dumlupınar Savaşı'nda vermiş olduğu emir "Hedefiniz Akdeniz'dir" şeklinde olmuştur. Burada kastedilenin Antalya, Mersin veya Adana değil, İzmir olduğu gayet açık olduğunu, çünkü bu denizin adının Ak Deniz veya Ak-Deniz'in bir bölümü olarak Adalar Denizi diye yüzyıllar boyunca adlandırıldığını yazmıştır. Ancak bugün hatalı olarak eski Yunancasının bozulmuş biçimi olan Ege kullanılmakta olduğunu belirtmiştir (Kafalı, 1996:49).

Daha önce Ögel'in belirttiği gibi Nuraniye H. Ekrem, Shih-chi (Tarihî Hatıralar) kaynağına dayanarak M.Ö. 2000 yılında Hun hükümdarı Mete (Mo-Tu) kırk bin atlı askeriyle Han sülalesi hükümdarı Kao-tı ile ordusunu kuşatma altına aldığında Hunların beyaz atlı askerleri batı yönünde Çinlileri kuşatmış olduğunu belirtmiştir (Ekrem, 1996:88). Ekrem'e göre Proto-Türklerin M.Ö. VII. yüzyılda renklerle yönü sembolleştirdikleri bilinirken, Çinliler ise M.Ö. III. yüzyılda ancak renk ile yönü özdeşleştirmeye başlamışlardır. Bu durumda Türkler Çinlilerden 200 yıl önce yönleri renklerle belirtmeye başlamıştır. Ayrıca Eski Türklerde, yönlerin her biri birer sembolik hayvan ile temsil edildiğini de belirtmiştir. Buna göre batı beyaz köpekle temsil edilmiştir (Ekrem, 1996:89).

Celal Esad Arseven'e göre Eski Türklerde dört yönün dört hükümdar tarafından yönetildiğini, Orhun Kitabelerinden öğrenildiğini ve buna göre 'Yir Sup' adı verilen bu

hükümdarlar dört tane olduğunu, Ak Han'ın (Beyaz Hükümdar) Batı'da olduğunu belirtmiştir (Arseven, 1987:15).

Ak Hunlar, Ak Orda, Ak Deniz gibi adlandırmalarda bulunan *ak* 'beyaz' kelimesinin 'batı' anlamını verdiği yukarıdaki çalışmalardan bilinmektedir. Ancak bu örnekler dışında tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri yazılı kaynaklarında *ak*'ın 'batı' anlamında kullanılmasına ilişkin bir örnek bulunmamıştır.

'Yaşlanmak, Yıpranmak'

Ak kavramının Türk lehçelerinde 'yaşlanmak, yıpranmak' anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.

Türkiye Türkçesinde ***ak*** sözcüğünün 'yaşlı' anlamı bulunmaktadır:

*Ablak yüzlü, kısa kesilmiş **ak**sakallı bir adamdı."*-M.Ş. Esendal (TüS 46),

***Ak** sakaldan yok sakala girmek* 'Çok yaşlanıp iyice kuvvetten düşmek' (TüS 46).

Özbek Türkçesinde de *ak* 'yaşlı' anlamında kullanılan örnekler karşımıza çıkmaktadır:

> *"Atni eding" dedim içimdä. Başqasi bolsä, qämçin bilän salär edim, lekin saqalning **åqini** ḥurmät qildim.* Aybek, Qutluğ qan. (ÖTİL I 557).

Karaçay-Malkar Türkçesinde de *ak*'ın 'yaşlılık, yıpranmışlık' anlamını görmekteyiz:

*Etdüm ḳıyın colda, tauda kezleuley, Çaçıma ḳonup başlağınçı **aḳ**.* (Zumaḳullanı T. Köz jarığım) (KMTAS I 97).

Kazak Türkçesinde de *ak*'ın 'yaşlılık' anlamını aşağıdaki cümleden görmekteyiz:

*"Äu" degende keluşi eŋ, Ardaḳtı elïm ḳasıma. At-şapanım tartayın, Abaysız şıḳḳan dausıma. Alısıp jaspen ne eteyïn, **Aḳ** kïrgen saḳal-şaşıma, O, dariğa jalğızdıŋ Üni şıḳpas osı ma? Osılay dep Aḳjelek, Ökpelep ḳayttı ḳosına, Üyïmdegï ḳonaḳtıŋ Barayın dep ḳasına, Altı taram saḳaldan Sorğalap aḳtı jası da* (K. Äzïrbayev, Taŋd. Şığ.) (KATS I 211).

Tatar Türkçesinde *ak* sözcüğünün üçüncü anlamı *çal* 'ihtiyar adam' şeklinde verilmektedir. Örneğin:

*Avılda ber **ak** sakallı karttan bu tugrıda soraşa başlıy.* G. Tukay (TTAS I 31).

*İke çigädä ara tirä yaltıragan **ak** çäçlär.* G. İbrahimov (TTAS I 31).

Türkmen Türkçesinde 'Sakalı ağarmış yaşlı adam' (TDS, 1962:34): *Günlerde bir gün bir aksakgal payda boldı* ("Göroglı" eposı). (TDS, 1962:34) *Toba, toba, sakgalıŋdan utan, aksakgal*! (B. Pürliyev, İlkinci gün) (TDS, 1962:34).

Azerbaycan Türkçesinde 'Sakalı ağarmış, yaşlı' olarak açıklanmaktadır (ADİL, 1966:52):

*[Bayramäli:] Belä tärbiät sahibläridirlär ki, **ağsaggal** ataları kälir otağa, ...heç biri yerindän tärpänmäk istämir.* N. Väzirov. (ADİL, 1966:52).

*Baggal dükanı garşısında toplanıb söhbät edan **ağsaggallar**, mähällä cavanları bir para sözlär danışırdılar.* Näzärli (ADİL, 1966:52).

Türkçede *aḳ* rengi 'saç', 'saḳal', bıyık' kavramlarıyla birlikte kullanıldığında 'yaşlılık' anlamını vermektedir. Yukarıdaki Türk lehçelerindeki cümlelerden görüldüğü gibi *ak* rengi doğrudan 'yaşlılık' kavramı üzerine şemalanmıştır. Maddenin (saç, sakal) renginin beyazlaşması zamanın geçme ölçüsüdür. Zaman geçtikçe yaş ilerledikçe saç sakal beyazlaşır. Buna dayanarak kaynak alan maddenin *ak* rengi', hedef alan ise 'yaşlılık' kavramı olmaktadır.

Kazak Tüıkçesinde *aġar-* fiilinin beşinci anlamı *ḳartayu, yegde tartu* 'yaşlanmak, olgunlaşmak' anlamında kullanılmaktadır:

Kimmen ḳaraysam-sonımen ***aġaramın*** *deydi* (Ä. Nuralşayıḳov, Mahabb.) (KATS I 64) 'Kiminle karardıysam onunla ağaracağım diyor'

Kazak Türkçesinde şaşı ağardı 'saçı ağardı': ḳartaydı, jası ulġaydı 'kartlaştı, yaşlandı' anlamı yanı sıra *şarşadı, kajıdı, azap şegïp, uayım bastı* 'yoruldu, yıprandı, zorluklar çekti, kaygılandı' anlamı da sık kullanılmaktadır (KATS I 64).

Bïr kezde uljıġan Jïgït yedï,- "jaŋarıptı" Jas köŋïl'ïn ḳayġı basḳan, Saḳal şaşı aġarıptı. A. Jumagaliyev, Öşp. Jalın) (KATS I 64) 'Bir zamanlar delikanlı yiğit idi, 'yenilenmiş' Genç gönlünü üzüntü sarmış, sakal saçı ağarmış'

Sol jılı men säbi yedïm-jetïde yem, Jetï jasta şaşı *aġarġan jetïm yem* (M. Älïmbayev, Köŋïl Küyï) (KATS I 64) 'O yıl ben çocuktum-yedide idim, Yedi yaşında sağı ağaran yetim idim'

Mına şaşım senïmen ***aġardı*** *ġoy! Jolap ketkenïŋdï jaypap tüsetï'n ört yedïŋ* (B. Soḳpaḳbayev, Özïm tur.) (KATS I 64) 'Bu saçım seninle ağardı ya! Yaklaştığını yıkıp geçen ateş idin'

Ağar-'beyazlaşmak' fiilinin 'yorulmak, yıpranmak, zorluklar çekmek, kaygılanmak' gibi anlamı Kırgız Türkçesinde de görmekteyiz:

Alganın cakşı bolso, cakaŋ ***ağarır,*** *Alganın caman bolso, sakalıŋ* ***agarır.*** (KırgA 167). "Aldığın (karın) iyi olursa, yakan ağarır, Aldığın (karın) kötü olursa, sakalın ağarır" (Şavk, 2002:17).

Yukarıdaki örneklerden *ağar-*'beyazlaşmak' fiilinin 'yorulmak, yıpranmak, kaygılanmak, zorluk, azap çekmek' anlamlarıyla tek kelimeyle 'yıpranmak' kavramının üzerine şemalanmış olduğu ve böylece metaforik yan anlam ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

'Çok görmüş, Tecrübeli, Bilge, Saygın'

Ak sözü "sakal" kavramı ile birlikte kullanıldığında birçok Türk lehçelerinde 'çok görmüş, tecrübeli, bilge, saygın' anlamları kazanmıştır.

XIX. yy.'da Radloff, *ak* ile birlikte kullanılan kelimelerden insanlar ve onların nitelikleri için Kazak Türkçesinde *ak sakal* 'yaşlı adam', 'büyük kişi', *ak sakal kïşï* 'saygın kişi', Altay Türkçesinde *ak sakaldu,* Sagay Şivesinde *ak sağallıg*, Osmanlı'da *ak sakallı* örneklerini belirtmiştir (OSTN 1889:88-89).

Gagauz Türkçesinde ak 1. *ak sakal* 'tecrübeli, bilgili kişi' (GagTS 6, GRMS 35) şeklinde açıklanmaktadır.

Kırgız Türkçesinde *aksakal* sözcüğü 1. Tarihi anlam olarak '1. Köyü yöneten, köydeki her türlü işleri, iç meseleleri düzenleyen, idare eden, öneride bulunan genellikle yaşlı olan insan, patriarh. 2. Yaşlı adam, çok yaşayan sakallı kişi; diğerlerine göre büyük kişi. 3. Görevi bakımından yüksekte olan kişiler hakkında ve genel olarak saygı göstermek için söylenen söz' şeklinde tasvir edilmektedir (KırgTTS 35). Örneğin:

Tartınbagan er bolso, Altıbaydı ardaktap, ***Aksakal*** *kılıp koyoluk* ("Er Tabıldı") (KırgTTS 35).

Aksakaldın *bul küüsünün atı emne?* (Aalı) (KırgTTS 35).

Aksakal *debey, caş debey, Aldıga koygon uraan bar* (Togolok Moldo) (KırgTTS 35).

Dramteatrdın ***aksakalı,*** *Artistter Aşıke deşet anı* (Şükürbekov) (KırgTTS 35).

Tatar Türkçesinde *aksakal* sözcüğünün anlamı birinci anlamı tarihi kişilik olarak *Irug başlığı* 'kavim başkanı', ikinci anlamı ise *Avtoritetlı, ihtiramga layek kart* 'itibarlı, saygıya, hürmete layık kişi', *Gomumän kart keşe, olı yäştäge keşe* 'genellikle yaşlı kişi, olgun yaştaki kişi' şeklinde belirtilmektedir. Örneğin:

Arıslanbay avılnıŋ bas, ***aksakalı*** *Dirbisal kart belän üzeneŋkaylarda bulu, sörgennän niçek kaytu turında söyläşte.* G. İbrahimov.

Kırda eşläüçe sabançılar, kötü bulıp kilgän bu ***aksakallarnı*** *kürgäç, başta bernärsä dä töşenmädelär.* M. Cälil. (TTAS I 36).

Türkmen Türkçesinde:

Şol toya ähli obalarıŋ ***aksakgal****-kethudalarını, bayları çağırıp, olara emiriŋ adından halat-serpay berdiler* ("Sovet edebiyatı" jurnalı) (TDS, 1962:34).

Govşutuŋ Gılıç ***aksakgal*** *diyen bir umumı geŋeşdarı bolan* (Ata Salıh, Saylanan eserler) (TDS, 1962:34).

Azerbaycan Türkçesinde 'Bir ailenin, ilin, cemiyetin en iyi ve hürmetli adamı, önderi' (ADİL, 1966: 52) olarak açıklanmaktadır:

İkinci meclis vage olur Danabaş kändinin ağsaggal vä mötäbäri Hacı Namazalının häyätindä. Mämmädguluzadä. (ADİL, 1966:52).

Camaat bir neçä näfär ağsaggal intihab edib, mäslähät üçün haman bayin yanına köndärdilär. Hagverdiyev (ADİL, 1966:52).

Kazak Türkçesinde *ağar-* fiilinin beşinci anlamı *ķartayu, yegde tartu, kemelïne kelu* 'yaşlanmak, olgunlaşmak, kemale ermek' anlamında kullanılmaktadır:

Tüsïnem, tüleydï ömïr, jaŋaradı, Jaŋa öŋïrde jaŋa ottar, janar älï, Neler urpaķ älï de ***ağaradı,*** *Sekïldenïp özïniŋ babaları* (M. Maķatayev, Şığ.) (KATS I 64) 'Anlıyorum, deri değiştirir hayat yenilenir, Yeni yerde yeni ateşler yanar daha, Ne nesiller daha ağaracak, tıpkı kendi ecdâtları gibi'

Türkçede *aķ* rengi 'saç', 'saķal', bıyık' kavramlarıyla birlikte kullanıldığında 'çok görmüş, tecrübeli, bilge, saygın' anlamını vermektedir. Maddenin (saç, sakal) renginin beyazlaşması zamanın geçme ölçüsüdür. Zaman geçtikçe yaş ilerledikçe saç

sakal beyazlaşır. Zamanın geçmesi tecrübenin artmasıdır. Saç, sakalın beyazlaşması zamanın geçme göstergesidir. Yaşlanmanın beraberinde getirdiği saç, sakal bıyığın beyazlaşmasıyla yaşlılığın derecesi ve ihtiyar kişinin bilgeleşmesi insanların üzerinde olumlu bir etki bırakır.

Yukarıdaki Türk lehçelerindeki cümlelerden görüldüğü gibi *ak* rengi doğrudan 'yaşlılık' kavramı üzerine şemalanmıştır. Bu durumda kaynak alan maddenin *aḳ* rengi', hedef alan ise 'yaşlılık' kavramı olmaktadır.

Ögel, *ak sakal* deyişinin Kaşgarlı Mahmut'a göre Oğuzlar tarafından söylenen söz olduğunu belirtirken, diğer Türklerde "aksakallılar meclisi"nin önemli bir kurum olduğunu yazmaktadır. Kuzey Türk destanlarında "gök sakallı koca"nın birdenbire görünen, kayın ağacından inen ve yiğitlere yardım eden yarı ilâhî bir koca olduğunu söyler ve bunun Hızır veya Türklerin çoğu zaman Kızır dedikleri gök veya ak sakallı koca motifinin karşılaştırır. Dede Korkut'un da ak sakallı bir koca olduğunu belirterek "aklık ve ak sakallılığın" büyük kocalar ve velilerin sembolü olduğunu belirtmektedir (Ögel, 2000:393-394).

2.2. Siyah

2.2.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Siyah" Kavramı

2.2.1.1. *ḳara*

Proto-Tü. ***ḳa-***'herhangi bir nesnelerin toplamını, birliğini elde etmeye yönelen hareket', ***ḳara*** 'siyah' (Tenişev 592-597); viii. yy. KökTü. **k (a)r (a)**: *türük: k (a)ra k (a) m (a)g: bodun* 'Türk avam tabakası', *k (a)ra k[işin]* 'kara samurlarını', *k (a)ra költe* 'kara gölde' (KT D8, KT D38, KT D39, KT D40, KT K, BK K11, BK D8, BK D41, BKT G12, BK D29); ix. yy. Mani.Tü. **kara** 'siyah' *kara kuş* (IB 3, 43, 51), *kara bulıt* (IB 53), *kara* 'kara; avam, alt tabaka': *kara kamag süsi* (IB 63); viii.-xiii. yy. **ḳara** (ETŞ 20, 24, 46, 47, 50), *köz-i ḳaram birle* 'gözü karam ile' (ETŞ 20-21), *ḳara boy emki* 'kara memeli', *ḳara tütün* 'kara duman' (ETŞ 24-25); Bud.Tü.ç. ix.-x. yy.; **qra** 'siyah' *qra budun, qrarmïš köngül-lüg, qrarïγ nïzwanï larï, qra kųž-i, qara bodun, qara yïlan, qaraquš* (TT II 8, 10, III 12, 13), **q̈ 'r'** (Maitri, Index 94), **qara**: qaram-'hendek (şehrin)' (KPH 39-5, 43); **kara** (AY 28/18, 34f/2, 302/13, 304/16, 304/19, 304/21, 305/20, 347/1, 347/17, 361/17, 362/6, 434/20, 440c/2, 476/11, 477/11, 490/23, 599/16, 617/9, 631/16, 617/9, 631/16, 651/13, 682/22); **qărā** 'siyah', *qărā bulïḍ* 325; *qărā* yel-lär 336; *talïm qărā quš garudi* 1000; *tölăk qar-a* 5, 6 (IS Gl 96); viii.-xiii. yy. **ḳara** (ETŞ 76, 88, 94, 108, 114, 120, 180, 198), *ḳara budun* 'halk' (ETŞ 76-77), *ḳara yir-ke* 'kara toprağa' (ETŞ 114); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: **ḳara** 'kara', 'halk', *ḳara baş* 'hizmetçi', *ḳara budun* 'halk', *ḳara ḳuş* 'kartal', 'Jüpiter gezegeni', *ḳarağu* 'kör', *ḳap ḳara* 'kapkara' (KB 22, 76, 77, 127, 395, 966, 1098, 1103, 1105, 1334, 1371, 1418, 1426, 1427, 1429, 1512, 1540, 1545, 2080, 2250, 2257, 2692, 2715, 2914, 3193, 3286, 3554, 3570, 3617, v.s. İndeks 222); **kara** 'kara, karanlık' (DLT-Atalay I, 7-9, 60-5, 338-6, 354-77, 382-16, II 163-21, 223-12, III 33-2, 34-18, 81-18, 147-16, 183-7, 219-15, 222-2, 11, 247-22, 359-8), *kara munğ* 'kara kun, kara bela' (DLT-Atalay III 33-2), *kara étmek* 'bir çeşit ekmek' (DLT III 222-20), *kara kuş yulduz* 'müşteri yıldızı' (DLT-Atalay, III 221-21), *kara kuş* 'mizan yıldızı' (DLT

III 40-10), *kara kuş* 'kara kuş, tavşancıl' (DLT I 331-25, III 221-18), *kara kuş* 'deve tabanının uçları' (Oğuzca) (DLT I 332-4, III 221-22), *kara orun* 'sin, mezar' (DLT III 221-22, 222-2), *kara ot* 'Hindistan'dan gelen ağılı bir bitki; baldıran otu, aconitum' (DLT III, 222-16), *kara yağ* 'petrol' (DLT III 222-18), *kara er* 'kararmak' (DLT II 163-20), *karabaş* 'gerdek gecesi gelinle birlikte gönderilen hizmetçi kadın, sağdıç kadın, köle ve cariyelere verilen adlardandır 'kara baş' anlamındadır (DLT I 150-24, 222-13), *karacı* 'kapıları dolaşan dilenci' (DLT I 445-8), *karagu* 'zaç denilen kara boya' (DLT I 446-7), *karagunı* 'akşamleyin çocukların oynadıkları bir oyun' (DLT III 243-3), *kara* 'göz karası' (DLT I 382-16), *karala-* 'karalamak, pislemek' (DLT III 324-1, 3, 10, 12, 329-14), *karanggu, karangku* 'karanı, karanlık' (DLT III 388-8), *karar-* 'kararmak' II 77-1, 2, 4, 163-19), *karart-* karartmak (III 431-14), **qara** 'black' (DLT-Dankoff-Kelly 542-3, 5G, 348G, 378, 508, 525, 541, 229, 478, 170, 42, 601, 40, 511, 520, 459, 458, 72, 47, 543, 192, 166, 167, 41, 543, 167, 586, 588, 224, 552, 244, 613, 571, 540, 225, 307 348, 630); **ḳara** 'kara': *ḳara közlüg* 'kara gözlü (cennet kızı), *ḳarabaş* 'cariye', *ḳarağu* 'kör, âmâ' (RKT-Ata, 35/12b3=39:60, 36/43a2=43:17, 36/87b1=44-54); Harezm ç.: xii. yy. **ḳara** 'siyah' *ḳara boldı, ḳarardı, ḳara boldı anıng közi, akı ak, ḳarası ḳara boldı, ḳara boldı ḳaramtul boldı, ḳap ḳara boldı* (ME 163/3, 4, 164/4, 5, 174/8, 225/6), *ḳarangu* (ME 17/5, 31/6, 77/ 3, 4, 157/8, 228/6) *ḳarabaş* (ME 41/3, 4, 64/8, 72/8, 207/7, 218/3) *ḳarābẹt* (ME 60/5), *ḳaragu* (ME 61/3) *ḳarart-*(-ME 98/3), *ḳaralık* (ME 163/4); **ḳara** 'kara, siyah': *ḳara tün, ḳara ḳoy, ḳap-ḳara* (HŞ 548, 2337, 3491), xii.-xiii. yy. **ḳara** 'siyah, kara', *ḳara rängli* 'siyah renkli', *ḳara balık* 'balina', *ḳarabaş* 'köle kız, cariye', *ḳarağu* 'kör, gözü görmez', *ḳarakul* 'köle', *ḳaralık, ḳarañgu, ḳaraŋku* 'karanlık' (AKT-Borovkov 67,15; 36b,2); xiv. yy. **ḳara** 'kara, siyah; siyah tenli; işe yaramaz; halk, ahali; gölge' (KE-Ata, 6r1,3; 6v12; 9r18; 26v14; 30r9, 11, 13; 30v2; 31v1; 34v16; 44r1, 4; 47r6,7; 68r15; 88r16;124v4, 5;141v11; 148r20; 150v5;153v21; 165v3; 190r8; 215r12; 232r5,15); **ḳara** (1) 'kara, siyah; karartı, gölge', (2) 'toprak': *ḳara yer* 'kara toprak', (3) 'yılkı ile birlikte hayvan, hayvan sürüsü', *ḳarabaş, ḳaravaş* 'cariye, kadın köle' (NF-Ata 71-13; 144-1; 148-16; 159-8; 229-13; 341-1; 439-4; 34-2; 23-4; 54-16;38-15; 378-11; 395-15 İndeks 201); **ḳarabaş** 'cariye' (MM 72/2-6a [182a]; s. 101; **ḳarart-** (MM 197/3 (12b[188b]; s. 121); EKıp.: xiii.-xiv. yy. **qara** 'siyah' 'schwarz' "niger" (CC-Gronbech 92, 27; 127, 8 bis, 14, 24), *qararaq* 'daha siyah' schawärzer, "nigrior" (CC-Gronbech 127,14) *qara-quş* Adler, *qara küzen* Iltis, *qara tejin* graues Eichhörnchen, *qara-quş,* küzen, tejin. Tinte 'atramentum' (CC-Gronbech 80,15), *asru qara* "nigerrimum" (CC-Gronbech 127, 8 (s. 43); **ḳara** 'siyah', *ḳara it-* 'lekelemek, karartmak', *ḳara ol-* 'kararmak', *ḳarakulak* 'kulakları siyah, çakala benzer bir hayvan', *ḳarañu, ḳarañulık* 'karanlık', *ḳarar-* 'siyahlaşmak; batmak, kaybolmak': *göñli ḳarar-; ḳarart-* 'siyahlaştırmak, karartmak, morartmak', (GT 53a-8, 75a-5,60a-6, 14b-11, 53b-1, 16b-7, 14a-9, 11b-5, 7b-2); xv. yy. **ḳara:** *ḳara yağız kişidir* 'esmerdir', *ḳara kişidir, ḳara köz, ḳara balı* 'şeker kamışı balının bütün türleri', *ḳarakuş* 'kartal, tavşancıl kuşu' (KK 3, 4, 25, 52, 75, 78, 80); MKıp.: **qara** 'siyah' *qaraža qaz* 'bir kuş ismidir', *qara jarmaq* 'bakır akçe', *qara qurut* 'kuru peynir çeşidi', *qara quš* 'kartal' (BM 38), **ḳara** (I) 'kara, siyah' (Toparlı ve diğerleri-BM, BV, DM, Gİ, GT, İH, İM, KF, KFT, KK, MG, MS, RH, TA, TZ-KTS 126); Doğu Tü.: xv.-xvi. yy. **qara** 'kara, siyah', 'köle', 'halk'; *qara su, qara yığač, qaranğu* (BN, 44a, 157a, 93b, 227b); xviii. yy. kara 'siyah', *kara ağaç, kara ağrığ, kara batak, kara baş, kara bağ, kara boğaz* (Sang. Index 66-67); Batı Tü.: xiii.-xvii. yy.

ḳara: 'kara', *Ḳara Deñiz* 'Kara Deniz', *ḳaralık* 'karalık', ḳarangu, *ḳaranḳu, karañu* 'karanlık', *ḳaravaş* 'hizmetçi, cariye' (DK 3-2, 3-6, 3-10, 4-7, 7-1, 10-7, 10-8, 10-9, 11-9, 11-10, 11-10, 12-1, 12-9, 12-13, 13-2, 13-2, 13-6, 13-6, 13-11, 23-11, 24-4, 24-11, 25-4, 25-10, 27-4, 27-7, 27-13, 31-3, 34-13, 35-3, 35-6, 36-3, 36-5, 37-2, 38-3, 38-3, 38-9, 39-11, 42-11, 42-12, 43-1, 43-3, 43-7, 44-10, 44-1, 44-12, 45-8, 45-13, 46-5, 46-7, 46-8, 46-12...v.s.); xvii. yy. **ḳara**: s. siyah, siyeh, esved, şeb-gün,> niger, color; *ḳarañlü*, > furvus; boġday eñlü, *ḳara yaġız*, siyāhçe, esmer, siyah-çerde, gendüm-gün, > subniger; tumanlü, dumanlü, *ḳara yağız* yağız, boġday eñlü, ḳâhve rengi, esmer (ç. semrā), siyah-çerde, kendüm-gün, >fuscus; hábeşī, ʿábeş, zengī, >Æthiopia; bayağı, olıgelen, olagelen, me'lūf, > ordinarius; ʿāmm, me'nūs, zuḳāḳī, >vulgaris; sol, şūm, > sinister; kem, yaramaz, köti, yavuz, yauz, yemān, kötü, yatlü, fena, şerrlü, şerr, sü', süi, bed, be-şerr, şerīr,fesādlü, ehl-ī fesād, > malus; nā-kes, nāçīz, háḳīrü'l-mıḳtār (<mıḳdār), > pretium; oġursız, ḳutsız, ḳádemsız, nā-mesʿūd, bed-báḫt, şūm, meyşūm, *günl.* Meyşim, meş'ūm, bī-seʿādet, rū-siyāh, siyeh-rūz, bī-behre, tīre-rūzigār, şūm-ḳádem, ḫīre-dest, nāsāzkār, > infaustus; yaslü, musībetlü, siyah, > lugubris; yaslü, siyah, > pulus; // is. mázrūbet, tūf, nişan, > vibex. (MT-XVII.İT 1095); xix. yy. AAŞ. **ḳara** 1) 'siyah', 'gece', *kar'at* 'kara at', *kara çilen* 'leylek', *kara gat* 'kara frenk üzümü', *kara yol* 'büyük yol', '(kara) cadde, ana yol' *kara su* 'pınar, çeşme, dere, *kara yiilek* 'yaban mersini', *kara tal* 'kara söğüt', *Kar'bakı, kar'bakçır, kara barcık, kara barlak* 'sığırcık', *kara kürte* 'dağ horozu, kara saban, kara tavuk', *kara bar, dağ faresi* '(Cricetus vulgaris)', *kara tan* (AA 307) *maça, kara maça* (oyun kağıtları); *kara balık* 'yeşil sazan balığı', *kara baştıg öleng, kara baştıg ot, karabaş otu* (Poterium), *kara kuyruk, kara kuzruk* 'kakım', *kara yış* 'karanlık, bakir orman' *kara guş* 'kara kuş, kartal', *kara bos, kara bora* 'boz, gri', *kara sur* 'koyu gri, boz' (AAŞ 307-308), xx. yy. Modern Tü.: Çuvaş Tü.: **xypa (hura)** I. 1. 'siyah' *hura ki pe* 'siyah elbise', *hura kuć* 'siyah göz', 2. 'koyu renk', 'karanlık' 1) 'karanık orman', 2) karanlık orman, dolgun, yapraklı orman', 3. 'yağız' *hura ut* 'kara yağız at', 4. 'esmer' *hura si nli* 'esmer yüzlü', 5. 'çamur, çamurlu, kirli' *hura ki pe-yi m* 'kirli çamaşır', 6. 'siyah, yere siyah iz bırakan', *hura munça* 'siyah hamam', 7. mec. 'kaygılı, üzüntülü, açısı olan' *hura kuććul'* 'acı gözyaşları', 8. mec. 'siyah, zalim, cani' *reaktsin hura vi yisem* 'reaksiyonun kara güçleri', 9. mec. 'siyah, karanlık' *hura şuhi şsem* 'karanlık (kötü) düşünceler', II. ağız. 'ağırlık, otorite, saygınlık, etkinlik' (ÇRS 565), Halaç Tü. **ɣara (ara)** 'siyah' (Doerfer 51), Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü: **кара (kara)** 'siyah' (RAltS 834), Hakas Tü.: **хара (hara)** (RHakS 931), Saha Tü.: **хара (hara)** 'siyah' (RYakS 696-697), **hara** 1. 'kara, siyah' (*ürüng*'ün zıddı), 'koyu esmer, koyu tüylü (av hayvanı hakkında); müsvedde (karalama)' *Hara gın* 'siyah yapmak, karalamak'. *Kisi-hara buol* 'adam olmak, adamlar arasına girmek, yükselmek', *kisi-hara tördö buol* 'insanların ceddi âlâsı olmak', *hara ağn* 'kara (arka) kapı, *hara at* 'kara yağız at', *hara barağn* 'esmer', *hara bılıt* 'kara bulut', *hara külük kişi* 'kara gölge gibi ada', *hara sirdeğh* 'üçüncü', *hara tıa* 'kara, karanlık orman, sık, balta girmemiş orman', 2) 'kara şey, karalık', 1. *Kırınağs kuturugunharata* 'kakım kuyruğunun kara ucu', 3) 'vazıh surette görünmeyen şey, görünüşü dikkati çekecek derecede olmayan', 4) 'siyah, basit, bayağı' *hara kisi* 'kara adam, âdi (menşece asîl köke mensup olanın zıddı), *hara sıarğa* 'âdi kızak', *hara törgü* 'âdi ip, sicim, *hara samığr* 'kar karışmayan sade yağmur', *kara bıar* 'karaciğer', 5) 'kara, kötü, şerir, betbaht, günah, kabahat, kötü huy, ahlak' *hara sanağ* 'kara, muzlim fikirler', *hara suol* 'kara iş, günah, kabahat', *hara suola*

suoh 'temiz, kusursuz, kabahatsiz, engelsiz', suçla alâkası olmayan, suçsuz, *hara tığmmar* 'zavallı ruhuma', *hara suoh* 'günahtan uzak olan, fena tesirlere kapılmayan', 6) 'heybenin, eyerin, semerin, yükün, bunlardan ayrı ayrı her birinin ve mecmuunun yolculuktaki adı', 7) *Hatıŋğ arığ* obasında bir kabilenin adı' (YakTS 332), Şor Tü.: **kara** 'siyah' (ŞS 41), Teleüt Tü.: **kara** 'siyah' *kara d'aŋıs* 'yegâne, tek, yalnız', *kara kas* 'karabatak kuşu', *kara kula* 'aslan', *kara paka* 'kara kurbağa', *kara palık* 'bir cins sazan balığı', *kara sagıştu* 'cani, şerir, kötü yürekli', *kara suu* 'kaynak, pınar', *kara tobrak* 'humuslu toprak', *kara torbos* 'yaban mersini, keçi yemişi' (TelAS 47-48), Tuva Tü.: **кара (kara)** '1. 1) 'siyah, koyu renk' *kara karaktar* 'siyah gözler', *kara hleb* 'siyah, gri ekmek', 2) *kara yağız* (atın tüyü hakkında), *kara a't* 'kara yağız at', 3). 'kalın' (yazıda), 4) 'karsız kış' *kara kış, kara hovular* 'karsız bozkırlar', 5) ağız. 'sıradan, 'asilzade olmayan' *kara kiji* 'bayağı insan', 2. 1) 'gözbebeği' *karaktıŋ karazı*, 2) 'tohumun kabuğu' *taraa karazı* 'darının kabuğu', 3) 'nişan, hedef, amaç' *kara adar (boolar)* a) 'eğitim atışını yapmak', b) 'hedefe ateş etmek', 4) 'şüphe' *kara bodaar* 'şüphelenmek', *kara çokka* 'şüphesiz', 3. 'çok, pek, tamamen' *kara höktüg* 'çok gülünç, komik', *kara erten* 'çok erken' a) 'yapayalnız, tek başına', b) 'çok benzeyen' *kara çaaskaan* 'çok yalnız, tamamen, yapayalnız', *kara kaygamçık* 'şaşırtıcı, hayret verici' (TuvRS 226-227); Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **кара (ḳara)** 1. 'siyah renk'; *ḳara buyau* 'siyah boya', 2. *ḳaraŋğı* (koyu renk), 3. *ḳara tänle keşe* 'esmer tenli', 4. *ḳaralar meneän uynau* 'satrançta, dama oyununda siyahlarla oynamak', 5. *bısraḳ* 'çamurlu, kirli', 6. 'iş yerindeki arka kapı', 7. *ḳara eş* 'fiziksel olarak ağır olan, vasıfsız iş', 8. *ḳara däülät, halımlı, ḳara yerźär, däülät yerźäre*, 9. *ḳara, ḳaygılı* 'üzüntülü', *kara köndär* 'kara günler', 10. *ḳara yaman, ućal* 'zalim, cani', *reaktsiyanıŋ ḳara köstäre* 'reaksiyonun kara güçleri', 11. *ḳara keyem* 'siyah elbise' (RBS 940), Kazak Tü.: **қара (қara)** I. 1. *Däl ne yekenï ayқın yemes, қarayıp körïngen närse; қarayğan*, 2. *Aymaқ, kölem, san, mölşe, şama*, 3. *Jobası, nobayı, poşımı, türï*, 4. *Yes, serïk, tïrek, süyeu*, 5. *Ïrï mal: Julқı, tüye, siyır*; II. 1. *Küyenïŋ, kömïrdiŋ tüsïndey* (*tüs, boyau*), 2. *Aram қaraniyet, zulım*, 3. *Ters, қisıқ. Insapsızğa ne kerek, ïstïŋ aқ pen қarası* (KATS IX 273-274); Karaçay-Malkar Tü.: **къара (қara)** 1. 'siyah': *Қurum, kömür betli; antonimi: aқ. қara boyau, қara çaç. қara kölek*, 2. *Siyah (çay, diş insan teni hakkında). Muthuz, boluuçusundan ese muthuz (türsün). // Esmer (ırk belirtisi olarak)./Terisi buthuz (rasanın enciliği), // Қarangı, çırtda çarığı bolmağan*, 3. *Şaşkalanı, şahmat figuralanı aқsıldımlarından birsileri, buthuz türsünlüleri*, 4. *Kirli, kir bolğan, cuuulmağan*, 5. *Siyah (iş, emek hakkında)/Ustalıқnı izlemegen, қıyın, aşlamışında auur (işni, yüsünden)*, 6. *köç. Mraçnıy, gnetuşi, tyajyolıy, besprosvetnıy/ Қayğılı, auur, mudah*, 7. *köç. Kirli, gnusnıy/* 9. *köç. Tyomnıyi prostoy; eğitimsiz, aydınlatılmayan/* 8. *Ağır, zor/ Bek қıyın. Adep-қılıқ canı bla adamnı kölü çığarça, osal, kir niyetli* (KMTAS 561); Karakalpak Tü.: **қара (қara)** 1) 'siyah, koyu renk', *қara boyau* 'siyah boya', *қara köz* a) 'siyah göz', b) 'karagözlü', *қara topıraқ* 'siyah toprak', *қara küye* 'siyah is', *қara may* 'katran', *қara at* 'kara at', *қara қızıl* 'kıpkırmızı, koyu kırmızı', *қara kök* a) koyu mavi, b) lacivert, *қara-ala* 'siyah ala', *қara torı* 'koyu doru' a) 'koyu doru', b) 'esmer', *қara kölеŋke* 'alacakaranlık', 2) 'biçim'; 3) 'sıradan insan': *қara halıқ* 'sıradan halk', *қaradan tuğan* 'asil olmayan kara halk', 4) mit. 'kötü ruh, kötü güç', 5) 'yas', *қara kiy* 'kara giyinmek', 6) *қara suuıқ* 'kuru ayaz', *қara jel* 'keskin, iliklere işleyen rüzgar' mec. 'bir şeyin olumsuzu' *қara keuil* a) 'dürüst olmayan', b) 'zalim', *қara bauır* 'duygusuz, taş yürekli' (insan hakkında), 8) *қara mal* 'büyük baş

hayvan', 9) 'destek, direk', 10) 'suçlu' (KKalpRS 375), Karayim Tü. **kara** 'siyah' (Musayev, 2002:223), Kırgız Tü.: **кара (қара)** *I. İri mal, bodo mal (koy-eçkilerden başka mal)*, II. 1. *Tirek, cölök, meder, tayanıç.* 2. *Karaan.* III. 1. *Kömürgö, köögö okşoş tüs, aktın karama-karşısı.* 2. *Künöölüü, ayıptuu* (КırgTTS 284-285); Kumuk Tü.: *къара* **(қара)** 'siyah' 1. 1) 'siyah' *қara opuraқ* 'siyah elbise' *қara ekmek* 'siyah ekmek' 2) *avur, қıyınlı; avur iş* 'fiziksel olarak ağır, ağır iş', 2. *Şağmat oyununda қaralar* 'satranç oyununda siyahlar', *қara günler 'қaygılı günler, қıyınlı günler'* 'kara günler (üzüntülü, zor günler), *қara altın* 'siyah altın', *қara metallar* 'siyah metaller', *қara oylar* 'kara düşünceler' (RKumS 651), Nogay Tü.: **kara** 'siyah' *kara boyak* 'siyah boya', *kara köz* 'siyah, kara gözlü', *kara üzim* 'kara üzüm', 2) 'koyu' (renk hakkında), 'kara yağız' (atın tüyü hakkında), *kara-kök* 'lacivert', 2. 1) 'yas' *kara kiyüv* 'yasta olmak', 2) 'siyah leke, karalama, gölge' *bir kara körindi* 'bir karaltı göründü' (NogRS 147), Tatar Tü.: **кара (kara)** 'siyah' 1. *Korım, kümer tösendäge; kirese: ak. Kara külmäk. Kara çäç, 2. Gadättäge yaki töp töskä karaganda kuyerak töstäge, karaŋgırak töstäge, 3. Karaŋgı, yaktılık töşmi torgan, kuye (urman turında), 4. Koyaş yandırudan aklığın yugaltkan yaki gomumän ak bulmagan (keşedä bit, tän töse turında), 5.. Kara töstäge at turında, 6... karalar: Şahmat, şaşkada akka kapma-karşı yak figuralar, 7. Kerle, pıçrak, yuılmagan, 8. Kvalifikatsiyasez, ayerım ostalık soramıy torgan (avır, pıçrak, gadättä fizikeşkä karata kullanıla), 9. Revolyutsiyagä kadar: gadi halık arasınnan çıkkan, ukımagan, nadan, 10. Facigale, şatlıksız, avır (tormış, könnär h.b.), 12. Yavız, mäkerle, cinayat'çel., 11. Bik köçle. Kara kaygı. Kara yavım* (TTAS II 48); Güney-Doğu: Özbek Tü.: **қора (қåра)** *1. Rang-tüsi mavcud ranglarning barçasidan toқ; қåzån küya, kömir tüsidagi. Қåra қåzån. Қåra såç. Қåra köz. Қåra siyåh./Şu tüsga måyil toқ rangli; қåramtir. Қåra nån. Қåra gilås. Қåra tupråқ. Қåra bulut. Қåra tanlilar./Қårånği; tim қårånği. Қåra tün. İs, қurum båsgan, қåraygan yåki åқlanmagan, pardåzlanmagan. Қåra üy. 2. Şahmatda åққa zid dånalar va şu dånalar bilan oynåvçi tåmån. Қåra bilan oynamåқ. Қåralar yutdi, 3. Åқ bolmagan, ådmi kiyim yåki måta (måtam belgisi), 4. Tünda, tumanda yåki uzåқdan ğira-şira köringan şarpa, kölanka, 5. Molcalga ålingan yåki ålinadigan narsa, nişån; molcal. Қåraga ålmåқ, 6. Oқimagan, savådsiz, avåm, 7. Dastlabki, håmaki. Қåra çapiқ, 8. Mahsus malaka, hünar talab қilmaydigan, қol küçi bilan har kim қilaveradigan. Қåra iş. Қåra işçi, 9. Köngilsiz, nåhuş, maş'um, 10. Åğirçiliқ, vazminlik bilan båğliқ bolgan; maşaққatli, azåb-uқubatli, åğir, 11. Қorқinçli, dahşatli, vahimali, mudhiş. Қåra hayållar, 12. Cüda ham yåmån, razil, қabih; Yåvuz; cinåî. Қåra niyat, 13. Revolyutsion harakatga demokratiyaga қarşi harakat қiladigan, eskilikni himåya қiladigan; reaktsiyon, 14. Nåtuğri, yåmån, nåhaқ iş, 15. Nåmiga, şa'niga dåğ tüşgan, aybli kişi; aybdår, günåhkår, 16. Қoşma sözlar va söz birikmalari tarkibiga kiradi, mas. қåra pul, қåra çaқa, 17. Қåra (erkaklar ismi)* (ÖTİL I 599-600), Salar Tü.: **qara (қara)** 'siyah' (SY 12), Sarı Uygur Tü.: **кара (қara)** 'siyah', 'güzel olmayan', *қara ğız* 'güzel olmayan kız' (kara, esmer, koyu renk tenli), *қara vaş* 'alnındaki veya göz çevresindeki yünü siyah olan koyun' (YJU 53), Yeni Uygur Tü.: قارا **(қara)** 1. 'siyah, koyu' *tüm қara, қeniқ қara* 'çok siyah, doygun siyah', *қapқara* 'simsiyah', *қara қizil* 'koyu kırmızı', *қara çaçliқ* 'siyah saçlı', *қara қaşliқ* 'karakaşlı', 2. 'kara yağız': *қara at* 'kara yağız at', *қara toruқ at* 'kara doru at', *қaraқaşқa at* 'alnında beyazlık olan siyah at', 3) 'is', 4) 'biçim, çevre çizgisi', 5) 'yas': *қara tutmaқ* 'yas tutmak, yasta olmak', 7) çift olarak *ulaқ-қara, қara örük* 'siyah erik', *қara öy* 'çadır ev, otağ', *қara işçi* 'düz işçi', *қara*

boran 'fırtına', *ḳara buğday* 'çavdar', *ḳara tahta* a) 'sınıf tahtası', b) siyah tahta', *ḳara tal* 'söğüt', *ḳara pitäncan* 'patlıcan', *ḳara çangal* 'bakir orman', *ḳara hät* 'ölüm haberini veren mektup', *ḳara çeçäk* 'med. çiçek izi', *ḳara topa* 'kara toprak', *ḳara tär* 'yoğun ter', *ḳara dora* 'afyon', *ḳara sulu* 'pırey', *ḳara sona* 'çöğür, dikenli yabani ot', *ḳara ḳariğay* 'akçam, kökmar', *ḳara yağaç* 'karaağaç', *ḳara ḳaraḳ* 'göz bebeği', *ḳara ḳotaz* 'deve cinsi', *ḳara küç* a) kara güçler, reaksiyon, b) fiziksel güç', *ḳara mal* 'büyük baş hayvan', *ḳara soğaḳ* 'kuru soğuk', *ḳara niyät* 'kötü niyet', *içi ḳara* 'kötü niyetli', *bähti ḳara* 'mutsuz', *yüzi ḳara* 'namussuz, alçak', *cürigi ḳara* 'dürüst olmayan', *ḳara künlär* 'kötü günler', *ḳara sähärdä* 'sabah erken' (UygRS 579); Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: **rapa (gara)** 'siyah' **1.** *Bütün ränklärin än tündü, än tutgunu; his, kömür ränki (ağ ziddi). // Bu ränkdä olan: gara boya, gara sac, gara at, gara kostyum; Çoh tutgun (açıg ziddi). Gara çöräk. // Obrazlı täşbehlärdä; garanlıg, tutgunlug (adätän tärkiblärdä işlänir), // Garadärili, därisinin ränki gara olan. Gara irg,* 2. *cäm şäklindä: garalar-şahmat, dama oyunlarında gara ränkli figurlar, daşlar. Garalarla oynamag,* 3. *Çirkli, kirli, tünd bir şeyä boyanmış yahud adi ränkinä nisbatän daha tünd, daha tutgun,* 4. *Yazı, hätt, härf. Gara tanımag. Garaya bahmag (ohumag),* 5. *Bir yazının garalaması, ilk mätni, layihäsi,* 6. *Ağır, mänhus, pis, kädär doğuran, gäm kätirän, gorhulu,* 7. *Cinayätkar, mäfur, mürtäçe, fitnäkar,* 8. *Yas, matäm mä'nasında,* 9. *Goşulduğu sözlärä mänfilik, mänhuslug mäş'umlug mä'nası verir. Gara gayğı. Gara därd,* 10. *Cämiyyätin yıharı siniflärinä mansub olmayan, istismar olunan; adi, avam,* 11. *Gädim Rusiyada: dövlätä mähsus olan, dövlätin ihtiyarında olan, öz hüsusi mülkiyyäti olmayan,* 12. *İhtisası olmayan, ihtisas täläb etmayän, ağır işdä işläyän; adi,* 13. *Däyärsizlik, ähämmiyyätsizlik, heçlik mä'nasında,* 14. *Bä'z, bitki vä heyvan adlarının tärkib hissäsi kimi. Gara darı. Gara isti-ot. Gara kavalı. Gara garışgo.* (ADİL 425-426), Gagauz Tü.: **kara** 1. Kara, kara er, kara yer, mezar, 2. Somurtkan, haşin (GagTS 134), Türkmen Tü.: **rapa (gara)** 1. *Kömrüŋ reŋkinde bolan,* 2. *Nämedigini saygarıp bolmayan zat, uzaklıkdan görünyän predmet ve* ş. m., 3. *Daş gabara, görnüş,* 4. *Gör-bak, seret äŋet* (TDS 144), Türkiye Tü. **kara** I. Ar. *ḳārra*: Yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak; II. 1. En koyu renk, siyah, ak, beyaz karşıtı. 2. Bu renkte olan. 3. Esmer. 4. Mec. Kötü, uğursuz, sıkıntılı. 5. Mec. Yüz kızartıcı durum, leke. 6. Mec. İftira; *karaağaç, kara ağızlı, karaardıç, karaasma, karabacak, kara baht, karabakal, karabaldır, karabalık, karaballık, karabasan, karabaş, karabatak, karabiber, karaborsa, kara boya, karabuğday, karabulut, kara bulut, karaburçak, kara cahil, karaciğer, kara cümle...* (TüS 1074).

2.2.1.1.1. *ḳara* Kullanım Alanı

VII.-VIII. yüzyıl:

KT D8 türük: **k (a)ra** k (a)m (a)g: bodun: "Türk avam tabakası" (Tekin: 2010: 26).

KT D38, KT D39, KT D40 k (a)ra türg (i)ş bod (u)n "Türgiş avam halkı" (Tekin, 2010: 34).

KT K2 **k (a)ra** költe "Kara gölde" (Tekin, 2010: 36).

BK K11 **k (a)ra** k[işin] "kara samurlarını" (Tekin, 2010: 48).

BK D8 türük **k (a)ra:** k (a)m (a)g: bod (u)n: "Türk avam halkı" (Tekin, 2010: 52).

BK D41 **k (a)ra** bod (u)n "Avam halkı" (Tekin, 2010: 64).

[Teñri Kağan Yazıtı] (BKT G12) **k (a)ra:** kişin: "kara samurlarını" (Tekin, 2010: 68).

BK D29 **k (a)ra** [……] k (a)rluk: bod (u)n "avam ….. Karluk halkı" (Tekin, 2010: 60).

IX.-X. yüzyıl:

TT II 8 ymä bägkä **qra** budunqa ädgü yrlγ yrlïqadï inča …..ämtï siz-lär //// q artuγraq dïndarlar …. Könglümüz amrtγurup mini yana siz-ngä tutuz //// taqï (?) ymä mn kltm ornuma olurdum.

TT II 10 ol ö-dün qltï bögü xan tngri-kän bu yrl-γ yrl-ïqaduqta ötrü öküš quwraγ **qra** budun tngri iligkä yükünü ötündi-lär ymä ai-qïrdïlar.

TT III 12 **qrarmïš** köngül-lüg monqul…. [.]

TT III 14 **qrarïγ** nïzwanï larï özä. qal tilfäläg ärtilär.

TT III 23 qatïγï bädümiš pad. q… täglükläri. **qararmïš** köñüllüg moñul….. qïwïrqaq saranlar.

TT V 12 anta ötrü ärwïščï **qra** kụž-i alïp yiti qata tarnı ärwïš sözlämiš krgäk [.]

TT VI 16 **qara** bodun käntünün käntünüñ qutsuzï, ülügsüzi üčün yoq čïγai bolur.

TT VI 22 92: kün yorïγï ai ölütči, ärklig, taisui, sarïγ oruñuluγ, irpiz qudruqï, yumuzuγluγ biš türlüg topraq ärkligi, yir täñri qanïi soltun kök luu, oñdun aq bars, küntün qïzïl sayïzγan, kidin **qara** yïlan, altï qap yarašmazï, iki yigirmi ärkligi, topraqtaqï qarï bašlarï atlïγï yüzlügi, batïγdaqï aγuluγ luular, qamaγ yäklär, yilpiglär adïrtačï ärkliglär alqu yašarlar yoqadurlar.

TT VI 36 kün täñri ai täñri iki yaruq ordular ičintäki täñrilar yaruqïna arqa birip, yana yäkniñ ičkäkniñ **qararïγ** išinä kirmiškä sanur.

TT VI 39 314. bayin barïmlïγïn **qarïγïnča** qawïšïγlï az arür.

TT VI 42 318. bu yirtinčüdä üstün täñri yaruq titir, altïn **yaγïz**, yir **qararïγ** titir. kün täñri yaruq titir. ai täñri **qararïγ** titir. ot yaruq titir, suw **qararïγ** titir. är yaruq titir, tiši **qararïγ** titir.

TT VI 44 353. käntünüñ yaruq küčlüg bügülüg ärdämin, ädgü qïlïnčïn qamaγ tïnlïγlarnïñ **qararïγ** ayïγ qïlïnčïna qatïp, biltizmädin tuyuzmadïn tïnlïγlarqa asiγ tusu qïlu yorïyur ärtilär.

(TT VI 50) 422.. yaruqï yaltrïyu **qararïγïγ** alqu kitärti.

TT VI 52 432. talïm **qaraquš** qanlarï kinarilar maxcragilar, kišili kiši ärmäzli alqu nom közläri arïtï ačïltï.

TT VII 22 11. **qara** ordu-luğ bu ymä yavïz ol.

TT VII 24 livi aš-ï **qara** burč[aq] titir.

TT VII 25 11. **qara** önglüg [….. garx-ïγ saqynmyš] krgäk.

TT VII 36-37 13. **qara** ingäk-ning sụtingä toqïp ičip, bäg yutuz birlän bolz-un.

TT VII 40 43. äv ičindä yïlqï **qar-a,** äd tavar ökli (-y)ür.

TT VII 41 29. T I 6046. yïlqï **qara** tägär-ä körsär, yaman [....] [.....ol].

TT VII 43 18. tonguz küñdä yïqï-sï **qara-sï** ölür.

AY 189 takı yme bodıs (a)t (a)vlar biş (8) törlüg nomlarka tayanıp onunç (9) bütmiş bışmış bilge bilig p (a)ramıt-(10)-ıg tükel bütürürler:: kayular ol biş (11) tip tiser..inçe k (a)ltı 'eng'ilki alku (12) nomlarnıng adgüsin ayıgın adırt-(13)-lamakka tayanıp:: ikinti **kara** nom-(14)-lartın ırak kitip yürüng nomlarıg tut-(15)-makka tayanıp:: 302[1] (IV.53b.).

AY 190 (16) ikinti **kara** nomlartın ırak kitip (17) yürüng nomlarıg tutmakka tayanıp (18) bütmiş bışmış bilge bilig p (a)ramı-(19)-tıg netegin bütürürler..**kara** nomlar- (20)-tın ırak kitip yürüng nomlarıg tut- (21)-mak yme kayu erür tip tiser 304 (IV. 54b.).

AY 190 (20) bo erür **kara** nomlartın ırak (21) kitip yürüng nomlarıg tutmakka (22) tayanıp bütmiş bışmış bilge bilig (23) p (a)ramıtıg bütürmek:: 305 (IV. 55a.).

AY 266 kürküm karasu yürüng küji.. 476[1] (VII. 9b).

AY 247 üdsüz kezigsiz kün (20) ay tutungay.. **kara** yürüng yilü (21) kögen b (e)lgürgey 434 (VI.16b).

ETŞ 20-21 küçlüg priştiler küç birz-ün, köz-i **ḳaram** birle külüşügin oluralım.

ETŞ 24-25 Kanlıġ buḳaç | teg **ḳaraḳı** tiyür/ḳaşġuḳ teg **ḳara** boy emki | tiyür. Burnınta **boz** bulıt önür tiyür /Tamġaḳınta **ḳara** tütün taşıḳar | tiyür.

Maitri 205 12..../ t'mwd' twq'r l['']r..**q̈ 'r'** t'q.

Maitri 211 15. ywrk'nwr l'r.. ''nt'd' p's' **q'r'**

Maitri 226 15. q̈ wrwnlwq q̈ 'p **q̈ r** twytwn twq̈ ymyš Maitri 229 13. r'ywr..q̈ 'p **q̈ 'r'** t'k///...

Maitri 237 7. tyn 'wl 'wyrt'nwr **q'r'** pwlyt.

Maitri 248 20. qwrm'q'y l'r 'rdy 'wl ym' q̈ 'r'nlq **q̈ 'r'ryq.**

ETŞ L35 (11) 83-84 ḳadġuluġ-nung emgeklig-ning yaraġı iyin, **ḳara** budun başlaġuluġ törü yorıḍıp. (s. 76)

ETŞ 114-115 **ḳara** yir-ke kirginçe küç bireli tip ḳangımız suu-sınga tili.

ETŞ 120-121 Öng başlap aḍḳanġu-larḳa bilig-ler ḳaçar öküş **ḳara** | ayıġ yol-luġ uruġ-uġ saçar. (s. 120).

XI. yüzyıl:

KB 640 C384 (6492) ḳamuġ tegşürüldi törü öng͡diler, **ḳaralı** örüng͡li bir ök boldılar.

KB 652 A185 (6622) köni sözde taştın sözüg söz time, köni eğri fạrḳı örüng͡li **ḳara.**

DLT I 69 **kara** erük.

DLT I 354 **kara** bulıtığ yėl açar, urunç bile ėl açar.

DLT II 77 tün **karardı,** ton **karardı.**

DLT II 163 ton **karardı, kara** erdi.

DLT II 223 **Kara bulıt** kökreşür.

DLT III 33 **kara** munğ kelmegınçe Kara yalga keçme.

DLT III 81 tonka **kara** yukuldı.

DLT III 147 **Kara** bulıt kökreşür.

DLT III 183 Toğdı **kara** toprak.

DLT III 217 Kalın bulutuğ tüpi sürer **karanğku** ışığ urunç açar.

DLT III 220 **Kara** kızıl böri kördüm.

DLT III 222 Kalmış tawar adhınnığ kirse **kara** orunka.

DLT III 247 **Kara** tünüğ keçürsedim.

DLT III 290 Tenğri anı **kargadı**.

DLT III 290 Ol **karanğkuda** karwadı.

DLT III 324 ol **karaladı** nenğni.

DLT III 329 Er ton **karaladı.**

DLT III 359 Menğliğ **kara** tuz kıya.

DLT III 406 Anınğ alpın **kara** bogdı.

DLT III 431 ol anınğ tonın **kararttı.**

XV.-XVI. yüzyıl:

BN I [9a] 22 **Qara** Köz Begim (kadın ismi) (s.17).

BN I [10a] 21 Ol mahallda Tabriz pādišāhı Jahānšāh Bārānī **Qaraqoyluğ** edi. (s. 19).

BN I [16b] 9 Biri bu kim Qubānıng batğaqlığ* **qara** suyı bar. Köprügidin özgä yerdin kečip bola almaş. Qalın čerig [17a] kelip köprügdä yığılıp qalın at va tevä bu **qara** suğa yıqılıp ḍāyiʿ boldı (s.33).

BN I [23a] 1 Yana bir Sulṭān Ḥusayn Arğunedi, nečä maḥall **Qara** Köl ḥükūmatı anda üçün Sulṭān-Husayn **Qaraköliğa** mashūr edi. (s. 45).

BN I [24b] 9 Beš-altı aydın song Ḥasan Yaʿqūbnıng mizāji munḥarif bolup mening yavuqumdaqı **kişi-qara** bilä yaman maʿāš qıla kirişti. (s.49).

XX.-XXI. yüzyıl:

ÇAD 14 Vilnĭ **hura** ĭnen sĭçĭ tutlĭ.

ÇAD 17 Ĭni **hura** ta, sĭçĭ şurĭ.

ÇAD 37 Kurak kalat': **Hura** ta pulin hamĭnnah.

ÇAD 67 Sın ĭş-çikki, **hura** virman.

ÇAD 90 Uhmah **hurapa** şurra pallaman.

ÇAD 98 Huran tıtsan al **huralat'**, sït-śu tıtsan al śullanat.

ÇAD 98 Huran hïlïpï **hura** pulat'. 'Kazan kulpu kara olur'

ÇAD 98 **Hura** tïpra ırlïhï, hura halïh purlïhï.

ÇAD 98 **Hura** hurlïha vïri kuśśul'pe śusa yaraymïn.

ÇAD 98 **Hura**-şurï kurman śın purnïś tıtma pïlmest.

ÇAD 107 Şurï yïmpe kayakam **hura** yïmpe tavrïnat'

SHEÖ 4 Bayağala buollağına, **xara** kömüs xayalaax, xarıañkı çaydaax, ağırıa kumaxtaax, ürüñ kömüs dolgunnaax, sıa xalğahalaax, kündü mas urusxallaax, kit balık kıillaax, soxxor kaambala bulttaax, kömüs xatırıktaax eğin aattaax balıktaax.

SHEÖ 4 **Xara** tıata buollağına, xaxay kıillaax, uordaax eheleex, küöx börölööx, ulu kıillaax tañara tabalaax, kirgilleex kiisteex tolbonnoox üüsteex, ürüñ üyenneex, xara tiiñneex, keremes sahıllaax.

SHEÖ 4 Ürüñ **xara** sürüge köñül üödüybüt üöskeebit elbeğitten, ayan kihite aahara ibit buollar, atın oyoğoho ırcaççı eleyieğe ete.

SHEÖ 5 Mutuguttan tuoraağıttan ciley dabırxay süren munńustan ürüye buolan sırkırıı turarın kırcıbıt aaspıt ırbıt ürüñ **xara** sürüge kötör sürer kıila amsaydaxtarına, salaataxtarına, urukku eder tot töllörüger tüher xuolulaax buollaxtara.

SHEÖ 6 Er-soğotox bieter körüülüür köğölçör atın minen ürüñ **xara** sürügün körör.

SHEÖ 7 Tulayax beyebin torolupputuñ baara, kuççuguy beyebin ulaatınnarbıtıñ baara, ürüñ sürükpün üödüten **xara** sürükpün xarayan kötörbün sürerbin küöyen **xara** dalayım balıgın xaayan olororuñ baara.

SHEÖ 8 Er-soğotox dietiger tönnümüne xonuutugar süren kiiren ayañña miiner arağas atın ürdüger eliyen tühen ürüñ **xara** sürügütten xarıs xahalaax tutum saallaax sette bieni arara üüren ılan üstüü sıl kurulaabıt süöm tastaax tostor çoğoçoloox sette oğuhu talan cietiger ağaltaatağa.

SHEÖ 9 Kergenin ihitten tuoxxa da xoluomuna taptıır buolan Xotuuna dien aattaax kıha kün sardañatın kurduk körüñneex, ürüñ kömüs sıraydaax, kıhıl kömüs iñneex, **xara** kömüs xaastaax, sette bılas sıhıaxtaax, salgın ahılıktaax, siik utaxtaax.

SHEÖ 11 Er-soğotox doydutugar tönnön kelen ürüñ **xara** sürüge ikki xat elbeen kötör sürer kıila ikki oççо üüksüön turarın bullaga.

SHEÖ 11 Aray Buura-doxsun süreğin uhuga suor buolan eppitinen Er-soğotox ucuora cono ürüñ **xara** sürüge kötör sürer kıila xaaca cañnaan kem kem kıcıgıran bieter mutukka ıyanan ardına maska atıllan anıaxa dieri ölör xuolulaax buollaxtara.

YRFS I 248 Biirde **xaraŋa** sis ortotugar alta uon attaax ürüŋner tarbax kurduk seleleen kulunnuu uurdaran ihellerin uun utarı körsö bierde. N. Tügünüürep.

YRFS II 215 Ol sıtıaxsıt ürüŋ-**xara** tüüleeğer, kömühüger, kılaannaağar **xarağa** tuolbakka, oyuunnuur idelenen, nehiliegin, uluuhun d'onun tutan siir ete. A. Neustroyeva.

YRFS II 246 Tıımmın tımnıtıma! E. Pekarskiy. Ürüŋ-**xara** süürükkütten tınnaağı tımnıta ilikpin. ONLYa II.

YRFS II 301 Ürüŋ-**xara** süürük 'atlar ve boynuzlu hayvanlar'

Sılgı ükse-maŋan, ınax-**xara**, ol ihin saxa kihite bılır-bılırgıttanbu ikki-ürüŋ-**xara** süürük tuhunan kepseeniger killerbit xohoonugar xolboobut ebit. XS.

YRFS II 301 Ürüŋ-**xara** tılın etit.

YRFS II 352 Ürüŋ ıt üöğüüte, erien ıt eleğe, **xara** ıt xaad'ıta, d'e, buolları gınna-bu üöhee doydu bahılıga Uluutuyar Uluu Suorun toyon d'ono ımsıılara bert buolan baççа elbex kelbitter dien, bu orto doydu bahılıga Uluu Kudaŋsa oburgu kihirgehe bert buolan elbex d'onu ıŋıran baran kıayan ahappata dien. P. Oyuunuskay.

YRFS II 396 Elbex ürüŋü-**xaranı** kör (RYaS).

TuvaD 40 Kalçaa dalay **kara** şalbaa çıdar şagda.

TuvaD 40 Çiñge-**Kara** hemniñ aksın ejeley çurttap turar.

TuvaD 40 **Kara** saar idiktig, **Kara** torgu tonnug, **Kara** dordum kurlug, Karaktıg odagalıg, **Kara** kiş keji börttüg.

TuvaD 40 **Kara** tenin kejin üspeyn, Kamnap eerip kirijeen, Kadıg **kara** çalıg çüveñ irgin am.

TuvaD 40 Çeden **kara** paştıñ demirin.

TuvaD 40 **Kara** kazılgan-bile.

TuvaD 42 Hol bolgan hölbeñ **kara** çonaktıg çüve-dir.

TuvaD 42 **Kara** teve munup algaş.

TuvaD 42 Ol Çiñge;-**Kara**-Hem bajı çurttug.

TuvaD 44 **Kara** tenin kejin üspeyn.

TuvaD 44 Kadıg **kara** çalıg kiji çüveñ irgin.

TuvaD 44 **Kara** kazılgannıñ kartı-bile.

TuvaD 44 Bolzun deeş çeden **kara** paştıñ demirin.

TuvaD 46 **Kara** bajı kajara bergen.

TuvaD 58 **Kara** saar idiin, But bajınga al salı-la.

TuvaD 58 **Kara** torgu tonun, Egin bajınga al salı-la.

TuvaD 58 Kadın-**Kara**, Ak-Haan iyi alışkı bis.

TuvaD 62 Kadıg **kara** çazın hoyunduruktaaş.

TuvaD 62-Ool uurug bolza, Hannıg-**karalıg Kara**-Kögel dep adaar sen.

TuvaD 62 At kulaa közünbes, **Karañgı** turar evespe.

TuvaD 64 Kadıng **kara** çazının kirijin, Şişpip turgaş dıñzıdıp algaş.

TuvaD 64 Örü dize **kara** çürekten,

Kudu dize **kara** baardan kıldır Şişpip-şişpip salır sen şüve-dep"

TuvaD 64 Kudu dize hannıg hinden, Örü dize **kara** baardan -dep,

Çugaallap-çugaalap, Işkına çoruy salır orta,

Ak-Haan, Kadın **Kara** alışkılar, Üjen kulaş hadıñ uruktun.

TuvaD 66 **Kara** baarından, **Kara** des uştuna çaştap, Her-hereksel-daa çok.

TuvaD 68 Kurug **kara** çer boop-tur. Kurug **kara** öön köjürüp algaş.

TuvaD 76-Hannıg karalıg **Kara**-Kögel/**Kara-kara** bottug çüveler bar-dır.

TuvaD 78 **Kara** teniñ kejin, Aytıp berip, dildirip turup...

TuvaD 80-Hannıg **karalıg Kara**-Kögel.

TuvaD 80 Biyeegi-le **kara-kara** çüveleri, Bo-la mañnajıp kelgileen.

HOTES 179 Çir **harazın** sürbin, naa çurtha kĭrbe.

HOTES 179 tağ **harazı** kĭzee urunca.

HOTES 179 aŋ **harazı** ahçaa paalığ, kĭzĭ harazı çurtha paalığ.

HOTES 179 **hara** pasha hayıhpa, hadarğan malğa haraspa (ham sözĭ).

HOTES 179 **hara** pastığ hızıl hurt.

HD 78 **Xara** çirnĭ çara tırbap turadır.

HD 132-133 **xara** çirnĭñ çağazında, **Xara** tigĭrĭñ tözĭnde.

HD 207 **Xara** pastığ çonıña xan pol pĭlbedĭñ!

HD 346-347 Xuba **xara** at tur, Üzĭnçĭzĭ -ax xamaxtığ xusxun **xara** at.

HD Ax xamaxtığ xusxun **xara** attığ, **Xara** Xan xızı **Xara** Nincĭ.

ES 8 **Kara**-kaltar at turar.

ES 10 **Kara** cışka aŋdaytan turus.

ES 12 **Kara** albatızı kaymıkkan, **Kara** cıştıy curt körünet.

ES 13 **Kara** cışla ne teniydiŋ, **kara** albatıŋdı ne taştadıŋ?

ES 18 Kaalgadaŋ çıgıp kelele, **Kara** condı kıçırdı.

ES 24 **Kara** kıymırt mal emtir, **Kara** agaştıy con emtir.

ES 28 Ança catkan albatını, **kara** balkaşka tepsey bastılar.

ES 32 Cıldık cerdiŋ uçında Bir **kara** tuu turat. **Kara** tayganı köstöp, Kapşagaylap celip iydi.

ES 34 **Kara** kodırlau emegen Kümüş-Tana kelin emtir.

ES 34 **Kara**-Bökö baatırla **Kara** caŋıs ecem üçün.

ES 35 Odus kiji **kara** cerde Tört sanınaŋ keritken cadar.

ES 35 **Kara** tayganıŋ bajına Kazalada celip çıktı. **Kara** közin kaday körüp.

ES 35 Agın **kara** talay emtir. **Kara** talay tolkuzı bolzo.

ES 35 **Kara** tayga koltıgınaŋ **Kara** tuman burlap cadat.

BHM 106 Azaşmam tigän yegette **ḳara** toman azaştıra.

BHM 151 Aḳḳa **ḳara** tiz yoğa.

BHM 151 Aḳ matur-saḳ matur, **ḳara** matur -bik matur.

BHM 152 Aḳ tigäneŋ -alğış, **ḳara** tigäneŋ-ḳarğış.

TAH 12 Harı büśer, harı büśer, **Ḳara** başlı harı büśer.

TAH 12 Säŋke, säŋke, säŋke yılan, Säŋke başlı **ḳara** yılan.

TAH 14 **Ḳara** erzeŋ ḳäzerzären, Sıskan menän yomran beler.

TAH 18 Aśtına menep alğan ḳaragirze, Kilä, ti, dereldätep **ḳara** erze.

TAH 24 Ural kithä -kön bötör, **Ḳara** töndä ni bulır?

TAH 49 Boronğo halıḳtıŋ ḳaraşı buyınsa, deyeü mämeryälärzä, äzäm ayağı baśmağan **ḳara** urmandarza, yer (hıu) astında, hiräkläp hatta kükteŋ yetense ḳatında yäşäy.

TAH 71 "**Ḳara** yurğa"-başḳort halıḳ eposı, irtäk.

TAH 73 **Ḳara** yurğa, hin haldıŋ, **Ḳara** toman könömä.

TAH 90 Ä bına ikense yomaḳta inde ul osḳan aḳḳoş räüeşendä küz aldına baśa: "Aḳḳoş osa, unı kürgän boşa, teygäne **ḳara** ḳan ḳośa"

TAH 116 Ozata la sığıp ḳarap ḳaldı, **Ḳara** küzkäyzären taldırıp.

TAH 150 Tıuğan ilen, höygän ḳızın, Birerme batır yeget, **Ḳara** gürzä yatmaha?!

TAH 163 Hine höyäm ülgänse, Rizıḳ bötöp, tädir yetep, **Ḳara** gürgä kergänse.

TAH 172-174 Unıŋ nigezendä halıḳtıŋ bik boronğo mäcüsilek zamanındağı **ḳara** ışanıuzarı yata, ä bınday ışanıuzarzıŋ barlıḳḳa kileüe häm formalaşıuı boronğo keşelärzeŋ aŋ-belem kimäleneŋ bik tübän osorona tura kilä.

TAH 208 Yurmıy buyḳayında üśkän irzär, Yaśı yaurın bulır, **kara** ḳaş.

TAH 218 **Ḳara** erzeŋ ülgäne-Ḳar astında ḳalğanı.

TAH 231 **Ḳaraŋğı** töndän dömöräk, hara töśtän sömöräk.

TAH 250 "**Ḳara** başḳort käräkmäy, ul,-Tigän,-eşke häläthez"

TAH 293 Şäcärä Mayḳı beyzän huŋ un dürtense bıuın keşehe İsän han zamanında **ḳara** tabındarzıŋ Rus däülätenä kuşılıuın hikäyä iteü menän tamamlana.

KMTAS 561 Cuundurğanlıḳğa, **ḳara** at aḳ bolmaz (Nart söz).

KMTAS 561 O Muzıkanı ariu tauuşunu tolqunlarında Zaynafnı **qara** burma çaçı, ullu **qara** közleri, ingilikleri, eki cayağını batıuçuqları, saqalını gitçe kezi, kün közüça, carıq ışarğanı közlerime körünedile. Şaualanı M., Keçerlemi?, 12.

KMTAS 561 [Mashut:] Alan, bu çay bılay **qara** nekdi? Qalın etsegiz, içalmauçumu bilmeymisiz?! "Şuyohluq", N74,19.

KMTAS 561 Suu boyununda etleri künnge küygen **qara** caşçıqla top oynay tura edile. "Şuyohluq", N48, 93.

KMTAS 561 YUAR-da tuberkulyozdan auruğanla aqladan ese **qarala** qırq kerege aslamdıla. "Leninni bayrağı", 1986, N162.

KMTAS 562 Afrika, küçlüdü **qara** adamıng! **Qara** adam, qızıudu (561) qaramıng. "Şuyohluq", N29,3.

KMTAS 562 **Qara** çegetça, qanlılar, yürülüp, Çaphanlarında bizni qullarğa, Halqnı qobarıp, caunu öhtem sürü, Partiya tülmüdü eltgenhorlamğa. "Ciltinle", 14.

KKalpD 19 **Qara** qaslı, qolaŋ şaşlı, jawdır közli şiyrin sözli.

KKalpD 135 Qarsı şığıp cigirması, **Qara** şaşın tüyedi.

KKalpD 158 **Qara** tasqa qayrap basıp tuyağın, Oqıranıp qaraydı oyaq-buyağın.

KKalpD 262 Qayğı menen **qara** şekpencabılar.

KATS I 30 Jüktiŋ bir şetinde, astına kïrïp, qojalaq, ıskabaq, abajaday **qara** kebeje tur eken. (J. Aymautov, Şığ).

KATS I 30 Qırıq jamaulı abajaday **qara üy** bulkisige äkesï Jurımbaydan qalğan mura (B. Maylin, Taŋd. Şığ.).

KATS I 36 "Bir kesek-mıŋ **qarağa**" degen maqal El-jurtım ıqılas ber barïŋ mağan. Köketay han atama duğay sälem, Aq sütin ölsem keşsïn abzal anam! (K. Äzïrbayev, Taŋd. Şığ.).

KATS I 40 Jänïbek batır bala kezïnde **qara** kerey Soqır abız degendï ïzdep kelgen eken. (I.Altınsarin, Şığ.).

KATS I 40 Sırtta **qara** qazanda şımır-şımır kaynağan jılqı yetiniŋ isï abılayşa qostıŋ ïşïnde de aŋqıp tur. (Ğ.Mustafin, Köz Körgen).

KATS I 58 Osı kolhozdıŋ basqarma ağası Mahsut degen uzın boylı, taŋqı murın **qara** jïgït (B. Şalabayev, Ömïrde).

KATS I 61 **Qara** şal düniye salğalı boyın aulaq ustağan ağayın-jekjat Aqtïleu institut bïtïrïp qızmetke aralasqalı bul üyge kelgïştep, aralasa bastağan (Ä. Älïşev, At Tuyağı).

KATS I 62 Qaygıda jürek araylım, **Qara** bïr şaşım taraymın, Ağayın-tığan sende joq, Qayrılıp qayda qaraymın?.. (M. Maqatayev, Şığ.).

KATS I 66 Qunanbay qazaq ïşïnen **qaradan** han-ağasultan boldı (Ğ.Mustafin, Köz körgen).

KATS I 70 Törgï yesïkten **qara** ağaştay, qatıŋqı, burıl şaş, **qara** şubar jïgït şığıp qol ustastı (Ğ. Mustafin, Jiyırma bes).

KırgTTS 284 Altoo saga altı **kara** bersin, Menin bererim başka (Aalı).

KırgTTS 284 [Altınaydın].. kiygeni çolok cеŋdüü **kara** barkıt beşmant (Cantöşev).
KırgTTS 284 Ak cerden **kara** boluu.

KırgTTS 284 Arıktın uğunan ötö bererde **kara** ker müdürülüp ketti (Kasımbekov).
KırgTTS 284 [Atabek].. aytkanınan kaytpagan **kara** mürtöz kişi (Cantöşev).

KırgTTS 284 Anın emne maga **kara** sanay turgan cönü bar (Baytemirov).

KırgTTS 284 Oyunda kılday **kara** cok Düyşönkuldu kampaçı kılıp şaylaştı (Bökönbayev).

KırgTTS 284 Maksım cambaştın **kara** kesek etin arıdan-beri kaysap ciberip... kolun çöpkö sürttü (Cantöşev).

KırgTTS 284 **Kara** başıbızdın kamın oylosok biyerde cüröt elek (Abdukarimov).

KırgTTS 284 Altınım elim, silerge **kara** başım sadağa (Cantöşev).

KırgTTS 284 Kandı **kara** başkanda Kalıstıktan adaşat (Cantöşev).

KırgTTS 284 Beti **kara** şum kempir Bizge calaa capkanıŋ (Cantöşev).

KırgtTTS 285 Bizge karşı **kara** niyet, Cüzü **kara** cattardı Toso çıgıp caltanbastan, Dalay möröy alganbız (Osmonkul).

KırgTTS 285 **Kara** kiyip oltursam, Oşondo kursa bolo keŋeşti! (Cantöşev).

KırgTTS 285 Kayran atam öldü dep, Kaygılanıp bakırıp, kalayıktın baarısın **Kara** aşına çakırıp ("Manas").

KırgTTS 285 **Kara** cumuştun kaysınısı bolso da, menden kutulçu emes (Abdukarimov).

NogE 19 Bir ak koşkar, bir **kara** koşkar kelip em aşarlar. Sol zamanda ak koşkarga sekirip mine alsaŋ, ak dunıyaga şıgarsıŋ, amma **kara** koşkarga minme. Ol munnan da **karaŋa** yerge äketer.

NogE 19 Sol terekte **karagus** uyası bolar, uyada balapanları bolar.

NogE 34 Karasa, yeti yüzge yuvık atlı yiğitler men kosılıp, **kara** argımakka minip, patşa da şavıp yüri, tek birevsi de atlı hatınga yetip bolmaydı.

NogE 47 Ol hattı bulay depo kıydı: "Kapı aldında eki tut terek bar, olardı aybalta man tüpten kesip avdararsıŋ, eger aybalta kespese, kazan tübindegi **kara** bilevge bilevlersiŋ, ol keser".

NogE 50 Burın-burın zamanda, hannıŋ kızı kadı zamanda, malı mıŋlap körgende, **kara** halkı kan kakırganda, yaşagan bolgan eken baylar da, yarlılar da.

NogE 64-Men seniŋ bir **kara** küniŋe keregermen.

NogE 71 **Karagerge** de oltırıp, kılışın da beline tagıp, Alapran tavdagı bätirlege karap yol aladı.

NogE 72 Bätirler barıp karasalar, Alapran **kara** terge tüsip kanav kazıp turgan boladı.

NogE 78 Köbek bätir kaygılı habardı esitkende, yüreğin **kara** bulıt kursaydı, kabağına kar yavadı.

NogE 79 Olar **kara** bätir men kan tögisli sogıs etedi.

NogE 80 "Bu keleyatırgan **kara** yav",-dep oylaydı Köten bätir.

NogE 80 Kärim bolgan bätirlik, Yanım bolgan **kara** halk.

NogE 81 **Kara** bätirdiŋ bası **kara** kanga boyalıp yerge tımalaydı. Köten bätir nayzasınıŋ uşına köterip, **kara** yav yeŋilgenin bildirdi.

NogE 82 Sol toyda boza işken, teŋleri men keŋesken, mıyıgın örge şıraytkan, tisin taska kayraktan, tilinnen bal tamdırgan, atkan **kara** ayırgan ḳoŋısı bolıp yaşagan Dosım değen bolıptı.

NogE 84 "**Kara** kiyip seniŋ üşin, Yan beremen özim üşin"

NogE 88-**Karala** koyım kozılı, Kozım-yanım avuzlı.

NogE 106 Yerge iyttiŋ ak em **kara** tügi tüsipti edi, iyti barak ekenin sonnan bildim,-deydi.

TTAS I 190 (Stalingradta) hämmäsï yandı, köydï, kara kümïrgä äyländi. G. Bäşirov.

TTAS I 192 Saban artınnan **kara** bilä üşikïllï tigïz, şoma buraznalar sızılıp kaldı. G. Gobäy.

TTAS I 193 **Kara** reaktsiya añarda (yazuçıda)-tirä-yak burjuaz mönäsäbätlärgä, burjua cämgıyatı ähläklarına näfrät uyattı. M. Cälil.

TTAS I 193 Ul Tukaynı yalan baş östïnä kazakimı, cöppämï kigän, ayagında iske **kara** burka bulgan häldä oçratkanın yaza. M. Gali.

TTAS I 195 **Kara** sakallı butışnik ta, sıbızgısı bïlän bïrgä (polk artınnan) iyardï. K. Tinçurin.

TTAS 196 (Parohod) üzinin morcasınnan kuyï **kara** tötïn çıgarıp buh-buh sularga totındı. G. Gali.

TTAS 199 **Kara** savıtı avıp kittï dä bötïn östälnï, eskätirnï buyadı. G. İdelle.

TTAS 205 **Kara** külmäk östïnnän bilgä kayış bäylägän huca ïgït, kilïp çıktı. G. İbrahimov.

ÖTİL 599 Laganlar boşayâzganda, eşikdan ser-savlat bir **ḳåra** ådam kirib keldi. P. Tursun, Oḳituvçi.

ÖTİL 599 **Ḳårani ḳåra** demanglar, **Ḳåraning** åri keladi, **Ḳåra** mayiz yeganda Ḳanday şirin keladi.

ÖTİL 599 Keçaning tim **ḳårasida** yulduzlar yårḳin yånadi. Åybek, Ḳutluğ ḳån.

ÖTİL 599 Dålånning öng tarafidagi kiçik **ḳåra** hücrada Pålvånning åta-ånasi va båbålari umr keçirgan. C. Şaripov, Horazm.

ÖTİL 599 **Ḳåra** kiyib hali yiğlab yürgandir, Bizlarni "öldi", deb måtam ḳilgandir. "Şirin bilan Şakar".

ÖTİL 599 Keng ḳişlåḳni partizanning måtami Ḳåplab åldi: **Ḳåra** taḳdi har bilak. A. Umariy.

ÖTİL 599 Uzâḳdan bir kişining **ḳårasi** körinmay ketdi.

ADİL 425-[Musanın näväsi] **gara** papağının goydu, älinin päncäsi ilä bir az gabağa basdı. Gantämir.

ADİL 425 **Gara** çöräk.-Hämin kecä köy üzünü **gara** buludlar tutub, şiddätli yağmur yağmağa başlayır. S. S. Ahundov.

ADİL 425 Salam.. **gara** torpagdan bir hışma kötürdü, bahdı. Mir Cälal.

ADİL 425 Kecä **gara** pärdäsini kötürdük dä Cavad yuhudan ayıldı. Ä. Väliyev.

ADİL 425 Angola-**garalar** ölkäsi, zäncilärin gädim toprağı; Odlar, alovlar içindä yanır. R. Rza.

ADİL 426-Ağlın aparıb, bäs ki bahır kündä **garayä**. Sabir.

ADİL 426 Hä, hä, heç bilmirsiniz ki, onun üstündä män nä zähmät çäkmişäm, **garaları** bir-bir ona tanıtmışam. Sarabski.

ADİL 426 [Äbülhäsänbäy:] İndi mänä de körüm, Rusça yazdığın o intibahnamänin **garasını** harada sahlayırsan? Ordubadi.

ADİL 426 Onlara köndäriläcäk mäktubun **garasını** töküb katibä verdikdän sonra, acag Maral evä gayıtdı. Äbülhäsän.

ADİL 426 Färman bir yandan belä söyläyirdi, bir yandan da üräyinä **gara** fikirlär kälirdi. Hagverdiyev.

ADİL 426 [Mähärräm] sayıg idi. Pristavın vä Sälim bäyin öz haggında bäslädikläri nifrät vä **gara** fikirläri bilirdi. Näzärli.

ADİL 426 Nä bäladır bizä, ya räb, nä **gara** kündür bu? Füzuli.

ADİL 426 [Pärzad:].. Bayram, mänim dähi bähtavar olmağım ketdi; **gara** kün çoh yahınlaşıbdır. M. F. Ahundov.

ADİL 426 Säbäb budur ki, oruclug söhbäti düşändä mänim yadıma uşaglığımın **gara** künläri düşür. Mämmädguluzadä.

ADİL 426 Nähayät, o **gara** gış çıhmış, yenä dä yaz kälmişdi. M. Änvär.

GTHEÖ 76 **Kara** danaa gök demeer, gelende da yok demeer.

GTHEÖ 76 **Kara** mangır erê batmaz, sölersin o hiç ıldırmaz.

GTHEÖ 76 **Kara** sır düş görüyor.

GTHEÖ 82 Öte ansı **kara,** beri ansı biaz.

GTHEÖ 100 **Kara** toprak içinde kırmızı (Morku).

GTHEÖ 100 **Kara** kopil yapalım.

GTHEÖ 104 Tekerlendi bir **kara** yumak yöldürdü bütün küyü (Gece).

GTHEÖ 104 Tatatay matatay ince belli **kara** tay (Karımca).

GTHEÖ 110 Hey, **kara** dalar, asker kalmadı.

TDS 144 **Gara** keçe ak bolmaz, köne düşman -dost (nakıl).

TDS 144 Şol vagt bularıŋ gapdalında bagçılıgıŋ içinde iki sanı **gara** salgım atdı (A. Govşudov, Mähri-Vepa).

TDS 144 Gayrakı üzümçiligiŋ çetinde bir **gara** göründi.

TDS 144 Hümmetiŋ belentdir, **garaŋ** kiçicik, Köynegiŋ yagşıca, donuŋ mocucık (Molla-murt, Saylanan eserler).

TDS 144 Nebite "**gara** altın" diyip, yöne yerden aytınandırlar ("Sovet edebiyatı" jurnalı).

TDS 144 Ol **gara** basan yalı bir hili ısgından düşdi (B. Kerbabayev, Aygıtlı ädim).

TDS 144 Bir adam çotunı şarkıldadıp, **gara** başına gay bolup otırdı (B. Pürliyev, İlkinci gün).

TDS 144 Ene kimdir birine garaşyardı, emına hiç kim **gara** berıneyärdi (M. Gor'ki, Ene).

TDS 144 Gulluhan, biziŋ **gara** gaygımız rusları ŋ gvardiya guranı däl (B. Kerbabayev, Aygıtlı ädim).

TDS 144 **Gara** görnüm gelenden soŋ, atdan düşti ("Göroglı" eposı).

TüS 1074 **Kara** gözlüm efkârlanma gül gayri/İbibikler öter ötmez ordayım (B. S. Erdoğan).

TüS 1074 Gazeteler hep **kara** haber verirler (B. Felek).

TüS 1074 Allah için güzel kapışıyoruz, birbirimize **kara** çalmaktan üstümüze yok! (H. Taner).

TüS 1074 Bu Vassaf Bey hususunda pek o kadar da **kara kara** düşünmeyelim (H. R. Gürpınar).

TüS 1074 Gericiliği, insanlara **kara** sürme suçlamalarını kabul etmedi (K. Tahir).

TüS 1074 Olan olmuş, bizim teknenin bir yanı, pamuk şiltelere seriler gibi **karaya** oturmuş (B. R. Eyüboğlu).

2.2.1.1.2. Anlam Açısından *ḳara*

Temel Anlam

***Ḳara* 'Siyah'**

Kara kelimesi genel Türkçede 'siyah' temel anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. Buna tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış olan eserlerdeki örnekler tanıklık etmektedir. *Kara* kelimesi geçmişte ve günümüzde bütün Türk lehçelerinde 'siyah' temel anlamda kullanılmaktadır. Örneğin:

Eski Türkçe yazılı kaynaklarda:

VII. -VIII. yy'da ***k (a)ra**: kişin:* (BKT G12-Tekin, 2010: 68).

IX.-X. yy'da *kidin **qara** yïlan, altï qap yarašmazï* (TT VI 22) 92.

*talïm **qaraquš** qanlarï kinarilar maxcragilar, kišili kiši ärmäzli alqu nom közläri arïtï ačïltï* (TT VI 52) 432.

*ikinti **kara** nomlartın ırak kitip (17) yürüng nomlarıg tutmakka tayanıp* (AY 190) (16).

*7. tyn 'wl 'wyrt'nwr **q'r'** pwlyt* (Maitri 237).

XI. yy.da *Toğdı **kara** toprak* (DLT III 183).

***Kara** bulıt kökreşür* (DLT III 147).

(4632) *özüng̃ ṭạb'ını men ayayan yora ḳızıllı sarıġlı örüng̃li **ḳara*** (KB 465 A132).

(1103) *örüng̃ boldı erse **ḳara** saç saḳal Anunġu busuġçı ölümke tükel* (KB 127 B91).

XV.-XVI. yy'da *Biri bu kim Qubānıng batğaqlığ* **qara** suyı bar. Köprügidin* Özgä *yerdin kečip bola almaş. Qalın čerig [17a] kelip köprügdä yığılıp qalın at va tevä bu **qara** suğa yıqılıp ḍāyi' boldı* (BN I [16b] 9) (s. 33).

XX.-XXI. yy. Çağdaş Türk lehçelerinde: Çuvaş Türkçesinde:

*Ĭni **hura** ta, sĭçĭ şurĭ* 'İnek kara ama sütü beyaz' (ÇAD 17).

*Kurak kalat': **Hura** ta pulin hamĭnnah* 'Karga der ki: Kara da olsa benim (çocuğumdur) (ÇAD 37).

Saha Türkçesinde:

***Xara** tıata buollağına, xaxay kıllaax, uordaax eheleex, küöx börölööx, ulu kıllaax tañara tabalaax, kirgilleex kiisteex tolbonnoox üüsteex, ürüñ üyenneex, **xara** tiiñneex, keremes sahıllaax (*SHEÖ 4).

YRFS II 299 *Oloŋxohut kurduk omunnaaxtık ettexxe, **xara** ıarğa* duu dien körbütüŋ-***xara** süürüge buolla, ürüŋ ıarğa duu dien sanaabıtıŋ-ürüŋ süürüge buolla.* P. Oyuunuskay (YRFS II 352).

*Ürüŋ ıt üöğüüte, erien ıt eleğe, **xara** ıt xaad'ıta, d'e, buolları gınna-bu üöhee doydu bahılıga Uluutuyar Uluu Suorun toyon d'ono ımsıılara bert buolan baççа elbex kelbitter dien, bu orto doydu bahılıga Uluu Kudaŋsa oburgu kihirgehe bert buolan elbex d'onu ıŋıran baran kıayan ahappata dien.* P. Oyuunuskay (YRFS II 352).

Tuva Türkçesinde: ***Kara** saar idiktig, **Kara** torgu tonnug, **Kara** dordum kurlug, Karaktıg odagalıg, **Kara** kiş keji börttüg* (TuvaD 40).

Hakas Türkçesinde: ***Xara** çirnĭ çara tırbap turadır* (HD 78).

***Hara** pastığ hızıl hurt* (HOTES 179).

Altay Türkçesinde: ***Kara** tayganıŋ bajına Kazalada celip çıktı. **Kara** közin kaday körüp* (ES 35). *Odus kiji **kara** cerde Tört sanınaŋ keritken cadar* (ES 35).

Başkurt Türkçesinde: *Azaşmam tigän yegette **ḳara** toman azaştıra* (BHM 106). *Aḳ matur-saḳ matur, **ḳara** matur -bik matur* (BHM 151). *Säŋke, säŋke, säŋke yılan, Säŋke başlı **ḳara** yılan* (TAH 12). *Ural kithä -kön bötör, **Ḳara** töndä ni bulır?* (TAH 24).

Karaçay-Malkar Türkçesinde: *Cuundurğanlıḳğa, **ḳara** at aḳ bolmaz.* (Nart söz) (KMTAS 561).

*O Muzıkanı ariu tauuşunu tolḳunlarında Zaynafnı **ḳara** burma çaçı, ullu **ḳara** közleri, ingilikleri, eki cayağını batıuçuḳları, saḳalını gitçe kezi, kün közüça, carıḳ ışarğanı közlerime körünedile.* Şaualanı M., Keçerlemi?, 12. (KMTAS 561).

Karakalpak Türkçesinde: ***Qara** qaslı, qolaŋ şaşlı, jawdır közli şiyrin sözli.* (KKalpD 19).

Qara *tasqa qayrap basıp tuyağın, Oqıranıp qaraydı oyaq-buyağın.* (KKalpD 158).

Kazak Türkçesinde: *Sırtta* ***ķara*** *ķazanda şımır-şımır kaynağan jılķı etiniŋ isï abılayşa ķostıŋ üşinde de aŋķıp tur* (Ġ.Mustafin, Köz Körgen) (KATS I 40).

Ķaygıda jürek araylım, ***Ķara*** *bïr şaşım taraymın, Ağayın-tıġan sende joķ, Ķayrılıp ķayda ķaraymın?..* (M. Maķatayev, Şığ.) (KATS I 62).

Kırgız Türkçesinde: *[Altınaydın].. kiygeni çolok ceŋdüü* ***kara*** *barkıt beşmant.* Cantöşev (KırgTTS 284).

Kara *kiyip oltursam, Oşondo kursa bolo keŋeşti!* Cantöşev (KırgTTS 285).

Nogay Türkçesinde: *Bir ak koşkar, bir* ***kara*** *koşkar kelip em aşarlar. Sol zamanda ak koşkarga sekirip mine alsaŋ, ak dunıyaga şıgarsıŋ, amma* ***kara*** *koşkarga minme. Ol munnan da* ***karaŋa*** *yerge äketer* (NogE 19).

Karasa, yeti yüzge yuvık atlı yiğitler men kosılıp, ***kara*** *argımakka minip, patşa da şavıp yüri, tek birevsi de atlı hatınga yetip bolmaydı* (NogE 34).

Tatar Türkçesinde: *(Stalingradta) hämmäsï yandı, köydï,* ***kara*** *kümïrgä äyländi.* G. Bäşirov (TTAS I 190).

Kara *külmäk östïnnän bilgä kayış bäylägän huca ïgït, kilïp çıktı.* G. İbrahimov (TTAS 205).

Özbek Türkçesinde: ***Ķårani ķåra*** *demanglar,* ***Ķåraning*** åri keladi, ***Ķåra*** *mayiz yeganda Ķanday şirin keladi* (ÖTİL 599).

Ķåra *kiyib hali yiğlab yürgandir, Bizlarni "öldi", deb måtam ķilgandir.* "Şirin bilan Şakar" (ÖTİL 599).

Azerbaycan Türkçesinde:-*[Musanın näväsi]* ***gara*** *papağının goydu,* älinin *päncäsi ilä bir az gabağa basdı.* Gantämir (ADİL 425).

Kecä ***gara*** *pärdäsini kötürdük dä Cavad yuhudan ayıldı.* Ä. Väliyev. (ADİL 425).

Gagauz Türkçesinde: *Tatatay matatay ince belli* ***kara*** *tay (Karımca)* (GTHEÖ 104).

Kara *danaa gök demeer, gelende da yok demeer* (GTHEÖ 76).

Türkiye Türkçesinde: ***Kara*** *gözlüm efkârlanma gül gayri/İbibikler öter ötmez ordayım* (B. S. Erdoğan) (TüS 1074).

Türkmen Türkçesinde: ***Gara*** *keçe ak bolmaz, köne düşman -dost (nakıl)* (TDS 144).

Şol vagt bularıŋ gapdalında bagçılıgıŋ içinde iki sanı ***gara*** *salgım atdı* (A. Govşudov, Mähri-Vepa) (TDS 144).

Yan Anlamlar

'Koyu Renk'

Türkçede *ķara* sözcüğü en koyu renk anlam özelliğiyle "koyuluk" anlamını vermektedir. Bu anlam özellikle *ķara* sözcüğünün başka renklerle birlikte kullanılığında daha açık görülmektedir. Örneğin:

XIX. yüzyılda Altay Aladağ Türk şivelerinde *kara bos*, *kara bora* 'koyu boz, koyu gri', *kara sur* 'koyu gri' şeklinde kullanılmıştır (AAŞ 307-308).

XX.-XXI. yüzyıl çağdaş Türk lehçelerinden Çuvaş Türkçesinde *хура* (hura) 2. 'koyu renk' (ÇRS 565); Saha Türkçesinde *хара* (hara) 'koyu esmer, koyu tüylü (av hayvanı hakkında)' (YakTS 332); Başkurt Türkesinde *кара* (ḳara) 2. *ḳaraŋğı* 'koyu renk' (RBS 940); Karakalpak Türkçesinde *қара* (ḳara) 1) 'siyah, koyu renk', *ḳara ḳızıl* 'kıpkırmızı, koyu kırmızı', *ḳara kök* a) koyu mavi, b) lacivert, *ḳara-ala* 'siyah ala', *ḳara torı* 'koyu doru' a) 'koyu doru' (KKalpRS 375); Nogay Türkçesinde *kara* 2) 'koyu' (renk hakkında), 'kara yağız' (atın tüyü hakkında), *kara-kök* 'lacivert' (NogRS 147); Tatar Türkçesinde *кара* (kara) *2. Gadättäge yaki töp töskä karaganda kuyerak töstäge, karaŋgırak töstäge* 'genellikle esas renge göre daha koyu, karanlık renkteki' (TTAS II 48); Güney-Doğu Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde *қора* (ḳåra): *şu tüsga mâyil toḳ rangli; ḳåramtir* 'siyah rengine benzer koyu renkli, siyahımsı' (ÖTİL I 599-600), Yeni Uygur Türkçesinde قارا (ḳara) *ḳara ḳizil* 'koyu kırmızı' 2. 'koyu yağız': *ḳara at* 'koyu yağız at', *ḳara toruḳ at* 'koyu doru at' (UygRS 579); Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde *гара* (gara) *Çoh tutgun* (*açıg ziddi*) 'çok koyu, (açık rengin zıddı) (ADİL 425-426) şeklinde açıklanmaktadır.

Kazak Türkçesinde de *ḳara* sözcüğü temele olarak 'siyah' anlamı yanı sıra sık olarak "koyu, doygun" renk anlamında kullanılmaktadır. Örneğin:

Ḳara-kök 'koyu mavi, lacivert':

Şımḳay ***ḳara-kök*** *maylı sırmen boyap, altınmen aymıştağan keŋ kabinet* (Ä. Satıbaldiyev, Aḳmaral) (KATS I 160).

Kümïspen ayşıḳtağan er-toḳım erttegen sulu ***ḳara kök*** *atḳa mïnïp, Şabdanbekti̇ŋ özï de jür* (S. Seyfullin, Taŋd.) (KATS I 185).

Kara şubar 'koyu çubar':

Törgï yesïkten ḳara ağaştay, ḳatıŋkı, burıl şaş, ***ḳara şubar*** *jïgït şığıp ḳol ustastı* (Ġ. Mustafin, Jiyırma bes) (KATS I 70).

Ḳara-sur 'koyu gri':

Üş'inşï'si̇ jurt "Ḳuliya" dep ketken dombıraşı, ***ḳara sur*** *bala. Azan şaḳırop ḳoygan atı Tarih* (N. Äbutaliyev, Ḳurdastar) (KATS I 113).

Ḳara-torı 'koyu doru':

Ḳara torı *äyel-erkekti̇n bir de bïri̇, Bayjekeŋnen bïr jaḳsılıḳ körmey ḳalmağan eken* (F. Müsïrepov, Şığ.) (KATS I 87).

XV. yüzyıl Memluk Kıpçak Türkçesinde *qara qurut* 'kuru peynir çeşidi' ifadesinde yağlı, koyu renk kuru peynir kastedilmektedir (BM 38).

"Esmer"

Ḳara sözcüğü "siyahlık, koyuluk, doygunluk" renk özelliğinden insan yüzü, teni ile ilgili olarak "esmer" anlamında da kullanılmaktadır. Örneğin:

XIV. yüzyılda *ḳara* 'kara, siyah; siyah tenli; (KE-Ata, 6r1,3; 6v12; 9r18; 26v14; 30r9, 11, 13; 30v2; 31v1; 34v16; 44r1, 4; 47r6,7; 68r15; 88r16;124v4, 5;141v11; 148r20; 150v5;153v21; 165v3; 190r8; 215r12; 232r5,15); XV. yüzyılda *ḳara: ḳara yaġız kişidir* 'esmerdir' (KK 3, 4, 25, 52, 75, 78, 80); XVII. yüzyılda *ḳara: ḳara yaġız, ḳara yaġız* 'yağız, boğday efilü, ḳáhve rengi, esmer (ç. semrā) (MT-XVII.İT 1095); XX. yüzyılda yy. çağdaş Türk lehçelerinden Çuvaş Türkçesinde *xypa* (hura) 4. 'esmer' *hura sĭnlĭ* 'esmer yüzlü' (ÇRS 565); Başkurt Türkçesinde *кapa* (ḳara) 3. *ḳara tänle keşe* 'esmer tenli' (RBS 940); Karaçay-Malkar Türkçesinde *къapa* ḳara *Esmer (ırk belirtisi olarak)* (KMTAS 561); Karakalpak Türkçesinde *ḳapa* (ḳara) b) 'esmer' (KKalpRS 375); Tatar Türkçesinde *кapa* (kara) *4. Koyaş yandırudan aklığın yugaltkan yaki gomumän ak bulmagan (keşedä bit, tän töse turında)* 'Güneşin yakmasınan veya doğuştan beyaz olmayan (kişide yüz, ten rengi ile ilgili) (TTAS II 48); Güney-Doğu Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde *ḳopa* (ḳåra): *ḳåra tanlilar* 'siyah tenliler' (ÖTİL I 599-600); Sarı Uygur Türkçesinde *ḳara ğız* 'güzel olmayan kız' (kara, esmer, koyu renk tenli) (YJU 53); Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde *ƶapa* (gara) *Garadärili, därisinin ränki gara olan. Gara irg* (ADİL 425-426); Türkiye Türkçesinde *kara* 3. Esmer (TüS 1074) şeklinde anlamları belirtilmiştir.

"Satranç, dama taşı"

Türkçede satranç, dama gibi oyunlarda siyah taşların "siyah" renk özelliği bütün yerine parça kullanılarak metonimik bir anlatımla "siyah satranç taşı" yerine *ḳara* sözcüğü kullanılmaktadır. Örneğin:

Başkurt Türkçesinde *кapa* (ḳara) 4. *ḳaralar meneän uynau* 'satrançta, dama oyununda siyahlarla oynamak' (RBS 940); Karaçay-Malkar Türkçesinde *къapa* (ḳara) 3. *Şaşkaları, şahmat figuraları aḳsıldımlarından birsileri, buthuz türsünlüleri* 'Dama, satranç figürlerinin beyazlarından başka siyah olanlarıdır' (KMTAS 561); Kumuk Türkçesinde *къapa* (ḳara) 2. *Şağmat oyununda ḳaralar* 'satranç oyununda siyahlar' (RKumS 651), Tatar Türkçesinde *кapa* (kara) *6... karalar: Şahmat, şaşkada akka karma-karşı yak figuralar* 'satranç, damada beyaza karşı siyah figürler' (TTAS II 48); Güney-Doğu Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde *ḳopa* (ḳåra) *2. Şahmatda åḳka zid dånalar va şu dånalar bilan oynåvçi tåmån. Ḳåra bilan oynamåḳ. Ḳåralar yutdi* 'Satrançta beyaza karşı parçalar ve parçala ile oynayandır. Siyah ile oynamak, Siyahlar yendi' (ÖTİL I 599-600), Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde *ƶapa* (gara) 2. *Cäm şäklindä: garalar-şahmat, dama oyunlarında gara ränkli figurlar, daşlar. Garalarla oynamag*' şeklinde açıklanmaktadır.

Karanlık

Ḳara sözcüğü siyah renk özelliğinden dolayı karanlık, ışığın olmamama durumu için de kullanılmaktadır. Örneğin:

XIX. yy. Altay Aladağ Türk şivelerinde *kara tan* 'karanlık sabah' (AA 307), Karaçay-Malkar Türkçesinde *къapa* (ḳara) *Ḳarangı, çırtda çarığı bolmağan* 'karanlık, dışarıda ışığın olmaması' (KMTAS 561); Özbek Türkçesinde *ḳopa* (ḳåra) *Ḳåråŋği; tim ḳåråŋği* 'karanlık, sifiri karanlık', *ḳara tün* 'karanık gece' (ÖTİL I 599-600), Yeni Uygur Türkçesinde قارا (ḳara) *ḳara sähärdä* 'karanlık sabahleyin, sabah erken' (UygRS 579) şeklinde kullanılmaktadır.

"Kaygılı, üzüntülü, yaslı, matem"

Türkçede *ḳara* 'siyah' rengi üzüntü, kaygı, matem, yas rengi olarak algılanır. Bunun örnekleri çağdaş Türk lehçelerindeki sözlük açıklamalarında açıkça görülmektedir. Örneğin:

Çuvaş Türkçesinde *хура* (hura) 7. mec. 'kaygılı, üzüntülü, acısı olan' *hura kuҫҫul* 'acı gözyaşları' (ÇRS 565), Başkurt Türkçesinde *кара* (ḳara) 9. *ḳara, ḳayğılı* 'üzüntülü' (RBS 940); Karaçay-Malkar Türkçesinde *къара* (ḳara) 6. *köç. Ḳayğılı, auur, mudah* 'üzüntülü, ağır, acı' (KMTAS 561); Karakalpak Türkçesinde *ḳара* (ḳara) 5) 'yas', *ḳara kiy* 'kara giyinmek' (yas tutmak) (KKalpRS 375); Nogay Türkçesinde *kara* 2. 1) 'yas' *kara kiyüv* 'yasta olmak' (NogRS 147); Tatar Türkçesinde *кара* (kara) *11. Bik köçle* 'aşırı, çok acı'*: kara kaygı* 'çok üzüntülü', *kara yavım* 'aşırı endişeli' (TTAS II 48); Özbek Türkçesinde *ḳора* (ḳåra) *3. Åḳ bolmagan, ådmi kiyim yåki måta (måtam belgisi)* 'Beyaz olmayan, kıyafet veya kumaş (matem işareti), *ḳора* (ḳåra) *9. Köngilsiz, nåhuş, maş'um* 'morali olamayan, canı sıkkın' (ÖTİL I 599-600), Yeni Uygur Türkçesinde قارا (ḳara) 5) 'yas': *ḳara tutmaḳ* 'yas tutmak, yasta olmak', *bähti ḳara* 'mutsuz' (UygRS 579); Azerbaycan Türkçesinde *ғара* (gara) *8. Yas, matäm mä'nasında* (ADİL 425-426) şeklinde kullanılmaktadır.

'Suçlu, Günahkâr, Onursuz, Utanç Verici Durum'

XV.-XVI. yüzyılda *ḳara* sözcüğünün "utanç verici durum, onursuz, suçlu" anlamında kullanıldığını aşağıdaki metinde görmekteyiz:

"34a. 1) *ni'metlerinden andan yuġay yüzüni aydaġay yā ilāhī 2) aḳ ḳıl yüzümi aḳ ḳılġan kün ṣālihlerüñ yüzüni* ***ḳara*** *ḳılma 3) yüzümi* ***ḳara*** *ḳılġan kün düşmānlaruñ yüzüni andan yuġay 4) saġ ilini aydaġay yā ilāhī virgil baña kitābumi 5) saġ elüme ḥisābumı ḳolay eyle andan yuġay 6) sol elini aydaġay yā ilāhī virme baña kitābumı* (KMS 22).

XX.-XXI. yüzyıl çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde *ḳара* (ḳara) 10) 'suçlu' (KKalpRS 375); Kırgız Türkçesinde *кара (ḳara)* 2. *Künöölüü, ayıptuu* "suçlu, ayıplı" (KırgTTS 284-285); Özbek Türkçesinde *ḳора (ḳåra) 15. Nåmiga, şa'niga dåğ tüşgan, aybli kişi; aybdår, günåhkår* (ÖTİL I 599-600); Yeni Uygur Türkçesinde قارا *(ḳara) yüzi ḳara* 'namussuz, alçak', *cürigi ḳara* 'dürüst olmayan' (UygRS 579); Azerbaycan Türkçesinde *ғара (gara) 7. Cinayätkar, mäfur, mürtäçe, fitnäkar* (ADİL 425-426); Türkiye Türkçesinde *kara* 5. Mec. Yüz kızartıcı durum, leke (TüS 1074) anlamları kullanılmaktadır.

'Yanlış'

Türkçede *ḳara* sözcüğü "yanlış" anlamında kullanılmaktadır. Örneğin:

XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *ḳaralı örüngli* 'yanlış ve doğru' anlamlarında kullanılmaktadır:

ḳamuġ tegşürüldi törü öngdiler ***ḳaralı*** örüngli *bir ök boldılar* KB 640 C384 (6492. Nizâm ve kanunların hepsi değişti; ak ve kara birbirinden farksız oldu. KB 465 (6492).

köni sözde taştın sözüg söz time Köni eğri farḳı örüngli ***ḳara*** KB 652 A185 (6622). 'Doğru sözden başkasına söz deme; doğru ile eğri arasındaki fark beyaz ile siyah arasındaki fark gibidir KB 475 (6622).

Saha Türkçesinde *ürüŋ-hara tılın etit* deyimi bulunmaktadır. Bu deyim harfen 'birini beyaz, siyah (doğru, yanlışı) söylemesine zorlamak' şeklinde aktarılır ve 'birine günahlarını itiraf ettirmek veya bir şey üzerine yemin ettirmek' anlamını vermektedir (YRFS II 301).

Özbek Türkçesinde *қopa* (ḳåra) *14. Nåtuğri, yåmån, nåhaḳ iş* 'doğru olmayan, kötü, haksız iş' (ÖTİL I 599-600) şeklinde geçmektedir.

Kazak Türkçesinde *қapa* (ḳara) sözcüğünün anlamı 3. *Teris, ḳisıḳ. Insapsızğa ne kerek, üstiŋ aḳ pen ḳarası* 'ters, eğri, yanlış' (KATS IX 273-274) şeklinde geçer. Örneğin:

*Oŋın, durısın tekseru, üstiŋ män-jayın anıḳtau, aḳ-**ḳarasın** bi'lu* (KATS I 81).

*Aḳ-**ḳarasın** ajırattı: Üstiŋ durısı men burısın, jöniŋ, mäseleniŋ män-jayın durıs anıḳtap tüsine bi'ldi* (KATS I 106).

*Ekeumizge tapsırmaḳ ekensizder jaraydı, aḳ pen **ḳaranı*** özimiz ajırata jatarmız (A. Hangeldin, Tabıs. Taġdır) (KATS I 106).

*Ol kezde äli ḳılmıs, zaŋdar şıḳpaġan, sot ḳızmetkerleri üstiŋ aḳ-**ḳarası** "töŋkerisşildik arımen, sotsiyalistik sana jolımen ġana" ayıratın şaḳ* (M. Dulatov, Şığ.) (KATS I 195).

*Ḳara şıbın ḳujınap, üydiŋ işindegi ne aḳ, ne **ḳarasın** ayırtḳızbaydı* (S. Şaripov, Şığ.) (KATS I 198).

"Yoğun, Çok"

Ḳara sözcüğünün kökeni E. Tenişev'e göre Proto-Türkçedeki **ḳa*-'herhangi bir nesnelerin toplamını, birliğini elde etmeye yönelen hareket' fiilinden türemiş ve **ḳara* 'siyah' en koyu renk anlamında kullanılmıştır (Tenişev,1997:592-597);

İslâmî Türk çevresi XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *kara muŋ* 'yoğun üzüntü, yoğun kaygı' anlamına gelmekte ve Kaşgarlı'nın Divan'ında 'kara kun, kara bela' (DLT-Atalay III 33-2) şeklinde belirtilmektedir.

XIX. yüzyılda Altay Aladağ Türk şivelerinde *kara yol* 'büyük yol', '(kara) cadde, ana yol', *kara su* 'pınar, çeşme, dere (AAŞ 307) *kara yış* 'karanlık, bakir orman, balta girmemiş yoğun ağaçlı orman' (AAŞ 307-308) şeklinde geçmekte ve bu ifadelerde *ḳara* sözcüğünün içinde "yoğun, çok" anlamları bulunmaktadır.

XXI. yüzyıl çağdaş Türk lehçelerinden Çuvaş Türkçesinde *хура* (hura) 1) 'karanık orman', 2) karanlık orman, dolgun, yapraklı orman' (ÇRS 565); Saha Türkçesinde *hara tıa* 'kara, karanlık orman, sık, balta girmemiş orman' (YakTS 332), Tuva Türkçesinde *қара* (kara) 3. 'çok, pek, tamamen': *kara höktüg* 'çok gülünç, komik', *kara erten* 'çok erken'; a) 'çok yalnız, 'yapayalnız, b) 'çok benzeyen' *kara çaaskaan* 'çok yalnız, tamamen, yapayalnız', *kara kaygamçık* 'şaşırtıcı, hayret verici' (TuvRS 226-227); Karakalpak Türkçesinde 6. *ḳara jel* 'çok keskin, iliklere işleyen rüzgar' (KKalpRS 375); Kazak Türkçesinde *ḳara Ḳıtay* 'yoğun, çok nüfuslu Çin', *ḳara orman* 'yoğun ağaçlı sık orman'; Tatar Türkçesinde *қара* (kara) *3. Karaŋgı, yaktılık töşmi torgan, kuye (urman turında)* 'karanlık, ışığın girmediği yoğun orman' (TTAS II 48); Yeni Uygur Türkçesinde قارا (ḳara) *ḳara boran* 'yoğun fırtına', *ḳara çangal* 'yoğun, bakir orman', *ḳara tär* 'yoğun ter' *ḳara küç* a) kara güçler, reaksiyon, b) fiziksel güç' (UygRS 579);

Azerbaycan Türkçesinde *ƶapa* (gara) 9. *Gara gayğı. Gara därd* (ADİL 425-426) "yoğun kaygı, yoğun üzüntü; yoğun ve çok dert' anlamlarında kullanılmaktadır.

"Uzaktan görünen şey"

Türkçede *ḳara* sözcüğünün "uzaktan görünen insan, canlı veya cansız şey için karaltı" anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin:

Saha Türkçesinde *xapa* (hara) 2) 'kara şey, karalık' (YakTS 332), Kazak Türkçesinde *ҟapa* (ḳara) I. 1. *Däl ne yekeni ayḳın yemes, ḳarayıp köringen närse; ḳarayğan* 'Tam olarak ne olduğu belli olmayan, karaltı şeklinde görünen şey, karaltı" (KATS IX 273-274); Nogay Türkçesinde *kara*: *bir kara körindi* 'bir karaltı göründü' (NogRS 147), Özbek Türkçesinde *ҟopa* (ḳåra) *4. Tünda, tumanda yåki uzåḳdan ğira-şira köringan şarpa, kölanka* 'Gece, siste veya uzaktan belirli belirsiz görünen şey, gölge' (ÖTİL I 599-600), Türkmen Türkçesinde *ƶapa* (gara) 2. *Nämedigini saygarıp bolmayan zat, uzaklıkdan görünyän predmet ve ş. m.*, 'Ne olduğu seçilmeyen şey, uzaktan görünen nesne' (TDS 144) şeklinde anlamları kullanılmaktadır.

'Kötü'

Türkçede *ḳara* 'siyah' sözcüğü 'kötü' anlamında kullanılmasına sık rastlamaktayız. Örneğin:

XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde:

ḳaraḳa yaġuma ay ḳılkı örüng̑ örüng̑ke ***ḳara*** *terk yuḳar ol körüng̑.* KB 426 A122 (4239). Ey ak-pâk tabiatlı insan, sen karaya yaklaşma; dikkat et, beyaza siyah çabuk bulaşır.' KB 306 (4239)

XVII. yüzyıl İstanbul Türkçesinde *ḳara*: *kem, yaramaz, kötü, yavuz, yauz, yemān, kötü, yatlü, fena, şerrlü, şerr, sü', sūi, bed, be-şerr, şerīr,fesādlü, ehl-ī fesād, > malus; nā-kes, nāçīz, ḥáḳīrü'l-mıḳtār (<mıḳdār), > pretium; oğursız, ḳutsız, ḳádemsız, nā-mes'ūd, bed-báḫt, şūm, meyşūm, günl. Meyşim, meş'ūm, bī-se'ādet, rū-siyāh, siyeh-rūz, bī-behre, tīre-rūzigār, şūm-ḳádem, ḫīre-dest, nāsāzkār* (MT-XVII.İT 1095) şeklindeki anlamlarda kullanılmıştır.

XX.-XXI. yüzyıl çağdaş Türk lehçelerinden Çuvaş Türkçesinde *хура* (hura) 9. mec. 'siyah, karanlık': *hura şuhĭ şsem* 'karanlık (kötü) düşünceler' (ÇRS 565); Saha Türkçesinde *xapa* (hara) 5) 'kara, kötü, şerir, betbaht, günah, kabahat, kötü huy, ahlak' *hara sanağ* 'kara, muzlim fikirler', *hara suol* 'kara iş, günah, kabahat' *hara suoh* 'günahtan uzak olan, fena tesirlere kapılmayan' (YakTS 332); Teleüt Türkçesinde *kara sagıştu* 'cani, şerir, kötü yürekli' (TelAS 47-48); Tuva Türkçesinde *кара* (kara) 4) 'şüphe' *kara bodaar* 'şüphelenmek', *kara çokka* 'şüphesiz' (TuvRS 226-227); Başkurt Türkçesinde *ҡара* (ḳara) *kara köndär* 'kara günler' (RBS 940); Karaçay-Malkar Türkçesinde *къара* (ḳara) *kir niyetli* 'kötü niyetli' (KMTAS 561); Karakalpak Türkçesinde *ҟapa* (ḳara) 4) mit. 'kötü ruh, kötü güç' (KKalpRS 375); Kumuk Türkçesinde *къара* (ḳara) *ḳara günler* '*ḳayġılı günler, kıyınlı günler'* 'kara günler (üzüntülü, zor, kötü günler), *ḳara oylar* 'kara (kötü) düşünceler' (RKumS 651); Tatar Türkçesinde *кара* (kara) *10. Facigale, şatlıksız, avır (tormış, könnär h.b.)* 'facialı, mutsuz, ağır, kötü (hayat, günler hakkında)' (TTAS II 48); Özbek Türkçesinde *ҟopa* (ḳåra) *10. Åğirçiliḳ, vazminlik bilan båğliḳ bolgan; maşaḳḳatli, azåb-uḳubatli, åğir, 11. Ḳorḳinç-*

li, dahşatli, vahimali, mudhiş. Ḳåra hayållar 'ağır, kötülükle ilgili olan, meşakatli, zorluk içerem', 11. Korkunç, dehşet içeren, vahim kötü' (ÖTİL I 599-600), Yeni Uygur Türkçesinde قارا (ḳara) *ḳara hät* 'ölüm haberini veren mektup', *ḳara dora* 'afyon', *ḳara niyät* 'kötü niyet', *içi ḳara* 'kötü niyetli', *ḳara künlär* 'kötü günler' (UygRS 579); Azerbaycan Türkçesinde *ƶapa* (gara) 6. *Ağır, mänhus, pis, kädär doğuran, gäm kätirän, gorhulu* (ADİL 425-426), Türkiye Türkçesinde *kara* 4. Mec. 'Kötü, uğursuz, sıkıntılı' (TüS 1074) anlamlarında kullanılmaktadır. Kazak Türkçesinde *ḳara* sözcüğü sık olarak "kötü" anlamında kullanılmaktadır. Örneğin:

Nadandıḳtıŋ belgïsï eş aḳılġa jarımas. Jayılıp jürgen ayuanday, Aḳ, ***ḳaranı*** *tanımas* (KTAS I 184).

Aḳ pen ***ḳaranı*** *[aḳ-**karasın**] ayırdı: Jaḳsı men jamandı tanıdı.* (KATS I 195).

Aḳ, ***ḳaranı*** *ayırġan Ḳaġazġa jazġan hat bolar* (Bazar Jırau, Şıġ) (KATS I 195).

Ḳaġaz jüzinde sauattı adam aḳ pen ***ḳaranı*** *ḳanday ayırsa, jan sırına sauattı adam közge ḳarap, pydı sonday ayıradı* (Ḳ. Tayşıḳov, Okt. Uşḳını) (KATS I 195).

Saha Türkçesinde:

Ürüŋ ıt üöğüüte, erien ıt eleğe, ***xara*** *ıt xaad'ıta, d'e, buolları gınna-bu üöhee doydu bahılıga Uluutuyar Uluu Suorun toyon d'ono ımsıılara bert buolan baççа elbex kelbitter dien, bu orto doydu bahılıga Uluu Kudaŋsa oburgu kihirgehe bert buolan elbex d'onu ıŋıran baran kıayan ahappata dien.* P. Oyuunuskay (YRFS II 352).

'Cahil, Eğitimsiz, Okumamış"

Türkçede *kara* 'siyah' sözcüğü 'cahil, eğitimsiz, okumamış" anlamında kullanılır. Örneğin:

Karaçay-Malkar Türkçesinde *къapa* (ḳara) 9. *köç. Tyomnıyi prostoy; eğitimsiz, aydınlatılmayan* (KMTAS 561); Tatar Türkçesinde *кapa* (kara) *9. Revolyutsiyagä kadar: gadi halık arasınnan çıkkan, ukımagan, nadan* 'Devrime kadar halkın arasından çıkan, eğitim almayan, cahil' (TTAS II 48); Özbek Türkçesinde *ḳopa* (ḳåra) *6. Oḳimagan, savådsiz, avåm* 'eğitim almayan, okuma yazma bilmeyen, avam'*; 13. Revolyutsion harakatga demokratiyaga ḳarşi harakat ḳiladigan, eskilikni himåya ḳiladigan; reaktsiyon* 'Devrim hareketine, demokrasiye karşı hareket eden, eskiliği savunanlar' (ÖTİL I 599-600), Azerbaycan Türkçesinde *ƶapa* (gara) 12. *İhtisası olmayan, ihtisas täläb etmayän, ağır işdä işläyän; adi* (ADİL 425-426), Kazak Türkçesinde *ḳara* 'cahil': ***Ḳaraġa*** *jauap bergennen, Aḳḳa bergen sert artıḳ* 'Karaya (cahile) cevap vermektense, beyaza (aydın insana, okumuşa) edilen yemin iyidir (Bazar Jırau, Şıġ.) (KTAS I 211).

"Zalim"

Türkçede *ḳara* 'siyah' sözcüğünün 'zalim' anlamında kullanılığı tanıklanmıştır. Örneğin:

XX. yüzyıl çağdaş Türk lehçelerinden Çuvaş Türkçesinde *xypa* (hura) 8. mec. 'siyah, zalim, cani' (ÇRS 565), Başkurt Türkçesinde *кapa* (ḳara) 10. *ḳara yaman, ućal* 'zalim, cani' (RBS 940), Kazak Türkçesinde *ḳapa* (ḳara) 2. *Aram ḳaraniyet, zulım* (KATS IX 273-274); Karakalpak Türkçesinde *ḳapa* (ḳara) mec. 'bir şeyin olumsuzu'

ḳara keuil a) 'dürüst olmayan', b) 'zalim', *ḳara baur* 'duygusuz, taş yürekli' (insan hakkında) (KKalpRS 375); Tatar Türkçesinde *кара* (kara) *12. Yavız, mäkerle, cinayat'çel.,* (TTAS II 48); Özbek Türkçesinde *қора* (ḳåra) *12. Cüda ham yåmån, razil, ḳabih; Yåvuz; cinåî. Ḳåra niyat* 'çok kötü, rezil kaba; zalim, cani' (ÖTİL I 599-600); Gagauz Türkçesinde *kara* 2. Somurtkan, haşin (GagTS 134) şeklinde geçmektedir.

"Toprak"

Türkçede *ḳara* 'siyah' sözcüğü toprağın "koyu kahverengi" özelliğinden dolayı bütün yerine parça kullanılarak metonimik bir anlatımla 'toprak' anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Teleüt Türkçesinde *kara suu* 'kaynak, pınar' (TelAS 47-48) örneğinde "toprak altından çıkan su" anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Başkurt Türkçesinde *кара* (ḳara) 8. *ḳara däülät, halımlı, ḳara yerzär, däülät yerzäre* 'kara devleti, kara toprağı, devlet toprakları' (RBS 940), Gagauz Türkçesinde *kara* 1. Kara, kara er, kara yer, mezar (GagTS 134) şeklinde anlamlar kullanılmaktadır.

"Miktar veya Biçim Tahmini"

Türkçede bir nesnenin miktarı veya biçimi tahmin edilirken *ḳara* sözcüğü "tahminen" anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: Kazak Türkçesinde *қара* (ḳara) 2. *Aymaḳ, kölem, san, mölşer, şama* 'bölge, çap, sayı, miktar, biçim', 3. *Jobası, nobayı, poşımı, türï* 'tahmini olarak, tipi, biçimi, yüzü' (KATS IX 273-274); Karakalpak Türkçesinde *қара* (ḳara) 2) 'biçim' (KKalpRS 375), Özbek Türkçesinde *қора* (ḳåra) *5. Molcalga ålingan yåki ålinadigan narsa, nişån; molcal. Ḳåraga ålmåḳ* 'tahmin edilen şey, belirti' (ÖTİL I 599-600), Yeni Uygur Türkçesinde قارا (ḳara) 4) 'biçim, çevre çizgisi' (UygRS 579); Türkmen Türkçesinde *гара* (gara) 3. *Daş gabara, görnüş,* 4. *Gör-bak, seret äŋet* (TDS 144) şeklinde anlamları bulunmaktadır.

"Dayanak, Direk, Destek"

Ḳara sözcüğünün "dayanak, destek, direk' anlamları da bulunmaktadır. Örneğin: Kazak Türkçesinde *қара* (ḳara) *Yes, serïk, tïrek, süyeu* 'eş, direk, dayanak' (KATS IX 273-274); Karakalpak Türkçesinde *қара* (ḳara) 9) 'destek, direk' (KKalpRS 375), Kırgız Türkçesinde *кара* (ḳara) II. 1. *Tïrek, cölök, meder, tayanıç* 'direk, destek, dayanak' (KırgTTS 284-285) şeklinde anlamları kullanılmaktadır.

'Sıradan'

Türkçede *ḳara* 'siyah' sözcüğü VII. yüzyıldan günümüze kadar "sıradan, bayağı" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Örneğin:

VIII. yüzyıl Orhon Yazıtları'ndaki Köktürkçe metinlerde şu şekilde geçmektedir:

türük: ***k (a)ra*** *k (a)m (a)g: bodun* 'Türk avam tabakası' (Türk'ün sıradan halkı):

Kül Tigin Doğu Yüzü (KT D8) *türük:* ***k (a)ra*** *k (a)m (a)g: bodun:* "Türk avam tabakası" (Tekin: 2010:26).

Kül Tigin Doğu Yüzü (KT D38, KT D39, KT D40) ***k (a)ra*** *türg (i)ş bod (u)n* "Türgiş avam halkı" (Tekin, 2010:34).

Bilge Kağan Doğu Yüzü (BK D8*) türük* ***k (a)ra:*** *k (a)m (a)g: bod (u)n:* "Türk avam halkı" (Tekin, 2010: 52).

Bilge Ḳağan Doğu Yüzü (BK D41) ***k (a)ra*** *bod (u)n* "Avam halkı" (Tekin, 2010: 64).

Bilge Kağan Doğu Yüzü (BK D29) ***k (a)ra*** *[.....] k (a)rluk: bod (u)n* "avam Karluk halkı" (Tekin, 2010:60).

IX. yy. Maniheist Türk çevresinde *kara* 'kara; avam, alt tabaka': *kara kamag süsi* (IB 63) şeklinde kullanılmıştır.

IX.-X. yüzyıl Budist Türk çevresinde *qra* 'siyah' ***qra budun***, *qrarmïš köngül-lüg, qrarïγ nïzwanï larï, qra kų̈ž-i,* ***qara bodun***, *qara yïlan, qaraquš* (TT II 8, 10, III 12, 13) şeklinde geçmektedir.

XI. yüzyıl İslâmî Türk çevresi Karahanlı Türkçesinde *ḳara budun* 'halk' (KB 22, 76, 77, 127, 395, 966, 1098, 1103, 1105, 1334, 1371, 1418, 1426, 1427, 1429, 1512, 1540, 1545, 2080, 2250, 2257, 2692, 2715, 2914, 3193, 3286, 3554, 3570, 3617, v.s. İndeks 222) şeklinde kullanılmıştır.

ḳara *ḳul ḳarası bolur beg örüng* ***ḳaralı*** *örüngli aḍırttı körüng.* KB 224 C108 (2080) 'Siyah-kul rengidir, bey-beyaz olur; siyah ve beyaz böyle ayırt edilmiştir' KB 157 (2080).

*ḳuġuḳa ḳatılmaz körü tu yuġaḳ /****ḳara*** *ḳuş örüng ḳuş bile keḍ yırak.* KB 422 B302 (4199)). Dikkat edersen, yugak kuğuya katılmaz; ak-kuş ile kara-kuş birbirinden çok uzaktır KB 304 (4199).

XV.-XVI. yüzyıl Doğu *Türkçesinde qara* 'halk' anlamında ve *qara su* 'sıradan, sade su' anlamında kullanılmıştır (BN, 44a, 157a, 93b, 227b).

XVII. yüzyıl İstanbul Türkçesinde *ḳara:* bayağı, olıgelen, olagelen (MT-XVII.İT 1095) şeklinde geçmektedir.

XX.-XXI. yüzyıl çağdaş Türk lehçelerinden Saha Türkçesinde *xapa* (hara) 3) 'vazıh surette görünmeyen şey, görünüşü dikkati çekecek derecede olmayan'; 4) 'siyah, basit, bayağı' *hara kisi* 'kara adam, âdi (menşece asîl köke mensup olanın zıddı), *hara sıarğa* 'âdi kızak', *hara törgü* 'âdi ip, sicim, *hara samığr* 'kar karışmayan sade yağmur' (YakTS 332); Tuva Türkçesinde *kara hleb* 'siyah, çavdar ekmek', 5) ağız. 'sıradan, asilzade olmayan', *karakiji* 'bayağı insan' (TuvRS 226-227); Kazak Türkçesinde *kara nan men kara su* "sıradan (sade) ekmek ile sıradan (sade) su"; Karakalpak Türkçesinde *ḳapa* (ḳara) 3) 'sıradan insan': *ḳara halıḳ* 'sıradan halk', *ḳaradan tuğan* 'asil olmayan kara halk' (KKalpRS 375), Tatar Türkçesinde *ĸapa* (kara) *8. Kvalifikatsiyasez, ayerım ostalık soramıy torgan (avır, pıçrak, gadättä fizikeşkä karata kullanıla)* 'niteliksiz, belirli bir uzmanlık talep edilmeyen' (TTAS II 48); Özbek Türkçesinde *ĸopa* (ḳåra) *İs, ḳurum båsgan, ḳåraygan yåki åḳlanmagan, pardåzlanmagan: ḳåra üy* 'İsli, kararmış veya boyanmamış: kara ev (bayağı ev); *8. Mahsus malaka, hünar talab ḳilmaydigan, ḳol küçi bilan har kim ḳilaveradigan. Ḳåra iş. Ḳåra işçi* 'belirli bir uzmanlık, yetenek talep edilmeyen, bilek gücü ile herkesin yapabildiği: kara iş (düz iş), kara işçi (düz işçi)' (ÖTİL I 599-600), Yeni Uygur Tü.: قارا (ḳara) *ḳara öy* 'çadır ev, otağ', *ḳara işçi* 'düz işçi' (UygRS 579); Azerbaycan Türkçesinde *ƶapa* (gara) 10. *Cämiyyätin yıharı siniflärinä mansub olmayan, istismar olunan; adi, avam;* 13. *Däyärsizlik, ähämmiyyätsizlik, heçlik mä'nasında* (ADİL 425-426) şeklinde kullanılmaktadır.

"Ağır İş"

Türkçede *ḳara* sözcüğünün 'ağır iş' anlamında kullanıldığı tespit edilmiştr. Örneğin: Başkurt Türkçesinde *кара* (ḳara) 7. *ḳara eş* 'fiziksel olarak ağır olan, vasıfsız iş' (RBS 940), Karaçay-Malkar Türkçesinde *къара* (ḳara) 5. Siyah (iş, emek hakkında): *Ustalıḳnı izlemegen, ḳıyın, aşlamışında auur (işni, yüsünden)* 'uzmanlığı, ustalığı gerektirmeyen zor, yapılması ağır iş'; 8. *Ağır, zor/ Bek ḳıyın* 'çok zor' (KMTAS 561); Kumuk Türkçesinde *къара* (ḳara) 2) *avur, ḳıyınlı; avur iş* 'fiziksel olarak ağır, ağır iş' (RKumS 651), Tatar Türkçesinde *кара* (kara) *8. Kvalifikatsiyasez, ayerım ostalık soramıy torgan (avır, pıçrak, gadättä fizik eşkä karata kullanıla)* 'niteliksiz, belirli bir uzmanlığı talep edilmeyen, ağır, genellikle fiziksel iş için söylenir' (TTAS II 48) şeklinde kullanılmaktadır.

"Kurak, Kuru"

Türkçede *ḳara* sözcüğünün 'kurak, kuru' anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin: Tuva Türkçesinde *кара* (kara) 4) *kara kış,* 'karsız kış', *kara hovular* 'karsız bozkırlar', Karakalpak Türkçesinde 6) *ḳara suuıḳ* 'kuru ayaz' (KKalpRS 375), Yeni Uygur Türkçesinde قارا (ḳara) *ḳara soğaḳ* 'kuru soğuk' (UygRS 579) şeklinde kullanılmaktadır.

"Gözbebeği"

Türkçede *kara* sözcüğü 'göz bebeği' anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. Örneğin: Tuva Türkçesinde 1) *karaktıŋ karazı* 'gözün gözbebeği' (TuvRS 226-227), Yeni Uygur Türkçesinde قارا (ḳara), *ḳara ḳaraḳ* 'göz bebeği' (UygRS 579, Kazak Türkçesinde *ḳaraşıḳ* 'gözbebeği' anlamında kullanılmaktadır.

"Hedef"

Tuva Türkçesinde *кара* (kara) sözcüğü 3) 'nişan, hedef, amaç' anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin: *kara adar (boolar)* a) 'eğitim atışını yapmak', b) 'hedefe ateş etmek' (TuvRS 226-227).

"Tahıl Kabuğu"

Tuva Türkçesinde *кара* (kara) sözcüğünün 2) 'tohumun kabuğu', *taraa karazı* 'darının kabuğu' (TuvRS 226-227) şeklinde anlamları bulunmaktadır.

'Köle'

XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *karabaş* 'gerdek gecesi gelinle birlikte gönderilen hizmetçi kadın, sağdıç kadın, köle ve cariyelere verilen adlardandır 'kara baş' anlamındadır (DLT I 150-24, 222-13).

Kutadgu Bilig'de *ḳara baş* 'hizmetçi' (KB İndeks 222) şeklinde belirtilmiştir. Örneğin:

ḳara *ḳul ḳarası bolur beg örüng̑ ḳaralı örüng̑li aḍırttı körüng̑* (KB 224 C108 (2080) 'Siyah-kul rengidir, bey-beyaz olur; siyah ve beyaz böyle ayırt edilmiştir' (KB 157 (2080).

ḳuġuḳa ḳatılmaz körü tu yuġaḳ ***ḳara*** *ḳuş örüng̑ ḳuş bile keḍ yırak* KB 422 B302 (4199) 'Dikkat edersen, yugak kuğuya katılmaz; ak-kuş ile kara-kuş birbirinden çok uzaktır' KB 304 (4199)

XII. yüzyılda Harezm Türk çevresinde *ḳarabaş* (ME 41/3, 4, 64/8, 72/8, 207/7, 218/3), XII.-XIII. yüzyılda *ḳarabaş* 'köle kız, cariye' (AKT-Borovkov 67,15; 36b,2); XIV. yüzyılda *ḳara* 'halk, ahali' (KE-Ata); XIV. yüzyılda *ḳarabaş, ḳaravaş* 'cariye, kadın köle' (NF-Ata İndeks 201); *ḳarabaş* 'cariye' (MM 72/2-6a [182a]; s. 101; XV.-XVI. yüzyıl Doğu Türkçesinde *qara* 'köle' (BN 44a, 157a, 93b, 227b); XIII.-XVII. yüzyıl Batı Türkçesinde *ḳaravaş* 'hizmetçi, cariye' (DK Dizin) şeklinde anlamları belirtilmiştir.

'Genç'

Türkçede *ḳara* 'siyah' sözcüğü 'sakal', 'saç' kavramları ile birlikte kullanıldığında, 'yaşlı' anlamını veren *aḳ* 'beyaz' sözcüğüne karşıt olarak 'genç' anlamını vermektedir. Örneğin, XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde:

*örüng͡ boldı erse **ḳara** saç saḳal Anuŋġu busuġçı ölümke tükel* KB 127 B91 (1103) 'Kara saç ve sakal ağarınca pusuda yatan ölüme iyice hazırlanmak lâzımdır' KB 90 (1103).

(***ḳara** saç örüng͡i ölümdin yumuş kılur ol tirigke tiriglik küsüş*) KB 128 C47 (1105 'Kara saçın ağarması ölümün işâretidir; o yaşayana hayatın kıymetini arttırır'. KB 90 (1105).

'Güzel'

Türkçede *ḳara* 'siyah' renk kavramı 'göz', 'kaş' kavramlarıyla birlikte kullanıldığında 'güzel' anlamını vermektedir. Örneğin:

IX.-XI. yüzyıllar arasında *köz-i ḳaram birle* 'gözü karam ile' (ETŞ 20-21), *ḳara közlüg* 'kara gözlü (cennet kızı) (RKT-Ata, 35/12b3=39:60) şeklinde kullanılmıştır.

Günümüzde birçok çağdaş Türk lehçesinde *ḳara* 'göz', 'kaş' kavramlarıyla birlikte kullanılarak 'güzel' anlamını vermektedir. Tuva Türkçesinde *kara karaktar* 'siyah gözler' (TuvRS 226-227); Karakalpak Türkçesinde *қapa* (ḳara) *ḳara köz* a) 'siyah göz', b) 'karagözlü' (KKalpRS 375), Nogay Türkçesinde *kara köz* 'siyah, kara gözlü' (NogRS 147), Saha Türkçesinde *xara kömüs xaastaax* 'kara gümüş kaşlı':

*Kergenin ihitten tuoxxa da xoluomuna taptır buolan Xotuuna dien aattaax kııha kün sardañatın kurduk körüñneex, ürüñ kömüs sıraydaax, kıhıl kömüs iñneex, **xara** kömüs xaastaax, sette bılas sıhıaxtaax, salgın ahılıktaax, siik utaxtaax.* (SHEÖ 9).

'Büyük baş hayvan'

Türkçede *ḳara* 'siyah' renk adının 'büyük baş hayvan' anlamına kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin:

XIV. yüzyılda *ḳara* (3) 'yılkı ile birlikte hayvan, hayvan sürüsü' (NF-Ata *İndeks 201) anlamında kullanılmıştır.*

Günümüzde Kazak Türkçesinde *қapa* (ḳara) 5. *İrï mal: Jılkı, tüye, sïyır* 'Büyük baş hayvan: yılkı (at), deve, inek' (KATS IX 273-274); Karakalpak Türkçesinde *қapa* (ḳara) 8) *ḳara mal* 'büyük baş hayvan' (KKalpRS 375), Kırgız Türkçesinde *кара* (ḳara) I. *İri mal, bodo mal* (*koy-eçkilerden başka mal*) (KırgTTS 284-285); Yeni Uygur Türkçesinde قارا (ḳara) *ḳara mal* 'büyük baş hayvan' (UygRS 579); Saha Türk-

çesinde *ürüŋ-xara süürük* Harfen: 'beyaz-siyah hızlı hayvanlar' ('atlar ve boynuzlu hayvanlar'):

*Sılgı ükse-maŋan, ınax-xara, ol ihin saxa kihite bılır-bılırgıttanbu ikki-ürüŋ-**xara** süürük tuhunan kepseeniger killerbit xohoonugar xolboobut ebit.* XS. YRFS II 301.

"Kirli, Çamurlu"

Türkçede *ḳara* sözcüğü 'koyuluk, siyahlık' özelliğinden dolayı 'kirli, çamurlu' anlamında kullanıldığı görülmektedir. Örneğin:

XX. yüzyıl Çuvaş Türkçesinde *xypa* (hura) 5. 'çamur, çamurlu, kirli' *hura ḱĭpe-yĭm* 'kirli çamaşır' (ÇRS 565), Başkurt Türkçesinde *кapa* (ḳara) 5. *bısraḳ* 'çamurlu, kirli' (RBS 940); Karaçay-Malkar Türkçesinde *къapa* (ḳara) 4. *Kirli, kir bolğan, cuuulmağan 'kirli, kirlenmiş, yıkanmamış'*; 7. *köç. Kirli* (KMTAS 561); Nogay Türkçesinde *kara* 2) 'siyah leke, karalama, gölge' (NogRS 147); Tatar Türkçesinde *кapa* (kara) *7. Kerle, pıçrak, yuılmagan* 'kirli, çamurlu, yıkanmamış' (TTAS II 48); Azerbaycan Türkçesinde *zapa* (gara) 3. *Çirkli, kirli, tünd bir şeyä boyanmış yahud adi ränkinä nisbatän daha tünd, daha tutgun* (ADİL 425-426) anlamlarında kullanılmaktadır.

"Saygınlık"

Ḳara sözcüğünün 'saygınlık' anlamında kullanıldığı aşağıdaki örneklerden tanıklanmıştır:

Çuvaş Türkçesinde *xypa* (hura) II. ağız. 'ağırlık, otorite, saygınlık, etkinlik' (ÇRS 565), Saha Türkçesinde *xapa* (hara) *Kisi-hara buol* 'adam olmak, adamlar arasına girmek, yükselmek', *kisi-hara tördö buol* 'insanların ceddi âlâsı olmak' (YakTS 332).

"Yazı, Harf"

Azerbaycan Türkçesinde *zapa* (gara) 'siyah' 4. *Yazı, hätt, härf. Gara tanımag. Garaya bahmag (ohumag), 5. Bir yazının garalaması, ilk mätni, layihäsi* (ADİL 425-426) anlamlarında kullanılmaktadır.

"Biricik"

Teleüt Türkçesinde *kara d'aŋıs* 'yegâne, tek, yalnız' (TelAS 47-48) örneğinde *ḳara* sözcüğünün 'biricik, bir tane' anlamında pekiştirme amacıyla kullanıldığını görmekteyiz.

"Kuzey"

Fahrettin Çelik (1942) başta olmak üzere, A.von Gabain (1961), A. N. Kononov (1975), B. Ögel (1984), M. Kafalı (1996), N. Ekrem (1996) Türkçedeki renklerle ilgili makalelerinde *ḳara* sözcüğünün Türkçede kuzey yönünü belirttiğini ifade etmişlerdir. Ancak tarihsel ve çağdaş Türk lehçeleri sözlüklerinde ve şifahi halk ürünlerinde bu anlamı veren örnekler tanıklanmamıştır.

2.3. Mavi

2.3.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Mavi" Kavramı

2.3.1.1. *kök*

Proto-Tü. ***kök*** 'yeşil, açık mavi, yeşil' (Tenişev 604-605); viii. yy. KökTü. *üze* **kök:** *t (e)ñri:* "üstte mavi gök (yüzü)" (KT D1), *kök t (e)ñri:* "mavi gök (yüzü)" (BK D2), *kök: t (e)y (e)ñin* "gök sincaplarını" (BK K12), *kök türük:* "Gök Türkleri" (BK D4), *[.... kök]: öñ (ü)g:* "(Gök) Öng" (BK GD), *kök: t (e)y (e)ñin* "gök sincaplarını" (BKT G12); ix. yy. Mani.Tü. **kök:** *kök boymıl togan kuş men* 'ak boyunlu gri şahinim' (IB 64); viii.-xiii. yy. **kök** 'gökyüzü' *kök ḳalıḳ-ıġ* (ETŞ 52, 122, 124, 136, 156,168, 206), ***kök ayaz-nıng*** 'açık havanın' (ETŞ 138), ***kökerip*** *turur körklüg taġta* 'göğerip duran güzel dağlarda' (ETŞ 66); ix.-x. yy. Bud.Tü.ç. ***kwyk*** *q'' 'lyq d'q'y ywlc' 'wc'* (Maitri, 7. I, 1=Nr.209); **kök** 'mavi' **kökḍäki** TTT VII 48) *kökdä* (TTT VII 75) 'gökyüzü', *kök qalïy* (TTT II 7, III 24, V 5-6), *kög qalïy* (TTT III 16-17), *kök titigdin* (TTT V 26), *kök luu* (TTT VI 22, VII 41), *kök ordu [luy. bu ädgü ol]* (TTT VII 22); **kök** (1) 'gökyüzü' (AY 28/8, 33/5, 34d/15, 34d/26, 36/12, 50/19, 53/12, 53/15, 54/13, 62/8, 576/7, 684/15, 618/19, 447/11, 630/18), **kök** (2) 'mavi' (AY 6/2, 6/5, 7/16, 27/15, 27/20, 28/17, 28/21, 110/23, 292/13, 347/3, 347/8, 348/4, 450/7, 489/21, 495/12, 651/11, 658/1); **kök** 'mavi': *kök linxua* 'mavi lotus çiçeği' (KPH XXXVIII), *kök t (ä)ngri* 'gökyüzü, Gök Tanrı' (KPH LXI, LVIII); **k̄ök** "Himmel (gökyüzü): *k̄ök qalïy* 249, 458), *ḳọŋül-lüg k̄ök qalïy* 158, 332 (IS Gl 90); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: **kök** 'gök rengi, gök renk, lâcivert' (DLT III 132-25, 162-19), **kök** 'şehrin dört yanını saran yeşil bölge' (DLT III 132-28), *köm kök* 'gömgök' (Oğuzca) (I 328-20, 338-22), *köp kök* 'gömgök' (Ö. Türklerce) (I 328-19), **kök** 'gök, hava, sema' (DLT I 64-25, 123-2, 139-18, 193-28, 244-23...), **k̄ök** 'sky', 'sky-blue, dark gray' (DLT-Dankoff, Kelly-Index108), **kök** 'mavi, yeşil' (KB 67, 69, 5375, 5378, 6194 İndeks 275), *kök ayuḳ* 'Kök Ayuk (Türkmen büyüklerine verilen ad) (KB 2644, 40067, 4142 İndeks 275), *kökçin* 'göğümsü, kır' (KB 376, 667, 1798, 2818, 3074, 4636 İndeks 275), **kök** 'gök, gökyüzü' (KB B3, 3, 22, 96, 127, 1763, 180, 2784, 2916, 3193, 3463, 3463, 3717, 3724, 5600, 6149 v.d. İndeks 274), **kök** 1. 'gök' (RKT-Ata 33/26b1=33:72, 35/78b1=41:12...), **kök** 2 'yeşil' (RKT-Ata 30/21a1=15:26, 30/21b2=15:28, 30/23b1=15:33); Harezm ç.: xii. yy. **kök** 1. 'mavi, yeşil' *kök boldı, kögerdi, köklük* 'mavi oldu, mavileşti, mavilik' (ME 162/5, 164/1), *kökiş boldı* (ME 164/ 3), *köger-*'yeşermek': *oġlan bıyıḳı kögerdi, saḳalı çıḳdı* (ME 144/7, 168/2), *kögercin* 'güvercin' (ME 71/3); **kök** 2. 'gökyüzü": *kükredi ḳalıḳ, küldüredi kök* (ME 9/5, 19/7, 25/4, 39/3, 54/3, 55/5, 190/2), **kök** 'mavi, yeşil' *kök* çimgen, *kök benefşe* (HŞ 1036, 1418), xii.-xiii. yy. **kök** 1. 'gökyüzü', kök 2. 'kök, asıl' (AKT-Borovkov 54b,6; 47b,14, 44,5); xiv. yy. **kök** 1 'gök, gökyüzü' (KE-Ata 3v10, 12, 14, 16, 17, 19, 21; 6r1, 17...), **kök** 2. 'yeşil, mavi, ot' (KE-Ata 80v9; 95r14; 125r4; 151v20; 227r7, 8; 68r15; 92v16; 160r12; 170r14; 172r2; 90r18); *köker-*'göğermek, yeşermek, yeşillenmek' (227r5, 67r14, 88r14, 160r3), *kökert-*'yeşillendirmek' (KE-Ata, 157v4), **kök** 'gök, gökyüzü' (NF İndeks 56-5, 66-6, 191-1, 197-17, 229-12, 119-17, 368-4, 321-5...), EKıp.-MKıp.: xiii.-xiv. yy. **kök** 'gök, gökyüzü' (CC-Gronbech 122,17 (s. 28); 123,26. (s. 34); 126, 29; 145,4 (s.41); 145.4 (s. 49); 122,17; 143,8; cf. 143,16. (s. 51); 143,18. (s. 51); (s. 64); (s. 82); 148,7. (s. 88); 144,10 (s. 102); 144, 12. (s. 115);137, 16. (s. 115); 126,35. (s. 121); 137, 16; 143,8;

144,12; 148,1; 143,21. (s. 122); 123,29; cf. 124,4. (s. 126); 138,4 (s. 136), 126, 27; cf.145,1 (s. 144), 123,25. (s. 145), 126,29. (s. 147), 151,5. (s. 148), 42,15. (s. 150), 70,26; 143,19; 145,8,21; 144,12; 148,1; 125,3; 143,18; 122,16. (s. 154); 142, 5 (s. 157); 123, 28. (s. 169); 126, 28. (s.170); 123,29 cf. 124,4 (s. 171); 123,25 f.28f.; 123,29 (s. 176)); **kök** 'yeşil' *alabota tigenek dayy kükel biter* (CC-Gronbech 113,23 (s. 61), **kök** (I) "mavi" (Toparlı ve diğerleri-BV, CC, DM, İM, Kİ, KK, RH-KTS 156), **gök** 'yeşil' *ekine çün-ki biçin vaḳti gele gök ve yeŋi taḫıl gibi şalınmaz* (GT 60a-10), **gök** 'sema, gök' (GT 55b-14), *kökden* (KMS 21); xv. yy. **kök** 'gökyüzü', 'mavi' *kök köz* 'mavi göz', *kömkök* (KK 3, 52, 72, 75, 76, 78, 80); Doğu Tü.: xv.-xvi. yy. **kök** 'gökyüzü', 'mavi', 'yeşil' (BN 23b), xviii. yy. **gög** *gög boz, gög karga, gög gömek* (San.Index I 73); Batı Tü.: xiii.-xix. yy. **gök** 'gök, gökyüzü' (DK 10-2, 67-1, 109-13, 122-11, 162ü12, 164-5, 166-6, 168-, 202-2, 204-13, 235-7, 243-10 v.d., **gök** 'yeşil, mavi, gök renginde' (DK 37-8, 76-4, 126-11, 144-11, 149-1, 192-1, 200-11, 299-12, 303-5 v.d., xix. yy. **kök** 'gök, mavi, yeşi, yeşil-ot'; (tel.) 'gök', *kök puur* (tel.) 'dalak'; *kök pos* (tel. aş. Kond.), *kök pora* (ab.) *bozgök* 'koyu gri'; 'koyu gümüşi'; *kök pes* (yuk. kond. kuş); *kök talay* 'gök deniz'; *kök taskıl* 'yeşil dağ', *tegri köyü* (kond.) 'gök kubbesi'. *Kök yapşık* (tel. aş.b.) eşek arısı, büvelek. *Togus köktüng iştinneng* 'göğün dokuzuncu katından' *Üş köktüng sırtında* 'üçüncü gök kubbesinin üstünde', *Kögümdük* (kond.), (kond. ab.), *kögüldrüm* (mr. ab.) *kögülimdrik* (kond.) 'gök renk, gök.' (AAŞ I 454), **kök** 1. Alt., Tel., Leb., Şor, Sag., Koyb., Ktsch., Küär., Tar. Kaz., Kırg, Kom.,Uig. AT., OT. 1. 'mavi', 'açık mavi', 'gök mavisi', 'açık yeşil', 'yeni çıkmış olan bitki rengi' (bu kelimenin anlam kapsamı bütün lehçelerde aynı değil) *kök tayin* (AT.) 'mavi sincap', *kök türk* ''Gök Türkler', *kök ot* (Alt.), *kök ölöŋ* (Kırg.) 'yeşil ot', *kök böŋbäk* (Kırg.) 'mavi', *kök taş* (Dsch.) 'Semerkand'da Emr'in sarayında açık mavi damarlı beyaz mermerden bir taş', *kök pūr* (Tel.) 'mavi karaciğer', dalak', *kök oy at, kök para at* (Sag.) 'açık mavi gri at', *kök talay* (Sag.) 'mavi deniz', *kök taskıl* (Sag.), *kök ala* (Sag.) 'mavi-ala', *kök cal kaskır* (Kir.) 'gri, boz yeleli kurt' (yani yaşlı kurt), *kök serkä* (Kir.) 'yaşlı keçi', *kök päş* (Schor.) 'bir tür kuş', *kök çapşık* (Schor.), 'at sineği', *kök karğa* (Kir.) 'karga', *kök şärkä* (Kir.) 'sudaḳ', *kök cötül* (Kir.) 'boğmaca öksürüğü', *kök üyäk* (Tob.) (bir tür tilki), *kök saray* 'Dsch. 'mavi saray' (Timur'un evinden mirzaların tutsak tutulduğu hapishanesi olan sarayın adı), 2. 'gökyüzü' (AT. ve birçok doğu şivelerinde 'gökyüzü' anlamında sadece *täŋri* kelimesi kullanılmaktadır, 'kök'ün 'gökyüzü' anlamında kullanıldığı şivelerde *täŋri* (taŋrı) kelimesi sadece 'Tanrı' anlamında kullanılır), *kök parça açılıp-tır* (Kom.) 'gökyüzü tamamen açıldı', *köktägi kanlıkta* (Kom.) 'gökteki hanlıkta', *köklär* 'gökler' (Kar. T.), 3. (Alt., Tel., Schor, Leb., Kir.) 'ot' (özellikle yeni bitmiş ot) *kök çıktı* (Alt). *kök şıktı* (Kir.) 'ot çıktı', **kök** II [Alt., Tel., Kir. Dsch.) 1 'dikiş' *kök köktödü* (Alt.) 'dikti', 2. (Dsch.) 'çivi', III. [Krm., Uig., Osm. Ad.] 'kök, temel, çıkış yeri, kaynak' *bäyaz kök* (Osm.) 'meyankökü', *köknü koparmak* (Osm.) 'kökünü koparmak', *kökündän coymalı*! (Krm.) 'köküyle yok edilmeli!', *köklärin tälläri* (Osm.) 'köklerin telleri', *diş kökü* (Osm.) 'dişin kökü' (OSTN II 1218-1222); xx.-xxi. yy. Modern Tü.: Çuvaş Tü.: **кăвак [kĭ vak]** 1. 'mavi, açık mavi' *çakĭr kĭvak* 'peygamber çiçeği', *kĭvak kata* 'mavi mesafe', *kĭvak kĭpe* 'mavi gömlek', *kĭvak kuć* 'mavi göz' 1) 'açık mavi gökyüzü', 2) 'koyu mavi bulut', 2. 'gri' *kĭvak kaşkĭr* 'gri kurt', *kĭvak şinel'* 'gri palto', 3. 'kır, kırlaşmış, ağarmış, beyazlaşmış' *kĭvak suhal* 'beyaz sakal', *kĭvak ćyć* 'ağarmış saç' 4. 'kül rengi, gri' *kĭvak ut* 'sıvıy at', *timir-kĭvak ut* 'koyu gri tüylü at', 5. Sızıy 'gri' *kĭvak kĭvakarçĭn* 'gri gü-

vercin', 6. konuşm. 'boya' *kĭvak ĭsti* 'boyacı', *kĭvak ćutĭ* 'şafak' (ÇRS 156, RÇÇRS 368), Halaç Tü.: kök **(kȯk)** 'mavi' **kǖ o̱ k** ' 'mavi' **kȱ o̱ k** ' 'yukarı' (KM 50-51), **kȱk** ' (grüne (Wiese' 212, 'Himmel' 271, '(hellblau-) grün' 560, 'himmelblau' 562) (LSC 298); Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: **көк [kök]** I. 'dikiş', 'dikme', II. 1. 'yeşillik', 'ot', 2. 'mavi', 'yeşil' *kök ölöŋ kögörip çıktı* 'ot yeşillendi', *kök teŋeri* 1) 'mavi gök', 2) 'Tanrı', *kök teŋeri*! 'Aman Tanrım!', *'kök caramas!* (şaşırma bildiren ünlemler), *kök iyt* 'boz köpek', mec. 'kurt', *kök ookoy* 'kurt', *kök taay* 'kurt', *kök taygıl* 'kurt', *köktiŋ suuzı* 'süt vodkası, ot suyu', *kök-taman* 'kardelen', *kökpögöş* 'mavi', *kökşin* Moğ. 'yaşlı' (AltTS 121, RAltS 110), Hakas Tü.: **көк [kök]** I. 1. 'yeşillik', 'ot', 'çayır', *kök (ot) sıgıbıshan* 'ot çıkmış', 2. 'gök', 'mavi' *kök tigĭr* 'mavi gök', 3. 'yeşil' *kök ot* 'yeşil ot', *közeneğĭ* çoh kök tura (arbuz) 'penceresiz yeşil ev' (bilmece), *ah kök* 'mavi', *kök arah* 'mavimsi' *kök pora* 'boz, gri', *kök hara* 'lacivert', *kök ala* 'ala gök', *kök noğan* 'mavimsi yeşil', *kök at* 'kır at', *kök paar* 'mor çürük', *kök pas* 'iskete, baştankara', *kök salba* 'sidik içinde (çocuk)', II. 'çeşitli şeyleri bağlayarak veya dikerek birleştirmek için kullanılan deri şerit', III. 'kök, ata, cet', *tödĭr kök* 'anne tarafına çekmiş çocuk', *ĭsker kök* 'baba tarafına çekmiş çocuk', *kökçĭn* 'yaşlı, ihtiyar', *köktĭg* 'mavimsi, maviye çalan' (HakTS 267, RHakS 161, 273), Saha Tü.: **күөх [küöh]** 1. 'mavi', 'açık mavi', 'mavilik', 'açık mavilik' *küöx xallaan* 'açık mavi gökyüzü', *xallaan küöğe* a) 'gökyüzü mavisi', b) 'açık mavi renk', 'yeşil', 'yeşillik' *küöx ot* 'yeşil ot', *saaskı küöx* 'bahar yeşilliği', *küöxxe köttö, köŋül barda* 'yeşile uçtu, özgürlüğe kavuştu', *küöx boroŋ at* 'koyu gri tüylü at', *küöx sürex* 'tembel', *küöxtüŋü* '1. 'açık mavimsi', 'mavimsi', 2. 'yeşilimsi' (YakRS 200), **küöh** 'mavilik', *xallaan küöx* 'mavi' (TSahS 184), *küöx, ot küöğe d'ühünneex* 'yeşil', *küöx çey* 'yeşil çay', *küöx olorduular* 'yeşil nasajdeniya', 2. *küöx, sinkey* 'olgunlaşmamış' *küöx yablokolar* 'yeşil elmalar', *küöx* 'yeşil lahana çorbası', *küöx goroh* 'yeşil bezelye' (RYakS 194), Şor Tü.: **kök** 'mavi', 'gök rengi', 'yeşile çalan mavi' *kök-parın* 'iskete, baştankara, serçegillerden gagaları dişli, zararlı böcek ve kurtlarla beslenen güzel sesi bir kuş (Lat. Paus ater), *köger-*'gövermek', 'yeşermek, yeşillenmek', *öleŋner kögerçalar* 'otlar göveriyor', *kögüldürüm* 'açık mavi, yeşile çalan mavi' (ŞS 55), Teleüt Tü.: **kök** I. 'ot', 'çim', II. 'mavi', III. 1. 'dikim, dikme', 2. 'iğne ardı, iğnenin bıraktığı iz, dikiş izi'; *kök puur* 'dalak', *kökşin* 'ihtiyar adam' (TAS 63), Tuva Tü.: **көк [kök]** 1. 'mavi', 'mavilik', *kök dalay* 'mavi deniz', *deerniŋ kögü* 'gökyüzü mavisi', 2. 'yeşil' (bitki hakkında), 'yeşillik', 'yeşil', 3. 'kır, beyaz', 'beyazlık, kırlık' *kök baş* 'kır saçlı', 4. 'gri, boz' *kök börü* 'boz kurt, gri kurt', *kök-bora* 'sivo-gri' (hayvan tüyü hakkında) (TuvRS 257); Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **күк [kük]** *kük töşöü (dim) kügäreü* 'mavileşmek, morarmak', *küz aştına kük töşkän* 'gözünün altında morluk oluşmuş'; *kükbauır* 'bağrı mavi, gri olan tilki', *kükbaş* 1 'ciğer otu', 2. 'çan çiçeği, çıngırak', 3. '*kük umırzaya* 'mor kardelen', 4. 'menekşe', *kük borsaḳ* 'fasulye', *kük jiläk, kük körtmäle* 'yabanmersini, keçiyemişi', *kük ḳanat* 'büyük gölgebalığı', *kük it* 'et ile deri arasındaki et', *kük yarşıḳ* 'zayıf (et hakkında)', *kükyütäl* 'kronik öksürük', *kük kömbäze* 'gökyüzü', *kük kügäüen* 'mavimsi yeşil renkli cız sineği türü' (BaşkDS 161), 'mavi', 'açık mavi' (RBaşkS 146, 777), Karaçay-Malkar Tü.: **кёк [kök]** I. 1. 'gökyüzü' *Cerden yörgede körünüp turğan tögerek formalı haua kenglik: bulutsuz kök, çuaḳ kök*; 2. 'yükseklik' *Cerden biyikdegi kenglik*, II. 1. 'mavi' *Spektrnı baş türsünlerinden biriniça türsünü bolğan-buz, miyala, tengiz suu betli*, 2. 'açık mavi' *Spektrni baş türsünlerinden biriniça türsünü bolğan-açıḳ kök betli*: *kök ḳatapa, kök ısharla*, 3. 'gri,

gri-açık mavi' *Az kökge tarthan ḳaraldım boz*, 4. 'gri, kül rengi' *Ḳara bla aḳnı birge ḳatışdırğanda boluuçusuça türsünlü, kül betli*, 5. 'yeşil, ot, yeşillik rengi' *Kırdık betli, caşil*, III. *Kırdık*; *kök biçen* 'kuru ot', *kök tuzluḳ* 'tuzlu su', *kök çay* 'yeşil çay' (KM-TAS II 265-266), Karakalpak Tü.: **kök** I. 1. 'gökyüzü', 2. 'mavi', *aḳşıl kök* 'açık mavi', 3. 'yeşillik', 'yeşil' *kök şöpler* 'yeşil otlar', *kök ḳauın* 'yeşil kavun', 4 'gri' *kök at* 'gri at', *kök ḳarğa* 'gri karga', II. 'otağın ağaçtan iskele duvarlarını örten deriden yapılmış elişi' (KKalpRS 332), Karay Tü.: **kök** (KarRSl 12), Kazak Tü.: **kök** I. *Jer betïne şığatın jasıl şöp* 'yer yüzüne çıkan yeşil ot', II. 1. *Äue, aspan* 'gökyüzü', III. *Jasıl şöp tüstes, totiyayın tärizdes* (KATS VIII 221), Kırgız Tü.: **көк [kök]** I. *Asman* 'gökyüzü', II. *Caşıl çöptör, caşılçalar* 'yeşil otlar, yeşillikler' III. *Maldın çılgıy terisinen tilinip, bir nerseni (misalı, çokoydu, keregeni) köktöş, bekitiş üçün koldonuluuçu içke tasma*, IV. *Zattın bulutsuz açık asman sıyaktuu tüsü* 'nesnenin bulutsuz açık gökyüzü gibi rengi': *kök cooluk, kök boyok*, V. *Öcör, aytkanın, oylogonun berbegen, aytkanınan kaytpagan* (KırgTTS 343); Kumuk Tü.: **rëk [gök]** 'mavi, yeşil' (RKumS 102), Nogay Tü.: **kök** 1. 'gökyüzü', 2. 'mavi, açık mavi', *kök boyak* 'mavi boya', 3. 'yeşillik', 'yeşil', 4. 'gri' (hayvanların tüyü hakkında), *kök at* 'kır at, gri at' (NogRS 177), *kögala* 1. 'mavili ala', 2. 'morartı', *kögertüv* 1. 'birinin bir yerini morartmak', 2. 'küflenmek', *kögerüv* 1. 'Mavileşmek', 'morarmak', 2. 'küflenmek, yosunlanmak', *köglen* 'ot, yeni çıkan ot' (NogRS 176), *kök yötel* 'boğmaca öksürüğü', *kökem* 'kuru erik' (NogRS 177), *kökşetal* 'salkım söğüt' (NogRSl 178), Tatar Tü.: **күк [kük]** I. 1. *Cirdän yugarıga karaganda gömbäz sıman bulıp kürenä torgan hava prostranstvosı*, 2. *Cirne çolgap algan dönyä (galam) prostran*stvosı, 3. *Dini karaşlar buyença: alla, färeştälär h. b. ş. ruhlar yaşi torgan urın.* 4. *Bilegele kul'tura häm sotsiyal-tarihi üzençäleklär belän harakterlana torgan keşelek cämgıyate.* 5. *Astronomiyada kullanıla torgan, astronomik. Kük ekvatorı, kük meridianı*, 6. *Kükkä: Yugarıga, yugarıga taban. Kük II. 1. Spektrnıŋ iŋ töp töslärenең berse: zäŋgär belän şämähä arasındagı tös; şul töstä bulgan. Kük kügärçen. At töse turında: aksıl sorı töstäge (kayber diyalektlarda sorı t östäge timer kük atnı da kük at dip yörtälär)* (TTAS II 291-293), Güney-Doğu: Özbek Tü.: **кўк [kök]** 1. *Tiniḳ åsmån rängidägi; måvi, zängåri: kök köz, kök boyåḳ; Kül rängindägi, kül räng. Kök böri. Kök käptär; yaşil, säbzä Kök ot;* 2. *Yer üstidä gümbäz şäklidä körinib turadigän xävå ḳatlämi; åsmån.* 3. *Ösäyåtgän öt-ösimlik, ot-ölan; mäysä, kökät.* 4. *Kaşniç, canbil, ukrop käbi åvḳatgä ḳoşib yeyilädigän rezavår ösimliklär, kökät* (ÖTİL I 412), Salar Tü.: **k'o'h** 'mavi, boz': *Seï ihilogine uruğu k'o'h vumusinige muñazı kemagı tuülaga!* 'Sizin ikinizin akrabaları gök tibet sığırının boynuzu gibi yaşayacaklar (STÇM 264), Sarı Uygur Tü.: **kök** (YJU 8), Yeni Uygur Tü.: كوك **[kök]** I. 1. 'mavi, açık mavi', *toḳ kök* 'koyu mavi', 2. 'gri, kır' *kök at* 'gri at', *kök köz* 'gri gözlü', 3. 'yeşil' *kök piyaz* 'yeşil soğan', 4) 'morluk', 5. 'gökyüzü', 6. 'yeşillik', 'sap' *ḳizilçiniŋ köki* 'pancar sapı', 7) 'koyun etinden yapılmış olan yemek', *kök ana* 'büyük anne', *kök beşi* 'mirab (kırlarda suyu dağıtıcı)', *kök süt* 'kaynamış süt', *kök yötäl* 'boğmaca öksürüğü', *köki asmanğa uçti* 'mavi gökyüzüne uçtu', *kökkä kötürüp mahtimaḳ* 'göklere kadar heyecanlandı' (başı göğe erdi), **kök** II. 'yeşillik, sebzeler', *kök çıḳarmaḳ* 'fidan vermek', *kokat* 'yeşillik, ot', *loyla kök* 'kuğu' (UygRS 652); Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: **köy I** is. 1. *Yer üzünün üzärindä mavi bir gübbä kimi körünän fäza, boşlug.* ***Köydä*** *buludlar üzür.* ***Köyä*** *bahmag.* ***Köydä*** *ulduzlar sayrışır, Yer üzünü ähatä edän kainat boşluğu; änkinlik, hava;* **köy II** 1. *Säma ränki, mavi. Köy ränk. // Bu ränkdä olan;* 2. *Zärbä, bärk bir şeyä tohunma vä s.*

näticäsindä bädänin här hansı bir yerindä ämälä kälän läkä; gançır. Golunda köy var;. **köy IV.** 1. *Yaşıl. Köy meşä. Köy çämän. Köy köyärçin*; **Köy 4,** *Simiç, häsis. Köy adam;* **Köy-dämir,** şif. *Tünd kül ränkindä olan, därisi köy vä üstündä ağ halları olan (at haggında). Köy-dämir madyan* (ADİL 191), Gagauz Tü: **gök** (GRMS 12), Türkiye Tü.: **gök** 1. 'İçinde gök cisimlerinin hareket ettiği sonsuz boşluk, uzay, sema, asuman, feza', 2. 'Yeryüzü üzerine mavi bir kubbe gibi kapanan boşluk, sema', 3. 'Gökyüzünün, denizin rengi, mavi veya yeşile çalan mavi', 4. 'Bu renkte olan', 5. 'Olgunlaşmamış', **gökçe**: 1. 'Gök rengi, mavi', 2. 'Bu renkte olan', 3. 'Gökle ilgili, semavi', 4. 'Güzel, hoşa giden', **gökçül** '1. 'Bir maviye çalan renk', 2. 'Bu renkte olan', 3. 'Gökle ilgili semavi', **gök kır** 1. 'Gri, kurşuni ve bu renkteki at donu'. 2. 'Bu renkte olan (at)', **Gökşin** 1. 'maviye yakın renk', 2. 'Bu renkte olan', **gökyüzü mavisi** 'Açık mavi'. 2. 'Bu renkte olan' (TüS 772-773), Türkmen Tü.: **rөк [gö:k]** I. 1. *Asmanıŋ goyı reŋkine, deŋiz reŋkine meŋzeş reŋk: gök mavut, gök mata, gök deŋiz, gök asman*; 2. *Dolı bişmedik, çig (ir-iymiş hakda): gök erik, gök alma, gök üzüm turşı bolyar*; 3. *Bakca ekini, ir-iymiş, mive.* II. *Gözyetimdäki xova giŋişligi, yeriŋ yüzünden görünyän atmosfera, asman; gök-ak [gö:k-a:k]: dürli mive, ir-iymiş, ak önümleri; gök-ala [gö:k-a:la]: tende gan öymek zerarlı emele gelyän menekler, pers-ala (*TDS 194), I. 1. 'mavi', 'açık mavi': *gök deŋiz* 'mavi deniz', *gök mata* 'mavi kumaş', 2. 'yeşil', *gök ağaç* 'yeşil ağaç', *gök meydan* 'yeşil alan'; *gök reŋk* a) 'mavi', 'açık mavi' renk, b) 'yeşil' renk (bitki): *gök çay* 'yeşil çay', *gök salmak* 'yeşermek' (yeşil alanlar, ağaçlar hakkında), 3. 'yeşil, olgunaşmamış' (meyveler hakkında): *gök alma* 'yeşil elma', II. 1. 'gökyüzü', 2. 'yeşillik', 'sebze': *gök önümler* 'yeşillik', 'sebze', 3. 'morluk', 4. *Gök* 'bir erkek adı' (TrkmRS 199).

2.3.1.1.1. *kök* Kullanım Alanı

KT D8 türük: **k (a)ra** k (a)m (a)g: bodun: "Türk avam tabakası" (Tekin: 2010: 26).

KT D1 üze **kök:** t (e)ñri:.

BK D2 **kök** t (e)ñri:.

BK K12 **kök**: t (e)y (e)ñin BK D4 **kök** türük:.

BK GD [.... **kök**]: öñ (ü)g: BKT G12 **kök**: t (e)y (e)ñin.

KT D3 **köök**: türük:.

IB 64 **kök** boymıl togan kuş men 'ak boyunlu gri şahinim'

TT I 723 **kök** qalïγ-ta učar quš uču umadïn turdï.

TT III 16 D 260-5 bar ililig **kög** qalïγ yüzintä baxšïlïγ burxan tngrii toγtunguz.

TT III 24 84. (128) bar ililig **kök** qalïγ yüzintä. Baxšïlïγ burxan täñri toγtuñuz (III 24).

TT V 5-6 14. sač qïdïγ töpingätägi **kök** qalïq uluγ titir [.] xa už-ak urmïš krgäk. **kök** qalïq osuγluγ bolmïšïn saqïnmïš krgäk (V 5-6).

TT V 26-27 83 bu yörügüg blgülüg qïlγalï anï üčün küšalun atlγ kušawati šastrda söz-läyür tartïp tïnlγ-larïγ tašγaru öntürti sansar-lïγ **kök** titigdin tip.

TT VI 22 92 kün yorïγï ai ölütči, ärklig, taisui, sarïγ oruñuluγ, irpiz qudruqï, yumuzuγluγ biš türlüg topraq ärkligi, yir täñri qanïi soltun **kök** luu, oñdun aq bars, küntün qïzïl sayïzγan, kidin qara yïlan, altï qap yarašmazï, iki yigirmi ärkligi, topraqtaqï qarï bašlarï atlïγï yüzlügi, batïγdaqï aγuluγ luular, qamaγ yäklär, yilpiglär adïrtačï ärkliglär alqu yašarlar yoqadurlar.

TT VII 22 15. **kök** ordu[luγ. bu ädgü ol].

TT VII 41 9. **kök** luu-γa kälsär, alqu-tïn sïng[ar] ädgü aḍïng yadïlïp tur[ur.]

Maitri 7. I, 1=Nr.20 9. **kwyk** q̈ 'lyq d'q̈ y ywlc' 'wc' (s. 40).

Maitri 18. II, 19=Nr.16 18. lwk tnkryl'r **kwyk** q̈ 'lyq'q ywzyn (s. 58).

Maitri (Rückseite) 2. yynk'q y'rwdy y'šwdy **kwyk** q̈ 'lyqd' (s. 58).

Maitri (Rückseite) 12. šm'q̈ 'wynkwk **kwyk** q̈ 'lyq y'nkqwrdy.

Maitri (Rückseite) 13. **kwyk** q̈ 'lyqd'q̈ y tnkryl'r 'wlwq 'wynyn (s. 59).

Maitri 135. IV,15=Nr. 34 2. **kwyk** "ltyn y'qzd'q̈ y tynlq l'r (s. 84).

Maitri 135. IV,15=Nr. 34 5. pwdysßt 'wystwn **kwyk** q̈ 'lyqd' (s. 84).

Maitri (Rückseite) 4. r'dy **kwyk q̈ 'lyq** d' tyqmyš t'k (s. 85).

Maitri 29.V = Nr. 72 11. t'krykl'p twrq̈ 'rw y'rtl'ywr kwyk (s. 91).

Maitri 36. XI 13 = Nr. 214 7. l'r.. 'wystwn-**kwykt' "ltyn.**

Maitri 143. XI =Nr. 144 4.... (')wystwn **kwykd'ky** "ltyn.

Maitri 144.XI =Nr. 126 6. y (') qytwr..kwyk q'lyqdyn "nt'q (s. 109).

Maitri 148. XV 1 =Nr. 2c 16. t[']pr'ywr q̈ 'mš'ywr l'r **kwyk** tnkryd' (s. 117).

Maitri 148. XV 1 =Nr. 2c 1631. **kwyk** t' y'qyzd' twlw 't'wyzl (')r (s. 117).

Maitri (Rückseite ?) 12.... /r 'kwyk q̈ 'lyq (s. 132).

Maitri 165. XVIII, 4= Nr. 98 (Rückseite) 5. "d't' q̈ wtq'rd'cy prqm'ywlwq **kwyk** (s. 150).

Maitri 55. XVIII. Ende und XIX, 1=18, 32, 510 (Rückseite) 15. **kwyk** s'ryq qyzyl ywrwnk ywpwn.

Maitri 169. XIX (?), ? =Nr. 503, 507 11.... //y.. ym' pyr 'wqwrd' **kwyk** (s.157).

Maitri 171. XX, 1= Nr. 21 16. tnkry y'lnkwq̈ 'wystwn **kwykt'** "ltyn.

Maitri 64. XXI. 1=Nr. 252 14. dyn yynk'q̈ **kwyk** q̈ (')lyq... (s. 173).

Maitri 187. = Nr. 1477 21. nc' 'ydyz **kwyk** q (')lyq... (s. 239).

Maitri 192. = 97 2. pwlty l'r..k///kyny ywl **kwyk** lynqw' (s. 242).

Maitri 196. = Nr. s 12. kwyßr'sy k**wyk** q̈ 'l'qd' twrwp k'ntw (s. 246).

Maitri Rückseite 3. nynk kwyßr (')sy **kwyk** q̈ 'lyqd' twrwp p (s. 246).

Maitri 197. = Nr. 184 7.... swykwt twrq̈ ynt' 'ydyz **kwyk** (s. 247).

AY 6 (S.3b. [tutmış.. törtünçi] bir **kök** ton (3)-[lug atlıg beg erti] (s. 62).

AY 6 (S.3b.) (5) ötrü ol **kök tonlug** (6) beg atdın kodı tüşüp mini okıdı.. (7) (s. 62).

AY 7[1] (S.4a) (16) ötrü ol **kök tonlug** beg [tuta] (17) teginingler tip kıkırtukda <ol> (18) üç yekler manga yakın kelip bir<i>- (19)-si uruk üze boyunımın badı.. (s. 63).

AY 27 (S. 15a.) (15) **kö[k]** (16) önglüg bir [başlıg] iki koollug (17) ong iliginte (18) ang tutar sakınıp yür[ek] (19) içinte lınhua kün tilgeni[ning] (20) otırasınta **kök önglüg** [hung] (21) üjik sakınıp ol hung üjik tegzinü (22) d (a)r (a)nılıg monçuk tegzinü turur sakınıp (23) d (a)r (a)nısın teginçe yaragınça birger (s. 71).

AY 28 (S. 15b.) (8) ötrü öngdin **kök kalıkda** (9)[tört] m (a)haranç t (e)ngri lerig ... (s.71).

AY 33 (S. 18a.) burkannıng nomlug et'özi (5) **kök kalıkka** ogşatı.. tın (6) köni kirtü yapdaçı yadıltaçı- (7)-ka yükünmekim üze (s. 73).

AY 34d[1] (I.?) (14) yir ag<ı>l[ıkı] (15) bodıs (a)t (a)v..**kök** kalı[k agılıkı] (s. 76).

AY 34d[1] (I.?) (26) bodıs (a)t (a)v..**kök** kal[ık] (s. 76).

AY 50 (II. 8b) (19) ince k (a)ltı **kök** kalık (20) kovukınta bediz bedizep bodug tür- (21)-tüp adruk adruk körk mengizler (22) üntürgeli usar:: (s. 88).

AY 53[2] (II, 10a.) (11) kün ay t (e)ngrilerning y (a)ruklarınga (12) tayaklıgın **kök** kalıkning kölige- (13)-si adruk adruk <adın> öng körk b (e)lgüler-(14)-i birle adırtlıg közünürler.. (15) inçip bo <**kök**> kalık yene özi öngsüz (16) b (e)lgüsüz titir (s. 89).

AY 28 (S. 15b.) (14) **kök karmdı** (?) önglüg kuha (?) (22) VSD'N' erdinilig süngü tutar::23 **yürüngil sa önglüg** pançıkı kurıgar (24) ev tutar:: **kızıl yürüng önglüg.** (s. 71-72).

AY 196:: kim ol bo orunta (19) bodıs (a)t (a)vlar nomlug et'özlüg **kök** (20) kalıkıg bilge biliglig yürüng bulıt (21) üze yapa örterler:: 318[1] (IV. 61b.).

ETŞ 25 (arka 17) 84 Bar ililig **[kö]k** ḳalıḳ yüzinte. Bakşılıġ [burḳan ten]gri toġtunguz. (s. 52) ETŞ 13 (4) **kökerip** turur körklüg taġta (s. 66).

ETŞ 52. (12) 45 Üt-ki-e-te **kök** ḳalıḳ-ıġ king booş sıġurur (s. 122).

ETŞ 53. (15) 62 Köp yangşamaḳ-lıġ boduġ-ın **kök** ḳalıḳ-ıġ (s. 124).

ETŞ 13. 55 (12) 45 Amtı neteg bu **kök** ḳalıḳ nız- | vanı ḳılınç-lar (s. 136).

ETŞ 13 (C) 56. (17) 66 **Kök** ayaẓ-nıng | kün ay-ı teg alınçsız yorıyu (s. 138).

ETŞ 15. 65. (2) 6 **Kök** ḳalıḳ teg yuḳlunmak-sız az-sız suḳ-suz (s. 156).

ETŞ 16.10. (19) 65. E[rtm]etin bu **kök** ḳalıḳ tınlıġ oġuş-ı (s. 168).

ETŞ 20 E. 18 (46) 178 Yaraşı oyun bölük-ler.Yaltrıyu **kök** kalıḳta (s. 206).

ETŞ 35. 3. [..] ken **kökde** ḳanatı sınıp ada-ḳa ti..... (s. 281).

ETŞ 35. (14a) 17 **kök** ḳalıḳta uçar ḳuş uçu umadın turdı. (s. 284).

KPH XXXVIII. **kök** linxua körgäy-siz "mavi lotus göreceksiniz"

KPH LVIII. içim **kök** t (ä)ngri-kä yoqlayay (ağabeyim mavi göklere yükselecek"

KPH LXI. bu sav işidip **kök** t(ä)ngri tapa ulïdï. "bu sözü işidip gök tanrıya karşı sızladı".

KW **kök** barča ačča ačylup-tur 122,17 (s. 28).

KW **köktegi** xanlyqta baralmazbiz teñeri qattynda 123,26. (s. 34).

DLT I 139 Ikılaçım erik boldı, Erik bolgu yeri kördi, Bulıt örüp **kök** örtüldi.

DLT I 186 Kar buz kamuğ erüşdi, Taglar suwı kışdı, **Kökşin** bulıt örüşdi, Kayguk bolup egrişür.

DLT I 361-362 **kök** temür kėrü turmas.

DLT I 361-362 bu **kök** kirsün kızıl çıksun.

DLT II 81 **Kökge** sagursa yüzge tüşür.

DLT II 287 İkki bogra igeşür, otra **kökegün** yançılur.

DLT III 132 "**kökge** sudhsa yüzge tüşür.

DLT III 282 Tegirmende togmış sıçgan **kök** kökreginge korkmas.

DLT III 300-301 Kögledi: yılkı **kögledi**=hayvanlar yeşil yedi, ot yedi", kögler-köglemek.

KB I 67 ḳurımış yıġaçlar tonandı yaşıl/bezendi yipün al sarığ **kök** ḳızıl (s. 24).

KB I 69 yazı taġ ḳır oprı töşendi yaḍıp/İtindi ḳolı ḳaşı **kök** al keḍip (s. 24).

KB I 74 **kökiş** turna **kökte** ünün yaṅg͡ḳular/tizilmiş titir teg uçar yilkürer (s. 24).

KB I 2916 yaşıl **kök** sarıġ al aġı ton keḍip/Aşaġu kötürse yaraşur yorıp (s. 302).

KB I 4636 negü tir eşit emdi **kökçin** saḳal,uḳa bar munı sen turu ḳalma ḳal (s. 465).

ME 9/5 'gökyüzü": kükredi ḳalıḳ, küldüredi **kök.**

ME 162/5 **kök** boldı, **kögerdi, köklük** 'mavi oldu, mavileşti, mavilik.

ME 164/ 3 oġlan bıyıḳı **kögerdi,** saḳalı çıḳdı.

RKT33/26b1=33:72 Biz[c]arża ḳıldımız emānetni **kökler** üze hem yerler üze.

RKT 34/91a3=39:21 Ol Tan͡grı indürdi **kökdin** suwnı.

RKT 34/50a2=38:10 Aġsunlar **kök** ḳapuġlarınn͡ga.

RKT 30/21a1=15:26 Bütünlükin törüttümiz kişini ḳuruġ balçıḳdın, **kök** tınçımış livadın.

AKT 174 **kök** taḳı yer kün taḳı tün (56b,6).

AKT 174 aslġa **kökkä** baḳmaz kөŋülgä baḳar (474b,14).

AKT 1744 ol äkin mäŋizlik çıḳardı çıḳanın ḳopardı anı yoġun boldı tüz oturdı **köki** üzä (44,5).

MM 3. sen-ök-sén yaratġan bu yér **kök** kün ay bu küz ḳış kerek yaz kerek bolsu yay bu yoḳnı ḳılıp bar ḳamuġ barnı yoḳ ḳılıġlı ġanī sén ḳamuġ ḫalḳ çıġay (s. 91).

MM 52. biliŋ **kökdin** ilk kāfir iblīs taḳı ḳabīl yér yüzinde me boldı şaḳī bu ékkisini ḳıldı bed-baḫt ḥased 'aḳiller ḥaseddin kerek muttaḳī (s. 99).

MM 174. oruç ayı içre bérilse revā faḳirlerġa bérgü ya ol bī-nevā oruç **kökge** asmas munı bérmese turur **kök** yér ara maḳāmı hevā (s. 117).

MM 309. taʿallümsüz açlur biliŋ maʿrifet aḍaḳ él ḳulaḳ köz tiliŋ maʿrifet bu ʿrifet aḍaḳ él ḳulaḳ köz tiliŋ maʿrifet bu yér **kök** kün ay taġ teŋizni körüp tefekkür ḳılıp ḫaḳ biliŋ maʿrifet (s. 137).

KE 36 (11) bıñarlaruñ bir nicesine **gök** arkasından inse şubḥ aġardugı ol-durur ḳaçan ol bıñardan doġup **gögüñ** (12) bu yüzine çıksa gündüz aydınlığı olur (s. 80).

KE 723 (1) eşeğine baḳdı gördi kim süñükleri dağılmış şöyle ağarmış kim yıldurar pes **gökde**n bir ün (2) işitdi (s. 421).

KE 868 (863) (4).. **gökden** bir ḳara ḳorḳulu ḳatı dütünlü bulut indi ḥattā kim bularuñ şehrin (5) ḳapladı şöyle kim ṭamları içi ḳarardı (s. 490).

KE 924 (919) (7) pes **gök** yüzi doldı kara buludıla ve ḳarañulıḳ oldı ve **gök** gürlemek ve yıldırım oldı (s. 517).

KE 36 (11) bıñarlaruñ bir nicesine **gök** arkasından inse şubḥ aġardugı olur (s. 80).

KE 421 (15) tañrıdan dı̇ẕār diledi pes tañrı taʿālā derḥāl ṭuman ve ḳarañuluḳ ve **gök** gürlemek (422 (1) ve yıldırım ve şāʿiḳa viribidi (s. 273).

NF [56] (4) taqı yetinç **köknüŋ͡** qapugını açtılar taqı cümle ferişteler maŋ͡a berekāt birle duʿa qıldılar.

NF[56] (4) cümle **kök** (6) üzesi ferişte birle toluġ turur.

NF [322] tırnaqları (9) yinçüdin taqı **köksi** yaşıl zeberceddin. (s. 223).

CC-Gronbech 113,23 alabota tigenek daγy **kükel** biter (s. 61).

CC-Gronbech andan bizge sen javdyrdyñ **kök** ötmekin 140,2 (s. 119).

CC-Gronbech **kök** jer xany 143,21. (s. 122).

CC-Gronebch Neme jox jerde nečik teñeri söver **kökte** daγy barča arylar nečik sabyrluq-tur 124,4. (s. 126).

CC-Gronbech teñirniñ sövmekinden bašqa ne kim jol bar **köktegi** xanlyqta baralmaz-biz teñeri qattynda 123,25. (s. 145).

CC-Gronbech bolsun Seniñ tilemegiñ nečik kim **kökte** aláj jerde 126, 29 (s. 147).

CC-Gronebch tuvurdačy **qyz köksüne kökniñ** čyγy tüšüp kire tuvurmaγanny tuvurdy 151,5. (s. 148).

CC-Gronbech ol ajtyr-idi joxary baxyp: körüñiz, men körer-men kim **kök** barča ačylup-tur 122,16. (s. 154).

CC-Gronbech neme jox jerde nečik teñeri söver **kökte** daγy barča arylar nečik sabyrluq-tur 124,4 (s. 171).

CC-Gronbech **köktegi** xanlyq alarnyñ-dyr 123,29 (s. 176).

CC-Gronbech bolsun seniñ tilemegiñ nečik kim **kökte** aláj 126, 28. (s.170).

CC-Gronbech ne üčün alar alγyšly-dyr, anyñ üčün **köktegi** xanlyq alarnyñ-dyr 123, 28. (s. 169).

GT 60a-10 ekine çün-ki biçin vaḳti gele **gök** ve yeŋi taḫıl gibi şalınınaz.

GT 55b-14 ...meğer ki **gökde** melâyike ola, vegerni bu ḫüsn-ile yir yüzinde âdem olmaz.

HŞ 1036 ḳonup **kök** çimgen özre güller ara (s. 67).

HŞ 1418 tamam kim **kök** benefşe yirde açlur (s. 67).

HŞ 55 körüngen **kökde** yirde barça cism ol (s. 184).

HŞ 64 bu **kökler** naḳşınga baḳma ḫayal ol (s. 185).

HŞ 134 felekke servi bu **kök** ton kiḏürmiş (s. 189).

HŞ 200 niçe kim kün birle ay **kökde** bolsa (s. 193).

HŞ 470 yiteyin **kökke** ö v̇ kede yayılmış (s. 208).

HŞ 600 töşenmiş **kök** zümürrüd naṭ ʿı yirge (s. 216).

BN I [23b] 4) Avval bu kim mazkūr bolğan Malik-Muhammad Mīrzānı kim [23b] abağasının oğlı va özining küyäwi edi, yana tört mirzamı **Kök** Sarayğa čıqarıp edi. (s. 47).

DK V3 Yapa yapa ḳarlar yağsa yaza ḳalmaz, yapağulu **gökçe** çemen güze ḳalmaz.

DK V4 Gitdükde yirüñ otlaḳların geyik bilür. **Gögez** yirler çemenlerin ḳulan bilür.

DK D6 Yazılup düzilüp **gökden** indi Tañrı ʻilmi Ḳur'an görklü.

DK V6 Ala şayvanı **gök** yüzine aşanmış-idi.

DK D20 Aydur: Ḳalḳubanı Dirse Ḫan senüñ oğluñ yirinden örü ṭurdı, **göksi** gözel ḳaba tağa ava çıḳdı, sen var iken av avladı ḳuş ḳuşladı anasınuñ yanına alup geldi.

DK D21V12 **Göksi** gözel ḳaba tağlara gün değende..

DK D36 Ṭoḳuz ḳara gözlü, ḫub yüzlü, saçı ardına örilü, **göksi** ḳızıl dügmelü, elleri bileğinden ḳınalu, parmaḳları nigarlu, maḥbub kāfir ḳızları ḳalın Oğuz biglerine şağraḳ sürüp içerlerler-idi.

DK D76 Ḳova ḳov bir yire geldi, ne gördi: Sulṭanum gördi **gök** çayıruñ üzerine bir ḳırmızı otağ dikilmiş.

DK D104 Ḳaralu **göklü** otağı sorar olsan, Ağam Beyregüñdür, Ağam Beyrek gideli köerüm yoḳ.

DK D121 Ḳuşuñ ala ḳanını, ḳumaşuñ arusını, ḳızuñ **gökçeğini**, toḳuzlama çırğap çuḫa ḫanlar ḫanlar Bayındıra pencik çıḳardılar.

DK V71 **Gök** alañ görklü çemene çadır tikdi.

DK D144 Anam menüm içün **gök** geyüp ḳara şarınsun, Ḳalın Oğuz ilinde yasum ṭutsun.

DK V80 Sen gideli ağlamağum **gökde** iken yire indi.

DK D148 Yanuñdağı **gök** poladuñı maña virgil yiğit.

DK D 158 Gözi **gökçek** ḳızlaruñ gelinlerüñ canın çoğ almışam.

DK D159 Bir iki **gögerçin** öldürdi.

DK D161 Görklü Tañrı, Niçe cahiller seni **gökde** arar yirde ister.

DK D192 İçin ḳara ṭonlu **gök** demürlü altı yüz kāfir seçdi.

DK D 255 Andan Şirögüven uçından **Gökçe** Deñize değin il çarpdı.

DK D258 Ḳaba ağaçda ṭal budağuñ Ḳurımış-idi yeşerüp **gögerdi** aḫır.

DK D299 Ḳırḳ elli yiğit ḳara geyüp **gök** şarındılar, Ḳazan Bige geldiler.

ÇAD **Kïvak** küś-yasar kuś.

ÇAD **Kïvak** çappanpa kï rï k pïhmast', ıra arśınpa arim vatïlmast'

AltTS 121 **kök** ölöŋ kögörip çıktı 'ot yeşillendi'

AA 7 **Kök** ayastıŋ tübineŋ Kuyulıp tüşken Ak-Jayık!

AA 15 Kündü-aylü **kök** çaŋkır, Kün kereeldü Ak-Burkan

AA 17 Özötönniŋ salımın Örö turgan **kök** biler.

AA 18 Tört üyelü **kök** arçın Altaydıŋ karu agajı. **Kök** jaŋalu şabılar Burkannıŋ karu uluzı.

AA 20 Bala çılap şokşogon, **Kök** kayıŋda tözölü, **Kök** borodo kıyralu, Bajım bilgen Ak-Jayık, Baştap turgan jayalgalu!

AA 20 **Kök** ayastıŋ tübineŋ, Kuyulıp tüşken Ak-Jayık! **Kök** jibektiŋ bajına

AA 23 **Kök** kubarlu Ot-Ene, Kömürin baspay baylaylı!

AA 24 **Kök** bayrını buulagan jerde, Kümüş küree salgan jerde.

AA 24 **Kök** töstöktiŋ üstine Küree çümdep tudalık.

AA 24 **Kök** baytaldıŋ **kök** ürüş, **Köktiŋ** jigin aylanzın! **Kök** noktozı bajında **Kök** jedegi kayıŋda **Kök** ürüzi çaŋkırda!

AA 26 **Kök** talalu **kök** şirdek, Tör bajına jayılsın. Könökkö tolo **kök** ürüş Künge-ayga şurguzın!

AA 29-30 **Kök** boronı minele, **Kök** Altayga bararıs. **Kök** Burkan alkış bergejin **Kök** çeçekke jederis.

AA 30 **Köktö** turgan kök çolmon-**Kök** buluttıŋ çolozı Törtön eki **kök** çeçek-Altayıstıŋ çolozı.

AA 31 **Kök** boro ardak tujında **Kök** möŋküle jel jürbey. **Kök**-Burkan alkış bergejin **Kök** çeçekle oynoboy.

AA 31 Tört üyelü **kök** arçın-Altaydıŋ karu agajı **Kök** jaŋalu albatı-Altaydıŋ karu albatı.

AA 34 **Kök** çaŋkırdaŋ tüjerde, **Kök** jalkınla tüjeten. **Kök** örgööni kurçaarda, Kün-soloŋı kurçaytan.

AA 37 **Kök** ölöŋ bajı **kök** çeçek At otozo tük sergeer.

AA 38 **Kök** tumandu taygalar-Köp malıstıŋ odorı. **Kök** çeçektü jalaŋdar-Kalık-jonnıŋ kin-jurtı.

AA 38 Kündü-aylu teŋerim, **Kök**-Burkan kudayım, Kalık-jonım mürgüülde, Kudayım alkış beriger.

AA 38 **Kök** möŋkülü taygaga Ot tücürgen **Kök**-Burkan.

HakEtno 50 pastağı **kökke** tun ayran itçeler.

HakTS közenegï çoh **kök** tura.

HakTS 12 Ah **kök** tüdünner uğaa hoos çarir (İ. Kot.).

HakTS 51 ...Mında **kök** talay hıri-çarı çoh (Se Man İr.).

HakTS 60 **Kök** haya pazı-min çörgen orında, Küstig Baykaloh oshas, köl polar.

HakTS 60 **Kögin** örtek, huu, hastar çüzerler. Köp özen, tağ, **kök** çazıdaŋ izigde, Kolhoz malları suğa inerler. (İ. Kot.).

TDTS II 196 Köörümge, çeçekterniŋ kandızı çok deer: kızıl, sarıg, **kök**... (S. Toka).

TDTS II 196 Ayıırnıŋ **kök** haladı hanada astına bergen turgan (A. Temir).

TDTS II 196 ...Elikke **kök** sigen kaggaş, çanınga tazka sug salıp kaan bis (K. Kudajı).

TDTS II 196 Daglarnıŋ mees çarında... **kök** ünüp kelgen (O. Sagan-ool).

TDTS II 196 Ulug **kök** börünüŋ kırınga olurupkan (Tooldan).

TDTS II 196 **Kök** anayım oska sırıy şaptırıpkaŋ (S. Sarıg-ool).

TDTS II 196-197 Meni çünü körbeen **kök** baştıg aşak deer siler... (L. Çadamba).

TDTS II 197 ...Bejen har çıgay bergen, ak-kuu çıçıı tonnug **kök** aşak olurup aldı (S. Toka).

TDST II 197 Agana **kök** eleer (M. Kenin-Lopsan).

TDTS II 197 Çamdıkta **kök** hündüs bodunuŋ hölegezin bezin körüp kaanda, sırbaş kınnır (K. Kudajı).

TDTS II 197 Karakta **kök** senmeende-le daartazında... (A. Darjay).

TDTS II 197**Kök** araatan, **kök** deerbeçi. Horalakçı börü. 'kurt'. Çaŋgıs ineevisti demgi konçug **kök** araatan çaza sop kaapkaş... (M. Ölçey-ool).

TDTS II 197 ...Mal-magan şöleen, mendi o'ttazın deeş, bo konçug **kök** deerbeçini kançap tıp ölürer çoor (K. Aralçaa).

TDTS II 197Arnı-bajı **kök** baar-la (S. Sürüŋ-ool).

TDTS II 197-Aaşkın!-**Kök** deer bo! (S. Toka).

TDTS II 197 **Kök** oktargayda artkan kıs Haan-Hereti... (Tooldan).

TDTS II 197 Çüvür **kök** möön (M. Kenin-Lopsan). Hünzedir şapkan a'ttar **kök** möön (K. Kudajı). Deritkeni-daa hölçok, arnı-bajı **kök** sug (S. Sürüŋ-ool).

TDTS II 197 **Kök** sülde bo. Aajok magadaanın ileredir. Er hey, ol-la bolgay! **Kök**-le sülde bo (V. Kök-ool).

TDTS II 197 Çerle ındıg çüve, bir köörge, **kök** sıŋıy -çüdeen çıdar, a bir köörge, ındıg-daa eres kıs çok (S. Sarıg-ool).

TDTS II 197 Adazı dep çüŋül, **kök** tulup! (S. Sarıg-ool).

ŞSMT 4 **Kök**-le bulut Köjegelig ooy-ooy.

ŞSMT 13 A"ttanıŋar! Çemneniŋer! Ooy! **Kök**-le çerniŋ kögün sökken. **Kök**-le demir, kara demir. Örşeezin, Hayrakan! Ooy! Alas! Alas! Artıjadım. Oran Taŋdım o"t, ıyajın! Ooy! Ak deerim körüp tur. **Kök** deerim körüp tur. Avırazın, Hayrakan!

SHEÖ 4 Xara tıata buollağına, xaxay kıllaax, uordaax eheleex, **küöx** börölöox, ulu kıllaax tañara tabalaax, kirgilleex kiisteex tolbonnoox üüsteex, ürün üyenneex, xara tiiñneex, keremes sahıllaax.

SHEÖ 14 O'nun zengin ormanı arslanlı, vahşi ayılı, mavi kurtlu, budaklı boynuzlu gergedanlı, ren geyikli, çizgili samurlu, benekli vaşaklı, kara sincaplı, kahverengi tilkilidir. Ciete uota buollağına **küöx** unaar xonuutun ortotugar kihi xarağa saatar tüörd uon tünnükteex tüörd muñnuktaax kilbeğir kömüş balağannaax.

SHEÖ 5 İlin diekki ergillen turar kületin aanıttan körö tağıstağına **küöx** unaar xonuutun ortotugar üünen turar aaxsıta suox üyeleex aar mastaax.

SHEÖ Tañaha saba buollağına, kirgilleex kiis isteex sonnoox, **küöx** börö sañıyaxtaax, siegen buoculaax buobra bergeheleex, tüne sıalıyalaax, solkoloox suturuolaax, kömüsteex bileleex uhuordaax eterbesteex, sinneleex ketinçileex, kömüş kurdaax, solko kuhaxtaax, xaampa xappardaax, sukuna sapılayaax, ağırıalaax kıalıktaax, soton ılar xatattaax, tıstaax battaxtaax tolbonnoox üüs tiriite tellexteex, xara sahıl suorğannaax, kuba tüüte sıttıktaax.

SHEÖ ...**küöx** xonuutugar baran kıptıy kınattaağı kıdıyan cietiger iñırdan ağalan ahaan sien olordoğo, tuox da sanaanı onoonu bilimine, kuttanarı gıtta körsümüne, uoluyarı gıtta bilsimine, kimten da törüöbütün axtımına, tuoxtan da üöskeebitin taayımına.

SHEÖ **küöx** kir sıstıbıta buoluğa dien, **küöx** dalayın uutunan köñüü oxsunan baran kere tañahın keten üste üölen kün diekki üñen baran xonuutun ortotugar üünen turar aar mahıgar toyon kihili tuttan berd kihili maygılanan bardağa.

TAH 49 Deyeu batırżar menän alışırğa kilgändä, dauıl ķuba, yäşen yäşnäp, **kük** kükräy, yer helkenep tora, köslö yeldän ağastar tamırżarı menän yergä aua, meŋ yäşär ķayalar yemerelä.

TAH 62 **Kük** tolparżan biżäyem, Hıu töbönä töşäyem.

TAH 91 Ay menän kildelär, **Kük** tirmägä indelär, Uynanılar, köldölär.

TAH 106 Irımbur ża yulı, ay, taķırżır, **Kük** kügärsenkäyzär yügerä.

TAH 126 Mengän genä atım, ay, **kük** dünän,

Keygän genä keyemem **kük** yelän. **Kük** yelänkäyemdä helkep keyep Heżże hağınıp kildem küp yerzän.

TAH 174 Huja yurğahın aŋdıp bara, bınıŋ säbäben belmäk bula. Aŋdıp torha, **kük** yurğanı şüräle şulay yafalay ikan. **Kük** yurğanıŋ ḳoyroğona yäbeşep, höyrälep kilä lä, attı tirlätep, unıŋ tiren esep läzzätlänä ikan.

TAH 175 Şunan bıl keşe ber köndö **kük** yurğahın ıśmalağa buyap yebärä. Şürälä kük yurğağa menep atlanğan da ḳabattan töşä almağan, yäyläügä ḳaytḳan.

TAH 217 Kügärep yatḳan Uraltau.

TAH "**Küktä** torğan ay menän kön ülmäyżer"-tip yauaplağan.

TAH 232 **Kükkä** aşḳan taużarı bar, men başına, Bolottarżan öśkä sığıp baś taşına.

TAH 269 **Kük** kügärsen tigäneŋ-Ulıŋ bulır, Küsäy han.

KMTAS II Z-R 265 Jel boranlap, öşün urup **Kök** tengizge, Jağasından töge edi Suuun tüzge. Hubiylanı O., Murat, 13.

KMTAS II 265 Köp bolmay men Mingi taunu **kök** çıranlarına çıḳġanma. "Şuyohluḳ", N30, 111.

KMTAS II 265 **Kök** terezeden nir baş ḳaraydı. Ol süygenimi başıdı. Allay süygenden ḳalğandan ese, Tap ölüp ketgen ahşıdı. "Malḳar halḳ jırla", 115.

KMTAS II 265 Odoyevskiy mında Şımal **kögüne** uşaş Ol közlerin jumadı. Ḳuliylanı Ḳ., Saylama, I, 8.

KMTAS II 265 **Kök** kögürçün jılaydı, oḳ tiyip, ölgen tengine, Biz bilmegen tilinde murulday. Otarlanı K. Jolla, 110.

KMTAS II 265 Ḳaralıp **kök** bulutla, Jangur jauğandı ḳatı, Muthuzlanıp tau jurtla, Ketgendi künnü ḳuuatı. "Jiltinle", 406.

KMTAS II 265 Ḳart kişige sol janından bir **kök** börü kelgendi. "Ḳaraçay halḳ tauruhla", 21.

KMTAS II **Kök** it, aram-ḳaram da etmey, börü ḳoyğa mıllıgın athança, jetip, öşün uruş etedi. Semenlanı A. Jazıu ayla, 68.

KMTAS II 265 [Elmırza] Ertten bla ayaḳ yüsüne minngenley, Oğarı elge barır sıltau bla Osmannı üyüne allı bla ozar üçün, ol **kök** ajirni jerletgendi. Ḳobanlanı D., Taulada tauuş, 149.

KMTAS II 265 Ala bir zamanda şuuuldap turğan **kök** terekle edile, ḳuuandırğan Sabiyleni, jaş ḳızlanı, ḳartlanı, endi ua jandıradıla otlanı. Bayramuḳlanı N., Nazmu bla jazsala, 10.

KMTAS II 265 Jılnı ḳaysı çağına da boy bermey, naratla birça **kökley** turadıla. Hubiylanı O. Juḳusuz keçele, 152.

KMTAS II 265 Saḳlap türabız seni; Bizni süygen ayıbız, Sau kel, juuuḳ bol, **Kök** kiyimli Mayıbız. Ḳuliylanı H. M., Julduzçuḳla, 12.

KKalpD 284 Şabıtlanıp bärha **kökke** ḳarasa, Habarı bar Ḳalmaḳların atınan

KATS I 144 Sağınğan keŋ seruyen-**kök** aynasın, Bayğusın eŋ äuelï bïr aynalsın, Sodan soŋ şır aynalsın şırḳau jaḳtı, Aymalap aydarımen jel oynasın (Ġ. Ḳayırbekov, Könsadaḳ).

KATS I 128 Zavodtıŋ moyındarı **kökke** örlep, **Kök** maḳpal buyra tolḳın ḳulaş sermep, Gudoktar azınasıpl **kök** jaŋğırta, Mekenï asıl kennïŋ key jerde dep (Ġ. Maldıbayev, Jeldïrme).

KATS I 127 Azurit mıs kentası retïnde, sonday-aḳ **kök** boyau, **kök** därï (totiyayın) jasauga ḳoldanıladı (HUE).

KATS I 127 Jauınnıŋ jaua bergeninen ziyan joḳ. **Kök** şöp ḳaulap ösedï, malımızga azıḳ mol boladı (A. Baytanaeyv, Asan).

KATS I 101 Maldarı kün şuaḳta, **kök** şalğında, Ajarlanğan toyınğan Ḳıdır darıp, (S. Torayğırov, Alaş Uranı).

KATS I 101 Auruhananıŋ tört ḳabırğası, tabıt tösegïš, sasıḳ därïsï basırḳap tastağan yeken, künï jarḳırağan äuesï saŋğırağan, kögergen **kök** aspandı körgende, boyı da keŋïp jadırap, reŋï şıraylanıp, ajarlanıp, oyı da köterïlïp, şarıḳtap yelge ḳaray bet ḳoydı (J. Aymauıtov, Şığ.).

KATS I 92 **Kök** konverttïŋ sırtındağı adresï ïrï jazumen jazılğan bolatın (A. Baytanayev, Bolat).

KATSI 95 **Kök** tamırı adırayğan, sïŋïrlï kärï ḳol-ḳu arşanıŋ butağınday (H. Jumadïlov, Kökeykestï).

KATS I 72 Hakïm äkesïnïŋ sol jağınan ḳulpıtasḳa ḳarap **kök** şöptïŋ üstïne jügïnïp otıra ḳaldı da, ağuzını tarttı (H. Yesenjanov, Aḳ Jayıḳ).

KATS I 77 **Kök** at kömbeden ağındap ötïp barıp, toḳtadı (H. Haysenov, Sol bir.).

KATS I 85 Adam körmegen alıp baraban düŋkïldep, ondağan ottı ḳara dïŋgek **kökke** şanşıla atıldı (B. Momışulı, Moskva).

KırgTTS 343 At ayagan cer karayt, kuş ayagan **kök** karayt (makal). Uçkun aralaş tütün kökkö kötörülöt ("Ala-Too").

Kırg TTS 343 Birdiktin küçü faşisttin Külün **kökkö** sapırdı (Osmonkul). El cegiçti cogotup, Külün **kökkö** sapırdı (Toktogul). Töbösü **kökkö** cetüü.

KırgTTS 343 Too **kögü** caŋıdan tişke ilinip kele catkan ubak (Abdumomunov). **Kök**sök çıgıp, bazar körkünö kelip kalgan ubak ele ("Ala-Too").

KırgTTS 343 Er bolsoŋ **kök** bol, sözüŋe bek bol (makal). Bir ıylasa basılbagan, taarınsa cazılbagan **kök** bala turbaybı ("Caş leninçi").

KırgTTS 344 Cutsaŋ köŋül açılgan Cayloonun suusu **kök** kaşka (Osmonov).

KırgTTS 344 **Kök** başı Aktan ata köründü (Beyşenaliyev).

KırgTTS 344 **Kök** şilti bolup ölöyün dep cüröt.

KırgTTS 344 **Kök** muştum bolup koldoru kamtuuga kelbey kalıptır (Ubukeyev).

KırgTTS 344 Acardın bütkön boyu **kök** ala (Cantöşev).

NogE 31 **Köktegi** dunıyadı sama körermiz,-deydi.

Nog 31 **Kökke** deyim össin,-dep kamıstıŋ tuvrasınnan üydiŋ töbesin tesedi. Bir neşe künnen kart karasa, bu ne älemet! Nar kamış **kökke** de yetken!

NogE 36 **Kökti** ay yarık etedi.

NogE 46-**Kökte** neşe yuldız barın kim biler)-dep soragan.

NogE 78 Ol eŋkeyip, topıraktı kolına alıp, yüzin **kök** täŋirge karatıp iygi tilek tileydi.

NogE 80 Kırk kulaş kılışın yıyıp beline tagadı, **kök** kübesin kiyedi, nayzasın kolına aladı.

NogE 116 Tura turıp Yav Bermes **kökte** uşıp barayatkan kögerşindi atıp öltirip, üyge kirgistip oşak yanına saladı da, özi besikke kirip yatadı.

NogE 137 Ay mingen ala at, kün mingen **kök** at, paygambar mingen kızıl yiyren kaska at, biriniŋ tügin biri aşagan yılkı, Almas-hannıŋ bermes kızı hanga hatınlıkka yaraydı.

NogE 142 Soŋ ay mingen ala at, kün mingen **kök** at şıgadılar. Olar da munı üş kere kökke, üş kere yerge uradılar.

NogE 143 "Avıldan şıkkanlay bek suvık bolar, yolda **kök** teletin üy bolar, oga kirmeŋiz", deydi eŋ kişkey inileri.

NogE 145 Adanası man karındaşı biri-biri körip, süyinip-kamalıp, töbeleri kökke yetkendey zavk boladılar.

NogE 153 Tek közleriniŋ karaşıgı aldıŋgıday bolıp kara bolmay, **kök** boladılar.

NogE 153 Üsti-bası yırtık, közi **kök** bolganga atası onı tanımaydı.

NogRSl 176 Suvıktan kollar **kögergen.**

NogRSl 176 Yasıl **kögölenli** keŋ togay.

NogRSl 177 Töbesi **kökke** yetkendey boldı.

TTAS II 292 Kül çitläri **kük** urman. Kütärelä **kük** toman. Ş. Mannur.

TTAS II 292 [Şäkertneŋ] çäçe citü, yaŋak söyäkläre çıkkan, irennäre **kük**, küzläre açık köye häräkätsez yata, üze ciŋel genä haman sulıy ide. Ş. Kamal.

TTAS II 292 Ul arada Näfisäneŋ **kük** atın cikkän mıyek Şämsetdin kilep tuktadı. G. Bäşirov.

TTAS II 292 Katnaş urmannarda koriçagaç (yasen'), **kük** ağaç (grab) üsä. Dönya kis. Geogr.

TTAS II 292 Gayşäneŋ niçä yelgä ber kilgän änkäsen sıylarga katı arış ikmäge belan öste alıngan **kük** söttän başka äybere dä yuk ide. G. İbrahimov.

TTAS II 292 Kız utırdı beznen karşıbızga, Ballap, sötläp **kük** çäy eçerde. M. Cälil.

TTAS II 292 **Kük** yutäl-buılıp-buılıp yutälläüdän gıybarät yogışlı avıru (balalarda bula), buma yutäl.

TTAS II 292 Mük üskän cirlärdä **kük** ciläk, mük karlıganı küp bula. Fiz. Geogr.

TTAS II 292 Kük-ala: nindi dä bulsa tapları bulgan aksıl sorı töstäge (at töse turında). Minem atım **kük**-ala, Akrın basıp küp ala. Cır.

TTAS II 292 Canıŋ bulsa, uyan, sikerep **kükbüz** atka men! M. Gafuri.

TTAS II 292 Akbüzat yoldız. **Kükbüza**t yoldız, Timerkazık ber yalgız. Mäkal'

TTAS II 293 Häm ul ut çiksez matur: **kükle**, kızıllı, aklı, di. G. Tukay.

TTAS II 293 **Kükle** külmäk kigänseŋ lä, Täräzägä kilgänseŋ. F. Burnaş..

TTAS II 293 Samovar yanına yögerep kilgändä, ul inde utırgan cirennän ber yakka kıyşayep töşkän, sarı ciz nindider **kükle**-yaşelle töskä kergän ide. Ä. Fäyzi.

TTAS II 294 [Hälim] täräzäneŋ **kükle**-yaşelle pıyalası aşa işek aldına karap utırdı. G. Gobäy.

TTAS II 294 Şärifcan, yodrıkların kinät baş östenä kütärep, **kükle**-yaşelle tavış belan lıçkırıp cibärde. İ. Gazi.

TTAS II 294 Hätfä ucumnar östennän bezdägeçä **küksel** yaşel dulkınnar yögereşä. R. Töhfätullin.

OTİL I 412 Ķolimizda tåvlanar cacci-cacci bayråķlar, Åsmånda **kök,** ķizil şar yengil uçib oynåķlar. İ. Muslim.

ÖTİL I 412 Ķamçi **kök** åt bilan saman tåyni yetaklab daryo tåmånga ketdi. H. Ğulåm, Maş'al.

ÖTİL I 412 Enkayganga enkaygin, båşing yerga tekkünça, kekkayganga kekkaygin båşing **kökka** yetgünça. Maķål.

ÖTİL I 412 **Kök** üzida süzib yürgan bulut parçalari åftåbni bir zumda yüz küyga sålayapti. A. Ķahhår, Ming bir cån.

ÖTİL I 412 Yåmğirlar yåğib, yerda ot-olanlar körina båşladi, hayvånlarning åğzi **kökka** tegdi. M. Muhammadcånov, Turmuş urinişlari.

ÖTİL I 412 Mening brigadamga ķaraşli yerdän üç gektariga misr pahta ekdim. **Köki** cüda yahşi. Ğ. Ğulåm, Tirilgan murda.

ÖTİL I 412 **Kök** samsa: içiga yangi ösib çikķan cağ-cağ, yonğiçka, yalpiz kabi ot-olanlar bargi sålingan samsa.

ÖTİL I 412 **Kök** sålib ķatiķlangan mastavaning lazzatli hidi keldi. A. Muhtår, Åpa-singillar.

STÇM 264 Seï ihilonige uruğu **k'o'h** vumusinige muñazı kemagı tuïlaga'

UTİL V 659 **Kökte** çolpandek yorüp, cevlan ķilip kel merhaba. Hemminişad äyliban seylan ķilip kel merhaba.

UTİL V 659 Mallar **kökke** toydı.

UTİL V 659 Dala intayin yahşi yidi. Deryaniŋ süyi tişip, yerler yumşap, **kök** çıķķan çağ, kakkuk güli hemme yerde içilip ketken.

UTİL V 659 **Kök** ğorini tola yep çişim ķamap ketkendi.

UTİL V 659 Tayaķ zerbisi yaki başķa birer nersiniŋ ķattiķ tegişidin bedende ķalğan **kök** reŋlik iz: bedenge **kök** çoşmak.

ADİL 190 **Köydä** buludlar üzür. Köyä bahmag. **Köydä** ulduzlar sayrışır.

ADİL 190-Bu vahtlar **köydä** bulud körünändä elä bil kolhozçuların gälbindä gış olurdu. B. Bayramov.

ADİL 190 Bu halda särayi-şahidän **köyä** bir fişänk burahdılar. M.F. Ahundov.

ADİL 190 Künäş batdı, **köylär** garaldı. M. İbrahimov.

ADİL 190 Süzülän nurunu toplayıb gämär; Kirdi buludlara, garaldı **köylär**. M. Rahim.

ADİL 190 Bir saat çäkmädi ki, çovğun şiddätländi, üfüg tutuldu, **köy** garaldı. Mir Cälal.

ADİL 190 **Köy** vä sarı kiläbı ilä baş yuyardılar. H. Sarabski.

ADİL 190 Mähärrämliyin dördünçü künü **köy** çarıglı, nabäläd bir ahund Nahcıvan şähärinin Bazar küçäsindä käzirdi. G. Gantämir.

ADİL 191 Golunda **köy** var.

ADİL 191 **Köy**-dämir madyan.

ADİL 191-Güz il älindä çırag ahtarca, Polad kimi **köyü** tapılmaz. A. Şant.

ADİL 191 Elin kişisi nä gädär rähimdil idisä, arasdı bir o gädär gılıgsız vä **köy** idi. Ä. Väliyev.

GTHEÖ 191 Bên emişi **gökê** verdim, Gök da bana yaamur verdi.

GTHEÖ 185 **Gök** üzünêdên uçmaa!

TüS 772 Süngülerini çelikten birer parmak gibi, **göğe** kaldırmışlar." R. E. Ünaydın.

TüS 772 Uzun süren bir kışın karlarıı soğukları altından fışkıran **gök** ekinler... A. Kabaklı.

TüS 772 Kutlu Melek, yüzü güneş ersmeri, gözü menekşe moru, kumral saçı belikli **gökçe** gonca artık yoktur. T. Buğra.

TüS 772 Gökçektin kız, gaha bir **gökçek** oldun. T. Buğra.

TüS 772 İçeriye gamselelerini giymiş, **gök** gözlü bir adam giriyor. Sarı saçlı, gök gözlü bir civanmış. K. Bilbaşar.

TüS 773 Kendi **gök** kubbemiz altında bu bayram saati. Y. K. Beyatlı.

TüS 773 **Gökyüzünün** başka rengi de varmış, Geç fark ettim taşın sert olduğunu. C. S Tarancı.

TDS 194 **Gök** govaça parahat deŋiz övüşgin beryär ("Sovet edebiyatı" jurnalı).

TDS 194 İndi garıp-dayhan **gök** ekmek gerek (Mollamurt, Saylanan eserler).

TDS 194 Emma dodagını dişläp, **gök** dalak etmek bilen ol çıdadı (B. Seytäkov, Gız salgıdı).

TDS 194 **Gök** daş bolan Mırat bir yan yıkıldı, Çala eşidildi ondan hırkıldı (M. Seyidov, Giceki mıhman).

TDS 194 **Gökde** kir-kimir yok. **Gök** aşagımıza övrüläydirnikä? (B. Kerbabayev, Aysoltan).

TDS 194 **Göge** tüykürseŋ, yüzüŋe düşer (nakıl).

TDS 194 Mama onuŋ endamını **gök**-ala edipdir, teninden temen çümdüripdir (B. Kerbabayev, Aygıtlı ädim).

TDS 194 Alkımı **gök** haccık, ıssı vagtlarda çöplere çıkyan haccık. Gökdamak I. Zool.

TDS 194 **Gök** biyaranıŋ içinde gökmürrüler düŋderilişip yatırlar (B. Kerbabayev, Aysoltan).

2.3.1.1.2. Anlam Açısından *kök*

Temel Anlam

***Kök* 'Mavi'**

Türkçede temel anlamda 'mavi' kavramı için *kök* kelimesinin kullanıldığı tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin yazılı eserlerinden anlaşılmaktadır. Örneğin:

VII.-VIII. yy.'da Kül Tigin Abidesinde *üze kök: t (e)ñri:* 'üstte mavi gök (yüzü)' (KT D1-Tekin, 2010: 24), *kök t (e)ñri:* 'mavi gök (yüzü)' (BK D2-Tekin, 2010:50) cümlelerinde *kök* 'mavi' anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bilge Kağan Abidesinin güney-doğu yüzünde yer alan *[.... kök]: öñ (ü)g:* "(Gök) Öng" ((BK GD-Tekin, 2010:66) *Kök Öñ* "Mavi Öñ" ibaresinin nehir adı olduğu anlaşılmaktadır. Bu ibareyi Clauson "up the Kök Öñ River" yani "Kök Öñ nehrinden yukarı" diye çevirmiştir (Tekin, 2010:114).

IX. yy'a ait Turfan metinlerinde ve "Altun Yaruk"ta *kök* kelimesinin 'mavi' temel anlamda kullanıldığı tanıklanmıştır:

15. ***kök*** *ordu[luγ. bu ädgü ol]* (TT VII 22).

:: *kim ol bo orunta (19) bodıs (a)t (a)vlar nomlug et'özlüg* ***kök*** *(20) kalıkıg bilge biliglig yürüng bulıt (21) üze yapa örterler*:: 318[1] (AY 196, IV. 61b).

(5)..ötrü ol ***kök*** *tonlug (6) beg atdın kodı tüşüp mini okıdı..* (AY) 6 (S.3b.) (7) (s. 62).

(15) ***kö[k]*** *(16) önglüg bir [başlıg] iki koollug (17) ong iliginte (18) ang tutar sakınıp yür[ek] (19) içinte lınhua kün tilgeni[ning] (20) otırasınta* ***kök*** önglüg *[hung]*

(21) üjik sakınıp ol hung üjik tegzinü (22) d (a)r (a)nılıg monçuk tegzinü turur sakınıp

(23) d (a)r (a)nısın tegınçe yaragınça birger (AY) 27 (S. 15a.) (s. 71).

Maitrisimit'te:

15. ***kwyk*** *s'ryq qyzyl ywrwnk ywpwn* (Maitri 55. XVIII. Ende und XIX, 1=18, 32, 510 (Rückseite)) cümlesinde kwyk 'mavi' temel anlamıyla kullanılmaktadır.

"Prens Kalyanamkara ve Paparkara Hikâyesinin Uygurcası" metninde *kök* kelimesinin 'mavi' anlamında kullanıldığı görülmektedir:

kök *linxua körgäy-siz* "mavi lotus göreceksiniz" (KPH-Orkun, 1940:42).

içim ***kök*** *t (ä)ngri-kä yoqlayay* "ağabeyim mavi göklere yükselecek" (KPH-Orkun, 1940:54).

*bu sav işidip **kök** t (ä)ngri tapa ulïdï.* "bu sözü işidip gök tanrıya karşı sızladı" (KPH-Orkun, 1940:57).

XI. yy.'da Karahanlı Türkçesinde "Divanü Lûgat-it-Türk"te *kök* 'gök rengi' *kök ton* 'gök renkli elbise' örneği verilerek göğün renginde olan her şeye de böyle dendiği belirtilmiştir (DLT III 132). Divan'da geçen bu anlamda ***kökşin*** *bulıt örüşdi* 'göğümsü bulut belirdi' (DLT I 186) örneği de verilebilir. Koyu *gök* renginde olan nesneye Türkler "**köp kök**", Oğuzlar "**köm kök**" dedikleri ve bunun 'gömgök' anlamına geldiği ifade edilmiştir (DLT I 328).

Kutadgu Bilig'de ise *kök* kelimesinin 'mavi' anlamında kullanıldığı görülmektedir:

kökiş *turna kökte ünün yangḳular*

tizilmiş titir teg uçar yilkürer (KB I 74) (s. 24).

ḳurımış yıġaçlar tonandı yaşıl

*bezendi yipün al sarıġ **kök** ḳızıl* A14 B18 (KB I 67) (s. 24).

KB I 2916) *yaşıl **kök** sarıġ al aġı ton keḍip Aşaġu kötürse yaraşur yorıp* (s. 302).

XII. yy'da Harezm Türk çevresinde *kök boldı, kögerdi, köklük* 'mavi oldu, mavileşti, mavilik' (ME 162/5, 164/1), *kökiş boldı* (ME 164/ 3) şeklindeki kullanımlar bulunmaktadır.

XII.-XIII. yy.'a ait tarihi eserlerden *kök* kelimesinin 'mavi' anlamında kullanıldığını görmekteyiz:

*tırnaqları (9) yinçüdin taqı **köksi** yaşıl zeberceddin* (NF) [322] (s. 223).

XIII.-XIV. yy.'a ait Eski Kıpçak Türkçesi eserlerde aşağıdaki gibi kullanımlara rastlamaktayız:

*ḳonup **kök** çimgen özre güller ara* (HŞ 1036).

*felekke servi bu **kök** ton kiḍürmiş* (HŞ 134).

*tamam kim **kök** benefşe yirde açlur* (HŞ 1418).

Doğu Türkçesinde:

*Avval bu kim mazkūr bolġan Malik-Muhammad Mīrzānı kim [23b] abağasının oğlı va özining küyäwi edi, yana tört mirzamı **Kök** Sarayġa čıqarıp edi.* (BN I [23b] 4) (s. 47).

Örnekte görüldüğü gibi *Kök Saray* 'Mavi saray' hakkında Radloff kendisinin çok ciltli "Türk Şivelerinin Sözlük Denemesi"nde *kök saray* 'mavi saray' ibaresini "Timur'un evinden mirzaların tutsak tutulduğu hapishanesi olan saray"ın adı şeklinde açıklamıştır (OSTN II 1218).

XX-XXI. yy. Çağdaş Türk lehçelerinin hemen hepsinde *kök* kelimesinin "mavi" renk anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Çuvaş Türkçesinde *kĭvaḳ* 'mavi, açık mavi' *çakĭr kĭvak* 'peygamber çiçeği', *kĭvak kata* 'mavi mesafe', *kĭvak kĭpe* 'mavi gömlek', *kĭvak kuć* 'mavi göz' (ÇRS 156, RÇÇRS 368). Örneğin:

Kĭvak *kuś-yasar kuś* (ÇA).

Kïvak çappanpa *kï̄ rï̄ k pïhmast', ıra arśınpa arïm vatïlmast'* (ÇA).

Halaç Türkçesinde *kök (kȯk)* 'mavi', *kȳök* 'mavi' (KM 50-51) biçimleri bulunmaktadır.

Kuzey-Doğu (Sibirya) Türk lehçelerinde:

Altay Türkçesinde *kök* 'mavi' *kök teŋeri* 'mavi gök', *kökpögöş* (AltTS 121, RAltS 110) şeklinde belirtilmektedir.

Hakas Türkçesinde *kök* 'mavi' *kök tigḯr* 'mavi gök', *ah kök* 'mavi', *kök arah* 'mavimsi', *kök noğan* 'mavimsi yeşil', *köktḯg* 'mavimsi, maviye çalan' (HakTS 267, RHakS 161, 273), *kök ala* 'ala gök' (HakTS 267, RHakS 161, 273), *kök* I. 1. 'mavi' kök çalama 'mavi bayrak' (HOTES 49). Örneğin:

Kögin *örtek, huu, hastar çüzerler.*

...Mında ***kök*** *talay hıri-çarı çoh.* (Se Man İr.) (HakTS 51).

Saha Türkçesinde *küöx* 'mavi', 'açık mavi', 'mavilik', 'açık mavilik' *küöx xallaan* 'açık mavi gökyüzü', *xallaan küöğe* a) 'gökyüzü mavisi', b) 'açık mavi renk' (YakRS 200), *küöx* 'mavilik', *xallaan küöx* 'mavi' (TSahS 184), *küöxtüŋü* 'açık mavimsi', 'mavimsi' (YakRS 200) şeklinde kullanımları mevcuttur. Örneğin:

...küöx *kir sıstıbıta buoluğa dien,* ***küöx*** *dalayın uutunan köñüü oxsunan baran kere tañahın keten üste üölen kün diekki üñen baran xonuutun ortotugar üünen turar aar mahıgar toyon kihili tuttan berd kihili maygılanan bardağa* (SHEÖ, 1996:7).

Şor Türkçesinde *kök* 'mavi', 'gök rengi', *köger-*'gövermek', *kögüldürüm* 'açık mavi, yeşile çalan mavi' (ŞS 55) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Teleüt Türkçesnde *kök* 'mavi' (TAS 63) şeklinde belirtilmiştir.

Tuva Türkçesinde *kök* 'mavi', 'mavilik', *kök dalay* 'mavi deniz', *deerniŋ kögü* 'gökyüzü mavisi' (TuvRS 257); *Kök: Ayas deer öŋü ışkaş öŋnüg* 'Kök: Havanın rengi gibi renk' (TDTS II 196) şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

Köörümge, çeçekterniŋ kanduzı çok deer: kızıl, sarıg, ***kök****...* (S. Toka) (TDTS II 196).

Ayırnıŋ ***kök*** *haladı hanada astına bergen turgan* (A. Temir) (TDTS II 196).

Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk Lehçelerinde:

Başkurt Türkçesinde *kük* 'mavi', 'açık mavi' (RBaşkS 146, 777), *kük kömbäz̧e* 'gökyüzü', 'gök kubbesi' (BaşkDS 161) şeklinde verilmiştir.

Karaçay-Malkar Türkçesinde *kök* II. 1. 'mavi' *Spektrnı baş türsünlerinden biriniça türsünü bolğan-buz, miyala, tengiz suu betli* 'Renk tayfının başlıca renklerinden birkaç tonu olan-buz, deniz suyunun rengi', 2. 'açık mavi' *Spektrni baş türsünlerinden biriniça türsünü bolğan-açık kök betli: kök ḳatapa, kök ısharla* 'Renk tayfının başlıca renklerinden birkaç tonu olan açık mavi renk" (KMTAS II 265-266) şeklinde açıklanmıştır. Örneğin:

Jel boranlap, öşün urup ***Kök*** *tengizge, Jağasından töge edi Suuun tüzge.* Hubiylanı O., Murat, 13. (KMTAS II 265).

*Köp bolmay men Mingi taunu **kök** çıranlarına çıḳġanına.* "Şuyohluḳ", N30, 111. (KM-TAS II 265).

Karakalpak Türkçesinde *kök* 'mavi', *aḳşıl kök* 'açık mavi' (KKalpRS 332) şeklinde kullanılmaktadır.

Kazak Türkçesinde *kök* 'mavi' (KATS I 30) şeklinde temel anlamı verilmiştir. Örneğin:

*Ortada üstï aḳ kenep matamen jabılġan aġaş stol, munıŋ üstinde **kök** abajurlı may şam ḳoyılġan* ("Sots. Ḳaz.") (KATS I 92).

***Kök** konverttïŋ sırtındağı adresï ïrï jazumen jazılġan bolatın* (A. Baytanayev, Bolat) (KATS I 92).

*Auruhananıŋ tört ḳabırġası, tabıt tösegïš, sasıḳ därïsï basırḳap tastaġan yeken, künï jarḳıraġan äuesï saŋġıraġan, kögergen **kök** aspandı körgende, boyı da keŋïp jadırap, reŋï şıraylanıp, ajarlanıp, oyı da köterïlïp, şarıḳtap yelge ḳaray bet ḳoydı* (J. Aymauıtov, Şığ.) (KATS I 101).

Kırgız Türkçesinde *kök* IV. *Zattın bulutsuz açık asman sıyaktuu tüsü* 'Nesnenin bulutsuz açık gökyüzü gibi rengi': *kök cooluk, kök boyok* (KırgTTS 343) şeklinde temel anlamı belirtilmektedir.

Kumuk Türkçesinde *gök* 'mavi' (RKumS 102).

Nogay Türkçesinde *kök* 2. 'mavi, açık mavi', *kök boyak* 'mavi boya' (NogRS 177). Örneğin:

*Tek közlerinïŋ karaşığı aldıŋgıday bolıp kara bolmay, **kök** boladılar* (NogE 153).

*Üsti-bası yırtık, közi **kök** bolganga atası onı tanımaydı* (NogE 153).

Tatar Türkçesinde *kük II. 1. Spektrnıŋ iŋ töp töslärenеŋ berse: zäŋgär belän şämähä arasındagı tös; şul töstä bulgan. Kük kügärçen.* 'Renk tayfının ana renklerinden biri: açık mavi ile mor arasındaki renk: bu renkte olan. Mavi güvercin. (TTAS II 291-293) şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

Häm ul ut çiksez matur: kükle, kızıllı, aklı, di. G. Tukay (TTAS II 293).

Kükle külmäk kigänseŋ lä, Täräzägä kilgänseŋ. F. Burnaş (TTAS II 293).

Güney-Doğu (Karluk) Türk lehçelerinde:

Özbek Türkçesinde *kök* 1. *Tiniḳ åsmån räŋgidägi; måvi, zäŋgåri: kök köz, kök boyåḳ* (ÖTİL I 412) 'Açık gökyüzü rengindeki mavi, açık mavi: mavi göz, mavi boya' şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

*Ḳolimizda tåvlanar cacci-cacci bayråḳlar, Åsmånda **kök**, ḳizil şar yengil uçib oynåḳlar.* İ. Muslim (OTİL I 412).

Yeni Uygur Türkçesinde *kök* I. 1. 'mavi, açık mavi', *köki asmanğa uçti* 'mavi gökyüzüne uçtu' (UygRS 652); *kök:* 1. *söp, tiniḳ asman, reŋgidiki, tiniḳ hava reŋ, mavi: kök amfibol. Kök ḳaştişi. Kök köz. Kökyaḳut* (UTİL V 659).

Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinde:

Azerbaycan Türkçesinde *köy* II. 1. *Säma ränki, mavi. Köy ränk. // Bu ränkdä olan* (ADİL 191) şeklinde açıklanmıştır:

***Köy** vä sarı kiläbı ilä baş yuyardılar.* H. Sarabski (ADİL 191).

*Mähärrämliyin dördüncü künü **köy** çarıglı.. nabäläd bir ahund Nahcıvan şähärinin Bazar küçäsindä käzirdi.* G. Gantämir. (ADİL 191).

Türkiye Türkçesinde *gök* 3. 'Gökyüzünün, denizin rengi, mavi veya yeşile çalan mavi', 4. 'Bu renkte olan', *gökçe:* 1. 'Gök rengi, mavi', 2. 'Bu renkte olan', *gökçül* '1. 'Bir maviye çalan renk', 2. 'Bu renkte olan', *Gökşin* 1. 'maviye yakın renk', 2. 'Bu renkte olan', *gökyüzü mavisi* 'Açık mavi'. 2. 'Bu renkte olan' (TüS 772-773) şeklinde açıklanmaktadır.

Türkmen Türkçesinde *gö:k* I. 1. *Asmanıŋ goyı reŋkine, deŋiz reŋkine meŋzeş reŋk: gök mavut, gök mata, gök deŋiz, gök asman (*TDS 194), I. 1. 'mavi', 'açık mavi': *gök deŋiz* 'mavi deniz', *gök mata* 'mavi kumaş' (TrkmRS 199) şeklinde belirtilmektedir.

Yan Anlamlar

'Gökyüzü'

Türkçede *kök* 'mavi' renk adı 'gökyüzü' gönderiminden ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bir bütünü temsil eden 'gökyüzü' kavramının mavilik özelliğinden dolayı 'mavi' gökyüzünün parçası olarak renk adı niteliğinde kullanılmaktadır. Bütün yerine parçanın kullanılmasıyla burada *kök* 'mavi' metonimi olmaktadır. *Kök* 'mavi' renk kavramının gönderimini oluşturan *kök* 'gökyüzü' kavramı Türkçenin en eski yazılı kaynaklarında geçmektedir. Örneğin:

VII.-VIII. yy. Köktürkçede *kök:*

üze kök: t (e)ñri: 'üstte mavi gök (yüzü)' (KT D1-Tekin, 2010: 24).

kök t (e)ñri: "mavi gök (yüzü)" (BK D2-Tekin, 2010: 50).

IX.-X. yy. Budist Türk çevresinde *kök, kög* 'mavi' ve 'gökyüzü' anlamında sık kullanılmaktadır.

*23..**kök** qalïγ-ta učar quš uču umaδïn turδï.* (T I 7).

*129..bar ililig **kög** qalïγ yüzintä baxšïlïγ burxan tngrii toγtunguz.* (TT III 16-17).

*bar ililig **kök** qalïγ yüzintä./Baxšïlïγ burxan täñri toγtuñuz.* (TT III 24).

*14..sač qïδïγ töpingätägi **kök** qalïq uluγ titir [.] xa už-ak urmïš krgäk. **Kök** qalïq osuγluγ bolmïšïn saqïnmïš krgäk.* (TT V 5-6).

*11. bu buyan küčintä üztün **kökδäki** ülgüsüz öküš.* altïn ***yayız**-daqï alqïnčsïz tälim qut vxšik tirti-lär-ning tngrim-lär-ning küč-l (ä)ri küsün-läri ašïlz-un üşülz-ün.* (TT VII 48).

*2. **kök** luu* (z. 9) (TT VII 74).

Maitrismit'te:

*9. **kwyk** q' 'lyq d'q'y ywlc' 'wc'* (Maitri s. 40).

*18. lwk tnkryl'r **kwyk** q' 'lyq'q ywzyn* (Maitri s. 58).

*2. yynk'q y'rwdy y'šwdy **kwyk** q' 'lyqd'* (Maitri s. 58).

13. ***kwyk*** *q̈ 'lyqd'q̈ y tnkryl'r 'wlwq 'wynyn* (Maitri s. 59).

2. ***kwyk*** *"ltyn y'qzd'q̈ y tynlq l'r* (Maitri s. 84).

5. pwdysßt 'wystwn ***kwyk*** *q̈ 'lyqd'* (Maitri s. 84).

11. t'krykl'p twrq̈ 'rw y'rtl'ywr ***kwyk*** (Maitri s. 91).

16. t[']pr'ywr q̈ 'mš'ywr l'r ***kwyk*** *tnkryd'* (Maitri s. 117).

Altun Yaruk'ta:

(8) *...ötrü öngdin* ***kök kalıkda*** *(9)[tört] m (a)haranç t (e)ngri lerig...* (AY) 28 (s. 15b.) (s. 71).

burkannıng nomlug et'özi (5) ***kök kalıkka*** *ogşatı.. tınl (ı)glarta (6) köni kirtü yapdaçı yadıltaçı- (7)-ka yükünmekim üze* (AY) 33 (S. 18a.) (s. 73).

(19):: *ince k (a)ltı* ***kök*** *kalık (20) kovukınta bediz bedizep bodug tür- (21)-tüp adruk adruk körk mengizler (22) üntürgeli usar::* (AY) 50 (II. 8b) (s. 88).

Eski Uygurca "Prens Kalyanamkara ve Paparkara Hikayesi"nde:

Kök *tängri* mavi sema, gök tanrı (s.61-4), *kök täng rikä* (KPH, 57-2).

Maniheist Türk Çevresinde:

Üt-ki-e-te ***kök*** *ḳalık-ıġ king booş sıġurur.* (ETŞ s.122). Küçücük deliğe gökyüzünü kolay ve rahatça sığdırır. (ETŞ s. 123).

E[rtm]etin bu ***kök*** *ḳalık tınlıġ oğuş-ı* (ETŞ s. 168). Bu gök yüzü ve bu canlılar âilesi ortadan kalkmadan. (ETŞ s. 169).

XI. yy. Karahanlı Türkçesinde: Divanü Lûgat-it-Türk'te:

Ikılaçım erik boldı Erik bolgu yeri kördi Bulıt örüp ***kök*** *örtüldi Tuman türüp tolı yagdı* "Küheylanım yüğrük oldu, yüğrük olmayı yerinde gördü; bulıt çıkıp göğü örttü, duman türedi, dolu yağdı" (DLT I 139).

Kökge *sagursa yüzge tüşür* 'Bir adam göğe tükürse, yüzüne düşer' şeklinde belirtilmektedir (DLT II 81). Aynı atasözü ***Kökge*** *sudhsa yüzge tüşür* 'Göğe tükürse yüze düşer' (DLT III 132) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Tegirmende togmış sıçgan ***kök*** *kökreginge korkmas* 'Değirmende doğan sıçan gök gürlediğinde korkmaz' (DLT III 282).

Kutadgu Bilig'de:

kökiş turna ***kökte*** ün ün *yangḳular*

tizilmiş titir teg uçar yilkürer (C-(KB I 74 s. 24).

Ol Tangrı indürdi kökdin suwnı. ((RKT 34/91a3=39:21-Türkçe Dizin 481).

Ağsunlar ***kök*** *ḳapuġlarınga.* (RKT 34/50a2=38:10-Türkçe Dizin 481).

Bütünlükin törüttümiz kişini ḳuruġ *balçıḳdın,* ***kök*** *tınçımış livadın.* (RKT 30/21a1= 15:26-Türkçe Dizin 481).

Bizᶜarża ḳaldımız emānetni ***kökler*** *üze hem yerler üze.* (RKT 33/26b1=33:72-Dizin 480).

Harezm Türkçesinde:

XI. yy. yazılı eserlerde:

'Gökyüzü": *kükredi ḳalıḳ, küldüredi* ***kök*** (ME 9/5, 19/7, 25/4, 39/3, 54/3, 55/5, 190/2).

XII.-XIII. yy. yazılı eserlerde:

kök *taḳı yer kün taḳı tün* (56b,6) 'gökyüzü ve yeryüzü gece ve gündüz' (AKT 174).

3. *sen-ök-sén yaratġan bu yér* ***kök*** *kün ay bu küz ḳış kerek yaz kerek bolsu yay bu yoḳnı ḳalıp bar ḳamuġ barnı yoḳ ḳalıġlı ġanī sén ḳamuġ ḫalḳ çıġay* (MM s. 91). "Bu yeri, **göğü,** güneşi, ayı; güzü, kışı, baharı ve yazı yaratan sensin. Sen, yoktan var eden, yine bütün varlıkları yok edensin. Bütün halk fakirdir, onları zengin eden sensin. (MM s. 155).

52. *bilin* ***kökdin*** *ilk kāfir iblīs taḳı ḳabīl yér yüzinde me boldı şaḳī bu ékkisini ḳıldı bed-baḫt ḥased 'aḳiller ḥaseddin kerek muttaḳī* (MM s. 99). "Bilin ki, ilk kâfir İblis, yeryüzündeki ilk eşkıya ise Kabil'dir. Bu ikisini kıskançlık bahtsız kıldı. Akıllı kişilerin kıskançlıktan sakınmaları gerekir. (MM s. 160).

XIV. yy. yazılı eserlerde:

(11) *bıñarlaruñ bir nicesine* ***gök*** *arkasından inse ṣubḥ aġarduġı ol-durur ḳaçan ol bıñardan doġup* ***gögüñ*** *(12) bu yüzine çıksa gündüz aydınlığı olur* (KE 36 s. 80).

(1) *eşeğine baḳdı gördi kim süñükleri dağılmış* şöyle *ağarmış kim yıldurar pes*

gökde*n bir ün (2) işitdi* (KE 723 s. 421).

(4)..***gökden*** *bir ḳara ḳorḳulu ḳatı dütünlü bulut indi ḫattā kim bularuñ şehrin (5) ḳapladı şöyle kim ṭamları içi ḳarardı* (KE 868 (863) s. 490).

(4) *taqı yetinç* ***köknüng͡*** *qapuġını açtılar taqı cümle ferişteler man͡ga berekāt birle du'a qıldılar.* (NF) [56].

(4) *cümle* ***kök*** *(6) üzesi ferişte birle toluġ turur* (NF) [56].

körüngen ***kökde*** *yirde barça cism ol* (HŞ 55 s. 184).

bu ***kökler*** *naḳşın͡ga baḳma ḫayal ol* (HŞ 64 s. 185) *yiteyin* ***kökke*** öv *kede yayılmış* (HŞ 470 s. 208).

niçe kim kün birle ay ***kökde*** *bolsa* (HŞ 200 s. 193).

Eski Kıpçak Türkçesinde: XIII.-XIV. yy. yazılı eserlerde:

Neme jox jerde nečik teñeri söver ***kökte*** *dayy barča arylar nečik sabyrluq* (CC-Gronbech s. 126).

Teñirniñ sövmekinden bašqa ne kim jol bar ***köktegi*** *xanlyqta baralmaz-biz teñeri qattynda* (CC-Gronbech s. 145).

Bolsun Seniñ tilemegiñ nečik kim ***kökte*** *aláj jerde* (CC-Gronbech s. 147).

Tuvurlačy qyz köksüne ***kökniñ*** čyyy tüšüp kire tuvurmayanny tuvurdy. (CC-Gronbech s. 148).

Ol ajtyr-idi joxary baxyp: körüñiz, men körer-men kim ***kök*** *barča ačylup-tur* (CC-Gronbech s. 154).

*ekine çün-ki biçin vaḳti gele **gök** ve yeŋi taḫıl gibi şalınmaz* (GT 60a-10).

*...meğer ki **gökde** melâyike ola, vegerni bu ḥüsn-ile yir yüzinde âdem olmaz.* (GT 55b-14).

XIV. yüzyıla ait yazılı eserlerde:

Kök 'gökyüzü' (KKZLT 72).

Memluk Kıpçak Türkçesi XIII.-XV. yy. yazılı eserlerinde:

***Kök** arı baḳ*-"göğe doğru bakmak" (TZ-KTS 11).

Kök V. "gökyüzü, sema" (BM, BV, CC, DM, Gİ, GT, İM, İN, KF, Ki, KK, MG, MS, TA, TZ-KTS 156), ***kök** yolu* "Samanyolu" (Kİ-KTS 156) şeklinde anlamı verilmektedir.

14b. 6) *ol aḳlıḳ dur kim **köküñ** ḳıraġında ḳızıllıḳdan ṣoñra* (KMS s. 9).

33a. 3) *bir rivāyetde şükr Allah'a düşürdi **kökden** 4) arı şu daḫı İslām nūr ḳıldı daḫı delīl ḳıldı* (KMS s. 21).

35b 2) *sevüglidür ol kişiye bakġay **köke** aydaġay arılar men seni...* (KMS s. 23).

37b. *köñlini Tañrı'dan özgeden yirden **kökden** ikinci 2) arıtġay yüregini kirden ḥasedden* (KMS s. 24).

40a. 5) *yaşıl **kök** altından daḫı döşenmiş yir üstine 6) şerīf daḫı ulu bu kitābdan Tañrı kitābından özge* (KMS s. 25).

XIV. yüzyıl Batı Türkçesinde:

*Yazılup düzilüp **gökden** indi Tañrı 'ilmi Ḳur'an görklü* (DK D6).

*Ala ṣayvanı **gök** yüzine aşanmış-idi* (DK V6).

*Görklü Tañrı, Niçe cahiller seni **gökde** arar yirde ister* (DK D161).

XIX. yüzyılda Radloff, birçok doğu şivelerinde 'gökyüzü' anlamında sadece *täŋri* kelimesi kullanılmakta olduğunu, 'kök'ün 'gökyüzü' anlamında kullanıldığı şivelerde *täŋri* (taŋrı) kelimesi sadece 'Tanrı' anlamında kullanıldığını belirtmiştir (OSTN II 1218-1222).

XX.-XXI. yüzyılda Çağdaş Türk lehçelerinde:

Çuvaş Türkçesinde *kĭvak* 1) 'açık mavi gökyüzü' (ÇRS 156, RÇÇRS 368) şeklinde geçmektedir.

Kuzey-Doğu Türk lehçelerinde:

Altay Türkçesinde: ***Köktö** turgan kök çolmon-Kök buluttıŋ çolozı* (AA 30).

***Kök**-Burkan alkış bergejin Kök çeçekle oynoboy* (AA 31).

Hakas Türkçesinde *kök* 'gök' (HakTS 267, RHakS 161, 273), *kök:* I. 4. (mec.) 'gökyüzü' (HakEtno 50) şeklinde belirtilmektedir.

Tuva Türkçesinde: *Kök oktargayda artkan kıs Haan-Hereti...* (Tooldan) (TDTS II 197).

Başkurt Türkçesinde: *Deyeu batırżar menän alışırğa kilgändä, dauıl ḳuba, yäşen yäşnäp, **kük** kükräy, yer helkenep tora, köslö yeldän ağastar tamırżarı menän yergä aua, meŋ yäşär ḳayalar yemerelä.* (TAH 1999:49).

Kükkä aşkan taužarı bar, men başına,

Bolottarżan öśkä sığıp baś taşına. (TAH 1999:232).

Karaçay-Malkar Türkçesinde *kök* I. 1. 'gökyüzü'. Örneğin: *Cerden yörgede körünüp turğan tögerek formalı haua kenglik: bulutsuz kök, çuaķ kök* (KMTAS II 265-266).

Karakalpak Türkçesinde *kök* I. 1. 'gökyüzü' (KKalpRS 332). Örneğin: *Şabıtlanıp bärha kökke ķarasa, Habarı bar Ķalmaķların atınan* (KKalpD 284).

Kazak Türkçesinde *kök* II. 1. *Äue, aspan* 'gökyüzü' (KATS VIII 221). Örneğin: *Jerde ķızıl-jasıldı oķtar aķtı* ***kökten*** *juldız ķuladı ot ķanattı. Ölgenderen ķoştasıp jüre berdïk, Küzetïne ķoydıķ ta avtomattı* (S. Mäulenov, Alıs ketip.) (KATS I 49). *"Jerdegï torġay artıķ äuedegï tırnadan" degen sözï ras karttıŋ. Az ömïrden älïŋše paydalanbay,* ***kökke*** *ķarau ïsi eken aķımaķtıŋ* (S. Toraygırov, Alaş Uranı) (KATS I 107).

Kırgız Türkçesinde *kök* I. *Asman* 'gökyüzü' (KırgTTS 343). Örneğin: *At ayagan cer karayt, kuş ayagan* ***kök*** *karayt (makal). Uçkun aralaş tütün kökkö kötörülöt* ("Ala-Too"). *El cegiçti cogotup, Külün* ***kökkö*** *sapırdı* (Toktogul) (Kırg TTS 343).

Nogay Türkçesinde *kök* 1. 'gökyüzü' (NogRS 177). Örneğin: ***Kökke*** *deyim össin,-dep kamıstıŋ tuvrasınnan üydiŋ töbesin tesedi. Bir neşe künnen kart karasa, bu ne älemet! Nar kamış* ***kökke*** *de yetken!* (NogE 31). *Ol eŋkeyip, topıraktı kolına alıp, yüzin* ***kök*** *täŋirge karatıp iygi tilek tileydi.* (NogE 78).

Tatar Türkçesinde *kük* I. 1. *Cirdän yugarıga karaganda gömbäz sıman bulıp kürenä torgan hava prostranstvosı* 'Yerden yukarıya bakıldığında kubbe gibi görünen hava boşluğu', 2. *Cirne çolgap algan dönyä (galam) prostran*stvosı 'Yerin etrafını saran dünya boşluğu', 3. *Dini karaşlar buyença: alla, färeştälär h. b. ş. ruhlar yaşi torgan urın* 'Dinî inançlara göre Allah, melekler ve ruhların yaşadığı yer' (TTAS II 291-293) şeklinde açıklanmaktadır.

Güney-Doğu Türk lehçelerinde:

Özbek Türkçesinde *kök* 2. *Yer üstidä gümbäz şäklidä körinib turadigän xävä ķatlämi; åsmån* (ÖTİL I 412) 'Yeryüzünde kubbe şeklinde görünen hava katmanı, gökyüzü' şeklinde anlamı verilmektedir. Örneğin:

Enkayganga enkaygin, båşing yerga tekkünça, kekkayganga kekkaygin båşing ***kökka*** *yetgünça.* Maķål. (ÖTİL I 412). ***Kök*** *üzida süzib yürgan bulut parçalari åftåbni bir zumda yüz küyga sålayapti. A. Ķahhår, Ming bir cån.* (ÖTİL I 412)

Salar Türkçesinde *k'o'h* 'gök' (STÇM 264).

Yeni Uygur Türkçesinde *kök* 5. 'gökyüzü' (UygRS 652), 2. *Yer üstide gümbez şeklide körünüp turğan hava ķatlimi, asman: kökte uçmaķ. Kökte pervaz ķilmaķ. Kökke kötürülmek* (UTİL V 659). Örneğin: *Kökkä kötürüp mahtimaķ* 'göklere kadar heyecanlandı' (başı göğe erdi) (UygRS 652). *Kökte çolpandek yorüp, cevlan ķilip kel merhaba. Hemminişad äyliban seylan ķilip kel merhaba* (UTİL V 659).

Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinde:

Azerbaycan Türkçesinde *köy* I. 1. *Yer üzünün üzärindä mavi bir gübbä kimi körünän fäza, boşlug* (ADİL 190). Örneğin: *-Bu vahtlar **köydä** bulud körünändä elä bil kolhozçuların gälbindä gış olurdu.* B. Bayramov (ADİL 190).

*Süzülän nurunu toplayıb gämär; Kirdi buludlara, garaldı **köylär.*** M. Rahim. (ADİL 190). *Bu halda särayi-şahidän **köyä** bir fışänk burahdılar.* M.F. Ahundov (ADİL 190).

Türkiye Türkçesinde *gök* 1. 'İçinde gök cisimlerinin hareket ettiği sonsuz boşluk, uzay, sema, asuman, feza', 2. 'Yeryüzü üzerine mavi bir kubbe gibi kapanan boşluk, sema' (TüS 772) şeklinde açıklanmaktadır.

Türkmen Türkçesinde *gö:k* II. 1. 'gökyüzü' (TrkmRS 199), *gö:k* II. *Gözyetimdäki xova giŋişligi, yeriŋ yüzünden görünyän atmosfera, asman (*TDS 194) şeklinde belirtilmektedir.

'Yukarı'

Türkçede *kök* kelimesinin 'yukarı' anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. Halaç Türkçesinde *kȫök* (KM 50-51), Karaçay-Malkar Türkçesinde *kök, Cerden biyikdegi kenglik* (KMTAS II 265-266) 'yerden yüksekteki genişlik', Tatar Türkçesinde *kük Kükkä: Yugarıga, yugarıga taban* (TTAS II 291-293) şeklinde yer alan bu kullanımda *kök* 'gökyüzü' kavramının 'yukarıda olma' niteliğinden yararlanarak "gökyüzü" bütünü yerine 'yukarıda' parçasının kullanılmasıyla metonimi geliştiğini görmekteyiz.

'Tanrı'

Altay Türkçesinde *kök* 'Tanrı' (AltTS 121, RAltS 110), *kök teŋeri*! (AltTS 121) 'Gök Tanrı' anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Bu kullanımda *kök* 'gökyüzü' kavramının 'yukarıda, üstte olma' niteliğinden kaynaklanarak 'Tanrı'nın yukarıda, üstte olması' özelliğinden dolayı metonimiden gelişen bir metaforik anlatım ortaya çıkmaktadır.

'Ata, Ecdat, Büyük Anne'

Türkçede *kök* kelimesinin 'ata, ecdat, büyük anne' anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. XI. yüzyılda Divanü Lûgat-it-Türk'te *kökyük* 'köylülere Türkmenlerin büyüklerine verilen ad' (DLT III 133) şeklinde açıklanmıştır. *Kökşin* 'göğümsü, gök renkte' (DLT I 186, 437) şeklinde geçmektedir. Kutadgu Bilig'de ise *kökçin* kelimesinin 'yaşı büyük, ihtiyar' anlamını görmekteyiz. Örneğin:

*negü tir eşit emdi **kökçin** saḳal,*

uḳa bar munı sen turu ḳalma ḳal (KB I 4636-s. 465).

İmdi ak-sakal ne der, dinle; bunu anlamağa çalış ve ihtiyarlığında şaşırma. (KB II 4636-s. 335).

Çağdaş Türk lehçelerinden Hakas Türkçesi sözlüklerinde *kök* 'kök, ata, cet', *kökçi n* 'yaşlı, ihtiyar' (HakTS 267, RHakS 161, 273), Altay Türkçesi sözlüklerinde *kökşin* 'yaşlı' (AltTS 121, RAltS 110), Teleüt Türkçesi sözlüğünde *kökşin* 'ihtiyar adam' (TAS 63) şekillerinde anlamlandırılmıştır. Yeni Uygur Türkçesinde *kök ana* 'büyük anne' (UygRS 652) anlamı görülmektedir.

Bu kullanım Türklerde *kök* 'gökyüzü' ilahî, kutsal nitelik taşıdığından dolayı 'gökyüzü kutsal' bütünü yerine 'kutsal' parçasının kullanılmasıyla metonimi ortaya çıkmak-

tadır. 'Gök' kavramının yerine 'ata, ecdat, büyük anne' kavramının kullanılmasıyla metafor ortaya çıkmaktadır. Atalara, büyükannelere saygı atfedilerek onlar 'kutsal' olarak görülmektedir. 'Ata, ecdat, büyük anne' bütünü yerine *gök* 'kutsal' parçasının kullanılmasıyla hem metonimik unsurdan faydalanarak metafor yapılmıştır. Bu metaforik kullanım dile yerleşmiştir.

'Cemiyet'

Tatar Türkçesinde *kük:* 4. *Bilegele kul'tura häm sotsiyal-tarihi üzençäleklär belän harakterlana torgan keşelek cämgıyate* (TTAS II 291-293) 'Tanınmış kültür ve sosyal-tarihî özellikleriyle nitelenen insanlar cemiyeti' şeklinde açıklanmaktadır. Bu kullanım *kök* 'gökyüzü' kavramının 'yukarıda, üstte olma' niteliğinden kaynaklanarak 'asilzadelerin üst sınıfı temsil etme' özelliğinden dolayı metonimiden gelişen bir metaforik anlatım ortaya çıkmaktadır.

'Hava'

Türkçede *kök* kelimesi 'hava' için kullanıldığı tanıklanmıştır. Örneğin: Arat'ın Eski Türk Şiiri'nde:

kök *ayaz-nıng/kün ay-ı teg alınçsız yorıyu* 'Açık **havadaki** güneş ve ay gibi, ilişiksiz dolaşıp' (Arat 1986: 138-139).

Divan-ü Lügati-t Türk'te *ayas kök* 'açık hava, açık gök' (DLT I 123).

Altay Türkçesinde: ***Kök*** *ayastıŋ tübineŋ Kuyulıp tüşken Ak-Jayık!* (AA 7). ***Kök*** *ayastıŋ tübineŋ/Kuyulıp tüşken Ak-Jayık!/Kök jibektiŋ bajına* (AA 20).

Kök kelimesinin 'hava' anlamında kullanılması *kök* 'mavi' renk adının prototipini oluşturan 'gökyüzü' kavramının kendi içinde mavilik, açık mavi rengi içermesinden dolayı ve gökyüzü kavramı 'yerin üzerinde bulunan hava boşluğu' anlamından kaynaklanmaktadır. Bu durumda havanın yerine onun *kök* 'mavi' özelliği kullanılarak metonimi ortaya çıkmaktadır.

'Doğu'

Başta Fahrettin Çelik (1942), A. von Gabain (1964), A. Kononov (1975), B. Ögel (1985), M. Kafalı (1996), N. Ekrem'in (1996) Türkçedeki renklerle ilgili makalelerinde *gök* kelimesinin 'doğu' anlamı olduğunu belirtmektedirler. Ancak bu araştırmamızda tarihsel ve çağdaş Türk lehçelerinin yazılı kaynaklarını tararken *gök /kök* sözcüğünün 'doğu' anlamını veren örnekler tanıklanmamıştır.

VII.-VIII. yüzyıl Türkçesinini önemli yazılı kaynağı Bilge Kağan abidesinin doğu yüzünde *kök türük:* 'Gök Türkleri' (BK D4-Tekin, 2010:50) ve Kül Tigin abidesinin doğu yüzünde *köök: türük:* 'Gök Türkleri' (KT D3-Tekin, 2010:25) ifadesi geçmektedir.

Wierzbicka, makalesinde 'mavi' renginin anlamını idrak anlambilimi bakımından tartışırken birçok dilde 'mavi' renginin prototipinin 'gökyüzü' olduğunu belirtmekte ve bunun idrakî olarak kaynağını incelemekte ve tahlil ederek bazı önermeler sunmaktadır. Wierzbickaya'ya göre 'gökyüzü' güneşin varlığıyla yani aydınlıkta mavi olduğunu, karanlıkta ise mavi görünmediğini vurgulamaktadır (Wierzbicka, 1993:12). Dolayısıyla gökyüzünün maviliği 'güneş' ile yakından ilgilidir. Güneş doğudan yük-

selmekte ve yavaş yavaş batıya doğru dünyanın etrafını aydınlatıp gökyüzünün mavi olarak görünmesini sağlamaktadır. *Kök* kelimesinin 'doğu' anlamının oluşmasının idrakî süreci bu anlayıştan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bu durumda Orhon abidelerinde geçen *kök* veya *köök türük* ifadesinin 'Doğu Türkleri' anlamını taşıdığını ileri sürebiliriz.

'Şafak'

Çuvaş Türkçesinde *kĕvak: kĕvak ćutĕ* 'şafak' (ÇRS 156, RÇÇRS 368) anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. Bu kullanım yukarıda *kök* 'doğu' anlamıyla yakından ilişkilidir. Doğudan güneşin yükselmesiyle etrafın aydınlanıp gökyüzünün mavi görünmeye başladığı zaman şafak vakti anlamında *kĕvak* 'mavi' kavramının metaforik bir anlatımla 'şafak' kavramına şemalandığını söyleyebiliriz.

'Yeşil'

Çağdaş Türk lehçelerinin hemen hepsinde *kök* kelimesinin 'yeşil' anlamı görülmektedir. Örneğin:

Budist Türk Çevresinde:

13 (4) ***kökerip*** *turur körklüg taġta* (ETŞ s. 66) **'Göğerip** duran güzel dağlarda' (ETŞ s. 61).

Karahanlı Türkçesinde:

Divanü Lûgat-it-Türk'te *kögerdi 'kögerdi neng* = nesne, göğerdi, gök rengini aldı' (*kögerür-kögermek*) (DLT II 84), *kend* ***köki*** = 'şehrin dört yanında bulunan bağları, bostanları şehrin karaltısı' şeklinde verilmekte ve bununla ağaçların yeşilliği murad edildiği belirtilmektedir (DLT III 132-133). Bunun yanısıra *kögledi 'yılkı* ***kögledi*** = hayvanlar yeşil yedi, ot yedi' (*kögler-köglemek*) (DLT III 300-301) anlamında kullanıldığı ifade edilmektedir.

Kutadgu Bilig'de:

yazı tağ ḳır oprı töşendi yaḍıp

İtindi ḳolı ḳaşı ***kök al*** *keḍip* (KB I 69) (s. 24).

Mukaddimetü'l Edeb'de: *köger*-'yeşermek': *oġlan bıyıḳı* ***kögerdi****, saḳalı çıḳdı*

(ME 144/7, 168/2) şeklinde anlamı verilmektedir.

Harezm Türkçesinde *Hüsrev ü* Şirin'de:

töşenmiş ***kök*** *zümürrüd naṭ 'ı yirge* (HŞ 600) şeklinde geçmektedir.

XIX. yy.'da Radloff'un sözlüğünde *kök*'ün 3. anlamı *kök* Altay, Teleüt, Şor, ve Kırgızlarda 'yeşil-ot' (özellikle yeni bitmiş ot) şeklinde geçmektedir. Altay Türkçesinde *kök çıktı*, Kırgız Türkçesinde *kök şıktı* 'ot çıktı' (OSTN II 1218-1222) örnekleri verilmektedir.

XX.-XXI. yy. Çağdaş Türk lehçelerinden örnekler verilmiştir:

Kuzey-batı Türk lehçelerinde:

Altay Türkçesinde: ***kök*** 'yeşil' (AltTS 121) şeklinde anlamı verilmektedir.

Örneğin: ***kök*** *ölöŋ* ***kögörip*** *çıktı* 'yeşil ot yeşillenip çıktı' (AltTS 121).

Bala çılap şokşogon, ***Kök*** *kayıŋda tözölü,* ***Kök*** *borodo kıyralu, Bajım bilgen Ak-Jayık, Baştap turgan jayalgalu!* (AA 20).

Kök *ölöŋ bajı* ***kök*** *çeçek At otozo tük sergeer* (AA 37).

Kök *çeçektü jalaŋdar-Kalık-jonnıŋ kin-jurtı* (AA 38).

Hakas Türkçesinde *kök* 'yeşil' (HakTS 267, RHakS 161, 273) şeklinde belirtilmektedir. Örneğin: *kök ot* 'yeşil ot', *közeneğĭ* çoh kök tura (arbuz) 'penceresiz yeşil ev' (Cevabı: karpuz) (Bilmece), *kök* çay 'yeşil çay' (HOTES 50). Hakaslarda *kök:* 'ilk yeşilliğe yapılan Tun ayran bayramı' olarak da geçmektedir. Örneğin: *Pastağı kökke tun ayran itçeler* (HOTES 50).

Saha Türkçesinde *küöx* 'yeşil', 'yeşillik': *küöx ot* 'yeşil ot', *saaskı küöx* 'bahar yeşilliği', *küöxxe köttö, kөŋül barda* 'yeşile uçtu, özgürlüğe kavuştu' *küöx çey* 'yeşil çay', *küöx olorduular* 'yeşil bitkiler', *küöx* 'yeşil lahana çorbası', *küöx goroh* 'yeşil bezelye' (RYakS 194), 2. 'yeşilimsi' (YakRS 200) anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğin: *İlin diekki ergillen turar kületin aanıttan körö tağıstağına* ***küöx*** *unaar xonuutun ortotugar üünen turar aaxsıta suox üyeleex aar mastaax* 'Çadırın doğuda bulunan kapısından dışarıya bakmak için çıktığında geniş **yeşil** alanın ortasında tahmin edilemeyecek kadar yaşlı kutsal ağacı görür.' (SHEÖ, 1996:5).

*...****küöx*** *xonuutugar baran kıptıy kınattaağı kıdıyan cietiger ıŋırdan ağalan ahaan sien olordoğo, tuox da sanaanı onoonu bilimine, kuttanarı gıtta körsümüne, uoluyyarı gıtta bilsimine, kimten da törüөbütün axtımına, tuoxtan da üөskeebitin taayımına.* '**Yeşil** otlaklarına giderek, makas kanatlı kuşlarından çokça öldürüp, heybesine koyup, evine getirerek iştahla yiyerek yaşıyordu. O, hiçbir kederi-üzüntüyü bilmeyerek, korku ile görüşmeyerek, ürküntü ile tanışmayarak, kimden doğduğunu, nereden geldiğini bilmeyerek yaşıyordu' (SHEÖ, 1996:14).

*...****küöx*** *kir sıstıbıta buoluğa dien, küөx dalayın uutunan köŋüü oxsunan baran kere tañahın keten üste üөlen kün diekki üŋen baran xonuutun ortotugar üünen turar aar mahıgar toyon kihili tuttan berd kihili maygılanan bardağa.* '...**yeşil** hastalık bulaşmasın diye yeşil denizin suyuyla tümüyle temizlenerek güzel elbisesini giyip eğilerek güneşi üç defa selamlamış ve arazisinin ortasında bulunan kutsal ağacın yanına zengin, büyük bir insan tavrıyla gitmiş.' (SHEÖ, 1996:14).

Şor Türkçesinde *kök* 'yeşile çalan mavi', *köger-*'yeşermek, yeşillenmek' *öleŋner kögerçalar* 'otlar göveriyor' *kögüldürüm* yeşile çalan mavi' (ŞS 55) örnekleriyle açıklanmaktadır.

Tuva Türkçesinde *kök* 'yeşil' (bitki hakkında), 'yeşillik', 'yeşil' *kök:* 2. *Çaa üngen sigen, bürü өŋü ışkaş өŋnüg, nogaan // Çaa üngen sigen.* 'yeni çıkan ot, yaprağın rengi, yeşil' (TDTS 196). Örneğin:

...Elikke kök sigen kaggaş, çanınga tazka sug salıp kaan bis (K. Kudajı) (TDTS II 196).

Daglarnıŋ mees çarında... kök ünüp kelgen. (O. Sagan-ool) (TDST II 196)

A"ttanıŋar! Çemneniŋer!

Ooy! Kök-le çerniŋ kögün sökken (ŞSMT 13).

Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk lehçelerinde:

Başkurt Türkçesinde *kük* 'yeşil': *kük borsaḳ* 'fasulye', *kük kügäüen* 'mavimsi yeşil renkli cız sineği türü' (BaşkDS 161), *kükbaş* 'ciğer otu' (BaşkDS 161). Örneğin: ***Kügärep*** *yatḳan Uraltau* (TAH 217).

Karaçay-Malkar Türkçesinde *kök* III. *Kırdık; kök biçen* 'kuru ot', *kök çay* 'yeşil çay' (KMTAS II 265-266) şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin: *Ala bir zamanda şuuldap turğan kök terekle edile, ḳuuandırğan Sabiyleni, jaş ḳızları, ḳartları, endi ua jandıradıla otları.* Bayramuḳları N., Nazmu bla jazsala, 10 (KMTAS II 265).

Kumuk Türkçesinde *gök* 'yeşil' (RKumS 102) şeklinde görülmektedir. Nogay Türkçesinde *kök* 'yeşil', (NogRS 177) şeklinde verilmektedir.

Kazak Türkçesinde *kök* III. *Jasıl şöp tüstes, totiyayın tärizdes* (KATS VIII 221) şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

Jauınnıŋ jaua bergeninen ziyan joḳ. ***Kök*** *şöp ḳaulap ösedi, malımızga azıḳ mol boladı* (A. Baytanaeyv, Asan) (KATS I 127).

Maldarı kün şuaḳta, ***kök*** *şalğında, Ajarlanğan toyınğan Ḳıdır darıp* (S. Toraygırov, Alaş Uranı) (KATS I 101).

Jaġalap jatḳan ***kök*** *jaylau, Künde duman aykaylau* (Ġ. Ormanov, Sät Saparı) (KATS I 150).

Aykıra ala askarlar jatıp şögip, Jer şanşıp, köktiŋ kölbep tösin emip. Oynaḳı ḳuba tarlan tağı andarın Täbeti tau-tasına ḳoygan telip (İ. Jansügirov, Şıġ.) (KATS I 154).

Aymağın ***kök****-jasıl töbeler ḳorşağan şağın selo kün nurına şomılıp küreŋdenedi* (M. İmanjanov, Meniŋ Mahabb.) (KATS I 158).

Tatar Türkçesinde *kük* 'yeşil': *kük çäy-yaşel çäy* (TTAS II 292) örnekleri verilmektedir:

Kız utırdı beznen karşıbızga, Ballap, sötläp ***kük*** çäy eçerde. M. Cälil (TTAS II 292).

Kük *ağaç-kayennar semyalıgınnan yafraklı katı ağaç yaki kuak. Katnaş urmannarda...koriçagaç (yasen'), kük ağaç (grab) üsä.* Dönya kis. Geogr. (TTAS II 292).

Güney-Doğu (Karluk) Türk lehçelerinde:

Özbek Türkçesinde *kök* '*yaşil': kök ot* (ÖTİL I 412) şeklinde belirtilmektedir. Örneğin:

Yâmğirlar yâğib, yerda ot-olanlar körina bâşladi, hayvânlarning âğzi ***kökka*** *tegdi.* M. Muhammadcânov, Turmuş urinişlari. (ÖTİL I 412).

Kök *samsa: içiga yangi ösib çikḳan cağ-cağ, yonğiçka, yalpiz kabi öt-olanlar bargi sâlingan samsa.* (ÖTİL I 412).

Kök *sâlib ḳatiḳlangan mastavaning lazzatli hidi keldi.* A. Muhtâr, Âpa-singillar. (ÖTİL I 412).

Mening brigadamga ḳaraşli yerdän üç gektariga misr pahta ekdim. ***Köki*** *cüda yahşi.* Ğ. Ğulâm, Tirilgan murda. (ÖTİL I 412).

Yeni Uygur Türkçesinde *kök* 3. 'yeşil': *kök piyaz* 'yeşil soğan' (UygRS 652) şeklinde verilmektedir.

Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinde:

Azerbaycan Türkçesinde *köy* IV. 1. *Yaşıl. Köy meşä* 'yeşil meşe', *köy çämän* 'yeşil çimen' (ADİL 191) şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

-Seyrä çıhar uşaglar; ***Köy*** *çämändä oynaşar.* A. Sähhät. (ADİL 191).

*[Därviş:] ...****Köy*** *ot döşäyim, gara daş yastığım, yenli yarpaglar yorğanım idi!* A. Divanbäyoğlu. (ADİL 191).

Budur Azerbayçan-Şirvan, garabağ; Vätänin sevdalı ***köy*** *yaylagları.* M. Rahim. (ADİL 191).

Türkmen Türkçesinde *gö:k* 2. 'yeşil', *gök ağaç* 'yeşil ağaç', *gök meydan* 'yeşil alan' (TrkmRS 199), *gök çay* 'yeşil çay' (TDS 194) şeklinde belirtilmektedir.

'Yeşillik, Ot, Bitki, Meyve, Sebze'

Yeşil bir nesnenin yeşillik özelliği nesne için tek başına 'yeşil' olarak kullanılması mitonimik anlatım ortaya çıkarır. Yukarıdaki örneklerden görüldüğü gibi genel Türkçede *kök* 'yeşil' anlamında etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Yeşil renginden dolayı yeşil otlar, bitkiler, meyve ve sebzeler 'yeşillik' anlamında *kök* denmesi metonimi olur. Örneğin:

Kuzey-Doğu (Sibirya) Türk Lehçelerinde:

Altay Türkçesinde *kök* 'ot': *köktiŋ suuzı* 'otun suyu' (AltTS 121).

Hakas Türkçesinde *kök* I. 1. 'yeşillik', 'ot', 'çayır', *kök (ot) sığıbıshan* 'ot çıkmış' (HakTS 267, RHakS 161, 273).

Teleüt Türkçesinde *kök* I. 'ot', 'çim' (TAS 63).

Tuva Türkçesinde *kök* 'yeşil' (bitki *hakkında*) (TuvRS 257).

Karaçay-Malkar Türkçesinde *kök* 5. 'yeşil, ot, yeşillik rengi' *Kırdık betli, caşil, kök çay* 'Kırın (arazinin) yüzeyi, yeşil, yeşil çay' (KMTAS II 265-266).

Karakalpak Türkçesinde *kök* 3. 'yeşillik', 'yeşil' *kök şöpler* 'yeşil otlar', *kök ḳauın* 'yeşil kavun' (KRS 332).

Kazak Türkçesinde *kök* I. *Jer betïne şığatın jasıl şöp* 'yeryüzüne çıkan yeşil ot' (KATS VIII 221).

Tamırları ***kögerïp*** *bïleulenïp kele jatḳan Meŋdïḳaranı ajualasıp keledï* (A. Toḳmağanbetov, Äke) (KATS I 103).

Kırgız Türkçesinde *kök* II. *Caşıl çöptör, caşılçalar* 'yeşil otlar, yeşillikler' (KırgTTS 343).

Too ***kögü*** *caŋıdan tişke ilinip kele catkan ubak* (Abdumomunov) (KırgTTS 343).

Kök*-sök çıgıp, bazar körkünö kelip kalgan ubak ele* ("Ala-Too") (KırgTTS 343).

Nogay Türkçesinde *kök* 3. 'yeşillik' (NogRS 177) şeklinde belirtilmektedir.

Güney-Doğu (Karluk) Türk lehçelerinde:

Özbek Türkçesinde *kök*: *säbzä. Kök ot;* 3. *Ösäyåtgän ot-ösimlik, ot-ölan; mäysä, kökät* 'Yetişen ot-bitki, yeşillik' 4. *Kaşniç, canbil, ukrop käbi åvḳatgä ḳoşib yeyilädigän rezavår ösimliklär, kökät* 'Kişniş, nane gibi yemeğe katılıp yenilen kokulu bitkiler, yeşillik' (ÖTİL I 412).

Yeni Uygur Türkçesinde *kök* 6. 'yeşillik', 'sap' *ḳizilçiniŋ köki* 'pancar sapı', *kök* II. 'yeşillik, sebzeler', *kök çiḳarmaḳ* 'fidan vermek', *kokat* 'yeşillik, ot' (UygRS 652); *kök*: 3. *Yiŋi çiḳḳan, ösüvatḳan ot-çöp* 'Yeni çıkan, yetişen ot, bitki'. Örneğin: *Mallar kökke toydı. Dala intayin yahşi yidi. Deryaniŋ süyi taşip, yerler yumşap, kök çıḳḳan çağ, kakkuk güli hemme yerde açilip ketken* (UTİL V 659). 4. *Köktan* 'yeşillikten yapılan': *kök* çöçürisi 'yeşillikten yapılan suda pişirilen mantı', *kök samsisi* 'yeşillikten yapılan samsa' (UTİL V 659).

Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinde:

Türkmen Türkçesinde II. 2. 'yeşillik', 'sebze': *gök önümler* 'yeşillik', 'sebze' (TrkmRS 199), *gö:k* 3. *Bakca ekini, ir-iymiş, mive. Gök-ak [gö:k-a:k]: dürli mive, ir-iymiş, ak önümleri (*TDS 194).

'Olgunlaşmamış'

Meyve ve sebzelerin olgunlaşmamış halleri yeşil olmasından dolayı Türk lehçelerinde 'olgunlaşmamış' anlamında *kök* kelimesinin etkin kullanıldığı görülmektedir. Bu durumda 'yeşil olgunlaşmamış meyve ve sebzeler" bütünü için 'olgunlaşmamış' özelliği parçası kullanarak metonimi ortaya çıkmaktadır. Örneğin:

Saha Türkçesinde 2. *küöx* 'olgunlaşmamış': *küöx yablokolar* 'yeşil elmalar' (RYakS 194).

Uygur Türkçesinde *kök:* 6. *pişmiğan, ham (mive-çive, yel-yimiş heḳḳide)* 'olgunlaşmamış, çiğ (meyve, yemiş hakkında): *kök ğora, kök soyma.* Örneğin:

Kök *ğorini tola yep çişim ḳamap ketkendi.* (UTİL V 659).

Azerbaycan Türkçesinde 2. *Yetişmämiş, däymämiş, kal. Köy nar. Köy alça* (ADİL 191). Örneğin:

[Bahar vahtı] yetişmäyä başlayan meyvälärä käldikdä biz onların däymäyini közlämäzdik. Köy (z.) olmağına bahmayarag... yeyärdik. S. S. Ahundov. (ADİL 191)

Künäş işığında... yetişmämiş köy meyvälär körünürdü. İ. Äfändiyev. (ADİL 191)

Türkiye Türkçesinde *gök* 5. 'Olgunlaşmamış' (TüS 772-773) şeklinde belirtilmektedir. Örneğin:

Uzun süren bir kışın karları, soğukları altından fışkıran ***gök*** *ekinler* .... A. Kabaklı.

Türkmen Türkçesinde *gö:k* 3. 'olgunlaşmamış' (meyveler hakkında): *gök alma* 'yeşil elma' (TrkmRS 199), *gö:k* 2. *Dolı bişmedik, çig (ir-iymiş hakda): gök erik, gök alma, gök üzüm turşı bolyar* (TDS 194).

'Çocuk'

Hakas Türkçesinde *kök* kelimesinin 'çocuk' anlamı bulunmaktadır. *Tödĭr kök* 'anne tarafına çekmiş çocuk', *ĭsker kök* 'baba tarafına çekmiş çocuk' (HakTS 267, RHakS

161, 273). Bu kullanım bizim kanımızca yukarıda bahsedilen 'yeşil olgunlaşmamış meyve ve sebzeler' bütünü için kullanılan *kök*'ün 'olgunlaşmamış' parçasının kullanımından ortaya çıkan metonimik anlatımdan gelişmiş "olgunlaşmamış insan' metaforu söz konusudur.

'Organ adının rengi'

Türk lehçelerinde *kök* kelimesinin 'dalak', 'damar', 'et' gibi organ adlarının rengini ifade etmede kullanıldığı görülmektedir. Örneğin:

XIX. yy.'da Radloff Teleüt Türkçesinde *kök puur* 'dalak', 'mavi karaciğer', 'dalak kökü' (OSTN II 1218-1222) gibi anlamlarını vermektedir. Günümüzde de Teleüt Türkçesinde *kök puur* 'dalak' (TAS 63) şeklinde geçmektedir.

Tuva Türkçesinde *kök damır*: *çürek damçıştır han ergildirer damır* 'Kalbi çalıştıran kan taşıyan damar' (TDST II 197) şeklinde açıklanmaktadır.

Başkurt Türkçesinde *kük it* 'et ile deri arasındaki et' (BaşkDS 161) olarak belirtilmektedir.

Kazak Türkçesinde aşağıdaki örneklerden bu kullanımı görmekteyiz:

***Kök** tamırı adıraygan, sïŋïrlï kärï ḳol-ḳu arşanıŋ butagınday* (H. Jumadïlov, Kökeykestï) (I, 95)

*Ḳabagı tüyïlïŋkï süyïnbeydï, Alla bölek jaratkan türïn deydï. Jiyırma segïz jasında ajım tüsken, **Kök** tamırda kan oynap dïrïldeydï* (Abay, Tol. Jin.) (I, 104).

'Böcek adı'

Türkçede daha çok at sineğinin yeşil görünümünden dolayı *kök* kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. 'Yeşil sinek' bütününün yerine parçası 'yeşil' anlamında *kök* => *kökegün* kelimesinin kullanılması metonimi ortaya çıkarır. Böceğin rengi onun ismi olmuştur.

Dïvān Luġāti't-Türk'te *kökegün:* 'gök sinek' olarak belirtilmektedir. Örneğin:

*İkki bogra igeşür, otra **kökegün** yançılur* 'İki boğa boğuşur, arada gök sinek, böğelek ezilir'. Bu sav, iki beyin çarpışarak arada halkın ölmesi, ezilmesi hakkında söylendiği belirtilmiştir (DLT II 287). Günümüzde Teleüt Türkçesinde *kögüün* 'at sineği, üvez' (TAS 63) olarak kullanılmaktadır.

XIX. yy. Radloff, Teleüt Türkçesinde *kök yapşık* 'eşek arısı, büvelek', Şor Türkçesinde *kök çapşık* 'at sineği' (OSTN II 1218-1222) şeklinde örnekler vermiştir. Günümüzde Kazak Türkçesinde *kök şıbın* 'yeşil sinek' kullanımı mevcuttur.

'Gri, boz'

Türkçede *kök* kelimesinin 'gri' anlamında etkin bir şekilde kullanıldığı tanıklanmaktadır. Örneklerden anlaşıldığı gibi *kök* 'gri'nin açıktan koyuya uzanan çeşitli tonlarını kapsamakta ve çoğu zaman Türkçe 'boz' renk adının yerine de kullanılmaktadır.

VII.-VIII. yy. Göktürkçe yazılı kaynaklarda: ***kök:** t (e)y (e)ñin* 'gök sincaplarını' (BK K12-Tekin, 2010: 48, BK T G12-Tekin, 2010: 68, BK K12-Tekin, 2010: 48) şeklinde üç ayrı yerde geçmektedir. Bu metinde görüldüğü gibi Tekin tarafından *kök* 'gök'

şeklinde aktarılmıştır. Biz burada *kök* ifadesinin 'boz' anlamında kullanıldığı kanısındayız. Bunun kanıtı aşağıda tanıklanan birçok Türk lehçelerindeki kullanımlardan anlaşılacaktır.

IX. yy. Manihesit çevreye ait Türkçe yazılı eserleden Irk Bitig'de:

***kök** boymıl togan kuş men* 'ak boyunlu gri şahinim' (IB 64) şeklinde geçmekte ve burada *kök* 'ak' olarak aktarılmıştır. Bizim kanımızca burada *kök* 'boz' anlamında kullanılmıştır.

XI. yy.'da Divan-ü Lügati-t Türk'te: ***kök** temür kėrü turmas* 'gök demir boş durmaz' atasözünün 'demirin dokunduğu şeyi yaraladığı anlamına geldiği belirtilmekle birlikte, burada başka bir anlamın da olduğu ifade edilmiştir. Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka boyların halkı yemin ettiklerinde veya sözleştiklerinde, demiri ululamak için, kılıcı çıkararak yanlamasına öne koydukları ve *bu **kök** kirsün kızıl çıksun* dediklerini 'sözünde durmazsan kılıç kanına bulansın, demir, senden öcünü alsın' anlamında söyledikleri, çünkü onların demiri büyük saydıkları yazılmıştır (DLT I 361-362).

Kök temür 'gök demir' ifadesinde demirin rengi 'gri', fakat demiri ululamak, kutsamak için 'gök' kelimesinin metaforik anlatımla kullanıldığını görmekteyiz. Günümüzün Tuva Türkçesinde de *kök*'ün demirle kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin:

A"ttanıŋar! Çemneniŋer!

Ooy! Kök-le çerniŋ kögün sökken.

***Kök-le** demir, kara demir. Örşeezin, Hayrakan!* (ŞSMT 13)

Bahaeddin Ögel, *gök* kelimesinin Türkler tarafından kutsal görülen şeyleri ululamak için kullandıklarını belirtmiştir (Ögel, 1996: 458-459). Divan'da *kök çetük* 'erkek kedi' (DLT I 388) ifadesindeki *kök* kelimesinin 'boz' anlamında kullanıldığını düşünmekteyiz.

XIX. yy. Radloff, "Türk Şivelerinin Sözlük Denemesi'nde *kök üyäk* (Tob.) 'bir tür tilki' (OSTN II 1218-1222) kaydını yapmıştır. Bu ifadede tilkinin renginin *kök* şeklinde 'boz' anlamında kullanıldığını düşünmekteyiz.

XX.-XXI. yy. Türk lehçelerinde:

Çuvaş Türkçesinde *kĭvak* 2. 'gri' *kĭvak kaşkĭr* 'gri kurt', *kĭvak* şinel' 'gri palto', 3. 'kır, kırlaşmış, ağarmış, beyazlaşmış', *kĭvak suhal* 'beyaz sakal', *kĭvak ĉyç* 'ağarmış saç' 4. 'kül rengi, gri' *kĭvak ut* 'sıvıy at', *timĭr-kĭvak ut* 'koyu gri tüylü at', 5. *Sızıy* 'gri' *kĭvak kĭvakarçĭn* 'gri güvercin' (ÇRS 156, RÇÇRS 368) gibi kullanım alanlarını görmekteyiz.

Altay Türkçesinde *kök* 'boz': *kök iyt* 'boz köpek' mec. 'kurt', *kök ookoy* 'kurt', *kök taay* 'kurt', *kök taygıl* 'kurt' (AltTS 121, RAltS 110) şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

***Kök** boronı minele, Kök Altayga bararıs.* (AA 29-30).

***Kök** buluttıŋ çolozı* (AA 30).

***Kök** boro ardak tujında Kök möŋküle jel jürbey.* (AA 31).

Kök *tumandu taygalar-Köp malıstıŋ odorı.* (AA 38).

Hakas Türkçesinde *kök* I. *kök pora* 'boz, gri', *kök at* 'kır at', (HakTS 267, RHakS 161, 273), 3. Rusçası *sivıy* 'boz', *kök puğa* 'boz boğa; *kök at* 'boz at" (HakEtno 50), (HakT 60). Örneğin: *Kök haya pazı-min çörgen orında, Küstig Baykaloh oshas, köl polar* (HakT 60).

Saha Türkçesinde *küöx* 'gri, boz': *küöx boroŋ at* 'koyu boz at' (YakRS 200) şeklinde belirtilmektedir. Örneğin:

Xara tıata buollağına, xaxay kıllaax, uordaax eheleex, ***küöx*** *börölööx, ulu kıllaax tañara tabalaax, kirgilleex kiisteex tolbonnoox üüsteex, ürün üyenneex, xara tiiñneex, keremes sahıllaax* (SHEÖ, 1996:4). O'nun zengin ormanı arslanlı, vahşi ayılı, **mavi** kurtlu, budaklı boynuzlu gergedanlı, ren geyikli, çizgili samurlu, benekli vaşaklı, kara sincaplı, kahverengi tilkilidir (SHEÖ, 1996:14).

Tañaha saba buollağına, kirgilleex kiis isteex sonnoox, ***küöx*** *börö sañıyaxtaax...* (SHEÖ, 1996:4).

Saha Türkçesindeki bu örneklerde *küöx börö* ifadesinde *küöx* 'mavi' diye aktarılmıştır. Ancak bizim kanımızca burada kastedilen anlam 'boz kurt'tur. Türkler tarafından ululanmış ve kutsal olarak görülen bozkurt Kazak Türkçesinde *kök böri*, Kırgız Türkçesinde *kök börü,* Tuva Türkçesinde *kök araatan, kök deerbeçi horalakçı börü* 'avcı kurt' (TDTS II 197) anlamında kullanılmaktadır. Örneğin:

Tuva Türkçesinde:

Çaŋgıs ineevisti demgi konçug ***kök*** *araatan* ***(boz*** *avcı) çaza sop kaapkaş...* (M. Ölçey-ool) (TDTS II 197).

...Mal-magan şöleen, *mendi o'ttazın deeş, bo konçug* ***kök*** *deerbeçini* **(boz** avcı) *kançap tıp ölürer çoor (K. Aralçaa)* (TDTS II 197) şeklinde geçmektedir.

Saha Türkçesinde ***küöh*** *hobur* 'buz üstündeki su gittikten sonra geride kalan baharlık tırtıllı buz' (STTT 99) şeklinde anlamı verilmiştir. Burada 'buz'un renginin açık maviden açık griye çalan tonuyla ilgili olduğunu düşünmekteyiz. ***Küöx*** *bılıt* 'sürekli ufak taneli yağmur taşıyan bulut' (STTT 99) ifadesinin anlamından *küöx* kelimesinin burada 'gri' anlamında kullanılmıştır.

Tuva Türkçesinde *kök* 3. 'kır, beyaz', 'beyazlık, kırlık': *kök baş* 'kır saçlı', 4. 'gri, boz' *kök börü* 'boz kurt, gri kurt', *kök-bora* 'sivo-gri' (hayvan tüyü hakkında) (TuvRS 257), *kök* 3. *Hül öŋnüg, kuu, karaldır kuu.* 'Kül renkli, gri, koyu gri' (TDTS II 196) şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

Ulug ***kök*** *börünüŋ kırınga olurupkan* (Tooldan) (TDTS II 196).

Kök *anayım oska sırıy şaptırıpkan* (S. Sarıg-ool) (TDTS II 196).

Tuva Türkçesinde *kök* 4. *Öŋün çidirip, şala ak apargan* 'rengini yitirip beyazlaşan, ağaran' (TDTS II 196) şeklinde *kök* kelimesinin rengini yitiren, kırlaşan şey için de kullanıldığı belirtilmiştir. Örneğin:

Meni çünü körbeen ***kök*** *baştıg aşak deer siler...* (L. Çadamba) (TDTS II 196-197).

Bu cümlede ***kök*** *baştıg* ifadesi 'kır başlı <= kır saçlı' anlamını verdiğini görmekteyiz.

Tuva Türkçesinde yine *kök* 5. *Ak arınnıg* (TDTS II 196) 'yüzü beyaz kesilen, renksizleşen' anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir. Örneğin:

...Bejen har çıgay bergen, ak-kuu çıçıı tonnug ***kök*** *aşak olurup aldı* (S. Toka) (TDTS II 197).

Tuva Türkçesinde *kök baar 'aajok ağarıp, öŋün çidirgen (arın dugayında)* 'çok beyazlaşmış yüz, bembeyaz kesilen yüz' anlamında da kullanılmaktadır. Örneğin: *Arnı-bajı* ***kök*** *baar-la* (S. Sürüŋ-ool) (TDTS II 197).

Başkurt Türkçesinde *kük: kükbauır* 'bağrı mavimsi, gri olan tilki' (BaşkDS 161) şeklinde açıklanmıştır. Aşağıdaki örneklerde *kük* kelimesinin hayvan adlarıyla kullanılarak 'boz' anlamını verdiğini görmekteyiz:

Kük *tolparżan biżäyem, Hıu töbönä töşäyem.* (TAH 62).

Mengän genä atım, ay, ***kük*** *dünän* (TAH 126).

Keygän genä keyemem ***kük*** *yelän.* (TAH 126).

Huja yurğahın aŋdıp bara, bınıŋ säbäben belmäk bula. Aŋdıp torha, ***kük*** *yurğanı şüräle şulay yafalay ikan* (TAH 174).

Karaçay-Malkar Türkçesinde *kök* 3. 'gri, gri-açık mavi' *Az kökge tarthan ḳaraldım boz,* 4. 'gri, kül rengi' *Ḳara bla aḳnı birge ḳatışdırğanda boluuçusuça türsünlü, kül betli* 'siyah ile beyazı karıştırıldığında ortaya çıkan renk, kül renkli' (KMTAS II 265-266) şeklinde açıklanmaktadır. Örnekler:

Ḳaralıp ***kök*** *bulutla, Jangur jauğandı ḳatı, Muthuzlanıp tau jurtla, Ketgendi künnü ḳuuatı.* "Jiltinle", 406. (KMTAS II 265).

Ḳart kişige sol janından bir ***kök*** *börü kelgendi.* "Ḳaraçay halḳ tauruhla", 21. (gri) (KMTAS II 265).

Kök *it, aram-ḳaram da etmey, börü ḳoyğa mıllıgın athança, jetip, öşün uruş etedi.* Semenlanı A., Jazıu ayla, 68. (KMTAS II 265).

[Elmırza] Ertten bla ayaḳ yüsüne minngenley, Oğarı elge barır sıltau bla Osmannı üyüne allı bla ozar üçün, ol ***kök*** *ajirni jerletgendi.* Ḳobanlanı D., Taulada tauuş, 149. (KMTAS II 265).

Kazak Türkçesinde *kök* kelimesinin 'boz' anlamda özellikle hayvan adlarıyla birlikte etkin bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Örneğin: *kök at* 'boz at', *kök yesek* 'boz eşek', *kök kaskır* 'boz kurt', *kökserek* 'bozserek' (kurt, köpek adı), *kökjal* 'boz yele (bozkurt)' v.s. gibi kullanımlar mevcuttur.

Kök at *kömbeden ağındap ötip barıp, toḳtadı* (H. Haysenov, Sol bir.) (KATS I 77).

Sağıŋan keŋ seruyen- ***kök aynasın,*** *Bayğusın eŋ äueli bir aynalsın, Sodan soŋ şır aynalsın şırḳau jaḳtı, Aymalap aydarımen jel oynasın* (Ġ. Ḳayırbekov, Könsadaḳ) (KATS I 144).

Aḳırıp-baḳırıp ***kök esek,*** *Söyleptï düyïm jiyında. Mınanday pïkïr aytıptı, Tört tülïk mal jayında* (Ş. Smahanulı, Totiyayın) (KATS I 176).

Molası jas şoḳınıŋ ḳorımında, Bel asar jürgïnşïnïŋ jolı munda, ***Kök taşḳa*** *basındağı ayşıḳtalgan, Jetpeytïn söz jazılġan jolı onġa* (B. Maylin, Şığ.) (KATS I 185).

Baganağıday emes, ***kök ḳaşḳır****... ḳulağı ḳalḳiyıp jıtıp baradı. Taḳala bergende jaltara bastadı, alġaşḳı betïnen tayḳıp, jaŋağı ayıruşılar kelgen adırġa ḳaray burıldı* (B. Şalabayev, Ömïrde) (KATS I 199).

Tumsığın jerge salıp toḳtalmay ağızopi ***Kökserek*** *ketïp bara jattı* (M. Äuezov, Şığ.) (KATS I 73).

Köşede ḳaptap jürgen halıḳ anadaydan aybaraḳ salġan ***köksauıt*** *pälelerdï körïsïmen ḳoġaday japırılıp, jol berdï* (O. Särsenbayev, Saġım) (KATS I 135).

Köp ayırtuyaḳtardan köterïlgen şaŋ basıla bergende, ***kökjal*** *ḳorḳau balaŋ eşkïnï bura tartıp, ḳiralaŋdatıp jürgenïn közïm şaldı* (Ä. Köşïmov, Ḳart Aŋşı) (KATS I 198).

Karakalpak Türkçesinde *kök* 4 'gri': *kök at* 'gri at', *kök ḳarğa* 'gri karga' (KKalpRS 332) şeklinde belirtilmektedir.

Karay Türkçesinde *kök* (KPRS 12), *kökçel* 'kır, boz renkli' (KKKM-Dizin 299).

Kırgız Türkçesinde *Kök cal. Kök ala*-1) *kögü bar, ala-bula, kök menen ak aralaşkan tüs* 'mavimsi olan, ala, mavi ve beyazın karıştığı renk' (KırgTTS 344).

Nogay Türkçesinde *kök* 4. 'gri' (hayvanların tüyü hakkında), *kök at* 'kır at, gri at' (NogRS 177) şeklinde belirtilmiştir. Örneğin:

Kırk kulaş kılışın yıyıp beline tagadı, ***kök*** *kübesin kiyedi, nayzasın kolına aladı* (NogE 80).

Ay mingen ala at, kün mingen ***kök*** *at, paygambar mingen kızıl yiyren kaska at, biriniŋ tügin biri aşagan yılkı, Almas-hanniŋ bermes kızı hanga hatınlıkka yaraydı* (NogE 137).

Soŋ ay mingen ala at, kün mingen ***kök*** *at şıgadılar. Olar da munı üş kere kökke, üş kere yerge uradılar* (NogE 142).

Tatar Türkçesinde *kük: At töse turında: aksıl sorı töstäge (kayber diyalektlarda sorı töstäge timer kük atnı da* ***kük*** *at dip yörtälär)* 'Atın rengi hakkında: açık gri renkli (bazı şivelerde gri renkteki *demir kök at* derler)': *kük kügärçin* 'gri güvercin' (TTAS II 291-293) şeklinde ifade edilmektedir. Örneğin:

Kül çitläri kük urman. Kütärelä ***kük*** *toman.* Ş. Mannur (TTAS II 292).

Ul arada Näfisänең ***kük*** *atın cikkän mıyek Şämsetdin kilep tuktadı.* G. Bäşirov. (TTAS II 292).

Tatar Türkçesinde *kük-ala* 'kök ala': *nindi dä bulsa tapları bulgan aksıl sorı töstäge (at töse turında)* şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

Minem atım ***kük-ala****, Akrın basıp küp ala.* Cır. (TTAS II 292).

Kükbüz 'Kök boz': *Aksıl sorı töstäge (at töse turında). Canıŋ bulsa, uyan, sikerep kükbüz atka men*! M. Gafuri (TTAS II 292).

Kükbüzat *'Kök boz at' (yıldız adı) Timerkazık yanındagı ber yoldız. Akbüzat yoldız.*

Kükbüzat *yoldız, Timerkazık ber yalgız.* Mäkal' (TTAS II 292).

2.3.2.1. *çakır*

xi. yy. Karahanlı ç.: **čaqir** 'blue (-eyed)' (mavi gözlü) (DLT-Dankoff, Kelly-Index 87), xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçelerinde: Teleüt Tü.: **çaŋkır:** mavi, *çaŋkırı* göğün maviliği (TelAS 12), Türkiye Tü. **çakır:** I. 1. Açık mavi, harel ela (göz). II. *Çakır:* şarap (TüS 383).

2.3.2.1.1. *çakır* Kullanım Alanı

Soluk esmer renkli, **çakır** gözlü, ağır tavırlı, az konuşur bir delikanlıydı M. Ş. Esendal (TüS 383).

2.3.2.1.2. Anlam Açısından *çakır*

Türkçede XI. yy. Karahanlı Türkçesinde yazılmış Divan-ü Lügati-t Türk'te *çakır* 'mavi' anlamında özellikle 'göz' kavramı ile birlikte kullanıldığı belirtilmiştir. Teleüt Türkçesinde *çaŋkır* olarak geçen bu sözcük genel olarak mavi ve ve gökyüzü mavisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde *çakır* hem göz için hem de başka kavramlarla kullanıldığı tanıklanmıştır. Türkiye Türkçesinde bu sözcük diğer kavramlarla birlikte etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin: *Çakır ayaz, çakır çukur, çakırdiken, çakırdoğan, çakırkanat, çakır keyif, çakırpençe.* (TüS 383-384).

2.4. Yeşil

2.4.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Yeşil" Kavramı

2.4.1.1. *yaşıl*

Proto-Tü. *yaş, *yaşıl 'yeşil' (Tenişev 604); viii. yy. KökTü. ***y (a)ş (ı)l*** 'yeşil': *y (a) ş (ı)l (ü)güz* (BK D15); y *(a)ş (ı)l üg (ü)z:* (KT D17); Man.Tü.ç. ix. yy. **yaşıl** 'yeşil': *yaşıl kaya yaylağım* 'yeşil kayalar yazlığım' (IB 51); Bud.Tü.ç. ix-x. yy. Maitri-; **yašïl** 'yeşil': ***yašïl*** *burčaq [titir.*. (TT VII 24), *[yaš]ïl burčaq-lïγ* (TT VII 26, 35), *yašil ordu-luγ* ol (TT VII 22), *yašïl orduluγ* 'yeşil saray' (Śukra) Venüs gezegeni' (TT VII 64), **yaş** 'taze' *ögän-lär-däki saryan otï yašï yaš* (TT V 28), *yaγız yir yu̧zi yašardï* (TT II 7), *bu sögüd yašarïp amtï qurïmïš* (TT VII 38); viii.-xiii. yy. IS-; KPH-; **yaşar-**'yeşermek': *yaşardu ökliḍü udaçı* 'yeşerterek çoğaltabilen' (ETŞ 86), *yaġız yir yüzi yaşardı körkledi* 'kara toprağın yüzü yeşillendi, güzelleşti (ETŞ 282); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: **yaşıl** 'yeşil' (DLT I 41-2, 330-24, 394-20, 395-4, III 19-3, 20-17, 143-1, 162-20), *yap yaşıl* 'koyu yeşil', *yaşıl-yuşul* 'yeşil meşil' (DLT III 19-3, 5), *yaşar-*'yeşermek' (DLT III 68-11, 79-18, 68-9, 18-10), *yaşart-*'yeşertmek' III 436-20, 22), **yašıl** 'green' (DLT-Dankoff-Kelly 156), **yaşıl** 'yeşil' (KB 3, 22, 44, 67, 68, 69, 120, 127, 210, 1002, 1003, 1124, 1518, 1800, 2250, 2385, 2916, 3193, 3212, 3717, 3724, 3725, 3981, 4711, 4844, 6064, 6218 İndeks 530); **yaş** 2. 'taze' (RKT-Ata 30/36a3=16:14), Harezm ç. xii. yy. **yaşıl** 'yeşil': *yaşıl ḳaldı; yaşıl boldı* (ME 72/7, 162/7), *yaşıllıḳ* (ME 162/7, 164/2), *yaş otlu yer; ya prąḳlandı yaş yıġ aç* (ME 5/3, 6/5, 27/6, 43/3, 91/3), *yaşart-*'yeşertmek' (ME 75/1); xii.-xiii. yy. **yaşıl** 'yeşil', *yaşıllıḳ* 'yeşillik' (AKT-Borovkov 142,9; 48b,8; *yaş* 'taze, yeni' (AKT-Borovkov 12b,8; 108b,19), *yaşar-*'canlan-

mak, yeşermek' (AKT-Borovkov 18,12, 10b37), *yaşartdır*-'canlandırmak, yeşertmek' (AKT-Borovkov 18,26), MM-; xiv. yy. **yaşıl** 'yeşil, mavi' (KE-Ata 3v10; 6r1; 11r14; 43v4; 68r21; 80v90; 101v3; 119r17; 135r2; 147r4; 148v16; 151v20; 177r18; 194v2; 203v3; 248r14); *yaşar*-'yeşermek, yeşillendirmek' (KE-Ata, 60r2, 3; 121v7, 169r11, 126r3, 160r2), *yaşart*-'yeşertmek' (237r1), **yaşıl** 'yeşil' (NF-Ata 37-16; 72-5; 131-14; 156-6; 162-12; 179-8, 11, 14; 270-16; 271-10, 308-15; 319-13; 322-9; 179-12 İndeks 474), *yaşıllıḳ* 'yeşilik' (NF-Ata, İndeks 319-9), EKıp. xiii.-xiv. yy. **yaşıl** 'yeşil' (KK 3, 80), **jašyl** 'yeşil' grün, "viride" (CC-Gronbech 93,1 (s. 118), **yaşıl** 'yeşil' *yaşıl varaḳ* (GT 2a-9), **yaşıl** 'yeşil' (HŞ 555, 1445); MKıp.: **yaşıl** 'yeşil' (CC, Gİ, GT, İM, KF, Kİ,KK, MG, MS, TA, TZ-KTS 314;) **yaşıllıḳ** "yeşillik" (CC-KTS 314); **yaşar-(I)** "yeşermek, yeşillenmek" (GT, Kİ) (KTS 314); xv. yy. *yaşıl* 'yeşil' (KK 80); Doğu Tü.: xv.-xvi. yy. **yaşıl** 'yeşil' *yaşıl* 'green' 103a (BN Index 857), (BN 103a), xviii. yy. **yaşıl** 'yeşil' *yaşıl baş, yaşımtıl* (Sang-Index 77); Batı Tü.: xvi. yy. DK-; xx.-xxi. yy. Çağdaş Tü.: Çuvaş Tü.-, Halaç Tü.: **yāšil** (tief) 'grün' 560 (LSC 317), **yą̄ [a] šų l** 'yeşil' (KM 51), Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: **caş** 1. Genç; *caş uul* 'genç delikanlı'; 2. 'yaş, dönem'; 3. 'yeşil, taze' *Daş öle çajarıp çıktı* 'otlar yeşillendi'; 4. 'yaş, nemli, ıslak' (AltTS 55), **jажыл [cajıl]** 'yeşil' (RAltS 206); Hakas Tü.-, Saha Tü.-, Şor Tü.-, Teleut Tü.: **d'ajıl** 'yeşil, olgunlaşmamış, ham (meyve)' (TelAS 20), *d'ajar*-'yeşermek' (TelAS 19); Tuva Tü.-Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **йәшел [yäşīl]** 'yeşil' (RBS 250), 1. *yeşil ot, yäşel ülän* 'yeşil ot', 2. 'Taze yeşilliklerden oluşan', 3. 'Olgunlaşmamış' *yeşil elmalar beşmägän almalar,* 4. Mec. 'Genç, tecrübesiz, olgunlaşmamış kişi' (RBS 250-251), Karaçay-Malkar Tü.: **jaşil**: sıf. Yaşil, ot rengi/ *Kırdıknı betine uşağan türsün, bet, boyau* (KMTAS 822), *jap-jaşil* 'çok yeşil, yemyeşil' (KMTAS 860); Karakalpak Tü.: **жасыл [jasıl]** 'yeşil' (KKalpRS 235), Karayim Tü: **yéşil** 'yeşil' (KKKM-Dizin 370), Kazak Tü.: **jasıl:** 1. *Japıraḳtıŋ, jas şöptiŋ tüsindey kök. 2. Şöptiŋ, ösimdiktiŋ ḳuramağan, sarğaymağan kök balausa kezi* (KATS VI 170), Kırgız Tü.: **жашыл [caşıl]** *kögörüp turgan çöp sıyaktuu tüs* 'yeşermiş ot gibi renk', *caşılça: piyaz, sabiz, kapusta suyaktuu ogorod ösümdktörünüŋ calpı naamı* 'soğan, havuç, lahana gibi bahçe sebzelerinin genel adı' (KırgTTS, 198); Kumuk Tü: **яшыл [yaşıl]** (RKumS, 176), Nogay Tü.: **ясыл** [yasıl] 'yeşil' *yasıl* ölen 'yeşil ot', *yasıl yapırak* 'yeşil yaprak', *yasıl tüs* 'yeşil renk', *yasılala* 'yeşil rengin çok olduğu ala renk' (NogRSl 471), Tatar Tü.: **яшел [yaşīl]** *Spektrda töp töslärneŋ berse-zäŋgär belan sarı arasındagı tös; ülän,* üsemlek, *yafrak töse. Yaşel tukıma. Yaşel buyau. Yaşel tübä. Yaşel buyau.* 2. *Ülän üskän, yaşellek kaplagan. Yaşel sukmak. Yaşel bolın.* 3. *Ülännän, yafraktan torgan. Yaşel azık. Yaşel aşlama. Aşarga yaraklı ülännärneŋ (kuzgalak, kıçıtkan) yafragınnan häzerlängän. Yaşel şi. Yaşel borş.* 4. *Ciläk-cimeş, aşlık h.b. ş. turında: ölgermägän, citlekmägän.* 5. *Bik yaş häm täcribäsez.* 6. *Ber yelga soldattan kalgan rekrutlar. Yaşel çäy -üzenä has huş ise, yaşkelt-sarı töse häm täme avızını böreşterä torganrak bulu belan ayerıla torgan çäy töre. Yaşel tavış -kolakka yatışsız açı, normal bulmagan çäreldek tavış. Yaşelgä kalu (kaldıru)-nindi dä bulsa säbäp belan ber yelga soldattan kalıp toru (kaldıru). Yaşelbaş-Kişerneŋ ber sortı; zelenogolovka. Yaşel-zäŋgär* 1. *Yaşel belan zäŋgär töslär arasındagı tös; (tsvet morskoy volnı);* 2. *Meditsinada tändäge ülekläü, çabıru lebek avırularnı dezinfektsiyläü, zararsızlandıru çarası bularak faydalanıla torgan sıyeklık (zelyonka),* 3. *Bakır kur-porosı (mednıy kuporos); Yaşelle: Yaşel tös küp bolgan, yaşel tös katnaşkan. Yaşelle-zäŋgärle* 1. *Yaşel häm zäŋgär tösläre bulgan, yaşel häm zäŋgär töslär katnaşkan.* 2. *Açı, yamsez,*

normal bulmagan çäreldek häm zähär (tavış turında). Anıŋ yaşelle-zäŋgärle tavışı kolagımda äle däyaŋgırap tora. Söyl. (TTAS III 660); Güney-Doğu: Yeni Uygur Tü.: Özbek Tü.: **яшил [yaşil]** 1. *Sariķ kök rang ortaligidägi, barg yåki mäysä räŋgidägi; säbzä räng. Yaşil bärgli ösimliklär. Yaşil pärdä.* 1. *Sariķ kök räng ortaligidägi, barg yåki mäysä räŋgidägi; säbzä räng. Yaşil bärgli ösimliklär. Yaşil pärdä. Yäşil boyåķ*, 2. *Yaşil räŋgli yåş mäysälär, ösimliklär bilän ķåpläŋgän* (ÖTİL II 490), Salar Tü.: **jaʃil** "yeşil'; (SY 22), *yaʃimt'ux* "yeşilmiş" (SY 23), Sarı Uygur Tü. **ya'sıl** "yeşil" (YJU 16), Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: **јашыл [yaşıl]** 'yeşil' sif. 1. *Yarpag, ot ränkindä olan. Yaşıl yarpag. Yaşıl mahud. Yaşıl boya.* 2. *Kal, yetişmämiş. Alma hälä yaşıldır.* 3. *is. (köhn.) Yaşıl ränkli şey. Yaşılı sarısından çohdur. Yaşıl-Mavi, sif. Yaşıla vä maviyä çalan ränkdä olan* (ADİL 520), Türkmen Tü.: **ялшыл [ya:şıl]** 'yeşil' *Otuŋ, yaprağıŋ reŋkiŋde bolan* (TDS 860), Türkiye Tü. **yeşil** 1. Sarı ile mavinin karışmasından ortaya çıkan, bitki yapraklarının çoğunda görülen renk, 2. Bu renkte olan, 3. Kurumamış, taze (sebze): yeşil fasulye, 4. Olmamış, ham (meyve): yeşil kayısı (TüS 2173).

2.4.1.1.1. *yaşıl* Kullanım Alanı

(KT D17) **y (a)ş (ı)l** (ü)güz "Sarı ırmağa" (Tekin, 2010:28).

(BK D15) **y (a)ş (ı)l** üg (ü)z: "Sarı ırmak" (Tekin, 2010:54).

(IB) 17. Özlük at öng yirde arıp ongup toru kalmiş. Tengri küçinge tag üze yol sub körüpen, yiş üze **yaş** ot körüpen, yorıyu barıpan, sub içipen, **yaş** yipen ölümde ozmiş tir. (20 s).

(IB) 53. Boz bulıt yorıdı, bodun üze yagdı. Kara bulıt yorıdı, kamag üze yagdı. Tarıg bişdi; **yaş** ot ündü; yılkıka kişike edgü boltı tir (24 s.).

(TT II) 4) yaγız yir yuzi **yašardï.**

(TT V 28) 123. ögän-lär-däki saryan otï **yašï yaš.** bularnï alïp qut vaxšik tngri-lär-kä aγïr uluγ uluγ iliglär-kä qan-lar-qa ančulasar (V, 28).

(TT VI 42) 323. tïnsïz ärsär, qamaγ ï ïγač, **yaš** ot titir (VI, 42).

(TT VII 35) 11. **yašïl** buršaq-(grüne Bohnen) (VII, 35).

(TT VII 38) 8. quruγ sögüdkä kälsär, bu sögüd **yašarïp** amtï qurïmïš.

(TT VII 24) 14. T III M. 190 69. [livi] aš-ï **yašïl** burčaq [titir (VII, 24).

(TT VII 26) 10. anggarak garx-qa **yašïl** burčaq öz-äki aš (VII, 26).

(TT VII 26) 13. šaništčar garx-qa **yašïl** burčaq, qundu burčaq öz-äki aš (VII, 26).

(TT VII 26) 19. virudaki mγarač-qa **yašïl** burčaq öz-äki yoγrut-luγ aš (VII, 26).

(ETŞ 86) 37. (4). Köp vayniki-ler kuşalamul-ın/köpirdü **yaşardu** öklidü udaçı.

(ETŞ 282 35. 1. (2a) 3.kün tengri ķaytsısı açıtlı yarudı /yaġız yir yüzi **yaşardı** körkledi (s. 282).

(DLT I 331) Yarattı **yaşıl** çeş,/Sawurdı ürüŋ kaş Tizildi karakuş,/Tün kün üze yürkenür.

(DLT II 80) Alın tüpü **yaşardı** /Urut? Otın **yaşurdı** Kölniŋ suwın küşerdi Sıgır boka münğreşür.

(DLT III 21) kılnu bilse kızıl kedher, yaramı bilse **yaşıl.**

(DLT III 47) **Yaş** ot köymes, yalafaı ölmes = yaş ot....).

(DLT III 143) **Yaşıl** yerliğ barcın = yeşil yüzlü ipek kumaş" demektir. Yeşillik bu kumaşta asıl olup öbürleri az bulunur.

(KB I 67) ḳurımış yıġaçlar tonandı **yaşıl**/ bezendi yipün al sarığ kök ḳızıl.

(KB I 68) yaġız yir **yaşıl** torḳu yüzke badı/ ḫıṭay arḳışı yaḍtı taẇ ġaç eḍi (s. 24).

(KB I 2916) **yaşıl** kök sarıġ al aġı ton keḍip/ Aşaġu kötürse yaraşur yorıp (s. 302).

(AKT) **yaşıl** ḳuşlar wä sarıġ burunluġ ärdi (142, 9) 'sarı gagalı yeşil kuşlar vardı'

(AKT) **yaşıl** zumurrud taḳı kök yaşıllıḳı andın turur nā kim zumurrud kim bar bular andın tüşär (48b,8) 'zümrüt yeşik (olur), göğün yeşilliği ondandır ki, ne kadar zümrüt varsa hepsi oradan gelir'

(AKT) **yaş** II. 'taze, yeni': yaş ḫurma ewülmiş (12b,8) 'olgun, taze hurmalar' [XIX, 25].

(AKT) taḳı ündürdi sizin üçün yerdin **yaş** otlar (108b,19) 've sizin için topraktan taze otlar (bitkiler (bitirdi' [LXXI,17].

(AKT) yaşar-'canlanmak, yeşermek': ḫurma yıġaçı **yaşardı** çeçäkländi (18,12) 'hurma ağacı yeşerdi, çiçeklendi'

(AKT) Ol taş üzä ot **yaşarmış** ärdi (10b37) 'o taş (kaya) üzerinde ot yeşermiş idi'

(AKT) yaşartdır-'canlandırmak, yeşertmek' bu ḫurma kurımış ärdi sängä **yaşartdıru** bärdim (18,26) 'bu hurma kurumuş idi, onu senin için yeşerttim'

KE 97 (77) (2) gördi kim ayakları- (3)-ndan asılmış gözleri **yaşıl** ve yüzleri ḳara bularuŋ diliyile su arasında dört barmaḳ kadar yir var (s. 112).

(NF) [37] Bu ėkki qapuġ (16) **yaşıl** zümürüddin erdi. (s. 28).

(NF) [72] (5) aq tonluġ kişiler, **yaşıl** 'imāmalıġlar hēç Muḥammedke barmaqġa qoymas erdiler. (s. 53).

(NF) [131] (14) Bir **yaşıl** çimgen içinde bolur, ol çimgen içinde **yaşıl** ton (15) keḍ ip Qur'ān oqıyur (s. 93).

(NF) [156] (5) Harūne'r-Reşīd (6) ġāyat sewündi taqı ol turbat üze bir **yaşıl** qubba qopardı... (s. 108).

(NF) [162] (11) taqı boynını (12) **yaşıl** zeberceddin yaratıp turur (s. 110).

(NF) [179] (8) Biri **yaşıl** yāqūtdın erdi taqı biri qızıl yāqūtdın erdi. (s. 123).

(NF) [270] (16) Tüşümde körer-men: Kökdin ėkki ferīşte nazil bolur, **yaşıl** tonluġlar, (17) biri taqı biringe aytur:.. (s. 187).

(NF) [319] (8) Ol daraḫtnıng͡ uluġluqını taqı körkini (9) taqı **yaşıllıqını** hēç kimerse ṣ ifat qılu biilmegey. (s. 221).

(NF) [319] Ol (13) **yaşıl** yapurġaḳlar içinde ol mēveler ay meng͡izlig taqı kün meng͡izlig münevver bolup körnürler. (s. 221).

(GT 2a-9) Ve ağaçlara **yaşıl** varaḳdan ḫ il'at-ı nevrûzı geydürmişdür.

(HŞ) **yaşıl** çimgen öze ḫoş oltururlar 557.

(HŞ) **yaşıl** çimgen öze ḫoş oltururlar (555) (s. 213).

(HŞ) servlerge **yaşıl** ḫil'at kiḏürmiş 1445 (s. 265).

(HŞ) ajun başlap **yaşarġan** bilge bigler (2960) (s. 354).

(BN) **yaşıl** green 103a (BN Index 857).

(AltTS 55) daş öle **cajarıp** çıktı 'otlar yeşillendi'

(AA 78) Aldında agaştar kuugargan da bolzo, Artkan çagaldar **cajıl** emtir.

(AA 82) **Cajıl** bürlü kayıŋdı uuldıŋ jeenderi barıp, taldap, kezip ekeleten.

(AA 84) **Cajıl** bürlü jaş kayıŋ/Ayılga turar uçarlu.

(TAH 91) "Aḳ keyemen keygän, **yäşel** suğın elgän" (ḳayın).

(TAH 91) "Haẓ sitendä **yäşel** haḳsı, harısa ethä harğaya" (ḳamış).

(TAH 103) **Yäşel** mäset tayağıŋdı, Almaştırıp ḳılısḳa.

(TAH 208) Asılıḳay buyı-aśıl taş, Yurmıy buyḳayẓarı -**yäşel** taş.

(TAH 299) Mäśälän, **yäşel** bolon, tulı ay h. B. Epitet predmetḳa ber ḳarauğa kürenmägän, hizelmägän yarı bizäk öśtäy, şuğa la poetik anıḳlausı rölen ütäy: hätfä bolon, moŋlo, nurlı, kömöş ay.

(KMTAS I 860) Kırdık çığar, **jaşil** kıdrık, Sabannga sebilir urluḳ. Ḳuliylanı Ḳ., Üyünge igilik! 112.

(KMTAS I 822) **Jap-jaşil** boladıla ḳum özenle, raketala kökge çığadıla. Gurtulanı B., Şuyohla arasında, 18.

(KMTAS I 822) Bu jerleni jılamuḳça taza şaudanları, **jap-jaşil** kırdıkları bardı. Töppelanı S., Jaralı zurnuk, 3.

(KMTAS I 822) *Ḳızıl Oktyabr elni sırtları, tüzleri da adamnı közün aldarça **jap-jaşil** kiyinngendile. "Alçıla", 81.

(KMTAS I 860) **Jaşil** kırdık künlümleni jasay başlağandı. Gurtulanı B., Jangı talisman, 110. *Ḳış jetsei taşlar **jaşil** toḳluğun. Otarlanı K., Saylama, I, 4.

(KMTAS I 860) Allıbızda iynekle körgen hansların üze, çaynay, burunları hansdan **jaşil** bolup baradıla. Bayramuḳlanı H., Jılla bla taula, 246.

(KMTAS I 860) Terekle da **jaşil** ḳusup, şaharçıla da solu kün oramlanı tolturup jürüydüle. Katsiylanı H., Alanla, sizde ua ne hapar?, 149.

(KMTAS I 860) Jaz başında jer **jaşil** ḳusup, terekle türlü-türlü çağıp, ḳurtha-ḳumurshağa da jan kirdi. Katsiylanı H., Tamata, 201.

(KMTAS I 860-861) Oramda barasa, may, sen **jaşil** etgen Terekle sanga baş urġança bola. Ḳuliylanı Ḳ., Üyünge iygilik!, 339.

(KATS I 49) Jerde qızıl-**jasıldı** oqtar aqtı kökten juldız quladı ot qanattı. Ölgenderen qoştasıp jüre berdïk, Küzetïne qoydıq ta avtomattı (S. Mäulenov, Alıs ketip.).

(KATS I 70) Jaratılıstıŋ qisığın qaytse tüzeuge bolar yedï, **jasıl** ağaşsız, **jasıl** ösïmdïksïz jerdïŋ ne sänï bolsın,-dep ondayda köŋil jabırqap qaladı (S. Bayjanov, Suŋqar köŋil).

(KATS I 137) Temïrlï taudıŋ qoynında jidek, neler ädemï tüz gülderi... qızgaldaq, sarğaldaq, aygül, miyua, keregöz siyaqtı qızıl da **jasıl** gülder jazğa salım tolıqsıp kaptap ketedï (Z. Şaşkin, Temïrtau).

(KATS I 156) Aylanttut köbelegï sarğyş sur tüstï, qanatınıŋ ortası qoŋır, şetï sarğış. Juldız qurttarı **jasıl,** uzındığı 65-70 mm. Aylant siren' ağaştarınıŋ japırağımen qorektenedï (ҚUE).

(KATS I 158) Aymağın kök-**jasıl** töbeler qorşağan şağın selo kün nurına şomılıp küreŋdenedï (M. İmanjanov, Menïŋ Mahabb.).

(KATS I 162) Aspan aynalıp jerge tüskendey sarşa tamız, aptap urıp, **jasıl** şüygïn sarğayıp ketken ("Qaz. Ädeb.").

(KATS I 163) Aynala-töŋïrek zamatta neşe türlï tüske boyalıp, qulpırıp, bïrese kögïldïr, bïrese **jasıl** tartıp, özgere berdï (Z. Şaşkin, Senïm).

(KATS I 185) Jer beyne bïr aqsarı, qızıl güldermen ayşıqtalğan **jasıl rendï** ajarlı, alıp kïlem (S. Dosjanov, Qıran).

(KATS I 202) Hrom qosılısı aralasqannıŋ kökşïl **jasılın** akvamarin dep ataydı (B. Bïrïmjanov, Jalpı Himiya).

(KATS I 202) Akvamarinnïŋ kristaldarı kögïldïr, kögïldïr jasıl, **jasıl** kök, surğılt kögïldir bolıp keledï (ҚUE).

(KırgTTS 198) **Caşıl** gül **caşıl** cibek şay köynök (Toktogul).

(KırgTTS 198) **Caşıl** oŋot, caş çoŋoyot (makal).

(KırgTTS 198) Erte bışuuçu **caşılçalar. Caşılça** ösümdüktörü.

(NogE 78) Betegeli şölïniŋ orayı **yasıl** teŋizdey tolkınlasadı.

(TTAS 190) Ïgït bïr kül buena tuktagan da şunda **yaşïl** çiräm östïnä yatıp yal itmäkçï bulgan. G. Gali.

(TTAS 196) Ul Buharadan **yaşïl** çapan kiyïp, zur çalma çalıp kaytsa da,----yakın arada gına zur kalalarda buş mähällä barlığı kürïnmädï. G. İbrahimov

(TTAS 199) Buyau: **yaşilgä** buyay.

(TTAS 199) **Yaşïl** buyaunı buyap bïtïrü.

(TTAS 199). Bu yort koymaları, kapkaları bïlän bïr töskä kuyİ **yaşïl** buyay bïlän, täräzä, işïk, kapka çitlärï ak buyau bïlan kupşı itïp buyalgan idï. Ä. Fäyzi.

(TTAS 203) Bäbäk2: yaña çıkan yaş botak, sabak. Yazgı çäçäklär aktan, **Yaşïl** babäklär çıkan, Kiçlär matur tön tınıç, İrtan matur yazgı tan. M. Ukmasi.

(TTAS III 660) Kuye urman, matur **yaşel** urman Häterlätä ütkän yellarnı. Ä. Yerikey. Koyaşka karşı sırtın çıgarıp kibä başlagan tau başında **yaşel** ucımnar kürengäli. A. Şamov. Yaşel buyau. Samolet **yaşelgä** buyalgan. A. Ähmät.

(TTAS III 660) Ülän belan kaplanıp ta sıman zur yomşak urman yulınnan **yaşel** tonnel' sıman zur yukälär külägäsenä kerep kitkändä, agaçlarnıŋ yomşak yafrakları Zinnätneŋ biten, iŋbaşların sıypap kala. G. Bäşirov.

(TTAS III 660) Basunı äyländek, arba tutırıp **yaşel** peçän töyädek tä, iŋ yerakka, borçak cirlärenä kilep çıktık. G. İbrahimov. [Häsän abıy] **yaşel** peçängä çumıp yattı da cırladı G. Gobäy.

(TTAS III 660) [Ätäç] peşmägän **yaşel** karlıgannarı çukıp aşamaga da kereşte. Därdmänd. Yaş almagaçnıŋ botakları sarılıp üskän ere **yaşel** almalarını köçkä kütärep toralar. İ. Gazi. Ölgermägän kileş, citlekmägän kileş. Arış **yäşelräk** urılganga töşmi, költädä kala. M. Gali.

(TTAS III 660) Yaŋa gına rabfak betergen, moŋarçı äle ber cirdä dä eşlämägän **yaşel** yeget buluımnı belgäç. [mehkombinatta] beraz uyga kaldılar Ä. Yeniki.

(TTAS III 660) Beraz yaşräk häm **yäşelräk** bulsa da, Söläymanovnıŋ uylavınça, ikelänmiçä alıp barırga yarıy torgan malay ide ul. İ. Gazi.

(TTAS III 660) **Yaşellär** karalıp ber un minut kına ütkän ide, kızıl öyneŋ koyma yak işegendä ber adäm kürende. G. İbrahimov.

(TTAS III 660) Ul, **yaşel** sugan, bötnek, petruşka kebeklär belan aldaştırgalap, aş peşerep aşattı da ... balaların yoklatu yağın karadı. G. Gobäy.

(TTAS III 660) -Min, alla teläsä, öyda eçep totar öçen dä **yaşel** çäyne küpläp alıp kaytırmın. F. Ämirhan.

(TTAS II 660) **Yaşel** tavış -kolakka yatışsız açı, normal bulmagan çäreldek tavış. Anıŋ häläl cefetenen, nikahlı karçığınıŋ, **yaşel** tavışı böten öyne tutırdı, zähär süzläre yaşen taşı şikelle atıla başladı. A. Şamov.

(TTAS III 660) [Kıznıŋ yegete] **yaşelgä** kala imeş, aldagı yelga tagı karalası imeş. G. İbrahimov.

(TTAS III 660) Bitlärenä çirtsäŋ kan çıgarlık bu yegetlärne zäŋgärgä dä, **yeşelgä** dä kaldırgaç, beznen belan ni eşlärlär ikan? M. Gali.

(TTAS III 660) [Bolar yanında] yaŋa çabata kigän vä kızıllı külmäk östennän **yaşelle** alyapkıç yapkan kız [bara]. F. Ämirhan.

(TTAS III 660) Gaynulla **yaşelle**-zäŋgärle konvertlarga salıngan hatlarnı alıp ukıy başladı A. Ähmät. Yaşelle-zäŋgärle garus ceplären, yanıp torgan kice mamıkların säkegä cäyep saldılar. F. Hösni.

(TTAS III 660) [Yözlebikä] körän şalen kaytarıp iŋbaşına salgan, başında **yaşelle**-zäŋgärle yefäk yaulık. G. Bäşirov.

(ÖTİL II 490) -Çap tâmândä tâğ etäkläri, öng tâmândä **yaşil** gähtäzâr, ortada ķişlâķ. İ. Rahim, Çin muhabbat.

(ÖTİL II 490) Båşi dägi **yaşil** romåli ķåraçadan kelgän yüzini boğibråķ ķoygän bolsa häm, özigä hop yaraşgän, ungä şulardan båşķa räng, båşķa kiyim yaraşmaydıgängä ohşar edi. A. Ķahhår, Ķoşçi-når.

(ÖTİL II 490) Erkin ķuşlar darahtlärning ķoyuķ **yaşil** içidän cånli naylärini tinlikkä ķoyardi. Åybek, Navåyi.

(ÖTİL II 490) Ongråķdä, **yaşiltepä** üstidä ķoylär, ķozilär, eçkilär otläb yuribdi. H. Ğulåm, Mä'şäl.

(ÖTİL II 490) **Yaşil** hiyåbånlarda Eski distla yuraman. Şayhzåda.

(ÖTİL II 490); (ADİL 520) Ahşam vahtları kändin känarında durub **yaşıl** çämänlärä tamaşa eläyändä körürsän ki, nahır üz goyub kändä kälmäyä. C. Mämmädguluzadä.

(ADİL 520) [Orhan:] Ey mavi köylär! Ey **yaşıl** ormanlar! Ey bacalardan yüksälän dumanlar! H. Cavid.

(ADİL 520) [Minayä]..belini çoh zäif köstärän **yaşıl** ipäk koftada, başına saldığı ağ torda çoh yaraşıglı körünürdü. Ä. Äbülhasan.

(ADİL 520) Tärlan körüb **yaşılbaşı;** Sağın, gaynag çala, maral! Aşıg Äläskär,

(ADİL 520)-Elä çöllär **yaşıllanan** kimi, arvad sähär yerindän durur vä ac yatmış uşaglarını oyadıb deyir.. C. Mämmädguluzadä.

(ADİL 520) -İctimaiyyätin kömäyi ilä şähär **yaşıllaşdırılmışdır**. "Kommunist"

(ADİL 520) O, közäl çiçäklärdän, bulaglardan, **yaşılıglardan** doymaz, ayrılmazdım. A. Şaig.

(ADİL 520) Här täräfdän **yaşıllıglar** näzärläri ohşayırdı. H. Cavid. Batıglar, çuhurlar, keçäl täpälär; Burada yaşıllıgdan körünmäz äsär. S. Vurğun.

(GTHEÖ 168) Oturdum **yeşil** çimende, **Yeşil** yipek bükerim.

(GTHEÖ 170) Siyah yüzüm salkımda, **Yeşil** yaprak altında.

(GTHEÖ 172) **Yeşil** ipek bükerim, Yare gömlek dikerim.

(GTHEÖ 173) **Yeşil** taşta su durur, Komşu kızı kudurur.

(GTHEÖ 161) Sırtı mor mintannısı, Başı **yeşil** şallısı.

(GTHEÖ 152) **Yeşil** kurbalar göllerde öter, Kurbaların sesi cihana yeter..

(GTHEÖ 145) Sivastopol bir çadır, bir **yeşil** çadır, o çadırın altında üç civan yatır.

(GTHEÖ 94) Başı **yeşil yeşilbaş** dıl, sırtı kara manda dıl, içi akça penir dıl (Trup).

(GTHEÖ 89) **Yeşil** kabaktan tofum istemem.

(TDS 860) Bayırlar **yaşıl** mahmal yapınan yalı göm-gök övüsyär (N. Pomma, Sebäbini soŋ bildim).

(TDS 860) Ol bayak obanıŋ ileri çetinden geçyän suva bir topar **yaşılbaş** gondı (A. Govşudov, Köpetdagıŋ eteginde).

(TDS 860) Bilbiller sayraşıp, nagmalar düzyär, **Yaşılbaş** sonalar köllerde yüzyär (Nurı Annagılıç, Saylanan eserler).

(TüS 2173) Memleket isterim/Gök mavi dal **yeşil**/Tarla sarı olsun /Kuşların çiçeklerin diyarı olsun. C. S. Tarancı.

(TüS 2173) Önümüzde **yeşil** yamaçlar görününce biraz keyiflendik. H. E. Adıvar.

(TüS 2173) Bu anıt, onun kişiliğinin getirdiği bir dokunulmazlıkla daha sonra nice heykellere **yeşil** ışık yakıyordu. H. Taner.

(TüS 2173) Hayat sanki yeniden doğar, ağaçlar **yeşillenir.** A. Ş. Hisar.

(TüS 2174) Yanımızdaki kızlara **yeşillendik.** Y.K. Karaosmanoğlu.

2.4.1.1.2. Anlam Açısından *yaşıl*

Temel Anlam

'Yeşil'

Türkçede *yeşil* kelimesi en eski Türkçe yazılı kaynaklarda görülmektedir. VII.-VIII. yy. Köktürkçede:

y (a)ş (ı)l (ü)güz "Sarı ırmağa" (Tekin, 2010:28).

y *(a)ş (ı)l üg (ü)z:* "Sarı ırmak" (Tekin, 2010:54).

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü gibi Talat Tekin tarafından *y (a)ş (ı)l* 'sarı' olarak aktarılmıştır. Tekin, metindeki geçen ırmağı günümüzde Çin'de bulunulan *Huangho* 'Sarı Irmak' olduğunu varsaydığını düşünmekteyiz. Biz *y (a)ş (ı)l (ü)güz* 'yeşil ırmak'şeklinde aktarmayı tercih etmekteyiz. Çünkü 'sarı' kavramını ifade etmek için en eski Türkçe metinlerde *sarıġ* kelimesi bulunmaktadır.

IX.-X. yy. Türkçe Budhist-Maniheist yazılı metinlerde:

yaγız yir yuzi ***yašardï*** (TT II) 4) (s. 7).

37. (4). Köp vayniki-ler kuşalamul-ın. köpirḍü ***yaşarḍu*** ökliḍü *udaçı.*

Kür luu-lar erkligi ilig ḳan atlıġ

Kükürt ün-lüg-ke yükünürmen. (ETŞ 86).

3. kün tengri ḳaytsısı açıtlı yarudı

yaġız yir yüzi ***yaşardı*** *körkledi* (ETŞ 282).

XI. yy. Karahanlı Türkçesi yazılı eserlerde:

Dīvān Luġāti't-Türk'te *yaşıl*, *yap yaşıl* kelimelerinin kullanıldığı, *yuşul* kelimesiyle birlikte *yaşıl yuşul* ifadesinin de bulunduğu belirtilmiştir (DLT III 19). Bununla birlikte *yaşıl çüvüt* 'yeşil boya (DLT III 162), *ot yaşardı* 'ot yeşerdi' şeklindeki ifadeler de bulunmaktadır (DLT III 68).

Alın tüpü ***yaşardı*** *Urut? Otın* ***yaşurdı*** *Kölning suwın küşerdi Sıgır boka münğreşür.* "Dağların tepeleri yeşerdi, kuru ot yerine yeni ot çıktı; gölün suyu doldu; sığır, boğa böğrüür" (DLT II 80).

"Ḳılnu bilse kızıl kedher, yaramı bilse ***yaşıl*** *kedher* "Nazlanmayı bilse kızıl giyer, yaranmayı bilse yeşil giyer" (DLT III 21).

ḳurımış yıġaçlar tonandı ***yaşıl***

bezendi yipün al sarığ kök ḳızıl (KB I 67 s. 24).

yaġız yir ***yaşıl*** *torḳu yüzke badı*

ḫıṭay arḳışı yaḍtı tavı ġaç eḍi (KB I 68 s. 24).

yaşıl *kök sarıġ al aġı ton keḍip*

Aşaġu kötürse yaraşur yorıp (KB I 2916 s. 302).

XII.-XIII. yy. Harezm Türkçesi yazılı eserlerde:

yaşıl *ḳuşlar wä sarıġ burunluġ ärdi* (AKT 142,9).

yaşıl *zumurrud taḳı kök yaşıllıḳı andın turur nā kim zumurrud kim bar bular andın tüşär* (AKT 48b,8).

XIV. yy. Harezm Türkçesi yazılı eserlerde:

ajun başlap ***yaşarġan*** *bilge bigler* (HŞ 2960).

yaşıl *çimgen öze ḫoş oltururlar* (HŞ 555).

servlerge ***yaşıl*** *ḫil'at kiḏürmiş* (HŞ 1445).

ḫurma yıġaçı ***yaşardı*** çeçäkländi 'hurma ağacı yeşerdi, çiçeklendi' (AḲT 18, 12).

Ol taş üzä ot ***yaşarmış*** ärdi 'o taş (kaya) üzerinde ot yeşermiş idi' (AKT 10b 37).

bu ḫurma kurımış ärdi sängä ***yaşartdıru*** *bärdim* 'bu hurma kurumuş idi, onu senin için yeşerttim' (AKT 18,.26).

(2) gördi kim ayakları- (3)-ndan asılmış gözleri ***yaşıl*** *ve yüzleri* ḳara *bularuŋ diliyile su arasında dört barmaḳ kadar yir var* KE 97 (77).

Bu ėkki qapuġ (16) ***yaşıl*** *zümürüddin erdi.* (NF [37]).

(14) Bir ***yaşıl*** *çimgen içinde bolur, ol çimgen içinde yaşıl ton* (15) *keḏ ip Qur'ān oqıyur* (NF [131]).

Ol (13) ***yaşıl*** *yapurġaḳlar içinde ol mēveler ay mengizlig taqı kün mengizlig münevver bolup körnürler* (NF) [319]).

XV.-XVI. yy. Doğu Türkçe yazılı eseri olarak Babürname'de *yaşıl* "green" 103a (BN Index 857) şeklinde belirtilmiştir.

XVIII. yy. *yaşıl* 'yeşil' *yaşıl baş, yaşımtıl* (Sang-Index 77) şeklinde tanıklanmıştır.

XX.-XXI. yy. Çağdaş Türk lehçelerinde: Altay Türkçesinde: *daş öle* ***cajarıp*** *çıktı* 'otlar yeşillendi' (AltTS 55).

Aldında agaştar kuugargan da bolzo, Artkan çagaldar ***cajıl*** *emtir.* (AA 78).

Cajıl *bürlü kayıŋdı uuldıŋ jeenderi barıp, taldap, kezip ekeleten.* (AA 82).

Cajıl *bürlü jaş kayıŋ*

Ayılga turar uçarlu. (AA 84).

Başkurt Türkçesinde:

"Aḳ keyemen keygän, ***yäşel*** *suğın elgän" (ḳayın)* (TAH 91).

"*Haz sitendä* ***yäşel*** *haḳsı, harısa ethä harğaya" (ḳamış)* (TAH 91).

Karaçay Malkar Türkçesinde:

Kırdık çığar, ***caşil*** *kıdrık, Sabannga sebilir urluḳ.* Ḳuliylanı Ḳ., Üyünge igilik!, 112 (KMTAS I 860).

Cap-caşil *boladıla ḳum özenle, raketala kökge çığadıla.* Gurtulanı B., Şuyohla arasında, 18. (KMTAS I 822).

Kazak Türkçesinde:

*Jerde ḳızıl-****jasıldı*** *oḳtar aḳtı kökten juldız ḳuladı ot ḳanattı. Ölgenderen ḳoştasıp jüre berdik, Küzetïne ḳoydıḳ ta avtomattı* (S. Mäulenov, Alıs ketip.) (KATS I 49).

Temïrlï taudıŋ ḳoynında jidek, neler ädemï tüz gülderi... ḳızgaldaḳ, sarġaldaḳ, aygül, miyua, keregöz siyaḳtı ḳızıl da ***jasıl*** *gülder jazġa salım tolıḳsıp kaptap ketedï* (Z. Şaşkin, Temïrtau) (KATS I 137).

Kırgız Türkçesinde:

Caşıl *gül* ***caşıl*** *cibek şay köynök (Toktogul)* (KırgTTS 198).

Caşıl *oŋot, caş çoŋoyot (makal)* (KırgTTS 198).

Nogay Türkçesinde:

Betegeli şölinïŋ orayı ***yasıl*** *teŋizdey tolkınlasadı.* (NogE 78).

Tatar Türkçesinde:

Ul Buharadan yaşïl çapan kiyïp, zur çalma çalıp kaytsa da,----yakın arada gına zur kalalarda buş mähällä barlıgı kürïnmädï. G. İbrahimov (TTAS 196).

Kuye urman, matur ***yaşel*** *urman Häterlätä ütkän yellarnı.* Ä. Yerikey. (TTAS III 660).

Özbek Türkçesinde:

Erkin ḳuşlar darahtlärning ḳoyuḳ ***yaşil*** *içidän cånli naylärini tinlikkä ḳoyardi.* Åybek, Navåyi. (ÖTİL II 490).

Ongråḳdä, ***yaşiltepä*** üstidä ḳoylär, ḳozilär, eçkilär otläb yuribdi. H. Ğulåm, Mä'şäl. (ÖTİL II 490).

Yeni Uygur Türkçesinde:

Yezidiki yeşil tosaḳlar (UygRS 315).

Azerbaycan Türkçesinde:

*[Minayä]..belini çoh zäif köstärän **yaşıl** ipäk koftada, başına saldığı ağ torda çoh yaraşıglı körünürdü.* Ä. Äbülhasan. (ADİL 520).

*Ahşam vahtları kändin känarında durub **yaşıl** çämänlärä tamaşa eläyändä körürsän ki, nahır üz goyub kändä kälmäyä.* C. Mämmädguluzadä. (ADİL 520).

Türkmen Türkçesinde:

*Bayırlar **yaşıl** mahmal yapınan yalı göm-gök övüsyär* (N. Pomma, Sebäbini soŋ bildim) (TDS 860).

*Ol bayak obanıŋ ileri çetinden geçyän suva bir topar **yaşılbaş** gondı* (A. Govşudov, Köpetdagıŋ eteginde) (TDS 860).

Türkiye Türkçesinde:

*Memleket isterim Gök mavi dal **yeşil** Tarla sarı olsun, Kuşların çiçeklerin diyarı olsun.* C. S. Tarancı (TüS 2173).

*Bu anıt, onun kişiliğinin getirdiği bir dokunulmazlıkla daha sonra nice heykellere **yeşil** ışık yakıyordu.* H. Taner (TüS 2173).

Yan Anlamlar

'Mavi, Turkuaz'

Türkçede *yeşil* kavramı için sık olarak *kök* 'mavi' kavramının kullanılmaktadır. Bununla birlikte yeşil kavramının *kök* 'mavi' kavramı için de kullanıldığı tanıklanmıştır.

XI. yy. Karahanlı Türkçesinde:

*Yarattı **yaşıl** çeş Sawurdı ürüŋ kaş Tizildi karakuş,*

Tün kün üze yürkenür.

Besim Atalay bu dörtlüğü "Perüze gibi yeşil göğü yarattı, üzerine beyaz yüzük kaşları saçtı, karakuş yıldızı dizildi, gece, gündüz üzerine örtülür". (Şöyle ki, baharı anlatarak, Ulu Tanrı yeşillikte perüze gibi olan göğü yarattı ve üzerine yeşim gibi yıldızlar saçtı-yeşim, beyaz bir taştır ki ondan yüzük kaşı yapılır-Mizan yıldızı dizildi-bu yıldızın adına Türkler Karakuş derler-gece ile gündüz birbiri üzerine örtülüyor)" (DLT I 331) şeklinde aktarmıştır. Burada *yaşıl çeş* "yeşil firüze" ifadesinden gökyüzünün güneş ışınlarından mavinin yeşile yakın turkuaz tonu kastedildiğini düşünmekteyiz, zira firüze taşının rengi turkuaz renktedir.

'Taze, ot, yeşillik'

Türkçede *yaş* kelimesinin 'yeşil' anlamı yanı sıra 'taze, ot, yeşillik' anlamlarında da kullanıldığı tanıklanmıştır.

IX.-X. yy. Türkçe Budist-Maniheist yazılı kaynaklarda:

*Özlük at öng yirde arıp ongup toru kalmiş. Tengri küçinge tag üze yol sub körüpen, yiş üze **yaş** ot körüpen, yorıyu barıpan, sub içipen, **yaş** yipen ölümde ozmiş tir. (20 s.)*

(bi) binek at çölde yorgunluktan (ve susuzluktan) bitkin halde kalakalmış. (Sonra) Tanrının inayeti ile dağ üstünde yol (ve) su görerek, dağ çayırında (da) taze ot görerek yürüyüp gitmiş; su içip taze (ot) yiyerek ölümden kurtulmuş der. (s. 28) (IB 17).

Boz bulıt yorıdı, bodun üze yagdı. Kara bulıt yorıdı, kamag üze yagdı. Tarıg bişdi; ***yaş ot*** *ündü; yılkıka kişike edgü boltı tir.* (24 s.) Boz bulut yürüdü, halk üstüne yağmur bıraktı, kara bulut yürüdü her şeyin üstüne yağmur bıraktı. Ekinler olgunlaştı, taze otlar çıktı. Hayvanlar ve insanlar için iyi oldu, der. (s. 32) (IB 53).

123. ögän-lär-däki saryan otï ***yašï yaš.*** *bularnï alïp qut vaxšik tngri-lär-kä ayïr uluy uluy iliglär-kä qan-lar-qa ančulasar.* (TT V 28).

323. tïnsïz ärsär, qamay ï ïyač, ***yaš*** *ot titir.* (TT VI 42).

8. quruy sögüḍkä kälsär, bu sögüd ***yašarïp*** *amtï qurïmïš* (TT VII 38).

13. šaniščar garx-qa ***yašïl*** *burčaq, qundu burčaq öz-äki aš.* (TT VII 26).

Dīvān Luġāti't-Türk'te ***yaş*** *soluşdı* 'herhangi yaş meyva veya sebze gibi şeyler tazliğini kaybettiğinde böyle söylendiği (DLT II 109) belirtilmiştir. Bunun yanı sıra *yaş yuş* şeklinde 'yeşillik' için söylendiği ve *yuş* kelimesinin yalnız kullanılmadığı ifade edilmiştir (DLT III 143). Aynı şekilde *yaş* 'sebze, zarzavat, yeşillik' anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Örneğin *yaş yėdim* 'sebze yedim' (DLT III 159). Öte yandan yaş 'yaş, taze' anlamı verilmektedir. Örneğin: *yaş et* 'taze et' (DLT III 159).

Yaş *ot köymes, yalafası ölmes* (DLT III 47).

Dīvān Luġāti't-Türk'te *yaş*'ın *-la* isimden fiil yapma eki ile yapılmış *yaşla-*'taze ot yemek' fiilini görmekteyiz. Örneğin: *at yaşladı* 'at yaş yedi, ot yedi'. (DLT III 308).

XII.-XIII. yy. Harezm Türkçesi yazılı eserlerde:

Anonim Kur'an Tefsiri'nde *yaş* kelimesinin 'taze, yeni' anlamı bulunmaktadır. Örneğin:

yaş *ḫurma ewülmiş* (12b,8) 'olgun, taze hurmalar' (AKT [XIX, 25]).

taḳı ündürdi sizin üçün yerdin ***yaş*** *otlar* (108b,19) 've sizin için topraktan taze otlar (bitkiler) bitirdi' (AKT [LXXI,17]).

XXI. yy. Çağdaş Türk lehçelerinde:

Başkurt Türkçesi *yaşel* kelimesinin 'taze yeşilliklerden oluşan' (RBSl 250-251) anlamı bulunmaktadır.

Kırgız Türkçesinde:

Caşılça kelimesinin *piyaz, sabiz, kapusta suyaktuu ogorod ösümdktörünüŋ calpı naamı* 'soğan, havuç, lahana gibi bahçe sebzelerinin genel adı' (KırgTTS 198) şeklinde ifade edilmektedir.

Türkiye Türkçesinde:

Yeşil kelimesinin 'kurumamış, taze (sebze)' şeklinde anlamı verilmektedir. Örneğin: yeşil fasulye (TüS 2173) 'taze fasulye'

Görüldüğü gibi yukarıdaki toplanan ve incelenen malzemelerden yeşil kavramının Türkler tarafından genellikle 'yeşil' anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. Tuva, Hakas, Saha Türk lehçelerinde 'yeşil' kavramı için *yeşil* kelimesinin kullanılmadığı tanıklanmıştır. Örneğin: Tuva Türkçesinde *ноган* [nogaan] Moğolcadan ödünç alınmış olup Tuva Türkçesinde yaşamın her alanında 'yeşil' anlamında kullanılmaktadır (TuvRSl 310). Hakas Türkçesinde ise *yeşil* kavramı için *көк* [kök] 'yeşil' *ve Moğolca kökenli ноган* [noğan] 'yeşil' kullanılmaktadır. Saha Türkçesinde de yeşil kavramı için *küöh* 'yeşil' kelimesi kullanılmaktadır (YRS 200). Örneğin: *ot küöx* 'yeşil', *köğör-*'yeşillenmek', *küöx üüneeyi* 'yeşillik' (TSS 302). Çuvaş Türkçesinde ise *yeşil* kavramı için *симӗс* [simĭs] 'yeşil' (ÇR 366) kelimesi kullanılmaktadır. Çuvaşçadaki simĭs kelimesinin diğer Türk lehçelerinde *yemiş, yemiş, cemiş, jemis* şekillerinde 'meyve' anlamında kullanıldığı bilinmektedir.

2.5. Kırmızı

2.5.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Kırmızı" Kavramı

2.5.1.1. *ḳızıl*

Proto-Tü. ***qyzyl*** 'kırmızı' (Tenişev 602-604); viii. yy. KökTü.-; ix. yy. **kızıl** 'kızıl': *kızıl kaya kışlagım ol* 'kızıl kayalar kışlığım' (IB 51); Bud.Tü.ç. **qïzïl** 'kırmızı': *küntün qïzïl sayïzyan* (TT VI 22), *qïz-ïl ordu-luy. bu ymä yavïz [ol]* (TT VI 22), **qizïl** orduluγ 'kırmızı saray = Jupiter' (TT VII 64), **qïzqïl** 'kırmızı' (TT VIII I.6), **q̈ yzyl** 'kırmızı' (Maitri 80, 182, 184, 189, 191, 216); ix.-x. yy. **kızıl** 'kızıl' (AY 28/24, 34ğ/12, 81/6, 475/22, 476/4), *kızılı* (AY 348/20), *kızıllıg* (AY e1/17); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: **kızıl** 'kızıl, kızıl renk, kırmızı' (DLT I 40-16, 60-5, 362-10, 394-17, 19, 395-3, II 133-14, III 20-16, 162-17, 183-6, 219-15, 325-6, 363-22), *kızar-*'kızarmak' (DLT I 77-8, 9, 163-14), *kızart-*'kızartmak' (DLT III 431-15, 17), *kızıl er-*'kızarmak' (DLT II 163-15), **ḳızıl** 'kızıl, kırmızı': *ḳızıl bol-, ḳızıl ḳıl-, ḳızıllı sarıġlı* (KB 67, 76, 120, 964, 966, 992, 2250, 2312, 2384, 2692, 2915, 4295, 4485, 4959, 5686, 6007, 6229, 6529, 4499, 954, 2398, 2483, 5804, 2385, 4632 İndeks 255), *ḳıp ḳızıl* 'kıpkızıl' *ḳıp ḳızıl bol-*(KB 2385 İndeks 252), *ḳız-*'kızarmak, gülmek' (KB 3845, 5761,6223, 333, 453, 480, 1100, 2385, 2915, 3073, 4524, 4544, 4707, 4938, 4895), *ḳızar-*'kızarmak' 3283 İndeks 254), *kızart-*'kızartmak, mutlu etmek' (KB 2384, 4868,1287, 4117, 5199, 6002, 2185, 3977, 892, 5779 İndeks 254); RKT-, Harezm ç. xii. yy. **ḳızıl** 'kırmızı' *ḳızıl yaṇgaḳ* (ME 95/1), *ḳızıl boldı* (ME 162/6, 164/2, 184/7), *ḳızıllıḳ*: aḳ *ḳızıllıḳġa ḳarıldı* (ME 4/4, 5, 162/6), *ḳızar-*: *ḳız ardı yaṇgaḳı* (ME 162/6, 184/7) *ḳızart-*'kızartmak' (ME 72/6), xii.-xiii. yy. **ḳızıl** 'kızıl, kırmızı', *ḳızıllıḳ* 'kızıllık, kızartı' (AKT-Borovkov 29b1; 136b,4; 67,8); MM-; xiv. yy. **ḳızıl** 'kızıl, kırmızı, altın para' (KE-Dizin 942); **ḳızıl** 'kızıl' *ḳızıl altun, ḳızıl ḳan, ḳızıl mėveler, ḳızıl yāḳūt, ḳızıl bol-*(NF 155-3; 171-7; 64-13; 97-7, 8, 12; 101-7; 162-10; 250-7; 254-3, 8; 258-7, 8; 341-4; 342-6, 8; 398-3, 4; 342-6; 179-4, 6, 8; 398-3, 4; 153-6; 179-4, 6, 11, 14; 319-10; 37-14, 15; 62-6; 162-11;179-8; 179-13,15 İndeks 241), *ḳızıllıḳ* (NF-Ata, 385-8), *ḳızar-*'kızarmak' (NF-Ata 66-8), *ḳızıl* 'kırmızı' (HŞ 1425, 3275); EKıp.: xiii.-xiv. yy. ***ḳızıl*** "kızıl, kırmızı" (BV, CC, DM, Gİ, GT, KF, KFT, Kİ, MG, RH, TA, TZ-KTS). *ḳızıl başlı çıpçuk* "puhu kuşu denilen küçük bir kuş" (İM KTS 147); **ḳızıl** 'kırmızı' GT (27b-4), **ḳız-**'kızarmak,

yanmak' (GT 22b-13), **ḳızıl** (KK 3, 4, 80, 90); MKıp.: *ḳızıllıḳ* (KMS 9); xv. yy. **ḳızıl:** (KKİ 3, 4, 80, 90); Doğu Tü.: xv.-xvi. yy. **qızıl** 'kırmızı' (BN Index 853), *ḳızıl keyik =arḳarığalça* 141b (BN Index 860), xviii. yy. **kızıl**: *kızıl alma, kızıl ayaġ, kızıl palçığ kızıl bilge kızıl tal kızl tüglü* (San.-Index 70); Batı Tü.: xvi. yy. **ḳızıl** 'ḳırmızı, altın' (DK 10-7, 10-11, 11-13, 12-13, 13-1, 18-2, 32-8, 33-8, 36-6, 38-7, 40-6, 45-6, 45-13, 48-2, 54-11, 59-4, 59-4, 89-10, 91-11, 115-2, 117-7, 139-6, 145-4, 189-11,199-8, 280-3), Çağdaş Tü. xix. yy. **kızıl** 'kızıl, kırmızı, al, sarı (hayvan renkleri hakk)', *kızıl* çalkan (Tel.) *kızıl şalkan* (Kond.) 'pancar', *kızıl kat* (Tel.), *kızılnğaat* (kond.), *kızılgat* (Ab.) 'kırmızı frenk üzümü'; *yarık kızıl* (Tel.) 'al', *küreng kızıl* 'mor, alkan rengi', *kan kızıl* (Tel.), çokum kızıl (tel.) 'kan kırmızı', *kıp-kızıl* 'kıp-kızıl, tamamile kırmızı, kıp-kırmızı', *kızıl şık yar* (kond.) 'ayın onbeşi', *kızılzıman* (Tel., Aş.b.), (Tel.), *kızındık* (Kond.), *kızılzıban* (kond.), *kızılgak* (Kond.), *kısgıltın* (Kond.), *kıskıltım, sala kızıl* (Ab.), 'kırmızımsı, kırmızımtırak', *kızar* 'kızarmak, kırmızılaşmak'; *kongaraktı otka kızarttı* 'çıngırağı ateşte kızarttı; *kızar yatyang edi yogul* 'vücudunda canı yoktur, ölmüştür'. *Kırık kulas yıdazı kızara iziçik* 'kırk kulaçlık mızrak nar gibi kızardı' (AAŞ 385-386), xx.-xxi. yy. Çuvaş Tü.: **xĕ'рлĕ [hĭrlĭ]** 1. 'kırmızılık, kırmızı, al renk', *hĭrlĭ anis* 'al anason', *hĭrlĭ galstuk* 'kırmızı kravat', *hĭrlĭ sără* 'kırmızı boya', *hĭrlĭ tăpră* 'kırmızı toprak', *hĭrlĭ ereh* 'kırmızı şarap', 2) 'şarap', *yĭpkĭn hĭrlĭ* 'morumsu kırmızı, erguvani', *tĭksĭm hĭrlĭ* 'koyu kırmızı', 2. 'kırmızı' *hĭrlĭ Śar* 'Kızıl Ordu', 3. 'allık' *hĭrlĭ pitśă marti* 'al yanaklar', 4. 'kızıl (pas rengi)', *hĭrlĭ ĭne* 'kızıl inek', *hĭrlĭ śĭślĭ aça* 'kızıl saçlı çocuk', *hĭrlĭ tile* 'kızıl tilki', 5. 'olgunlaşmış' (meyve), 6. 'parlak, güneşli' hĭrlĭ kun 'güneşli gün', 7. 'iyi, güzel, çok güzel' (ÇRS 555), *yăm-hĭrlĭ, hĭp-hĭrlĭ* kıpkırmızı' (RÇuvS 26), Halaç Tü.: **qizil** 'rot' 563, *qizil boγarsuq* 'Eingeweide' 53, *qizil gul* 'rote Blume oder Rose' 180, *qizil rō da* 'Eingeweide'53 (LSC 306), **gizil**: *g izil-yurt* 'ein Blutsauger' 167 (LSC 289); Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: **кызыл [kızıl]** (RAltS 263); kızıl 1. 'Kırmızı, kızıl; *kızıl maanı* 'kızıl bayrak'; *kıp-kızıl* 'kıpkızıl, kıpkırmızı'; *kızıl koŋır* at 'kızıl at', 2. 'kırmızı, al'; *kızıl caaktu* 'al yanaklı' (AltTS 111-112); Hakas Tü.: **хызыл [hızıl]** (RHakS 335), *hızıl* 1. 'kızıl, kırmızı': *hıp-hızıl* 'kıpkızıl', *hızıl-arah* 'kızılımsı, kırmızımtırak, *hızıl stroka* 'paragraf, satır başı', 2. Al: *hızıl naahtığ* 'al yanaklı'; 3. 'Kızıl sarı': *hızıl sastığ* 'kızıl sarı saçlı'; 4. 'yanık renkte, kahverengimsi, esmer, al donlu (at); *hızıl ĭnek* 'kahverengimsi inek'; *hızıl haltar ĭnek* 'boz inek'; *hızıl sabdar at; hızıl çigreñ at; han-hızıl at* 'al donlu at'; *hızıl hoor at* 'açık doru at', *hızıl torığ ay* 'kızıl doru at', *hızıl see* 'kan kırmızı' (HakTS 178); Saha Tü.: **кыһыл [kıhıl]** 'kırmızı, al, kırmızılık', *kıhıl bılaax* 'kırmızı bayrak', *uot kıhıl* 'ateş kırmızısı', *xaan kıhıl* 'al', *Kıhıl Armia* 'Kızıl Ordu', *kıhıl kömüs* 'altın', *kıhıl oğo* 'bebek, yenidoğan', *kıhıl oton* 'kırmızı yabanmersini', *kıhıl sahıl* 'kızıl tilki', *kıhıl talax* 'krasnotal', *kıhıl tıl* 'lafazanlık', *kıhıl xaptağas* 'kırmızı frenküzümü', *kıhıl xarax, kıhıutay* (YakRS 213), Şor Tü.: **kızıl** 'kızıl, kırmızı, al: *kızıl çılan* 'kızıl yılan', *kızılgat* 'kırmızı frenk üzümü', *kızıl* şalgan 'pancar' (ŞS 51); Teleüt Tü.: **kızıl** 'kırmızı': *kan kızıl* 'kıpkırmızı', *kızıl töş* 'şakrak kuşu', *kızar*-'kızarmak' (TelAS 58); Tuva Tü.: **кызыл [kızıl]** I. 1. 'kırmızı', *kızıl tuk* 'kırmızı bayrak', *kızıl dovurak* 'kırmızı toprak', *kızıl ög* 'kırmızı otağ', *kızıl gvardeyji* 'kızıl asker', *Kızıl Şerig* 'Kızıl Ordu', *kızıl şerigji* 'kızıl asker', 2) mec. 'gayret eden, çaba gösteren kişi', **kızıl hırın* 'karın', *kızıl tın* 'hayat', *kızıl dustaar* 'ölmek', *kızıl mıŋgı* 'kana bulanmış', *kızıl haya* a) 'kızıllık, kızıltı' b) 'balk'; Kızıl II. 'melez ağacının kabuğundaki işaret', *kızılın çaspas boo* 'isabetli tüfek', *kızıl-adak, ala-buga, kızıl-hüreŋ* 'bordo renk' (TuvRS 274), Kuzey-Batı

(Kıpçak): Başkurt Tü.: **ҡыҙыл [ḳızıl]** 1. 'kırmızı'; *ḳızıl bayraḳ*, 2. *ḳızıldar* 'kızıl ordu askerleri' (RBaşkS 324), *ḳızıl bayraḳ, kızıl asker* 'bolşevik askeri', *ḳızıl tänlelär* 'Kızıldereilililer', *ḳızılġanat* (balık türü), *ḳızamıḳ* 'kızamık', *ḳızıl aġas* 'kızıl ağaç' (değerli mobilyaların yapıldığı ağaç türü' (BTDH 325); Karaçay-Malkar Tü.: **къызыл [ḳızıl]** 1. 'kırmızı, kan rengi', *ḳanı terisine urup ḳızarġan* 'kanı derisine vurmuş', 2. 'al' *ḳızıl türsünlü, ḳızarġan (betni yüsünden)* 'al renkli, kızarmış (cilt hakkında), 3. 'Bolşevik yandaşı' *Bolşevikleni kelecisi, alanı, revolyutsia diktaturanı jaḳlağan Ḳızıl Askerni ḳullukçusu* 'bolşevikler devrimini destekleyen, onların tarafını tutan, Kızıl ordu askeri taraftarı'; *ḳızıl ala: ḳızıl-ḳolan, kızılı bla ağı ḳatış ızlıkları, tamġaları bolġan* 'kırmızı ala, kırmızı ve beyaz karışık çizgileri, benekleri olan' (KMTAS II 752), Karakalpak Tü: **қызыл [ḳızıl]** 1. 'kırmızı, kırmızılık', *ḳızıl köylek* 'kırmızı gömlek', *aşıḳ ḳızıl* 'al, açık kırmızı', *Ḳızıl Armiya* 'Kızıl Ordu', *Ḳızıl krest* 'kırmızı haç', *ḳızıl ḳaraġaylı toġay* 'kızıl çamlık, 2. 'al' *betine ḳızıl juuırdı* 'yüzünde allık oluştu', *ḳızıl juuır*-'yanmak, kızarmak', *betke ḳızıl juuırdı* 'yanakları kırmızılaştı, yandı', 3. 'ufalanmış temiz tohum', 4. 'çöl'; *ḳızıl ḳanat* 'kızıl kanat balığı) (KKalpRS 421), Karayim Tü.: **qızıl** 'kızıl, parlak kırmızı' (KKKM-Dizin 309), 'kırmızı', 'kızılımsı turuncu', *kızıl aġats* 'kızıl ağaç', *kızıl altın, kızıl as* 'borş yemeği', *kızıl tas* 'yakut, lal taşı' (KarRPS 383-384); Kazak Tü.: **қызыл [ḳızıl]** II. 'kırmızı' 1. *Ḳan tüsti, ḳırmızı /Ḳızıl tüs* 'kırmızı renk', 2. *Jılḳı malında bolatın aḳ aralas kökşil tüs*, 3. *Sır, tüye, ḳoy malında bolatın aşıḳ ḳoŋır tüs.* 4. Mec. *Adam jüzindegi ḳan küreŋ reŋ, ḳızarġan şıray;/Şaydıŋ al küreŋ tüsti ḳoyuı, şığımı, /Ḳızıl äsker/Maldıŋ, aŋnıŋ, ḳustıŋ yeti/Ḳırmandağı uşırılğan taza astıḳ,/Jemis sölinen dayındalğan şarap // Bürkitti babına keltiru üşin beriletin ḳan-söli boyında, juılmağan tüyir-tüyir ḳızıl yet // Äşekey, äşekey buyımdarı (monşaḳ, alḳa siyaḳtı)/al ḳızıl 'natriy, şımḳay ḳızıl'* (KATS X 499); Kırgız Tü.: **кызыл [ḳızıl]** 1. *Kandın ıraŋında tüs*, 2. *Revolyutsiyalıḳ kıymılga tiyiştüü, sovet ökmötünö, sovettik tüzülüşkö baylanıştuu adamdar (köbünçö köptük sanda).* 3. *Köbünçö kögüş tüstögü, ak tüs aralaş cılkıga karata aytılat.* 4. *Et.* 5. *Bastırılıp, bölünüp alınġan eğin, taza dan.* **kızıl-tazıl 'kızıl aralaş ar tüürdüü tüs; kızıl çiykil-kızılduu agış (öŋ, tüs cönündö)* (KırgTTS 389), Kumuk Tü.: **къызыл [ḳızıl]** (RKumS 226); Nogay Tü.: **кызыл** 1) 'kırmızı'; *kızıl bayraklı, kara-kök kızıl* 'koyu kırmızı, bordo', 2) 'al' *beti kızardı* 'yüzü kızardı' (NogRSl 197), Tatar Tü.: **кызыл [кызил]**: *Salavat küperendäge töp töslärneŋ bersenä ohşagan, saf kan tösendäge: kızıl çäçäk, kızıl flag*, 2. *Kızgılt körän, kara kızıl (sıyer, bozau töse turında), kızıl sıyer*, 3. *Kannıŋ tiregä kübräk kilüe arkasında kızıl tös algan, berkadär kan töse kergä*, 4. *Vinograd yaki başka törle cimeş suınnan äçetep yasalgan*, 5. *Revolyutsiyon köräşkä katnaşuçı, revolyutsiyon köräş yaklı, sotsiyalistik revolyutsiyagä bäyläneşle: kızıl frontoviklär*, 6. *XX yöz başında cäditçelär häräkätendä katnaşuçı, cäditçelär yaklı*, 7. *Hiç taypılmıyça bilgele ber karaşnı yaklauçı, ezlekle tarafdar bulgan, ortodoks bulgan*, 8. *Botanika, zoologya, mineralogiya h. b. ş. fännär buyença kayber tezmä terminnarnıŋ berence süze bulıp kilä: kızıl klever, kızıle elma, kızıl karlıgan, kızıl yarkanat, kızıl bolan, kızıl büre, kızıl yakut, kızıl lala, kızıl mäk, kızıl solıça* (TTAS II 211), Güney-Doğu: Özbek Tü.: **қизил [ḳizil]** 1. *Ḳån rängidägi, ḳirmizi,* älvän. *Ḳizil bäyråḳ, ḳizil galstuk, ḳizil köyläk, ḳizil ḳäläm, ḳizil ålmä, ḳizil vino. Ḳizil gül:* 1) *ḳizil rängdä åçilädigän här ḳanday gül*, 2) *ätirgülning ḳizil åçilädigän ålåhidä br türi*, 3) *şundäy güllär åçilgän päytdä ötkäziladigän halḳ säyili. Ḳizil lävlägi, ḳizilçä*, 2. *Yüzning, bädänning şu tüsgä måyil rängi, ḳizillik*, 3. *Revolyutsiyon häräkätgä, sovet sotsiyalistik tüzümigä, Ḳizil Armiyagä åid:*

ḳizil är, ḳizil såḳçi, ḳizil ḳöşin (ÖTİL I 570), Sarı Uygur Tü.: **kızıl** 'kırmızı' *kızılrak* 'daha kırmızı' (YJU 36), Yeni Uygur Tü.: قزيل **[ḳizil]** I. 1) 'kırmızı, al' *toḳ ḳizil* 'koyu kırmızı, bordo renk', *ḳeniḳ ḳizil* 'al, parlak kırmızı', *ḳizil saḳal* 'kızıl sakal', 2) 'kızamıkcık', *ḳizil buğdaş* 'kırmızı pancar', *ḳizil topa* 'kırmızı toprak', *ḳizil gül* 'kırmızı gül' (UygRS 626), Salar Tü.: **qysył, qyzyli** 'kırmızı', *qyp-qysyl* 'kıpkırmızı', *xutu qysyl* 'çok kırmızı' (SY 22, 23); Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: **гызыл [gızıl]** 1. is. *Ränki sarı, bahalı bäzäk şeyläri vä s. gayrılan vä däyär vahidi kimi işlädilän giymätli metal. Halis gızıl. Gızıl mä'däni. // Gızıldan gayrılmış. Gızıl üzük, gızıl golbag, gızıl diş, gızıl pul. // Gızıl çärçiväyä salınmış, gızıla keydirilmiş, gızılla bazenmiş. Gızıl közlük. Gızıl gaşlı hänçär. // Gızıldan gayrılmış şeylär; gızıl pul;* 2. *Al, gırmızı. Şahin-şungar sürbänizi dağıdar;* 3. *İngilab, sosiyalizm guruluşu, sovet sosyalist usuli-idaräsi ilä älagädar olan (bah. gırmızı 3-cü mä'nasında), Gızıl Moskva, gızıl paytaht,* 4. *Gızıl ränkindä olan, parlag sarı, gızıl kimi bärg vuran,* 5. *Çoh giymätli, çoh däyärli, çoh läyagätli, çoh közäl, çoh yahşı,* 6. *Bah. gırmızı* 4.*çü mä'nada.* 7. *Heç şeydän çäkinmäyän, boz sifät, utanmaz, gızıl adam; Gızıl...-bä'zi müräkkäb bitki vä heyvan adlarının birinçi tärkib hissäsi, mäs.: gızılağaç, gızılkül, gızılbalıg, gızılguş;* **gızılı:** *Gızıl ränkindä olan, parlag sarıya çalan. Gızılı şal* (ADİL 505-507), Gagauz Tü.: **kızıl** 'kızıl', *kızıl kanat* (GagTS 150), Türkmen Tü.: **гызыл [gızıl]** 1. 'kırmızı, al' *gızıl baydak, gızıl galstuk, gızıl yüz* 'al yüzlü', 2. *Kızıl* (erkek adı), *gızıl toprak* 'kırmızı toprak', *Gızıl Goşun* 'Kızıl Ordu'; II 1. 'altın': *gızıl pul* a) altın para, altın, b) altın akçe, *gızıl sagat* 'altın saat', *gızıl çayılan* 'altın kaplama', 2. mec. 'altından, çok iyi': *bu yiğit gızıldır* 'bu delikanlı altındır', *gızıl gaplaymalı, gızıl yalı 'altından', gızıla gaplaymalı işgär* 'altın işçi', b) çok değerli; *gızıl-ala* 'ala, kırmızı karışık renkli': *gızıl ala bolup görünmek* (TrkmRS 229), I. *Gan reŋkindäki reŋk.* II. 1. *Himiki element, lovurdap duran sarı reŋkli gımmat baha metal, altın, tılla.* 2. *Örän govı, gımmatlı.* 3. *Atılıp alnan buğday harmanı* TDS 222); Türkiye Tü.: **kızıl** 1. Parlak kırmızı renk. 2. Bu renkte olan, 3. Mec. Aşırı derecede olan, 4. Mec. Komünist, 5. Genellikle küçük yaşlarda görülen, bulaşıcı, yüksek ateşli, kırmızı renkte geniş lekeler döktüren, kuluçka dönemi üç dört gün süren tehlikeli hastalık. 6. Altın (TüS 1176).

2.5.1.1.1. *kızıl* Kullanım Alanı

(IB) 51. Talım kara kuş men. Yaşıl kaya yaylagım, **kızıl** kaya kışlagım ol. Tagda turupan mengileyür men (s. 24).

(TT III 14) T III D. 260-5. Vorderseite 103-104. **qïzïγ** orun-taqïlar barča öntilär.

(TT III 24) 53. (102) qïn////γ köñülüñüz özä. qïltïñïz ädgü tüzükä qïlmïš ädgüñüznüñ tüšintä. **qïzïγ** oruntaqïlar barča öntilär.

(TT VII 22) 34. **qïz-ïl** ordu-luγ. bu ymä yavïz [ol]. (7. basamak) Sein Palast ist rot. Diese (Schwelle) ist ebenfalls schlecht.

(TT VI 22) 92.: kün yorïγï ai ölütči, ärklig, taisui, sarïγ oruñuluγ, irpiz qudruqï, yumuzuγluγ biš türlüg topraq ärkligi, yir täñri qanïi soltun kök luu, oñdun aq bars, küntün **qïzïl** saγïzγan, kidin qara yïlan, altï qap yarašmazï, iki yigirmi ärkligi, topraqtaqï qarï bašlarï atlïγï yüzlügi, batïγdaqï aγuluγ luular, qamaγ yäklär, yilpiglär adïrtačï ärkliglär alqu yašarlar yoqadurlar.

(AY) 34ğ[1] (I. 2b. [=R-M: 693]) (11) birök eşgek irinin neçede bımba (12) atl (ı)g yimiş teg **kızıl** önglüg (13) bultukup ked uz oynayu yırlayu.. (s.78).

(AY) 81 (II. 24a.) (4) olarka yiti erdiniler üze ince (5) k (a)ltı altun kümüş yinçü vayduru (6) çeç kaş **kızıl** yinçü erdiniler üze (7) [itiglig] idiz astuplar turgurup.. (s. 99) 28 (S. 15b.).

(AY) (24) ev tutar:: **kızıl** yürüng önglüg. (s. 71-72).

(AY) 81 (II. 24a.) (4) olarka yiti erdiniler üze ince (5) k (a)ltı altun kümüş yinçü vayduru (6) çeç kaş **kızıl** yinçü erdiniler üze (7) [itiglig] idiz astuplar turgurup.. (s. 99).

AY 72 (23) yürüngil sarıg önglüg pançıkı kurigar (24) ev tutar:: **kızıl** yürüng önglüg 28 (S.15b).

(Maitri I 80) syzqwrmyš **q̈ yzyl** p'q̈ 'r 'ycmyšynkyn (Maitri I 93) 'ykydyn synk-'r **q̈ yzyl** ywl (s. 93).

(Maitri I 80) 15. kwyk s'ryq **qyzyl** ywrwnk ywpwn.

(Maitri I 182) 1. "m'ry l'ry 'wyrtlwk y'lynlyq **q̈ yzyl**/5. **q̈ yz'rtmyš...** /l'ryn pyr 'yk-ynty (s. 182).

(Maitri I 184) 12 'rtmyš **q̈ yzyl** p'qyr lyq n'r'l'r 'ycyn (s. 184).

(Maitri I 189) 1. c'n'q̈ l'ryn **q̈ yz'rtmyš q̈ yzyl** p'qyr swß (s. 189).

(Maitri I 190) 10. 'wyz' kwytwrwp syzqwrmyš **q̈ yzyl**

(Maitri I 191) 19. syzq̈ wrmyš **q̈ yzyyl** p'qyr 'yc'r l'r.. (s. 191).

(Maitri I 216) 3. yrwq (')yrmyntyn **q̈ yzyl** 'wynklwk 't'wyz (s. 216).

(ETŞ 48) 21 (arka 11) (53) 210. **ḳızıġ** oruntaḳılar barça öntiler.

KB 465 A132 (4632) özüng̃ ṭąb'ını men ayayan yora/ **ḳızıllı** sarıġlı örüng̃li ḳara.

KB 302 .... (2915) bili bolsa yılmıḳ yana yarnı king̃ örüng̃ bolsa ḳırtış **ḳızıl** ḳızġu eng̃.

(AH 43 25) Ṟesuller örüng̃ yüz bu ol yüzke köz.

Ya olar **ḳızıl** eng̃ bu eng̃ke meng̃e (25 satır, sayfa 43).

(DLT I 60) Bulnar mini ulaş köz./Kara mengiz **kızıl** yüz Andın tamar tükel tüz Bulnap yana ol kaçar.

(DLT I 80) "**Kızıl** öz =Kaşgar dağlarında bir kışlak"

(DLT I 394) kılnu bilse **kızıl** kedher, yaranu bilse **yaşıl** kedher.

(DLT I 395) **Kızıl**: Kaşgarda bir dere adı./ **Kızıl** sarığ arkaşıp / Yipkin **yaşıl** yüzkeşip Bir bir kerü yürkeşip / Yalnğuk anı tanğlaşur.

(DLT II 77) **kızardı** neng̃.

(DLT II 133) Yügürdi kewel at / Çakıldı **kızıl** ot Köyürdi arutot/ Saçrap anın örtenür.

(DLT II 163) Ton **kızardı.**

(DLT III 21) kılnu bilse **kızıl** kedher, yaranı bilse yaşıl kedher.

(DLT III 162) **Kızıl** çüvüt: kızıl boya, zincifre, sülegen.

(DLT III 183) Agdı **kızıl** bayrak/ Toğdı kara toprak Yetşü kelip Ograk / Tokşıp anın keçtimiz.

(DLT III 220) Kėçe turup yorır erdim/Kara **kızıl** böri kördüm Katığ yanı kura kördüm/ Kaya körüp baku agdı.

(DLT III 325) Katun sini çoğıladı / Tenğüt begin yagıladı Kanı akıp jagıladı/ Boyun suwın **kızıl** sağdı

(DLT III 363) **kızıl** menğizliğ.

(DLT III 431) ol **kızarttı** nenğni.

(DLT I 361-362) bu kök kirsün **kızıl** çıksun.

MK 4 (4) aḳ ḳı̄zġıt boldı, ḳarışturuldı.

MK4 (5) aḳ **ḳızıl-lıḳ-ġa**/ ḳarıldı köng̃linge anıng̃ seṿ üglüki, kivrüldi A14 B18.

(KB I 67) ḳurımış yıġaçlar tonandı **yaşıl**/ bezendi yipün al sarığ kök **ḳızıl** (s. 24).

(KB I 76) ünin ötti keklik küler ḳatġura/ **ḳızıl** ağzı ḳan teg ḳaşı **ḳap ḳara** (s. 25).

(KB I 2915) bili bolsa yılmıḳ yana yarnı king̃ örüng̃ bolsa ḳırtış **ḳızıl** ḳızġu eng̃ (s. 302).

(KB I 4632) özüng̃ ṭabʿını men ayayın yora **ḳızıllı** sarıġlı örüng̃li ḳara (s. 465).

(AKT) **ḳızıl** ot täg yaḳut (29b,1) 'kırmızı aleve benzer yakut'

(AKT) ḳırḳ miñ **ḳızıl** altun tutar ärdi (136b,4) 'kırk bin kızıl altını vardı'

(AKT) aḳlıġı yincü käbi wä **ḳızıllıḳı** yaḳut käbi (67,8) 'beyazlığı inci gibi, kızıllığı yakut gibiydi'

KE 770 (769) (11) biş biñ ḳızıl aña ḳan bahasın virdi (s. 444).

KE 770 (769) kim iki taġ arası tā yoḳarı- (3)-sına değin dı̄vār sanasın bürd-i muḫayyer gibi bir yol ḳara ve bir yol **ḳızıl** demürüñ ḳaralığından ve baḳıruñ (4) **ḳızıllığından** pes bir uzun ve ulu ve muḥkem sed oldı (s. 444).

KE 770 (769) (7) anuñ ṣıfatın bize eydi vir eyitdi tamam bürd gibidür bir yol ḳara ve bir yol **ḳızıl** peyġambar eyitdi ḥaḳı̄ḳat görmişsin (s. 444).

KE 120 (2) tanrı taʿālā üç bulut viribidi biri aḳ biri **ḳızıl** ve biri ḳara andan ol bulutdan bir ḳıġırıcı (3) ḳıġırdı kim yā Ḳı̄l işbu bulutlardan birisin üyürtlegil alġıl pes Ḳı̄l eyitdi şol ḳara buludı aldum (s. 124).

(NF) [37] (14) Beytü'l-Maʿmür ėw ėrdi, **qızıl** yāqūtdın erdi. (s. 28).

(NF) [37] Ḥaq teʿālā yaratmış erdi öz qudratı birle uştmaḫnıng̃ (15) **qızıl** yāqūtdın (s. 28).

(NF) [62] (6) taqı içindeki uşaq taşlar cümlesi **qızıl** yāqūtdın turur (46).

(NF) [64] (13) Körer-men, bir muʿaẓẓam saray **qızıl** (14) altundın, ileginde çimgenleri, körklüg daraḫtları [bar] (s. 47).

(NF) [66] (Ming̃ yıl tamuġqa ot yandurdılar, tamuġ qızardı (s. 49).

(NF) [97] Buçuq batman **qızıl** altun bėrgil! tėdi (s. 71).

(NF) [101] (7) faqīrġa bir durust **qızıl** altun bėrdim (s. 73).

(NF) [153] (6) bu aq meḫāsinim **qızıl** qanġa boyansa, Ḥaq teʿālā man͡ga şehīdlik maqāmı rūzī qılsa, tėp ārzular-men (s. 106).

(NF) [155] (3) taqı ėkki yıġaç barsan͡gız, s̱ aḫrāda ʿİzzī atlıġ **qızıl** tepe bar, ol töpeni qazısan͡gız, anda (4) bir taşdın taḫta çıqġay (s. 107).

(NF) [171] (7) ėkegü taqı **qızıl** kön͡glek keymiş erdiler (s. 118).

(NF) [179] (4) baqar-men **qızıl** qan renglig topraq (4) keltürdi taqı manga bėrdi. (s. 123)

(NF) [179] (6) açan kim bu topraq **qızıl** qanġa ewrülse, oğlum Ḥüseyin ol vaqtın şehīd bolġay, tėdi (s. 123).

(NF) [179] (Rīzvän aydı: Yā Muḥammed, bu yaşıl (11) köşk oğlun͡g Ḥasan köşki turur taqı bu **qızıl** köşk oğlun͡g Ḥüseyinnin͡g köşki turur (s. 123).

(NF) [179] (12) Yā Rīzvān, oğlum Ḥasan köşki ne ḫikmetdin yaşıl boldı taqı oğlum Ḥüseyinnin͡g köşki nė ḫikmetdin (13) **qızıl** boldı?

(NF) [319] (10) Baʿżıları aq meveler turur taqı baʿżıları **qızıl** mēveler turur taqı baʿżıları sarıġ mēveler (11) turur. (s. 221).

(GT 27b-4) Aḳ ve **ḳızıl** gülleri ḫûblaruñ yañaġı ve alnı gibiyidi...

(HŞ 1425/6) toġurmış munça türlüg gül bu topraḳ/ **ḳızıl** sarıġ benefş u yaşıl u aḳ.

(HŞ 3275) laʿl ü dürr yāḳūt saçtın͡g/laʿl yan͡glıġ **ḳızart[t]un͡g** bu yüzümni.

(BN I [3a] 21) ʿUmar-Šayx Mīrzānıng āxir zamānlarıda **qızıl** bilä **aq** mawjlıġ tašošbu tağda payda boldı.

(BN I [5b] 1) (s. 11) Tobulğu bir yığačî dur, posu **qızıl.**

(BN I [18a] 23) (s. 35) Buland boyluğ, qonqar saqallıġ, **qızıl** yüzlüg, tambal kişi erdi.

(DK D9 V6) Bir yire ağ otağ bir yire **ḳızıl** otağ bir yire ḳara otağ ḳurdurmış idi.

(DK D9 V6) Oğlı olanı ağ otağa ḳızı olanı **ḳızıl** otağa oğlı ḳızı olmayanı Allah Taʿāla ḳarġayupdur, biz daḫı ḳarġaruz bellü bilsün dimiş idi.

(DK D18) Ḳaytabandan **ḳızıl** deve virgil bu oğlana Yüklet olsun hünerlüdür.

(DK D36) Ṭoḳuz ḳara gözlü, ḫub yüzlü, saçı ardına örilü, göksi **ḳızıl** dügmelü, elleri bileğinden ḳınalu, parmaḳları nigarlu, maḥbub kāfir ḳızları ḳalın Oğuz biglerine şağraḳ sürüp içerlerler-idi.

(DK D38) Ḳatar ḳatar **ḳızıl** develerini yetdiler.

(ÇAD 24) Yīşra vilĭ̈ m te **hĭrlĭ** teśśĭ̈· (Dünyada ölüm bile güzel derler).

(ÇAD 96) Hĭ̈ rhenekene **hĭrlĭ** hĭr, tet (Cimriye kızıl kız (rastlar) derler).

(ÇAD 96) Hĭ̈ rhennine **hĭrlĭ** yıtĭ̈ śinĭ̈· (Merhametliyi kırmızı köpek yemiş).

(SÇuvY XVII-47) **Hĭrlĭ** śıran tĭmĭ̈ sem emel śĭ̈ len puśĭ̈ sem.

(SÇuvY XVII-47) Śurkuniye kunsem ĭşĭtsa kilnipe, hĭlle hura sĭnlĭ kurĭnakan yĭvĭśsem te **hĭrlĭ** sĭvlĭ kurĭnsa hĭysen kĭçĭksene hĭpartma puślaśśe. Orau.

(SÇuvY XVII-48) **Hĭrlĭ** hĭr 'kızıl kız' (al yanaklı kız).

(SÇuvY XVII-48) **Hĭrlĭ** sĭnĭm, kĭvak koś hoyĭhpa piśrĭ savnişĭn. 'Al yüzüm ve mavi gözüm sevgiliyi özlemekten kayboldu' Yatpa pośĭm pites śok, pitsen pitihirlisĭn.

(SÇuvY XVII-48) Karĭm śorlana tarĭn sırmana, tatrĭm śırline samĭy **hĭrlĭne.**

(SÇuvY XVII-48) Yışra vilĭm te **hĭrlĭ** tet. 'na miru i smert' krasna'

(SÇuvY XVII-48) Hal' te ara śav-śavah hıtĭ şansa tĭrat', **hĭrlĭ** pusa pitĭm vĭy śitnitaran pĭhat', śiteret... 1b.11.

(SÇuvY XVII-48) Pĭr **hĭrlĭ** tilĭ taśtan vilnĭ surĭhĭn kayri urine tupnĭ ta kışlasa vırtat' Prozvişe mujçını 'erkek lakabı': Ivĭlĭm! Tet Hĭri Çurakkoh. Ala 100.

(SÇuvY XVII-48) Yevdokim kunĭ **hĭrlĭ,** hĭvel kun pulsan, śurkunne te avan pulat.

(AltTS 55) daş öle cajarıp çıktı 'otlar yeşillendi'

(AA 28) Kırmaljındu **kızıl** art/ **Kızıl** tondu kıs kıyaŋ/ **Kızıl** jeeren kıyralu.

(AA 29) Alkap jetpes Buragan!/ **Kızıl** bulut kıyıdı./ Kıl soloŋı tiskindü!/ **Kızıl** jalkın oyındu/ Teŋerinin Üç-bura!

(AA 42) **Kızıl** maral çıraylu,/ Kılças etken köstörlü.

(AA 44) Ot **kızıl** jalbıştu, kostu. Jalbıjı ermektener, kostorı şımıranıjar.

(AA 44) **Kızıl** jalbış körünze, taptagaldı salar la.

(AA 45) **Kızıl** ottu taş oçok!

(AA 46) **Kızıl** tınıma, Kıldu bajıma, Azıragan balama, Aydap jürgen malıma, Alkı boyıma, Bıyan beriger!

(AA 57) Kıdat etken **kızıl** çay, Kara kazan teejizi, Kaan etken kara çay!

(AA 72) **Kızıl** maral, kandık! Kır jerdeŋ **kızıl** örttiy ös! Ak jerden ak jalbıştıy bütĭ.

(AA 76) **Kızıl** kırdıŋ kırınaŋ/ Kıygılık tüşti jem surap. **Kızıl** tajuur kıytıldap, Kudalar tüşti jön surap.

(AA 76) **Kızıl** tajuur tudunıp, Kuda kelgen jakşızın.

(HD 107) Ĭkĭ xarağı **xızıl** çalınnañ köy turğandağ/ tapsap turğan tabızınañ.

(HD 157) Tos tuyğaxtığ **xızıl** saraattığ.

(HD 295) **Xızıl** xır attığ alıp Xırçotay, Ööre-nancı andar kiler.

(HD 348) Törtĭncĭzĭ-**xızıl** xır at, Pizĭncĭzĭ-**xızıl** xoor at.

(HD 1658) "**Xızıl** xanın çayarbın, **Xızıl** tının üzerbĭn",-tĭp.

(HD 2177) **Xızıl** talay xazında/ **Xızıl** tasxıl altında, **Xızıl** tayğa arazına/ Xırıx azır müüstĭg **xızıl** sıın par.

(HD 2215) **Xızıl** çalın çili, xızarıp,/ Uluğ **xızıl** sınnı aza xonğan.

(HD 2223) **Xızıl** sınnı köre, xamcı sapxan./ **Xızıl** sınnıñ üstüne sığara oylaan.

(SHEÖ 4) Nes tüörd ütügen doydulaaxpın, xara xarıa sirdeexpin, **kıhıl** çox cieleexpin, uottağar itii sayınnaaxpın, kıtarpıt taas ahılıktaaxpın, uöt tölönö utaxtaaxpın, ölböt tınnaaxpın, ubaybat ettexpin iliite atağa suox sıtıı muostaax **uhuktaax** kuturuktaax bağarbıt elbex timir connooxpun.

(SHEÖ 4-5) Balağana, dolguybatın dien, bies uon bağanalaax, otut ühüeleex, tüörd xat xolloğostoox; samır ılbatın dien, üst xat ürüñ kömüs ürütteex; siik ılbatın dien, tüörd xat **kıhıl** kömüs muostalaax.

(SHEÖ 5) ürüñ kömüs bilkeleex, **kıhıl** kömüs xamıyaxtaax, ıstal timir bıhaxtaax, toğus tomtor ğoloox toyon ayaxtaax, uon kurduulaax matarçax ihitteex, üs kurduulaax oğo çoroonnoox, sette oğus tiriititten tikpit siri ihitteex.

(SHEÖ 9) Kergenin ihitten tuoxxa da xoluomuna taptıır buolan Xotuuna dien aattaax kıiha kün sardañatın kurduk körüñneex, ürüñ kömüs sıraydaax, **kıhıl** kömüs iñneex, xara kömüs xaastaax, sette bılas sıhıaxtaax, salgın ahılıktaax, siik utaxtaax.

(YRFS II 46) Ürüŋner künüs biirde **kıhıllar** onnulara oŋoybutun körönnör, xalaxayı xarbaatıla. İ. Danilov.

(YRFS II 211) İhittiŋ ini, istibetiŋ ini, Djon… tuora topput ürüŋ d'on… Suustaax-**kıhıllaax** tılların eleğin… (XS)

(TuvRS 42) Kaas todug çurttalga karak **kızıl** ajılda. Atasözü 'iyi hayat çok çalışmaktan geçer'

(TuvRS 227) Karak **kızıl** demisel 'gayretli mücadele'

(TuvaD 104-105) **Kızıl** çuñgu ezeri, hümüş çügeni "Kızıl boyalı eyeri, gümüş dizgini".

(TuvaD 104-105) Dündügür **kızıl** şıraylıg.

(TuvD 104-105) **Kızıl** çuñgu ezerin salgaş/**Kızıl** boyalı eyerini takıp"

(TuvaD 130-131) Muçugur **kızıl** şıraylıg.

(TuvaD 130-131) Muçugur **kızıl** şıraylıg "Yuvarlak kızıl benizli".

(TuvaD 130-131) Dündügür **kızıl** şıraylıg "Asık **kızıl** suratlı"

(TuvaD 42-43) **Kızıl** çuñgu ezerlig çüveñ irgin. "**Kızıl** renkli eyerliymiş"

(TAH 153) May ayında ul yaŋınan Ural artına yünälä, ämmä **Qızıl** yılğahı buyında batşa ğäskärzärenän yeŋelgändän huŋ qazaq dalalarına sığıp kitä.

(TAH 162) Bögäsä min töş kürzem, Töşömdä qızıl ut kürzem.

(TAH 162) Töşöŋdä **qızıl** ut kürhäŋ, Şöhräteŋ artır, padişam.

(TAH 218) Qoyaş **qızarıp** bayıha, kileneŋ ul tapqanday kür, qoyaş **qızarıp** qalqha, ileŋä yau kilgändäy kür tigän mäqäldä, mäśälän, ber qarauğa sağıştırıu yuq hımaq, asılda ihä ul yäşerep birelgän: boronğolar qoyaştıŋ **qızarıp** bayuın här saq yaqşığa

yurağandar häm unı bıl osraḳta ğailälä ul tıuıu şatlığına sağıştırğandar häm, kirehensä, ḳoyaştıŋ **ḳızarıp** ḳalḳıuı yamanğa yuralğan.

(TAH 226) Uğımdı **ḳızıl** ḳanğa buyarmın min.

(TAH 253) Unda sağıştırıu, metafora, epitet keüek tel saraları kiŋ ḳullanıla. Mäśälän: **ḳızıl** ḳar yauğan; almağan ayıuẓıŋ tirehen tunamayẓar; alma beş-auıẓıma töş.

(TAH 295) Seyäneŋ küplege, Ayğır tauınıŋ ber yağına menhäk, ikense yağı ḳıp-**ḳızıl** bulıp yatır ine.

(KMTAS II 752) Ḳız közü **ḳızılğa** ḳaraydı (Nart söz).

(KMTAS II 752) O köp etajlı aybat üyleni ḳabırğaların **ḳızıl** ḳumaçha ariu jazılğan lozungla jasaydıla. "Jiltinle", 104. **Ḳızıl** nanıḳlada çıḳ naḳut nalmasça jaltıraydı. "Şu-yohluḳ", N76,104.

(KMTAS II 752) Biybert, **ḳızıl** şişlik bolup, juḳ aytalmadı, artı bla üyden çığıp ketdi. Töppelanı A., Otluḳ taşla, 213.

(KMTAS II 752) Yüsüpnü ḳalın ḳara ḳaşları, **ḳızıl** ingilik tögüle, ariu körünedile. Şaualanı M., Murat, 29.

(KMTAS II 752) **Ḳızıl** uuurtla. Anı betini ḳızılına ḳarap turur eding.

(KMTAS II 752-753) **Ḳızıl** askerçileni bölegi elni nemetslileden azat etdi. Kombat ḳızıl askerçileni horlamları bla algışladı.

(STTP 2) Keldi bizge bir **Ḳızıl** ḳişi, Ol **Ḳızıl** Kişini Başına kiygen başlığı da, Ḳoluna alğan ḳamçisi da, Ḳıppa-**ḳızıl** edile, Ol **Ḳızıl** ḳişini atı da, at cügeni da, Ḳıppa-**ḳızıl** edile. Keldi bizge bir, **Ḳızıl** Kişi bolub. Ol **Ḳızıl** ḳişini, **Ḳızıl** taudan audurayıḳ...

(STTP 2) Ḳolu **ḳızıl**, Aza talau, auzu-**ḳızıl** bau; ...Ol Aza keldi bizge **Ḳızıl** Ḳarğa bolub, Ḳulaḳların da **ḳızıl** koyanlay ḳaltıratıb, Ayaḳların da **Ḳızıl** Acamlay cıltıratıb, Bar edi ol **Ḳızıl** Azanı /**Ḳızıl** börkü, **Ḳızıl** camcısı, Başlığı, gebenegi/**Ḳızıl** ḳamiçsi,**Ḳızıl** çepkeni,**Ḳızıl** ḳaptalı,/Anı içinden kiygen **Ḳızıl** kölegi, **Ḳızıl** iç kölegi,**Ḳızıl** könçegi,/ **Ḳızıl** tartması,**Ḳızıl** çabır bauları.

(KKalpD 271) **Qızıl** qannan därya bolar qara jer.

(KÄTS I 34) **Ḳızıl** üydï abattap ḳöy (Ḳaz. Tili Aymaḳ. Sözdigi).

(KÄTS I 49) Jerde **ḳızıl**-jasıldı oḳtar aḳtı kökten juldız ḳuladı ot ḳanattı. Ölgenderen ḳoştasıp jüre berdïḳ, Küzetïne ḳoydıḳ ta avtomattı (S. Mäulenov, Alıs ketip.).

(KÄTS I 50) Turmıstıḳ ḳızmet jasaytın maşinadan ḳurılğan avtopoyız **ḳızıl** jalauı jelbïrep, maşlı auılğa enteley keldi ("Ḳaz. Ädeb.").

(KÄTS I 59) Şıŋğıstıŋ bayḳağanı-"ağama jeŋgem say" degendey, Tïlemstïŋ **ḳızıl** şıraylı, ädemï keskïndï, semïzşe, jinaḳı denelï äyelï-Ḳırmızı. (S. Muḳanov, Aḳḳan juld.).

(KATS I 69) Ḳazaḳtıŋ: "Söylep ḳal tïrşïlïḳte, **ḳızıl** tïlïm, janı joḳ ağaşatḳa mïnbey turıp",-degen mätelï osı saltan şıḳḳan (ḲUE).

(KATS I 73) Qaynağan mıs qazannıŋ şümegïnen su ağızıp alıp jatqan Täjennïŋ qatını Jämila değen **qızıl** kelïnşek (S. Seyfullin, Şığ.).

(KATS I 74) Sol-aq yeken konvertor peşï bayau töŋkerïlïp, odan **qızıl** jalın atqan bolat şoyın qazandarğa ağıla bastadı (K. Mıŋjanov, Şıŋdal.).

(KırgTTS 389) Aldıŋkı **kızıl** celektüü maşinadagılar toonu caŋırtıp ırdaştı (Sasıkbayev).

(KırgTTS 389) **Kızıldar** da karap turbay,.. düşmandın mizin kaytaruuga çamdaştı (Sasıkbayev).

(KırgTTS 389) Bir künü kulandan soo ketip baratıp,.. **kızıl** at şılk etip kulap tüştü (Elebayev).

(KırgTTS 389) Kayda çıksa **kızılga**, Kaykıp uçup sabalap, Kayran coru konuptur (Karalayev).

(KırgTTS 389) Kırmandın ortosundagı **kızıldın** canında Erkin oturat (Cantöşev).

(KırgTTS 389) Cutabay karıya.. **kızıldardı** celge sapıruuda (Bayalinov).

(KırgTTS 389) **Kızıl**-tazıl kiyinip, Kızdar ükü sayıngan ("Kurmanbek").

(KırgTTS 389) [Alekseyevdin] kupkuu öŋü **kızıl** çiykilge aylangan (Cantöşev).

(KırgTTS 389) Köçmö **kızıl** üyü bar (Üsönbayev).

(KırgTTS 389) **Kızıl** burçtarda agitatorlordun dejurstvosu koyulgan ("Kommunist").

(KırgTTS 389) Rayonda, obastta, soyuzda **Kızıl** takta kızmatıŋdı cazbıdı (Nurkamal).

(KırgTTS 389) **Kızıl** kulak, sütkorgo Payda çıgar mal cakşı (Cantöşev). (KırgA 354) Çaydın **kızılı** kızık, Suusundun tunugu kızık (Şavk, 2002: 38) (NogE 61) Aŋkıldaq özi körgen **kızıl** tiyirmenge barıp, töbesine minip yatadı. (NogE 63)-**Kızıl** tiyirmenge başsaŋ, nasip sonda,-deydi Aŋkıldak.

(NogE 63) Süyingen Döŋkildek **kızıl** tiyirmenge baradı, tabanına yatadı.

(NogE 110) Baktıŋız aşılsın, aldıŋızga **kızıl** güller şaşılsın",-dep tilep, yiğitti küyev etip, halkın yıyıp üyken toy etedi.

(NogE 112) Hatın, saparga ketip, keşigip kalgan eriniŋ artınnan izlep keteyegin em ak äşirefe **kızıl** altın sandıgınıŋ aşkışın kadı äpendige kaldırıp keteyegin söyleydi.

(NogE 137) Ay mingen ala at, kün mingen kök at, payğambar mingen **kızıl** yiyren kaska at, biriniŋ tügin biri aşagan yılkı, Almas-hannıŋ bermes kızı hanga hatınlıkka yaraydı.

(NogE 140) -Endi sen altın kön şelek, altın kerşen, biriniŋ tügin biri aşagan yılkı, ay mingen ala at, kün mingen kök at, paygambar mingen **kızıl** at, yiyren kaska attı tavıp äkelmeseŋ bolmaydı,-deydi.

(TTAS II 211) Avılnıŋ näq üzägenä urnaşıp yeräktan kürengän bu **kızıl** tübäle yortlarnıŋ berse-uzgan yel salınıp betkän cideyellık mäktäp. M. Ämir.

(TTAS II 211) Vafa **kızıl** külmäk östennän kayeş bugan. M. Fäyzi.

(TTAS II 211) Koyma buyendagı külägädä küşäp yatkan zur **kızıl** bozau bezgä äylänep tä karamadı. M. Ämir.

(TTAS II 211)-**Kızıl** biya belän kük alaşanı tege zur çanağa cigärseŋ. İ. Gazi.

(TTAS II 211)-[Sitdıyknıŋ] yözlärenä timgel-timgel bulıp **kızıl** taplar çıktı. Ä. Fäyzi.

(TTAS II 211) [Gayniya:] Zäyni abzıy siŋa **kızıl** belän ak arakınıŋ ike butılkasın gına kuşarga äytkän ide iç, ä sin barısın da kuşkansıŋ. F. Burnaş.

(TTAS II 211) Ul toygı anı Kazangakilep kergän **kızıl** otryadlarnıŋ bersenä iyartä. K. Näcmi.

(TTAS II 211) **Kızıl** sakçı argamagın Şul çişmädän sugara. M. Cälil.

(TTAS II 211) Revolyutsion, hak, döres. [Kaharman:] Üzemdä köç, küŋeldä eş, tagın ütken kılıç kulda, Alırmın can, tügärmen kan şuşı izge **kızıl** yulda. M. Gafuri.

(TTAS II 211) **Kızıl** yaşlärneŋ ber törkeme Gäräy Soltannıŋ telenä, kiskenlegenä iyärä başlıylar. G. İbrahimov.

(TTAS II 211) Älhasıyl', bigräk cete **kızıl** möemin bulıp kılana. G. Tukay.

(TTAS II 211) Bez här adımızda artık däräcädä **kızıl**, çäçräp torgan Ortodoks bulıp..... kılangaladık. Ş. Mannur.

(TTAS II 211) [Şihapov:] Ägär yaŋadan tuıp bula torgan bulsa, häm bez yaş çaktagı öyermäle yellar tagı kabatlana kalsa, min **kızıl** söyli dip uylamagız, min tagın [stroydan] ike adım alga çıgar idem. İ. Gazi.

(ÖTİL II 570) Pätnisdä törttä külçä, ikki båş **ḳizil** çilläki vä bir båş ḳuş çuḳiyegän ḳandaydir åḳ üzüm bår edi. Åybek, Ḳutluğ ḳån.

(ÖTİL II 570) Uståhånä därvåzasidän beriråydä ularni bilägigä **ḳizil** båğlap ålğan.. bir yiğit uzåḳdan imå ḳilib tohtatdi. A. Muhtår, Åpa-singillar.

(ÖTİL II 570) Yåz gülşani **ḳizil** gül, Hal-ḳim ḳilur nämåyşi. S. Abdulla.

(ÖTİL II 570) Uning yüzidägi **ḳiziligä** yana ḳizil ḳoşildi. Åydin, Özidän körsin.

(ÖTİL II 570) Közlärimdä erkin umid oynaydi, **Ḳizil** şarḳning sönmäs umidi käbi. M. Alaviya.

(ÖTİL II 570) Ey, dostlarim, åftåb çiḳib, Bizing yollar boldi **ḳizil**. Ergaş Şåir.

(ÖTİL II 570) Boranbek bilän Ḳåmil Çirçiḳdän ötayåtgändä **ḳizillär** tosiğigä üçräşibdi. H. Ğulåm, Maş'äl.

(ADİL 505) **Gızıl** bahasına çoh baha giymätä.

(ADİL 505) **Gızıl** suyuna çäkmäk-**gızıl** olmayan metalın üstünä gızıl ränki vermäk.

(ADİL 505) **Gızıla** tutmag-**gızıl** ilä örtmäk, gızıl ilä bäzämäk.

(ADİL 505)-[Onlar] **gızıl** avizälärlä bazenmiş böyük salona kirdilär. Ordubadi.

(ADİL 505) Şahin-şungar sürbänizi dağıdar; Boyanarsız **gızıl** gana, durnalar! Vidadi.

(ADİL 505) Bir **gızıl** bayrag ki, ränki laladän; Onun kölkäsindä boy atıram män! S. Vurğun.

(ADİL 505) Uzun, enli vä düz küçädä **gızıl** bayraglar körünürdü. H. Mehdi.

(ADİL 505) **Gızıl** paytaht.-Bizimdir bu heyat, bu yeт, bu hava; Bah, bu **gızıl** Bakı, gızıl Moskva. S. Vurğun.

(ADİL 505) Hücum ämrini közläyän här bir **gızıl** äskär bütün diggätini toplayarag, täyyarä säsinä eşitmäyä çalışırdı. Ordubadi.

(ADİL 505) Künäş **gızıl** saçlarını därälärdän, meşälärdän yavaş-yavaş toplayarag gärbä.. doğru uzanmağa başlamışdı. A. Şaig.

(ADİL 505) Künäş sonra yavaş-yavaş galhıb,..**gızıl** zärrälärini alämä dağıdıb, bütün yatmışları oyatdı. S.S. Ahundov.

(ADİL 505) [Näbi kişi:] Bu dünyada bizim bu kolhoz adamının misli-bärabäri hanı?-deyirdi. **Gızıl** kimi adamlardır, lap **gızıl** kimi! S. Rähimov.

(ADİL 505) ***Gızıl** sözlär-çoh ağıllı, faydalı sözlär, mäslähätlär vä s. haggında.

(ADİL 505-506) **Gızıl** ällär-älindän här çür iş kälän, baçarıglı, mäharätli adam haggında. Bağlanıb halga mähäbbätlä üräk telläriniz; Ağ gızıl yığdı mäharätlä gızıl älläriniz. S. Rüstäm.

(GTHEÖ 100) Kalkın kızlar yatalım/ İnge **kızıl** yöretlim.

(GTHEÖ 166) **Kızılciklar** oldu mu/ Derelere doldu mu.

(TDS 222) Köşgüŋ **gızıl** çayılan gapısı örän ulı ("Mıdam tayar" gazeti).

(TDS 222) **Gızıl** görse, Hıdır azar (nakıl).

(TDS 222) Bu hasıl duran bir **gızıldır.**

(TDS 222) Yakında atıp tayarlan **gızılıŋız** bar bolsa, bar, atlara iymlik getir!-diydi (A. Govşudov, Mähri-Vepa).

(TDS 222) **Gızıl** tapan yalı bolmak-keypiŋ kök bolmak, şatlanmak, beğenmek.

(TDS 222) Hocayın, kaşgar çayını bermeseŋ bolcak däl, biz-ä gatı yadadık!-diyip, **gızıl** tapan yalı yılcıraklap, tirsegine gışardı (N. Pomma, Taylak hızzın).

(TDS 222) **Gızılın** gırındısı yalı-örän ovadan, görmegey, gımmat. Ol gızıŋ özi iş geyiminde bolsa-da, iş geyiminiŋ içinde **gızılıŋ** gırındısı yalı bolup görünyärdi (A. Durdıyev, Saylanan eserler).

(TDS 222) **Gızılgıra** bolmak-gülüp kese yıkılmak, köp gülmek, gülüp keypden çıkmak. Tomaşaçılar maskarabazıŋ vâsi sözlerine **gızılgıran** gülüşdiler.

(TDS 223) Gızılmeniz-eti-ganı erinde, **gızıl** yüzli (adam hakda). Uzın boylı, gızılmeŋiz bu agronom MYS'de dört günläp gezdi ("Sovet edebiyatı" jurnalı).

(TDS 223) Gızıl-çızıl: Ayal maşgala (ayal maşgalanıŋ geyyän geyimi **gızıl** bolanı sabäpli, şol manını aŋladyar).

(TüS 1176) Sular sarardı... Yüzün perde perde solmakta/ **Kızıl** havaları seyret ki akşam olmakta. A. Haşim.

(TüS 1176) Softalar arasında **kızıl** bir kavga kopmuştu. F. R Atay.

(TüS 1177) Bunlardan herhangi birisinin hizmetine girse **kızılca** kıyamet asıl o zaman kopar. Y.K. Beyatlı.

(TüS 1177) Bir sabah **kızıllığında**/ Yola çıkarım Uzunköprüden. O. V. Kanık.

(TüS 1177) Bilirsin ki ciğer hastalığı çeken insanların yüzü daima bir **kızıltı** içindedir. R. N. Güntekin.

2.5.1.1.2. Anlam Açısından *ḳızıl*

Temel Anlam

***Ḳızıl* 'Kırmızı'**

Türkçede *ḳızıl* renk adı temel anlamıyla 'kızmızı' kavramını karşılamakta olduğu tanıklanmıştır. *Ḳızıl* sözcüğü en eski Türkçe yazılı kaynaklarda temel 'kırmızı' anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. Örneğin:

IX. yy. Eski Türkçe yazılı metinlerde

Irk Bitig'de:

51. *Talım kara kuş men. Yaşıl kaya yaylagım,* ***kızıl*** *kaya kışlagım ol. Tagda turupan mengileyür men* (IB 24). 'Yırtıcı kartalım. Yeşil kayalar yazlığım, kızıl kayalar kışlığım. Dağlarda kaldığım için mutluyum' (IB 32).

IX.-X. yy. Budist-Maniheist Türk çevresine ait yazılı kaynaklarda: Türk Turfan metinlerinde:

küntün ***qïzïl*** *sayïzyan* (TT VI 22).

qïz-ïl *ordu-luγ. bu ymä yavïz [ol]* (TT VI 22),

qïzïγ *orun-taqïlar barča öntilär* (TT III 14).

*..****qïzïl*** *sayïzyan, kidin* ***qara*** *yïlan, altï qap yarašmazï, iki yigirmi ärkligi, topraqtaqï qarï bašlarï atlïγï yüzlügi, batïydaqï ayuluγ luular, qamaγ yäklär, yilpiglär adïrtačï ärkliglär alqu* ***yašarlar*** *yoqadurlar.* TT (VI 22).

(11) *birök eşgek irinin neçede bımba (12) atl (ı)g yimiş teg* ***kızıl*** *önglüg (13) bultukup ked uz oynayu yırlayu..* (s.78) (AY) 34ğ[1] (I. 2b. [=R-M: 693]).

4) olarka yiti erdiniler üze ince (5) k (a)ltı altun kümüş yinçü vayduru (6) çeç kaş ***kızıl*** *yinçü erdiniler üze (7) [itiglig] idiz astuplar turgurup..* (s. 99) (AY) 81 (II.

24a). *yürüngil sarıg önglüg pançıkı kurıgar (24) ev tutar::* ***kızıl*** *yürüng önglüg* (AY) 72 (23).

25. *syzqwrmyš* ***q̈yzyl*** *p'q̈''r'ycmyšynkyn* (Maitri 80).

1. "m'ry l'ry 'wyrtlwk y'lynlyq ***q̈yzyl*** (Maitri 182).

12 'rtmyš ***q̈yzyl*** *p'qyr lyq n'r'l'r 'ycyn* (Maitri 184).

1. c'n'q̈l'ryn q̈yz'rtmyš ***q̈yzyl*** *p'qyr swβ* (Maitri 189).

19. syzq̈wrmyš ***q̈yzyyl*** *p'qyr 'yc'r l'r.* (Maitri 191).

XI. yy. İslâmî Türk çevresi yazılı metinlerinden Karahanlı Türkçesinde:

kızıl 'kızıl, kızıl renk, kırmızı' (DLT I 40-16, 60-5, 362-10, 394-17, 19, 395-3, II 133-14, III 20-16, 162-17, 183-6, 219-15, 325-6, 363-22).

kızar-'kızarmak' (DLT I 77-8, 9, 163-14).

kızart-'kızartmak' (DLT III 431-15, 17).

kızıl er-'kızarmak' (DLT II 163-15).

ḳızıl 'kızıl, kırmızı': *ḳızıl bol-, ḳızıl ḳıl-, ḳızıllı sarıġlı* (KB 67, 76, 120, 964, 966, 992, 2250, 2312, 2384, 2692, 2915, 4295, 4485, 4959, 5686, 6007, 6229, 6529, 4499, 954, 2398, 2483, 5804, 2385, 4632 İndeks 255).

ḳap ḳızıl 'kıpkızıl' *ḳap ḳızıl bol*-(KB 2385 İndeks 252).

ḳız-'kızarmak, gülmek' (KB 3845, 5761,6223, 333, 453, 480, 1100, 2385, 2915, 3073, 4524, 4544, 4707, 4938, 4895).

ḳızar-'kızarmak' 3283 İndeks 254).

kızart-'kızartmak, mutlu etmek' (KB 2384, 4868,1287, 4117, 5199, 6002, 2185, 3977, 892, 5779 İndeks 254).

*özüng͡ ṭaḇ'ını men ayayan yora/**ḳızıllı** sarıġlı örüng͡li ḳara* KB 465 A132 (4632) 'Ben senin tabiatini izah edeyim; bu ya kızıl, sarı, ak veya kara olur.' KB 335 (4632).

bili bolsa yılmıḳ yana yarnı king͡ örün͡g *bolsa ḳırtış **ḳızıl** ḳızġu eng͡* KB 302 *(2915)* Belleri ince, omuzları geniş, teni beyaz ve yanakları al-kırmızı olmalıdır. KB 214 (2915)

*Ḳesuller örüng͡ yüz bu ol yüzke köz/Ya olar **ḳızıl** eng͡ bu eng͡ke meng͡e* AH 43 25. Resûller beyaz bir yüzdür; o ise, bu yüzün gözüdür yahut onlar al yanaktır; o ise, bu yanağın benidir AH 83 25.

Divan-ü Lügati-t Türk'te ***kızıl** çüvüt* 'kızıl boya, zincifre, sülegen' (DLT III 162) şeklinde temel 'kırmızı' renk anlamıyla karşımıza çıkmaktadır.

Kızıl öz 'Kaşgar dağlarında bir kışlak' şeklinde açıklanmaktadır (DLT I 80). *Kızıl* bir yer adı olarak yine *'Kızıl:* Kaşgarda bir dere adı şeklinde geçmektedir.

***Kızıl** sarığ arkaşıp Yipkin yaşıl yüzkeşip Bir bir kerü yürkeşip Yalnğuk anı tanğlaşur* "Kızıl sarı çiçekler arka arkaya çıkar, yeşil menekşe yüze çıkar, birbiri üzerine sarılır, insan bunlara şaşar" (DLT I 395).

Kızıl sözcüğü ateşin rengi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin:

*Yügürdi kewel at Çakıldı **kızıl** ot Köyürdi arutot Saçrap anın örtenür* "Soylu at koştu, kızıl ateş çıktı, kuru ot yandı, sıçrayıp onunla yanar" (Soy at koştuğu vakit tırnakları ateş çaktı, onunla kuru ot yandı) (DLT II 133).

*Agdı **kızıl** bayrak Toğdı kara toprak Yetşü kelp Ograk Tokşıp anın keçtimiz* "Kızıl bayrak yükseldi, kara toprak havalandı, Oğraklar yetişip geldi, savaş yapıp onun için geciktik" (Müslümanların kırmızı bayrağı yükseldi. Kara toz göklere ağdı. Bize Oğrak binicileri de gelip katıştı, birlikte savaş yaptık. Onun için dönmekte geciktik) (DLT III 183).

*Kèçe turup yorır erdim Kara **kızıl** böri kördüm Katığ yanı kura kördüm Kaya körüp baku agdı* "Gece kalkıp yürür idim, kara, kızıl kurt gördüm, sert yayımı kurdum, beni görüp yokuşu ağdı". (Geceleyin kalktım. Kara ve kırmızı kurtlar gördüm. Kuvvetli ve sert yayımı kurdum. Kurtlar bana doğru dönüp baktı. Beni görünce ardına bakarak yokuşu aştı) (DLT III 220). Bu dörtlükte *kara kızıl kurt* 'kara, kızıl kurt' şeklinde aktarılmış, ancak Türk lehçelerinde sık olarak *kara* renk adı 'siyah' anlamı yanı sıra 'koyu' yani 'rengin koyuluk, doygunluk' derecesini bildiren anlamı da vermektedir. Bu yüzden burada *kara kızıl kurt* Türkiye Türkçesine 'koyu kırmızı kurt' ya da mecazi anlam ile 'yaman/ fena kızıl kurt' şeklinde de aktarılabilir. Buradaki *kara* rengi bizim kanımızca pekiştirme işlevi görmektedir.

Divan'da *kızıl* sözcüğünün *kız-* köküne *-Ar* isimden fiil yapma ekiyle fiil halini de görmekteyiz: ***kızardı** neng* 'nesne kızardı", ***kızarur*** 'kızarmak' (DLT II 77). Örneğin: *ton **kızardı*** 'elbise kızardı' veya sıfatın doğrudan fiille birlikte kullanılması: ***kızıl** erdi* 'kızıl oldu' (DLT II 163), *ol **kızarttı** nenğni* 'o, bir nesneyi kızarttı' (DLT III 431).

Kutadgu Bilig'de:

*ḳurımış yıġaçlar tonandı yaşıl/bezendi yipün al sarığ kök **ḳızıl*** (s. 24) A14 B18 (KB I 67).

*ünin ötti keklik küler ḳatġura/**ḳızıl** ağzı ḳan teg ḳaşı ḳap ḳara* (s. 25) (KB I 76).

bili bolsa yılmıḳ yana yarnı kiṅ/örüṅ *bolsa ḳırtış **ḳızıl** ḳızġu eṅ* (s. 302) (KB I 2915).

özüṅ *ṭaḇ'ını men ayayın yora/**ḳızıllı** sarıġlı örüṅli ḳara* (s. 465) (KB I 4632). Ben senin tabiatini izah edeyim; bu ya kızıl, sarı, ak veya kara olur. (s. 335) (KB II 4632).

XI. yy. Harezm çevresi yazılı Türkçe metinlerde:

ḳızıl 'kırmızı' *ḳız* ıl *yaṅaḳ* (ME 95/1).

ḳızıl boldı (ME 162/6, 164/2, 184/7).

ḳızıllıḳ: aḳ ḳız ıllıḳġa ḳarıldı (ME 4/4, 5, 162/6).

ḳızar-: *ḳız ardı yaṅaḳı* (ME 162/6, 184/7).

ḳız art- 'kızartmak' (ME 72/6).

XII.-XIII. yy. yazılı Türkçe metinlerde:

ḳızıl: 'kızıl, kırmızı' ḳızıl ot täg yaḳut 'kırmızı aleve benzer yakut (AKT 29b,1).

ḳırḳ miñ ḳızıl altun tutar ärdi 'kırk bin kızıl altını vardı' (AKT 136b, 4).

aḳlığı yincü käbi wä ḳızıllıḳı yaḳut käbi 'beyazlığı inci gibi, kızıllığı yakut gibiydi' (AKT 67,8).

XIV. yy. yazılı Türkçe metinlerde:

ḳızıl 'kızıl, kırmızı, altın para' (KE-Dizin 942).

ḳızıl 'kızıl' *ḳızıl altun, ḳızıl ḳan, ḳızıl mėveler, ḳızıl yāḳūt, ḳızıl bol-*(NF 155-3; 171-7; 64-13; 97-7, 8, 12; 101-7; 162-10; 250-7; 254-3, 8; 258-7, 8; 341-4; 342-6, 8; 398-3, 4; 342-6; 179-4, 6, 8; 398-3, 4; 153-6; 179-4, 6, 11, 14; 319-10; 37-14, 15; 62-6; 162-11;179-8; 179-13,15 İndeks 241).

ḳızıllıḳ (NF-Ata, 385-8).

ḳızar- 'kızarmak' (NF-Ata 66-8).

ḳızıl 'kırmızı' (HŞ 1425, 3275).

XIII.-XIV. yy. Eski Kıpçak yazılı kaynaklarında:

ḳızıl "kızıl, kırmızı" (BV, CC, DM, Gİ, GT, KF, KFT, Kİ, MG, RH, TA, TZ-KTS).

ḳızıl başlı çıpçuk "puhu kuşu denilen küçük bir kuş" (İM-KTS 147).

ḳızıl 'kırınızı' GT (27b-4).

ḳız- 'kızarmak, yanmak' (GT 22b-13).

ḳızıl (KK 3, 4, 80, 90).

ḳızıllıḳ (KMS 9).

XIV. yüzyıl yazılı kaynaklarda:

ḳızıl: (KKİ 3, 4, 80, 90).

XV.-XVI. yy. Doğu Türkçesi yazılı kaynaklarında:

qızıl 'kırmızı' (BN Index 853).

ḳızıl keyik =arḳarığalça 141b (BN Index 860).

XVIII. yy. Doğu Türkçesi yazılı kaynaklarında:

kızıl: kızıl alma, kızıl ayaġ, kızıl palçığ kızıl bilge kızıl tal kızl tüglü (San.-Index 70).

XVI. yy. Batı Türkçesi yazılı kaynaklarında:

ḳızıl 'ḳırmızı, altın' (DK 10-7, 10-11, 11-13, 12-13, 13-1, 18-2, 32-8, 33-8, 36-6, 38-7, 40-6, 45-6, 45-13, 48-2, 54-11, 59-4, 59-4, 89-10, 91-11, 115-2, 117-7, 139-6, 145-4, 189-11,199-8, 280-3),

XIX. yy. Güney Sibirya Türk lehçelerinde:

XIX. yy. "Altay Aladağ Şiveleri" sözlüğünde Güney Sibirya bölgesinde kullanılan yerel Türk ağızlarında *kızıl* sözcüğü aşağıdaki gibi anlamlarda kullanıldığı belirtilmektedir:

kızıl 'kızıl, kırmızı, al, sarı (hayvan renkleri hakk)', *kızıl çalkan* (Tel.) *kızıl şalkan* (kond.) 'pancar', *kızıl kat* (Tel.), *kızılğaat* (kond.), *kızılgat* (Ab.) 'kırmızı frenk üzümü'; *yarık kızıl* (Tel.) 'al', *küreng kızıl* 'mor, alkan rengi', *kan kızıl* (Tel.), çokum kızıl (tel.) 'kan kırmızı', *kıp-kızıl* 'kıp-kızıl, tamamiyle kırmızı, kıp-kırmızı', *kızıl şık yar* (kond.) 'ayın onbeşi', *kızılzıman* (Tel., Aş.b.), (Tel.), *kızındık* (Kond.), *kızılzıban* (kond.), *kızılgak* (Kond.), *kısgıltın* (Kond.), *kıskıltım, sala kızıl* (Ab.), 'kırmızımsı, kırmızımtırak', *kızar* 'kızarmak, kırmızılaşmak'; *kongaraktı otka kızarttı* 'çıngırağı nar kesilinceye kadar kızarttı; *kızar yatyang edi yogul* 'vücudunda canı yoktur, ölmüştür' *Kırık kulas yıdazı kızara iziçik* 'kırk kulaçlık mızrak nar gibi kızardı' (AAŞ 385-386).

XX.-XXI. yy. Çağdaş Türk lehçelerinde:

Çuvaş Türkçesinde *hĭrlĭ* 1. 'kırmızılık, kırmızı, al renk', *hĭrlĭ anis* 'al anason', *hĭrlĭ galstuk* 'kırmızı kravat', *hĭrlĭ sără* 'kırmızı boya', *hĭrlĭ tăpră* 'kırmızı toprak', *hĭrlĭ ereh*

'kırmızı şarap', 2) 'şarap', *yĭpkĭn hĭrlĭ* 'morumsu kırmızı, erguvani', *tĭksĭm hĭrlĭ* 'koyu kırmızı', *yăm-hĭrlĭ, hĭp hĭrlĭ* kıpkırmızı' (RÇuvS 26).

Halaç Türkçesinde:

qizil 'rot' 563, *qizil bǫyarsuq* 'Eingeweide' 53, *qizil gul* 'rote Blume oder Rose' 180, *qizil rōda* 'Eingeweide'53 (LSC 306), **gizil**: *g izil-yurt* 'ein Blutsauger' 167 (LSC 289);

Kuzey-Doğu (Sibirya) Türk Lehçelerinde:

Altay Türkçesinde:

kızıl (RAltS 263); *kızıl* 1. 'Kırmızı, kızıl; *kızıl maanı* 'kızıl bayrak'; *kıp-kızıl* 'kıpkızıl, kıpkırmızı'; *kızıl koŋır* at 'kızıl at', 2. 'kırmızı, al'; *kızıl caaktu* 'al yanaklı' (AltTS 111-112);

Hakas Türkçesinde:

hızıl (RHakS 335), *hızıl* 1. 'kızıl, kırmızı': *hıp-hızıl* 'kıpkızıl', *hızıl-arah* 'kızılımsı, kırmızımtırak, *hızıl stroka* 'paragraf, satır başı', 2. *Al: hızıl naahtığ* 'al yanaklı' (HakTS 178).

Saha (Yakut) Türkçesinde:

İhittiŋ ini, istibetiŋ ini, Djon... tuora ***topput ürüŋ*** *d'on... Suustaax-**kıhıllaax** tılların eleğin...* (XS) YRFS II 211

Yan Anlamlar

'Açık Kızıl, pas rengi'

Türkçede *ḳızıl* renk adının 'açık kırmızı' rengini belirtmek üzere 'kızıl, pas rengi' anlamlarında kullanıldığı tanıklanmıştır. Örneğin: Çuvaş Türkçesinde *hĭrlĭ* 4. 'kızıl (pas rengi)' *hĭrlĭ ĭne* 'kızıl inek', *hĭrlĭ śĭślĭ aça* 'kızıl saçlı çocuk', *hĭrlĭ tilĭ* 'kızıl tilki' (ÇRS 555), Hakas Türkçesinde *hızıl sastığ* 'kızıl sarı saçlı' (HakTS 178); Karayim Türkçesinde 'kırmızı', 'kızılımsı turuncu', *kızıl ağats* 'kızıl ağaç', *kızıl as* 'borş yemeği', *kızıl tas* 'yakut, lal taşı', *kızıl altın,* (KarRPS 383-384), Azerbaycan Türkçesinde *gızıl* 4. *Gızıl ränkindä olan, parlag sarı, gızıl kimi bärg vuran* (ADİL 505-507) şeklinde geçmektedir.

'Kahverengimsi'

Türkçede *ḳızıl* renk adının 'koyu kırmızı" kavramını belirtmek üzere 'kahverengimsi' anlamında da kullanıldığı tanıklanmıştır. Örneğin: Hakas Türkçesinde *hızıl* 4. 'yanık renkte, kahverengimsi, esmer, al donlu (at); *hızıl ĭnek* 'kahverengimsi inek' (HakTS 178); Kazak Türkçesinde *ḳızıl* 3. *Siyır, tüye, ḳoy malında bolatın aşıḳ ḳoŋır tüs* (KATS X 499) ve mecazî anlamda *'Adam jüzindegi ḳan küreŋ reŋ, ḳızarğan şıray'* (İnsan yüzündeki kan renginde kahverengi renk, kızarmış yüz); *'Şaydıŋ al küreŋ tüsti ḳoyu, şığımı'* (Çayın koyu kahverengimsi renkli koyu hali), *al ḳızıl 'natriy, şımḳay ḳızıl' (koyu kırmızı)* (KATS X 499), Tatar Türkçeisinde *kızıl: 2. Kızgılt körän, kara kızıl (sıyer, bozau töse turında)* (Kırmızımsı kahverengi, koyu kırmızı (inek, buzağı rengi hakkında). Örneğin: *kızıl sıyer* (TTAS II 211) anlamlarında kullanılmaktadır.

'Boz'

Hakas Türkçesinde *kızıl* renk sözcüğünün *kaltar* sözcüğüyle birlikte kullanıldığında 'boz' anlamına geldiğini görmekteyiz. Örneğin: *hızıl haltar ĭnek* 'boz inek' (HakTS 178).

'Mavimsi'

Kazak Türkçesinde *ḳızıl* 2. *Jılḳı malında bolatın aḳ aralas kökşil tüs* (Yılkı atında olan beyaz karışık mavimsi renk) (KATS X 499); Kırgız Türkçesinde de *ḳızıl* 3. *Köbünçö kögüş tüstögü, ak tüs aralaş cılkıga karata aytılat* (Çoğunlukla mavimsi renkteki beyaz karışık yılkı için söylenir) (KırgTTS 389) şeklinde açıklanmaktadır.

'Et'

Kırgız Türkçesi sözlüğünde *ḳızıl* sözcüğünün dördüncü anlamı 'et' (KırgTTS 389) olarak ifade edilmektedir. Burada etin kırmızı olma özelliği isim halinde bütün yerine parça kullanılmasıyla bir metonimik ifade geliştiğini görmekteyiz.

'Kırmızı meyveden yapılmış içecek'

Tatar Türkçesinde *kızıl* 4. *Vinograd yaki başka törle cimeş sunnan äçetep yasalgan* (Üzüm veya başka türlü meyve suyundan ekşitilip yapılan içecek) (TTAS II 211) anlamında da kullanılmaktadır. Burada içeceğin kırmızı olma özelliği isim halinde bütün yerine parça kullanılmasıyla bir metonimik ifade geliştiğini görmekteyiz.

'Altın, Değerli'

Saha Türkçesinde *kıhıl kömüs* 'altın' (YakRS 213) şeklinde kullanılmaktadır. Saha Türkçesinde gümüş değerli bir maden olarak geçer ve bu madenin *ürüŋ kömüs* 'gümüş', *kıhıl kömüş* ise 'altın' için söylenir. Örneğin:

Balağana, dolguybatın dien, bies uon bağanalaax, otut ühüeleex, tüörd xat xolloğostoox; samır ılbatın dien, üst xat ürüñ kömüs ürütteex; siik ılbatın *dien, tüörd xat* ***kıhıl kömüs*** *muostalaax.* SHEÖ 4-5

Ürüñ kömüs bilkeleex, ***kıhıl*** *kömüs xamıyaxtaax, ıstal timir bıhaxtaax, toğus tomtor ğoloox toyon ayaxtaax, uon kurduulaax matarçax ihitteex, üs kurduulaax oğo çoroonnoox, sette oğus tiriititten tikpit siri ihitteex.* SHEÖ 5

Azerbaycan, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde *kızıl, gızıl* şeklinde geçmekte ve doğrudan 'altın' anlamında kullanılmaktadır. Örneğin:

Azerbaycan Türkçesinde ***gızıl*** 1. is. *Ränki sarı, bahalı bäzäk şeyläri vä s. gayrılan vä däyär vahidi kimi işlädilän giymätli metal. Halis gızıl. Gızıl mä'däni. Gızıldan gayrılmış. Gızıl üzük, gızıl golbag, gızıl diş, gızıl pul. // Gızıl çärçiväyä salınmış, gızıla keydirilmiş, gızılla bazenmiş. Gızıl közlük. Gızıl gaşlı hänçär. // Gızıldan gayrılmış şeylär; gızıl pul* (ADİL 505-507).

Türkmen Türkçesinde *gızıl* II 1. 'altın': *gızıl pul* a) altın para, altın, b) altın akçe, *gızıl sagat* 'altın saat'; *gızıl çayılan* 'altın kaplama', 2. mec. 'altından, çok iyi': *bu yiğit gızıldır* 'bu delikanlı altındır', *gızıl gaplaymalı, gızıl yalı 'altından', gızıla gaplaymalı işgär* 'altın işçi', b) çok değerli; (TrkmRS 229), II. 1. *Himiki element, lovurdap duran sarı reŋkli gımmat baha metal, altın, tılla.* 2. *Örän govı, gımmatlı.* TDS 222) anlamlarında kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde *kızıl* 6. Altın (TüS 1176) anlamında da kullanılmakta olduğu tanıklanmıştır.

'Güzel, güzellik'

Türkçede *ḳızıl* sözcüğünün 'güzel, güzellik' anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. Bunun ilk örneğini XI. yüzyılda şu dörtlükten anlaşılmaktadır. *Ḳızıl* sözcüğü 'yanak' kavramıyla kullanıldığında 'güzel' anlamını vermektedir. Örneğin: *Bulnar mini ulaş köz Kara mengiz* ***kızıl*** *yüz Andın tamar tükel tüz Bulnap yana ol kaçar.*

Bu dörtlük Divan'da "Baygın göz, esmer beniz, pembe yüz beni tutsak eder. O çehreden bütün güzellikler damlar, beni tutsak ettikten sonra kaçar". (Üzerinde güzel ben bulunan yakışıklı çehre ve baygın gözler beni tutsak ediyor; sanki yanaklarından güzellik damlar, beni tutsak ettikten sonra kaçıp gider) şeklinde açıklanmıştır (DLT I 60).

Bunun yanı sıra Divan'da yine şu ifadelerden de anlaşılmaktadır: *Kızıl*: Her nesneden kızıl olan. Şu savda dahi gelmiştir: "*kılnu bilse* ***kızıl*** *kedher, yaranu bilse yaşıl kedher* = kendini sevdirmeyi bilse kırmızı giyer, yaranmayı bilse yeşil giyer". (Kadın güzel görünmeyi, iyi geçinmeyi bilirse kırmızı ipekli kumaş giyer, naz etmeyi, kırıtmayı bilirse yeşil giyer). Bu sav iyiliğe ermek için güzel geçinmekle emrolunan kadına söylenir (DLT I 394).

Kutadgu Bilig'de:

bili bolsa yılmıḳ yana yarnı kinḡ/örüng *bolsa ḳırtış* ***ḳızıl*** *ḳızġu enḡ* KB 302 .... (2915). 'Belleri ince, omuzları geniş, teni beyaz ve yanakları al-kırmızı olmalıdır' KB 214 (2915).

Atabetü'l Hakayik'te:

Ṟesuller *örüng yüz bu ol yüzke köz Ya olar* **ḳızıl** *eng bu engke menge* (AH 43 25). 'Resûller beyaz bir yüzdür; o ise, bu yüzün gözüdür; yahut onlar al yanaktır; o ise, bu yanağın benidir' AH 83 25.

Çuvaş Türkçesi sözlüğünde *hĭrlĭ* sözcüğünün yedinci anlamı 'iyi, güzel, çok güzel' (ÇRS 555) şeklinde geçmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde *gızıl* 5. *çoh közäl, çoh yahşı* (ADİL 505-507) anlamları bulunmaktadır.

Kazak Türkçesinde ise *ḳız ḳızılğa ḳumar* "kız kırmızıya meraklı" deyiminde *ḳızıl* 'güzel': "kız güzel şeylere meraklı" anlamında kullanılmaktadır.

'Olgunlaşmış'

Çuvaş Türkçesinde: *hĭrlĭ* 'kırmızı' sözcüğünün 5. 'olgunlaşmış' (meyve) (ÇRS 555) anlamı bulunmaktadır.

'Parlak, güneşli'

Çuvaş Türkçesinde *hĭrlĭ* 'kırmızı' sözcüğü 6. 'parlak, güneşli' *hĭrlĭ kun* 'güneşli gün' (ÇRS 555) anlamında da kullanılmaktadır.

'Yeni'

Saha Türkçesinde *kıhıl oğo* 'bebek, yenidoğan' (YakRS 213) anlamına gelmektedir.

'Gayret eden, çabalayan'

Tuva Türkçesinde *kızıl* sözcüğünün 2) mec. 'gayret eden, çaba gösteren kişi' (TuvRS 274) anlamı bulunmaktadır.

'Aşırı'

Kazak Türkçesinde *kıp-kızıl* sözcüğü 'aşırı' anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: *kıpkızıl jındı* 'zır deli', *kıpkızıl mas* 'aşırı sarhoş', *kıpkızıl ötirikşi* "aşırı yalancı" Türkiye Türkçesinde *kızıl* mecazî anlamda 'aşırı derecede olan' (TüS 1176) anlamına gelmektedir. Azerbaycan Türkçesinde *gızıl* 7. *Heç şeydän çäkinmäyän, bozsifät, utanmaz, gızıl adam* (ADİL 505-507) şeklinde geçmektedir.

'Ufak, temiz tohum'

Karakalpak Türkçesinde *kızıl* 3. 'ufalanmış temiz tohum' (KKalpRS 421), Kırgız Türkçesinde *kızıl* 5. *Bastırılıp, bölünüp alıngan eğin, taza dan* 'bastırılıp, ayırılıp alınan saf tohum' (KırgTTS 389), Türkmen Türkçesinde *gızıl* 3. *Atılıp alnan buğday harmanı* (TDS 222) şeklinde geçmektedir.

'Çöl'

Karakalpak Türkçesinde *kızıl* 4. 'çöl' (KKalpRS 421) anlamında da kullanılmaktadır. Bu anlamın çöl kumlarının "kırmızı" veya "kırmızıya çalan" bir renkte olduğu anlaşılmaktadır. Çölün kırmızılık özelliği bütün yerine parçanın kullanılmasıyla bir metonimik anlatımla çölün yerine kullanıldığını görmekteyiz.

'Bolşevik Devrimci Asker"

Türkçede *kızıl* sözcüğünün Bolşevik devrimiyle birlikte 'bolşevik devrimci asker' anlamında kullanılmaya başlamıştır. Bu özellikle eski Sovyet hakimiyeti alanında yaşayan Türkler tarafından kullanılmıştır. Örneğin:

Çuvaş Türkçesinde 2. 'kırmızı' *hĭrlĭ Śar* 'Kızıl Ordu' (ÇRS 555), Saha Türkçesinde *kıhıl Kıhıl Armia* 'Kızıl Ordu' (YakRS 213), Tuva Türkçesinde *kızıl gvardeyji* 'kızıl asker', *Kızıl Şerig* 'Kızıl Ordu', *kızıl şerigji* 'kızıl asker' (TuvRS 274), Başkurt Türkçesinde 2. *kıźıldar* 'kızıl ordu askerleri' (RBaşkS 324), *kıźıl bayraḳ, kızıl asker* 'bolşevik askeri' (BTDH 325), Karaçay-Malkar Türkçesinde *kızıl* 3. 'Bolşevik yandaşı' *Bolşevikleni kelecisi, alanı, revolyutsia diktaturanı jaḳlağan Kızıl Askerni ḳullukçusu* 'bolşevikler devrimini destekleyen, onların tarafını tutan, Kızıl ordu askeri taraftarı' (KMTAS II 752), Karakalpak Türkçesinde *kızıl*: *Kızıl Armiya* 'Kızıl Ordu', *Kızıl krest* 'kırmızı haç', *kızıl karağaylı toğay* 'kızıl çamlık' (KKalpRS 421), Tatar Türkçesinde *kızıl:* 5. *Revolyutsiyon köräşkä katnaşuçı, revolyutsiyon köräş yaklı, sotsiyalistik revolyutsiyagä bäyläneşle: kızıl frontoviklär*, 6. *XX yöz başında cäditçelär häräkätendä katnaşuçı, cäditçelär yaklı*, 7. *Hiç taypılmıyça bilgele ber karaşnı yaklauçı, ezlekle tarafdar bulgan, ortodoks bulgan* (TTAS II 211), Özbek Türkçesinde *kizil* 3. *Revolyutsiyon häräkätgä, sovet sotsiyalistik tüzümigä, Kizil Armiyagä âid: kizil är, kizil såkçi, kizil köşin* (ÖTİL I 570), Azerbaycan Türkçesinde *gızıl* 3. *İngilab, sosiyalizm guruluşu, sovet sosyalist usuli-idarəsi ilə əlagədar olan (bah. gırmızı 3-cü mə'nasında), Gızıl Moskva, gızıl paytaht* (ADİL 505-507), Türkmen Türkçesinde *Gızıl Goşun* 'Kızıl Ordu' (TrkmRS 229), Türkiye Türçesinde *kızıl* 4. Mec. 'Komünist' (TüS 1176) anlamında kullanılmaktadır.

'Kan'

Divan-ü Lügati-t Türk'te Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka boyların halkı and içtiklerinde, yahut sözleştiklerinde, demiri ululamak için, kılıcı çıkararak yanlamasına öne korlar "*bu kök kirsün* ***kızıl*** çıksun" derler, "sözünde durmazsan kılıç kanına bulansın; demir, senden öcünü alsın" demektir. Çünkü onlar demiri büyük sayarlar (DLT I 361-362) açıklamasında *kızıl* 'kan' anlamında kullanılmaktadır. Yine Divan'ın bu dörtlüğünde *kızıl* 'kan' anlamında kullanılmıştır: *Katun sini çoğuladı Tenğüt begin yagıladı Kanı akıp jagıladı Boyun suwın* ***kızıl*** *sağdı* "Katun sini bağırdı, çağırdı. Tenğüt Beyi ile düşmanlaştı. Kanı akıp çağladı. Boynunun suyunu kızıl sağdı" (Katun sini-burası bir yerin adıdır; Tenğütlerle Çin arasındadır-halkı ile Tenğüt halkı çarpıştılar. Katun sini halkı bağırdı, çağırdı, haykırdı. Tenğütlerin Beyi ile düşmanlaştı. Su çağlar gibi kanları çağlıyarak aktı. Boyunlarından kırmızı su sağıldı. Bu, kan demektir) (DLT III 325).

'Hastalık'

Divan-ü Lügati-t Türk'te *kızlamuk* 'kızamuk, kızamuğa benzer sivilceler' (DLT I 528) anlamında kullanılmıştır. Bununla ilgili olarak günümüzde Türkiye Türkçesi sözlüğünde *kızıl* sözcüğünün beşinci anlamı "Genellikle küçük yaşlarda görülen, bulaşıcı, yüksek ateşli, kırmızı renkte geniş lekeler döktüren, kuluçka dönemi üç dört gün süren tehlikeli hastalık" (TüS 1176) şeklinde verilmektedir. Burada *kızıl* Divan'da geçen *ḳizlamuḳ* 'kızamık' sözcüğüyle aynı anlamda kullanılmıştır.

'Güney'

Başta Fahrettin Çelik (1942), A. von Gabain (1964), A. Kononov (1975), B. Ögel (1985), M. Kafalı (1996), N. Ekrem'in (1996) Türkçedeki renklerle ilgili makalelerinde *ḳızıl* 'kırmızı' kelimesinin 'güney' anlamı olduğunu belirtmektedirler. Ancak bu araştırmamızda tarihsel ve çağdaş Türk lehçelerinin yazılı kaynaklarını tararken *ḳızıl* sözcüğünün 'güney' anlamını veren örnekler tanıklanmamıştır.

2.5.1.2. *al*

E.Tü. ix.-x. yy. **al** sarıg (16) önglüg (AY 28 (S. 15b), İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: **al** 'al renk' (DLT III 162-18), **al** 'hanlara bayrak, devlet adamlarının atlarına eğer örtüsü yapılan turuncu ipek kumaş' (DLT I 81-16), **āl** 'an orange-colored brocade; orange (nārancī), *Al čüvit* 'vermilion' (DLT-Dankoff-Kelly 53, 410-1, 622, 43, 167, 139, 237-8), **al** 'al renk' (KB 67, 69, 2916, 4893, 6009, 6229, 2356, 2630, 3709 İndeks 15), Harezm ç.: xiv. yy. **al** 1. 'al, kırmızı' *al ḳan, al yaŋaḳ* (KE-Ata 182r1, 83r15), NF-; **al** 'al, kırmızı': *al yaŋaḳım, al ton, al süsün* (HŞ 911, 4546, 546), **al** 'hile, aldatmaca' (HŞ 2120); EKıp.: xiii.-xiv. yy. KK-; ***al*** (I) 1. "al renkli, kızıl, kırmızı" (İH, RH, TA-KTS 6) 2. 'ala benekli (CC-KTS-6), **al** (II) 'doru at' (İH, Kİ-KTS 6), Doğu Tü.: xviii. yy. **al** 'al, kırmızı' *al tamğa* 'al damga' (Q, X; x 49r, 19; ı16ıv. 14. San.-Dizin); *al tut* (altun q. E, Y,; x247v, 8, San.-Dizin), *al yanağ* (S (mi) San. Dizin 36); Batı Tü.: xiii.-xix. yy.: **al:** 'al, kırmızı, pembe' (DK-Dizin 12-11, 20-4, 31-7, 54-6, 60-9, 91-8, 92-2, 92-3, 94-5, 94-6,96-8, 115-10, 116-1, 123-3, 139-4, 136-, 138-7, 158-11, 160-8, 162-12, 164-5, 166-7, 178-8, 78-12, 198-5, 244-2, 245-10, 246-6, 246-10, 247-8, 248-7, 249-4, 250-2,253-1; alça: 13-13, 23-1, 25-8, 27-3, 64-5, 138-13, 139-4,143-3, 152-10, 183-11, 192-8, 196-8, 232-9, 243-7, 248-2, 282-13, 289-9); Çağdaş Türk Lehçeleri: xix. yy.

al 8. 'al' (Kaz., Kırg., Uyg., Osm.); Kırg. *Al kızıl: yeki betin al kızıl*; *al tamğa* "kırmızı damga', *al tamğalık yarlık* (Timur Kutluğ'un yarlığı) 'al damgalı hanlık ferman'; *yüzüm kılğıl al* (Uyg.) 'yüzümü kırmızı kıl', *al yanaklar* (Osm.), 'açık pembe' (Krm): *al kızıl rängi* (Osm), 3) *al at* (Osm); **al** 9. 'Altın ordu hanlarının kırmızı damgası', 2) 'böyle damgalı evrak' (OSTN 350); xx.-xxi. yy. Çuvaş Tü.-, Hlç.-; Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: **al**: 'yabanî; karanlık, iç karartıcı; *al tayga* 'ulaşılmaz dağlar', *al sanaa* 'karanlık düşünceler', *al sanaaga tüj*-'sıkıntılı düşüncelere dalmak' (AltTS 23); Hakas Tü.: **al** I. s. 'al, kızıl', *alban* 'I. is. 'bir tür kırmızı çayır çiçeği' (HakTS 34); **al** II. 'al'; *al pis ayı* 'Haziran' (harfen: çiçek açan 'kandık' ayı); *al sip ayı* 'Temmuz' (harfen: çiçek açan 'saran' ayı); *al taş* 'kırmızı olana kadar kızgın taş'; *al pozım* 'güzel olan kendim (şiir.); *Al: Al Hooray* 'al (yani güzel) Hooray (Hakasya'nın şiirsel adı) (HOTES 21); *arıbas parbas Al Hooray polzın!* 'Kıtlık, yoksulluğun olmadığı Al Hooray olsun! *Al Hooraynıŋ oolları* 'Al Hooray'ın oğulları'; *Al Hoorayda nime çoh* 'Güzel Al Hooray'da herşey sakin' (HOTES 21); I. **алай [alay]** (RHakS, 35), Saha Tü.: **аалай** [aalay] 'al, parlak kırmızı'; *aalay sarıal* 'al şafak', *aalay solko* 'al ipek' (TSS 7, RYS 18, YakRS 24); Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **ал [al]** sıf. *al kızıl töş* 'al kırmızı renk' (RBS 25), 2. *al, alhıu* 'pembe', *al küldäk* 'pembe elbise'; *bötö mämäne lä al da göl itep küreü* 'herşeyi alda gül şeklinde görmek (herşeyin sadece olumlu yönünü görmek, olumsuz yönlerini görememek' (BTDH 745), Karaçay-Malkar Tü.-, Karakalpak Tü.-, Karayim Tü.: **'al** [a:l] 'kırmızı, kızıl, al' Dizin 219 Kırım Karaycasının Katık Mecuması) *al yanaklı* (KKKM 61), Kazak Tü.: **al** 1. sıf. *Tüstiŋ kanıktığın bildiretin, derbes koldanılmaytın kömekşi söz.* 'Rengin dolgunluğunu anlatan, tek başına kullanılmayan yardımcı kelime'; **al** *küreŋ: kanık kızıl koŋır, koşkıltım tüs.* 'dolgun kırmızı kahverengi, kahverengimsi renk'. **Al** *kara. Koyu kara, kap-kara, şımkay kara tüs.* 'Koyu siyah, sımsiyah, dolgun siyah renk'. *//Jıltır, şımkay kara tüstï jılkı* 'parlak, dolgun siyah renkli yılkı'; **Al** *kara kök. Karası basım kök tüs* 'Siyahı daha baskın olan koyu mavi renk, koyu lacivert'; **Al** kızıl. *Aşık kızıl tüs* 'açık kırmızı renk'. **Al** *kızıl bet [şıray, tür, öŋ, jüz]. Uşına kan teuïp, kızarğan, kızıl şıraylı jüz* 'Ucuna kan yoğunlaşıp kızaran, pembe yüz'; **Al gül kaktı**. *Beyn. Jaynadı, kulpırdı* 'güzelleşti'; **Al** 2. sıf. eski. *Ötirik, jalğan, aldamşı (aldau sözïniŋ tübïrï)* 'yalan, aldatıcı (aldamak kelimesinin kökü)' (KATS I 309); Kumuk Tü: **ал [al]** (RKumS ?), Nogay Tü.: **ал [al]** 'al, pembe' *allı gülli* 'rengarenk' (NogRS 36, RNogS 22), Tatar Tü.: **ал [al]** 'al' (RTatS 22), **al** I. s. 1. *Aksıl kızıl, sıyek kızıl, kızgılt ak tös.* 'Beyazımsı kırmızı, açık kırmızı, kırmızımsı renk' *Matur, güzel* 'güzel'. *Al (da göl) itü-matur itü, maturlau, çibär itü* (TTAS I 41); Güney-Doğu: Özbek Tü.: **ол [ål]**: *kizil, kirmizi* 'kızıl, kırmızı', *ål bäyrak* 'al bayrak' '(ÖTİL I 528), Salar Tü.-, Yeni Uygur Tü.-Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: **ал [al] Al-1.** *1. sif. Gırmızı. Al bayrag. Al gam. Al şäfäg. // is. Gırmızı paltar, al parça.* * *Al keymäk (mäc.)-bäzänmäk, gızarmag. 2. Gızmar, yandırıcı, 3. is. (köhn.) Gadınların üzlärinä, dodaglarına sürtdükläri gırmızı boya, änlik* (ADİL I 82), Gagauz Tü.: **al** 'al, parlak kırmızı, pembe', *al yanaklı; al duak* 'al yazma', *al beegir* 'doru at', *al top* 'mineçiçeği' (GRMS 38), Türkmen Tü.: **ал [a:l]** 'al, kırmızı' (TrkmRS 38), **ал [a:l]** I. *Gızgıldrak goŋur reŋk, gızılımtıl* (TDS 36); Türkiye Tü.: **Al**: I: 'Kanın rengi, kızıl, kırmızı'. 2. Sf. 'Bu renkte olan': *Al bayrak, al çuha*; 3. 'Dorunun açığı, kızıla çalan at donu'. 4. Sf. 'Bu renkte olan (at)'; 5. 'Yüze sürülen pembe, düzgün, allık'. *al elmaya taş atan çok olur* 'değerli kimselere sataşan çok olur', *al giymedim ki alınayım* 'bu işle hiçbir ilgim olmadığı için söylenen sözleri kendi üzerime almadım' anlamında

kullanılan bir söz', *al gömlek gizlenemez* 'kanlı gömlek gizlenemez', *al kanlara boyanmak* 1) yaralanmak', 2) 'vurularak ölmek', 3) şehit olmak; *al kiraz üstüne kar yağmış* 'düşünülmeyen, beklenilmeyen şeylerin de olabileceğini anlatan bir söz'; *alı al, moru mor* 'telaş veya yorgunluktan yüzü kıpkırmızı kesilmiş (olarak)'; *al alına, mor moruna* 'sağlıklı, canlı kanlı' (TüS 62-63).

2.5.1.2.1. *al* Kullanım Alanı

(DLT I 81) **al**: hanlara bayrak, devlet adamlarının atlarına eyer örtüsü yapılır turuncu renkte bir kumaştır. Turuncu renge dahi "al" denir.

A14 B18 (KB I 67) ḳurımış yıġaçlar tonandı yaşıl bezendi yipün **al** sarığ kök ḳızıl.

(KB I 69) yazı taġ ḳır oprı töşendi yaḍıp İtindi ḳolı ḳaşı kök **al** keḍip.

(KB I 2916) yaşıl kök sarıġ **al** aġı ton keḍip Aşaġu kötürse yaraşur yorıp.

(KB II 2916) Onların yeşil, mâvi, sarı ve pembe ipek elbiseler giyip dolaşmaları ve yemek taşımaları hoş olur.

(HŞ 911) bu ḫaşret birle soldı **al** yaṅgaḳım.

(HŞ 4546) kiḍip **al** ton çiçek tig tün taşınġa.

(HŞ 546) ḳılurlar kök yaş özre **al** süsün nūş.

(HŞ 1270) bular **al** ḳılmasun tip saḳnu turdı.

(HŞ 1420) benefşeler ḫumar **al** gül başı ḫoş.

(HŞ) içip serḫoş bolup **al** iṅgli süsüm yana oynayu.

(HŞ1720) ḳılıç iliğe **al** ḥaḳ yâri birgey.

(HŞ 1830) ḳolumġa ḳonmış irdi **al** laçın.

(HŞ 1990) közindin yaş yiringe aḳtı **al** ḳan.

(HŞ 2120) sehl **al** birle ol ir köṅglin aldar.

(HŞ) keḍik tig **al** birle ilge kirsem (s. 310)

(HŞ 2340) ikinçi **al** çiçek yanglıġ açıldı.

(HŞ 2700) anıṅ ol **al** çiçek iṅegi soldı.

(HŞ 2725) tökülmiş **al** çiçekim uş butaḳdın.

(HŞ 2995) yaṅgaḳı **al** çiçek tig lafẓ ı şekker.

(HŞ 3565) bulutda izder irdim sini ay tig.

(HŞ) ḳızardı **al** çiçek yaṅglıġ açıldı (s. 404)

(HŞ 4545) sarınıp bir sarıġ ḫulle basing/ Kiḍnip **al** ton çiçek tig tün taşınġa (4545).

(İH, RH, TA) **al** (I) 1. "al renkli, kızıl, kırmızı" 2. Ala benekli.

(CC, İH, Kİ) **al** (II) "doru at" (Toparlı, 2007: 6)

(CC, GT, Kİ) **al** (III) "hile, dalavere, kurnazlık" (Toparlı, 2007: 6).

(DK D12 V7) Güz almasına beñzer **al** yañaqlum.

(DK D20/4) **al** şarabuñ itisinden aldı içdi, anası-y-ile şoḫbet eyledi.

(DK D60/9) **al** maḫmūzī şalvarlu, atı baḫri ḫotazlu.

(DK D92V34) Vay **al** duvağum iyesi/ vay alnum başum umudu.

(DK D136/5) **al** qanatlu 'Azrā'il ol yigidüñ canın aldı.

(HOTES 21) *alğayça postığbın, Al Hooray ünnïgbïn (kekük)* 'ben büyüklük bakımından tencere kadarım, fakat ses olarak bütün güzel Hooray kadar (guguk)'

(HOTES 21) arıbas parbas **Al** Hooray polzın! 'Kıtlık, yoksulluğun olmadığı Al Hooray olsun!

(HOTES 21) *Al Hooraynıŋ oolları* 'Al Hooray'ın oğulları'; *Al Hoorayda nime* çoh 'Güzel Al Hooray'da herşey sakin'

(BTDH 745) bötö mämäne lä **al** da göl itep küreü.

(KATS I 309) Üzilmey, kataymay bïr qalıppen jelpïp soqqan ädemi salqın qoŋır jel qanday raqat. Osı jelmen qulpıra tolqıp su betïndey jıbır qağıp qalqıp jatqan **al** küreŋ köde men seleu dalaları... dala yemes, teŋizderï qanday! (M. Äuezov, Abay).

(KATS I 309) Onıŋ beti quansa da, qorıqsa da qızarıp, balbırağan **al** küreŋge aynalatın (J. Arıstanov, Jalındı.) Asa qara bolmasa, qoŋır ala, **al** küreŋ-üş qızıldıŋ bïrï bolsın. Kelïnïm Mädinağa tapsıayın, Omaştıŋ mırzalığı şını blsın (Ä. Naymanbayev, Şığ.).

(KATS I 309) Qos şelek beti üyïrïlip barıp tıŋğasın, Qubaqan qulın müşeŋdi beri burğasıŋ. Kekïldï türtïp, **al** qara şaştı jöndep sap, Yendïgï künïm ne bolar dep te turğasıŋ (J. Jaqıpbayev, Läylä).

(KATS I 309) **Al** qarağa mindï de, Alğa şıqtı Qoŋırbay. Odan keyïn Nesqara Ol dağı şıqtı obırday (Manas).

(KATS I 309) Aynala, bar düniyenï **al** kara kök betege men şaşaqtanğan al küreŋ köde basıptı (M. Äuezov, Abay).

(KATS I 309) **Al** qara kök aydınında Aqqu jüzgeŋ, Aralım! Aydınıŋa ay nurında Aybattana qaradım (Q. Amanjolov, Taŋd.) Batıs jaq **al** qara kök te, şığıs kökjiyek juqalaŋdap ağaaŋ tarta bastağan (O. Bökeyev, Bïzdïŋ jaqta.).

(KATS I 309) Yekeuï qol ustasıp jügïre beredï, jügïre beredï. Äbden şarşağanda **al** qızıl gülder arasına qulay ketedï /Ä. Kekïlbayev, Şığ.).

(KATS I 309) Bayağıda batış kökjiyektï osı sekildi **al** qızıl şapaq şarbılasa, jurt tağı da soğıs boladı dep, jaman ırımğa joruşı yedi (O. Bökeyev, Bïzdiŋ jaqta.).

(KATS I 309) **Al** qızıl körïnedï qaşqan tülkï, Jïgïttïŋ qayda qalmas jiğan mülki. Jïgïtter bul düniyede oyna da kül, Joq deydï ol düniyede oyın-külkï (Qara öleŋ).

(KATS I 309) Teŋge qotır qızılşasınıŋ tüsï alğaşkï kezde **al** qızıl boladı da, birden-bïrge qızarıp, baqır (mıs) tüstï boladı (H. Dosmuhamedulı, Şığ.).

(KATS I 309) Aḳşa jüz, **al** ḳızıl bet tïl baylaydı Auzın aşsa körïner kïrsïz tïsï, Sıḳıldı ḳolmen tïzgen ïş ḳaynaydı (Abay, Tol. Jin.).

(KATS I 309) Körpe tasasındağı bal-bul janğan **al** ḳızıl jüz yendi körïndï (Ä. Kekïlbayulı, Şığ.).

(KATS I 309) Tätesïne ḳarasa äbden jüdegen, burınğı almaday **al** ḳızıl beti bozarıp solğan, köp jılağandıḳtan ïsïnïp, möldïr ḳara közderï ıstıḳ jasḳa tolğan, ḳılztadan tömen tüsetïn usın, ḳoy ḳolaŋ şaşı tarḳatılğan, ḳayğılı tätesiniŋ bauırına kire tüsedï (Ḳaz. yerteg.).

(KATS I 309) Sol kezde batsayı şımıldıḳ, düriya körpe, manat maḳpal tuskiyïzdï kün säulesï ḳuanta bïr **al** gül ḳaḳḳızıp, jağalay säulelendïrïp, jaynatḳan tärïzdï (M. Äuezov, Şığ.).

(KATS I 309) Bul jaḳtan özgeler tügïl tuğan bauırım -senen de jaḳın dos taptım!-dep jazğan yedi Şıḳan turalı. Bul -"**al** tïlï" yemes, jan sırı (S. Muḳanov, Aḳḳan juld.).

(TTAS I 41) Raziya, bögelep, berniçä **al**, kızıl çäçäk özde dä minem külmägemä kadap kuydı. F. Ämirhan2. Küç.

(TTAS I 41) Härkaraŋgı tönneŋ **al** taŋı bar, Härber kışnıŋ kaynar yazı bar M. Cälil.

(TTAS I 41) Maturım, güzälem 'güzlim'. İ alımsin, alımsin, Alım tügel, gölemsin. Cır.

(TTAS I 41) -Bu, kunak öye bulgannan gına tügel, kızlı öy bulganga bigräk tä pöxtä. Beznеŋ kızlar härnärsäne **al** da göl itäseläre kilä bit. G. İbrahimov.

(TTAS I 41) Yabalaktay yaugan karlar Aklıy mikan kırlarnı, Traktorga saban cigep, **Al** itärbez kırlarnı H. Taktaş.

(TTAS I 41) Al da göl-bik yahşı, şäp. Ya, isänmesez, şäp yaşiszme, **al** da gölme, ällä tügelme? G. Bäşirov

(ADİL I 82)-**Al** yanagların sanasan ki, gızıl kül härmäni; Tär zänähdäninä bahdıgça cünun eylär mäni. Vagif.

(ADİL I 82) Sänä **al** don yaraşır, niyä garä keymisän sän; Mäkär aşigin ölübdür, sänä bu äza neçindir? S. Äzim.

(ADİL I 82) Zümrüd köydä künäş yandı; **Al** şäfägä yer boyandı. S. Vurğun. Saggalı ağ olanın giymätidir bir gara pul; Kär kirsän bäzänib kündä yaşıl, **al** içinä Vagif.

(ADİL I 82) Gärg olsun yaşıla, **ala** särasär; Naz ilä sallana-sallana kälsin! Zakir.

(ADİL I 82) [Gäribin anası:] Kälişin haradan, bazirkanbaşı? Sän alıb-satırsan **alı,** gumaşı. "Aşıg-Gärib"

(ADİL I 82) Kändimiz bäzänib süsän, sücbülä; Bağlar keyib **al,** başına döcdüyüm. (Goşma).

(ADİL I 82) Kecälär ayazda, kündüzlär **al** kün altında kämi muzdurunun zähmäti här bir zähmätdän fövgdür. Ganizadä.

(GTHEÖ 93) **Al** boya boyadım, ananın önüne dayadım (Röke).

(GTHEÖ 115-116) **Al** şeftali muştluk/Bilezimi alana/ Arzı kendi da muştuluk.

(GTHEÖ 116) **Al** tayler doru tayler/İşidin alar beyler/ Garib Kamberne söyler.

(GTHEÖ 119) Ya bên pazara varayım/ **Al** fes başıma alayım.

(GTHEÖ 125) Selam süyle nazlı yâre/**Al** üstüne giysin kare.

(GTHEÖ 154) **Al** yemiş kara yemiş/ Dalları suya inmiş.

(GTHEÖ 154) Alçaklarda baa olmaz/ Kara üzüm **al** olmaz.

(GTHEÖ 154) Bir dalda iki kiraz/ Biri **al** biri beyaz.

(GTHEÖ 165) Aştım yorganı baktım /**Al** yanak kaymak gibice.

(GTHEÖ 167) Yanacından **al** gülü/ Birini bana versene.

(GTHEÖ 198) Varın, bakın, kim uruldu/ **Al** yanaklı kız uruldu.

(TDS 36) Seni kim yaratdı beyle **al** yaŋak ("Sovet Türkmenistanınıŋ ayalları jurnalı).

(TDS 36) Cayıŋ depesinde bolsa, belli zat, **al** baydak pasırdayar (N. Cumayev, Ak derek.

(TDS.41) **Al**-elvan: Gızılala, gızılı köp bolan (geyim-gecim hakda).

(TDS 41) Mamagül **al**-elvan geynip, çırpı hem gızıl kürte atınıp, gelin yalı bezenyär (A. Govşudov, Köpetdagıŋ eteginde).

(TDS 41) Al-yaşıl: Yaşıl, gızıl, gök ve ş.m. (reŋk hakda). Günsayın iş ösyär, nagış reŋk açyar, **Al**-yaşıl yumaklar tovsuşıp uçyar ("Sovet edebiyatı" jurnalı). Erikler gülledi ak çadır yalı, Yerlere düşeldi **al**-yaşıl halı (R. Seyidov, Eserler).

(TDS 41) **Al** [al] II. 1. Fantastik, mifologik düşüncä görä: arvah, cın, eye. 2. Hile, aldav, mekirlik. Kakam türkanadır, alarlar daşın, Gorkyarın, **al** bilen aylarlar başın ("Sovet edebiyatı" jurnalı).

(TDS 41) ***Al** açmak-bedeniŋi, saçıŋı ak-ala edyän kesele duş bolmak.

(TDS 41) **Al** kakmak mif. -ser. **Al** çaçmak. **Al** petinde almak-biriniŋ yüzüni almak, dalamak. Halnazar onuŋ öz üstünden düşmeginden hovatır edip, **al** petinden aldı, herreldi (B. Kerbabayev, Agıtlı ädim). **Al** çalmak mif.-arvah, cın täsir etmek.

(TüS 62-63) **Al** elmaya taş atan çok (TüS 62-63) **Al** giymedim ki alınayım.

(TüS 62-63) **Al** gömlek gizlenemez (TüS 62-63) **Al** kiraz üstüne kar yağmış

(TüS 62-63) "Şahsına bakarsan iri yarı, **alı alına**, moru moruna, dinç, ablak, bir insan..." R. N. Güntekin

2.5.1.2.2. Anlam Açısından *al*

Temel Anlam

Al 'kızıl, kırmızı'

Al kelimesi genel Türkçede 'kızıl, kırmızı' temel anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Buna tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış olan eserlerdeki örnekler tanıklık etmektedir. Örneğin:

Eski Türkçede:

al *sarıg (16) önglüg* (AY 28 (S. 15b).

[sızgur]mış altun teg sarıg önglüg (15) [kör]kle erdini tutar:: ***al*** *sarıg (16) önglüg purnabadı[r]ı idiş tutar..* (AY) 28 (S. 15b.) (14).

XI. yy.'da Karahanlı Türkçesinde:

al 'al renk' (DLT III 162-18).

ḳurımış yıġaçlar tonandı yaşıl bezendi yipün ***al*** *sarıġ kök ḳızıl* A14 B18 (KB I 67) (s. 24).

*yazı taġ ḳır oprı töşendi yaḍıp/*İtindi ḳolı ḳaşı kök ***al*** *keḍip* (KB I 69) (s. 24).

yaşıl kök sarıġ ***al*** *aġı ton keḍip/Aşaġu kötürse yaraşur yorıp* (KB I 2916) (s. 302).

Harezm Türkçesinde:

XII.-XIII. yy. *al* 1. 'al, kırmızı' *al ḳan, al yaŋaḳ* (KE-Ata 182r1, 83r15).

XIV. yy. *al* 'al, kırmızı': *al yaŋgaḳım, al ton, al süsün* (HŞ 911, 4546, 546).

benefşeler ḫumar ***al*** *gül başı ḫoş* (HŞ1420) (s. 264).

bu ḫaşret birle soldı ***al*** *yaŋgaḳım* (HŞ 911).

kiḍip ***al*** *ton çiçek tig tün taşınġa* (HŞ 4546).

ḳılurlar kök yaş özre ***al*** *süsün nūş* (HŞ 546).

XIII.-XIV. yy. Eski Kıpçak Türkçesinde:

al (I) 1. 'al renkli, kızıl, kırmızı' (İH, RH, TA-KTS 6)

Doğu Türkçesinde:

XVIII. yy. *al* 'al, kırmızı' *al tamġa* 'al damga' (Q, X; x 49r, 19; ı16ıv. 14. San.-Dizin); *al yanaġ* (S (mi) San. Dizin 36);

Batı Türkçesinde:

XVI. yy.: **al:** 'al, kırmızı, pembe' (DK-Dizin 12-11, 20-4, 31-7, 54-6, 60-9, 91-8, 92-2, 92-3, 94-5, 94-6,96-8, 115-10, 116-1, 123-3, 139-4, 136-, 138-7, 158-11, 160-8, 162-12, 164-5, 166-7, 178-8, 78-12, 198-5, 244-2, 245-10, 246-6, 246-10, 247-8, 248-7, 249-4, 250-2,253-1; *alça:* 13-13, 23-1, 25-8, 27-3, 64-5, 138-13, 139-4,143-3, 152-10, 183-11, 192-8, 196-8, 232-9, 243-7, 248-2, 282-13, 289-9);

XIX. yy. Radlof'un genel Türkçe sözlük denemesinde:

al 8. 'al' (Kaz, Kırg, Uyg., Osm); Kırg. *Al ḳızıl: yeki betin al ḳızıl*; *al tamġa* "kırmızı damga', *al tamġalıḳ yarlıḳ* (Timur Ḳutluġ'un yarlığı) 'al damgalı hanlık ferman'; *yüzüm ḳılġıl al* (Uyg.) 'yüzünü kırmızı kıl', *al yanaklar* (Osm.), 'açık pembe' (Krm): *al ḳızıl räŋgi* (Osm), 3) *al at* (Osm); al 9. 'Altın ordu hanlarının kırmızı damgası', 2) 'böyle damgalı evrak' (OSTN 350).

Çağdaş Türk Lehçelerinde:

Hakas Türkçesinde: *al* I. s. 'al, kızıl' *alban* 'I. 'Bir tür kırmızı çayır çiçeği' (HakTS 34), *al taş* 'kırmızı olana kadar kızgın taş' (HOTES 21).

Saha Türkçesinde *аалай* [aalay] 'al, parlak kırmızı' anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır: *aalay sarıal* 'al şafak', *aalay solko* 'al ipek' (TSS 7, RYS 18, YakRS, 24).

Başkurt Türkçesinde: *ал* [al] sıf. *al ḳızıl töş* 'al kırmızı renk' (RBS 25); 'açık pembe' (Krm): *al ḳızıl räŋgi* (Osm) (OSTN 350).

Karayim Türkçesinde *'al* [a:l] 'kırmızı, kızıl, al' (KKKM-Dizin 219). Tatar Tü.: *ал* [al] 'al' (RTatS 22), *al* I. s. 1. *Aksıl kızıl, sıyek kızıl, kızgılt ak tös.* 'Beyazımsı kırmızı, açık kırmızı, kırmızımsı renk' (TTAS I 41); *Raziya, bögelep, berniçä al, kızıl çäçäk özde dä minem külmägemä kadap kuydı.* F. Ämirhan2. Küç. (TTAS I 41).

Özbek Türkçesinde: *ол [ål]: ḳizil, ḳirmizi* 'kızıl, kırmızı', *ål bäyråḳ* 'al bayrak' (ÖTİL I 528).

Azerbaycan Türkçesinde.: **ал** [al] Al-1. *1. sif. Gırmızı. Al bayrag. Al gam. Al şäfäg.- Al yanagların sanasan ki, gızıl kül härmäni; Tär zänähdäninä bahdıgça cünun eylär mäni. Vagif. Sänä al don yaraşır, niyä garä keymisän sän; Mäkär aşigin ölübdür, sänä bu äza neçindir? S. Äzim. Zümrüd köydä künäş yandı; Al şäfägä yer boyandı. S. Vurğun. // is. Gırmızı paltar, al parça. Saggalı ağ olanın giymätidir bir gara pul; Kär kirsän bäzänib kündä yaşıl, al içinä Vagif. Gärg olsun yaşıla, ala särasär; Naz ilä sallana-sallana kälsin! Zakir. [Gäribin anası:] Kälişin haradan, bazirkanbaşı? Sän alıb-satırsan alı, gumaşı. "Aşıg-Gärib"* (ADİL I 82).

> *Al yanagların sanasan ki, gızıl kül härmäni; Tär zänähdäninä bahdıgça cünun eylär mäni.* Vagif. (ADİL I 82).

*Sänä **al** don yaraşır, niyä garä keymisän sän; Mäkär aşigin ölübdür, sänä bu äza neçindir?* S. Äzim. (ADİL I 82).

Zümrüd köydä künäş yandı; Al şäfägä yer boyandı. S. Vurğun. (ADİL I 82). *Kecälär ayazda, kündüzlär al kün altında kämi muzdurunun zähmäti här bir zähmätdän fövgdür.* Ganizadä. (ADİL I 82).

Gagauz Türkçesinde: *al* 'al, parlak kırmızı' *al duak* 'al yazma' (GRMS 38),

Türkmen Türkçesinde: *ал* [a:l] 'al, kırmızı' (TrkmRS 38), *'Gızgıldrak goŋur reŋk, gızılımtıl'*:

Seni kim yaratdı beyle al yaŋak ("Sovet Türkmenistanınıŋ ayalları jurnalı).

Cayıŋ depesinde bolsa, belli zat, al baydak pasırdayar (N. Cumayev, Ak derek) (TDS 36).

Türkiye Türkçesinde *Al:* I: 'Kanın rengi, kızıl, kırmızı'. 2. 'Bu renkte olan': *Al bayrak, al çuha* (TüS 62-63) şeklinde kullanılmaktadır. *Al* renk adı Türkiye Türkçesinde daha çok halk edebiyatında atasözlerinde, deyimlerde, halk şarkılarında geçmektedir:

Al giymedim ki alınayım 'Bu işle hiçbir ilgim olmadığı için söylenen sözleri kendi üzerime almadım' anlamında kullanılan bir söz. *Al gömlek gizlenemez* 'kanlı gömlek gizlenemez', *al kanlara boyanmak* 1) yaralanmak', 2) 'vurularak ölmek', 3) şehit olmak; *al kiraz üstüne kar yağmış* 'düşünülmeyen, beklenilmeyen şeylerin de olabileceğini anlatan bir söz'; *alı al, moru mor* 'telaş veya yorgunluktan yüzü kıpkırmızı kesilmiş (olarak)' (TüS 62-63).

Yan Anlamlar

Al renk adı Türk lehçelerinde kullanılan farklı anlamlarının içinde 'kırmızı' renk unsurunun olduğu ortaya çıkmaktadır.

'Turuncu'

XII. yy. Karahanlı Türkçesinde:

Al: Hanlara bayrak, devlet adamlarının atlarına eyer örtüsü yapılır turuncu renkte bir kumaştır. Turuncu renge dahi 'al' denir (DLT I 81-16).

'Pembe'

Kuzey-Batı (Kıpçak):

Başkurt Türkçesinde: Pembe 2. (renk hakkında): *al, alhıu*; *al küldäk* 'pembe elbise' (BTDH 745); *Bötö mämäne lä* ***al*** *da göl itep küreü. Bötä nämägä* ***al*** *da göl itep ḳarau*: *eteşheẓlektärẓe, ḳaraŋġı yaḳtarẓı kürmäü*) (BTDH 745). Başkurt Türkçesinde *al* ile yapılan *allanıp yäki alhıulanıp, ḳızarıp küreneü* 'pembeleşmek', 'bir şeyin uzaktan pembe olarak görünmesi', 2. *alhıulanıu, allanıu, ḳızarıu* 'pembeleşmek', *hıuıḳtan bit alhıulana* 'ayazdan yüzün pembeleşmesi' gibi kullanımlar mevcuttur.

Nogay Türkçesinde *alı* [al] 'al, pembe' *allı gülli* 'rengarenk' (NogRS 36, RNogS 22) şeklinde kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesinde: *al* 'al, kızıl, şafak' anlamları bulunmaktadır: *Härkaraŋgı tönneŋ al taŋı bar, Härber kışnıŋ kaynar yazı bar* M. Cälil. (TTAS I 41).

Gagauz Türkçesinde: *al* 'pembe' *al yanaklı* (GRMS 38) şeklinde geçmekedir. Türkiye Türkçesinde: *al* 5. 'Yüze sürülen pembe, düzgün, allık' (TüS 62-63) anlamıyla karşımıza çıkmaktadır.

'Doru'

Al 'renk adının 'doru' anlamında kullanıldığı aşağıdaki kaynaklar tanıklık etmektedir: XIII.-XIV. yy. Eski Kıpçak Türkçesinde *al* (II) 'doru at' (İH, Kİ-KTS 6). Gagauz Türkçesinde *al: al beegir* 'doru at' (GRMS 38), Türkiye Türkçesinde *al* 3. 'Doruun açığı, kızıla çalan at donu'. 4. Sf. 'Bu renkte olan (at)' (TüS 62-63).

'Ala'

XIII.-XIV. yy. Eski Kıpçak Türkçesinde *al* 'ala benekli (CC-KTS-6) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

'Koyu, Doygun Renk'

Kazak Türkçesinde: *al* 1. sıf. *Tüstiŋ ḳanıḳtığın bildiretin, derbes ḳoldanılmaytın kömekşi söz.* 'Rengin doygunluğunu ifade eden, tek başına kullanılmayan yardımcı kelime' (KATS I 309). Örneğin:

Al küreŋ *ḳanıḳ ḳızıl ḳoŋır, ḳoşḳıltım tüs* 'doygun kırmızı kahverengi, kahverengimsi renk' (KATS I 309):

Üzilmey, kataymay bïr ḳalıppen jelpïp soḳḳan ädemi salḳın ḳoŋır jel ḳanday raḳat. Osı jelmen ḳulpıra tolḳıp su betïndey jıbır ḳağıp ḳalḳıp jatḳan ***al küreŋ*** *köde men seleu dalaları... dala yemes, teŋizderï ḳanday!* (M. Äuezov, Abay) (KATS I 309).

Onıŋ beti ḳuansa da, ḳorıḳsa da ḳızarıp, balbırağan ***al küreŋge*** *aynalatın* (J. Arıstanov, Jalındı) (KATS I 309).

Asa ḳara bolmasa, ḳoŋır ala, ***al küreŋ****-üş ḳızıldıŋ bïrï bolsın. Kelïnïm Mädinağa tapsıayın, Omaştıŋ mırzalığı şını blsın* (Ä. Naymanbayev, Şığ.) (KATS I 309).

Al ḳara: Kazak Türkçesinde 1) *Ḳoyu ḳara, ḳap-ḳara, şımḳay ḳara tüs.* 'Koyu siyah, sımsiyah, doygun siyah renk'. Örneğin: *Ḳos şelek beti üyïrïlip barıp tıŋğasın, Ḳubaḳan ḳulın müşeŋdi beri burğasıŋ. Kekïldï türtïp,* ***al ḳara*** *şaştı jöndep sap, Yendïgï künïm ne bolar dep te turğasıŋ* (J. Jaḳıpbayev, Läylä) (KATS I 309). *2) Jıltır, şımḳay ḳara tüstï jılḳı* 'Parlak, doygun siyah renkli yılkı'. Örneğin: ***Al ḳarağa*** *mindï de, Alğa şıḳtı Ḳoŋırbay. Odan keyïn Neskara Ol dağı şıḳtı obırday* (Manas) (KATS I 309).

Al ḳara kök. Kazak Türkçesinde 1. *Ḳarası basım kök tüs* 'Siyahı daha baskın olan koyu mavi renk, koyu lacivert' (KATS I 309). Örneğin:

Aynala, bar düniyenï ***al kara kök*** *betege men şaşaḳtanğan al küreŋ köde basıptı* (M. Äuezov, Abay) (KATS I 309).

Al ḳara kök *aydınında Aḳḳu jüzgen, Aralım! Aydınıŋa ay nurında Aybattana ḳaradım* (Ḳ. Amanjolov, Taŋd.) (KATS I 309).

Batıs jaḳ ***al ḳara kök*** *te, şığıs kökjiyek juḳalaŋdap ağaaŋ tarta bastağan* (O. Bökeyev, Bïzdïŋ jaḳta.) (KATS I 309).

'Açık renk'

Kazak Türkçesinde *al* renk adının yukarıdaki 'koyu' rengin tersine 'açık renk' anlamıyla kaşılaşmaktayız. *Al ḳızıl: aşıḳ ḳızıl tüs* 'al kızıl: açık kırmızı renk' Örneğin:

Yekeuï ḳol ustasıp jügïre beredï, jügïre beredï. Äbden şarşağanda ***al ḳızıl*** *gülder arasına ḳulay ketedï* /Ä. Kekïlbayev, Şığ.) (KATS I 30).

Bayağıda batış kökjiyektï osı sekildi ***al ḳızıl*** şapaḳ şarbılasa, jurt tağı da soğıs boladı dep, jaman ırımğa joruşı yedi (O. Bökeyev, Bïzdiŋ jaḳta) (KATS I 30).

Al ḳızıl *körïnedï ḳaşḳan tülkï, Jïgïttïŋ ḳayda ḳalmas jïğan mülki. Jïgïtter bul düniyede oyna da kül, Joḳ deydï ol düniyede oyın-külkï* (Ḳara öleŋ) (KATS I 30).

Teŋge ḳotır ḳızılşasınıŋ tüsï alğaşkï kezde ***al ḳızıl*** *boladı da, birden-bïrge ḳızarıp, baḳır (mıs) tüstï boladı* (H. Dosmuhamedulı, Şığ.) (KATS I 30).

'Güzel'

Hakas Türkçesinde *al* 'renk adı 'güzel' kavramının üzerine şemalandığını görmekteyiz. Örneğin: *al pozım* 'güzel olan kendim (şiir). *Al*: *Al Hooray* 'al (yani güzel) Hooray (Hakasya'nın şiirsel adı); *Alğayça postığbın, Al Hooray ünnïgbïn (kekük)* 'Ben büyüklük bakımından tencere kadarım, fakat ses olarak bütün güzel Hooray kadar (guguk)'; *arıbas parbas Al Hooray polzın!* 'Kıtlık, yoksulluğun olmadığı Al Hooray

olsun!' *Al Hooraynıŋ oolları* 'Al Hooray'ın oğulları'; *Al Hoorayda nime çoh* 'Güzel Al Hooray'da herşey sakin' (HOTES 21);

Kazak Türkçesinde:

Al gül ḳaḳtı deyimi *Jaynadı, ḳulpırdı* 'güzelleşti' anlamına gelmektedir:

Sol kezde batsayı şımıldıḳ, düriya körpe, manat maḳpal tuskiyïzdï kün säulesï ḳuanta bïr ***al*** *gül ḳaḳḳızıp, jağalay säulelendïrïp, jaynatḳan tärïzdï (M. Äuezov,* Şığ.).

Al *ḳızıl bet [şıray, tür,* öŋ, *jüz] Uşına ḳan teuïp, ḳızarğan, ḳızıl şıraylı jüz* 'Ucuna kan yoğunlaşıp kızaran, pembe yüz'. Örneğin:

Aḳşa jüz, ***al*** *ḳızıl bet tïl baylaydı Auzın aşsa körïner kïrsïz tïsï, Sıḳıldı ḳolmen tïzgen ïş ḳaynaydı* (Abay, Tol. Jin.).

Körpe tasasındağı bal-bul jarğan al ḳızıl jüz yendi körïndï (Ä. Kekïlbayulı, Şığ.).

Tätesïne ḳarasa äbden jdegen, burınğı almaday al ḳızıl beti bozarıp solğan, köp jılağandıḳtan ïsïnïp, möldïr ḳara közderï ıstıḳ jaska tolğan, ḳılztadan tömen tüsetïn usın, ḳoy ḳolaŋ şaşı tarḳatılğan, ḳayğılı tätesiniŋ bauırına kire tüsedï (Ḳaz. yerteg.).

Tatar Türkçesinde: *Al: Matur, güzel* 'güzel': *Al (da göl) itü-matur itü, maturlau, çibär itü* (TTAS I 41) 'güzel yapmak, güzelleştirmek' anlamlarına gelmektedir:

Al da göl-bik yahşı, şäp. Ya, isänmesez, şäp yaşiszme, al da gölme, ällä tügelme? G. Bäşirov (TTAS I 41).

Maturım, güzälem 'güzlim'. İ alım sin, alım sin, ***Alım*** *tügel, gölem sin.* Cır (TTAS I 41).

> *Bu, kunak öye bulgannan gına tügel, kızlı öy bulganga bigräk tä pöxtä. Beznең kızlar härnärsäne* ***al*** *da göl itäseläre kilä bit.* G. İbrahimov (TTAS I 41).

Yabalaktay yaugan karlar Aklıy mikan kırlarnı, Traktorga saban cigep, ***Al*** *itärbez kırlarnı.* H. Taktaş (TTAS I 41).

Azerbaycan Türkçesinde de *al* renk adının 'güzel' anlamı kullanılmaktadır: *al* [al]* *Al keymäk (mäc.)-bäzänmäk, gızarmag·* Örneğin:

Al *keyib gızarır yenä üfüglär; Bu azdan közünü açacag sähär.* S. Vurğun. (ADİL I 82).

Kändimiz bäzänib süsän, sücbülä; Bağlar keyib ***al,*** *başına döcdüyüm. (Goşma)* (ADİL I 82).

Saggalı ağ olanın giymätidir bir gara pul; Kär kirsän bäzänib kündä yaşıl, ***al*** *içinä.* Vagif (ADİL I 82).

Gärg olsun yaşıla, ***ala*** *särasär; Naz ilä sallana-sallana kälsin!* Zakir. (ADİL I 82).

[Gäribin anası:] Kälişin haradan, bazirkanbaşı? Sän alıb-satırsan ***alı,*** *gumaşı.* "Aşıg-Gärib" (ADİL I 82)

'Sıcak, yakıcı'

Azerbaycan Türkçesinde **al** renk adının 'sıcak, yakıcı' anlamlarını görmekteyiz. *Al: Gızmar, yandırıcı:*

*Kecälär ayazda, kündüzlär **al** kün altında kämi muzdurunun zähmäti här bir zähmätdän fövgdür.* Ganizadä.

'Allık'

Azerbaycan Türkçesinde *al*: *Gadınların üzlärinä, dodaglarına sürtdükläri gırmızı boya, änlik* (ADİL I 82) şeklinde anlamı bulunmaktadır.

2.6. Sarı

2.6.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Sarı" Kavramı

2.6.1.1. *sarıġ*

Proto-Tü. ***saryγ*** 'sarı' (Tenişev 601-602); viii. yy. KökTü. *s (a)r (ı)g altunin* "sarı altınlarını" (BK K11); ix. yy. **sarıg** 'sarı' *sarıg atlıg sabçı* 'sarı atlı haberci' (IB 11); Bud.Tü.ç. **sarıγ** 'sarı' (KPH 43-1; 45), **sarïγ** 'sarı': *sarïγ oruñuluγ* (TT VI 22), *sarïγ ordu-luγ. Bu ädgü ol* (TT VII 22), *sarïγ [önglüg* (TT VII 25), *[…… bulung] -ta al **sarïγ** [saqynmyš krgäk]* (TT VII 25), *sarïγ sas* (TT VII 71), *bir otuz….]qï iki tiš **sarïγ** bolu[r* (TT VII 71), ***sarïγ** orduluγ*-gelb (Āditya' 'Güneş' (TT VII 64); **sarïγ**-gelb 'sarı': Gale "fırtına": **sārəg** (TT I 11, 23); ix.-x. yy. **sarıg** 'sarı' (AY 28/14, 28/15, 28/23, 29/2, 34f/1, 588/19, 591/8, 591/14, 592/7, 592/17, 592/23, 594/1, 594/12, 28/19, 588/14); **sarıγ, s'ryq** 'sarı' Maitri 157); IS-; **sarıġ** 'sarı': *...ım **sarıġ** açarı 'Sarıġ Āçārya'* (ETŞ 222-223), **sarıġar** 'sararmak': *sarıġaru turur köz-i* 'gözü gittikçe sararır' (ETŞ 108-109); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: **sarığ** 'sarı, sarı renk' (DLT I 329-2, 374-18, 395-3, III 162-21, 224-25), *sap sarığ* 'sap sarı' (I 329-3, 374-19), *sarılığ* 'sarılık hastalığı' (DLT I 496-16, 500-15), *sarı kezik* 'sarılık hastalığı' (DLT I 391-14), *sarığ suw* 'karında toplanan sarı su' (DLT I 374-20), *sarığ surığ* 'her hangi bir sarı renk' (DLT I 374-23), *sarığ turma* 'havuç' (DLT I 431-14), *sarılık* 'sarılık' (DLT I 503-13), *sarığla*-'sarılamak, sarı yapmak' (DLT III 336-8, 11), *sargar*-'sararmak' (DLT I 69-11, 486-16, II 188-1, 2, 187-25), *sariγ* 'yellow', 'yellow bile' (DLT-Dankoff-Kelly-Index 155); **sarıġ** 'sarı' (KB 67, 477, 498, 1164, 1288, 2916, 4485, 4672, 4959, 4960, 4963, 5971, 6009, 6276, 4544, 6010, 4632, 5686 İndeks 382); Harezm ç. xii. yy. **sarığ** 'sarı' *sarığ ot* (ME 83/3), *sarıġ boldı* (ME 162/7), *sarıġlıḳ* (ME 162/8), *sarġar*- (ME 162/7), *sarġat*-'sarart' (ME 72/7), xii.-xiii. yy. **sarıġ** 'sarı' (AKT-Borovkov 142b,9), **saru** 'sarı, sarılık' (AKT-Borovkov 137b,15); **saru** (*suw*) (MM 76/3 (s. 67); **sarığ** 'sarı' *sarıġ ingleri; sarıġ ḫülle* (HŞ 3161, 4546), xiv. yy. **sarığ** 'sarı' (KE-Ata 3v19; 6r1, 3; 31v1; 35r14; 43v4; 80v9; 89r19; 128r11; 151v20; 153v20; 180v10; 165r4; 176v8), **sarġar**-'sararmak' (KE-Ata 36r16, 63v17, 63v12, 96v21, 102v17, 132v15, 148r2, 153v16, 159r5, 162v10, 174v2, 236v2, 237r16, 245v6, 35v21, 153v14, 58r4), *şaru* 'sarı' (KE-Demir, Küçük-Dizin 1058), **sarıġ** 'sarı' (NF 233-5; 235-2; 240-14; 274-16; 319-10; 340-14; 267-13; 234-1; 148-16, İndeks 361), *sarığlıḳ* 'sarılık, sarı renk' (NF-Ata, 340-14), *sarġar*-'sararmak', *sarġart*-'sarartmak' (NF-Ata İndeks 275-5, 6), EKıp.: xiii.-xiv. yy. **şarı:** (KK, 78, 80); **saru** 'sarı' (GT 76/3, 79/2; s.102; s. 103), *şarar*-'solmak, sararmak' (GT 53a-2), xv. yy. *şarı* (KK 78, 80); MKıp.:-*sarı* (I) "sarı" (BV, CC, DM, Gİ, GT, İM, KF, Kİ, KK, MG, RH, TZ-Toparlı ve diğerleri) krş. *şarı, şarığ, saru* (I), *şaru*; *sarı ḳuş* "sandal denilen kuş" (İH Toparlı ve diğerleri), **sarığ** "sarı" (BM, İM, MG-Toparlı ve diğerleri) krş. *sarı* (I), *şarı, saru* (I), *şaru* (KTS 227);

şaru (KMS 4); Doğu Tü.: xv.-xvi. yy. **sarığ** 'sarı' (BN 277a); xviii. yy. **sarığ** 'sarı' *sarığ ağrık, sarığ kuş, sarı pustın, sarı kawak* (San. Index I 60); Batı Tü.: xiii.-xix. yy.-: *şarar-* 'sararmak' (DK 215-10, 241-5), *şarart-* 'sarartmak' (DK 157-2); Modern Tü.: Halaç Tü.: **sāruγ** 'gelb, teilwise:orange' 559 (LSC 308), **są̄ ᵍ ṛų x (są̄ rox) są̄ ą̣ rx** (KM 51); Çuvaş Tü.: **capă [sarĭ]**1. 'sarılık, sarı renk' *sarĭ kĭ rantaş* 'sarı kurşun kalem', *sarĭ kĭrĭk* 'sarı dubkanın kürkü', *sar purćĭ n kĭpe* 'sarı ipekli elbise', *sarĭ rah* şurĭ 'sarımsı, sarımsı beyaz', *sarĭ hĭ mla sırli* ''böğürtlenin sarı cinsi', 2. Doru (at tüyü ile ilgili) (RÇÇRS 254), Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: **capы [sarı]** (RAltS 158), 1. 'sarı', 2. 'sarışın', 3. 'Kızıl'; *torko sarı* 'sarıasma (kuşu)', *sarı agaş* 'açık renkli ağaç', *sarı at* mec. 'deve', *sarı cayık* 'aydınlık tanrısı', *sarı mangıs* 'sarı canavar', *sarı may* 'tereyağı', *sarı seygek* 'karınca', *sargar-*1.'sararmak, solmak', 2. 'solmak' 3. Mec. 'yaşlanmak' (AltTS 150); Hakas Tü.: **capыr [sarıġ]** (RHakS 211), *sarığ* I. 1. 'sarı, sarışın', *sap-sarığ* 'sapsarı'; *ah-sarığ* 'açık sarı (at); *sarığ suğ* a) 'sütün tortusu ve kaymağı alınmış sıvı kısmı, süt suyu, serum, b) eriyen kar suyu, *sarığ palıh* 'çığa balığı'; *sarığ pür* 'eylül (ay); 2. 'kumral', *hızıl sarığ* 'al donlu (at)', *sarığ* II. 1. 'kuş ve hayvan dilinden anlayan kişi', 2. 'İnsanları yer altı mahkemesine götüren Erlik Han'ın hizmetkârı; *sarığmay* 'eritilmiş yağ' *sarıŋmay, sarığseek* 'sivrisinek' (HakTS 425); Saha (Yakut) Tü.: **apaҕac [araġas], cahapхай [saharhay]** 'sarı' (RYS 157), *saharhay* 1) 'sarı', *saharhay kıraaska* 'sarı boya', krş. *Arağas* 1. 'sarı', 2) 'çekik' (gözler hakkında), *saharhay harahtardaah kııs* 'çekik gözlü kız', 3) 'kumral' (saçlar hakkında) (YakRS 318); Şor Tü.: **sarıg** 'sarı, sarı renk', *sarıgaş* 'sarıya çalanbir cins mantar', *sarıg may* 'tereyağı', *sarıg ozu* 'yumurta sarısı' (ŞS 90); Teleüt Tü.: **sarı** 1. 'sarı', 2. 'at donu; *sarı aaru* 'yaban arısı, eşek arısı', *sarı suu* 'süt suyu', *sarmay* 'tereyağı', *sargal-* 'sararmak', *sargay* 'zambak çiçeğinin bir türü', *saru* 'yumurtanın sarısı' (TelAS 95); Tuva Tü.: **capыг [sarıg]** 'sarı' (TuvRSl 145), *capa* [sara]: 1. 'saman rengi' (atın tüyü hakkında); *sara a't* 'saman renkli at' krş. Sarıg; *sara* II. *Sara ıyaş* 'dağlık yapraklı orman' (TuvRSl 368), *sarjag* 'yağ, yağlı', *ak sarjag* 'tereyağı' (TuvRSl 369), *capыг* [sarıg]: I. 1. 'sarı', 2. 'saman' (atın rengi hakkında), krş. *Sara* 3. konuşma dilinde 'beyaz' (ten rengi hakkında), 4) konuşma dili 'açık renk, aydın (saç hakkında); *sarıg hünnü badır* 'tüm gün'; *sarıg şajın* 'Budizm' (harfen sarı inanç/din); *sarıg-arı* 'sivrisinek' (TuvRSl 369); Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: Başkurt Tü.: **hapы [harı]** 'sarı' (RBS 198), *aḳhıl harġılt säsle* (RBaşkS 48), *harı töşkä ineü, harġayıu, hargaya başlau* 'sarı renge bürünmek, sararmak, saralmaya başlamak', *harılıḳ* 'sarılık' *yomortḳa harıhı* 'yumurta sarısı' (BTDH 198); Karaçay-Malkar Tü.: **capы [sarı]** 'sarı' *Altın neda gakkını sarısıça betli.* 2. 'kumral' /*Sarı şinli, çaçı, beti sarğıldım. Sarı adam. Sarı tişiru. Sarı altın: taza altın* 'has altın', *Sarı auruu* 'sarılık' *karş. Sapıran. Sarı aş* 'sahur yemeği'/*din ahlıları orazanı keziuyünde tang athınçı turup aşağan aş. Sarı jau* 'eritilmiş yağ', 7 *Ḳaynatılğan jau* 'kaynatılan yağ'. *Sarı ot:* 'Yaraya konulan elden yapılan ilaç'/*jarağa jağıuçu darman. Sarı otha narat, çayır, balauuz, sarı jau, sapın, jumurthanı sarısın ḳoşhandıla. Sarı suu* 'sarı su'/ *Sannı iç ḳuuşlarını auruğan, etni irinlengen jerlerinden (jaradan) ḳan bla ḳatış çığıuçu sarğıldım suusun. Sarı tang*: 'şafak vakti'/*Tang sarıy başlağan zaman. Sarıçeçek hans 'jeltuşnik/Ekijullıḳ julduz çapıraḳlı, sarı çeçekli hans. Jürek auruuğa bağarğa hayırlanıladı. Sarı çibin* 'sivrisinek'/*ulluluğu bal çibin çaḳlı bolğan uulu (oḳlu) sarı betli çibin. Sarı çığana: ḳaraç. ḳasmaḳ terek. Sarı şinli: ḳ. Sarıçaç. Sarı erik 'alıça'/balliden az ullurak tögerek erik.* (KMTAS III 74), Karakalpak Tü.: **capы [sarı]** 'sarı' (KKalpRS 566); Karayim

Tü.: **sarı** 'sarı' (KKKM-Dizin 338), *sarı boyav* 'okre', *sarı hastalık* 'sarılık', *sarısı yımırthanın* 'yumurta sarısı', II. 'mısır' (KarRPS 467); Kazak Tü.: **capы [sarı]:** *Pisken limonnıŋ türindey belgili bir tüs. Künniŋ ḳızıl aray sarı altın şatırı-kün uyası; Sarı jurt: aḳın bul jerde bireuden ḳalğan ḳaldıḳ değendi aytıp otır; Altın iyek sarı ala ḳız: Abaydan burınğı aḳındardıŋ sulu ḳız beynesin suretteude ḳoldanğan teŋeu sözi; Sabır tübi-sarı altın: şıdamdılıḳ jaḳsı* (KATS 527); Kırgız Tü.: **capы [sarı]** 'sarı' *Kün karamanın gülü, ışkın tüp, altın tüstöngön öŋ, tüs: sarı köynök, sarı koon, sabizdey sarı tüs.* Uzun sarı-cazgı üzümçülük ubak. *Uzun sarıga sakta. Sarı barpı-öŋü sarı ala kuştun biri. Ak sarı-cırtkıç kuştun biri. Caman sarı-cırtkıç kuştun biri. Sarı suu-*1) *çıla;* 2) *söktün aştaşkan cerindegi uyup kalgan sargıç nerse* (KırgTTS 523); Kumuk Tü.: **capи [sari]** 'sarı' (RKumS 141), Nogay Tü.: **capы** [sarı] 1. 'sarı', *akşıl sarı* 'açık sarı', *sarı küpelek* 'sarı kelebek', 2. *Yumırtkadıŋ sarısı* 'yumurtanın sarısı'; 2) 'pas rengi, kızıl', 3) 'sarşın' *sarı şaşlı kız* 'sarı saçlı kız', *sarı may* 'tereyağı', *sarı biy* 'akrep', *sarıbas* (kuş adı)', *sarıkotır* 'piyodermiya (deri hastalığın adı)', *sarıkulak* 'dört yaşındaki kısır inek', *sarılık* 'sarılık hastalığı', sarısuv 'sarı su', *sarıtabak* 'tabut', *sarıtamız* 'ağustos ayı' *sarıtamızda yapraklar sargayar, sarı-tegenek* 'yaramaz' (NogRS 289), Tatar Tü.: **capы [sarı]** I. 1. *Kom, äflisun, altın tösendäge;* II. 1. *Sarı tös. Sarıga buyau.* 2. *Tirene, tänne sargılt töskä kertä torgan bavır çire; (jeltuha). Sarı belän avıruçı yaki anı kiçergän keşelärneŋ tärätendä, sidegendä yaki anı kiçergän keşelärneŋ tärätändä, sidegendä yaki tökeregendä küzgä kürenmi torgan vak kına viruslar bula;* 3. Med. *Küzneŋ karasına sargılt tös birep tora torgan küz avıru; glaukoma; (jeltaya voda).* 4. *Kükäy agınıŋ urtasındagı sarı kuye matdä. Sarı may-eretep turtası çıgarılgan sıyer maye. Sarı su-tänneŋ avıru urınında cıyela torgan sargılt sıyekça* (TTAS II 632); Güney-Doğu: Özbek Tü.: **capиқ [sariḳ]** 1. *Såmån, zarçuva, åltin kabi narsalarning rangidagi. Sariḳ gilås. Åç sariḳ gül. Toḳ sariḳ...* 2. *Malla räng, malla (såç, tük, teri haḳida) Sariḳ såç. Måylåyeyi sariḳ yiğit. Sariḳ irḳ mongoloidlar irḳiniŋ eskirgän nåmi.* 3. *Tuhumning åḳsil måddäsi ortasidägi sarğiç ḳismi.* 4. *Cigärni yaliiğläntirib, köz väyuḳumli kässäl. Sariḳ suv-näzlä.* (ÖTİL II 23); Sarı Uygur Tü.: **sarığ** 'sarı' *sarığ t (ş)ığ* 'sarı çay' (YJU 36, 42); Yeni Uygur Tü.: **[sariğ]** ساريغ 'sarı' (UygRS 495), **[seriḳ]** سېريق 'sarı' *seriḳ may* 'toplyonoye maslo' (UygRS 495); Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: **capы [sarı]** *Narınçı ränkdä yaşıl arasında olan (ränk), limon ränki, gızıl ränki. //* sif. *Bu ränkdä olan. Sarı çit. Sarı parça. Sarı saç. Sarı kähräba. // İs. mä'nasında. Sarıları ağlardan ayırmag.* 2. *Mühtälif müräkkäb sözlärin vä ya terminlärin birinçi tärkib hişssäsi, äs.: sarı zanbag, sarı gızılgül, sarı açıotu, sarı bıtrag vä s. 3. is. dan. Gızıl mä'nasında* (ADİL 29); Gagauz Tü.: **sarı:** 1. 'sarı', 2. 'soluk benizli', 3. Yumurta sarısı', 'sarısını yutmamış', 'henüz ağzı süt kokuyor', 'ağzının etrafındaki sarıları yutmamış' (GagTS 209); Türkmen Tü.: **capы [sa:rı]** 'sarı' I. *Altınıŋ, büründiŋ, misiŋ reŋkine meŋzeş reŋk. Sarı getirmek-hovalı bağır keseli bilen keselläp, endamıŋ saralmak. Sarıŋ gaynamak-aşgazan iç keseliniŋ bir hili yakıp baryan, gaynayan yalı alamatı* (TDS 585), *sarımaŋız* [sa:rımanız] *akıl-huş taydan dolı kemala gelmedik; sarımeŋiz [sa:rımeŋiz] ser. Sarıyagız. Sarıyag: eredilen mesge yagı; Sarıyagız: Yüz meŋzi sarı bolan, yüziniŋ reŋki sarı, sarımeŋiz* (TDS 586); Türkiye Tü.: **sarı** 1. Yeşil ile turuncu arasındaki bir renk, limon kabuğu rengi. 2. Bu renkte olan, 3. Soluk, solgun (TüS 1703).

2.6.1.1.1. *sarıġ* Kullanım Alanı

(BK K11) *s (a)r (ı)g altunin* "sarı altınlarını" (Tekin, 2010:48).

(IB) 11. **Sarıg** atlıg sabçı, yazıg atlıg yalabaç edgü söz sab elti kelir tir. (19 s.) Sarı atlı haberci, yağız atlı elçi iyi haberler getirerek geliyor, der. (s. 28).

AY 72 (23) yürüngil **sarıg** önglüg pançıkı kurıgar (24) ev tutar:: kızıl yürüng önglüg 28 (S.15b).

KB 465 A132 (4632) özüng̃ ṭąbʿını men ayayan yora ḳızıllı **sarıġlı** örüng̃li ḳara.

(TT VI 22) 92.: kün yorïγï ai ölütči, ärklig, taisui, **sarïγ** oruñuluγ, irpiz qudruqï, yumuzuγluγ biš türlüg topraq ärkligi, yir täñri qanïi soltun kök luu, oñdun aq bars, küntün qïzïl sayïzγan, kidin qara yïlan, altï qap yarašmazï, iki yigirmi ärkligi, topraqtaqï qarï bašlarï atlïγï yüzlügi, batïγdaqï aγuluγ luular, qamaγ yäklär, yilpiglär adïrtačï ärkliglär alqu yašarlar yoqadurlar.

(TT VII 9) T II. D. 522 bišinč **sarïγ** ordu-luγ.

(TT VII 22) 24. **sarïγ** ordu-luγ. Bu ädgü ol.

(TT VII 25)1. [.....] qan yïngaq-ïnta **sarïγ** [önglüg.....] oγušluγ bud garx-ïγ [saqïnmïš krgäk.).

(TT VII 25) [..... bulung] -ta al **sarïγ** [saqynmyš krgäk].

(TT VII 71)16., kögüz-gä ädgü ol. **sarïγ** sas/..... otun odγurur.

(TT VII 71)2. bir otuz....]qï iki tiš **sarïγ** bolu[r. iki otuz..... iki ti]ši **sarïγ** bolur.üč otuz iki tiši **sarïγ]** bolur. tört [otuz yašasar, ...iki tiši **sarïγ** bolur]. biš otuz **yaš[asar,**..... tiš[i **sar]ïγ** bolur. altï otuz yašasar**,** ..... Bolur. yiti otuz **yašasar,** altïngï otraq [ï.....

(AY) 34f² (I.?) (1) **[sar]ıg** önglüg kuşgaçk (a)yal[ar] (2) [kar]a kargalar tegşilip yumgı... (s. 77).

(AY) 28 (S. 15b.) (14) [sızgur]mış altun teg **sarıg** önglüg (15) [kör]kle erdini tutar:: al **sarıg** (16) önglüg purnabadı[r]ı idiş tutar.. (17) kök önglüg M.....Y erdinilig (18) başın tutar:: kara önglüg (19) .... kılıç tuta:: **sarıgda** (20) önglüg sanbıraçana (?) bügde (21) [tuta]r:: kök karmdı (?) önglüg kuha (?) (22) VSD'N' erdinilig süngü tutar::23 yürüngil **sarıg** önglüg pançıkı kurıgar (24) ev tutar:: kızıl yürüng önglüg. (s. 71-72).

(AY) 29 (S. 16.) (2) **sarıg** önglüg astup M..... (3) kapı tutar (s. 72).

(Maitri 55. XVIII. Ende und XIX, 1=18, 32, 510 (Rückseite)) 15. kwyk **s'ryq** qyzyl ywrwnk ywpwn.

(ETŞ 108) Saranlanmaḳ kkir-ig saḳındaçı-nıg. **Sarıġaru** turur köz-i. Hasislenme kirini düşünenin Gözü gittikçe **sararır.** (s. 109)

(ETŞ) 22. 5.51 .....ım **sarıġ** açarı (s. 222)/.....Sarıġ Āçārya (s. 223)

(KPH) XLIII. **sarıγ** altun yip ängirär-lär "sarı altın ip büker" (Orkun, 1940: 45).

(DLT I 69) Üdhik mini komıttı./Sakınç mmanğa yumıttı Könğlüm anğar emitti.//Yüzüm meninğ **sarğarur** "Sevgi beni coşturdu, sıkıntı başıma toplandı; ona gönlüm aktı, yüzüm sararıyor". (Sevgilime karşı olan aşkım beni heyecena getirdi; bende kaygı toplandı, gönlüm ona meyletti, onun için yüzüm sararır).

(DLT I 69) **sarığ** erük = kayısı, zerdali"/Üdhik: Aşk ve sevginin coşması. Şu parçada dahi gelmiştir: Üdhik mini komıttı/Sakınç manğa yumıttı Könğlüm anğar emitti Yüzüm meninğ **sargarur.** "Sevgi beni coşturdu, sıkıntı başıma tolandı; ona gönlüm aktı, yüzüm sararıyor" (Sevgilime karşı olan aşkım beni heyecena getirdi; bende kaygı toplandı, günlüm ona meyletti, onun için yüzüm sararır).

(DLT I 69) "Tülüğ erük = şeftali" **Sarığ** erük=kayısı, zerdali". Kara erük =erik" Sarı nesneye "sarığ", koyu sarı nesneye" sapsarığ" denir. "Sarığ" kelimesinin "sin"i alınarak "be" ile birleştirilmiş, böylelikle abartma yapılmış, sonra da rengi bildiren kelime getirilmiştir. (DLT I 329).

(DLT I 374) **Sarığ**: Sarı, sarı olan her şey. Koyu sarıya "sap sarığ" denir.

(DLT I 374) **Sarığ:** "**sarığ** suw =sarı su"; bu, karında toplanan sarı sudur. Herhangi bir sarı renge de, birleşik olarak "**sarığ** surığ" denir:

(DLT I 395) Kızıl: Kaşgarda bir dre adı. Şu parçada dahi gelmiştir: Kızıl **sarığ** arkaşıp / Yipkin yaşıl yüzkeşip B/ir bir kerü yürkeşip/ Yalnğuk anı tanğlaşur "Kızıl sarı çiçekler arka arkaya çıkar, yeşil menekşe yüze çıkar, birbiri üzerine sarılır, insan bunlara şaşar"

(DLT I 431) Turma: Turp. Havuca "**sarığ** turma" denir, "sarı turp" demektir.

(DLT I 69) Üdhik mini komıttı/Sakınç manğa yumıttı Könğlüm anğar emitti Yüzüm meninğ **sargarur**. "Sevgi beni coşturdu, sıkıntı başıma tolandı; ona gönlüm aktı, yüzüm sararıyor". (Sevgilime karşı olan aşkım beni heyecena getirdi; bende kaygı toplandı, günlüm ona meyletti, onun için yüzüm sararır).

(DLT I 69) "Tülüğ erük = şeftali"/**Sarığ** erük=kaysı, zerdali"/**Kara** erük =erik"

(DLT I 329) Sarı nesneye "**sarığ**", koyu sarı nesneye" **sapsarığ**" denir. "Sarığ" kelimesinin "sin"i alınarak "be" ile birleştirilmiş, böylelikle abartma yapılmış, sonra da rengi bildiren kelime getirilmiştir.

(DLT I 374) **Sarığ:** Sarı, sarı olan her şey. Koyu sarıya "**sap sarığ**" denir.

(DLT I 374) **Sarığ**: "**sarığ suw** =sarı su"; bu, karında toplanan sarı sudur. Herhangi bir sarı renge de, birleşik olarak "**sarığ surığ**" denir.

(DLT I 431) Turma: Turp. Havuca "**sarığ** turma" denir, "sarı turp" demektir.

(DLT I 496) **Sarığlığ: "sarığlığ** er = kendisinde sarılık hastalığı bulunan kimse"

(DLT I 503) **Sarıglık**: sarılık.

(DLT II 188) **Sargardı**: "**sargardı** neng =nesne sarardı" (sargarur-sargarmak).

(DLT III 163) **Sarığ** üvüt: sarı boya, zırnak. Yumşak vav ile "çüwüt" dahi denir. Çüvüt kelimesi bu renklerin hepsini toplayan bir kelimedir. Aralarını ayırmak için "çüvüt" kelimesine renk isimleri getirilerek söylenir.

(DLT III 224) Buga: Hindistandan getirilen bir ilaç. Bunun sarısına "**sarığ** buga", bozuna "**boz** buga" denir.

(DLT III 336) **Sarıgladı:** "ol tonın sarıgladı = o, elbisesini sarıladı, sarı yaptı". Başkası da böyledir. (sarıglar-sarıglamak).

(KB I 67) A14 B18 ḳurımış yıġaçlar tonandı yaşıl/ bezendi yipün al **sarığ** kök ḳızıl (s. 24).

(KB I 2916) yaşıl kök **sarıġ** al aġı ton keḍip Aşaġu kötürse yaraşur yorıp (s. 302). Onların yeşil, mâvi, sarı ve pembe ipek elbiseler giyip dolaşmaları ve yemek taşımaları hoş olur. (s. 215).

(KB I 4632) özün͡g ṭaḇı͑ını men ayayın yora/ ḳızıllı **sarıġlı** örün͡gli ḳara (s. 465). (KB II 4632) Ben senin tabiatini izah edeyim; bu ya kızıl, sarı, ak veya kara olur. (s. 335).

(AKT) **sarıġ:** (krş. saru) 'sarı': yaşıl ḳuşlar wä **sarıġ** burunluġ ärdi (142b,9) 'yeşill renkli kuşlar, sarı gagalı idiler'.

(AKT) **saru** 'sarı, sarılık' zäytun yıġaçı miswäk üçün kim... tiş **sarusın** kedärür (137b,15) 'misvak için kullanılan zeytin ağacı... diş sarılığını giderir' meñzim sarusı 'yüzümün sarılığı' (s. 225).

(MM) **Saru "sarı"** 76/3, 79/2, 76. yunuġnı buzar neŋ bu on béş tédi suw tökmek yérlenmek* menī hem vedī meẕī béş kan aḳmaḳ iriŋ **saru** suw esrümek us* kétmek éşit on sadı (s.102). "Abdesti bozan şeyler on beş tanedi" buyurdu: Beşi su dökmek (işemek), büyük abdest yapmak, meni, vedi, mezidir; kan almak, irin, sarı su, sarhoş olmak, bayılmak; bunlarla on etti. (s. 162)

(MM) 79. eger alsa opraḳ bile başda kan iriŋ **saru** suw hem biliŋ yoḳ ziyān sağınġa aḳıp çıḳmaġu bolsalar* néçe köp alınsa yunuġ ābdān (s. 103). "Bilin ki elbise (veya sargı bezi) yarada birikmiş kan, irin, sarı suyu emiyorsa ve bunlar akıp dışarı çıkmıyorlarsa abdest bozulmaz (s. 162).

KE 65 (45) (11) andan cebra'ī l Ādemi **ḳara** helī le ve **şaru** helī le ağacına ḳulaġuzladı eyitdi (s. 95).

(NF) [148] (15) Baqar, yüzi mucāhide taqı riyāzat-(16)-dın **sap sarıġ** bolmış (s. 103).

(NF) [63] (9) yüzleri mücāhidedin **sarġarıp**, başları (10) örperip... (s. 47).

(NF) [234] Baqar ḫatun yüzi **sarıġ** bolmış, teni aruq bolmış, hēç teninde et qalmamış (s. 161).

(NF) [235] (1) taqı tamuġ ʿaẕābındın (2) kerekinçe qorqar bolsa, her ayna anın͡g yüzi **sarıġ** kerek taqı kön͡gli dünyādın fārīġ kerek (s. 162).

(NF) [267] (13) tamuġ heybetidin yaġın͡g (13) erigey erdi taqı közlerin͡gdin **sarıġ** suw aqġay erdi (s. 185).

(NF) [340] Bu inekenin͡g rengi **sarıġ turur**, velīkin qaramtul sarıġ turur. Anın͡g **sarıġ**-(15)-lıqınġa baqġan taʿaccub qılur (s. 237).

(HŞ 3161) ʿāşıḳlarnın͡g **sarıġ** in͡gleri ḥaḳḳı.

(HŞ 4546) sarınıp bir **sarıġ** ḫulle basing.

(HŞ 515) alıp taşlar çiçekler yıḏġı rengi/ Biri **sarıġ** biri al biri zengi (s. 211).

(HŞ 600) zamane tāc keydi **sarıġ** altun/ Uş andın yil meṉgizlig ol periler (s. 216).

(HŞ 760) bozup tün ḳuflını kün gencin açtı/ **Sarıġ** altun tükel ālemḳa saçtı (s. 225).

(HŞ 814) tamam kim **sarıġ** gül yüzin açtı (s. 228).

(HŞ) ḳılıp buġday ingim arpaca **sarıġ**/ Tüketti buġdayımnı boldı farıġ (s. 251).

(HŞ 1900) öḏükde ḳılma al meṉgiziṉgni **sarıġ** (s. 292).

(HŞ) ʿāşıḳlarnınġ **sarıġ** iṉgleri ḥaḳḳı (3160) (s. 365).

(HŞ) közi kök yüzi **sarıġ** zişt müdbir (4365) (s. 438).

(BN Index 854) **sapsarığ** intensely yellow 245a.

(BN Index 854) **sarğar-** >become yellow 249b

(BN Index 854) **sarı** toward, direction 2a

(BN Index 854) **sarığ** yellow 277a.

(DK D215/10) Çobanuñ içine ḳorḥu düşdi amma ḳızuñ derdinden benzi **şarardı.**

(DK 241/5) Gördi beŋzi **şararmış**, dülbendi boğazına kiçmiş.

(DK 157/2) ... benzini **şaratġıl** didi, canım ḫırlatġıl alġıl didi.

(ÇAD 6) Sar mĭyĭr ta şĭtĭklĭ pulat'

(ÇAD 6) Sarĭ hĭ̆r śemśe, uri śiri·

(ÇAD 6) Sarĭ halĭh temeśśe, hura halĭh teśśi·

(AA 28) Altın telekey Altay!/ Jer-teŋis bütken/**Sarı**-kerel Altay!

(AA 49) Altay jakşı körzin dep,/ ak malın kıyralaar./ Kıyralaytan malı aŋılu bolor:/ **sarı** jaaktu, **sarı** kulaktu, kara köstü.

(AA 49) Bir kiji üç kıyra buular, ejerlep: ak, kök, **sarı.**

(AA 52) Altın **sarı** çaçımnıŋ Arbının algan Altayım!

(AA 52) Koŋır-**sarı** çaçımnıŋ/ Korbozın algan Altayım!

(AA74) Ottı alkagan kiyninde,/ jarlık ak la **sarı** jayıktarga/ uulamjılap alkış aydar,/ süt ürüsteer.

(AA 75) **Sarı** taştı çagala,/ Ot salarım tüngey le.

(AA 79) Koŋır **sarı** uuragın/ Emizip koygon enezi.

(AA 79) Aŋır **sarı** uuragın/ Emizip koygon enezi.

(AA 82) Köjögöni kelinder ak torkodoŋ,/ ol emeze **sarı** kubakay/ torko böstöŋ kök-töör argalu.

(AA 85) **Sarı** baştu balalu bol,/ Sarı aygırlu maldu bol.

(AA 93) Onı ulus ak-**sarı** çıraylu,/ ak-**sarı** çaçtu, ak kiyimdü/kıs dep bodoştırat.

(AA 105) Kumandılardaŋ öskö Şalıgtı çalkandular la tubalar baza baylap jat: olor onı Şalıg-**Sarı** emeze **Sarı**-kaan dep adap jat, neniŋ uçun deze Şalıgtıŋ sür-keberi-**sarı** tiyiŋ sagaldu, kuulı köstü, agaştaŋ jonıp etken kişiçek".

(AA 269) **Sarı** bürlü sarı agaş. / Salkın kelze-ıjıgın! / Sanaaktu **sarı** arba / Çaktıŋ çakka kursağım.

(AA 269) Bökön sındu **sarı** arba-/ Möŋkülikke kursağım.

(AA 119) **Sarı** köziŋle po n'anıskan jatkan meni körzöŋ!

(AA 128) Ol kuu-**sarı** çıraylu, ondıy ok öŋdü kiyimdü kiji.

(HD 1953) Altı **sarığ** xıstarına/ Xayzına arğazın sıybadıp, çadır.

(HD 1988) Çitï **sarığ** xıstarıñnañ xada.

(HD 135) Tolbalığ **saraattığ** Tozay Hannıñ çirine pararda.

(HD 157) Tos tuyğaxtığ xızıl **saraattığ**/ Tozı Möke tuñmazı andaxoğ uluğ alıp.

(HD 1038) **Sarğalıp** tañ atxanda/ Sağılıp kün sığar alnında./ Tuva Idık **sara** attıg "Kutsal sarı atlı" (s. 42-43, 44-45).

(HD 1038) Kaşka diji **sargara** bergen, "Bembeyaz dişleri sararmış" (s. 44-45, 46-47).

(HD) Boduñnuñ ıdık **sara** adıñnı tudar sen "Kendi kutsal sarı atını verirsin" (s. 48-49).

(HD) Ulug **sarıg** tañdınıñ artında, "Büyük sarı dağın arkasında"/ Ulug **sarıg** hem batkan çıdar, "Büyük sarı nehir akıyor"/ Ooñ aksında ulug **sarıg** hovu bar. "Onun ağzında büyük sarı bozkır var."/ Ol hovunun ortuzunda "O bozkırın ortasında"/ Ulug **sarıg** koda-hüree turar evespe, "Büyük sarı tapınak duruyor olmalı" (s. 48-49).

(HD) Bodunuñ ıdık **sara** adın çetkeş "Kendisinin kutsal sarı atını yanına alıp" (s. 50-51) Ulug **sarıg** tandınıñ kırınga "Büyük sarı dağın üstüne" (s. 50-51) Hap ünüp kelgeş köörge, "Çıkıp gelip baktığında" Ooñ aar iyinde uzun **sarıg** hem batkaş, "Onun öbür tarafından uzun sarı nehir inip" Ooñ aksında ulug **sarıg** hovu ortuzunda "Onun ağzında, büyük sarı bozkır ortasında" Ulug **sarıg** koda-hooray turup turganın "Büyük sarı tapınağın durduğunu (s. 50-51) Ulug **sarıg** hemniñ unun kudu hap batkaş, "Büyük sarı nehirden aşağı inip" Ulug **sarıg** hovunuñ ortuzunda, "Büyük sarı bozkırın orasındaki" Ulug **sarıg** hoda-hooraynıñ haalgaçızınga "Büyük sarı tapınak-şehrin kapıcısına" (s. 50-51).

(HD) Çiñ **sarıg** şayın kutturup "Güzel sarı çayını koydurup" (s. 52-53) Idık **sarıg** adın mundurgaş "Kutsal sarı atına bindirip" (s. 54-55).

(HD) Daş bajı **sarıg-şokar** hire çorda "Taş başı yeni görünmeye başlarken" Idık **sara** attıñ davanınıñ odu "Kutsal sarı atın ayaklarının ateşi" (s. 54-55).

(HD) Çiñ **sarıg** şayın ijip "Güzel sarı çayını içip" (s. 60-61, 62-63) Idık **sara** adımnı "Kutsal sarı atımı" (s. 60-61) Çañgıs ıdık **sara** attı munup algaş "Sadece kutsal **sarı** ata binip" (s. 60-61).

(HD) Bolat **sarıg** sıptıg kestiin "Çelik sarı saplı keskisini" (s. 68-69) Kalbak **sarıg-sarıg** çüü çüveleril ol "İri sarı şeyler nedir" (s. 72-73) **Sarıg-sarıg** tañnıg "Sarı sarı benekli" (s. 74-75).

(HD) Bolat **sarıg** sıptıg kestiin Tutturup algaş... "Çelik sarı keskin keskisini Ona verip..." (s. 78-79).

(HD) Dañ bajı şaara-here, Daş bajı **sarıg-şokar** bolgan "Tan başı alaca karanlık, Taş başı sarı imiş." (s. 82-83).

(HD) Dözü üzük ulug **sarala** tayga, Köstüp turar mındıg boop-tur. "Kökü kopuk bğyğk **sarı ala** orman, Görünüyormuş" (s. 82-83).

(HD) Demgi **sarala** taygazı, Şimçeş deen ışkaş bolgan. "Deminki **sarı ala** ormanı, Kımıldamış gibi olmuş" (s. 82-83).

(HD) Demgi **sarala** taygazı kurup kılaştaza-la, Tınnıg çüve bolgan bolgaş "Deminki **sarı ala** ormanı kalkıp yürüyünce, Canlı bir şey olduğu anlaşılmış" (s. 82-83).

(HD) Ol **sarala** taygazınıñ çige murnunda, Ulug boş dagnıñ kırınga, "O sarı ala ormanının tam karşısında, Büyük boş dağın üstünde" (s. 84-85).

(HD) **Sarala** tayganı atkan Demgi sarala taygazı "Sarı ala ormana atış yaptığı Deminki sarı ala ormanı" (s. 86-87).

(HD) Karak çetpes **sarıg** hovunu örttendir atkaş, "Göz almaz sarı bozkırı yakıp" (s. 92-93).

(HD) Bir **sarıg,** bir bora, bir şilgi üş attı Biri sarı, biri kır, biri kızıl sarı üç atı (s.116-117).

(HD) Hajıızında turgan **sarıg** dıtçıktıñ dözünge Kadalıp çorda "Gözün ulaşamadığı sarı ovayı vurup yakarak, Yanda duran sarı melez ağacının köküne Saplanmak üzereyken" (s. 120-121).

(HD) Daş bajı **sarıg-şokar** turda İyi een edi iyi sarıg oorga eg, "İki yanının eti iki sarı omurga gibi, (s. 132-133).

(HD) Daş bajı **sarıg-şokar** hire turda Taş başı sarı iken (s. 144-145).

(HD) İyi **sarıg** oorga deg İki sarı omurga gibi, (s. 146-147).

(HD) Hoyug **sarıg** düñzezin tikkeş Yumuşak sarı tütününü koyup (s. 150-151).

(HD) Daş bajı **sarıg-şokar** turda Taş başı sarı iken (s. 154-155).

(HD) Dañ bajı **sarıg-şokar** hire turda, Daş bajı **sarıg-şokar** hire turda, Tan başı sarı iken, Taş başı sarı iken (s. 158-159).

(HD) İyi eenedi **sarıg** oorga deg apargan (s. 158-159).

(HD) Çiñ **sarıg** şayın kudup, İyi sarı çayını koyup (s. 162-163).

(TuvRS 55) aldın-**sarıg** bürüler, aldın-sarıg küs.

(TAH 8) Harat aldım, Hazzar kistem, **Harı** atım halkınalhın, tip.

(TAH 12) **Harı** büśer, harı büśer, Kara başlı harı büśer.

(KMTAS III 74) Burunngulu **sarı** kayalanı tüplerinde aksıldım jarlanı içlerin jırıp, suu keng özenni da zığırdan bla uuak taşdan toltura, aşıkmay baradı. Zaliyhanlanı J., Tau kuşla, 5.

(KMTAS III 74) Oy **sarı** dariy meni kiygenim, Da **sarğıl** otda bileğim. Seni da jaşlay bir bek süygenime, Jarılıp ḳaladı jüregim. "Malḳar halḳ jırla", 168.

(KMTAS III 74) Sabır tübü-**sarı** altın (Nart söz).

(KMTAS III 74) Tüşümde bla tünümde bolğanın bilmeyme, **sarı** aşnı tang alasında aşap, şkolğa bardıḳ. Bayramuḳlanı H., Jılla bla taula, 70.

(KMTAS III 74) Ramazan ayda men ḳonaḳdama, Ḳonaḳbaylarım **sarı** aş aşaydıla. "Şuyohluḳ", N21,8.

(KMTAS III 74) **Sarı** jau içinde balauuz kibik (Nart söz).

(KMTAS III 74) Kengden ḳarağannga ua çalḳı kesi allına auurluḳ jetmegenley, issi bıçaḳ **sarı** jaudan yötgença körünedi.Ḳorḳmazlanı K., Gorda bıçak, I, 152

(KMTAS III 74) Biz bazmannı bir janına Mingi taunu, Bir janına mirzeu bla **sarı** jaunu Salsaḳ, teng tohtasa eki janı, Jeribizni jibitmesi adam ḳanı. Bayramuḳlanı N., Nazmu bla jazsala, 123.

(KMTAS III 74) Hızır Nuhnu jarasına tıngılı ḳarap, **sarı** ot jaḳdı. Etezlanı O., Ḳayala unutmağandıla, 87.

(KMTAS III 74) Jaşnı butunu jarsından **sarı** suu çığadı.

(KMTAS III 74) Atlanama jolğa **sarı** tang bla, Moskvağa terk jeter üçün, İşimi tolu bitdirip, Tambla ızıma terk keter üçün. Gurtulanı B., Şuyohla arasında, 43.

(KMTAS III 74) Çukay, **sarı** tang bla ḳartlanı allarında duru alıp, çalğısın, jaş zamanın esine tüşürüp, taukel sildeydi. Şaualanı M., Keçerlemi?, 125.

(KMTAS III 74) **Sarı** çibin ḳabıp, ḳolumu köpdürgendi. Çardaḳda **sarı** çibinle uya salğandıla.

(KMTAS III 74) **Sarı** çığananı ullu hayırı bolğanı üçün, köp eterge, saḳlarğa kerekbiz. "Leninni bayrağı", 1978, N143.

(KMTAS III 74) Mihail alaşa süyekli, **sarı** şinli, arıḳ adamçıḳ, işçileni arasından ḳıynalıp çığıp, Petroviç bergen ḳağıtha segiz adamnı jazdı. Ḳobanlanı D., Taulada tauuş, 264.

(KMTAS III 74) Bir bölekden **sarı** şinli uzun ḳız aşlaunu tolturup, alıp keldi da, stolğa jaraşdırdı. Zaliyhanlanı J., Janngan jürekle, 193.

(KMTAS III 74) Çüyerdi uudan kelirge [ḳatını bla emegen] onou, kengeş bolup, **sarı** erikleni ağaçdan jıyıp kelip, bir ullu ḳazannga ḳuyğandıla. "Nartla", 239.

(KarRPS468) **Sarılıh** üçün bişirmä ol korenni vinada Sarılık için suda kökü pişirmek'.

(KATS I 29) A vitaminï-säbïz, **sarı** may, maldıŋ bauırında köbirek bolatın, ağzağa asa ḳajettï därümennïŋ bir türï. (S. Subhanberdin, Därï-daua).

(KATS I 38) Abrikotin-**sarı** örïkten jasalğan liker. (Ḳazaḳstan ḳauın.).

(KATS I 49) Ögïzdey bïr **sarı** nemis ḳolımdağı avtomatımdı ḳağıp tüsïrïp, tamağımnan ala tüstï (B. Momışulı, Ofitser).

(KATS I 62) Agayın-tuıs degende janı joḳ, jalbaḳtagan jïgït ağası jasınan ötïp bara jatḳan şoḳşa saḳaldı **sarı** kïsï (N. Seraliyev, Ḳaŋtar).

(KATS I 74) Uıttı tastülek qanattarın qomdap alıp ağıla quyılğan boyında qızaraŋdağan aŋnıŋ üstïne **sarı** qustan burın jettï (Ä. Köşïmov, Yekï bürkït).

(KATS I 78) Men de oydı ağıtamın qalamıma, Arqanıŋ köz jïbersem alabına: **Sarıarqa-sarı** dariya qiyırı joq, Köz bolsın qanday qıran taladı da (M. Jumabayev, Şığ.).

(KATS I 96) Altın kïrïs, **sarı** sadaq, adıranası möŋïrep (S. Begalin, Taŋd. Şığ.).

(KATS I 96) Adıraspan-tüyetabandar tuqımdasına jatatın köbïnese şöl, şöleyt, sortaŋ jerlerde ösetïn aq, **sarı** tüstï köpjıldıq ösïmdïk.

(KırgTTS 527) Uzun **sarı**-cazgı üzümçülük ubak. Uzun sarıga sakta.

(KırgTTS 527) Muundu **sarı** suu alıp, Burulup kızıl öŋ azgan (Toktogul).

(NogE 49) Bir Nogay ermeli tükenine kelip, ondağı **sarı** maydı körip:-Ah, yanım **sarı** may!-dep, bir barmaklap kapkan.

(NogE 49) -Koktı tavık şokıydı, tavıktı tükenşi aşaydı, Nogay bolsa **sarı** may aşaydı,-degen.

(NogE 67) -Balam, sen sabır et, "sabırdıŋ tübi **sarı** altın" deydi.

(NogE 67) -Balam, mine soga aytar "sabır tübi **sarı** altın" dep.

(NogE 82) Kedege as ta barmadı, onnan uykı da qaştı, kün sayın ol **sarı** altınday bozardı, kaygı bastı.

(NogE 83-84) Anası men atası, yanı avırıp, oga dep elşilerdi şakırtıp karattı, ama Mejnun kün sayın kar kimik iridi, şeşekeydey solıdı, **sargaydı**, ölim älge keldi-onıŋ yüreginde Layla edi.

(NogE 84) Suv yetpegendey güldey Layla solıydı, **sargayadı,** onıŋ oyınnan yarakıl Mejnun taymaydı.

(TTAS II 632) Pak itep yuılgan **sarı** idängä busagadan uk çuar palas suzılgan. G. Bäşirov.

(TTAS II 632) Gäräbädäy **sarı** bal Tora tabın balkıtıp. A. Ähmät.

(TTAS II 632) **Sarı** tös -kaygı-häsrät töse bit ul. Y. Äminov.

(TTAS II 632) **Sarıga** buyau. Galimäneŋ kalfagında börçek-börçek sarı bar. M. Gafuri.

(TTAS II 632) Yözläremä çıktı inde Sagınularım **sarısı**. H. Tufan.

(TTAS II 632) [Hädiçäneŋ] yözenä totaş **sarı** yögergän, yabıkkan. M. Häsänov.

(TTAS II 632)---Avıru kayvakıt ciŋel genä, **sarı** töşmiçä dä uzarga mömkin. (Sots. Tat.).

(TTAS II 632) [Saniya Cantahirgä:] Sin böten sugış buyena yomırka eçendäge **sarı** kebek kenä yaşädeŋ. Siŋa cil dä, yaŋgır da timäde. Ä. Kamal.

(ÖTİL II 23) Darahtlardägi **sariq** barglar tökilib tügälgän, yer yüzi üzining qişki sarş kiyimni kiygäk edi. A. Qädiriy, ötgän külär.

(ÖTİL II 23) Oçoqka yaqinråq yerdä, kigiz üstigä sålingän körpäçädä, kiçkinä bir **sariq** bucur ådam kök piyåladan çåy hopläp oltiribdi. P. Tursun, Uqitivçi.

(ÖTİL II 23) Tuhum paçaslangan edi. Uning **sarığı** oşa aralaşib, çakkamdän sizib, yüzimgä åḳmåḳdä edi. Ğ. Ğuloåm, Şum båla.

(ÖTİL II 23) Yilḳi båzåri, toy båzåri, Ḳurt bilän **sari** måy båzåri. Ḳåğåzdägi çåy. Båzåri. Ḳälpaḳ båzåri ḳaydadir? "Ravşan"

(YJU 42) **Sarığ** t (ş)ığ şuḳtığın, Zōna-y. K`ïm satḳaḳ ïr, Zōna-y.

(ADİL 29) Kiçik süfränin gırağında goyulmuş **sarı** samovar buğlana-buğlana zümzümä edirdi. S. Gädirzadä.

(ADİL 29) **Sarı** kähräba.-Döyülän sarı köynäkli känç bir gadın idi. S. Hüseyn.

(ADİL 29)-Köy vä **sarı** kilabı ilä baş yuyardılar. H. Sarabski.

(ADİL 29) Tämiz vicdanı heç bir **sarı** läkäläyä bilmäz! S. Rähimov.

(ADİL 29) [Danışanlardan biri:] **Sarı** yaman şeydir. Kökü käsilsin yer üzündän sarı gızılın. Mir Cälal.

(ADİL 29) Bu söz üräyimä **sarı** yağ kimi yayıldı.-İsti adamın bädäninä **sarı** yağ kimi yayılırdı. Ä. Väliyev.

(ADİL 29) **Sarı** simä vurmag, **sarı** simda çatdırmag-bir sözü, işi, mätläbi çoh incä bir yolla çatdırmag, nazikanä demäk.

(ADİL 29) Älikram Sänubärin me'marlıgdan çoh yer fizikası ilä mäşğul olduğunu **sarı** simlärdä [Hidayätä] çatdırır. B. Bayramov.

(ADİL 191) Köy vä **sarı** kiläbı ilä baş yuyardılar. H. Sarabski.

(GTHEÖ 96) Çalı kökünde **sarı** mumcas yunar (Sarı çiydem).

(GTHEÖ 100) İki öküz **sarı,** aydaycısı karı (Gözleme).

(GTHEÖ 101) Karşidan gelir arapçik ayaklarında **sarı** çorapçik (Kuan).

(GTHEÖ 102) Mısırlık içinde **sarı** fistan savruluyor (Kaun).

(GTHEÖ 103) **Sarı** kız sancaynan yedi bin enceynen (Kaun, çekirdekler).

(GTHEÖ 104) **Sarı** sandal su içinde.

(GTḤEÖ 104) **Sarı** tauk dalda yatır dal kırılır yerde yatır. (Hayva).

(GTHEÖ 106) Yer altında **sarı** bakircik. (Altın).

(TDS 585) Gapdallarında hem **sarı** semavar lakırdap gaynayardı (A. Durdıyev, Saylnan eserler).

(TDS 585) Emma onuŋ yalaŋaç kellesini boynı götermän sapasınıŋ ısgını gaçan **sarı** kädi yalı sallandı (B. Kerbabayev, Aygıtlı ädim).

(TDS 586) Ulı adam hökmünde yüz tutulyan on iki yaşlı **sarımaŋız** çağa hiçbir zadın manısına düşünmän, gorkulı gözleri bilen bakcaklap seretdi (B. Kerbabayev, Aygıtlı ädim);

(TDS 586) Näzik ece bir cam **sarıyag** bilen bir tabak govurma getirip goydı (A. Govşudov, Köpetdagıŋ eteğinde).

(TDS 586) Ol **sarıyagız,** mavı gözli bir adamdı (A. Durdıyev, Saylanan eserler).

(TDS 586) Sona gucurlı, yigrimi bäş yaşına gadam uran **sarıyagız** gızdı ("Sovet Türkmenistanınıŋ ayalları" jurnalı).

(TüS 1703) **Sarı** çizmeli Mehmet Ağa kim olduğu, nerede oturduğu bilinmeyen kimse.

(TüS 1705) Bakın şu **sarı** sıcağa, bir çökmüş ki, insanın kemiklerini kavuruyor, eritiyor. Y. Kemal.

(TüS 1705) **Sarışın** bir kış güneşi maviyi billurlaştırıyor, bulutları pamuk yığınlarına çeviriyordu. T. Buğra.

2.6.1.1.2. Anlam Açısından *sarıġ*

Temel Anlam

'Sarı'

E. Tenişev'e göre Proto-Türkçe döneminden beri Türkler tarafından 'sarı' kavramı için *saryγ 'sarı' (Tenişev 601-602) sözcüğü kullanılmaktadır. VII.-VII. yüzyıl Köktürkçe yazıtlarda *s(a)r(ı)g altunin* "sarı altınlarını" (BK K11); IX. yüzyılda Budhist-Maniheist Türkçe yazılı kaynaklarda *sarıg* 'sarı' *sarıg atlıg sabçı* 'sarı atlı haberci' (IB 11); Bud.Tü.ç. *sarıγ* 'sarı' (PKP 43-1; 45), *sariγ* 'sarı': *sariγ oruñuluγ* (TT VI 22) şeklinde, İslâmî çevre XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *sarığ* 'sarı, sarı renk' (DLT I 329-2, 374-18, 395-3, III 162-21, 224-25) şeklinde geçen 'sarı' kavramı Türkçenin en eski yazılı kaynaklarından günümüze kadar etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinden Saha (Yakut) Türkçesi hariç hemen bütün Türk lehçelerinde Çuvaş, Altay, Hakas, Şor, Teleüt, Tuva, Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Karayim, Kazak, Kırgız, Kumuk, Tatar, Özbek, Sarı Uygur, Yeni Uygur, Azerbaycan, Gagauz, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde 'sarı' kavramının temel anlamı 'sarı' olarak geçmektedir.

Yan Anlamlar

'Hastalık'

Türkçede *sarı* sözcüğünün hastalık adlarında kullanıldığı tanıklanmıştır.

Örneğin:

İslâmî çevre xi. yy. Karahanlı Türkçesinde *sarılığ* 'sarılık hastalığı' (DLT I 496-16, 500-15), *sarı kezik* 'sarılık hastalığı' (DLT I 391-14), *sarığ suw* 'karında toplanan sarı su' (DLT I 374-20) şeklinde *sarı* sözcüğüyle türemiş hastalık bildiren kavramlar bulunmaktadır.

Günümüzde Karayim Türkçesinde *sarı hastalık* 'sarılık', *sarısı yımırthanın* 'yumurta sarısı', II. 'mısır' (KarRPS 467); Kazak Türkçesinde *sarı auru* 'sarılık', *sarı su* 'vücutta toplanan su', Nogay Türkçesinde *sarıkotır* 'piyodermiya (deri hastalığın adı)', *sarılık* 'sarılık hastalığı', *sarısuv* 'sarı su' (NogRS 289), Tatar Türkçesinde *sarı su-tänneŋ avıru urınında cıyela torgan sargılt sıyekça* (TTAS II 632); Özbek Türkçesinde 4. *Cigärni yaliğläntirib, köz vä yuḳumli kässäl. Sariḳ suv-näzlä.* (ÖTİL II 23) şeklinde ifade edilmektedir.

'Kumral'

Hakas Türkçesinde **сарығ** [sarığ] 2. 'kumral' (HakTS 425) şeklinde geçmektedir. Saha (Yakut) Türkçesinde **арағас [araġas], сахархай** [saharhay] 3) (saçlar hakkında) 'kumral' (YakRS 318), Karaçay-Malkar Tü.: *сары* [sarı] 'sarı' 2. 'kumral' (KMTAS III 74) şeklinde kullanılmaktadır. Nitekim Kazak ve Kırgız Türklerinde de kumral olan kişiler için *sarı* denir.

'Altın'

Azerbaycan Türkçesinde **сарı** [sarı] 3. is. dan. *Gızıl mä'nasında* (ADİL 29) 'altın anlamında' şeklinde geçmektedir.

'Solgun'

Gagauz Türkçesinde *sarı* 2. 'Soluk benizli' (GagTS 209); Türkiye Türkçesinde *sarı* 3. 'Soluk, solgun' (TüS 1703) anlamında kullanılmaktadır.

2.7. Gri

2.7.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Gri" Kavramı

2.7.1.1. *boz*

Proto-Tü. ***bo:z*** 'gri, grimsi kahverengi' (Tenişev 605-606); viii. yy. KökTü. *boz (a) t (ı)g* 'boz atına' (KT D32 KT D33), *b (a)şgu boz (a)t* 'alnı akıtmalı boz at' (KT D37); Bud.Tü.ç., Maitri-; ix.-x. yy. **boz**: *üztä bozta ulatïï* (TT II 8); AY-; **bōz** 'gri': *bōz burγïra bulïḳ-larï* 159 (IS-Gl 86); Man.Tü.ç. ix. yy. **boz** 'gri': *boz bulıt yorıdı* 'boz buluţ yürüdü' (IB 53); viii.-xiii. yy. **boz** 'gri' *boz bulıt* 21 (ETŞ 24); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: **boz** 'boz renk' *boz bol-* (KB 1996 İndeks 105); **boz** 'boz renk' (DLT II 12-9, III 122-20, 122-23, 224-26), **bōz** 'gray (horse), chestnut (sheep)' (DLT-Dankoff-Kelly-Index 78), RKT-, Harezm ç. xii. yy. **boz**: *aḳ boz boldı aṭ, aḳ bozluḳ* (ME 162/4, 164/1); xii.-xiii. yy. AKT-, xiv. yy. **boz** 'açık toprak rengi' (KE-Ata, 148r20); **boz:** *timur-boz* (HŞ 4081), NF-, EKıp.ç. xiii.-xiv. yy. **boz** 'gri' *boz-ax*-grau "gamelinus" (CC-Gronbech 93,2), GT-, MKıp.: xv. yy. *buz* 'at, katır ve eşeğin beyaz olanı da böyledir (müellif *boz* ile *buz* kelimesini birbirine karıştırmış' (KK 72), ***boz*** "boz, beyaz (KFT, KK, RH, TA, TZ-KTS), *boz at* "boz renkli at, kırat (DM-KTS 35); Doğu Tü.: xv.-xvi. yy. **boz** 'boz' (BN 190a), xviii. yy. **boz**, *bozçın, boz doğan* (Sang-Index 46), Batı Tü.: xvi. yy. *boz* 'boz, kurşuni renk, gri (DK-26-11, 28-11, 35-5, 37-11, 60-13, 61-6,66-3, 70-1, 72-5, 72-9, 73-10, 75-11, 76-1, 99-3, 99-4, 116-7, 151-1, 154-7, 180-2, 200-8, 206-10, 234-4, 249-13, 257-11, 258-8, 268-5, 285-13, 286-4, 298-4, 299-11, Dizin-56), *bozaç* 'boza çalan renk' (DK 11-3, 21-5 Dizin-57), *Boz Oḳ* 'Boz Ok, Oğuzların Ok kolu, Taş (Dış) Oğuz 291-9, 293-5, 301-13); **boz** 'boz, açık renkli hayvan' I 80b bos biancho animale, I 209b bos palido; *boz boġa* 'ardıç kuşu' I 293b *bos bogha* (tordo) *boz et*-'bozartmak', *boz ol*-'bozarmak', *bozarmış* 'bozarmış yüz' (xvi Tü. 145); xvii. yy. **boz** 'mävī, māyī, açuk mävī, buz, ābgūn, aquaticus' *boz at* 'aḳ at, ḳır at', *Bozça ada* 'Bozca adası' (MT XVII İT 452), Modern Tü.: xx.-xxi. yy. Çuvaş Tü.: *pur, por, pura* 'tebeşir' *por-şură çul* (ESÇY I 444), Halaç Tü.-; Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: **бopo [boro]** 'gri' ***boro, börü;*** (RAltS, 688), **boro** (Moğ.) 'gri, kır renkli' *boro at* 'kır at', *boro aŋ*

'gri hayvan', mec. 'karaca'; *boro çıçkan* 'gri fare', mec. 'gri köstebek'; *boro iyt* 'gri köpek', mec. 'kurt'; *boro kuş* 'serçe kuşu', *boro momon* 'gri köstebek' (AltTS 43); Hakas Tü.: **пора [pora]** 'gri' (RHakS 780), 1. 'Kır, boz (at)': *pora at* 'kır at'; *ah pora* 'ak boz' (at); *hara pora* 'koyu boz'; *pora kürkü* 'yaban tavuğu yaban horozu, çalı horozu', 2. 'gri', *pora* II. *pora söök* 'avam, alelade insan', *pora* III. *Pora-hara* 'yağsız yiyecek, yavan yiyecek' (HTS 386), Saha Tü: **боронг [boroŋ]** 'gri' (TSS 40, 101, RYS 573, YakRS 75); Teleüt Tü.: **pos** 'boz, gri', **poro** 'at donunun kır rengi' (TelAS 89); Tuva Tü: **бора [bora]** 'gri'; *bora büdün* 'önemli olmayan', *bora-kodan* 'boz tavşan', *bora-tal* 'boz söğüt', *bora-hirilee* 'boz serçe' (TuvRSl 113-114), *kara-bora* 'koyu gri' (TuvRS 226), *kök bora* 'mavimsi gri' (TuvRS 257), Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **буҙ [buz]** 'gri' (RBS 773), 1. 'gri', *buzaru* 'grileşmek', 2. 'havanın kapalı durumu, bulutlu', 3. *urtasa, kürenekheẓ* 'orta görünen, sıradan'; 4. Mec. *kul'turahıẓ, ḳara* 'eğitimsiz, kültürsüz, kara' (BTDH 773), Karaçay-Malkar Tü.: **боз [boz]** 'gri, kül rengi, boz' (KMTS 127), **боз [boz]** 'kül rengi' *'Ḳara bla aḳ boyaulanı birge ḳatışdırğanda bolğan boyaunu türsünü; kül betli.* 2. *Kök, köksül (januarlanı, hayuanlanı, ḳanatlılanı türsünlerini yüsünden).* 3. *Çaçı, tügü ağara başlağan. Boz bet al-'bozarmak', boz irkine boşlan-'kişini aythanın etme, kişige tıngılama'* (KMTAS I 458); Karakalpak Tü.: **боз [boz]** 'boz, beyazımsı gri, açık gri (atın rengi hakkında)', *boz at, boz* 'işlenmemiş toprak', 'ekilmemiş toprak', *boz cerdi sür-,* 2. Mec. 'gençlik' *boz balalar* ergen çocuklar', *bozamıḳ* 'gri' (KKalpRS 111); Karayim Tü.: *boz* (bo:z ED 388b) 'boz, kül rengi, gri' (KKKM: 128/17, 128/19, 129/10, 129/12, 129/17, 130/1,130/5, 130/13, 133/3, 136/16, 137/11, 142/6, 143/12, 144/17, 145/2, 145/23, 146/5 Dizin-239), Kazak Tü.: **боз [boz]** 'açık gri' *Aḳşıl ḳılaŋ tüstï,* 2. *Şımḳay aḳşıl yemes, aḳşıl kök tüstï (malğa baylanıstı),* 3. *Kurğaḳ, sor (jer)* 'kuru (toprak), 4. Mec. *Jasöspïrïm, bozbala* 'ergen çocuk' (KATS III 402), Kırgız Tü.: **боз [boz]** I. *Buurul, agış tartkan tüs. Boz bala. Boz ala boluu-uyaluu, ıza bolup kaluu. Boz kıroo-*1. *Keç küzdö tüşüüçü bubak. 2. Keç küz. Boz tüşüü-munarıktagan tuman tüşüü* (KırgTTS 104), Nogay Tü.: **боз [boz]** I. 'kuğu', 2. 'açık gri, kır', *boz at* 'kır at', *boz torgay* 'çayır kuşu', *boza* (RNogSl 83), Tatar Tü.: **бүз [büz] 'gri'** II. 1. *Sorgılt, aksıl sorı töstäge. 2. Üsmer, yeget. Büz bala. Büzärü: Agarıp tössezlänü* (TTAS I 219); Güney-Doğu: Özbek Tü.: **бўз [boz]** II. *Kökkä moyil oḳ räng (asosan ot tusi haḳida) Boz åt* (ÖTİL I 157), Yeni Uygur Tü.: **بوز [boz]** 'boz' (UygRS 208); Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: *боз [boz]* 1. *Kül ränkli, gara ränklä ağ ränkin garışmasından ämälä kälän (ränk). Boz torpag, Boz at, Boz gurd.* 2. *Tutgun, dumanlı, çiskin.* 3. *Bitkisiz, çılpag. 4. Mäc. Utanmaz, näzakätsiz, häyasız, çäkinmäyän, särt, ğaba danışan. Boz adam. Boz* II. *'Gırgovulun dişisi',* **boz** III. *Dämrova ohşar däri hästäliyi, keçällik.* (ADİL I 298 299), Gagauz Tü.: **booz** (GagTS 38), **boz** 'boz' (GagTS 40), Türkiye Tü.: **boz** 'açık toprak rengi', 2. 'kül rengi, gri', 3. 'bu renklerde olan', 4. 'açılmamış, sürülmemiş (toprak)', *bozayı, bozakkal, boz bulanık, bozdoğan, bozgeven, boz madde, boz ördek, boz yel, bozyürük* (TüS 309); Türkmen Tü.: **боз [boz]** *Çalımtıl (reŋk). Boz at. Boz meydan: heniz ekilmedik, özleşdirilmedik meydan.* (TrkmRSl. 108, TDS 102).

2.7.1.1.1. *boz* Kullanım Alanı

(KT D32, KT D33) **boz** (a)t (ı)g "boz atına" (Tekin, 2010: 32).

(KT D37) b (a)şgu **boz** (a)t "alnı akıtmalı boz at" (Tekin, 2010: 34).

(IB 53) **Boz** bulıt yorıdı, bodun üze yagdı. Kara bulıt yorıdı, kamag üze yagdı. Tarıg bişdi; yaş ot ündü; yılkıka kişike edgü boltı tir (24 s.).

(ETŞ) Burnınta **boz** bulıt önür tiyür. (s. 24) Burnundan **boz** bulut yükselir derler (s. 25).

(DLT II 12) Buşmasar **boz** kuş tutar, ewmeser ürüŋ kuş tutar "avcı, sıkılmazsa boz kuş tutar acele etmezse beyaz kuş tutar" (Adam işinde sıkılmazsa, av avlandığında beyaz doğan avlar, acele etmezse doğanların en güzelini avlar). Bu sav, dileğine ermek için işinde ivmemekle emrolunan kişi için söylenir.

T III D260-3. Rückseite: tort 33. üztä **bozta** ulatïï. (TT II s.8).

(EKT) **Boz** "boz, beyaz (KFT, KK, RH, TA, TZ) boz-aḫ "gri (CC) boz at "boz renkli at, kırat (DM) (Toparlı, 2007: 35).

(EKT) **Boza** "darı, buğday veya arpadan yapılan bir içki (DM, KFT, Kİ, KK, TA) (Toparlı, 2007: 35).

(HŞ 4080/3) yana miṅg aṭ timür **boz** tüsi yir hem.

(DK D11) Şaḳallu **bozaç** turgay sayraduḳda...

(DK Oğlan anda yıḳılduḳda **boz** atlu Ḫızır oğlana ḥażır oldı...

(DK D35V20) Çapar-iken ağ **boz** atuñ büdrimesün...

(DK D 37) Paraşaruñ Bayburd Ḫişarından parlayup uçan Beyrek **boz** aygırına bindi.

(DK D 61) Ḳazan Bigüñ ınağı, **boz** aygırlu Beyrek çapar yetdi.

(DK D73) **Boz** oğlan babasınuñ ivine geldi.

(HD 344 Tibet Xannıñ timïr tüktïg/ Kök **pora** adı purçadır 'Tibet Han'ın demir tüylü/ gök kır atı durmakta.'

(HD 2091) Üzïncïzï-tigïr öñnïg kök **pora** at 'Üçüncüsü, gök renkli gök kır at'

(HD 2261) Alnında parïgan kök **pora** atnañ/ Xara xaltar attı süre çidïp. 'Önünde gitmekte olan gök kır at ile/ Kara sarı lekeli doru atı yakalayıp'

(HD 2842) Üs xulaxtıg kök **pora** attıg/ Kögey Kös tuñmaları andox 'Üç kulaklı gök kır atlı/ Kögey kös kardeşleri de orada'

(YRFS I 138) **Boroŋ** uraaŋxay kör bosxo bastaax, <bokuyar sühüöxteex> boroŋ uraaŋxay.

(YRFS I 138) **Boroŋ** uraaŋxay biirde da körsübete toğo kıhıılaağay? Teplouhov-Timofeyev.

(TuvD 44-45) **Bora** küdük aşak kiji boop Kır, kambur ihtiyar olup.

(TuvD 58-59) İdik **Bora**-Teyniñ bajınga "Kutsal Bora-Tey'in tepesine.

(TuvD 108-109) Bo-la iyi **bora** şiijekterniñ şöleenin aar! "Bu iki boz kanaryanın keyfi ne böyle!"

(TuvD 116-117) Bir sarıg, bir **bora**, bir şilgi üş attı Demmir baglaaşta baglap kaan turgan. "Biri sarı, biri kır, biri kızıl sarı üç atı/ Demir at direğinde bağlanmış duruyor imiş.

(TuvD 136-137) Boş dag deg **Bora**-Teyni Dözünden tura tırtıp ekkelgeş "Boş dağ gibi Bora-Tey'i Kökünden koparıp getirerek".

(TuvD 162-163) Bogdanıñ **bora** irtin boop, bıjırıp,/ Hündülep turup, turgan çüveñ irgin. Tanrının boz koçunu öldürüp, pişirip, Ağırlayıp duruyormuş."

(TAH 17) Zayatüläkteŋ hıu batşalığınan yer östönä sıkkanın kötöp, **Akbuź** tolpar yabığıp, harğayıp bötä.

(TAH 17) Mäŋge yäşär **Akbuźat**-Uarl batır menän Häübän batırźıŋ da ayırılmaś yuldaşı.

(TAH 140) Yetegändä **Buźat** menän Horat tigän ike yondoź bar. Ular elek Samrauźıŋ Homay menän Ayhılıu isemle kıźźarınıŋ yaratkan kanatlı tolparźarı bulğan, ti, batırźarı ülgäs, ular yondoź bulıp kalkkan ike büre, imeş.

(TAH 163) "**Buźyeget**"-başkort eposınıŋ kissa törkömönä karağan tağı ber äśäre.

(TAH 253) Bına oşonday **Akbuz** ul,/ Küź kürmägän yat buź ul.

(KMTAS I 458) **Boz**: sıf. 1. Açık-kül, gri/ Kara bla ak boyaulanı birge katışdırğanda bolğan boyaunu türsünü; kül betli.

(KMTAS I 458) **Boz** bulutla körüngen kölümse, Ak kankaz jüze turğan kölüm. Babalanı İ, Jetegeyle, 41.

(KMTAS I 458) Jaz başı kara çırpa börkü, yüsünde **boz** süzük çepkeni bla üyden eşikge tartındı. Katsiylanı H., Alanla sizde ua ne hapar?, 7.

(KMTAS I 458). 2. Seriy, sivıy (o masti)./ Kök, köksül (canıuarlanı, hayıuanlanı, Kanatlılanı türsünlerini yüsünden). Koynu igisi **boz** bolur, erni igisi tözümlü bolur. (Nart söz).

(KMTAS I 458) Oy alaşa-**boz** alaşa, oy-oy-oy, Çarişge çapsang, o alaşa,oy-oy-oy. "Malkar halk cırla", 193. * Entda boran oğursuzdu. Kar kuyulğandan **boz** börü entda ulydu, ongsuzdu, Janngan kömürler-közleri. Mokalanı M., Juğutur müyüz, 60.

(KMTAS I 458) 2. Sedoy, sedeyuşiy (o volosah)/ Çaçı, tügü ağara başlağan. Anı ullu közleri tozurap alğa salınngan **boz** çaçını içinden oğursuz karaydıla: ol [Anna] jüreğini tereninden kıstau soluu aldı. Ahmatlanı İ., Boranda, 7.

(KMTAS I 458) Çeçek taplı Şahiy, çaçaklı kara çohnu tübünden tozurağan **boz** çaçı eslene, bügün atip boşarğa kerekdi dep, şapa katınlanı aşıkdırdı. Özdenlanı A., Saniyat, 67.

(KMTAS I 458) **Boz** bet al k. bozar. At ayak tübünden çıkğan bukula, **Boz** bet alıp kırdıklağa jatadıla, Tumanlanıp, jol hanslanı maltaydıla. Etezlanı O., Nart kalanı haparları.

(KMTAS I 458) Bahsan suu gürüldedi, **boz** bet aldı. "Kommunizmge jol", 1976, N34.

(KMTAS I 458) **Boz** irkine boşlan: karaç. Nikogo ne sluşat'/ kişini aythanın etme, kişige tıngılama. Jaş boz irkine boşlandı.

(KMTAS I 459) **Bozar:** blednet, seret' stanovitsya zemlisto-serım./ Ağar, **boz** beli, **bozurak** bol. İnji, marjan taşlaça, Türtülerim kızarıp, Çapırağım ağadı, Sarı bolup, **bozarıp.** Şahmırzalanı S., Kötetle, 13.

(KMTAS I 459) Sausuznu beti karça ağarıp edi, eki erini **bozarğandıla**. Tokumalanı J., Ifçık, 92.

(KMTAS I 459) Bolsa da ḳuturğan suu tarḳaya başlağandı. Anı ḳaraldım sıfatı da **bozara** tebiregendi. Gurtulanı B., Jangı talisman, 37.

(KATS III 402) Uädeleri boyınşa muğalimi hämän Särsenbaydıŋ üyinde turatın bolıp, Särsenbaymen birge yerip kelip, bir ülken **boz** üyge kirdi (M. Dulatov, Şığ.).

(KATS III 402) Jeliden äri-dala. Ayaḳtı küydiretin ḳum. Toḳımday bultı joḳ **boz** aspan (M. Jumabayev, Şığ.).

(KATS III 402) Yedilden uşḳan yeki ḳaz, Jayıḳtan uşḳan jaŋğız ḳaz. Biri Şaŋḳay, biri **boz.** Sandığıŋ tolğan sarı **boz**... (S. Seyfullin, Şığ.).

(KATS III 402) Ümit keyde **boz** töbede joğalğan bir jez ine, Jigit otır sol töbeniŋ maŋındağı boz üyde (M. Şahanov, Ğasırlar).

(KATS III 402) İtelgi tuıp suŋḳardan, Jabı tuıp tulpardan, Toptan toray bermeytin, Tün aşḳan sayın örleytin Tört ayaḳtan aḳsadı Tomağa közdi **boz** tarlan (Dulat Babatayulı, zamana.).

(KATS III 402) Osı jatar-turar dep, Toğız ḳara bir aldı **Boz** jüyrik at bas ḳılıp. Onı alıp bolğan soŋ, Jeti jılḳı, bir tüye, Alpıs teŋge aḳşa aldı, Onı bizge ḳas ḳılıp (Kerderi Äbubäkir, Ḳazağım).

(KATS III 402) Ḳudaya, ḳudiretiŋmen saḳtağaysıŋ, Haḳ değen pendeŋ bolsa tastamaysıŋ, Su ḳuysa tögilmeytin **boz** jorğanıŋ Ayağın aŋdausızda ḳaḳpağaysıŋ (Şal aḳın, Öleŋd.).

(KATS III 402) -Bos kalğan jüz şaḳırım ölke mülde, Bosḳan jurt **bozğa** şığıp mal izdep jür. Auıl joḳ şubalaŋnıŋ örteŋinde (Ğ. Ḳayırbekov, Bolşevik).

(KATS III 402) Abzal atam, anam meniŋ öz halḳım! Ayaḳtaldı bayağı jas **boz** ḳalpım. Körgen künim-bastan keşken öz küniŋ, Ötken tünim-öz basıŋnan ozğan tün (H. Yerğaliyev, Kün kümbez).

(KATS III 402) Olardıŋ körip otırğan ḳay sulu ḳız yeldegi özi birge ösip, bite ḳaynasḳan **boz** tumsıḳ balanı mensine ḳoyadı? (J. Näjimedenov, Aḳ şağıl.).

(KırgTS 104) Bir maalda **boz** çepkenin celbegey camınıp, kepiçti calaŋ kiyip biröö çıktı (Bökönbayev).

(KırgTS 104) Kögörgön çöpsüz **boz** talanın **boz** topuragı belden burayt (Cantöşev).

(KırgTS 104) **Boz** ala boluu-uyaluu, ıza bolup kaluu.

(KırgTS 104) **Boz** kıroo-1) keç küzdö tüşüüçü bubak. **Boz** kıroo canı tüşkön (Bektenov).

(KırgTS 104) 2) keç küz. **Boz** kıroo çende kapısınan (talga) eçkinin tişi tiyip, kelerkide önör-önböstügüne şek tuudurgan (Beyşenaliyev).

(KırgTS 104) **Boz** tüşüü-munarıktagan tuman turdu (Bökönbayev). Alaydın tooloruna da **boz** tüşkön (Cantöşev).

(KırgTS 104) **Boz**. II. etiş. Kaçuu, cogoluu, bezip ketüü. Aylasın tappay **bozup** ketüü Azıp-**bozup** cürüü.

(KırgTS 104) **Bozo:** Buuday, taruu, cügörü sıaktuu eginderdin şagınan kaynatılıp, ugut koşup açıtılgan cana cıluu suu kuyup süzülgön açkıl tamak, suusun.

(KırgTS 104) **Bozoy:** Caş cigit, er cigit, azamat. **Bozokor: bozo** salıp satuuçu, **bozoçu. Bozomtuk, bozomuk**: birdey.

(KırgTS 104) **Bozoŋ**: 1. Munarık, açık emes. 2. Çöbü kuurap, **bozorup** kalgan cer. Mal kışkışın uşul **bozoŋdo** bolot ("Ala Too").

(KırgTS 104) **Bozor-**etiş. 1. Kubaruu, **boz** tartuu, öŋü öçüü. Çöp kuurabas bolsoçu, Köz tunarbas bolsoçu (Toktogul). Bir kubarıp, bir **bozorup**. 2. Iza boluu, öküttö kaluu. **Bozoruŋku:** Kubarıŋkı, kızıl ketiŋki, kumsarıŋkı.

(KırgTS 104) **Bozoruŋku** körüngen-Aştıgım aydar cer oşol ("Manas").

(NogE 82) Kedege as ta barmadı, onnan uykı da kaştı, kün sayın ol sarı altınday **bozardı,** kaygı bastı.

(NogE 82) Yürekleri kabınnan şıkkanday boldılar, közleriniŋ nurları taŋ **bozarıp** atkanday, turgan turısları yazlıktagı eki üldey, köz yasları taŋgı şıktay, oylayaksıŋ eki ınjı dep.

(TTAS I 219) Gacäplänäm **büz** turgayga, basıp sayrıy kurayga. G. Tukay.

(TTAS I 219) **-Büz** yurgasın yurgalatıp kilsen dä, koçağına alıp, teläsä, donyanıŋ çitenä alıp kitsen. M. Fäyzi.

(TTAS I 219) **Büz** yegetlär, sılu kızlar, at iyarläp, yuk yomışnı bar itep, cäyläüdän cäyläügä çaptılar. G. İbrahimov. [Bakıy:] Kuş yomışınnı, **büz** mirza. M. Fäyzi.

(TTAS I 219) Ber kızardım, ber **büzärdem**... Ni tanıym?.. tanalmadım! Därdmänd. **Akbüz** 1. s. Sizeler-sizelmes kenä kük tösmere bulgan ak tös.

(TTAS I 219) 2. i. Ak töstäge yuka kice-mamık tukıma. Poyezddan, berse **akbüz** ilä uŋ kulın muyenına askan, ikençese kultık tayagı ilä tayanıp, ike möselman soldatı çıktı. Ş.

(TTAS I 219) Möhämmädev. // s. mäg. Şundıy tukımadan tegelgän, eşlängän. **Akbüz** pärdä arkılı çatırlardan Därtle cır häm şayan çatkılar. M. Cälil.

(TTAS I 219) **Akbüz at-ak büz** tösendäge at. Bügen tönlä ber töş kürdem, **Akbüz** atka atlandım. Cır. (I, 33).

(ÖTİL I 157) бўз [**boz**] II. kökkä mâyil âḳ rang (asâsan ât tüsi haḳida). **Boz** ât. Âla hokiz, **boz** toriḳ. Bu ḳuşdan ḳâlmas ḳuruḳ. Ğ. Ğulâm.

(ÖTİL I 157) Rangi **boz** bolib ketdi yâki bozday âḳardi: rangi âppâḳ bolib ketdi, rangi ḳuv oçdi.

(ÖTİL I 157) Nazâkatning yuzi **bozdek** âḳardi. A. Muhtâr. Âpa-singillar.

(ÖTİL I 157) Mol aççiği-cân aççiği degan gap rast ekan. Sinamâḳ uçun indamay tursam, ranginsiz **boz** bolib ketdi ya! Ş. Rizâ. Ḳâr yoğdi, izlar basildi.

(ÖTİL I 157) **Boz** III. **Boz** yer: ekilmay yâtgan yer. Âyḳiz şu baharda özlaştirilayâtgan ḳoriḳ va **boz** yerlarga yaḳinlaşdi. Ş. Raşidov, Borândan küçli.

(ÖTİL I 158) **Boz** topraḳ-subtropik rayonlarning çöl va yârim çöl yerlariga hâs topraḳ.

(ÖTİL I 158) **Boz** IV. **Boz** bola (yâki yiğit) turmuş aççiḳ-çüçügini tâtmagan, turmuş tacribasiga ega bolmagan, hâm bala; ösmir. [Yâdgar Mamatga:] Toğri hamma gaping.

Biz hali **boz** bålamiz. Hamza, Hålishån. Yolçi ķaçån ķelar ekan? Kelganda ham nima ķiladi, **boz** båla, ķambağal. Oybek, Ķutluğ ķån. -Şu kiçkinagina **boz** yiğit dilida songsiz umidlar bår ekan. Taaccubki, mening niyatlarimni tüşünbdi, intilişlarimni bilibdi,-dedi E'zåzhån. H. Ğulåm, Maş'al.

(ÖTİL I 158) **Boz** V. Otsimån çöl ösimligi; çalåv.

(ADİL 299) -Parça-parça düşäräk guşbaşı köydän yerä gar; Sarılır ağ mitilä **boz** därä, çöllär, dağlar. A. Şaig.

(ADİL 299) Buruglarım haygırarag, nä'rä salır **boz** çöllära. S. Vurğun.

(ADİL 299) [Hacı Murad:] Sabah, Allah goysa, gurtarrıg, hava da **bozdur**; bu dähi yahşıdır. N. Väzirov.

(ADİL 299) Sähärä mähsus ruskar, yaşıl täpälärin üzärinä çäkilän dumanların **boz** yorğanını [atdı]. Ordubadi.

(ADİL 299) -Häyätdäki sarı diräyä ombaları çıhmış bir **boz** at bağlanmışdı. S. Rähimov. ... **Boz** gangallar da çiçäk açmışdır. İ. Äfändiyev.

(ADİL 299) [Mahmud:] Kändimizin, onun **boz** çinarlarının, särin bulaglarının äväzi varmı? Z. Hälil.

(GTDFH 97) Dermandan geler **boz** yamurluklan (Fareler).

(TDS 102) **Boz,** çalımtıl (reŋk) **Boz** at. Ak iner çökmese, boz maya gaymaz (nakıl).

(TDS 102) **Boz** meydan-heniz ekilmedik heniz ekilmedik, özleşdirilmedik meydan.

(TDS 102) **Boz** meydanda hasıl kän biter ("Kolhoz günleri").

(TDS 102) Suvdan ganıp, taba gelen **boz** yere, Kolhozçınıŋ päk zahmeti nur saçdı. (R. Alıyev, Kommunizm yolunda).

(TDS 102) Sürlen yerleriŋ 140 gektarı tarp ve **boz** yerlerden özleşdirildi. ("Sovet Türkmenistanı" gazeti).

(TDS 102) Hayda öŋe, polat atım, **boz** çölleri bag eyläli! (G. Muhtarov, G. Seyitliyev, Bagbanıŋ gızı).

(TDS 102) Gövhere tay **boz** yermiziŋ, Pagta, buğday, arpası kän (N. Pomma, Saylanan eserler).

(TDS 103) **bozarmak**, çalımtıl reŋk almak, **boz** reŋke övrülmek.

(TDS 103) Guvancıŋ yüzi bir gızaryar, bir **bozaryar,** ol näme diycegini hem bilmeydi (A. Govşudov, Mähri-Vepa).

(TDS 103) Sarı, şal geynen bir gız, dokuz yaşlı geynüvli oglanıŋ elinden tutup, maşından çıkdı, şäheriŋ sökülen, **bozaran** öylerine üns bilen garadı (M. İbrahimov, Ol gün geler).

(TDS 103) **Boz**-yaz: **boz**-yaz bolmak-utanmak, yüzüŋ gızarmak.

(TDS 103) Muhammediŋ yüzi **boz**-yaz boldı (N. Pomma, Sebäbini soŋ bildim).

(TDS 103) Bu gelşiksiz yagdaya yüzleri, **boz**-yaz bolan Nurcahan, heniz özüni rastlap bilmändi (B. Pürliyev, İlkinci gün).

(TüS 309) Eski **bozarmış** çarşaf yatağın ortasında toplanmıştı. A. Kutlu.

2.7.1.1.2. Anlam Açısından *boz*

Temel Anlam

***Boz* 'Gri'**

Türkçede *boz* kavramının temel 'gri' anlamının kullanımını VII.-VIII. yüzyılda Orhon Yazıtları'nda görmekteyiz:

***boz** (a)t (ı)g* "boz atına" (KT D32, KT D33-Tekin, 2010:32).

*b (a)şgu **boz** (a)t* "alnı akıtmalı boz at" (KT D37-Tekin, 2010:34).

IX.-X. yüzyıl Budhist-Maniheist Türk çevresinde yazılmış kaynaklarda:

***Boz** bulıt yorıdı, bodun üze yagdı. Kara bulıt yorıdı, kamag üze yagdı. Tarıg bişdi; yaş ot ündü; yılkıka kişike edgü boltı tir* (IB 53). 'Boz bulut yürüdü, halk üstüne yağmur bıraktı, kara bulut yürüdü her şeyin üstüne yağmur bıraktı. Ekinler olgunlaştı, taze otlar çıktı. Hayvanlar ve insanlar için iyi oldu, der' (IB-32).

*Burnınta **boz** bulıt önür tiyür* (ETŞ 24). 'Burnundan boz bulut yükselir derler' (ETŞ 25).

33. *üztä **bozta** ulatïï* (T III D260-3. Rückseite: tört- TT II s.8).

*yana mi͡ng aṭ timür **boz** tüsi yir hem* (HŞ 4080/3).

Boz renk adının Eski Kıpçak Türkçesinde 'boz, beyaz' anlamlarında (CC, KFT, KK, RH, TA, TZ) ve at rengi olarak da "boz renkli at, kır at (DM) kullanıldığı tanıklanmıştır (Toparlı, 2007:35).

XIV.-XV. yüzyıl Doğru Türkçesi eserlerinden Babürname'de *boz* 'gray' (190a) (BN Index 848) şeklinde geçmektedir.

XVI. yüzyıl Dede Korkut'ta:

Şaḳallu bozaç turgay sayraduḳda... (DK D11).

Çapar-iken ağ boz atuñ büdrimesün... (DK D35V20).

Paraşaruñ Bayburd Ḥişarından parlayup uçan Beyrek boz aygırına bindi. (DK D 37).

XX.-XXI. yüzyıl çağdaş Türk lehçelerinde: Saha (Yakut) Türkçesinde:

***Boroŋ** u'aaŋxay bürde da körsübete toğo kahılaağay?* Teplouhov-Timofeyev. (YRFS I 138).

Tuva Türkçesinde:

***Bora** küdük aşak kiji boop Kır, kambur ihtiyar olup* (TuvD 44-45).

*İdik **Bora**-Teyniñ bajınga "Kutsal **Bora**-Tey'in tepesine* (TuvD 58-59).

*Bo-la iyi **bora** şiijekterniñ şöleenin aar!* (TuvD 108-109).

*Bogdanıñ **bora** irtin boop, bıjırıp, Hündülep turup, turgan çüveñ irgin.* (TuvD 162-163).

Karaçay-Malkar Türkçesinde:

***Boz** bulutla körüngen kölümse, Aḳ ḳanḳaz jüze turğan kölüm.* Babalanı İ., Jetegeyle, 41 (KMTAS I 458).

*Jaz başı ḳara çırpa börkü, yüsünde **boz** süzük çepkeni bla üyden eşikge tartındı.* Katsiylanı H., *Alanla sizde ua ne hapar?* (KMTAS I 458).

Kazak Türkçesinde:

*Yedilden uşḳan yeki ḳaz, Jayıḳtan uşḳan jaŋğız ḳaz. Biri Şaŋḳay, biri **boz**. Sandığıŋ tolğan sarı boz...* (S. Seyfullin, Şığ.) (KATS III 402).

*Osı jatar-turar dep, Toğız ḳara bir aldı **Boz** jüyrik at bas ḳılıp. Onı alıp bolğan soŋ, Jeti jılḳı, bir tüye, Alpıs teŋge aḳşa aldı, Onı bizge ḳas ḳılıp* (Kerderi Äbubäkir, Ḳazağım) (KATS III 402).

*Ḳudaya, ḳudiretiŋmen saḳtağaysıŋ, Haḳ değen pendeŋ bolsa tastamaysıŋ, Su ḳuysa tögilmeytin **boz** jorğanıŋ Ayağın aŋdausızda ḳaḳpağaysıŋ* (Şal aḳın, Öleŋd.) (KATS III 402).

Kırgız Türkçesinde:

*Bir maalda **boz** çepkenin celbegey camınıp, kepiçti calaŋ kiyip biröö çıktı*

(Bökönbayev) (KırgTS 104).

Tatar Türkçesinde:

*Gacäplänäm **büz** turgayga, basıp sayrıy kurayga.* G. Tukay (TTAS I 219).

> ***Büz** yurgasın yurgalatıp kilsen dä, koçağına alıp, teläsä, donyanıŋ çitenä alıp kitsen.* M. Fäyzi (TTAS I 219).

Azerbaycan Türkçesinde:

> *Häyätdäki sarı diräyä ombaları çıhmış bir **boz** at bağlanmışdı. S. Rähimov.*
>
> *...**Boz** gangallar da çiçäk açmışdır.* İ. Äfändiyev.
>
> *[Mahmud:] Kändimizin, onun **boz** çinarlarının, särin bulaglarının äväzi varmı?* Z. Hälil.

Türkmen Türkçesinde:

***Boz**, çalımtıl (reŋk) Boz at. Ak iner çökmese, boz maya gaymaz (nakıl)* (TDS 102).

Yan Anlamlar

'Açık mavi'

Türkçede *boz* 'gri' renk adının 'açık mavi' anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır.

Karaçay-Malkar Türkçesi anlatmalı sözlüğünde *boz* 'kök, köksül' anlamı belirtilmiştir. Örneğin:

*Ḳoynu igisi **boz** bolur, erni igisi tözümlü bolur* (Nart söz) (KMTAS I 458).

*Oy alaşa-**boz** alaşa, oy-oy-oy, Çarişge çapsang, o alaşa, oy-oy-oy.* "Malkar halk cırla", 193.

*Entda boran oğursuzdu. Kar kuyulğandan **boz** börü entda ulydu, ongsuzdu, Janngan kömürler-közleri.* Moqalanı M., Juğutur müyüz, 60. (KMTAS I 458).

Kazak Türkçesinde de *boz* renk adının 'açık mavi' anlamını görmekteyiz: *Jeliden äri-dala. Ayaqtı küydiretin qum. Toqımday bultı joq **boz** aspan* (M. Jumabayev, Şığ.) (KATS III 402).

*İtelgi tuıp suŋqardan, Jabı tuıp tulpardan, Toptan toray bermeytin, Tün asqan sayın örleytin Tört ayaqtan aqsadı Tomağa közdi **boz** tarlan* (Dulat Babatayulı, zamana.) (KATS III 402).

Özbek Türkçesi anlatmalı sözlüğünde *бўз* ikinci anlamında *kökkä mäyil åq rang (asåsan åt tüsi haqida)* 'maviye çalan beyaz renk' olarak tasvir edinilmiştir. Örneğin:

Åla hokiz, boz toriq. Bu qusdan qålmas quruq. Ğ. Ğulåm (ÖTİL I 157).

'Sıradan'

Türkçede *boz* renk adının 'sıradan' anlamı tespit edilmiştir. Bu anlam açık bir şekilde Kaşgarlı Mahmud'un Divan'ında Besim Atalay'ın yorumlarından da görmekteyiz: *Buşmasar **boz** kuş tutar, ewmeser ürüŋ kuş tutar* "avcı, sıkılmazsa boz kuş tutar acele etmezse beyaz kuş tutar" (Adam işinde sıkılmazsa, av avlandığında beyaz doğan avlar, acele etmezse doğanların en güzelini avlar). Bu sav, dileğine ermek için işinde ivmemekle emrolunan kişi için söylenir (DLT II 12).

Çağdaş kuzey-batı Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde:

*Uädeleri boyınşa muğalimi hämän Särsenbaydıŋ üyinde turatın bolıp, Särsenbaymen birge yerip kelip, bir ülken **boz** üyge kirdi* (M. Dulatov, Şığ.) (KATS III 402).

'Kuru, kurak yer'

Türkçede *boz* 'gri' renk adının 'kuru, kurak' anlamları tanıklanmıştır. Bu anlamın esasen *boz yer* 'kuru yer' ifadesinin metonimik bir anlatımla bütün yerine parça kullanılarak *boz* 'kuru yer' anlamı ortaya çıkmıştır. Örneğin:

Kazak Türkçesinde aşağıdaki cümlede *bozğa şığıp* 'bozkıra çıkıp' anlamında kullanılan *boz* 'kuru yer' anlamını vermektedir:

> *Bos kalğan jüz şaqırım ölke mülde, Boskan jurt **boz**ğa şığıp mal izdep jür. Aul joq şubalaŋnıŋ örteŋinde* (Ğ. Qayırbekov, Bolşevik) (KATS III 402).

*Armısıŋ, Atıraum, **bozaŋ** dalam! Qayda ketken sağımıŋ köz aldağan?! Armanmenen elespen ajarlanğan? Amansıŋ ba ot dalam! Tüye ornına bul künde aq qalalar, Munaralar moyının sozar mağan* (M. Maqatayev, Şığ.) (KTAS I 101).

Kırgız Türkçesinde:

*Kögörgön çöpsüz **boz** talanın **boz** topuragı belden burayt* (Cantöşev). Ayrıca *bozoŋ: çöbü kuurap, bozorup kalgan cer 'otu kuruyup, boz (gri) duran yer'* şeklinde de kullanılmaktadır. Örneğin:

Mal kışkışın uşul bozoŋdo bolot ("Ala Too").

Özbek Türkçesinde *boz*'un beşinci anlamı *otsimân çöl ösimligi* 'ota benzer çöl bitkisi' şeklinde belirtilmektedir (ÖTİL I 158).

Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde *boz* sözcüğünün üçüncü anlamı *bitkisiz, çılpag. Boz çöllär* (ADİL 299).

***Boz** yerdä ot bitmäz* (ADİL 299).

> *Parça-parça düşäräk guşbaşı köydän yerä gar; Sarılır ağ mitilä **boz** därä, çöllär, dağlar.* A. Şaig (ADİL 299).

Buruglarım haygırarag, nä'rä salır boz çöllära. S. Vurğun (ADİL 299).

Türkmen Türkçesinde ***boz** meydan-heniz ekilmedik, özleşdirilmedik meydan*

(TDS 102) şeklinde belirtilmiştir. Örneğin:

***Boz** meydanda hasıl kän biter* ("Kolhoz günleri") (TDS 102).

*Suvdan ganıp, taba gelen **boz** yere, Kolhozçınıŋ päk zahmeti nur saçdı* (R. Alıyev, Kommunizm yolunda) (TDS 102).

*Sürlen yerleriŋ 140 gektarı tarp ve **boz** yerlerden özleşdirildi* ("Sovet Türkmenistanı" gazeti) (TDS 102).

*Hayda öŋe, polat atım, **boz** çölleri bag eyläli!* (G. Muhtarov, G. Seyitliyev, Bagbanıŋ gızı) (TDS 102).

*Gövhere tay **boz** yermiziŋ, Pagta, buğday, arpası kän* (N. Pomma, Saylanan eserler) (TDS 102).

'Beyazımsı, beyaz kesilme, rengi solma'

Türkçede *boz* sözcüğünün 'beyaz, beyazımsı' ve 'utanmaktan veya hastalıktan beyaz kesilme' anlamlarında kullanıldığı aşağıdaki örneklerden anlaşılmaktadır.

Karaçay-Malkar Türkçesinde *boz* sözcüğünün saç ve sakalın beyazlaşması ile ilgili olarak Türkiye Türkçesindeki 'beyaz' sözcüğünün yerine kullanılmaktadır. Örneğin:

*Çeçek taplı Şahiy, çaçaklı ḳara çohnu tübünden tozuraġan **boz** çaçı eslene, bügün atip boşarġa kerekdi dep, şapa ḳatınlanı aşıḳdırdı.* Özdenlanı A., Saniyat, 67. (KMTAS I 458).

*Çaçı, tügü ağara başlaġan. Anı ullu közleri tozurap alġa salınngan **boz** çaçını içinden oğursuz ḳaraydıla: ol [Anna] jüregini tereninden ḳıstau soluu aldı.* Ahmatlanı İ., Boranda, 7 (KMTAS I 458).

Kazak Türkçesinde *boz 'aḳşıl ḳılaŋ tüsti'* (beyazımsı açık grimsi renkli) (KATS II 402) anlamına gelmektedir. Örneğin:

*Ümit keyde **boz** töbede joğalğan bir jez ine, Jigit otır sol töbeniŋ maŋındağı **boz** üyde* (M. Şahanov, Ğasırlar). (akşıl) (KATS III 402).

Boz sözcüğüne *-Ar* isimden fiil yapma eki eklenerek 'grileşmek', 'beyazlaşmak' anlamları bulunmaktadır. Örneğin:

Karaçay-Malkar Türkçesinde *bozar-* fiilinin *ağar, boz beli, bozuraḳ bol* 'beyazlaşmak, ağarmak' anlamları bulunmaktadır. Örneğin:

İnji, marjan taşlaça, Türtülerim kızarıp, Çapırağım ağadı, Sarı bolup, ***bozarıp****.* Şahmırzalanı S., Kötetle, 13 (KMTAS I 459).

Sausuznu beti ḳarça ağarıp edi, eki erini ***bozarğandıla****.* Toḳumalanı J., Ifçık, 92. (KMTAS I 459).

Bolsa da ḳuturğan suu tarḳaya başlağandı. Anı ḳaraldım sıfatı da ***bozara*** *tebiregendi.* Gurtulanı B., Jangı talisman, 37. (KMTAS I 459).

Kazak Türkçesinde: ***bozğılttanu, bozatıp*** *körïnu* 'beyazlaşmak, boz görünmek' (KATS I 65).

Aḳ1 // Şaş, saḳal-murttıŋ ***bozaŋ tartḳan*** *talşıḳtarı. Anasınıŋ jastıḳtı jauıp jatḳan ḳara şaştarınıŋ arasında Marat ḳazïr bïr tal aḳtı da uşırattı* (J. Jumahanov, Jazılm. Kïtap) (KTAS I 211).

Soldattar sap-sarı ala ḳurtşa ḳaynap, Attırdı zeŋbirekpen tüye baylap, Aŋḳau jurt auzın aşıp turdı aŋırıp, Kempir-şal ***boz ḳaska*** *ayttı "a, ḳudaylap"* (B. Adambayev, Aḳböbek) (KATS I 30).

Balağa (adamġa) şeşek şıḳḳan kezde bozḳaska (at), aḳsarbas (ḳoy) atap ḳudayġa jalbarınadı (Bazar Jırau, Şığ.) (KTAS I 175).

Ḳırgız Türkçesinde: ***boz*** *ala boluu-uyaluu, ıza bolup kaluu* 'boz ala olmak-utanmak, kızmak' anlamına gelmektedir. Ayrıca ***bozor****-1. Kubaruu, boz tartuu, öŋü öçüü* 'bozar- 1. Beyazlaşmak, rengi açılmak' anlamına gelmektedir. Örneğin: *Bir kubarıp, bir bozorup. 2. Iza boluu, öküttö kaluu* 'kızmak' (KırgTTS 104).

Nogay Türkçesinde:

Kedege as ta barmadı, onnan uykı da kaştı, kün sayın ol sarı altınday ***bozardı****, kaygı bastı* (NogE 82).

Tatar Türkçesinde:

Ber kızardım, ber ***büzärdem****... Ni tanıym?.. tanalmadım!* Därdmänd (TTAS I 219).

Özbek Türkçesinde *rangi* ***boz*** *bolib ketdi yåki* ***bozday*** *åḳardi: 'rangi åppåḳ bolib ketdi, rangi ḳuv oçdi'* (Rengi bembeyaz oldu, rengi bembeyaz kesildi' (ÖTİL I 157). Örneğin:

Nazåkatning yuzi ***bozdek*** *åḳardi.* A. Muhtår. Åpa-singillar (ÖTİL I 157).

Mol aççiği-cån aççiği degan gap rast ekan. Sinamåḳ uçun indamay tursam, ranginsiz ***boz*** *bolib ketdi ya!* Ş. Rizå. Ḳår yoğdi, izlar basildi. (ÖTİL I 157).

Azerbaycan Türkçesinde *bozarışmag* fiili şu şekilde açıklanmıştır: *Bir-bir bozarmag, yavaş-yavaş* ***bozarmag****, solub boz ränk almag.* Örneğin: *Tahıllar bozarışmağa başlamışdır. Bozarmış: 'boz hala kälmiş, ränki dönmüş, boz olmuş'* şeklinde belirtilmektedir. Örneğin:

Soyugdan ***bozarmış*** *ällär. Kündän bozarmış yarpaglar* (ADİL 299).

> *[Räfizadänin].. sürtükünün* ***bozarmış*** *mahudu ilä şävä kimi parlayan atlaz yahalıg bir-birinä uymurdu.* Ordubadi. (ADİL 299).

[Kor kişinin] yıpranmış vücudu, ***bozarmış*** *saç-saggalı yaşının älldän artıglığını.. bildirirdi.* S. Hüseyn. (ADİL 299).

Azerbaycan Türkçesinde *bozart-* 'utandırmag' (ADİL 299-300) anlamı olduğu da görülmektedir.

Yukarıdaki gibi Azerbaycan Türkçesinde *bozartı 'Bozarmış ränk', bozartma 'Soldurmag. Paltarını künün altında bozartmag'* ve ayrıca *sifätini (üzünü) bozartmag- 'üzünün ifadäsini särtläldirmäk, ciddiläşdirmäk, gaşgabağını sallamag'* şeklinde açıklanmaktadır (ADİL 299). Örneğin:

Näbi üzünü bozardıb dedi: -Sän bizdän n istäyirsän? "Gaçag Näbi"...yasavul adamlarla körüşdükdä, gabagcadan sifätini bozardır, "böyük iş adamı" kimi sifät alır, adamları gabaglayırdı. S. Rähimov (ADİL 300).

Azerbaycan Türkçesinde *bozaran* 'tez solan, bozaran parça 'anlamına geldiği görülmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde *boz sifät köstärmäk 'üzä bozarmag, näzakätsizlik etmäk, özünü gaba, ädäbsiz aparmag'* (ADİL 299) 'yüzü beyazlaşmak, nezaketsizlik göstermek, kaba, edepsiz davranmak' anlamında da kullanılmaktadır.

Türkmen Türkçesinde *bozar-'bozarmak, çalımtıl reŋk almak, boz reŋke övrülmek'* (TDS 103), ayrıca *boz-yaz bolmak-utanmak, yüzüŋ gızarmak* 'utanmak, yüzü kızarmak' (TDS 103) anlamına gelmektedir. Örneğin:

Guvancıŋ yüzi bir gızaryar, bir ***bozaryar****, ol näme diycegini hem bilmeydi* (A. Govşudov, Mähri-Vepa) (TDS 103).

Muhammediŋ yüzi ***boz-yaz*** *boldı* (N. Pomma, Sebäbini soŋ bildim) (TDS 103).

Bu gelşiksiz yagdaya yüzleri, ***boz-yaz*** *bolan Nurcahan, heniz özüni rastlap bilmändi* (B. Pürliyev, İlkinci gün) (TDS 103).

Sarı, şal geynen bir gız, dokuz yaşlı geynüvli oglanıŋ elinden tutup, maşından çıkdı, şäheriŋ sökülen, ***bozaran*** *öylerine üns bilen garadı* (M. İbrahimov, Ol gün geler). (TDS 103)

Türkiye Türkçesinde:

Eski ***bozarmış*** *çarşaf yatağın ortasında toplanmıştı.* A. Kutlu (TüS 309).

'Aydın, ışıklı'

Kazak Türkçesinde *bozarıp tan at-* 'ağarıp (aydınlanıp) şafak vaktinin olması' anlamına gelmektedir. Örneğin:

> *Joḳ, joḳ äne, taŋ* ***bozara*** *bastadı. Özim de ḳızığın körgeli ölip otırmın, äyda, jür! -dep Zılıḳanı jeteley jöneldi* (Ş. Ḳudayberdiyev, Şığ.) (KATS III 405).

Kökte kölbey jüzgen kümis ay. ***Bozara*** *bilingen taŋ* (İ. Yesenberlin, Ḳaterli.) (KATS III 405).

Nogay Türkçesinde:

Yürekleri kabınnan şıkkanday boldılar, közleriniŋ nurları taŋ ***bozarıp*** *atkanday, turgan turısları yazlıktagı eki üldey, köz yasları taŋgı şıktay, oylayaksıŋ eki ınjı dep.* (NogE 82).

'Olgunlaşmak, olmak'

Azerbaycan Türkçesinde *bozarmag 'yetişmäyä başlamag, biçilmäk (därilmäk) vahtı çatmag'* (yetişmeye, olgunlaşmaya başlamak) şeklinde geçmektedir. Örneğin: *Arpalar bozarmışdır. Garpızlar yavaş-yavaş bozarır.*

Ayrıca *bozarmag* fiilinin *'bişmäyä, govrulmağa başlamag'* anlamına da gelmektedir. Örneğin:

Ät lap bozarıb, indicä höräk hazır olacag (ADİL 299).

Azerbaycan Türkçesinde *boz* sözcüğünden türemiş olan birçok kelime mevcuttur. Örneğin: *Bozartma: 'yağlı ätdän bişirilän sulu govurma; bozgovurma'* anlamına gelmektedir. *Bozartma* bir yemek adı olduğu gibi et ve etin pişirilmesi veya hazırlanmasıyla iliği *bozartma, bozbaş, bozdar, bozlamaç* gibi *boz*'dan türemiş sözcükler de bulunmaktadır (ADİL 299-300).

'Genç'

Türk lehçelerinde *boz* sözcüğünün 'ergenlik yaşındaki çocuk' anlamında sık kullanıldığı görülmektedir. Örneğin:

XVI. yüzyılda Dede Korkut'ta:

Boz *oğlan babasınuñ ivine geldi.* (DK D73).

XX.-XXI. yüzyıl çağdaş Türk lehçelerinde: Kazak Türkçesinde:

Abzal atam, anam meniŋ öz halḳım! Ayaḳtaldı bayağı jas ***boz*** *ḳalpım. Körgen künim-bastan keşken öz küniŋ, Ötken tünim-öz basıŋnan ozğan tün* (H. Yerğaliyev, Kün kümbez) (KATS III 402).

Olardıŋ körip otırğan ḳay sulu ḳız yeldegi özi birge ösip, bite ḳaynasḳan ***boz*** *tumsıḳ balanı mensine ḳoyadı?* (J. Näjimedenov, Aḳ şağıl.) (KATS III 402).

Bïraḳ auıldıŋ keybir sotanaḳ ***bozbalalarına*** *ḳılatın abay-ḳokayın da istemepti.* (Ä. Kekïlbayev, Bïr Şökïm) (KATS I 31).

Kırgız Türkçesinde *bozoy*: *caş cigit, er cigit, azamat* 'genç, delikanlı kişi' *Boz bala* 'ergenlik yaştaki çocuk' anlamında kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesinde:

Büz *yegetlär, sılu kızlar, at iyarläp, yuk yomışnı bar itep, cäyläüdän cäyläügä çaptılar.* G. İbrahimov (TTAS I 219).

[Bakıy:] Kuş yomışınnı, ***büz*** *mirza.* M. Fäyzi. (TTAS I 219).

Özbek Türkçesinde *boz bola (yåki yiğit): turmuş aççiḳ-çüçügini tåtmagan, turmuş tacribasiga ega bolmagan, håm bala; ösmir* (ÖTİL I 158) 'boz çocuk (veya genç):

hayatın acısını tatlısını tatmamış, hayat tecrübesine sahip olmayan çocuk, ergenlik çağındaki çocuk' şeklinde açıklanmaktadır. Örneğin:

[Yådgar Mamatga:] Toğri hamma gaping. Biz hali ***boz*** *bålamiz.* Hamza, Hålishån.

Yolçi ķaçån kelar ekan? Kelganda ham nima ķiladi, ***boz*** *båla, ķambağal.* Oybek, Ķutluğ ķån.

> *Şu kiçkinagina* ***boz*** *yiğit dilida songsiz umidlar bår ekan. Taaccubki, mening niyatlarimni tüşünibdi, intilişlarimni bilibdi, -dedi E'zåzhån.* H. Ğulåm, Maş'al. (ÖTİL I 158).

'Bulanık'

Kırgız Türkçesinde *bozoŋ: Munarık, açık emes* 'şeffaf, açık değil' anlamına gelmektedir.

Boz tüşüü-munarıktagan tuman turdu 'boz düşmek-bulanık olan sis oluştu' (Bökönbayev). Örneğin:

Alaydın tooloruna da boz tüşkön (Cantöşev).

Azerbaycan Türkçesinde *boz* sözcüğün 'tutgun, dumanlı, çiskin' (ADİL 299) anlamlarını görmekteyiz. Örneğin:

[Hacı Murad:] Sabah, Allah goysa, gurtarrıg, hava da ***bozdur****; bu dähi yahşıdır.* N. Väzirov.

Sähärä mähsus ruskar, yaşıl täpälärin üzärinä çäkilän dumanların ***boz*** *yorğanını [atdı].* Ordubadi.

Azerbaycan Türkçesinde *boz, bozag* sözcüklerinin 'gri, bulanık, açık omayan' anlamları bulunmaktadır. *Bozarantı 'Havanın sähärä yakın alagaranlık halı'* (ADİL 299), *bozarmag 'çiskinläşmäk, tutgunlaşmag; soyuglaşmağa başlamag, duman vä soyug olmag'* şeklindeki boz sözcüğünden türemiş olan sözcüklerin 'bulanık, soğuk, gri, alacakaranlık' anlamlarını görmekteyiz. Örneğin:

Gızıl gayanın üstündä olan silsilä dağları ***bozag*** *duman basırdı.* S. Rähimov (ADİL 299).

Havalar bozarmışdır; Ağ saggalı gış kälir. S. Rüstäm. (ADİL 299).

Payız fäsli olduğu üçün hava yaman bozarmışdı. Makulu (ADİL 299)

Payız bozarır, dağüstü şähärinin özündä vä ätrafında meşälärdä ağaclar lütläşir. S. Rähimov. (ADİL 299).

'Hayvan dişisi'

Azerbaycan Türkçesinde *boz* 'gırgovulun dişisi' anlamı da bulunmaktadır (ADİL 299). Bu türdeki kullanım hayvanların ve kuşların *boz* 'açık gri' renginin belirtilmesinden kaynaklanarak metonimik bir anlatımla ifade edilmiştir.

'Hastalık adı'

Azerbaycan Türkçesinde *boz 'dämrova ohşar däri hästäliyi, keçällik'* şeklinde bir tür deri hastalığı olarak geçmektedir (ADİL 199).

'Kök boz-Ak boz'

Türk lehçelerinde *boz* sözcüğünün önüne *kök* ve *ak* sözcüklerinin gelmesiyle özellikle halk ağızlarında ve sözlü edebiyat ürünlerinde at donu olarak *kök boz* ve *ak boz* renk adları karşımıza sıklıkla çıkmaktadır. Aşağıdaki örneklerden *kök boz* ifadesi daha çok maviye çalan bir griden ve *ak boz* tabiriyle de beyaza çalan açık gri renginden bahsedildiği anlaşılmaktadır. Bu kullanıma birçok Türk lehçelerinin masallarında, destanlarında sık karşılaşmak mümkündür. Örneğin: Hakas destanında aşağıdaki gibi geçmektedir.

Kök boz:

Tibet Xannıñ timïr tüktïg/ ***Kök pora*** *adı purçadır* (HD 344).

Üzïnczï-tigïr öñnïg ***kök pora*** *at* (HD 2091).

Alnında parïğan ***kök pora*** *atnañ/ Xara xaltar attı süre çidïp* (HD 2261).

Üs xulaxtığ ***kök pora*** *attığ/ Kögey Kös tuñmaları andox* (HD 2842).

Ak boz:

Başkurt Türkçesinde:

Zayatüläkteŋ hu batşalığınan yer öśtönä sıḳḳanın kötöp, Aḳbuź tolpar yabığıp, harğayıp bötä (TAH 17).

Mäŋge yäşär Aḳbuźat-Ural batır menän Häübän batırźıŋ da ayırılmaś yuldaşı (TAH 17).

Bına oşonday Aḳbuz ul,/ Küź kürmägän yat buź ul (TAH 253).

Tatar Türkçesinde *akbüz* 'beyaz renkli ince küçün yumşak kumaş' anlamında kullanılmakla birlikte *akbüz at-ak büz tösendäge at* 'ak boz rengindeki at' şeklinde açıklanmaktadır. Örnekler:

Poyezddan, berse akbüz ilä uŋ kulın muyenına askan, ikençese kultık tayagı ilä tayanıp, ike möselman soldatı çıktı. Ş. Möhämmädev (TTAS I 33).

Bügen tönlä ber töş kürdem, ***Akbüz*** *atka atlandım.* Cır. (TTAS I 33).

2.7.1.2. *sur*

İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç. **suriγ** 'yellow' (DLT-Dankoff-Kelly-Index 270), xx.-xxi. yy. Modern Tü.: Çuvaş Tü.: **căpă [sĭrĭ]** 'gri, boz' (RÇÇRS 367), *sĭrĭ kaşkĭr* 'boz kurt' (RÇuvS 702), Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: **sur** I. açık gri (at donu), *sur borodoŋ sur boro* 'çok açık gri', *sur* II. 'parıltı' (AltTS 158), Hakas Tü.: **sur** II. 1. 'kır, boz', 2. 'gri' (HakTS 469), Saha (Yakut) Tü.: **cyp [sur]** I. серый, бурый 'gri, burıl (hayvanın donu hakkında)', *sur at* 'gri at', *sur börö* 'gri kurt', *sur küüdeeh* 'gri sıçan', *sur kırınaas* 'gri kakım' (YakRS 344); Teleüt Tü.: **sur** 1. 'Kula donlu (at)', 2. 'Saydam, şeffaf' (TelAS 102), Tuva Tü.: **capa [sara]** 'solovıy' (saman rengi) (atın donu hakkında) *sara a't* 'solovıy' (saman rengi) *at sarıg* ile karş. II. *sara: sara ıyaş* 'dağlık yapraklı orman' (TuvRS 368), Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **horo [horo]** 'gri' *horo ayıu* 'gri ayı' (RBaşkS 69), *horġoltlanıu* 2. 'bir şeyin gri olarak görünmesi' *horġoltlanıp (yäki horġolt bulıp) küreneü: kük yözö horġoltlana başlanı* 'gökyüzü grileşmeye başladı' (BTDH 773), Karakalpak Tü.: **cyp [sur]** (KKalpRS, 589), 1. 'gri' *sur gezleme* 'gri ku-

maş', *sur bet* 'boz yüz', *sur Ḳayuan* (kaskır, ḳoyan, at) 'boz hayvan (kurt, tavşan, at)' (RKalpS 922); Karayim Tü.: **cyp** [sur] 'kızılımsı (atın donu hakkında) (KarRP 485), Karaçay-Malkar Tü.: **cyp [sur]** II. 'değerli cinsteki açık kahverengi minder'/ *Jangı tuuğan bek bağalı tuḳumlu ḳozunu terisinden etilgen körpe: Kişini başında surdan etilgen börkü bardı*; I. 'soğuk, sert görünümlü, gaddar'/*Oğursuz, küysüz. Jaşaunu sur onouçusudu zaman.* Otarlanı K., Sınla, 110. *Köpürdü anı [jaşaunu] tolḳunları, Kimi juuaşdı, kimi-sur, Jıḳdırma sen surlarına, Ayaḳ tirep, bek ḳatı tur.* Ḳuliylanı H. -M., Jırnı zamanı, 78. (KMTAS III 224); Kazak Tü.: **cұp [sur]** II. *Zattıŋ, närseniŋ bozğılt tüsi* 'nesnenin grimsi rengi'*: aḳ sur* 'açık gri', *ḳara sur* 'koyu gri', *sur ayu* 'gri ayı', *sur bult* 'gri bulut', *sur jebe*: 'eskiden bahadırların keskin yay oku', *sur zaman* 'gaddar dönem, zor vakitler', *sur şolaŋ* 'küçük mavimsi sıçan' (KATS XIII 375), *surjılan* 'gri renkli yılanın bir çeşidi' (KATS XIII 381), *surapıl* 'güçlü, coşkulu, silip süpüren' (KATS XIII 379), *surḳiya* 'zalim, gaddar' (KATS XIII 382), *sur-mur* 'şeyler, şu bu, falan filan', *surtopıraḳ* 'çölümsü yerde oluşan toprak çeşidi' (KATS XIII 383), **cұp [sur]** I. *Siyıḳ, tür-turpat, südin* 'yüz, çehre, görünüm' (KATS XIII 374), Kırgız Tü.: **cyp [sur]** II. *Kara tüs menen ak tüstü aralaştıruudan alınuuçu tüs, toluk küygön otundun külü ce çopoluu kumdak cerdin topuragı tüstüü öŋ* 'Siyah renk ilse beyaz rengin karıştırılmasından elde edilen renk, tam yanmış odunun külü ve kurak yerin toprağının rengi', 2. *Kataal, kөŋülsüz* 'Sert yüzlü, sert karakterli, morali olmayan', *surgult: Çaŋgılt sur, sur sımal* 'grimsi', *surdan-tüsün üyrüü, açuusu kelip kumsaruu* 'yüzünün rengini kaçırmak, kızmaktan yüzü beyaz kesilmek' (KırgTTS 547), Tatar Tü.: **соры [sorı]** *Sarıdan karaŋgırak (tös turında)* 'sarıdan daha koyu olan (renk hakkında)' *Sorıkort* 1. *Umartada: eş eşlämäüçe, äzerne aşap kına yauçı ata kort* 'çalışmayan, hazırı yiyen erkek kurt'. 2. *Bütännär hezmätennän faydalanıp, keşe isäbenä yaşäüçe* 'başkalarının hizmetinden faydalanıp, kişisel hesap yapan insan'. *Sorılanu: Sorı töskä kerü, soruga äylänü.* 'Gri renk almak, griye dönüşmek' (TTAS II 662); Güney-Doğu: Özbek Tü.: **cyp [sur]** III. 1. *Surrang ḳåraköl. Lolalarning unar cåyi ḳir bolur, ḳårakölning körkam turi sur bolur.* Y. Ḳurbån. 2. *Toḳ kül rang tüsdagi; surrang* 'Koyu kül rengindeki, gri renk', *Sur ḳåraköl teri* (ÖTİL II 85), Türkmen Tü.: **cyp [sur]** *Goŋur, altın reŋk övüsyän gımmat bahalı bağana ve şol görnüşdäki reŋk* (TDS 613).

2.7.1.2.1. *sur* Kullanım Alanı

(BTDH 773) Kük yözö **horġoltlana** başlanı 'gökyüzü grileşmeye başladı'

(KMTAS III 224) Jaşaunu **sur** onouçusudu zaman. Otarlanı K., Sınla, 110.

(KMTAS III 224) Köpürdü anı [jaşaunu] tolḳunları, Kimi juuaşdı, kimi-**sur**, Jıḳdırma sen surlarına, Ayaḳ tirep, bek ḳatı tur. Ḳuliylanı H. -M., Jırnı zamanı, 78.

(KATS XIII 375) Tışḳan terisindey **sur** şineldi ölikter ana jerden de, mına jerden de körinedi, ḳarbalaşḳan nemister tizbegi (B. Momışulı, Moskva).

(KATS XIII 375) Bayannıŋ Sarıarḳada boyı biyik, Aḳ bet tur munarlanıp bultḳa tiyip, **Sur** tası aḳşa bultpen äzildesip, Turadı bir-biriniŋ betin süyip (Ḳ. Japsarbayev, Söyle).

(KATS XIII 375) Üstine aḳ halat kigen uzın boylı, taldırmaş deneli ak **sur** orıs ḳızı bas zootehnikpen söyleşip tur edi (Ä. Nurşayıḳov, Jomart Ölke).

(KATS XIII 375) Kündizgi kürkiregen **sur** bulttan, Söyledi küŋgir dausı jerdi jarıp. Aŋdısaqan arıstanşa köz ayırmay, Köristi yeki batır qoldı alıp (K. Äzirbayevi Taŋd. Şığ.).

(KırgTTS 547) Ay, **sur** atçan sugatçı, Unutpa sugat ubaktı (Osmonov).

(KırgTTS 547) **Sur** buluttar arı-beri köçüp, alda kayda ketip cattı (Cantöşev).

(KırgTTS 547) **Sur** şinelçen.. soldat.. tribunanı közdöy kele cattı (Sasıkbayev).

(KırgTTS 547) Ötüp ketken **sur** zaman Kayrılıp emi kelbesin (Turusbekov).

(KırgTTS 547) Ötkördük dalay **sur** kündü, Öŋü cok bopboz kur kündü (Elebayev).

(KırgTTS 547) **Surgult** buluttar Arslanbabdın asman tiregen ala askasın közdöy agılıp turat (Bökönbayev).

(KırgTTS 547) Asalhan kaarına alganday **surdanıp** ordunan tura kaldı (Cantöşev).

(KırgTTS 547) Kaşıŋa kelgen kişige Kabagıŋ tüyüp **surdanba** (Osmonkul).

(TTAS II 662) Balavız tösle **sorı**, ozınça gäüdäle, kıska kanatlı-ana kort käräz küzänäge sayenyomırka salıp yöri. A. Aliş.

(TTAS II 662) [Malaynıŋ] başındagı aktan **sorıga** äylängän zur kiyez eşläpä, mögayen, ätisennän kalgan. M. Ämir, Sorıkort, sorı kort.

(TTAS II 662) Kulak belän karçık küzdän yugalgaç, karavıl öye, gör kilep, bu **sorı** kortnı kargap kaldı. G. Bakirov.

(TTAS II 662) **Sorı** kortnıŋ, talauçınıŋ Barın seberep tügärmen. M. Maksud.

(TTAS II 662) Bu- Zöbärcät küzläre bit. Ä nigä soŋ alar **sorılandılar**, sargaydılar? G. Ahunov.

(TTAS I 47) İyul'dä kayennıŋ alkaları **sorı** töskä kerä, ä ber aydan inde orlıgı ölgerä. Sots. Tat.

(ÖTİL II 85) Lolalarning unar cåyi qir bolur, qåråkölning körkam turi **sur** bolur. Y. Qurbån.

2.7.1.2.2 Anlam Açısından *sur*

Temel Anlam

***Sur* 'Gri'**

Türkçede *sur* sözcüğünün temel anlamı 'gri' olduğu tanıklanmıştır. *Sur* renk adı günümüzdeki Türk lehçelerinde etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin:

Çuvaş Türkçesinde *sĭrĭ* 'gri, boz' (RÇÇRS 367), *sĭrĭ kaşkĭr* 'boz kurt' (RÇS 702) eşklinde geçmektedir.

Altay Türkçesinde *sur* 'açık gri (at donu)', *sur borodoŋ sur boro* 'çok açık gri' (AltTS 158) şeklinde kullanılmaktadır.

Hakas Türkçesinde *sur* II. 1. 'kır, boz', 2. 'gri' (HakTS 469) anlamı mevcuttur.

Saha (Yakut) Türkçesinde *sur* I. серый, бурый 'gri, boz' (hayvanın donu hakkında), *sur at* 'gri at', *sur börö* 'gri kurt', *sur küüdeeh* 'gri sıçan', *sur kırınaas* 'gri kakım' (YakRS 344) şeklinde anlamları bulunmaktadır.

Başkurt Türkçesinde *horo* 'gri': *horo ayıu* 'gri ayı' (RBaşkS 69), *horġoltlanıu* 'bir şeyin gri olarak görünmesi' *horġoltlanıp (yäki horġolt bulıp) küreneü* 'gri görünmek'. Örneğin:

Kük yözö horġoltlana başlanı 'gökyüzü grileşmeye başladı' (BTDH 773).

Karakalpak Türkçesinde *sur* 1. 'gri' (KKalpRS, 589), *sur gezleme* 'gri kumaş', *sur bet* 'boz yüz', *sur ḳayuan* (kaşkır, ḳoyan, at) 'boz hayvan (kurt, tavşan, at)' (RKKalpS 922) şeklinde geçmektedir.

Kazak Türkçesinde *sur* II. *Zattıŋ, närseniŋ bozġılt tüsi* 'nesnenin grimsi rengi': *aḳ sur* 'açık gri', *ḳara sur* 'koyu gri', *sur ayu* 'gri ayı', *sur bult* 'gri bulut' (KATS XIII 375) şeklinde kullanılmaktadır. Örneğin:

Tışḳan terisindey sur şineldi ölikter ana jerden de, mına jerden de körinedi, ḳarbalaşḳan nemister tizbegi (B. Momışulı, Moskva) (KATS XIII 375).

Bayannıŋ Sarıarḳada boyı biyik, Aḳ bet tur munarlanıp bultḳa tiyip, Sur tası aḳşa bultpen äzildesip, Turadı bir-biriniŋ betin süyip (Ḳ. Japsarbayev, Söyle). (KATS XIII 375).

Kırgız Türkçesinde *sur* II. Kara üs menen ak tüstü aralaştıruudan alınuuçu tüs, toluk küygön otundun külü ce çopoluu kumdak cerdin topuragı tüstüü öŋ (KırgTTS 547) 'Siyah renk ilse beyaz rengin karıştırılmasından elde edilen renk, tam yanmış odunun külü ve kurak yerin toprağının rengi'şeklinde geçmektedir. Örneğin:

Ay, sur atçan sugatçı, Unutpa sugat ubaktı (Osmonov) (KırgTTS 547).

Sur buluttar arı-beri köçüp, alda kayda ketip cattı (Cantöşev) (KırgTTS 547).

Sur şinelçen.. *soldat.. tribunanı közdöy kele cattı* (Sasıkbayev) (KırgTTS 547).

Özbek Türkçesinde *sur* III. 2. Toḳ kül rang tüsdagi (ÖTİL II 85) 'koyu kül renkli' şeklinde kullanılmaktadır. Örneğin:

Sur ḳåraköl teri (ÖTİL II 85).

Lolalarning unar cåyi ḳir bolur, ḳåraköl ning körkam turi sur bolur. Y. Ḳurbån (ÖTİL II 85).

Yan Anlamlar

'Sarı, koyu sarı, kızılımsı, açık kahverengi'

Türkçede *sur* sözcüğünün 'sarı, koyu sarı, kızılımsı, açık kahverengi' anlamları tanıklanmıştır. XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *suriγ* 'yellow' (DLT-Dankoff-Kelly-Index 270) şeklinde 'sarı' anlamı geçmektedir. Günümüz çağdaş Türk lehçelerinde sur sözcüğünün 'sarı'dan 'koyu sarı, kızılımsı, açık kahverengi'ye uzanan anlamlarını görmekteyiz. Örneğin:

Teleüt Türkçesinde *sur* 1. 'Kula donlu (at)' (TelAS 102), Tuva Türkçesinde *sara* 'saman rengi' (atın tüyü hakkında) *sara a't* 'saman rengi; at II. *sara: sara ıyaş* 'dağlık yapraklı orman' (TuvRS 368), Karayim Türkçesinde *sur* 'kızılımsı (atın tüyü hakkında) (KarRSl 485), Karaçay-Malkar Türkçesinde *sur* II. 'değerli cinsteki açık kahverengi minder'/ *Jangı tuuğan bek bağalı tuḳumlu ḳozunu terisinden etilgen körpe: Kişini başında surdan etilgen börkü bardı* (KMTAS III 224); Kazakçada *sur* daha çok

'gri' anlamında kullanılmakla birlikte 'koyu sarı' renk için de kullanılmaktadır. Tatar Türkçesinde *sorı Sarıdan karaŋgırak (tös turında)* 'sarıdan koyu (renk hakkında) (TTAS II 662), Türkmen Türkçesinde *sur: goŋur, altın reŋk övüsyän gımmat bahalı bağana ve şol görnüşdäki reŋk* (TDS 613) anlamlarıyla kullanılmaktadır.

Her ne kadar Divan-ü Lügati't Türk ile ilgili çalışmalarında Dankoff ve Kelly *sarıg ve surıg* sözlerinin her ikisini de 'yellow' şeklinde anlamlandırmalarına rağmen bu iki sözün XI. yüzyıl itibarıyla farklı renk tonlarını ifade ettiği görüşündeyiz.

'Soğuk yüzlü, kötü, zor, gaddar'

Türkçede *sur* sözcüğünün 'soğuk yüzlü, kötü, zor, gaddar' anlamları tanıklanmıştır. Bu anlamın *sur* 'gri' rengin sıcak olmayan, soğuk bir renk olmasıyla ortaya çıktığının kanısındayız. Örneğin:

Karaçay-Malkar Türkçesinde *sur* I. 'soğuk, sert görünümlü, gaddar' anlamı yanı sıra *oğursuz, küysüz* 'canı sıkkın, morali bozuk', *jaşaunu sur onouçusudu zaman* 'hayatın zor zamanları' (KMTAS III 224) anlamlarında da kullanılmaktadır. Örneğin:

*Jaşaunu **sur** onouçusudu zaman.* Otarlanı K., Sınla, 110. (KMTAS III 224).

*Köpürdü anı [jaşaunu] tolḳunları, Kimi juuaşdı, kimi-sur, Jıḳdırma sen **surlarına,** Ayaḳ tirep, bek ḳatı tur.* Ḳuliylanı H. -M., Jırnı zamanı, 78. (KMTAS III 224).

Kazak Türkçesinde *sur zaman* 'gaddar dönem, zor vakitler' (KATS XIII 375), *surjılan* 'gri renkli yılanın bir çeşidi' (KATS XIII 381) temel anlamı yanı sıra mecazî olarak 'sinsi, kötü niyetli' kişi için de etkin kullanılmaktadır. *Surapıl* sözcüğü ise olumsuz anlamda 'güçlü, coşkulu, silip süpüren' (KATS XIII 379) anlamlarıyla 'savaş', 'şiddet' kavramlarıyla daha çok yıkıcı güç için kullanılmaktadır. *Surḳiya* 'zalim, gaddar' (KATS XIII 382) anlamına gelmektedir. Örneğin:

*Küy sol ma ol kündegi buldaytuğın, sazı ma **sur** zamannıŋ tındaytuğın. Basıp pa ed Alataudı aur bult, Uayımı orındı ma ed ualytuğın* (İ. Jansügirov, Öleŋd.) (KATS XIII 375).

*Bärineŋ tartıp aldı mal men mülkin, Tutḳındadı yerlerdi-yeldiŋ körkin. **Sur** jılan sultan otır ḳanın tartıp, Ḳara bet, ḳara jürek azğan şirkin!* (K. Äzirbayev, Taŋd. Şığ.) (KATS XIII 381).

Üş kündik ***surapıl** urıstan keyin bizdiŋ deḳatarımız seldiregen, köp joldastarköz aldımızda joḳ* (J. Sayn, Jol üstinde) (KATS XIII 379).

*Saldın jara keudege **surḳiya** jau, Ketpes yesten ḳan ḳırğın, talau-tonau: Seniŋ aram süyegiŋ şirigenşe, Bizdiŋ aur jaramız jazılar-au* (K. Amanjolov, Şığ. Jinağı) (KATS XIII 382).

Kırgız Türkçesinde *sur* 2. *Kataal, köŋülsüz* 'sert yüzlü, sert karakterli, morali kötü' anlamlarında kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra Kırgızcada *surdan-: tüsün üyrüü, açuusu kelip kumsaruu* (KırgTTS 547) 'yüzünün rengini kaçırmak, kızmaktan yüzü beyaz kesilmek', *sur zaman* 'zor zaman', *sur kün* 'kötü gün' anlamları bulunmaktadır. Örneğin:

Ötüp ketken ***sur*** *zaman Kayrılıp emi kelbesin* (Turusbekov). *Ötkördük dalay* ***sur*** *kündü, Öŋü cok bopboz kur kündü* (Elebayev). *Asalhan kaarına alganday* ***surdanıp*** *ordunan tura kaldı* (Cantöşev).

Bu durumda sözcüğün Karaçay-Malkar, Kazak ve Kırgız Türk lehçelerinde metaforik bir yan anlama da sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki örneklerden yola çıkarak *sur* sözcüğünün esas anlamı sarı ve gri renklerinin karışımından ortaya çıkan grimsi sarı, örneğin kurumuş, hafif tozlanmış saman rengi olduğu anlaşılmaktadır. Zamanla bu renk adı birçok Türk lehçesinde 'gri' anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde birçok Türk lehçesinde *sur* sözcüğünün hem gri hem grimsi sarı veya kumral bir renk için kullanıldığını görmekteyiz.

2.7.1.3. *ḳır*

İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: **ḳırġıl** 'kırçıl' (KB İndeks 251), **ḳır:** 'kır rengi'; *kır at* 'kır renkli at"; **qir, qirγil** (DLT-Dankoff-Kelly-Index 138), Harezm ç.: xiv. yy. **ḳırġıl** 'saçı sakalı ağarmış' (KE 126/13, 856/2, 323/11, 323/14, 324/7), **ḳırġıllıḳ** 'saçı sakalı ağarmış olma durumu' (KE 856/1, 856/3); Şor Tü.: **kır** I.'kır saç, ağarmış saç, 2. Ağarmış, kırlaşmış, ak saçlı, 3. 'Boz, gri, kır, kul rengi' (ŞS 49), Tuva Tü.: **кыр [kır]** 'kır, gri' (LTPTK 57), Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: **гыр [gır]** *Gır* 1. 3-cü anlamında: 3. *Kül ränkinä çalar ağ, çal./ Tünd boz ränk.* (ADİL 515), Gagauz Tü.: **kır** (GTHEÖ 110, 140), Türkiye Tü.: **kır** 1. Beyazla az miktarda siyah karışmasından oluşan renk, 2. Bu renkte olan: *kır sakal, kır at* (TüS1156-1157), Türkmen Tü.: *гыр* [gır] 2. *гыр* [gı:r] *Çalımtıl at reŋki* (TDS 227).

2.7.1.3.1. *ḳır* Kullanım Alanı

(ADİL 515) Çal gış! Buyur, uğur olsun! **Gır** saçını cinlär yolsun. Ä. Cavad.

(GTHEÖ110) **Kır** atımı pineyim, çıkayım talime/ Süngüynen tüfemi alayım yelime.

(GTHEÖ 140) Pinmiş **kır** atına indiremedim/ Çatmış kaşlerini güldüremedim.

(TDS 227) Aybı yok, gara at ölen bolsa, **gır** at ölmändir (Mıralı).

(TDS 227) Yıldırım dek yüvrük **gır** at astında, Dövrüŋ kesgir, sırma gılıç destiŋde (Nurı Annagılıç, Saylanan eserler).

(TüS 1156) Gözlerinden, **kırları** artan sakalına bir iki damla yaş düştü. F. R. Atay.

(TüS 1156) **Kır** atın yanında duran ya huyundan ya suyundan (almak) kişi arkadaşlık ettiği kimseden etkilenir.

(TüS 1156-1157) Saçına veya sakalına **kır** düşmek-göze çarpar derecede beyaz kılları bulunmak, kırlaşmak.

(TüS 1157) Düşük siyah bıyıklarına, sakalına pek az **kır** düşmüş olan Selim Paşa, karısından çok genç görünüyordu. H. E. Adıvar.

2.7.1.3.2. Anlam Açısından *ḳır*

Temel Anlam

***Ḳır* 'beyaza yakın çok açık gri'**

Türkçede *ḳır* sözcüğü genelde 'beyaza yakın çok açık gri' anlamına gelmektedir. Bu sözcüğü XI. yüzyıl yazılı kaynaklarından at rengi veya saç rengi olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin: *ḳır* 'kır rengi'; *kır at* 'kır renkli at' (DLT I 324), *ḳır* sözcüğünün yine renk adı olarak kullanılan *ḳırġıl* türevi, Kutadgu Bilig'de (KB İndeks 251) ve Divan-ü Lügati-t Türk'te (DLT-Dankoff-Kelly-Index 138) de geçmektedir. XII.-XIII. yüzyılda ise *ḳırġıl* sözcüğünün Kısas-ı Enbiya'da 'saçı sakalı ağarmış' anlamıyla karşımıza çıkmaktadır.

'Beyaza yakın çok açık gri' anlamını veren *ḳır* çağdaşTürk lehçelerinden Şor, Tuva, Azerbaycan, Gagauz, Türkmen ve Türkiye Türkçesinde kullanımı tespit edilmiştir. Bu lehçelerde de *ḳır* sözcüğü ya at rengi ya da saç rengi için kullanılmaktadır. Örneğin: Şor Türkçesinde *kır* 1. 'kır saç, ağarmış saç', 2. 'ağarmış, kırlaşmış, ak saçlı' 3. 'boz, gri, kır, kul rengi' (ŞS 49) şeklinde geçmektedir. Tuva Türkçesinde *кыр* 'kır, gri' (LTPTK 57) şeklinde renk bildirmektedir. Azerbaycan Türkçesinde *gır* 3. *Kül ränkinä çalar ağ, çal. Çal gış! Buyur, uğur olsun! Gır saçını cinlär yolsun.* Ä. Cavad. // *Tünd boz ränk* 'açık gri renk' (ADİL 515), Gagauz Türkçesinde *kır* 'kır' (GTHEÖ 110 140), Türkmen Türkçesinde 2. *Gı:r*: *Çalımtıl at reŋki. Gırav düşen yalı bolmak-ağarmak. Saç-sakgalıŋa gırav düşen yalı bolupdır* (B. Pürliyev, İlkinci gün) (TDS 227).

Yan Anlamlar

'Açık alan, bozkır, tepe'

İslâmî Türk çevresi XI. yy. Karahanlı Türkçesinde *ḳır* 'kır, sahra; mezar' (KB İndeks 251), Harezm çevresi XIV. yüzyıl Kısas-ı Enbiya'da *ḳır* 'açık alan' *ḳırda* (KE-404/11) anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. XVI. yüzyıl doğu Türkçesinde yazılmış olan Babürname'de *ḳır* 'peak' (BN 196b Index 853) 'tepe' anlamı kullanılmıştır. Başkurt Türkçesinde *ḳır* I. 1. 'bozkır', 2. 'kırsal': *ḳır eştäre* 'kır işleri', *ḳır atı* 'yabani at', *ḳır säskähe* 'kır çiçeği' (BaşkRS 258), Karayim Türkçesinde *kır* 'kır, bozkır' (KarRPS 387), Kazak Türkçesinde *ḳır*: *Alasa taulardıŋ, üstirttiŋ uzına boyına sozılıp jatḳan biyik jeri* 'Alçak dağların, düz yerin uzunlamasına uzanan yüksek yeri' (KATS X 578), Kırgız Türkçesinde *ḳır* I. 1. *Toonun kırka tartıp, condonup çıgıp turgan bölüğü, toonun kötörülüp çıgıp turgan conu* (KırgTTS 401), Nogay Türkçesinde *kır* 1. 'bozkır', 'arazi': *kır şeşekeyleri* 'kır çiçekleri', *kır ayvanları* 'kır (yabani) hayvanları' (NogRSl 201), Tatar Türkçesinde *kır* I. 1. *(Urmannan, avıl häm şähär utırgan cirdän yermalı bularak) urmansız tigezlek, zur tigez açık mäydan* (TTAS II 223), Yeni Uygur Türkçesinde *ḳir* 'kır, tepe' (UygRS, 623), Özbek Türkçesinde *ḳir*: *Yemiriliş naticasida acralib ḳålgan yassi çoziḳ tepalik* 'tepe', *2. Baland tekislik, yer, daşt* 'düzlük, bozkır' (ÖTİL II 581), Azerbaycan Türkçesinde *gır* 2. İs. (köhn.) *Düzän, çöl. Cännät gohan gırlar, änkin obalar; Bir atlazdır, yaşıl ucu körünmäz.* A. Şaig. (ADİL 515). Türkiye Türkçesinde *kır* II: şehir ve kasabaların dışında kalan çoğu boş ve geniş yer (TüS 1157), Türkmen Türkçesinde *gır* 1. *Kä yeri takır ve köp yeri hem depelik bolup gidyän daşlık yer* (TDS 226) şeklinde açıklanmaktadır.

Türk lehçelerindeki *kır* sözcüğünün 'açık alan, bozkır, tepe' anlamları çoğunlukla kuraklıktan veya üzerine yeşillik, ağaçlandırma olmadığı veya nadir olduğu için solgun bir renk halinde görünmesinden kaynaklanarak açık ve boş arazilere *kır* dendiğini düşünmekteyiz. Bu da tepenin, açık arazinin *kır* 'açık gri' renginin özelliği kullanıldığı için metonimik anlam olayı ortaya çıkmaktadır.

'Kırağı'

XIII.-XIV. yüzyıl Hüsrev-ü Şirin'de *ḳıraġu çalsa buğday maġzı bolmaz* (HŞ 4230/5); Eski Kıpçak Türkçesinde *ḳırav* 'kırağı' (TZ-KTS), *ḳıravu* 'kırağı' (BM-KTS), *ḳırav, ḳırov* 'kırağı' (KTS 144) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Halaç Türkçesinde *qirāγ* 'neben, Rand' 599 (LSC 306); Tuva Türkçesinde *hıraa* 'kırağı' *hıraa düjüpken* 'kırağı düşmüş', *hıraa eriy bergen* 'kırağı erimiş' (TuvRS 500), Başkurt Türkçesinde *ḳırau* 'kırağı' *ḳırau töşöü* 'kırağı düşmek' (BaşkRS 258), Karaçay-Malkar Türkçesinde *kırau* 1. 'kırağı' (KMTAS II 782), Karayim Türkçesinde *kırav, ḳoruv, ḳırav* 'kırağı' (KarRPS 387), Kazak Türkçesinde *ḳırau* 'kırağı': *Suıḳ küzde nemese ḳısta toŋazıp, dımḳıl auanıŋ zattıŋ betine ḳar tarizdi bolıp ağarıp ḳatḳan muz mamılğısı* 'Soğuk güzün veya kışın donup, nemli havanın nesnenin yüzeyine kar gibi beyazlaşıp katılaşan buz serpintisi' (KATS X 578). Örneğin: *boz ḳırau: aḳşıl surğılt bolıp tüsken juḳa ḳırau* 'Beyazımsı gri olup düşen ince kırağı' (KATS X 588) bu kullanım biçimi Kırgız Türkçesinde de vardır *boz kıroo* (KırgTTS 403), Kırgız Türkçesinde *ḳıroo* 'kırağı' 1. *Kün suuktaganda zattı (mis. Çöptü) kaptap kaluuçu kar sıyatuu cuka katmar. Boz kıroo* (KırgTTS 403), Nogay Türkçesinde *kırav* 'kırağı' *kırav tüsti* 'kırağı düştü' (NogRSl 201), Tatar Türkçesi *kırau* 'kırağı': *Gadättä, yazın häm közen tönlä yaki irtängä taban temperatura 0°tan tübängä töşep, cir öztendä barlıkka kilgän bäs, sıkı* (TTAS II 225); *gırov* 1, is. *Payızın ahırlarında goyuglar düşändä kecälär yerä, yarpaglar vä üzärinä kiçik kristallar şäklindä gonan gar kütläsi, şehin donmuş zärräläri* (ADİL 521), Türkmen Türkçesinde *gırav: Hovanıŋ sovuklıgından yere düşyän ovnucak çığlı örtük, atmosfera çığı, gar sepindisi yalı nem* (TDS 227) şeklinde kullanımlar mevcuttur.

Türk lehçelerinde geçen bu *kırağı* sözcüğü *kır* 'açık gri' renk özelliğinden ortaya çıkan metonimik bir kullanım olmaktadır.

'Beyaz, beyazlaşma'

Kır veya kırağı sözcüğünün 'açık gri' anlamının Kırgız ve Türkmen Türkçelerinde 'beyaz, beyazlaşma' anlamında da geliştiği görülmektedir:

Kırgız Türkçesinde *kıroo* 2. *Agaruu, ak tüşüü (çaç, sakal, murut cönündö)* 'Beyazlaşma, beyaz düşmek (saç, sakal, bıyık hakkında). Örneğin: *Kapkara murut sakalım Kıroo tüşüp kubardı* (Osmonkul), *kıroolonuu* 2. *Öt. Ak kirüü, ağara baştoo (sakal-murutka)* 'beyaz girmek, beyazlaşmaya başlamak (sakal, bıyığa) (KırgTTS 403), Türkmen Türkçesinde *gırav düşen yalı bolmak* deyimi 'ağarmak' anlamına gelmektedir. Örneğin: *Saç-sakgalıŋa gırav düşen yalı bolupdır* (B. Pürliyev, İlkinci gün), *gıravlamak* 2. *Sakgal-saçı ağarıp uğramak, çalarmak* 'Sakal-saçı beyazlaşmak'. Örneğin: *Toylıŋ buyra gara saçı Gıravlan yalı bolupdır* (Çarı Aşır Poemalar) (TDS 227).

'Gözü görmeyen'

Türkçede *kır* => *kırağı* şeklinde geliştiğini varsaydığımız *kırağı* sözcüğünün 'açık grilik' veya 'beyazlık' özelliğinin kullanılmasıyla ortaya çıkan 'beyaz' anlamı tıpkı *gözünü beyaz kaplamış, közinde ak leke* gibi ifadelerde kullanıldığı gibi gözünde beyaz leke oluşmasından veya gözünü beyaz leke kaplamasından görme yeteneğini yitirmeye başlayan kişiler için 'gözleri az gören, iyi görmeyen' anlamında kullanılmakta olduğu şeklinde metonimik bir kullanım tespit edilmiştir. Örneğin: Karaçay Malkar Türkçesinde *kırau* 2. 'az gören, gözleri iyi görmeyen' (KMTAS II 782), Azerbaycan Türkçesinde *gırov* 2. *İnsan ve heyvanın közündə əmələ kälän cüz'i körmämäzlik; köz nögsanı* (ADİL 521) şeklinde geçmektedir.

2.7.1.4. *çal*

ix.-x. yy. **čă lpă ŋ** Dreck 'kir' (IS-Gloss 87), İslâmî ç. xi. yy. Karahanlı ç. **çal** 'alaca, kır' (DLT III 156-26), **čāl** "mixed white and black (sheep)" (DLT-Dankoff-Kelly-Index 85); KB-, RKT-, Harezm ç.: xii. yy. ME-, xii.-xiii. yy. AKT-, xiv. yy. KE-, NF-, HŞ-, EKıp. ç. xiii.-xiv. yy. **çal "**ala renkli, çil" (TA-KTS 45); **şal** (I) "boz renkli at" (DM-KTS), **şal** (II) "kakım, as denen hayvan" (TZ-KTS 45), xvi. yy. **çal:** (DK 60, 61), **çal-ḳara** 'kuş kartal' (DK 70), xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçeleri: Teleut Tü.: **çal** 'kır saçlı, ak saçlı, saçı ağarmış', **çaldar**: 'beyaz yeleli, al donlu (at)' (TelAS 11), Karaçay-Malkar Tü.: **çal** '1. 'beyazlık'/ *Çaçda, saḳalda, mıyıklada ağarğan tükle.* 2. a) beyazlaşmış/ *çaçı, saḳalı-mıyığı ağarğan.* b) 'gri, çal', 'kök, boz, kül betli' *Çal boldu (ḳaḳdı, kirdi, urdu)* 'beyaz kaplamak, beyazlaşmak'/ *çaçı, saḳalı ağardı* (KMTAS III 866), Karakalpak Tü.: **шал [şal]** 'I. 'ağarmış', 'ihtiyar adam' (KKalpRS 722); Karayim Tü.: **чал [çal]** '1. 'gri' çal tüs 'gri renk', 2. 'ağarmış' *seçi saḳalı çal* 'saçı sakalı çal', *çallı* 'gri olan' *salpradlar çallı da kurğah tozahta* 'gri ve kuru tozda harap oldular' (KarRPS 622), Kazak Tü.: **шал [şal]** III. *Boz, aḳ* 'gri, beyaz', *şal ḳuyrıḳ:* 'kuyruğunda beyaz olan at', *şal* II. 1. *Öz üy-işi şaruasımen aynalısatın, äleumet isinen sırttay jüretin, bala-şağa ḳamında özimen-özi bolğan ḳart kişi.* 2. *Ḳariya, ḳart.* (KATS XV 212). Kırgız Tü.: **чал [çal]** I. *Abışka, karıya, karıp ḳalgan adam. Karabek lıpıldagan şayır çalga karadı (Kaimov). Sakaldın körkü çalda bar, Suluunun körkü kalda bar (Toktogul), Çal-çabır-karı-kartaŋ. [Çalkalmak] çal-çabırın ciberip, tandap alıp kalıp Tabıldı menen karmaşayın dedi ("Er Tabıldı");* II. sıf. ***Buurul.*** *Çal-sakal. Çal kuyruk; Ak çalgan, kök çalgan-çaçına ce sakalına ak kirgen, kök ala sakal bolgon. Al abışka ak çalgan çaçtarın cıltıldatıp topuçan (Sıdıkbekov). Ortonçusu bulardın kök ala sakal çalıptır ("Er Töştük").* **Çala**: 1. *Toluk emes, ayağına çeyin emes, cetile elek, analık emes. Kay birin turgansıymın taanıp çala (Ümötaliyev). Çala açıgan bozodon, Açımal cakşı un çalgan (Osmonkul).*2. *Iras boluptu, "bu da azdık kılat" degen maanide tabalo iretinde koldonulat. Mırzabaydın üyü örttöngöndö: "zap gana boldu! Alarga bul da çala..!" dep köp kişinin aytkanın uktum (Abdukarimov). Çala-bula, çala-çarpı, çala-çarpıt, çala-moŋol ce çala-buçuk-toluk emes, anca-mınça, ayağına çeyin emes, üstürtön. Men.. çala-bula şam-şum etip, mektepke çurkadım ("Ala-Too"). Çala-can-araŋ ele canı, ötö alsız, çala ölük. Alımkuldı ayabay saba çala can bolgon kezde koroosunan süyrötüp barıp taştadı (Abdukarimov). Çala kayım, çalagayım: İşti ayağına şeyin atkara albagan, üstürtön mamile kılgan* (KırgTTS 677-678), Nogay Tü.: *шал* **[şal]** 'çal', 'gri' 'saçın beyazlığı', *şal at* 'çal at', *şala* 'aceleden sonucunda bi-

tirilmemiş, tamamlanmamış olan', *şalagay* 'işi sonuna kadar yapmayan', *şalaruv* 'süt olgunluğuna geçiş (ekmek hakkında), *şalbal* 1. yeşil ot' Pahlı, 2. 'yeşil yem' (NogRS 402), Tatar Tü.: **чал [çal]** 1. *Üz tösen yugaltu säbäple, akka äylängän, kömeş tösle (mäsälän, çäç). Çal çäçle, karçıga borınlı, böten häräkätennän energiya taşıp tora torgan çın mäğnäsendä härbi keşe Söläymanovnı [Gluşenko] östäl yanına çakırdı.* İ. Gazi. *-Sin garmon'uynaganda, urakçı cingilär, tırmaçı malaylar, çal sakallı babaylar kiläçäknең yaktı könnäre turında, üzläreneң ätiläre, irläre, ulları belän isän-sau küreşäçäk bähetle könnäre turında uylasınnar.* G. Bäşirov. *Üz tösen yugaltu säbäple, ak töskä äylängän çäçle, agargan çäçle. Sud aldında çäçe kömeşlängän Çal ber karçık, yaşl küzlären Sörtä-sörtä, zalnıң yörägenä Kannar belän yaza süzlären.* H. Taktaş. *Stalingrad tufragına Basa çal ana.* G. Huciyev. 2. *Burlı: Gaynulla yamşiknıң söyär atı Berse genä turı, berse çal. Bäyet.* 3. *Töse üzgärüdän çäçtä, sakalda barlıkka kilä torgan ak tös; şulay ak töskä kergän çäç, sakal. Çal töşä başlagan kuye koŋgırt çäçle bu keşe kön yaktısında bötenläy başka ide.* G. Äpsälämov. *Alarnıң ikävese yegerme biş yaşlar tiräsendä, berse şaktıy ölkän, sakallarına çal kergän, yaşkelt çıraylı, kap-kara zur küzle keşe ide.* Ş. Kamal. 4. *Kart, ölkän, yaşe zur bulgan keşe. Çalnıң tapkırlı kinayäse mäclesneң huşına kitte.* G. İbrahhimov. *Akıl avılınnan Kormangucaga häm başka çallarga tiran ihtiram belderep, rähmät äytäm.* İ. Salahov. 5. *Kart, boringı, bik küptänge, ozın tarihlı. Çal Uralda uynıy yaş kan, Kükri yaşlek cırları.* Z. Mansur. *Çal Nevanıң yarlarında Kaynıy dulkınnar.* G. Huciyev. *Çala: aralaş. Bolıt ala bulsa, yaŋgır çala bulır. Äytem. Çalaru: Öleşçä yaki tulısınça çal töskä kerü, çalga Äylänü (çäç, sakal turında). Mansurov çalara başlagan kıka çäçen tiz-tiz genä taraştırdı.* G. Bäşirov. *Şulay da ul, çalargan kaşların sikertep, miŋa karap yelmaydı.* S. Sabirov (TTAS III 403), Özbek Tü.: **чол [çol]**: *ḳari er kişi; ḳariya,keksa, moysafid* (ÖTİL II 377), Azerbaycan Tü.: **çal:** *1. Başka bir renkle karışık gri renk, açık veya koyu gri renk,* 2. *Kırlaşmış, beyazlaşmış (saç), çal düşmek: beyazlamağa başlamak, ak düşmek (saç).* 3. Bitkisi az veya hiç olmayan yer, bozkır (AzTS 189), Türkiye Tü.: **çal:** hlk. Taşlık yer, çıplak tepe (TüS 384), Türkmen Tü.: **чал [ça:l]** I., 1. *Ak ve gara gatışıklı, kül reŋkine meŋzeş reŋk. Aman aga mähri ıssılık bilen uzın çal murtunı agtıgınıŋ nazik yaŋagına natırdı* (N. Sarıhanov, Saylanan eserler). *Çal papagını çıkarıp, gapdalında goydı* (N. Pomma, Taylak hızzın). 2. *Saçı, sakgalı ağarıp başlan gartaŋ adam, yaşı könelişen adam. Öyde süydi turşadılıp ya-da süzmä, çekizä suv garılıp tayarlanyan önüm, turşı içgi. Sapar, bu gün hova-da ıssırak boldı, belki sen suvsansıŋ, düe çalı getirdeyin?!* (A. Govşudov, Köpetdagıŋ eteginde). *Habar alıp gayınımıŋ halından, İçip gaytcak onuŋ düe çalından* ("Sovet edebiyatı" jurnalı) (TDS 735).

2.7.1.4.1. *çal* Kullanım Alanı

(DK D 60) **Çal** ḳılıcuñ ḳardaş Ḳazan yetdüm didi.

(DK D61) **Çal** ḳılıcuñ ağam Ḳazan yetdüm didi.

(DK D70) Çaya baḳsa çalımlu **çal**-ḳara ḳuş erdemlü bir gözel yaḫşı yiğit oldı.

(KKalpRS 722) **Şalap** işken jarlı bar, çayhorıdan kem emes 'Şalap içen yoksullar çay tiryakilerinden az değiller'

(KarRPS 622) Salpradlar **çallı** da kurğah tozahta 'gri ve kuru tozda harap oldular'

(KATS XV 212-213) **Şal** burıl ķırau basķan ķarağannıŋ arasınan äreŋ tanılıp, baysız tapķan balasın ķuşaķtap, mülayim ķarap Mariam ana tur (Ğ. Müsirepov, oyanğan ölke).

(KATS XV 212-213) Astına mingen **şal** ķuyrıķ kök dönen ķara suğa tüsipti (S. Omarov, Dala).

(KATS XV 212-213) Küşigen jündi **şal** jebe jauına ķarday boray ma? (Mahambet, Öleŋdŋ.).

(TTAS III 403) **Çal** çäçle, karçıga borınlı, böten häräkätennän energiya taşıp tora torgan çın mäğnäsendä härbi keşe Söläymanovnı [Gluşenko] östäl yanına çakırdı. İ. Gazi.

(TTAS III 403) -Sin garmon' uynaganda, urakçı cingilär, tırmaçı malaylar, **çal** sakallı babaylar kiläçäkneŋ yaktı könnäre turında, üzläreneŋ ätiläre, irläre, ulları belän isänsau küreşäçäk bähetle könnäre turında uylasınnar. G. Bäşirov.

(TTAS III 403) **Çal** töşä başlagan kuye koŋgırt çäçle bu keşe kön yaktısında bötenläy başka ide. G. Äpsälämov.

(TTAS III 403) Alarnıŋ ikävese yegerme biş yaşlar tiräsendä, berse şaktıy ölkän, sakallarına **çal** kergän, yaşkelt çıraylı, kap-kara zur küzle keşe ide. Ş. Kamal.

(TTAS III 403) Mansurov **çalara** başlagan kıka çäçen tiz-tiz genä taraştırdı. G. Bäşirov.

(TTAS III 403) Şulay da ul, **çalargan** kaşların sikertep, miŋa karap yelmaydı. S. Sabirov

(TTAS I 48) Ya alla, nindi gönahlarım öçen **çal** çäçle başıma bala bulıp kildeŋ ikän! A. Şamov.

(TDS 735) Aman aga mähri ıssılık bilen uzın **çal** murtunı agtığınıŋ nazik yaŋagına natırdı (N. Sarıhanov, Saylanan eserler).

(TDS 735) **Çal** papagını çıkarıp, gapdalında goydı (N. Pomma, Taylak hızzın).

(TDS 735) Öyde süydi turşadılıp ya-da süzmä, çekizä suv garılıp tayarlanyan önüm, turşı içgi. Sapar, bu gün hova-da ıssırak boldı, belki sen suvsansıŋ, düe **çalı** getirdeyin?! (A. Govşudov, Köpetdagıŋ eteginde).

(TDS 735) Habar alıp gayınımıŋ halından, İçip gaytcak onuŋ düe **çalından** ("Sovet edebiyatı" jurnalı).

2.7.1.4.2. Anlam Açısından *çal*

Temel Anlam

Çal 'Beyaza Yakın Olan Çok Açık Gri'

Türkçede *çal* sözcüğünün 'beyaza yakın olan çok açık gri, kirli beyaz' anlamını vermektedir. XI. yüzyılda Karahanlı Türkçesinde *çal* 'kır' (DLT III 156-26), XIII.-XIV. yüzyıl Eski Kıpçak Türkçesinde *şal* (I) "boz renkli at" (DM-KTS), XVI. yüzyılda Dede Korkut'ta ise *çal* 'açık gri' (DK 60, 61), günümüzde Teleüt Türkçesinde *çal* 'kır saçlı, ak saçlı, saçı ağarmış', *çaldar* 'beyaz yeleli, al donlu (at)' (TelAS 11), Karaçay-Malkar Türkçesinde *çal* '1. 'beyazlık'/ 2. *çaçda, saķalda, mıyıķlada ağarğan tükle,* 2. a) beyazlaşmış/ *çaçı, saķalı-mıyığı ağarğan.* b) 'gri, çal', *'kök, boz, kül betli' Çal boldu (ķaķdı, kirdi, urdu)* 'beyaz kaplamak, beyazlaşmak'/ *çaçı, saķalı ağardı*

(KMTAS III 866), Karayim Türkçesinde *çal* '1. 'gri' *çal tüs* 'gri renk', 2. 'ağarmış' *seçi saḳalı çal* 'saçı sakalı çal', *çallı* 'gri olan' *salpradlar çallı da kurğah tozahta* 'gri ve kuru tozda harap oldular' (KarRSl 622), Kazak Türkçesinde *şal* III. *Boz, aḳ* 'gri, beyaz', *şal ḳuyrıḳ* 'kuyruğunda beyaz olan at' (KATS XV 212), Nogay Türkçesinde *şal* 'çal', 'gri' 'saçın beyazlığı', *şal at* 'çal at' (NogRS 402), Tatar Türkçesinde *çal* 1. *Üz tösen yugaltu säbäple, akka äylängän, kömeş tösle (mäsälän, çäç),* 3. *Töse üzgärüdän çäçtä, sakalda barlıkka kilä torgan ak tös; şulay ak töskä kergän çäç, sakal. Çal töşä başlagan kuye koŋgırt çäçle bu keşe kön yaktısında bötenläy başka ide.* G. Äpsälämov. *Alarnıŋ ikävese yegerme biş yaşlar tiräsendä, berse şaktıy ölkän, sakallarına çal kergän, yaşkelt çıraylı, kap-kara zur küzle keşe ide.* Ş. Kamal (TTAS III 403), Azerbaycan Türkçesinde *çal* 1. Başka bir renkle karışık gri renk, açık veya koyu gri renk, 2. Kırlaşmış, beyazlaşmış (saç), *çal düşmek: beyazlamağa başlamak, ak düşmek (saç)* (AzTS 189), Türkmen Türkçesinde *ça:l* I. 1. *Ak ve gara gatışıklı, kül reŋkine meŋzeş reŋk. Aman aga mähri ıssılık bilen uzın çal murtunı agtıgınıŋ nazik yaŋagına natırdı* (N. Sarıhanov, Saylanan eserler). *Çal papagını çıkarıp, gapdalında goydı* (N. Pomma, Taylak hızzın) (TDS 735) şeklinde geçmektedir.

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı gibi *çal* 'beyaza yakın olan çok açık gri, kirli beyaz' anlamını yansıtmaktadır. Ayrıca kullanım alanında görüldüğü gibi *çal* sözcüğü daha çok saç, sakal ile ilgili sık kullanılmaktadır.

Yan Anlamlar

'Alaca'

Türkçede 'beyaza yakın çok açık gri, kirli beyaz' temel anlamı olan *çal* rengi beyaza çok az siyahın katışmasından meydana gelmesiyle 'ala, alaca' anlamında kullanıldığını varsaymaktayız. *Çal*'ın 'ala, alaca' anlamları tarihi Türkçe yazılı kaynaklarda tanıklanmıştır. Örneğin: XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *çal* 'alaca' (DLT III 156-26), *čāl* "mixed white and black (sheep)" (DLT-Dankoff-Kelly-Index 85), XIII.-XIV. yüzyıl Eski Kıpçak Türkçesinde *çal* 'ala renkli, çil' (TA-KTS 45) şeklinde geçmektedir. IX.-X. yüzyılda *čā̆lpā̆ŋ* Dreck 'kir' (IS-Gloss 87) anlamı geçmektedir. Bizim kanımızca beyaza koyu bir rengin bulaşmasından oluşan 'kir' kavramını karşılayan *čā̆lpā̆ŋ* sözcüğünün aslı *çal* 'beyaza yakın çok açık gri, kirli beyaz' sözcüğüne dayanmaktadır. Tatar Türkçesinde *çala: aralaş* 'karışık' anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: *Bolıt ala bulsa, yaŋgır çala bulır.* Äytem (TTAS III 403).

'Yaşlı'

Türkçede *çal* sözcüğünün 'beyaza yakın olan çok açık gri, kirli beyaz' temel anlamı günümüz birçok Türk lehçesinde saç ve sakalın beyazlaşması durumu için kullanıldığı tespit edilmiştir. Saç ve sakalın beyazlığı veya beyaza yakın gri tonundan dolayı saçın beyazlık veya açık grilik özelliği kullanılarak *çal* sözcüğü metonimik anlatımla doğrudan saçı ve sakalı beyazlayan yaşlı kişi için kullanılmaktadır. Örneğin: Karakalpak Türkçesinde *şal* 'I. 'ağarmış', 'ihtiyar adam' (KKalpRS 722); Kazak Türkçesinde *şal* II. 1. *Öz üy-işi şaruasımen aynalısatın, äleumet isinen sırttay jüretin, bala-şağa ḳamında özimen-özi bolğan ḳart kişi* 'Kendi evi-ailesinin işleriyle uğraşan, sosyal işlerden uzak olan, çoluk-çocuk işleriyle kendi halinde olan yaşlı kişi', 2. *Ḳariya, ḳart* 'yaşlı adam' (KATS XV 212). Örneğin:

Yeludegi ***şalğa*** *ķatın üstine barıp, solğan güldey bolıp otırmın* (M. Dulatov, Şığ.) (KATS XV 212).

Osınşama aķıldı kimnen, balam, ürendiŋ? -İşindegi ***şaldardan*** *anau ķaraşa üylerdiŋ. Birin töre, birin bi yetsem değen oyım bar. Babam ķoldap bir kezde mağan bilik tigen kün* (M. Maķatayev, Şığ.) (KATS XV 212).

Kırgız Türkçesinde *çal* I. *Abışka, karıya, karıp kalgan adam.* 'Yaşlı, ihtiyar, yaşlanmış adam', *Çal-çabır-karı-kartaŋ* 'Genel olarak ihtiyar, yaşlı kişiler' (KırgTTS 677-678) şeklinde kullanılmaktadır. Örneğin:

Karabek lıpıldagan şayır ***çalga*** *karadı* (Kaimov) (KırgTTS 677-678).

Sakaldın körkü ***çalda*** *bar, Suluunun körkü kalda bar* (Toktogul) (KırgTTS 677).

[Çalkalmak] ***çal-****çabırın ciberip, tandap alıp kalıp Tabıldı menen karmaşayın dedi* ("Er Tabıldı") (KırgTTS 677)

Tatar Türkçesinde *çal* 4. *Kart, ölkän, yaşe zur bulgan keşe* 'Yaşlı, büyük, yaşı büyük olan kişi' anlamında kullanılmaktadır (TTAS III 403). Örneğin:

Çalnıŋ tapkırlı kinayäse mäclesneŋ huşına kitte. G. İbrahimov (TTAS III 403).

Akıl avılınnan Kormangucaga häm başka çallarga *tiran ihtiram belderep, rähmät äytäm.* İ. Salahov (TTAS III 403).

Sud aldında çäçe kömeşlängän Çal ber karçık, yaşlı küzlären Sörtä-sörtä, zalnıŋ yörägenä Kannar belän yaza süzlären. H. Taktaş (TTAS III 403).

Stalingrad tufragına Basa çal ana. G. Huciyev (TTAS III 403).

Tatar Türkçesinde *çal*'ın 'yaşlı' anlamından 'eski, eskiden beri var olan, uzun tarihli' anlamı gelişmiş olduğunu görmekteyiz. *Çal* 5. *Kart, boryngı, bik küptänge, ozın tarihlı* 'Yaşlı, eski, çok eskiden beri var olan, uzun tarihli' (TTAS III 403). Örneğin:

Çal *Uralda uymy yaş kan, Kükri yaşlek cırları.* Z. Mansur. (TTAS III 403).

Çal *Nevanıŋ yarlarında Kaymy dulkınnar.* G. Huciyev (TTAS III 403).

Özbek Türkçesinde *çol: ķari er kişi; ķariya, keksa, moysafid* 'yaşlı erkek kişi; ihtiyar' (ÖTİL II 377) şeklinde kullanılmaktadır.

Türkmen Türkçesi Sözlüğünde *çal* 2. *'Saçı, sakgalı ağarıp başlan gartaŋ adam, yaşı könelişen adam'* (TDS 735) şeklinde anlamları ifade edilmektedir.

'Ayrandan yapılan içecek'

Türkçede *çal* sözcüğünün temel anlamı olan 'beyaza yakın çok açık gri, kirli beyaz' anlamının ayranın beyazlık özelliğinin kullanılmasıyla metonimik bir anlatımla doğrudan *çal*'ın 'ayrana su katılarak yapılan içecek' anlamında kullanılmaktadır.

Türkmen Türkçesinde yalın haliyle *ça:l Öyde süydi turşadılıp ya-da süzmä, çekizä suv garılıp tayarlanyan önüm, turşı içgi* 'Evde sütü ekşitip veya süzme, yoğurda su katılıp hazırlanan ürün, ekşi içecek' şeklinde anlamları kullanılmaktadır. Örneğin:

Sapar, bu gün hova-da ıssırak *boldı, belki sen suvsansıŋ, düe* ***çalı*** *getirdeyin?!* (A. Govşudov, Köpetdagıŋ eteginde).

Habar alıp gayınımıŋ halından, İçip gaytcak onuŋ düe ***çalından*** ("Sovet edebiyatı" jurnalı) (TDS 735).

Bu anlamın tespit edildiği diğer Türk lehçelerinde *çal* sözcüğüne Farsça *ab* 'su' anlamına gelen sözcüğün eklenmesiyle ortaya çıkan *çalap, şalap* biçimyle karşımıza çıkmaktadır. Örneğin:

Karakalpak Türkçesinde *şalap* 'su karıştırılmış ayran' (KKalpRS 722) anlamına gelmektedir. Örneğin:

Şalap *işken jarlı bar, çayhorıdan kem emes* 'Şalap içen yoksullar çay tiryakilerinden az değiller' (KKalpRS 722).

Kazak Türkçesinde *şalap: Ayranğa su ḳozıp jasağan suyıḳ susın* (KATS XV 215) 'Ayrana su ekleyip yapılan sıvı içecek' anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: *Ḳımızğa ḳanıp, Ḳızarıp janıp, Bay uyıḳtaydı mastıḳpen.* ***Şalap*** *işken kedey mas, Mına jurttıŋ türi oŋbas!* (A. Baytursınov, Şığ.).

Şalap *uyığan ayrannıŋ irmetinen äyeli yerine şalap istep jatır yedi* (H. Yesenjanov, Aḳ Jayıḳ) (KATS XV 215).

Kırgız Türkçesinde *çalap: Suu koşup suyultulgan ayran, süzmö* (KırgTTS 677-678) 'su ekleyip sıvılaştırılan ayran, süzme yoğurt' Örneğin:

Mınaiç, en saga çalap *dayardap koygom Aalı* (KırgTTS 677-678).

Keçinde barıp içelik Artkan muzdak çalaptı (Osmonkul) (KırgTTS 677-678).

'Çiğ, olgunlaşmamış, sonuna kadar yapılmayan iş, az, zayıf'

Türkçenin bazı lehçelerinde *çala* sözcüğü 'çiğ, olgunlaşmamış, sonuna kadar yapılmayan iş, az, zayıf' anlamlarında kullanılmaktadır. *Çala* sözcüğünün 'beyaza yakın çok açık gri, kirli beyaz' anlamına gelen *çal* sözcüğünden geldiğini varsaymaktayız. Bilindiği gibi beyaz en açık renk olmakla en koyu renk olan siyaha karşıttır. Siyah renk 'dolgunluğu, yoğunluğu, pişkinliği, olgunluğu' ifade ederken buna karşıt olarak beyaz renk 'solgunluğu, çiğliği, olmamışlığı, pişmemişliği' de ifade etmektedir. Bu anlamdan hareketle *çala* sözcüğünün *çal* renk adından geliştiğini varsaymaktayız.

Kazak Türkçesinde *şala:* 1. *Ottıŋ tolıḳ janıp bitpegen ḳaldığı* (KATS XV 213) 'ateşin tamamen yanıp bitmediği kalıntısı', *şala* 2. *Tolıḳ yemes, jartılay, şalağay* 'tam değil, yarım, yarım-yamalak'. Örneğin: *şala ḳazaḳ: başḳa ultpen aralas nekeli nemese öz ana tilinde şala söyleytin, mädeniyetinen ḳol üze bastağan, üzip ketken ḳazaḳ* 'başka milliyetle karışık evlilik yapan veya kendi ana dilinde tam konuşamayan, kültüründen kopmaya başlayan veya kopan Kazak', *şala ḳaldı: tolıḳ ayaḳtalmadı, bitpedi 'tamamen sonlanmadı, bitmedi', şala mas: asa ḳattı masaymağan, yes-tusın biletin mas* 'çok sarhoş olmayan, kendini, bilinci yerinde olan sarhoş', *şala molda: dümbilez molda* 'bilgili olmayan din molla' (KATS XV 214) şeklinde kullanılmaktadır.

Kırgız Türkçesinde *çala* 1. *Toluk emes, ayağına çeyin emes, cetile elek, analık emes* 'Tam değil, sonuna kadar olmayan, olgunlaşmayan'. Örneğin: *Kay birin turgansıymın*

taanıp çala (Ümötaliyev). Çala açıgan bozodon, Açımal cakşı un çalgan (Osmonkul). 2. *Iras boluptu, "bu da azdık kılat" degen maanide tabaloo iretinde koldonulat* 'İyi olmuş, 'az bile' anlamında da kullanılmaktadır. Örneğin:

Mırzabaydın üyü örttöngöndö: "zap gana boldu! Alarga bul da çala..!" dep köp kişinin aytkanın uktum (Abdukarimov). *Çala-bula, çala-çarpı, çala-çarpıt, çala-moŋol ce çala-buçuk-toluk emes, anca-mınça, ayağına çeyin emes, üstürtön* 'yarım-yamalak', 'az buçuk', 'tam olmayan', 'yüzeysel' anlamlarında da kullanılmaktadır. Örneğin: *Men.. çala-bula şam-şum etip, mektepke çurkadım ("Ala-Too"). Çala-can araŋ ele canı, ötö alsız, çala ölük. Alımkuldı ayabay saba çala can bolgon kezde koroosunan süyrötüp barıp taştadı (Abdukarimov). Çala kayım, çalagayım: İşti ayağına şeyin atkara albagan, üstürtön mamile kılgan* 'yarım yamalak: İşi sonuna kadar yerine getiremeyen, yüzeysel davranan' (KırgTTS 677-678) anlamları bulunmaktadır.

Türkmen Türkçesinde *çala* 1. *Yuvaşca, sähelçe. Onuŋ mäzleşen gözleri Mavını tanan yalı, çala gımıldadı* (B. Kerbabayev, Aygıtlı ädim). 2. *Az. Ol ayal Nurcahanıŋ agtıgına göbek ene bolanına çala beğenmedi* (B. Kerbabayev, Aygıtlı ädim). 4. *Örän yuvaş hereket edyän, hayal yöreyän. Çala yöremek. Çala işlemek* (TDS 735) şeklindeki kullanımlardan *çala*'nın 'azlık, yavaşlık' anlamları belirmektedir.

2.7.1.5. *burul*

İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç. **bögrül** 'böğrü ak olan hayvan' *bögrül at* 'böğürleri ak olan at' (DLT I 481-17), xx.-xxi. Çağdaş Türk Lehçeleri: Kuzey-Doğu (Sibirya): Teleut: **puurul** 'Atın demir kırı tüyü' (TelAS 92); Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **бурҙат [burzat]** (RBSl 62), Kazak Tü.: **бұрыл [burıl]** 1. *Aq pen kök, azdap qara aralasqan. Baytastıŋ mingeni Qunanbaydıŋ Qarajal burıl atı* (M. Äuezov, taŋd.) *Auıldı bir aynalıp, Yeşbir jaqqa burılmay, Jıqpay meni keldi alıp, Astımdağı burıl tay* (Q. Idırısov, Arşında). // *Burıl tüsti jılqı-Qara jorğa burıldı şaŋına da ilestirmeydi,-dedi Kärim mağan* (S. Muqanov, Sayahat). *Osı kezde men Şalıqbek üyiniŋ sırtında ülken mamaağaşta baylaulı, tünnen suıp turğan boz burılıma qaray jügirdim* (U. Dospanbetov, Käri qobız). *Azdan soŋ sayın burıl bardı şauıp, İyesin talıp jatqan aldı tauıp. Qamağan qalıŋ qolğa ustatpastan, Monşaqtap üsti-basın teri jauıp* (Ä. Naymanbayev, Şığ.), 2. *Aq kire bastağan, ağara bastağan (şaş, saqalğa qatıstı). Közi yejireyip, uyısqan jabağı sekildengen kürektey burıl saqalı damılsız jelkildep, därmensiz jaŋğa aybın körsetip otır* (S. Omarov, Dala qızı). *Uzın burıl murtı qulağına jetetin, közildirikti şalğa bas izep amandastı da, orın suradı* (Q. Jumadilov, Qazdar.) *Bulardıŋ bäri oqılğan bolsa da, aq aralasqan burıl şaşın sipap qoyıp, olarğa tağı qızığa köz tastap otır* ("Qazaqst. Muğ.) (KATS III 609-610), Kırgız Tü.: **буурул [buurul]** 1. *Boz, sur, kök cana başka tüstögü cündördn aralaşmasınan turgan attın tüsü. Aldıdagı buurul atçan murap bir ayıldın elindey bacıldayt* (Sıdıkbekov). 2. *Ak kire baştagan çaç, sakal murut. Eşikti orto caşap kalgan, çaçtarı buurul, ruskaluu ayal açtı* (Şimeev) (KırgTTS 125); Tatar Tü.: **burlanu:** *Burlı yaki şuŋa yakın töskä kerü; köränsu kızılga yaki kızgıltka äylänü. Kulımdagı kulyaulıgım yaŋgır tigäç burlana.* Bäyet. *Anıŋ häzer ozak yörüdän bite burlanıp, sipkelläre yugalıp betkän.* N. İsänbät. *Räşä şuşı dürt-biş kän eçendä arışlarnı agarttı, karabodaylarnı kızarttı, solılarnı burlandırdı.*

Bu-urakka töşü aldı könnäre ide. G. Galiyev. *Burlat:* 1. *Kuye kızıl tös.* 2. *Kuye kızıl töstäge tukıma. 3. Burlattan tegelgän, şunnan eşlängän. Burlat külmäk. Burlat bilbau.*

Burlat çarşau äüläse [kıznıŋ] bitenä töä. K. Näcmi. *Burlı: Kara yaki kızıl östendä börtek-börtek ak yonnarı bulgan (gadattäa at turında). Burlı biyä. Turı burlı bulıp tugan kayber kolınnarnıŋ sabıylık ını berzdan soŋ täŋkä-täŋkä bulıp çuarlana başlıy ikan.* G. İbrahimov. *Ür kuyanı cäyen burlı töstäräk bula.* N. İsänbät. (TTAS I 193).

2.7.1.5.1. *burul* Kullanım Alanı

KATS I 70 Törgï yesïkten ḳara aġaştay, ḳatıŋḳı, **burıl** şaş, ḳara şubar jïgït şığıp ḳol ustastı (Ġ. Mustafin, Jiyırma bes).

KATS I 104 Ajımdı surġılt jüzdï, **burıl** sakal imek şal... jalġız jatḳan jerïnen şoşıp oyandı (M. Äuezov, Äŋgïmeler).

KATS I 140 Betï aygızdanıp **burıl** tartḳan uzın sakalına ḳan jukti (T. Älïmḳulov, Tugan Auıl).

KATS I 175 Endï jïgïtektïŋ **burıl** şalı Kelden ünsïz, dağdarısta ḳalġan topḳa bïr-aḳ ḳana baylau ayttı (M. Äuezov, Abay Jolı).

KATS III 609-610 Baytastıŋ mingeni Ḳunanbaydıŋ Ḳarajal **burıl** atı (M. Äuezov, taŋd.).

KATS III 609-610 Auıldı bir aynalıp, Yeşbir jaḳḳa burılmay, Jıḳpay meni keldi alıp, Astımdağı **burıl** tay (Ḳ. Idırısov, Arşında).

KATS III 609-610-Ḳara jorğa **burıldı** şanına da ilestirmeydi,-dedi Kärim mağan (S. Muḳanov, Sayahat).

KATS III 609-610 Osı kezde men Şalıḳbek üyiniŋ sırtında ülken mamaağaşta baylaulı, tünnen suıp turğan boz **burılıma** ḳaray jügirdim (U. Dospanbetov, Käri ḳobız).

KATS III 609-610 Azdan soŋ sayın **burıl** bardı şauıp, İyesin talıp jatḳan aldı tauıp. Ḳamağan ḳalıŋ ḳolğa ustatpastan, Monşaḳtap üsti-basın teri jauıp (Ä. Naymanbayev, Şığ.).

KATS III 609-610 Közi yejireyip, uyıskan jabağı sekildengen kürektey **burıl** saḳalı damılsız jelkildep, därmensiz janğa aybın körsetip otır (S. Omarov, Dala ḳızı).

KATS III 609-610 Uzın **burıl** murtı ḳulağına jetetin, közildirikti şalğa bas izep amandastı da, orın suradı (Ḳ. Jumadilov, Ḳazdar.).

KATS III 609-610 Bulardıŋ bäri oḳılğan bolsa da, aḳ aralasḳan **burıl** şaşın sipap ḳoyıp, olarğa tağı ḳızığa köz tastap otır ("Ḳazaḳst. Muğ.)

TTAS I 193 Kulımdagı kulyaulıgım yaŋgır tigäç **burlana**. Bäyet.

TTAS I 193 Anıŋ häzer ozak yörüdän bite **burlanıp**, sipkelläre yugalıp betkän. N. İsänbät.

TTAS I 193 Räşä şuşı dürt-biş kän eçendä arışlarnı agarttı, karabodaylarnı kızarttı, solılarnı **burlandırdı**. .... Bu-urakka töşü aldı könnäre ide. G. Galiyev.

TTAS I 193 **Burlı:** Kara yaki kızıl östendä börtek-börtek ak yonnarı bulgan (gadattäa at turında).

TTAS I 193 **Burlı** biyä. Turı **burlı** bulıp tugan kayber kolınnarnıŋ sabıylık ını berzdan soŋ täŋkä-täŋkä bulıp çuarlana başlıy ikan. G. İbrahimov.

TTAS I 193 Ür kuyanı cäyen **burlı** töstäräk bula. N. İsänbät.

2.7.1.5.2. Anlam Açısından *burul*

Temel Anlam

***Burul* 'Mavimsi açık gri'**

Türkçede *burul* sözcüğü 'mavimsi açık gri' anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. Bu renk daha çok insan saç, sakalı veya hayvan tüyü için kullanıldığı saptanmıştır. *Burul* sözcüğünün bu anlamı Teleüt, Başkurt, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde tespit edilmiştir.

Yan Anlam

'Beyaz'

Kazak Türkçesinde *burıl* 2. *Aḳ kire bastağan, ağara bastağan (şaş, saḳalğa ḳatıstı)* 'Beyazlaşmaya başlayan (saç, sakal ile ilgili)' anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: *Közi yejireyip, uyıskan jabağı sekildengen kürektey burıl saḳalı damılsız jelkildep, därmensiz janğa aybın körsetip otır* (S. Omarov, Dala ḳızı) (KATS III 609).

'Bordo'

Burul sözcüğünün bu anlamı Tatar Türkçesinde geçmektedir. Tatar Türkçesinde *burlanu: Burlı yaki şuŋa yakın töskä kerü; köränsu kızılga yaki kızgıltka äylänü* 'burul veya buna yakın renge dönüşmek', kahverengimsi kırmızıya veya kırmızımsıya dönüşmek' (TTAS I 193) şeklinde geçmektedir.

2.7.1.6. *ḳovu*

EKıp.: xiii.-xiv. yy. **ḳovu** "toprak, toz rengi" (Kİ-KTS 155); Teleüt Tü.: *kuu:* 1. Kuğu, 2. Solgun, benzi solmuş (TelAS 68), *kuagar* beyazımsı, *kuakay* kızıl 'al kırmızı', *kuar-* 'benzi uçmak, rengi kaçmak, *Kuar-kalgan* 'benzi uçmuş, beti benzi atmış. (TelAS 65), Tuva Tü.: *kuu* 'gri': *Biçii kuu doozun-na çorup olur* "Küçük gri toz görünüp geliyor" (TuvD 98-99).

2.7.1.6.1. *ḳovu* Kullanım Alanı

Biçii kuu doozun-na çorup olur "Küçük gri toz görünüp geliyor" (TuvD 98-99).

2.7.1.6.2. Anlam Açısından *ḳovu*

Temel Anlam

***ḳovu* 'kahverengimsi açık gri'**

Türkçede *ḳovu* sözcüğünün zamanla *ḳuu* şeklinde *-v-* sesinin düşerek uzun *-uu* ünlüsüne dönüşmüştür. Eski Kıpçak Türkçesinde *ḳovu* 'toprak, toz rengi' şeklinde geçmektedir. Günümüzde Tuva Türkçesinde *kuu* 'gri' anlamında kullanılmaktadır (TuvD 98-99).

Yan Anlam

Günümüzde Teleüt Türkçesinde *kuu* açık gri olması özelliğiyle metonimik anlatımla 'kuğu' anlamında kullanılmakla beraber, 'benzi solmuş' anlamında da kullanılmakta-

dır. Örneğin: *kuagar* beyazımsı, *kuakay kızıl* 'al kırmızı', *kuar-* 'benzi uçmak, rengi kaçmak, *Kuar-kalgan* 'benzi uçmuş, beti benzi atmış' (TelAS 68).

2.8. Kahverengi

2.8.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Kahverengi" Kavramı

2.8.1.1. *ḳoŋur*

İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç. **konğur** 'kestane rengi' (DLT III 363-3), ***konğra-***'kestane rengi olmak', 'ses kalınlaşmak' (DLT II 358-7, 387-10, 402-9), **qoŋur** 'hoarse (voice); chestnut (sheep color)' (DLT-Dankoff-Kelly-Index142), EKıp.: xiii.-xiv. yy. *ḳonġur* (I) "koyun gözlü" (TZ-KTS 153); *ḳonġur* (II) "üstü kırmızı altı beyaz" (TA-KTS 153); *ḳonur* "kumral, krem rengi" (İH-KTS 153); Doğu Tü.: xv.-xvi. yy. **qonqar** light Brown (BN Index 853), Batı Tü.: xvi. yy. **ḳoñur** 'kestane rengi, koyu kızıl, yağız al' *ḳoñur at* (DK 35-13, 37-6, 37-11, 43-11, 44-2, 44-12, 48-12, 110-5, 126-7, 127-12, 130-9, 125-3, 142-5, 143-2, 143-6, 145-13, 147-10, 301-9 İndeks 189), **Ḳoñur** (kişi adı) *Ḳoñur Koca Saru Çoban* (DK 214-11-İndeks 189), xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçeleri: Çuvaş Tü.: **hĭmĭr**: *hurarah hĭrlĭ (tĭ s)* 'kahverengi: siyahımsı kırmızı (renk)' (ÇRS 296), Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: **koŋgır** '(at donu) konur': *koŋgır at* 'konur at', **koŋır** 'konur' (AltTS 116), Teleüt Tü.: **koŋır** 'açık doru at' (TelAS 61), Saha Tü.: **хоҥор [hoŋor]** (YakRS 498, RYS 224) 'kahverengi' (TSahS 139), *D'on tıla* ***xonor*** kör. *kihi tıla* ***xonor*** 'kişinin dili kahverengi' (YRFS I 169); Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **ҡуңыр [ḳuŋır]** (RBSl 69), *ḳuŋır buğa* 'kahverengi boğa' (TAH 61); Karaçay-Malkar Tü.: **къонгур [ḳongur]** *Burıy* (atın donu hakkında)/ Ḳızğıldım-mor (KMTAS II 660), *ḳongurjayaḳ 'buroşyokiy'* 'bordo yanaklı' (al yanaklı)/ *Jayaḳları ḳongur bolğan, ḳongurlan* 'konurlanmak' *ḳongur bol* (KMTAS II 660), *ḳongurmıyıḳ: mıyıḳları ḳongur bolğan* 'kızıl, açık kahverengi bıyıklı' (KMTAS II 661), *ḳongurçan, ḳongurıraḳ* 'kahverengimsi, bordomsu' (KMTAS II 661); Karakalpak Tü.: **қоңыр [koŋır]** 'kahverengi' (KKalpRS 400); *ḳoŋır ayıu* 'kahverengi ayı', *ḳoŋır ruda* 'kahverengi maden', *ḳoŋır tas kömir* 'kahverengi kömür taşı' (RKKalpS 69), Kazak Tü.: **қоңыр [koŋır]** 1. *Ḳara men kızıldıŋ aralığındağı ḳoyu küreŋ tüs* 'Siyah ile kırmızının arasındaki koyu kahverengi renk': *Jeroşaḳ bası: ḳojalaḳ bala, ḳoŋırsıḳ ḳuyḳa, ḳandıḳıl ḳatın, işek-ḳarın, tezek, sılp-sılp it, tikesinen şanşılğan mayda ḳoŋır tütin* (J. Aymauıtov, Şığ.) *Ḳara balada mal değende torı at, sınıḳ müyiz ḳoŋır siyır, ḳara baspaḳ bar* (B. Maylin, Ḳara bala). *Ḳoŋır şunaḳ toḳtıŋmın Men tüsemin ḳiylğa Neşik ayla boladı Közimniŋ jasın tiyarğa* (Batırlar jırı). *Senderge batpaydı onıŋ ḳaygı, nazı, Bop jürsiŋ aydın köldiŋ ḳoŋır ḳazı Tausılıp azdan keyin azıḳtarı, Şığar dep zarlap jürmin ḳaşan jazı* (Şäkärim, Öleŋd.). 2. Mec. *Onşa mäz yemes, jutaŋ (turmıs-tirşilik). Ol uaḳıttarı ḳoŋır ğana tirşiligi bar bizderdey kişiler şaydı ḳurt, irimşik, sarısumen işedi* (Ö. Ḳanahin, jer bas.). *Otan soğısınıŋ soŋğı jıldaındağı bir kün bolatın. Yel turmısınıŋ ḳoŋır jaydaḳ taḳır kezi* ("Ḳaz. ädeb."). 3. Mec. *Janğa jaylı, jağımdı. Ḳoŋır ḳazday bolsa-dağı, Ḳoŋır sol şaḳ ömirleri. Bolsa irimşik, bolsa ağı, Ḳaraşa üyler köŋildi yedi* (S. Mäulenov, Alıs ket.). *Halıḳtıŋ ḳoŋır tiliniŋ işinen tamaşa söz tulğaların jasauğa bolatındun Abay ayḳın körsetti* (Ğ. Mustafin, Oy äuen.). *Jıltır ḳara şaşın şaşıratpay, yerekşe uḳıptap, sulata tarağan minezdi adanıŋ arğı sırına üŋiledi* Ä. Äzi-

yev, Şuğıl. 4. Mec. *Iqılassız, köŋilsiz, salqın (peyil, minez). Alğaşqı kelgendegidey yemes, Kädirbek Ätikeni qoŋır qarsı aldı* (B. Nurjekeyev, Kütumen öt.). *Qaru-jaraqtı, äskeri kiyimdi yeki adamdı körgende Tausoğar sır bermgensip, qoŋır amandastı* (S. Begalin, Zamana). *Ağayındı qoŋır qaz: Ünemi jubın jazbaytın yeki adam, tatu qurbı; Qara qoŋır tarttı: Tüsi qaraya bastadı, küŋgirt tarttı, qara qoşqıldandı. Qoydan qoŋır: juas, momın; Qoŋır ala: Qoŋır jäne aq tüsterdiŋ aralasıp kelu. Qoŋır aŋ*: a) (mit.) *Halıq uğımında arqar, buğı, tau yeşki, yelk siyaqtı kiyeli sanalatın aŋ [Qoŋır aŋdı, äsirese, bastauşısın sol mekenniŋ kiyesi atadı, mergenniŋ mıltığı qarsıdağı nemese jazatayım mertigedi dep atpaytın bolğan.];* b) *Arqar, buğı, yelik, qulja, yau yeşki siyaqtı şöp jjeytin jırtqış yemes aŋdar.; Qoŋır ayu* (zool): *Köbine qalıŋ ormandı jerdi mekendeytin sütqorekti jırtqış; ayudıŋ bir türi; Qoŋır än* [Äuen]. *Bayau, qoŋır dauıspen salınatın än, äuen; Qoŋır ängime: Jayı, tartımdı äŋgime. Qoŋır buyra şay: dämdi qoyu şay; Qoŋır dauıs [ün] Birqalıptı ırğaqpen aytılğan, jaylı ün, dauıs.; Qoŋır mayda jel. Janğa jaylı salqın jel; Qoŋır keş: Janğa jaylı salqın keş* (KATS X 49-50), *Qoŋır kömir*: geol. *Qazba kömirlerdiŋ kömirlenu därejesi turğısınan üyelengen tizbeginiŋ yeŋ bastapqı, yağni şımtezek pen taskömir aralığındağı müşesi.; Qoŋır kördi: Unatpadı, jaqtımadı, kem tuttı. Qoŋır küz: Küzdiŋ aua rayı jılı jäne qurğaq kezi. Qoŋır [ala qoŋır] küy. Qarapayım, ortaşa tirşilik. Qoŋır küreŋ: Qoŋır men küreŋ aralasqan tüs atauı. Qoŋır qabaq: Salqın qabaq; keyis., Qoŋır qaz. Özen-sularda jüretin qoŋır tüsti jabayı qaz. Qoŋır qozım: ekspr. Kişkentay yer balağa aytılatın yerkeletu işaratı. Qoŋır qoşqıl. küŋgirtteu qoŋır tüs. Qoŋır rauşan: Boyı öte biyik ösetin btanıŋ bir türi* (KATS X 50); *Qoŋır saz: Birqalıptı yestiletin äuen; ün; Qoŋır samal: Birqalıppen soqqan jaylı lep; Qoŋır tarttı: Qaraydı, küŋgittendi. Qoŋır topıraqtı: Qoŋır bolıp keletin topırağı bar. Qoŋır töbel: Maŋdayında teŋbili bar qoŋır tüsti (mal). Qoŋır tirlik: Birqalıptı qarapayım tirşilik (turmıs). Qoŋır uyıq: Qoŋır tüsti, totıqqan terrigendik uyıq. Qızıl qoŋır: Qızılı basım qoŋır tüs. Qızğılt qoŋır tarttı. Qoŋırqaylandı, qoşqıldandı. Mayda qoŋır: Janğa jayl, jağımdı. Tyan'-Şan' qoŋır ayuı: zool. Tyan'-Şan' jäne Joŋğar Alatauında, ormandı jäne butası qalıŋ taulardıŋ Al'pi şalğınına deyin mekendeytin ayudıŋ türi. Qoŋırayu: 1. Qoŋır tüske yenu, qoŋır tartu.* 2. *Künge küyip, totığu.* 3. Mec. *Jabırqau, jüdeu.* (KATS X 51), Kırgız Tü.: **коңур [қоңур] 1.** *Kara kürөŋ tüs* 'Koyu kahverengi renk' *Koyçunun koŋur kürөŋün Tokutup Cakıp miniptir* ("Manas"). 2. *Salkın, muzdak. Aba koŋur tarttı* (Bayalinov). *Koŋur küzdö. Kerimkul da keçkurun ayılga tüştü* ("Ala Too"). 3. *Cooş, salmaktuu, bir münöz. Düyşönkul caş kezinen ele koŋur, cooş, biröögö camandık oylobogon cigit ele* (Bökönbayev). *Konur ün-içke emes, coon emes orto ün. Satardın koŋur ünü birde kötörüŋkü, birde basıŋkı çıgıp, al bir nerseni tüşündürüp catkansıdı* (Taştemirov). *Koŋur kurgak-kiçine ımdalışkan, sulangan, çala kurgak. Suuga koŋur kurgak kılıp umaçtalgan şaktan Sagın ar koygo bir çınıdan saldı* (Cantöşev). *Koŋur mırza-bürküttün bir türü. Koŋur çeçen-ugumduu, cakşı süylögön çeçen. Koŋursu. Sasık, kuykum, küyük cıttanuu, kaŋırsuu. Iras ele murduma koŋursuganbir cıt kelet* (Bayalinov). *Bomba carılgansıp darının kuykum cıtı koŋursup, murdumdu cardı* (Sasıkayev) (KırgTTS 331); Kumuk Tü.: **къонгур [kongur]** 'kahverengi' (RKumS 222), Nogay Tü.: **конъыр [коңыр]** 1. 'koyu kula' nesnenin reng hakkında', 2. 'kumral', *koŋır şaş* 'kumral saç' (NogRSl 173), Tatar Tü.: **коңгырт [коңgırt] коңгыр [коңgır]** *karasukörän töstäge* 'koyu kahverengi' (TTAS II 174, RTatS 226); Güney-Doğu: Özbek Tü.: **қўнғир [қоңğir]** 'kahverengi' (ÖTİL I 638), Yeni Uygur Tü.: قوڭۇر **[қоңur]** 'kahverengi' (UygRS 606); Güney-Batı (Oğuz):

Azerbaycan Tü.: **гонур [gonur]** *Şabalıd ränkli, açıg gähväyi* 'Şeftali renkli, açık kahverengi': *gonur at, gonur torpag.-Söylä köräk, Beyräk adlı boylu-buhunlu, gara, gıvırcıg saçlı, gonur, şähla közlü.. bir ikid körmädinmi?* Rzaguluzadä (ADİL 545), *gonurköz (lü),* isf. *Közläri gonur (şabalıdı) olan. Bunların [äsirlärin] içindä buğdayısifät, gonurközlü, uzun kirpikli bir gız vardı.* Çämänzäminli. *İdris.. gonurközlü bu gızı tanımışdı.* M. Änvär. (ADİL, 545-546), *gonurlug, gonurumtul, gonurlaşma, gonurlaşmag 'gonur ränk almag, şabalıdı ränkä çevrilmäk'* (ADİL 546), Türkiye Tü.: **konur**: Esmer, açık kestane renginde olan (TüS 1212), Türkmen Tü.: **гоңур [goŋur]** *Gılzgılt mele, garamtıl gızıl (reŋk): Aysoltanıŋ güne yanan goŋur yaŋagını yalap geçyän şemalda salkınlık duyulardı* (B. Kerbabayev, Aysoltan). *Goy, tanasın ol düşman, Kim ekeni düşmanı, Gelenne etsin puşman, Goy, aksın goŋur ganı!* (A. Nıyazov, Şıgırlar). *İlki bilen rogovitsada ovnucak ayrı-ayrı nokat görnüşde sarımtıl ya-da çalrak gonur reŋkdäki bulaşıklık peyda bolyar* (S. K. Karanov, Beterlän iriŋli göz agırı). *Goŋralmak: goŋur reŋke övrülmek, goŋur reŋke geçmek, goŋur bolmak Aysoltanıŋ gne goŋralan yüzüniŋ aşagındakı akcık alkımı Begenci gozgalaŋa saldı* (B. Kerbabayev, Aysoltan). *Goŋras, Goŋra yakın, goŋur övüsyän, çala goŋur. Begenciŋ güne yanan yüzi gılzgılt goŋras bolup görünyär* (B.Kerbabayev, Aysoltan). *Anha möceklериŋ goŋras derisi bulaşıp yatır* ("Sovet edebiyatı" jurnalı); *Goŋrumtıl= goŋras*; *Goŋursa- yanık ıs gelmek,* goŋursı ıs gelmek. *Bir zadıŋ ısı goŋursayar* (L. N. Tolstoy, Saylanan eserler). *Goŋursatmak*: *Rezin yakıp goŋursatmak, Goŋursı* I. *Goŋursap çıkyan yanık ıs. Caydan bir hili goŋursı ıs gelyärdi. Goŋursı* II. *Goŋra yakın reŋk. Goŋursı mele reŋkli skulpturalar yoluŋ gıralarını beseyärdiler* ("Sovet edebiyatı" jurnalı) (TDS 179).

2.8.1.1.1. *ķoŋur* Kullanım Alanı

(YRFS I 169) D'on tıla **xonor,** kihi tıla **xonor.**

(TAH 71) "**Ķuŋır** buğa"-başķort halkınıŋ kiŋ taralğan eposı, äle lä yänle başkarılışta yäşäy.

(KMTAS II 660) **Ķongur** mıyıklı, ķoy közlü, Ötürüksüz, kesi taman bir sözlü-Örüzmek degening nart yözdendi, Ol köp ķıyınlıklağa tözgendi. "Nartla", 23.

(KMTAS II 660) **Ķongur** iynek, gılja müyüzlerine mahtanngança, başın biyik kötürüp, arbazğa kirdi. Töppelanı A., Otluķ taşla, 66.

(KMTAS II 660) Kimi ķara lobançıķ, kimi **ķongurjayaķçıķ** [buzoula]. "Jürek jırlaydı", 136.

(KMTAS II 660) [Jaş], issiden **ķongurlanngan** erinlerin jalay, aytdı. "Şuyohluķ", N82, 52.

(KMTAS II 661) Juuaş közlü, sabır sözlü **ķongurmıyıķ** Ķarabaş elde oğurlu adamladan biridi. Gurtulanı B., Adilgeriy, 166.

(KMTAS II 661) -Bek ahşı, - didi detdomnu zaveduyuşisi Aleksandra İvanovna, uzun sanlı, kişi matallı, tolu betli, **ķongurçan** ķatın. Gurtulanı B., Jangı talisman, 416.

(KATS I 60) Jazdıŋ ekïnşï jartısında kartop japıraķtarınıŋ üstïŋgï jağında **ķoŋır** tüstï ılğaldı daķtar, al astıŋğı jağında juķa ağayraŋ ķabat payda boldı. (B. Şağırov, Kartop).

(KATS I 61) Bileyïkşï ķızdar! Kelşï, ağayındı **ķoŋır** ķaz bop, bir jortaķtap köreyïk, dedï Bike. (M.İmanjanov, Jastıķ).

(KATS I 61) Yekeuïmïzdiŋ de salmaġımız bïrdeyi jarıs bola ḳalsa, aġayındı **ḳoŋır** ḳaz beldesïp jatḳanımız ("Jas Alaş").

(KATS I 97) **Ḳoŋır** topıraḳ aymaġı jazıḳ bolıp keledï de, oŋtüstïktegï beleŋdï dalaġa adır-budırlı döŋesterge aynalıp ketedï (K. Bayandin, Topıraḳ).

(KATS I 108) Jau äkelgen aza men ḳazanı, ḳasïret şekken sovet adamdarın köz aldıŋa keltïrmek bolsaŋ, sol **ḳoŋır** üydïŋ iyesïn bïl (M. İmanjanov, Adam Tur.).

(KATS I 126) Sadaḳtıŋ ogı san ret jüregïn jırtḳan **ḳoŋır** jel, Azuın ayġa san bïlep erler jortḳan sarı bel (S. Begalin, Taŋd. Öleŋd.).

(KATS I 141) **Ḳoŋır** ayġırdıŋ ayġırlığınan ġana aman ḳalganġa uḳsaydı (Ḳ. Ḳazıbayev, Izġar).

(KATS I 154) Ḳız ḳattı jüdegen eken. Aḳşıl jüzï ḳuḳıldanıp, **ḳoŋır** közï ülkeye tüskendey, alası ayḳınıraḳ bayḳaladı (J. Moldaġaliyev, Torġay).

(KATS I 156) Aylanttut köbelegï sarġyş sur tüstï, ḳanatınıŋ ortası **ḳoŋır**, şetï sarġış. Juldız ḳurttarı jasıl, uzındığı 65-70 mm. Aylant siren' aġaştarınıŋ japırağımen ḳorektenedï (ḲUE).

(KırgTTS 331) Koyçunun **koŋur** küröŋün Tokutup Cakıp miniptir ("Manas").

(KırgTTS 331) Aba **koŋur** tarttı (Bayalinov). Koŋur küzdö. Kerimkul da keçkurun ayılga tüştü ("Ala Too").

(KırgTTS 331) Caş kezinen ele **koŋur,** cooş, biröögö camandık oylobogon cigit ele (Bökönbayev).

(KırgTTS 331) **Koŋur** ün-içke emes, coon emes orto ün. Satardın **koŋur** ünü birde kötörüŋkü, birde basıŋkı çıgıp, al bir nerseni tüşündürüp catkansıdı (Taştemirov).

(KırgTTS 331) Suuga **koŋur** kurgak kılıp umaçtalgan şaktan Sagın ar koygo bir çınıdan saldı (Cantöşev).

(KırgTTS 331) Iras ele murduma **koŋursugan** bir cıt kelet (Bayalinov).

(KırgTTS 331) Bomba carılgansıp darının kuykum cıtı **koŋursup**, murdumdu cardı (Sasıkayev).

(TTAS II 174) Mihailnıŋ **koŋgır** küzläre haman oçkın çäçep toralar. F. Ämmirhan.

(TTAS II 174) [Gallämetdinneŋ] **koŋgır** sakalına baytak çal kergän Ş. Kamal.

(TTAS II 174-175) Kük yözendä kayandır borın yaulıgı hätle genä ak bolıt kürende. Anıŋ yanına tagın berse kilep kuşılıp **koŋgırlandı**. F. Säyfi-Kazanlı.

(TTAS II 175) S. Mayakovskiy tora algı safta, kuye **koŋgırt** çäçen tuzdırıp. S. Häkim.

(TTAS II 175) Kara çäçle, **koŋgırt** kara küzle Ul, Mokamay bäg'rem, sin ideŋ. H. Taktaş.

(TTAS II 175) Bu söykemle keşeneŋ isä **koŋgırt** yäşel küzläre sine keşe bularak sanga alıp, hatta yakın itep yelmaya. G. Bäşirov.

(TTAS II 175) Köz köne Musa Kırımnan kaytıp kilde. Tagı da **koŋgırtlana**-karaya töşkän. M. Maksud.

(ÖTİL II 638) Dala-tüzni suv ålsa, **ķonğir** ğåzning töşidan. Maķål.

(ÖTİL II 638) -Mirsaid **ķonğir** koverkot pidjagini yeçib stolning suyançiğiga taşladı. P. Ķodirov, Uç ildiz.

(ÖTİL II 638) -Buniyam arzi bär ekan, -Nuriddin aka yånida iymanibgina otirgan **ķonğir** moylåvli, åķ-sariķ yigitga işara ķildi. S. Anårbåyev, Åķsåy.

(ÖTİL II 638) 2. Toķ kül rang, ķåramtir. Traktorlar bir hafta keça-kunduz tohtåvsiz işlab turdi, pahta dalalarining hammasi **ķonğir** tüsga kirdi. S. Mahkamov. Katta rulda.

(ÖTİL II 638) **Ķonğir** II Pati cigar rang ördak. **Ķonğirlar** may åylarida tuhum åçib, cöcalarini iyundayåķ uçirma ķilişadi. C. Abdullahånov, Tofån.

(ÖTİL II 638) **Ķonğirbåş:** Ķurğåķçiliķka çidamli, seruruğ, serdån köp yillik yåvvåyi ot.

(ADİL 545) Söylä köräk, Beyräk adlı boylu-buhunlu, gara, gıvırcıg saçlı, **gonur,** şähla közlü.. bir ikid körmädinmi? Rzaguluzadä.

(ADİL 545-546) Bunların [äsirlärin] içindä buğdayısifät, **gonurközlü**, uzun kirpikli bir gız vardı.

(ADİL 546) Çämänzäminli İdris.. **gonurközlü** bu gızı tanımışdı. M. Änvär.

(ADİL 545) -Söylä köräk, Beyräk adlı boylu-buhunlu, gara, gıvırcıg saçlı, **gonur**, şähla közlü.. bir ikid körmädinmi? Rzaguluzadä.

(ADİL 545-546) Bunların [äsirlärin] içindä buğdayı sifät, **gonurközlü**, uzun kirpikli bir gız vardı. Çämänzäminli. İdris..

(ADİL 545-546) **Gonurközlü** bu gızı tanımışdı. M. Änvär.

(TDS 179) Aysoltanıŋ güne yanan **goŋur** yaŋagını yalap geçyän şemalda salkınlık duyulardı (B. Kerbabayev, Aysoltan).

(TDS 179) Goy, tanasın ol düşman, Kim ekeni düşmanı, Gelenne etsin puşman, Goy, aksın **goŋur** ganı! (A. Nıyazov, Şıgırlar).

(TDS 179) İlki bilen rogovitsada ovnucak ayrı-ayrı nokat görnüşde sarımtıl ya-da çalrak **gonur** reŋkdäki bulaşıklık peyda bolyar (S. K. Karanov, Beterlän iriŋli göz agırı).

(TDS 179) Aysoltanıŋ güne **goŋralan** yüzüniŋ aşagındakı akcık alkımı Begenci gozgalaŋa saldı (B. Kerbabayev, Aysoltan).

(TDS 179) Begenciŋ güne yanan yüzi gılzgılt **goŋras** bolup görünyär (B.Kerbabayev, Aysoltan).

(TDS 179) Anha möceklerіŋ **goŋras** derisi bulaşıp yatır ("Sovet edebiyatı" jurnalı); (TDS 179) Bir zadıŋ ısı **goŋursayar** (L. N. Tolstoy, Saylanan eserler).

(TDS 179) Caydan bir hili **goŋursı** ıs gelyärdi.

(TDS 179) **Goŋursı** mele reŋkli skulpturalar yoluŋ gıralarını beseyärdiler ("Sovet edebiyatı" jurnalı).

2.8.1.1.2. Anlam Açısından *ḳoŋur*

Temel Anlam

***Ḳoŋur* 'Kahverengi'**

Türkçede *koŋur* sözcüğü 'kahverengi' anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. *Koŋur* sözcüğü 'kahverengi'nin çeşitli tonlarını ifade eden geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğunu görmekteyiz.

XI. yüzyılda Karahanlı Türkçesinde *konğur* 'kestane rengi' (DLT III 363-3), *konğ-ra-* (DLT II 358-7, 387-10, 402-9) 'kestane rengi olmak', chestnut (sheep color)' (DLT-Dankoff-Kelly-Index142) anlamında kullanılmıştır. XIII.-XIV. yüzyıl Eski Kıpçak Türkçesinde *ḳonur* "kumral, krem rengi" (İH-KTS 153); XV.-XVI. yüzyıl Doğu Türkçesinde *qonqar* 'light Brown' (açık kahverengi) (BN Index 853), XVI. yüzyılda Dede Korkut Kitabı'nda *ḳoñur* 'kestane rengi, koyu kızıl, yağız al', *ḳoñur at* (DK 35-13, 37-6, 37-11, 43-11, 44-2, 44-12, 48-12, 110-5, 126-7, 127-12, 130-9, 125-3, 142-5, 143-2, 143-6, 145-13, 147-10, 301-9 İndeks 189), *Ḳoñur Koca Saru Çoban* (DK 214-11-İndeks 189) ifadesinde *Ḳoñur* kişi adı olarak kaşımıza çıkmaktadır.

XX.-XXI. yüzyıl çağdaş Türk lehçelerinde *koŋur* sözcüğünün 'kahverengi' anlamında kullanılmaya etkin bir şekilde devam etmektedir. Örneğin:

Çuvaş Türkçesinde *hĭmĭr: hurarah hĭrlĭ (tĭ̆s)* 'kahverengi: siyahımsı kırmızı (renk)' (ÇRS 296), Altay Türkçesinde *koŋgır* '(at donu) konur': *koŋgır at* 'konur at', *koŋır* 'konur' (AltTS 116), Teleüt Türkçesinde *koŋır* 'açık doru at' (TelAS 61), Saha Türkçesinde *hoŋor* (YakRS 498, RYS 224) 'kahverengi' (TüSahaS 139) şeklinde geçmektedir. Örneğin:

D'on tıla xonor, kihi tıla xonor 'kişinin dili kahverengi' (YRFS I 169).

Başkurt Türkçesinde *ḳuŋır* 'kahverengi' (RBSl 69), *ḳuŋır buğa* 'kahverengi boğa' (TAH 61), Karaçay-Malkar Türkçesinde *ḳongur*: ḳızğıldım-mor 'kırmızımsı mor', *ḳongurjayaḳ* 'bordo yanaklı' (al yanaklı), *ḳongurlan* 'konurlanmak' *ḳongur bol* 'kahverengi olmak' (KMTAS II 660), *ḳongurmıyıḳ* 'açık kahve renkli, kızıl bıyık' (KMTAS II 661), *ḳongurçan, ḳongurıraḳ* 'kahverengimsi, bordomsu' (KMTAS II 661); Karakalpak Türkçesinde *koŋır* 'kahverengi' (KKalpRS 400) *ḳoŋır ayıu* 'kahverengi ayı', *ḳoŋır ruda* 'kahverengi maden', *ḳoŋır tas kömir* 'kahverengi kömür taşı' (RKKalpS 69), Kazak Türkçesinde *koŋır* 1. *Ḳara men ḳızıldıŋ aralığındağı ḳoyu küreŋ tüs* 'Siyah ile kırmızının arasındaki koyu kahverengi renk' şeklinde geçmektedir. Örneğin:

Jeroşaḳ bası: ḳojalaḳ bala, ḳoŋırsıḳ ḳuyḳa, ḳandıḳıl ḳatın, işek-ḳarın, tezek, sılp-sılp it, tikesinen şanşılğan mayda ḳoŋır tütin (J. Aymauıtov, Şığ.) (KATS X 49-50).

*Ḳara balada mal değende tori at, sınıḳ müyiz **ḳoŋır** siyır, ḳara baspaḳ bar* (B. Maylin, Ḳara bala) (KATS X 49-50).

***Ḳoŋır** şunaḳ toḳtıŋmın Men tüsemin ḳiylğa Neşik ayla boladı Közimniŋ jasın tiyarğa* (Batırlar jırı) (KATS X 49-50).

*Senderge batpaydı onıŋ ḳayğı, nazı, Bop jürsiŋ aydın köldiŋ **ḳoŋır** ḳazı Tausılıp azdan keyin azıḳtarı, Şığar dep zarlap jürmin ḳaşan jazı* (Şäkärim, Öleŋd.) (KATS X 49-50).

Kazak Türkçesinde genel olarak 'kahverengi' kavramı için *koŋır* sözcüğü etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Kahverenginin çeşitli tonlarının belirtilmesi için *koŋır* sözcüğüne baskın görünen renk bildiren sözcüğün eklenmesiyle ifade edilmektedir. Örneğin: *ḳoŋır küreŋ* 'açık kahverengi baskın olan renk', *ḳızıl ḳoŋır* 'kırmızımsı baskın olan kahverengi', *ḳızğılt ḳoŋır tarttı* 'bordolaştı' (kahverenginde kırmızının baskın olduğu renge girdi), *Ḳoŋırayu* 'kahverengi rengine büründü' v.s. (KATS X 51), Kırgız Türkçesinde *ḳoŋur* 1. *Kara köröŋ tüs* 'Koyu kahverengi renk' şeklinde geçmektedir. Örneğin:

*Koyçunun **koŋur** köröŋün Tokutup Cakıp miniptir* ("Manas") (KırgTTS 331).

Kumuk Türkçesinde *kongur* 'kahverengi' (RKumS 222), Nogay Türkçesinde *koŋır* 1. 'koyu kula' nesnenin reng hakkında', 2. 'kumral', *koŋır şaş* 'kumral saç' (NogRSl 173), Tatar Türkçesinde *koŋgırt, koŋgır: karasuköräп töstäge* 'koyu kahverengi' (TTAS II 174, RTatS 226); Özbek Türkçesinde *ḳoŋġir* 'kahverengi' (ÖTİL I 638), Yeni Uygur Türkçesinde *ḳoŋur* 'kahverengi' (UygRS 606), Azerbaycan Türkçesinde *gonur: Şabalıd rәnkli, açıg gәhvәyi* 'Şeftali renkli, açık kahverengi': *gonur at, gonur torpag.* Örneğin:

> *Söylä köräk, Beyräk adlı boylu-buhunlu, gara, gıvırcıg saçlı, **gonur**, şähla közlü.. bir ikid körmädinmi?* Rzaguluzadä (ADİL 545).

Azerbaycan Türkçesinde *gonur* 'açık kahverengi anlamında etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin: *gonurlug, gonurumtul, gonurlaşma, gonurlaşmag gonurköz (lü)* (ADİL 546). Örneğin:

*Bunların [äsirlärin] içindä buğdayısifät, **gonurközlü,** uzun kirpikli bir gız vardı.* Çämänzäminli. İdris.. gonurközlü bu gızı tanımışdı. M. Änvär. (ADİL 545-546).

Türkiye Türkçesinde *konur* 'Esmer, açık kestane renginde olan' (TüS 1212) anlamında kullanılmaktadır.

Türkmen Türkçesinde *goŋur: Gızgılt mele, garamtıl gızıl (reŋk)* şeklinde geçmektedir. Örneğin:

*Aysoltanıŋ güne yanan **goŋur** yaŋagını yalap geçyän şemalda salkınlık duyulardı* (B. Kerbabayev, Aysoltan).

*Goy, tanasın ol düşman, Kim ekeni düşmanı, Gelenne etsinpuşman, Goy, aksın **goŋur** ganı!* (A. Nıyazov, Şıgırlar).

*İlki bilen rogovitsada ovnucak ayrı-ayrı nokat görnüşde sarımtıl ya-da çalrak **gonur** reŋkdäki bulaşıklık peyda bolyar* (S. K. Karanov, Beterlän iriŋli göz agırı).

Türkmen Türkçesinde *goŋur* 'kahverengi' anlamıyla etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin: *goŋralmak: 'goŋur reŋke övrülmek, goŋur reŋke geçmek, goŋur bolmak', goŋras 'goŋra yakın, goŋur övüsyän, çala goŋur', Goŋrumtıl= goŋras, goŋursa- 'yanık ıs gelmek, goŋursı ıs gelmek', goŋursatmak: 'Rezin yakıp goŋursatmak', goŋursı:* I. *'Goŋursap çıkyan yanık ıs', goŋursı* II. *'Goŋra yakın reŋk'* anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğin:

Aysoltanıŋ gne ***goŋralan*** *yüzüniŋ aşagındakı akcık alkımı Begenci gozgalaŋa saldı* (B. Kerbabayev, Aysoltan).

Begenciŋ güne yanan yüzi gılzgılt ***goŋras*** *bolup görünyär* (B.Kerbabayev, Aysoltan).

Anha möceklerіŋ ***goŋras*** *derisi bulaşıp yatır* ("Sovet edebiyatı" jurnalı); *Bir zadıŋ ısı* ***goŋursayar*** (L. N. Tolstoy, Saylanan eserler).

Caydan bir hili ***goŋursı*** *ıs gelyärdi.* ***Goŋursı*** *mele reŋkli skulpturalar yoluŋ gıralarını beseyärdiler* ("Sovet edebiyatı" jurnalı) (TDS 179).

Yan Anlamlar

'Hoş, iyi etkisi olan, huzur veren, sakin'

Türkçede *koŋur* sözcüğünün 'kahverengi' anlamında kullanılmasıya birlikte kulağa hoş gelen ses için, ne sıcak ne de soğuk olan hoş bir hava için, istikrarlı hoş bir durum için, huzurlu bir hayat için de kullanıldığı tanıklanmıştır.

XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *konğra-* 'ses kalınlaşmak' (DLT II 358-7, 387-10, 402-9), *qoŋur* 'hoarse (voice) (DLT-Dankoff-Kelly-Index142) anlamlarında da kullanılmıştır. Günümüzdeki çağdaş Kazak Türkçesinde *ḳoŋır dauıs* 'kulağa hoş gelen ses' anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: *ḳoŋır dauıs [ün]: Birḳalıptı ırğaḳpen aytılğan, jaylı ün, dauıs* 'sabit tempoyla söylenen, hoş ses', *ḳoŋır än [äuen] 'bayau, ḳoŋır dauıspen salınatın än, äuen'* (yavaş, hoş sesle söylenen, icra edilen şarkı, ezgi), *ḳoŋır saz 'birḳalıptı yestiletin äuen; ün'* (sabit duyulan ezgi, ses). Bunun yanı sıra *ḳoŋır* sözcüğünün üçüncü mecazî anlamı *janğa jaylı, jağımdı* 'cana yakın, hoş' anlamı da bulunmaktadır. *Ağayındı ḳoŋır ḳaz* deyimi *'Ünemi jubın jazbaytın yeki adam, tatu ḳurbı'* (Hiç ayrılmayan iki kişi, uyum içindeki arkadaşlar) anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: *Ḳoŋır ḳazday bolsa-dağı, Ḳoŋır sol şaḳ ömirleri. Bolsa irimşik, bolsa ağı, Ḳaraşa üyler köŋildi yedi* (S. Mäulenov, Alıs ket.) 'Uyum içinde olsa dahi, Huzurlu o dönemki hayatları, Olsa peynir, olsa akı (süt, ayran), Karaca (mütevazi) evleri neşeli idi.' *Halıḳtıŋ ḳoŋır tiliniŋ işinen tamaşa söz tulğaların jasauğa bolatındığın Abay ayḳın körsetti* (Ğ. Mustafin, Oy äuen.) 'Halkın kahverengi (hoş) dilinin içinden harika söz şahsiyetlerinin yapıldığını Abay açıkça gösterdi'

Kazak Türkçesinde *ḳoŋır* sözcüğü vahşi olmayan sakin hayvan adlarıyla birlikte kullanıldığında 'sakin, huzurlu' anlamlarını vermektedir. Örneğin: *ḳoydan ḳoŋır* 'koyundan kahverengi' => 'juas, momın' (sakin, mütevazi) 'koyundan daha sakin, daha mütevazi' anlamlarında kullanılır. *Ḳoŋır aŋ* 'kahverenkli hayvan' a) (mit.) *Halıḳ uğımında arḳar, buğı, tau yeşki, yelik siyaḳtı kiyeli sanalatın aŋ [Ḳoŋır aŋdı, äsirese, bastauşısın sol mekenniŋ kiyesi dep aytadı, mergenniŋ mıltığı ḳırsığadı nemese jazatayım mertigedi dep atpaytın bolğan.]* 'Halk inanışında maral, geyik, dağ keçisi gibi kutsal sayılan hayvan [Kahverengi hayvanı, özellikle, lideri o mekânın kutu olarak sayılır, biri onu vurmaya çalışırsa silahı tutukluk yapar ya da ummadığı bir şekilde ölür diye vurmazlardı], *ḳoŋır aŋ:* b) *Arḳar, buğı, yelik, ḳulja, tau yeşki siyaḳtı şöp jeytin jırtkış yemes aŋdar* 'maral, geyik, dağ keçisi gibi ot yiyen vahşi olmayan hayvanlar' anlamına gelmektedir. Ayrıca Kazaklarda çocukları severken *ḳoŋır ḳozım* 'mütevazi, masum kuzum' diye de söylenir (KATS X 50).

Kazak Türkçesinde *ḳoŋır ängime: 'Jaylı, tartımdı äŋgime'* (Huzur verici, çekici sohbet', *ḳoŋır buyra şay*: 'dämdi ḳoyu şay' (lezzetli demli çay), *ḳoŋır mayda jel 'Jaŋa jaylı salḳın jel'* (rahatlatıcı serin rüzgar), *ḳoŋır keş: 'Jaŋa jaylı salḳın keş'* (Rahatlatıcı serin akşam), *ḳoŋır samal 'Bir ḳalıppen soḳḳan jaylı lep'* (Sabit bir şekilde esen rahatlatıcı rüzgar), *ḳoŋır tirlik 'Bir ḳalıptı ḳarapayım tirşilik (turmıs)'* (Sabit bir şekilde sürdürülen mütevazi yaşam) anlamlarında kullanılmaktadır (KATS X 49-51).

Kırgız Türkçesinde *koŋur* 'iyi, hoş' anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğin: *koŋur çeçen 'ugumduu, cakşı süylögön çeçen'* (anlaşılır bir şekilde iyi söyleyen belagatlı kişi), *koŋur* 3. *'Cooş, salmaktuu, bir münöz'* (Mütevazi, ağırbaşlı, karakterli) anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: *Düyşönkul caş kezinen ele* ***koŋur,*** *cooş, biröögö camandık oylobogon cigit ele* (Bökönbayev). *Konur ün 'içke emes, coon emes orto ün'* (ince değil, kalın değil, orta ses' anlamları bulunmaktadır. Örneğin: *Satardın* ***koŋur ünü*** *birde kötörüŋkü, birde basıŋkı çıgıp, al bir nerseni tüşündürüp catkansıdı* (Taştemirov) (KırgTTS 331).

Bu şekilde bu anlamlarıyla sözcüğün Kazak ve Kırgız Türkçelerinde metonimlerle kurulmuş metaforik kullanımları dikkati çekmektedir.

'Yokluk İçinde'

Türkçede *ḳoŋır* 'yokluk içinde' anlamı tanıklanmıştır. Örneğin: Kazak Türkçesinde *ḳoŋır* sözcüğünün ikinci mecazî anlamı *'onşa mäz yemes, jutaŋ (turmıs-tirşilik)'* (maddi durumu pekiyi olmayan, yokluk içinde (hayat) şeklinde ortaya çıkmaktadır. Örneğin: *Ol uaḳıttarı* ***ḳoŋır ğana tirşiligi*** *bar bizderdey kişiler şaydı ḳurt, irimşik, sarısumen işedi* (Ö. Ḳanahin, jer bas.). 'O zamanlar kahverengi (yokluk içinde) yaşamı olan bizim gibi kişiler çayı kuru peyniri, peyniri saru su ile içer.' *Otan soğısınıŋ soŋğı jıldarındağı bir kün bolatın. Yel turmısınıŋ* ***ḳoŋır*** *jaydaḳ taḳır kezi* ("Ḳaz. ädeb.") 'Vatan (II. Dünya) savaşının son yıllarındaki bir gün idi. Halkın yaşamının kahverengi (yokluk içinde) düzlük zamanıydı'

'İlgisiz, Beğenmeyerek'

Kazak Türkçesinde *ḳoŋır 'Iḳılassız, köŋilsiz, salḳın (peyil, minez)'* (ilgisiz, isteksiz, soğuk (niyet, karakter)' anlamına da gelmektedir. Örneğin: *Alğaşḳı kelgendegidey yemes, Kädirbek Ätikeni* ***ḳoŋır*** *ḳarsı aldı* (B. Nurjekeyev, Kütumen öt.). 'İlk geldiği gibi değil, Kadirbek Atike'yi kahverengi (soğuk) karşıladı'. *Ḳaru-jaraḳtı, äskeri kiyimdi yeki adamdı körgende Tausoğar sır bermgensip,* ***ḳoŋır*** *amandastı.* (S. Begalin, Zamana) 'Silahları, askeri kıyafeti iki kişiyi gördüğünde Tausoğar belli etmeden, kahverengi (soğuk) selamlaştı' (KATS X 49-50).

Kazak Türkçesinde *ḳoŋır kördi* deyimi *'Unatpadı, jaḳtırmadı, kem tuttı'* (Beğenmedi, hoş karşılamadı, küçük gördü' anlamlarında kullanılmaktadır. *Ḳoŋır ḳabaḳ* deyimi ise *'Salḳın ḳabaḳ; keyis'* (Soğuk, kaşları çatık) anlamında kullanılmaktadır (KATS X 50). Bunun yanı sıra *ḳoŋırayu 'Jabırḳau, jüdeu'* (Üzgün, zayıf) anlamını ifade etmektedir (KATS X 51).

2.8.1.2. *küreŋ*

Çuvaş Tü.: **кĕрен [kıren]** 'pembe' (RÇuvS 678), Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay Tü.: **кӳреҥ [küreŋ]** 'Kahverengi, esmer', *küreŋ öŋ* 'kahverengi renk', *Küreŋ kamzal kebin kiyet* folk. Kahverengi kaftanını giyer. 2. '(At donu) koyu sarı', *Ercinelü küreŋ at çakızına cetken turdı* folk. Değerli esmer at bağlandığı yere yöneldi. 3. (Sonbaharı tarif ederken sıkça kullanılan bir sıfat), *küreŋ küs* 'altın sonbahar', *küreŋ kat* 'siyah frenk üzümü' (AltTS 129, RAltS 258), Hakas Tü.: **кӳреҥ [küreŋ]** (RHakS 330), küreŋ 1. Kahverengi, *küreŋ öŋ* 'kahverengi renk', *hara küreñ* 'koyu kahverengi', 2. Esmer, yağız, 3. Koyu sarı; yanık; *hara küreñ tülgü* 'koyu sarı tilki', *küreñ at* 'yağız at', *küreñ iñek* 'koyu sarı inek', *küren hızıl* 'koyu kırmızı, bordo' (HakTS282), Saha Tü.: **күрэҥ [küreŋ]**, **күргүҥ [kürüŋ]** 'kahverengi' (YakRS 201, TSahaS 139), Şor Tü.: **küreŋ** (ŞS 59); Teleut Tü.: **küreŋ, kürüŋ** 'kahverengi' (TelAS 70); Tuva Tü.: **хүреҥ [hüreŋ]** 1. "kahve rengi" *hüreŋ öŋ* 'kahverengi rengi', 1. *burıy* 'kula'; *hüreŋ adıg* 'kahverengi ayı', *hüreŋ hömür* 'kula kömür', *hürerer* 'kahverengileşmek' (TuvRSl 498), *kara-hüreŋ* 'koyu kahverengi' (TuvRS 229), *kızıl-hüreŋ* 'bordo renk' (TuvRS 274), *hüreŋ-kızıl* 'koyu kırmızı' (TuvRS 498); Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: **көрән [körän]** 'kahverengi' (RBaşkS 318) *aḳhıl körän* 'bej' (RBaşkS 43) *körän at*; *körän kümer* (RBaşk 69), *körän kostyum* 'kahverengi ceket', *ḳara körän tölkö* (RBaşk 640), Karaçay-Malkar Tü.: **кюрен [küren]** 'kahverengi, koyu renk' *küren tart-*'rengi koyulaşmak' (KMTS 287); Karakalpak Tü.: **гүрең [güreŋ]** (RKKalpS 69, 363); Kazak Tü.: **күрең [küreŋ]** 1. *Ḳızıl ḳoŋır, ḳoşḳıltım* 'kırmızımsı kahverengi, kahverengimsi' *Üydi aynala salınğan jemisti baḳşada sırğaday salbırap **küreŋ** şiyeler ösip tur* (Ğ. Müsirepov, Kezdesp. Ket.). *Yeki közimiz aldımızdağı şaŋı şıḳḳan ayğız-ayğız **küreŋ** topıraḳta* (S. Berdiḳulov, Yegeuli Nayza). *Jandı oy oraydı. Jürekti şer şertedi. Küreŋ ḳum bizdiŋ kelgen izimizdi kübirlep süyip kömip tastaydı* (M. Jumabayev, Şığ.). // *Ḳızıl ḳoŋır, ḳoşḳıltım tüs. Juḳarıp künniŋ de reŋi, Mülgidi ḳıbırsız jas tal da. Boyaudıŋ ḳızılı, küreŋi, Şaşırap jayıldı aspanğa* (S. Smatayev, Astana). 2. *Tüginde ḳızğılt-ḳoŋır ḳılşığı basım (jılḳı)* 'Tüyüne kırmızımsı kahverengi kılları yoğun olan yılkı': *Şıḳḳır közim şıḳpasa men tanıdım. Deytuğın bar atıŋ bar **küreŋ** beşti* (Batırlar jırı.). *Yeski päueskege ḳos **küreŋ** jegip, **küreŋderdi** oŋ jağına şujıḳtay kara baytaldı bos baylağan bireu aulası keŋ, yeŋsesi biyik bir ḳabat ağaş* üyge *burıldı* (Ğ. Mustafin, Dauıl.).// Tüginde ḳızğılt-ḳoŋır ḳılşığı basım jılḳı Tüyünde kırmızımsı kahverengi tüycükleri yoğun olan at yılkı (at):. *Ḳoy ördi taŋ säriden üderile, Ḳara ottı, tüye moynaḳ tübegine. Keledi ḳoy soŋında Ḳıstaubay şal, Aḳırın ḳamşı sipap **küreŋine*** (S. Mäulenov, Taŋd. Öleŋd.). ***Küreŋdi** talğa baylap mingen ḳanday? Ḳalḳamen külip-oynap jürgen ḳanday? Auliŋa osı jolı barmaḳ yedim, Ḳayteyin bara almadım, jeriŋ şalğay!* (Ḳaz. Änderi.) 3. Auıs. *Jabığıŋḳı, ḳuaŋ, tunjır. Burıltpay oŋğa, solğa da, Üyirip joldı oḳ demi. Ot bolıp ḳondı ormanğa, Soğıstıŋ **küreŋ** köktemi* (S. Mäulenov, Taŋd. Öleŋd.) *Män-jayın, mundağısın ḳaydan bilem, Bayḳasam küyeudiŋ de tüsi **küreŋ**. Üyine ḳarındastıŋ on kün ḳondım, işinde ıḳılas joḳ aşıḳ ireŋ* (Aytıs). ***Al küreŋ*** a) *Aşıḳ küreŋ, ḳızğıltım.* 'al küreŋ: açık kahrenegi, kırmızımsı': *Üzilmey, kataymay birḳalıppen jelpip soḳḳan ädemi salḳın ḳoŋır jel ḳanday rahat. Osı jelmen ḳulpıra tolḳıp, su betindey jıbır ḳağıp şaḳıp jatḳan al küreŋ köde men seleu dalaları... dala yemes, teŋizderi ḳanday!* (M. Äuezov, Abay jolı). *Onıŋ beti ḳuansa da, ḳorıḳsa da ḳızarıp, balbırağan al küreŋge aynalatın* (J. Arıstanov, Jalındı.) ä) *Jarḳın, ḳızıḳtı* 'neşeli, ilginç': *Burın*

birigip ün şığarıp körmegen aul balaları, yendi sappen jürip, äsker öleŋin şırkaymız. Öŋimiz solğın, ömirimiz al küreŋ (J. Arıstanov, Yesten ketpes), *küreŋ küz 'jabığıŋkı, quaŋ, tunjır küzgi uaqıt', küreŋ kabaq 'köŋilsiz, renişti, tunjır, tünergen': küreŋ güz* 'kapalı, alacakaranlık güz mevsimi', *küreŋ kabaq [qabaqtau] boldı* 'urıstı, renjisti' *'göz kapağı küreŋ (kahverengi) olan:* soğuk bakışlı, yüzlü', *küreŋ kabaqtandı 'tunjıradı, renjidi, nalıdı', küreŋ qoşqıl 'qoşqıldanğan qoyu qızıl (tüs) İgiliktiŋ şoyınday küreŋ qoşqıl betinen yeş närseniŋ yelesi bayqalmaydı* (Ğ. Müsirepov, Oyanğan Ölke), *küreŋ qızıl 'küreŋdegen qızıl tüs', Murnı, yeki betiniŋ uşı küreŋ qızıl bop börtip ketken* (Ä. Tarazi, Asu). *Öte pisken şiyedey küreŋ kızıl yerini bülkildep turğan siyaqtı* (Ş. Murtaza, Mıltıqsız). *Küreŋ muŋ 'reniş, jabırqaŋqı köŋil küy. Qoş yendi, qoş bol, küreŋ kün! Küreŋ muŋ sağan jiberdim. Külermin dep yem, tünerdiŋ, Bilermin, qalay bilermin?!* (M. Maqatayev, Şığ.). *Küreŋ sarı. Küreŋ tartqan qoyu sarı tüs* (KATS VIII 550), *küreŋ tarttı: küreŋdedi, küreŋitti', küreŋ tau: qızğıltım tüsti, qoŋırqay tartqan tau', Küreŋ jer-tozğan kilemder. Küreŋ tau, anau küreŋ bel* (M. Maqatayev, Şığ.). *Küreŋ töbel 'maŋdayında töbeli bar küreŋ jılqı', Küreŋ töbeldendi 'küreŋ tartıp özgerdi, qubıldı', Küreŋ [qozı küreŋ] şay 'qaymaq süt qatqan (quyğan) qoyu şay' Qara küreŋ 'Qara qoşqıl tartqan, qoŋırqay', qoŋırqay küreŋ 'Solğın, küŋgirt küreŋ', qızğılt küreŋ 'Qızıldau tüsti küreŋ', qızıl küreŋ 'qızılı basım küreŋ tüs', sarı küreŋ 'sarğış tartqan küreŋ tüs', tobılğı küreŋ 'Tobılğı tüstes, qızğılt', küreŋde-'küreŋ tüske yenu, küreŋitu. Kün qızarıp, küreŋdep, alaulap batsa yerteŋinde jılı boladı* (H. Nukeulı, Ulttıq miras) (KATS VIII 551); Kırgız Tü.: **күрөң [kürööŋ]** *Kofenin öŋünö okşogon, koŋurga cakın tüs. Çoŋ enenin üstündö uulu.. alıp kelip bergen kürööŋ cibek köynögü* (Sıdıkbekov). *Kösöl **kürööŋ** uydu badaga koştu* (Kaimov) (KırgTTS 379); Nogay Tü.: **куьрен [küren]** *мёмно-рыжий* 'koyu kızılımsı, koyu turuncu' (atın donu hakkında) (NogRSl 194), Tatar Tü.: **көрән [körän]** *Darçin yaki kızdırılgan kofe tösendäge; koŋgırt töstäge. Körän çikmän. Körän şäl. Cihangir kart alıp kaytkan ul körän at başka hikmätlär dä eşläp taşladı.* Ş. Kamal. // i. mäg. *Körän tös; körän buyau. Alyapkıç mandım köräŋgä, Körän matur kergängä.* Cır.; *körän kümer-sıyfatı yagınnan torfka yakın torgan tübän sortlı taşkümer, sorı kümer; köränlänü: Körän töskä kerü, töse köräŋgä äylänü. Tırmaçı malaylar,---tınıç adım belän cir ülçäp yörüçe kartlar, yazgı cildä köränlänä başlagan alsu bitle taza kızlar... Menä kemnär [Näfisäneŋ] sugışçıları!* G. Bäşirov. // *Körän bulıp küürenü. Tik urtada Simetbaş yulınıŋ köränlänep torgan yul sızığı yarılıp kala.* Ä. Fäyzi. *Köränsu* s. *Sıyek körän, berkadär körän. Köränsu tös. Änisennän [balasına] bik az närsä küçkän: küzläre zäŋgär tügel köränsu, çäçläre sıyek sarı, cirän.* G. Gobäy (TTAS II 271), Güney-Doğu: Yeni Uygur Tü.: كۆرەڭ **[küräŋ]** 'açık kahverenkli', *küräŋ at* 'açık kahverenkli at' (UygRS 661); Güney-Batı: Azerbaycan Tü.: **kürän:** sif. *'saçı, tükü parıltılı sarı-gırmızı ränkdä olan'; 'bu ränkdä saçı, tükü olan at, adam vä s.' Küräni minmäk. Küräni çapmag. -Üggülärdä künäş; Alov yallı bir kürän.* R. Rza.; **küränvarı,** sif. *"Kürän ränkindä, küränä bänzär; sarı-gırmızı"* (ADİL, 130) AzTü.: **Kürän,** sif. *Saçı, tükü parıltılı sarı-gırmızı ränkdä olan. Kürän oğlan-Kürän at, keriyä dön!-dedikdä, kürän at därhal keriyä sıçradı.* M. S. Ordubadi. *Bir yahşı küran at minib Sämäd [Nadirin] yanına käldi. B. Talıblı. O, 40-45 yaşlarında kürä, ortaboylu bir adam idi.* S. Väliyev. // is. mä'nasında. *Bu ränkdä saçı, tükü olan at, adam vä s. Küräni minmäk. Küräni çapmag. -Üggülärdä künäş; Alov yallı bir kürän.* R. Rza. (ADİL 130). **Küränvarı,** sif. *Kürän ränkindä, küränä bänzär; sarı-gırmızı. (ADİL 130). Kürän, sif. Saçı, tükü parıltılı sarı-gırmızı ränkdä*

olan. Kürän oğlan. -Kürän at, keriyä dön!-dedikdä, kürän at därhal keriyä sıçradı. M. S. Ordubadi. *Bir yahşı kürän at minib şämäd [Nadirin] yanına käldi.* B. Talıblı. *O, 40-45 yaşlarında kürän, ortaboylu bir adam idi.* S. Väliyev. // *is. mä'nasında. Bu ränkdä saçı, tükü olan at, adam vä s. Küräni minmäk. Küräni çapmag.-üfüglärdä künäş; Alov yallı bir kürän.* R. Rza. (ADİL 130). **Sarı-küräп**, sif. *Gonur, açıg şabalıdı ränkli (at ränki).* (ADİL, 30).

2.8.1.2.1. *küreŋ* Kullanım Alanı

(HD 441) "Xamnos tüktïg xara **küreñ** at".

(HD 1321) Xamnos tüktïg xara **küreñ** tay atxa müngen.

(HD 2086) Alıp Küreldeynïñ küren adına xosti.

(KTAS VIII 550) Üydi aynala salınğan jemisti bakşada sırğaday salbırap **küreŋ** şiyeler ösip tur (Ğ. Müsirepov, Kezdesp. Ket.).

(KATS VIII 550) Yeki közimiz aldımızdağı şanı şıkkan ayğız-ayğız **küreŋ** topıraqta (S. Berdiqulov, Yegeuli Nayza).

(KATS VIII 550) Jandı oy oraydı. Jürekti şer şertedi. **Küreŋ** qum bizdiŋ kelgen izimizdi kübirlep süyip kömip tastaydı (M. Jumabayev, Şığ.).

(KATS VIII 550) Juqarıp künniŋ de reŋi, Mülgidi qıbırsız jas tal da. Boyaudıŋ qızılı, **küreŋi**, Şaşırap jayıldı aspanğa (S. Smatayev, Astana).

(KATS VIII 550) Şıkkır közim şıqpasa men tanıdım. Deytuğın bar atıŋ bar **küreŋ** beşti (Batırlar jırı.).

(KATS VIII 550) Yeski päueskege qos **küreŋ** jegip, küreŋderdi oŋ jağına şujıqtay kara baytaldı bos baylağan bireu aulası keŋ, yeŋsesi biyik bir qabat ağaş üyge burıldı (Ğ. Mustafin, Dauıl.).

(KATS VIII 550) Qoy ördi taŋ säriden üderile, Qara ottı, tüye moynaq tübegine. Keledi qoy soŋında Qıstaubay şal, Aqırın qamşı sipap **küreŋine** (S. Mäulenov, Taŋd. Öleŋd.).

(KATS VIII 550) **Küreŋdi** talğa baylap mingen qanday? Qalqamen külip-oynap jürgen qanday? Auliŋa osı jolı barmaq yedim, Qayteyin bara almadım, jeriŋ şalğay! (Qaz. Änderi.).

(KATS VIII 550) Burıltpay oŋğa, solğa da, Üyirip joldı oq demi. Ot bolıp qondı ormanğa, Soğıstıŋ **küreŋ** köktemi (S. Mäulenov, Taŋd. Öleŋd.).

(TTAS II 52) Bögelmä suları tiran. Töpläre kara-**körän**. Cır.

(TTAS II 271) Cihangir kart alıp kaytkan ul **körän** at başka hikmätlär dä eşläp taşladı. Ş. Kamal. // i. mäg. **Körän** tös; körän buyau. Alyapkıç mandım körängä, **Körän** matur kergängä. Cır.

(TTAS II 271) **Körän** kümer-sıyfatı yagınnan torfka yakın torgan tübän sortlı taşkümer, sorı kümer.

(TTAS II 271) Tırmaçı malaylar,---tınıç adım belän cir ülçäp yörüçe kartlar, yazgı cildä **köränlänä** başlagan alsu bitle taza kızlar... Menä kemnär [Näfisäneŋ] sugışçıları! G. Bäşirov.

(TTAS II 271). Tik urtada Simetbaş yulınıŋ **köränlänep** torgan yul sızıgı yarılıp kala. Ä. Fäyzi.

(TTAS II 271) Änisennän [balasına] bik az närsä küçkän: küzläre zäŋgär tügel **köränsu,** çäçläre sıyek sarı, cirän. G. Gobäy.

2.8.1.2.2 Anlam Açısından *küreŋ*

Temel Anlam

***Küreŋ* 'Kahverengi'**

Küreŋ sözcüğü *koŋur* sözcüğüyle benzer bir şekilde genel olarak Türk lehçelerinde kahverenginin farklı renk tonlarını ifade etmek üzere ve daha çok temel anlam itibarıyla özellikle at olmak üzere hayvanların tüy rengi için kullanıldığı tespit edilmiştir.

Yan Anlamlar

'Üzüntü Verici, Basık'

Kazak Türkçesinde 3. *Auıs. Jabığıŋkı, ḳuaŋ, tunjır* 'üzüntü verici, basık' anlamlarında genellikle *küreŋ küz* güz mevsimi için veya kapalı hava durumu için kullanılır.

Burıltpay oŋğa, solğa da, Üyiri joldı oḳ demi. Ot bolıp ḳondı ormanğa, Soğıstıŋ ***küreŋ*** köktemi (S. Mäulenov, Taŋd. Öleŋd.) (KATS VIII 550).

'Soğuk suratlı'

Kazak Türkçesinde *küreŋ* 'insanın soğuk yüzü veya bakışına gore 'soğuk suratlı' anlamında da kullanılır. Örneğin:

Män-jayın, mundağısın ḳaydan bilem, Bayḳasam küyeudiŋ de tüsi ***küreŋ.*** *Üyine ḳarındastıŋ on kün ḳondım, işinde ıḳılas joḳ aşıḳ ireŋ* (Aytıs) (KATS VIII 550).

'Esmer'

Azerbaycan Türkçesinde *kürän* 'esmer' anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: *O, 40-45 yaşlarında* ***kürän,*** *ortaboylu bir adam idi.* S. Väliyev. (ADİL 130).

2.8.1.3. *ḳoçḳıl*

xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçeleri: Başkurt Tü.: **ғускыл [ğuskıl]** (RBSl 88); *kara ğuskıl* (RBS 640) *ḳarağuzḳıl körän töştäge küldäk* 'vişne rengindeki elbise' (RBS 88), Kazak Tü.: **қошқыл [ḳoşḳıl]:** *Ḳara ḳoŋır, küreŋdeu (tüs). Ḳoşḳıl ḳoyu tütin äli de bulıḳtırıp tur* (S. Muḳanov, Aḳḳan juldız). *Aḳbilek ne derin bilmey, birese duananıŋ şoşaŋdağan bes tal saḳalına, birese künge küygen ḳoşḳıl omırauına ḳarap ḳoyadı* (J. Aymauıtov, Şığ.). *Dedi de, ḳoşḳıl közinen Muŋdı bir säule tögildi. Kädimgi ḳazaḳ sözinen Ayırması joḳ körindi* (Ğ. Ḳayırbekov, Könsadaḳ). *Ḳara topıraḳtı bir ıdıska salıp, su ḳuyıp şayḳasaŋ ḳoşḳıl lay boladı. Sol ḳoşḳıl su yeginge jaşımdı* (A. Baytursınulı, Oḳu ḳuralı). ***Küreŋ***

ḳoşḳıl. *Ḳoşḳıldanğan ḳoyu ḳızıl tüs.* ***Ḳara ḳoşḳıl:*** *Şımḳay ḳara yemes, ḳoŋırḳay, ḳonır tüs aralasḳan, ḳara men ḳoŋır tüstiŋ yekeui de bayḳalatın, ḳarası basım tüs.* ***Ḳara ḳoşḳıl tarttı:*** *Ḳara koşḳıldandı.* ***Ḳoŋır ḳoşḳıl:*** *Ḳarası basım ḳoŋır tüs. Ḳoşḳıl bakteriyalar: biyol. Ḳuramında türli tsti (ḳızıl, külgin, ḳoŋır) boyauları bar bakteriohlofildi jäne ḳaratenoidti pigmentteribar bakteriyaar.* ***Ḳoşḳıl ḳızıl:*** *Koşḳılı basım ḳızıl tüs. Ḳoşḳıl temirtas: geol. Birḳatar mineraldadıŋ ḳospalarınan, negizinen temir gidroksidterinen (getit, gidrogetit, gidrogematit), balşıḳtı mineraldardan turatın temir rudaları.* ***Ḳoşḳıl teŋgiş:*** *zool. Avstraliya suḳoymalarında tirşilik yetetin, tabiğatta dene turḳı 20 santimetrge deyin jetetin zäŋgibas tuḳımdas balıḳtardıŋ biri.* ***Ḳoşḳıldan:*** *Ḳoşḳıl tartu, küreŋdenu, ḳarauıtu.* (KATS X 160-161), Kırgız Tü.: **koçkul**: *Karamık tartkan kızıl, koyuu kızıl. Lenindin koçkul tuusun birinci Bizdin çerge kötörüşkön azamat* (Aalı). *[Kümüşaydın] beti ötö bışkan alçaday koçkul bolo kaldı* (Aalı). *Han Bakaydan al ketti, Başınan koçkul kan ketti* ("Manas") (KırgTTS 338); Tatar Tü.: **kuçkıl** *'karasu, karalcım. Kuçkıl tötennärneŋ bödrä tolımın Koyaş nurı kilep söyader.* Ş. Mannur. *Bodaylar kuye bulıp, kuçkıl yaşel bulıp, yegetlär mıyegıday sızılıp kına çıgıp kilä.* Ä. Yeniki. *Yegetneŋ yözenä ber törle söykemle kuçkıl yögergän.* F. Hösnì. ***Kuçkıllanu:*** *Kuçkıl töskä kerü. Kuçkıllanıp kara bolıt yöri, Kük kelteri, kıya tau tetri.* Ş. Mannur. ***Kuçkıllı:*** *Az gına karalcımlanıp kürengän. Kuçkıllı nurlar. Kuçkıllı yöz.* (TTAS II 197).

2.8.1.3.1. *ḳoçḳıl* Kullanım Alanı

(KATS X 160) Aḳbilek ne derin bilmey, birese duananıŋ şoşaŋdağan bes tal saḳalına, birese künge küygen **ḳoşḳıl** omıraulna ḳarap ḳoyadı (J. Aymauıtov, Şığ.).

(KATS X 160) Dedi de, **ḳoşḳıl** közinen Muŋdı bir säule tögildi. Kädimgi ḳazaḳ sözinen Ayırması joḳ körindi (Ğ. Ḳayırbekov, Könsadaḳ).

(KATS X 160) Ḳara topıraḳtı bir ıdıska salıp, su ḳuyıp şayḳasaŋ **ḳoşḳıl** lay boladı. Sol ḳoşḳıl su yeginge jaşımdı (A. Baytursınulı, Oḳu ḳuralı).

(KırgTTS 338) Lenindin **koçkul** tuusun birinci Bizdin çerge kötörüşkön azamat (Aalı).

(KırgTTS 338) [Kümüşaydın] beti ötö bışkan alçaday **koçkul** bolo kaldı (Aalı).

(KırgTTS 338) Han Bakaydan al ketti, Başınan **koçkul** kan ketti ("Manas").

(TTAS II 197) **Kuçkıl** tötennärneŋ bödrä tolımın Koyaş nurı kilep söyader. Ş. Mannur.

(TTAS II 197) Bodaylar kuye bulıp, **kuçkıl** yaşel bulıp, yegetlär mıyegıday sızılıp kına çıgıp kilä. Ä. Yeniki.

(TTAS II 197) Yegetneŋ yözenä ber törle söykemle **kuçkıl** yögergän. F. Hösni.

(TTAS II 197) **Kuçkıllanıp** kara bolıt yöri, Kük kelteri, kıya tau tetri. Ş. Mannur.

2.8.1.3.2. Anlam Açısından *ḳoçḳıl*

Temel Anlam

***Ḳoçḳıl* 'Kahverengi'**

Türkçede *ḳoçḳıl* sözcüğü Başkurt, Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek Türkçelerinde 'kahverengi' anlamında kullanılmaktadır.

Yan Anlamlar

Türkçede *ḳoçḳıl* sözcüğünün 'koyu' (koyulaşma) anlamında da kullanıldığı tespit edilmiştir. Örneğin: Kazak Türkçesinde *ḳoşḳıldan: ḳoşḳıl tartu, küreŋdenu, ḳarauıtu* (kahverengiye dönüşmek, koyulaşmak) (KATS X 160-161), Tatar Türkçesinde *kuçkıl 'karasu, karalcım'* (karamsı, koyu renk) anlamında kullanılmaktadır (TTAS II 197).

2.8.1.4. *ḳuba*

İslâmî ç. xi. yy. Karahanlı ç. **kuba** at 'rengi kumral, konur al ile sarı arasında olan at (DLT 217-11), **quba** 'between chestnut and yellow (horse)' (DLT-Dankoff-Kelly 262); xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçeleri: Kuzey-Doğu (Sibirya): Altay: **кубакай [kubakay]** (RAltS, *rozovıy*: *kubakay kızıl* 667), Saha: **кубархай [kubarhay], кубаҕай [kubahay]** (YakRS, 184); Şor: **kuba, kubakkay** (ŞS, 57), Teleut: **kuba**: *kuba sarı*: "sararmış, solgun, benzi solmuş" (TelAS, 65), Kuzey-Batı (Kıpçak): Başk.: **ҡоба [ḳoba]** (BTDH 195), **ҡуба [ḳuba]** (BTDH 201); Kar.-Malk.: **къуба [ḳuba]** 'bledno burıy' (atın donu hakkında), *palevıy* (koyu renkleriyle'/ *Kül betli; aḳ-sıldımğa tarthan ḳongur* (KMTAS II 682); KKalp: **ҡуба [ḳuba]** (KKalpRS, 406); Karayim Tü.: **kubar** 'blednıy *'soluk, solgun, donuk' Kalam kubar yarığı katın bigingi horoslu tsıraknın* 'kalıyorum solgun ışığında bu önemsiz mumun', *kubar-, kuvar-, ḳubar-, ḳuvar-*'1. defolmak', 2. 'solgunlaşmak, donuklaşmak', 'utanmak' 'kararmak' *yüzlärim kubardılar* 'yüzüm solgunlaştı'; *kubarlık* 'sağlıklı olmayan görünüm' *nege bu kerer oşol yizlerinizni kuvarğanlarnı beterrek ol olanlardan?* 'niye sizin solgunlaşmış yüzünüzü görsün, bu çocuklar varken?' (KarRPS 342, 372), Kazak. ** құба [ḳuba]** (KATS X 221); Kırgız Tü.: **куба [ḳuba]** *Agış, bozomuk. Sıypalap ker murutun oygo çöktü, Özgörüp kuba cüzü münöt sayın* (Abdıramanov). *Kubakay, kubalcın: Kubarıŋkı, boz, kuba. Arık kubakay bala üçüncü polkadan tüşüp kelip oturdu* (Cantöşev) (KırgTTS 354); Nogay Tü.: **kuba** 1. 'koyu kırmızı', 2. *'kula (bagrovıy)* (inek donu); *kuba torı* 'bordo doru', *kubat tal* 'çalı, çırı', *kubaruv* 'koyu kırmızılaştırmak', *kubarıp keti* 'hemek koyu kırmızılaşıverdi' (NogRSl 183), Tatar Tü.: **коба [koba]** s. *Aksıl, sıyek körän (hayvan töse turında). [Bulat:] Mulla, sineŋ koba sıyerıŋ minem ala sıyerımnı sözep ütergän.* T. Gıyzzät. *Koba kızıl-cirän kızıl. Koba kızıl at. Koba turı-burlı at.* (TTAS II 124), Güney-Batı (Oğuz): AzTü., TTü. Türkmen Tü.: **губа [guba]** *Gızgılt-goŋur reŋk (düyäniŋ, gazıŋ reŋki hakda). Köşekli düye bilen guba duluç arkayın gävüşeşip otırdılar* (B. Kerbabayev, Aygıtlı ädim). *Gävüşäp oturan guba erkek Gandıma ävmezlik bilen sın etdi* ("Piyoner" jurnalı). *Dünyäni sil alsa, guba gazıŋ döşünden (nakıl)* (TDS 200).

2.8.1.4.1. *ḳuba* Kullanım Alanı

(KATS I 154). Ayḳıra ala asḳarlar jatıp şögïp, Jer şanşıp, köktïŋ kölbep tösïn emïp. Oynaḳı **ḳuba** tarlan tağı aŋdarın Täbetï tau-tasına ḳoygan telïp (Ï. Jansügïrov, Şığ.)

(TAH 133) Ḳobayır-**ḳoba** häm yır hüźźärenän alınğan, maḳtau, danlau yırı tigän mäğänä aŋlatıusı termin.

(TAH 134) **Ḳobayır**-başḳort eposınıŋ milli atamahı.

(TAH 225) **Ḳobağoş**-XV bıuattıŋ aźaḳtarında-XVI bıuattıŋ täüge yartıhında Dim buyında yäşägän ırıu başlığı-bey, meŋ başı, yäğni men batırğa yäki meŋle ğäskärgä baş keşe, tanılğan säsän.

(KMTAS II 682) [**Ḳubadiyları**:] Biz bu auruudan ḳırılmayın, sau ḳalsaḳ, oy-oy, Bu etgen amanlıḳlarıbızını ḳoyar edik, Ḳurmanlıḳğa da ḳuba ögüzle soyar edik, oy-oy. "Malḳar halḳ jırla", 57.

(KarRPS 342) Kalam **kubar** yarığı katın bigingi horoslu tsıraknın 'kalıyorum solgun ışığında bu önemsiz mumun'

(KarRPS 342) Nege bu kerer oşol yizlerinizni **kuvarğanlarnı** beterrek ol olanlardan? Niye sizin solgunlaşmış yüzünüzü görsün, bu çocuklar varken?'

(TTAS II 124) **Koba** s. Aksıl, sıyek körän (hayvan töse turında). [Bulat:] Mulla, sineŋ koba sıyerıŋ minem ala sıyerımnı sözep ütergän. T. Gıyzzät.

(TTAS II 124) **Koba** kızıl-ciran kızıl. **Koba** kızıl at. **Koba** turı-burlı at.

(KATS I 63) Burın aġalap turatın taldırmaş, **aḳḳuba** kömekşï ḳız jaŋa körgendey Madiyarğa osḳıra ḳaraydı (S. Omarov, Ömïr).

(KATS I 100) Saḳıp ajar jağınan bïrsıpıra ḳızdıŋ täuïrï yedï, orta boylı **aḳḳuba** kelgen, taldırmaş ḳana (B. Maylin, Şığ.).

(KATS I 140) Aḳ **ḳuba** jüzïn äjïm aygızdap, ḳırtıstanıp ḳalğan (Ġ. Slanov, Dombıra).

(KATS I 154) Ayḳıra ala asḳarlar jatıp şögïp, Jer şanşıp, köktïŋ kölbep tösïn emïp. Oynaḳı **ḳuba** tarlan tağı aŋdarın Täbetï tau-tasına ḳoygan telïp (Ï. Jansügïrov, Şığ.).

2.8.1.4.2. Anlam Açısından *ḳuba*

Temel Anlam

***Ḳuba* 'Açık Kahverengi'**

Türkçede *ḳuba* sözcüğünün genel olarak 'açık kahverengi' anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. *Ḳuba* sözcüğü Türkçede kesin bir rengi temsil etmeyip, Türk lehçelerinde kahverenginin çeşitli tonlarından kızılımsı kahverengiden sarımsı ve grimsi kahverengi tonlarının geniş yelpazesine hitap etmektedir. *Ḳuba* sözcüğü Türkçede genelde insanın yüzü ve hayvanın tüyü ile ilgili kullanıldığı tespit edilmiştir.

Yan Anlamlar

'Solgun'

Karayim Türkçesinde *kuvar-, ḳubar-, ḳuvar-*'solgunlaşmak, donuklaşmak', 'utanmak' 'kararmak', *yüzlärim kubardılar* 'yüzüm solgunlaştı'; *kubarlık* 'sağlıklı olmayan görünüm' anlamında da kullanılmaktadır. Örneğin: *nege bu kerer oşol yizlerinizni kuvarğanlarnı beterrek ol olanlardan?* 'Niye sizin solgunlaşmış yüzünüzü görsün, bu çocuklar varken?' (KarRPS 342, 372).

2.8.1.5. *ḳula*

İslâmî ç. xi. yy. Karahanlı ç. **kula** 'kula renk' (DLT III 233-9), **qola** 'russet (horse color)' (DLT-Dankoff-Kelly-Index 141), Harezm ç. xiv. yy. **ḳula** 'kula, gri renkli at' (KE-Ata 148r20), EKıp.: xiii.-xiv. yy. **ḳula** (I) "koyu kahverengi, siyahla karışık sarı" (İH, TA) krş. **ḳola** (KTS 162), ***ḳola*** "açık kahverengi" (İH) krş. **ḳula** (I) (KTS 152); xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçeleri: Kuzey-Doğu (Sibirya): Teleut Tü.: **kula** 'kula at donu' (TelAS 66), *kara kula* 'aslan' (TelAS 47); Tuva Tü.: **kula** *'savrasıy' kula* (TuvRS 263), Kuzey-Batı (Kıpçak): Karakalpak Tü.: **кула [ḳula]** (KKalpRS, 408); Karaçay-Malkar Tü.: **къула [ḳula]** 1. *Rıjıy* 'kızılımsı sarı' 'hayvanların tüyü hakkında) / *jalı, ḳuyruğu ḳara, ḳalğanı jarıḳ toru. Ḳula at.* 2. *'Krasno-jyoltıy* 'Kızılımsı sarı' (çöl hakkında)/ *ḳızğıldım sarı (tüzleni yüsünden); hazna juḳ ösmeuçü jer* (KMTAS II 689); Kazak Tü.: **ḳula,** Kırgız Tü.: **кула [ḳula]** 1. *Sargıç bozomuk tüs (cılkının tüsü cönündö). Tülkübektin mingni kula corgo* (Cantöşev). *Kula baytal. Kula bee* (KırgTTS., 358); Nogay Tü.: **кула [kula]** 1. *'саврасый'* (doru atın donu hakkınada) (NogTSl 186), Tatar Tü.: кола **[kola]** (TTAS II 130) *Kola s. Kara koyrıklı häm kara yallı aksıl ciran (at töse turında). Zur arbaga beznең kola at cigelgän.* G. İbrahimov. *Attan ala da tua, kola da tua. Mäkal'* (TTAS II 130), *ola yalan (sahra)-açık, buş urın, tigez cir. Eşçelär, ...oçlı käyläläre belän öukıy-çukıy, bez eşli torgan şahtanı da bir-ike ay eçendä kola yalanga äyländerdelär.* M. Gafuri. *Äle kiçä genä ärem sabakları tirbälgän kola yalanda---müklä yort kütärälär.* A. Gıyläcev. (TTAS II130). Güney-Doğu: Özbek Tü.: **кула [ḳula]** (kula tüz) (ÖTİL-I, 615); Yeni Uygur Tü. **قولا [ḳula]** (UygRS, 616); Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: **гула [gula]**, is. (mäh.). *Açıg-sarı ränkli at.* Gula madyan. (ADİL 567) Türkiye Tü.: **kula:** Gövdesi sarı veya kirli sarı renkte yele, kuyruk ve bacağın alt kısmındaki kılların koyu renkte olduğu at donu. 2. Bu renkte olan (at): "Yanına dizgini boynuna bırakılmış bir kula at vardı" R. N. Güntekin.

2.8.1.5.1. *ḳula* Kullanım Alanı

(KMTAS II 689) Atağa ahşı ulan tuusa, Ol **ḳula** tüzde bau eter, Anı için tolu mal eter. "Ḳaraçay halḳ jırla", 40.

(KMTAS II 689) **Ḳula** tüzde saban etsem, Anga sığır sebermi jel? Sanga tirlik jıymaz esem, Manga nege kerekdi jer? Moḳanlanı M., Duniya jarığı, 17.

(KATS I 163) Aynaldıra sebu: Tuḳım sebu kezïnde ala-**ḳula** jer ḳalmau üşïn dän-urıḳtı egïstïktï aynaldıra şaşu ädïsï.

(KATS I 140) **Ḳula** jiren säurïk ayğır ekï baytaldı aldına sala ḳuıp ala jöneldï.

(KATS I 108-109) Mamırbay aḳsaḳal "noġay" dese aza boyı, ḳaza turuşı edi, öytkenï bayaġıda Näsïrden degen bïr bakalşı noġay **Ḳula** atınıŋ aḳşasın jep ketken ġoy (J. Aymauıtov, Şıġ.).

(KATSI 152) Däm buyırıp solardıŋ bïrïne ilïgïp ḳalamın ba degen oymenüzekeŋ **ḳula** biyege er salıp, auıldan ayḳulaḳtanıp-aḳ attanġan (Ḳ. Jumadïlov, SoŋġÏ Köş).

(NE 131) Sonda bolgan eki gaları birevi ala şoşka, birevi **kula** şoşka boladılar.

(ÖTİL I 529) Åla-**kula**: Besarancåm ålaygan, katta åçilib oynab ketgan (köz haḳida). Bedana egalari va ularga pul tikkan tarafkaşlarning közlari åla-**kula**, yuraklari taka-puka bolib, nafaslari içiga tüşib ketdi. M. Muhammadcånov, Turmuş urinişlari.

(ÖTİL II 614) **Kula**: diyal. Sayhån, keng, çeksiz. Kiyikning yuragi **kula** çölmidi? "Göröğli".

(ÖTİL II 614) **Kula** tüz: Keng daa, dala tüz, daşt. Yol yurgandr köp **kula**-tüz. Ye keça tinmaydi kündüz.

(TTAS II 130) **Kola** s. Kara koyrıklı häm kara yallı aksıl ciran (at töse turında).

(TTAS II 130) Zur arbaga beznen **kola** at cigelgän. G. İbrahimov.

(TTAS II 130) Attan ala da tua, **kola** da tua. Mäkal'

2.8.1.5.2. Anlam Açısından *ḳula*

Temel Anlam

***Ḳula* 'Açıktan Koyuya Kahverengi'**

Türkçede *ḳula* sözcüğü kahverengi kavramının açıktan koyuya doğru geniş yelpazesini kapsar. *Ḳula* sözcüğü *ḳuba* sözcüğünden farklı olarak insan için kullanımına rastlanmamıştır. *Ḳula* rengi daha çok düzlük arazi ve atın, geyiğin, koyunun tüyünün rengi için kullanıldığı tespit edilmiştir.

Yan Anlam

Türkçede *ḳula* rengi sadece hayvanın ve düzlük arazinin rengi için kullanıldığından Türk lehçeleri sözlüklerinde yan anlamlarının kaydına rastlanmamıştır.

2.8.1.6. *toruġ*

viii. yy. KökTü. **torug 'doru'**: *tor(u)g at* (KT D33), ix. yy. **torug**: *toruk at semritti* 'zayıf at semirdi' (IB 16), İslâmî ç. xi. yy. Karahanlı ç. KB-, **toruğ** 'at rengi, doru renk' (DLT-Atalay I 373 25, 26), *torığ at* 'doru renkli at' (DLT I 374-2), toruγ 'horse; bay (horse color)' (DLT-Dankoff-Kelly-Index 196), Harezm ç.: xii. yy. **dor**: *dor boldı at, dorluk* (ME 162/5, 6, 164/2, 225/2); xii.-xiii. yy. AKT-, xiv. yy. KE-, NF-, RKT-; EKıp.: xiii.-xiv. yy. ***doru*** (I) "koyu kahverengi, hurma rengi" (İH KTS 281) krş. *ṭoġru, ṭorı, toru* (I), *ṭoru* (KTS 64); ***toġru*** "doru renk" (TZ-KTS), *ṭorı, toru, ṭoru* (KTS 279); ***ṭorı*** "koyu kahverengi, hurma rengi" (DM) krş. *doru* (I), *toġru, toru, ṭoru* (KTS 281); ***toru*** "koyu kahverengi, hurma rengi" (Kİ, TZ-KTS 281) krş. *doru* (I), *toġru, ṭorı, ṭoru* (KTS 281); ***ṭoru*** "koyu kahverengi, hurma rengi" (TA-KTS 281) krş. *doru* (I), *toġru,*

ţorı, toru (KTS 281); **ţorı** "doru, kızıl kahve rengi (at rengi)" (**DK** 37-12, 82-7, 84-4), xx.-xxi. Çağdaş Türk Lehçeleri: Kuzey-Doğu (Sibirya): Şor: **tor** (ŞS, 116), Tuva: **доруг [dorug]** "doru", *dorala* 'doru ala (atın donu hakkında) (TuvRS 174), *kara-dorug* 'koyu doru' (TuvRS 227); Güney-Doğu: Özb. **тўриқ [toriķ]** *Ķåra ķizil, toķ ciyrån (åt tüsi haķida). Toriķ åt.-Åtabek toriķ yorğani çiķarib ķutidårga tutdi.* A. Ķadiriy, *Ötgan künlar./Şunday tüstagi åt.-Nigåra?!-Şerbek ķizib ketgan toriķning tizginidan tartar ekan, öz köziga işånmagandek tikilardi.-Ķaysi şamål uçirdi?* S. Anårbayev, Åķsay. (ÖTİL, II, 253); YUyg.: تورۇق**[toruķ]** (UygRS 314); Güney-Batı (Oğuz): Trkm.: **дор [do:r]**, *Gızgılt-mele (atıŋ reŋki hakda). Mıhman dor atıŋ hiçbir yerinde kemçiligini tapıp bilmän pikie gitdi* (A. Durdıyev, Saylanan eserler). *Dor alaşa baş çekdirmecek bolup, agızdırıgını şakırdadıp çeyneyärdi* ("Sovet edebiyatı" jurnalı). *Sıpanda dor tayıŋ sağrısın, gövsün, Silkinip, oynaklap, ol atyar ovsun* (N. Pomma, Saylanan eserler), *Dordepel: Maŋlayı sakar dor at;* (TDS 265); Kuzey-Batı (Kıpçak): Karç.:-Malk **top [tor]** *'gnedoy' 'kumral, doru' (atın donu hakkında'/ Ķuyruğu bla jalķası ķara, ķalğanı ua ķızğıldım-mor (atnı türsününü yüsünden). Tor tayçıķ, başhalanı sadaķ oķ atımğa ozup, Sozarğa jetdi, gemhotun jügennge saldı.* "Nartla", 232. *Ertten bla jaş, ķaray kelip, aķtuyaķ tor baytalnı körmedi.* "Şuyohluķ", N13, 40, **topy [toru]** tor. *Atlı, jaş adamçıķ, ķamiçini jetdirse, toru alaşa, jürüşün türlendirmegenley, art ayağı bla sermeydi.* Hubiylanı O., Juķusuz keçele, 72. *Ķoşdan uzaķ bolmay, kişeni bla toru atnı otlay turğanın körgenley, [tengleri] Harunnu kelgenin bildile.* Bayramuķlanı H., Ķarçanı üydegisi, 99 (KMTAS III 561); KKalp: **торы [torı]** (KKalpRS, 650); Kazak.: **торы [torı] 1.** *Köbinese jılķıda bolatın ķoŋırķkay küreŋ tüs. Ķara torı: biday öŋdiden göri ķoŋırķay lau tüs.* (KTTS IX 214), *tobılğı torı: ädemi küreŋ ķızıl tüs. Torı töbel: Maŋdayında döŋgelek ağı bar torı (at)* (KTTS IX 215); Kırgız Tü.: **топу [toru]** *Kızgılt küröŋ tüstögü, kuyruğu menen calı kara (cılkının öŋünö karata). Teyenem meni balpaygan çoŋ kursak toru beege uçkaştırıp alıp, üyünö keç kire keldi* (Elebayev). *Kara toru-ötö ele kara emes, kuba töböl (kişinin öŋü cönündö). Kara toru cigit kirdi* (Abdukarimov). *[Begayım] kara torunun suluusu* (Cantöşev) (KırgTTS 609); Nogay Tü.: **торы [torı]** *гнедой 'doru'* (NogRS 358), Tatar Tü.: **тұры [turı]** II. *Kara koyrıklı häm kara yallı kızılsu cirän (at töse turında). Turı alaşa. Sızılıp kitkän kara sırtlı, yanıp torgan kızgılt yonlı turı at---laçın kebe kütken [buldı].* K. Basıyrov. *Üzem haman taynıŋ nindi bulu turında gına uylıym: karamı, alamı, sarımı, turımı?* Ş. Ähmädiyev. *Şundıy töstäge at. Kara turı. Aysılu, dilbegäne üz kulına alıp, kkaşka turını tuktattı.* G. Bäşirov. *Turı burlı-sorgılt yon katnaşkan turı (at turında); Rusçası: gnedoçalıy. Turı burlı bulıp tugan kayber kolınnarnıŋ sabıylık yonı berazdan soŋ täŋkä-täŋkä bulıp çuarlana başlıy ikan.* G. İbrahimov. (TTAS III 174-175).

2.8.1.6.1. *toruġ* Kullanım Alanı

(KT D33) ***tor(u)g*** *at* "doru at" (Tekin, 2010: 32).

(Turcica VII 1975) *James Hamilton'un "Le colophon de l'Irq Bitig" eserinde geçen renk adları: 16. **Toruk** at semiriti yirin öpen yügürü barmış. "Bir zayıf at semizleşince, yerini hatırlayıp koşarak gitmiş." (Ercilasun 2008:233-237).

(DLT I 338) Tüm: At renklerinden düz renk. "tum kara at =düz kara at", "tum **toruğ** at = düz-tamamen-doru at".

(DK D37) Ḳoñur atlu Ḳazana keşiş diyen Big Yigenek **ṭorı** aygırına bindi.

(DK D82)..bir kiçi başlu kiçer aygırı bir toḳlı başlu **ṭorı** aygırı nāgāh ḳaçma ḳovma olur-ise birisini binem, birisini yedem didi.

(DK D84) Ṭoḳlı başlu **ṭorı** aygır yorıldı, Dede Ḳorḳut kiçi başlu kiçer aygıra sıçradı bindi.

(KATS I 107) Azdan soŋ sauırınan aḳırın urıp ḳalġanda, **torı** at örge ḳaray sekïre basıp, örley berdï (M. Äuezov, Äŋgim.).

(KATS I 212) Şaymerdendï ḳuıp jïberdï de, Sultanmahmut jerde jatḳan ḳara jılanday ḳara bauġa taġılġan aḳ, sarı, ḳara, kök, ḳızıl, şubar, aḳ ala, **torı** ala, ḳara ala şüberekpen tıstalġan tumardı janıp jatḳan ottıŋ ïşïne "kün fayakün" dep tastap jïberdï (D. Ädïlev, Aḳın Armanı).

(KATS I 87) Ḳara **torı** äyel-erkektïn bir de bïrï, Bayjekeŋnen bïr jaḳsılıḳ körmey ḳalmaġan eken (F. Müsïrepov, Şıġ.).

(KATS I 212) Şaymerdendï ḳuıp jïberdï de, Sultanmahmut jerde jatḳan ḳara jılanday ḳara bauġa taġılġan aḳ, sarı, ḳara, kök, ḳızıl, şubar, aḳ ala, **torı** ala, ḳara ala şüberekpen tıstalġan tumardı janıp jatḳan ottıŋ ïşïne "kün fayakün" dep tastap jïberdï (D. Ädïlev, Aḳın Armanı).

(KATS I 107) Azdan soŋ sauırınan aḳırın urıp ḳalġanda, **torı** at örge ḳaray sekïre basıp, örley berdï (M. Äuezov, Äŋgim.).

(KTTS IX 214) Yeki tazını yertip Jaḳsımbet keşegi Sağadat mingen **torı** atḳa minip, tüki ḳarap ketti (M. Äuezov, Ösken örken).

(KTTS IX 215) Yerkebulan yesengirep ḳalğan jayda jer tarpıp turğan **torı** atḳa minedi (Ğ. Müsirepov, Kezdesip. Ket.).

(KTTSI IX 215) Äkesinin şaşı kömirdey ḳara, özi ḳara **torı** bolğan (Semya tärbiyesi)

(KTTS IX 215) Malsaḳ şaldıŋ biri namazınan burın taŋ asḳan tobılğı **torı** ayğırın arḳındauğa baradı (Ğ. Mustafin, Dauıl.)

2.8.1.6.2. Anlam Açısından *toruġ*

Temel Anlam

'Doru'

Türkçede *toruġ* sözcüğü koyu kahverengi tonları için kullanılan ve daha çok at tüyünün rengini bildiren sözcük olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkçedeki en eski sözcükleriden biri olan *toruġ* Orhon Yazıtları'nda, Irk Bitig'de, Dede Korkut'ta ve günümüzde çağdaş Türk lehçelerinde at rengi olarak kullanılmaktadır.

Yan Anlamlar

'Esmer'

Toruġ sözcüğü Kazak Türkçesinde kişi teninin rengi için 'esmer' anlamında kullanılmaktadır.

2.8.1.7. *cireŋ*

xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçeleri: Kuzey-Doğu (Sibirya): Teleut Tü.: **d'eerin** (al donlu (at) (TelAS, 26); Kuzey-Batı (Kıpçak): Kazak Tü.: **жирен [jireŋ]** *Ḳızğılt sarı (köbinese jılḳı tüsine baylanıstı aytıladı)* (KATS VI 424), Nogay Tü.: **жийрен [jiyren]** (NogRSl 108), **йийрен [yiyren]** 'kızıl', *yiyren at* 'kızıl at' (NogRSl 123), *Yiyrenşi-Şeşen* (NogE 46), Tatar Tü.: **жирән [cirän]** 1. *Kızgılt-sarı (tös). [Küzlekle keşe], cirän kün sakvoyajın köymä utırgıçı astına kıstırıp, yugarırak ürläde.* K. Näcmi. *Talip, namazga oyegan möselman şikelle, kulların kendege östenä kuyep, cirän kerfeklären cirgä teräp, tik kenä tora.* Ä. Yeniki. *Şundıy çäçle (keşe). Cirän malaynıŋ karmagın ber çabak äyländerä. A. Ähmät. Ahırında cirän keşe räşätkägä menep bastı.* Ä. Fäyzi., 2. *Kızgılt-körän (at, sıyer, töse). Cirän biyäneŋ ayakları tözälep citmäde.* Ş. Kamal. *Cirän aygır, başın kıŋgıraytıp, kolakların şomartıp, bu nindi äkämät mal ikan digän sıman, ügezgä karap tora.* Ä. Aydar. *"Kük sıyernı" babay küptän suygan, Kayçan alınır, belmim, ciräne.* S. Häkim. *Cirän gömbä: koyaş nurına bay ılıslı urmannarda üsä torgan, üzäktän taralgan dulkın sıman kızgılt-cirän eşläpäle, tozlagaç aşara bik tämle, kuye cirän sötçel gömbä; Rusçası: rıjik. Cirän gömbä çırşı tiräsendä üsä.* Botanika. *Cirän kaşka-maŋgayeda ak tabı bulgan cirän at.-Äydä, kızım, üz küzeŋ belän kür äle cirän kaşkanı.* R. İşmorat. *Ciränkel: ciränsu. Karasu-körän çäçen nindider ämällär belän ciränkel töskä kertä algan çibär kız Asiyagä küz ata-ata köleşkän eşçelär yanınnan [brigadir] äylänep kilde.* E. Kasıymov. *Ciränlänü: Cirän töskä kerü. Ciränlätü. Cirän töskä kertü, cirän tös birü, cirän itep kürsätü. Abzıy, tämäke tötene ciränlätkän mıyek oçların çäynäştergäläp, hatnı yöz dä berence märtäbä ukıp kaldı.* B. Kamalov. *Ciränsu. Az gına ciränräk, ciräŋgä tartım (nindi dä bulsa ber töstä cirän tösmere bulu turında). Turı gına atnıŋ, ay, yalları Cillär iskânda läy ciränsu.* Cır. Ciränçä1. İränsu. *Ciränçä atım cikkängä, Yegılıp kaldım çanadan. Bäyet. Ciränçäkäy atnıŋ, ay, yallların Kıyblalardan iskân cil tarıy. Cır. Ciränçä* 2. *Diyal. Tiredä ciŋelçä genä kızarıp, çabırtkılar hasil buludan gıybarät tiz ütä torgan avıru; büre uı; Rusçası: krapivnitsa* (TTAS III 781-782), Güney-Doğu: Özbek Tü.: **жийрон [ciyrån]** *Ḳizğiş malla (åt tüsi). Ciyrån åt./Şu tüsdagi åt. Samanni san min.. Men ciyrånni egarlataman. A. Ḳadiriy, Åbid ketmån. Ciyrån ḳarḳara ayn. Ciyrån-ḳuş. Ciyrånḳuş: Uzun åyåḳli ḳuşlar turkumining ḳarḳaralar åilasiga mansub, åyåḳlari, boyni va tumşuği uzun ḳuş* (ÖTİL I 278).

2.8.1.7.1. *cireŋ* Kullanım Alanı

(KATS I 35) Urttaydı ol ḳolın tosıp aḳḳan ḳannan, **Jirendï** yel jaman körïp abjılannan, Raḳımsız Naurızbaydıŋ bul ḳılığı, Soraḳı soḳır, mılḳau jırtḳış aŋnan. (H. Ahmetbekov, Jasauıl).

(KATS I 127) Ḳulınına burılğan **jiren biyenï** artına ḳaratpay, azulı ayğır belesten asıra ḳuıp äkettï (S. Begalin, Taŋd. Äŋgïm.).

(KATS I 164) Sol küngï şapḳanı-ay januardıŋ. Aynalma bäyge boldı, **Jiren at** şapḳannan alda edï, 32 şaḳırımdıḳ bäygede [..] eş jüyriktï ḳaptalına keltïrmey ozıp keldï ("Juldız").

(KATS I 140) **Ḳula jiren** säurïk ayğır ekï baytaldı aldına sala ḳuıp ala jöneldï.

(KATS I 35) Urttaydı ol ḳolın tosıp aḳḳan ḳannan, **Jirendï** yel jaman körïp abjılannan, Raḳımsız Naurızbaydıŋ bul ḳılığı, Soraḳı soḳır, mılḳau jırtḳış aŋnan. (H. Ahmetbekov, Jasauıl).

(KATS I 127) Ķulınına burılġan **jiren biyenï** artına ķaratpay, azulı ayġır belesten asıra ķuıp äkettï (S. Begalin, Taŋd. Äŋgïm.).

(KATS I 164) Sol küngï şapķanı-ay januardıŋ. Aynalma bäyge boldı, **Jiren at** şapķannan alda edï, 32 şaķırımdıķ bäygede [..] eş jüyriktï ķaptalına keltïrmey ozıp keldï ("Juldız").

(NogE 46) **Yiyrenşi**-Şeşen, bu kızdıŋ akılına kızıp, özine hatın etip algan.

(NogE 66) Sonda bir namartksi keleşte baylangan ärü v ala ayak, uzın yallı **yiyren** attı köredi.

(NogE 137) Ay mingen ala at, kün mingen kök at, paygambar mingen kızıl **yiyren** kaska at, biriniŋ tügin biri aşagan yılkı, Almas-hanniŋ bermes kızı hanga hatınlıkka yaraydı.

(NogE 66) Bala kırkına toldı dep, besikke salıp, at tagıp, süyinip turganda, namart sol bayağı **yiyrendi** tilep keledi.

(NogE 66) Yılkışı: "Yılkıdan saylap başka bir at bereyim, biyim, tek menim **yiyrenime** tiymetagı, kişkeyden sakap, özime üyretkenmen",-dep tileydi.

(TTAS III 381) [Küzlekle keşe], ciran kün sakvoyajın köymä utırgıçı astına kıstırıp, yugarırak ürläde. K. Näcmi.

(TTAS III 3381) Talip, namazga oyegan möselman şikelle, kulların kendege östenä kuyep, ciran kerfeklären cirgä teräp, tik kenä tora. Ä. Yeniki.

(TTAS III 381) Ciran malaynıŋ karmagın ber çabak äyländerä. A. Ähmät.

(TTAS III 381) Ahırında ciran keşe räşätkägä menep bastı. Ä. Fäyzi.

(TTAS III 381) Ciran biyäneŋ ayakları tözälep citmäde. Ş. Kamal.

(TTAS III 382) Ciran aygır, başın kıŋgıraytıp, kolakların şomartıp, bu nindi äkämät mal ikan digän sıman, ügezgä karap tora. Ä. Aydar.

(TTAS III 382) "Kük sıyernı" babay küptän suygan, Kayçan alınır, belmim, ciräne. S. Häkim.

(TTAS III 382) Koyaş nurına bay ılıslı urmannarda üsä torgan, üzäktän taralgan dulkın sıman kızgılt-ciran eşläpäle, tozlagaç aşara bik tämle, kuye ciran sötçel gömbä.

(TTAS III 3382) Ciran gömbä çırşı tiräsendä üsä. Botanika.

(TTAS III 382) Ciran kaşka- maŋgayeda ak tabı bulgan ciran at.

(TTAS III 382) – Äydä, kızım, üz küzeŋ belän kür äle ciran kaşkanı. R. İşmorat.

(TTAS III 382) Karasu-körän çäçen nindider ämällär belän ciränkel töskä kertä algan çibär kız Asiyagä küz ata-ata köleşkän eşçelär yanınnan [brigadir] äylänep kilde. E. Kasıymov.

(TTAS III 283) Abzıy, tämäke tötene ciränlätkän mıyek oçların çäynäştergäläp, hatnı yöz dä berence märtäbä ukıp kaldı. B. Kamalov.

(TTAS III 283) Turı gına atnıŋ, ay, yalları Cillär iskânda läy ciränsu. Cır. (TTAS III 283) Ciränçä atım cikkängä, Yegılıp kaldım çanadan. Bäyet.

(TTAS III 283) Ciränçäkäy atnıŋ, ay, yallların Kıyblalardan iskân cil tarıy. Cır.

2.8.1.7.2. Anlam Açısından *cireŋ*

Temel Anlam

***Cireŋ* 'Kızıl, Açık kızıl'**

Cireŋ sözcüğünün temel anlamı 'kızıl, açık kızıl, pas rengi' anlamı görülmektedir. Örneğin: Teleüt Türkçesinde *d'eerin* 'al donlu (at)' (TelAS, 26); Kazak Türkçesinde *jireŋ Ḳızğılt sarı (köbinese jılḳı tüsine baylanıstı aytıladı)* (KATS VI 424), Nogay Türkçesinde *jiyren* (NogRSl 108), *yiyren* 'kızıl', *yiyren at* 'kızıl at' (NogRSl 123), *Yiyrenşi-Şeşen* (NogE 46), Tatar Türkçesinde *cirän* 1. *'Kızgılt-sarı (tös)' 2. Kızgılt-körän (at, sıyer, töse)* (TTAS III 781-782), Özbek Türkçesinde *ciyrån: Ḳizğiş malla (åt tüsi)* (ÖTİL I 278) şeklinde kullanılmaktadır.

Yan Anlamlar

"Kurdeşen Hastalığı"

Tatar Türkçesi ağızlarında *cirän* sözcüğü *Tiredä ciŋelçä genä kızarıp, çabırtkılar hasil buludan gıybarät tiz ütä torgan avıru; büre uı;* Rusçası: 'krapivnitsa' "Deride hafif kızarmış bir şekilde çıkan kabarcıklardan oluşan çabuk iyileşen hastalık" (TTAS III 781-782) olarak geçmektedir. *Cireŋ* sözcüğü "kızıl" anlamını verdiğinden dolayı kurdeşen hastalığında beliren kırmızımsı kabarcıkların yerine renk özelliği bütüntün yerine parçanın kullanılmasıyla bir metonimik anlatımdan gelişen bir metafor olarak görülmektedir.

2.8.1.8. *yaġız*

vii-viii. yy. KökTü. ***y(a)g(ı)z:*** *y (a)g (ı)z: yer* "yağız yer" (KT D1); *y(a)g(ı)z: yer* "yağız yer" (BK D2), (a)z *y(a)g(ı)z (i)n binip* "Az yağızına binip" (KT K5, KT K8,); ix. yy. **yağız** 'yağız': *yağız at* (IB 50); Bud.Tü.ç. ..... (Maitr...); ix-x yy. **yaγız** 'yağız': *yaγız yir* (TT I 7, 10); **yağız** (AY 113/7, 113/20, 206/25, 313/7, 350/7, 351/7, 412/2, 447/10, 491/18, 492/24, 528/21, 530/1, 546/12, 571/5, 578/15, 583/4, 584b/5, 584b/6, 617/1, 618/16, 621/4, 630/15, 644/3, 665/8, y.+ka 403/26, 684/23, 686/15, y. 4lı 630/19); **yaγïz** 1. 'dunkelbraun (koyu kahverengi)' *tïnsïz aγïr uluγ yaγïz yer* 547, **yaγïz** 2. 'Erde (yer)' *yayıztïn ünmiš* 221, *yayïzta* 245 (IS Gl 105); **yağız:** *yağız yir* 'kara toprak' (ETŞ 196, 204), *yağız-ḳa tayaḳ-lıġ* 'yere dayanan' (ETŞ 220); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: **yağız** 'yağız, kızıl ile kara arası renk' (KB 3, 44, 64, 68, 120, 210, 213, 302, 883, 1002, 1144, 1800, 2384, 3081, 3212, 3570, 3717, 3725, 4721, 5363, 5365, 6007, 6069, 6139, 6403, 6404 İndeks 514); **yağız** 'yağız, kızıl ile kara arası renk' (DLT III 10-9, 10-11, 10-12), **yaγiz** 'dark brown; dust-colored (horse)' (DLT-Dankoff-Kelly 151), Harezm ç.: xii. yy. xiv. yy. **yağız** 'yağız, kara' yağız yer (KE-Ata 46v1, 68r14, 68v6, 76r6, 86r5, 181r13, 247v6, 248r14), EKıp.: XIII.-XIV. yy. *ḳara **yağız** kişidir* (esmerdir) (EKK); ***yağır*** (I) "bakır" (BM) (KTS 306); **yağız** 1. "kahverengi, esmer (GT, İH, TA) krş. yavuz 2. "Dört ayağı da sekili at" (MA, TA) 3. Atlarda meşhur bir renk (GT, Kİ) (KTS 306); ***yovuz*** "yağız, kahverengi, esmer (TZ) krş. *yağız* 1 (KTS 327); Çağdaş Türk Lehçeleri: Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü. **Sarıyağız, sarıyanız,** *sif. Üzünün ränki vä saçları sarıya çalan; sarıbäniz, sarışın. Feldşer yanındakı sarıyağız kök oğlana köz vurdu..* H. Mehdi. *Sarıyağız, ucaboy, şıg keyimli*

bir kişi közucu salam verib, [Vahid ilä Rübabänin] yanından ötdü. Mir Cälal. *[Lyuba] iyirmi dörd-iyirmi beş yaşlarında, ucaboylu, dolubädänli, sarıyanız, yaraşıglı bir ruas gızı idi.* V. Şıhlı. (ADİL 30), Türkiye Tü. **yağız**: 1. Esmer: "Yağız ve kuvvetli, anaların ardı sıra dokuzar onar gürbüz çocuk koşar" Halikarnas Balıkçısı., 2. Siyah: "Yağız atlar kişnedi, meşin kırbaç şakladı/ Bir dakika araba yerinde durakladı" F. N. Çamlıbel., 3. Halk. Yiğit: "Bunu o ilk zamanlardaki yağız savaşçı havasıyla dedi." A. İlhan., yağız doru, kara yağız, sarı yağız. Yağız doru: Kızıla çalan siyah tüyleri olan (at) (TüS 2106), kara yağız: Esmer (erkek): Elli yaşlarında göbeksiz, kara yağız bir adamdı. S. F. Abasıyanık (TüS 1083), sarı yağız: Kula cinsi at (TüS 1706).

2.8.1.8.1. *yağız* Kullanım Alanı

(KT D1) **y(a)g(ı)z:** yer "yağız yer" (Tekin: 2010:24).

(BK D2) **y(a)g(ı)z:** yer "yağız yer" (Tekin: 2010:50).

(KT K5, KT K8,) (a)z **y(a)g(ı)z (i)n** binip "Az yağızına binip" (Tekin: 2010:37, 38).

(IB 32) Irk Bitig 50. Tıg at kudrukın tügüp tigret, **yagız** kodı yadrat. (s. 24) Demir kırı atın kuyruğunu düğümle ve onu osurtuncaya kadar son süratle sür; yağız atı (da) yıkılıp yere yayılıncaya kadar koştur.

(TT II 7) 4) **yaγız** yir yu̧zi yašardï. (Das Antlitz der braunen Erde wurde grün und schön).

(TT II 10) 90. **yaγïz** yirdä tiki önti. (Aus der (braunen) Erde kam ein Geräusch.).

(TT VI 42) 318.. bu yirtinčüdä üstün täñri yaruq titir, altïn **yaγïz**, yir qararïγ titir. kün täñri yaruq titir. ai täñri qararïγ titir. ot yaruq titir, suw qararïγ titir. är yaruq titir, tiši qararïγ titir.

(TT VII 48) 11. bu buyan küčintä üẓtün kökḍäki ülgüsüz öküš. altïn **yaγız**-daqï alqïnčsïz tälim qut vxšik tirti-lär-ning tngrim-lär-ning küč-l (ä)ri küsün-läri ašïlz-un üşülz-ün.

(ETŞ 196) Ödvi vayturı-lıġ **yaġız** yir. Öz-in ök bütmiş-in saḳınıp. Sert vaiḍürya'nın kara toprağının Kendiliğinden meydana çıktığını düşünüp.

(ETŞ 204) 20 E. 17. (43) 165 Altınç ḳamaġ erdinilig Adırtlıġ som-lıġ çısuḳ-l[uġ] Altın **yaġız** yir yir-inte /Artuḳraḳ körgeli seviglig (s. 204).

(ETŞ 220) adın-lar-ḳa yumḳı ülemiş aġır buyan-lar-ımıẓ küçinte/ayaz-ḳa **yaġız**-ḳa tayaḳ-lıġ arḳ-a ḳamaġ ḳut vakşik/arıġ nom aş-lıġ rengri-ler-ning aşılz-un nomluġ küç-ler-i.

(ETŞ 282) 35. 1. (2a) 3.kün tengri ḳaytsısı açıtlı yarudı **yaġız** yir yüzi yaşardı körkledi.

(ETŞ 293) 66. **yaġız** yirde tiki önti Kara yerden bir gürültü geldi.

(EKK-KTS 327) ḳara yaġız kişidir.

(ADİL 30) Feldşer yanındakı sarıyağız kök oğlana köz vurdu.. H. Mehdi.

(ADİL 30) Sarıyağız, ucaboy, şıg keyimli bir kişi közucu salam verib, [Vahid ilä Rübabänin] yanından ötdü. Mir Cälal.

(ADİL 30) [Lyuba] iyirmi dörd-iyirmi beş yaşlarında, ucaboylu, dolubädänli, sarıyanız, yaraşıglı bir ruas gızı idi. V. Şıhlı.

(TüS 1083) "Yağız ve kuvvetli, analarının ardı sıra dokuzar onar gürbüz çocuk koşar" Halikarnas Balıkçısı.

(TüS 1083) "Yağız atlar kişnedi, meşin kırbaç şakladı / Bir dakika araba yerinde durakladı" F. N. Çamlıbel.

(TüS 1083) "Bunu o ilk zamanlardaki yağız savaşçı havasıyla dedi." A. İlhan.

(TüS 1083) Yağız doru: Kızıla çalan siyah tüyleri olan (at).

(TüS 2106) Elli yaşlarında göbeksiz, kara yağız bir adamdı. S. F. Abasıyanık.

2.8.1.8.2. Anlam Açısından *yağız*

Temel Anlam

Yağız 'Koyu kahverengi'

Türkçede *yağız* sözcüğü toprağın rengi olarak 'kahverengi' anlamında kullanılmaktadır. Türkçenin renk bildiren en eski sözcüklerinden olan *yağız* 'toprak, yer' rengi olarak geçmişte etkin bir şekilde kullanıldığı tarihi yazılı kaynaklardan tanıklanmıştır.

Günümüzde daha çok Türkçenin Oğuz dil grubuna dahil olan lehçelerde kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde *sarıyağız, sarıyaŋız* (ADİL 30) şeklinde kullanılmaktadır. *Yağız* sözcüğü Türkiye Türkçesinde tarihi yazılı kaynaklardaki anlamını korumuş olup, günümüzde temel ve yan anlamlarıyla etkin bir şekilde kullanılmaktadır (TüS 1706). Türkiye Türkçesinde *yağız* sözcüğü diğer renklerle birlikte kahverenginin farklı tonlarını belirtmek üzere kullanılmaktadır. Örneğin: *yağız doru, kara yağız, sarı yağız. Yağız doru: Kızıla* çalan siyah tüyleri olan (at) (TüS 2106), *sarı yağız:* Kula cinsi at (TüS 1706).

Yan Anlam

'Esmer'

Yağız sözcüğü Türkiye Türkçesinde 'esmer' anlamında kullanılmaktadır. Örneğin*: Yağız ve kuvvetli, analarının ardı sıra dokuzar onar gürbüz çocuk koşar.* Halikarnas Balıkçısı.. *kara yağız:* Esmer (erkek): Elli yaşlarında göbeksiz, kara *yağız* bir adamdı. S. F. Abasıyanık (TüS 1083).

'Siyah'

Türkiye Türkçesinde *yağız* sözcüğü 'siyah' anlamında kullanılmaktadır. Örneğin: *Yağız atlar kişnedi, meşin kırbaç şakladı/Bir dakika araba yerinde durakladı* F. N. Çamlıbel.

'Yiğit'

Türkiye Türkçesi halk azğılarında *yağız* 'yiğit' anlamında etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin: *Bunu o ilk zamanlardaki yağız savaşçı havasıyla dedi.* A. İlhan.

2.8.1.9. tarğıl

EKıp. **Darğıl** "Koyu krem rengi" (İH) (Toparlı, 2007:56); **tarğıl:** of cattle or other animals, 'striped' (Clauson, 1972: 539), Karakalpak Tü.: **tapғıl [tarğıl]** (KKalpRS, 622); Kazak Tü.: **tarğıl** *teŋbil, şubar (tüs), tarğıldan:* 1. *Tarğıl tatu, taŋdaqtanu.* 2. Mec. *Dauıstıŋ barqırap, qırıldap şığuı, qarlığu.* Kırgız Tü.: **tapгıл [targıl]** *Kürөŋ menen boz tüstün biri-birinen açık acıratılbagan temgil-temgil, çaar ala türü.* Nogay Tü.: **tapгıл [tarğıl]** 'kaplan derisi rengi' (boynuzlu hayvanlarda) (NogRSl 336), Tatar Tü.: **tapгıл [targıl]** *Karasu-kızıl.*

2.8.1.9.1. *tarğıl* Kullanım Alanı

(KTTS IX 23) Saqaya bastağanı bolmasa, betiniŋ **tarğılı** demese, Qoramsaq ta jaqsı jigit (J. Tilekov, Ot keşu).

(KTTS IX 23) Qalima keşegidey yemes, äl jiyip qaptı, keşegi qorasan daqtarınıŋ **tarğılı** joğalıp, salbırağan yerinderine külki izderi orala bastağan (R. Toqtarov, Yertis).

(KTTS IX 23) Teŋkigen-teŋkien sarı ala, **tarğıl** qauın-qarbızdar talaydı tandandırğan (Bal däuren).

(KTTS IX 23) Onıŋ äjim baskan beti **tarğıldanıp**, qızğan jalınnıŋ kögildirindey qubılıp otır yeken (Mıŋ bir tün).

(KTTS IX 23) Küni beti de terlep tepşgendey aq taŋdaq tartıp, **tarğıldanıp**, ketedi (S. Baqbergenov, Men.).

(KTTS IX 23) Auıldan uzap şıqqan soŋ, Bijamaldıŋ än aytqısı keldi, dausı **tarğıldanıp**, qarlığıp qalıptı (B. Toğısbayev, Aldıŋğı).

(KTTS IX 23) Qaqaŋ jan-jağına üŋile, oylı köz tastadı. Kenet dausı **tarğıldana**, qattı ışqına şıqtı ("Qaz. ädeb.").

(KTTS IX 23) Arıstanbektiŋ dausı **tarğıldana** şıqtı (M. Qumarbekov, Asau).

(KırgTTS 579) Murattın mingeni **targıl** ögüz (Bayalinov).

(KırgTTS 579) **Tarğıl** mışık terezeden sekiriptüştü (Sıdıkbekov).

(TTAS III 42) Sıyer alsaŋ-tanıp al, tanımasaŋ-**targılın** al. Mäkal.

2.8.1.9.2. Anlam Açısından *tarğıl*

Temel Anlam

'Koyu krem rengi'

Türkçede *tarğıl* sözcüğü Eski Kıpçak Türkçesinde *darğıl* şekliyle 'koyu krem rengi' anlamında kullanılmıştır (Toparlı, 2007:56). Günümüzde çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinin temsilcileri olan Karakalpak, kazak, Kırgız, Nogay, Tatar Türkçelerinde *tarğıl* şeklinde geçmekte ve genel olarak kaplan tüyünün rengi için kullanılmaktdır.

Yan Anlamlar

Kazak Türkçesinde *tarğıl* sözcüğünden türemiş olan *tarğıldan-* fiili 2. Mec. *Dauıstıŋ barķırap, ķırıldap şığuı, ķarlığu* "sesin hırıltılı çıkması" anlamına gelmektedir.

2.8.1.10. *tarlan*

Kuzey-Batı (Kıpçak): Karakalpak Tü.: **тарлан [tarlan]** (KKalpRS, 623), Kazak Tü.: **Tarlan:** 1. *Tarğıl, şubar sekildi aralas* tüs. 2. Mec. *Tajiribeli, maytalman, öz isiniŋ şeberi. Tarlan boz* 1. *Tarğıl şubar aralaşķan boz.* 2. Mec. *Köpti körgen täjiribeli, maytalman* (KTTS IX 27). Tatar Tü.: **тарлан [tarlan]** I. *targıl. Tarlan at.* II. diyal. *Sörelgän, äşkärtelgän cir* (TTAS III 44).

2.8.1.10.1. *tarlan* Kullanım Alanı

(KTTS IX 27) **Tarlan**, tarlan tarlan tas, Tarıķsa, közden şığar jas, Tar ķiyada torıķtı, Toķsandağı bul ķu bas (Ķ. Bekhojin, Ķayran jas).

(KTTS IX 27) İtelginiŋ ülkendigi laşında boladı, türi ķara **tarlan**, ķoŋır jündi, köbinese laşınğa uķsaydı ("Sport").

(KTTS IX 27) Maydanger käri **tarlannın** sözine yeriksiz ilanasıŋ. Söziniŋ jjanı bar siyaķtı (T. Berdiyarov, Soldat).

(KTTS IX 27) Bul şaŋıraķ talay **tarlandardı** baulıp şığardı ("Sport").

(KTTS IX 27) Jırlaydı,-dep aķın jaŋa dastandı, Jinaldı jurt, umıtpa sen bastaudı; Al käneki, dombıraŋdı ķolğa alşı, **Tarlan** aķın tolğanşı bir, tolğanşı! (Ä. Täjibayev, Jastar).

(KTTS IX 27) Astında jalğız, ayaķ artar kölik **tarlanboz** ğana ķaldı (Z.. Şükirov, Ķıyın tüyin).

(KTTS IX 27) Talaydı körgen, **tarlanboz** jurnalist tamsana jazdı ("Las").

(KATS I 154) Ayķıra ala askarlar jatıp şögïp, Jer şanşıp, köktïŋ kölbep tösïn emïp. Oynaķı ķuba **tarlan** taği aŋdarın Täbetï tau-tasına ķoygan telïp (Ï. Jansügïrov, Şıġ.).

(TTAS III 44) **Tarlandagı** tartay, kırdagı kyan. Äytem. Tarlan cirne saz yotmas Mäkal.

2.8.1.10.2. Anlam Açısından *tarlan*

Temel Anlam

Tarlan 'kahverengi'

Türkçede *tarlan* sözcüğü 'kahverengi' anlamında kullanılmaktadır. *Tarlan* Türkçede daha çok yaşlı ve güçlü hayvanın tüyü için 'kahverengi' anlamında kullanılmaktadır.

Yan Anlamlar

Tarlan 'güçlü, tecrübeli'

Kazak Türkçesinde *tarlan* 2. Mec. *Tajiribeli, maytalman, öz isiniŋ şeberi.* 'Tecrübeli, usta' anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğin: *Tarlan boz* 2. Mec. *Köpti körgen täjiribeli, maytalman* 'çok görmüş yaşamış, güçlü' (KTTS IX 27) anlamlarında kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesinde *tarlan*: *Sörelgän, äşkärtelgän cir* (TTAS III 44).

2.8.1.11 *ḳaltar*

Hakas Tü. *haltar* 'doru' (HaktS 142), Teleüt Tü. *kaltar*: koyu kahverengi at donu (TelAS 45).

2.8.1.11.1. *ḳaltar* Kullanım Alanı

Hakas ve Teleüt Türkçesi sözlüklerinde tespit edilen *ḳaltar* sözcüğünün kullanım alanını belirtmek için malzemeye ulaşılamamıştır.

2.8.1.11.2. Anlam Açısından *ḳaltar*

Temel Anlam

***Ḳaltar* 'kahverengi'**

Hakas ve Teleüt Türkçesinde tespit edilen *ḳaltar* sözcüğünün genel olarak 'kahverenegi' anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır.

Yan Anlamlar

Hakas ve Teleüt Türkçesinde *ḳaltar* sözcüğünün kahverenginin tonları olan 'doru, koyu kahverengi' anlamlarında kullanılmaktadır.

2.8.1.12. *or*

İslami ç. xi. yy. Karahanlı Tü. **ōr** 'between sorrel and bay' (DLT Dankoff-Kelly-Index 251). xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçeleri: Kuzey-batı (Kıpçak): Kazak Tü.: **op [or]** *Ḳızğıltım, ḳoŋır tüs* 'Kırmızımsı kahverengi renk': *Or at: Ḳulanmen şağılısḳan jılḳı tuḳımı. Or köz: Döŋgelekşe bitken, sarğış köz; ḳoy köz. Or* 3. *Aḳ tüsti bor tarizdi jetilgen, iri, ülken. Or ḳoyanday orğıdı: Zauladı, zımıradı: Or tekedey pısḳırdı: seskendi, sekendirdi mağınasında* (KATS XI 713).

2.8.1.12.1. *or* Kullanım Alanı

(KATS XI 713) Tek yeşkide kezdesetin börte, şubar, **or;** iri ḳara men yeşkidetarğıl tüster jiyi kezdesedi (H. Argınbayev, Ḳaz. etnogr.).

(KATS XI 713) Körşi üydegi apa öiniŋ **or** yeşkisin or lağın äkelip berdi (M. Tiyesov, Dala).

(KATS XI 713) Қaysıbir kezde Қaraқatınnıŋ yeki **or** lağı topırlap jügirisedi (Ä. Nurpeyisov, Қan men ter).

(KATS XI 713) **Or** attıŋ tanauı aқtau, tüsi қulager teri men tuyaқtıŋ astasқan jeri sarğıştau keledi Қazaқ tili. Aymaқ. Sözdigi).

(KATS XI 713) Atı aқ mamığın қandamay-aқ tuzaқpen ustap, ülpildek sağağınan sipap қoyıp, ana **or** közine ölgenşe қarap қana otıratın bir perizat yeken (H. Yesenjanov, Aқ Jayıқ).

(KATS XI 713) Şegir közimen Şäkiläni, **or** közimen Azusarını aıp tur (Қ. Jumaliyev, Jaysaŋ jan).

(KATS XI 713) Birese ot sıқıldı apanğa asқan, Joқ älde **or** қoyan ba orğıp қaşқan?! Birese kürsingendey, künirengendey, Janday-aқ қap-қaraŋğı қayğı basқan (M. Jumabayev, Şığ.).

(KATS XI 713) Patşa kelip қarasa, oқ jılanday ısқırıp, **or** tekedey pısқırıp, jigtterdi butına қısıp-қısıp tıştırıp (Muŋdıқ-Zardıқ).

(KATS XI 713) **Or** қoyanday orğığan sur gazik sovhoz direktoriniki yeken. M. (Hasenov, Berlin).

(KATS XI 713) **Or** қoyan-қoyanardıŋ işindegi yeŋ irisi, onıŋ tiridey salmağı jeti kilogramğa deyin jetedi (H. Қıdırbayev, Daa).

(KATS XI 713) Olar osında **or** marқanıŋ yetin jeu üşin yemes, Darhannıŋ dauın қızıқtauğa kelgen (Ä. Kekilbayev, Dala ballada.).

(KATS XI 713) **Or** kiyiktey [tekedey] orğıdı. Sekirdi, asır saldı, oynaқtadı. Bala or kiyiktey orğıp şığıp, yek-üş қurttı jıpıra ketti (S. Berdiқulov, Aspan).

(KATS XI 713) Қastarına jetip barsa, қızdar şaşbaları sıŋğırlap, **or** tekedey orğıp jöneledi (Ä. Böriyev, Aқ biday).

2.8.1.12.2. Anlam Açısından *or*

Temel Anlam

***Or* 'kırmızımsı kahverenegi'**

XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde 'between sorrel and bay' (DLT Dankoff-Kelly-Index 251) 'kahverengimsi' anlamında geçen *or* 'kırmızımsı kahverengi' anlamında kullanılmıştır. Günümüzde çağdaş Türk lehçeleri sözlüklerinden sadece Kazak Türkçesinde *or* 'kırmızımsı kahverengi' anlamında kullanılmaktadır.

2.8.1.13. *oy*

İslami ç. xi. yy. Karahanlı: **ōy** 'ash-colored (horse)' (DLT-Dankoff-Kelly-Index 44), EKıp. **oy** (II) "kül rengi" (TA) (Toparlı, 2007: 207), xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk lehçeleri: Hakas Tü. **oy** I. 'kula' (HakTS 329), Tuva Tü.: **oy**: gnedaya, krasnovataya-rıjaya, bulanaya "kahverengi kırmızımsı kahverengi (kahverengi tonları)", "kırmızımsı kızıl", "kızılımsı açık kahverengi" (Tsengel diyalketi) (LJTDTY 15).

2.8.1.13.1. *oy* Kullanım Alanı

Karahanlı Türkçesinde yazılmış olan Divan-ü Lügati-t Türk'te geçen *oy* eski Kıpçak Türkçesinde de kullanıldığı tanıklanmıştır. *Oy* sözcüğü Hakas ve Tuva Türkçesinde tespit edilmiştir. Ancak cümle örneklerine ulaşılamamıştır.

2.8.1.13.2. Anlam Açısından *oy*

***Oy* 'kahverengi'**

Oy sözcüğü XI. yüzyılda Karahanlı Türkçesinde "grimsi kahverengi" anlamında geçmektedir (DLT Dankoff-Kelly Index 44), XIII. yüzyılda Eski Kıpçak Türkçesinde ise "kül rengi" (Toparlı, 2007:207) şeklinde geçmektedir. XX.-XXI. yüzyıl çağdaş Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde ve Tuva Türkçesinde oy sözcüğü kahverenginin açık veya kızılımsı, kırmızımsı tonları için kullanılmaktadır.

2.8.1.14. *ker*

Saha Tü.: **ker** 'beyaz': *Kölötö buollağına, xaamılaax xara attaax, sielliileex sier attaax, coruoluur çuoğur attaax (SHEÖ), suruk kere attaax;* Teleüt Tü.: **ker**: Gövdesi kızıl, ayakları ve yelesi kara olan at, doru at, ker palık 'balina' (TelAS 54). Kazak Tü: **кер [ker]** *Ḳula men torının aralığındağı maldıŋ tüsi.* 'Kula ve doru renginin arasındaki hayvan tüyü rengi',-*Yendeşe, Aḳbilekke ker jorğamdı yerttep, özim aparıp salıp ḳaytayın,-dep Birmağan tıska jöneldi* (J. Aymauıtov, Şığ.). *Ömirde öŋşeŋ ögey bar. Ömirdiŋ işken u suıyın, Ker şolaḳtı, ken kiyim, Keuregen köp kedey bar* (M. Jumabayev, Şığ.). *Ḳarlı boran suıḳta Aḳdalamen ḳuldırap, Ker bulaḳpen buldırap, Ker ḳulındı ḳulan dep, Urınıp ḳaldıŋ, ḳarağım* (Ḳ. Japsarbayev, Söyle.). *Taḳiyama takḳanım tal-tal monşaḳ, jarasar ker biyege ker ḳulınşaḳ. Ker ḳulınşaḳ oynaydı at boldım dep, Uzatḳan ḳız jılaydı jat boldım dep* (Aytıs). *Bulaŋ ḳıyrıḳpen kele jatḳan ker dönen kilt burılğanda yelgezek jigit oŋ jaḳtağı oypaŋğa uşıp tüse jazdadı* (Aḳ biday). *Muŋ da ḳalıp jayına, jır da ḳalıp, Otıramın kalamdı ḳınğa malıp... Kezip ketkim keledi keŋ ölkeni, Ker bestisin bireudiŋ urlap alıp* (M. Maḳatayev, Şığ.). // *Ker at, tulpar. Uzay berdi Mäniker Tulparlığı malim ker. Töketay Yer Töstikke Burıldı da "ḳoş" dedi, "Bolma dep yem äbiger" "Ḳosaylap uran şaḳırdı"* (K. Äzirbayev, Taŋd. Şığ.). *Ker jağal: aḳşıldau jağası bar ker (aŋ): Onıŋ art jağınan ker jağal bir aŋ zu yetip öte şıḳtı* (S. Begalin, Uaḳıt). *Ker jaylau: Adam ayağı köp basa bermeytin, alıstağı şöbi şüygin jaylau.* ***Ker ḳula:*** *Jılḳınıŋ ker men ḳula aralas tüsi:'ker kula: yılkının ker ve kula arasındaki karışık rengi': Yertede ötken ker ḳula attı Kendebay batır turalı yertegi yestigenimiz bar* ("Ḳaz. Ädeb."). *Tösin bir kez dübirletken ker ḳula at, Mınau dala ḳazaḳ üşin keŋ turaḳ* (S. Orazayev, Dala). *Ḳara ker: Jılḳınıŋ ḳarası basım ker tüsi: Özen boyımen orta jastan asıp ketken bir adam ḳara ker atpen jele jortıp keledi* ("Ḳaz. Ädeb.") (KATS VII 636-637), Sarı Uygur Tü.: **ker** 'koyu sarı', *ker boḳa* "koyu sarı boğa" (YJU 36).

2.8.1.14.1. *ker* Kullanım Alanı

(SHEÖ) Kölötö buollağına, xaamılaax xara attaax, sielliileex sier attaax, coruoluur çuoğur attaax, suruk **kere** attaax.

(KATS VII 636) -Yendeşe, Aḳbilekke **ker** jorğamdı yerttep, özim aparıp salıp ḳaytayın, -dep Birmağan tısḳa jöneldi (J. Aymauıtov, Şığ.).

(KATS VII 636) Ömirde öŋşeŋ ögey bar. Ömirdiŋ işken u suıyın, **Ker** şolaḳtı, ken kiyim, Keuregen köp kedey bar (M. Jumabayev, Şığ.).

(KATS VII 636) Ḳarlı boran suıḳta Aḳdalamen ḳuldırap, **Ker** bulaḳpen buldırap, **Ker** ḳulındı ḳulan dep, Urınıp ḳaldıŋ, ḳarağım (Ḳ. Japsarbayev, Söyle.)

(KATS VII 636) Taḳiyama takḳanım tal-tal monşaḳ, jarasar **ker** biyege **ker** ḳulınşaḳ. **Ker** ḳulınşaḳ oynaydı at boldım dep, Uzatḳan ḳız jılaydı jat boldım dep (Aytıs).

(KATS VII 636) Bulaŋ ḳıyrıḳpen kele jatḳan **ker** dönen kilt burılğanda yelgezek jigit oŋ jaḳtağı oypaŋğa uşıp tüse jazdadı (Aḳ biday).

2.8.1.14.2. Anlam Açısından *ker*

Ker 'kahverengi

Saha Türkçesinde *ker* 'beyaz', Teleüt Türkçesinde *ker* 'gövdesi kızıl, ayakları ve yelesi kara olan at, doru at'; Kazak Türkçesinde 'kula ve dorunun arasındaki renk (kahverengi tonları) ve Sarı Uygur Türkçesinde *ker* sözcüğü 'koyu sarı' anlamında kullanılmaktadır. *Ker* sözcüğü kahverenginin çeşitli tonları olarak kırmızıdan griye kadar uzanan geniş yelpazeyi kapsayan renk olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.8.1.15. *tığ*

ix.-x. yy. **tıg** (IB 32) 50. *Tıg at kudrukın tügüp tigret, yazıg kodı yadrat.* (s. 24) 'Demir kırı atın kuyruğunu düğümle ve onu osurtuncaya kadar son süratle sür; yağız atı (da) yıkılıp yere yayılıncaya kadar koştur' (IB 24), xi. yy. Karahanlı ç. **tr̄γ** [tığ]'between sorrel and bay (horse) (DLT-Dankoff, Kelly-Index 189) 'kahverengimsi gri' şeklinde geçmektedir.

2.8.1.15.1. *tığ* Kullanım Alanı

Tıġ sözcüğü IX.-XI. yüzyıllar arasında atın 'açık kahverengi' tonunun adı olarak kullanıldığı tanıklanmıştır. Örneğin:

(IB 32) 50. ***Tıg** at kudrukın tügüp tigret, yazıg kodı yadrat.* (s. 24) 'Demir kırı atın kuyruğunu düğümle ve onu osurtuncaya kadar son süratle sür; yağız atı (da) yıkılıp yere yayılıncaya kadar koştur' (IB 24).

2.8.1.15.2 Anlam Açısından *tığ*

Tıġ sözcüğü Irk Bitig'de 'demir kırı' (IB 24) anlamında at rengi olarak kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde ise 'between sorrel and bay (horse) (DLT-Dankoff, Kelly-Index 189) *tr̄γ* 'kahverengimsi gri' anlamında kullanılmıştır.

2.9. Mor

2.9.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Mor" Kavramı

2.9.1.1. *yipkin*

IX. yy. Bud.Tü.ç. ***yipkin*** *ordu-luγ* (TT VII 22); IX.-X.yy. **yipün** (AY y. 347/10, 499/18, 658/13, y. +i 651/1.), İslâmî ç.: XI. yy. Karahanlı ç.: **yipün** 'koyu kırmızı, mor, menekçe rengi' (KB 67, İndeks 546), **yepün, yepgil~yepgin** 'purple', **yepgin** 'dark green or deep purple', **yepün** '(DLT-Dankoff-Kelly-Index 223); xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk Lehçeleri: Kuzey-Batı (Kıpçak): Karayim Tü.: **yipkin, ipkin, ipkin'** 1. 'mor (boya ve renk), 2. 'Erguvani', 'renkli kumaş', *yipkinli* 'mor olan' *yipkinli uprak* 'mor elbise' (KarRSl 245). Çuvaş Tü.: yĭpkĭn hĭrlĭ 'morumsu kırmızı, erguvani', (ÇRS 555) şeklinde geçmektedir.

2.9.1.1.1. *yipkin* Kullanım Alanı

(TT VII 22) 45. **yipkin** ordu-luγ. bu išik yavïz ol.

(TT VII, 64):1. **yipkin** orduluγ -violett (Ketu). 13.T II Y. 29 Notlarda/ Anmerkungen: Ordular hakkında.

(AY) **Yipün** y. 347/10, 499/18, 658/13, y. +i 651/1.

(AY) 338 (1) *altun önglüg yaltrıkı.. **yipüni** yürüngi uz adırtlıg.. yime k (a)ltı (3) altunlug tag..* 651[1] (X. 27a.)

(AY) **Yipün** y. 347/10, 499/18, 658/13, y. +i 651/1.

(DLT I 395) Kızıl sarığ arkaşıp /**Yipkin** yaşıl yüzkeşip Bir bir kerü yürkeşip /Yalnğuk anı tanğlaşur.

2.9.1.1.2. Anlam Açısından *yipkin*

IX.-XI. yüzyıllar arasında *yipkin, yipün, yepün, yepgil~yepgin* biçimlerinde etkin bir şekilde 'mor' anlamında kullanılan bu sözcük günümüzde çağdaş Karayim Türkçesinde *yipkin, ipkin, ipkin* ve Çuvaş Türkçesinde *yĭpkĭn hĭrlĭ* 'morumsu kırmızı, erguvani' (ÇRS 555) biçimlerinde korunmuş ve 'mor' anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır.

2.10. Karışık renk

2.10.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde "Karışık Renk" Kavramı

2.10.1.1. *ala*

Proto-Tü. ***ala** 'ala, lekeli, çizgili' (Tenişev 607-608); viii. yy. KökTü.:-; ix. yy. **Āla** 'ala, alaca, karışık renkli', *āla atlıg yol tengri men* 'alaca atlı yol tanrısıyım' (IB 2); Bud.Tü.ç. Maitr.-, **ala** 'cüzzam hastalığı', 'cüzzam hastası kişi', *qavqïn qïlïp, ala kišigä sürtsär ala-sï kiḍär* (TT VII 34); ix.-x. yy. AY-; IS-; **ala:** *alasız bir teg mengi-lig*

bolz-un-lar 'istisnâsız hepsi birden huzûra kavuşsunlar' (ETŞ 234-235); İslâmî ç.: xi. yy. Karahanlı ç.: **ala** 'ala, alaca' *ala bol-*(KB 6579 İndeks 16); **ala** 'ala, alaca' 'ala tenli, alaca tenli kişi ki bir çeşit deri hastalığından vücudunda alacalar olur, apraşlık (DLT I 81-28, 91-20), *ala at* 'alaca renkli ala kır at (DLT I 81-28), *ala* 'insanın içinde olan gizli şeyler' *alasın* (DLT I 425-12), *alaçu* 'alaçuk, çadır' (DLT I 136-12), *alaçulan* 'alaçuk edinmek', *alaçukdı* (DLT III 205-16), *alar-*'kamaşmak (göz), kızarmak, al olmak, ala olmak, alacalaşmak' (DLT I 179-6, 8, 9, 11), *alart-*'belertmek, yan bakmak' (DLT III 428-11, 13), **ala** 'spotted black and white (horse)' (DLT-Dankoff, Kelly-Index 7), RKT-, Harezm ç.: xii. yy. **ala** 'ala' *ala boldı at* (ME 163/2); xii.-xiii. yy. **ala** 'cüzam, cüzamlı', *alalık, alaluḳ* 'cüzam hastası, cüzamlı' (AKT-Borovkov 18b,22; 18b,17; 138,4), xiv. yy. **ala** 'ala renkli; bir çeşit deri hastalığı, cüzzam hastalığı: *ala monçuḳ, ala bol-, alası* (KE-Ata 249v13, 232r79, 225r5, 120r5), **ala** 'karışık renk', *ala tur-* (NF 55-1, 2, 5; 56-16; 72-16; 73-1; 56-12, İndeks 13), **ala** 'ala' (HŞ 1945/10); EKıp.: xiii.-xiv. yy. **ala** [ala] 'schekig, gehalbirt' (CC 114,24 r. (s. 34), **alaboγa-**'irgend ein grosses Seetier', 'cetus' (CC 160,11 r. (s. 34), **alabota-**Gänsefuss (CC 113, 23 (s. 34), **alača-**scheckig, 'gestrift' (CC 114,25 r. (s. 34), **alačuq-**'Hütte', 'cabana' (CC 79,14 (s. 34); **ala** (I) 'benekli, alaca' (CC GT, İM, KK, TZ-KTS 6), **alaça** (I) KTS 6), **ala** (II) 'alaca at' (KI-KTS 6), GT-, MKıp.: BM-, **ala** 1. 'benekli, alaca' (GT, İM, KK, TZ-KTS 6), ala 2. 'alaca at (Kİ-KTS 6), *alabula* (TZ-KTS), *alaça* 1 'ala renkli, alaca' (DM, TA, RH-KTS), *alaça* 2. 'ala renkli at' (Kİ-KTS), *ala kidiş* 'melez at' (TA-KTS), *ala yapışkan* 'balıkçıl' (BM-KTS), *alçal* 'ala renkli, çil' (TA-KTS), *alağan* 'değişken' (BV-KTS), Doğu Tü.: xv.-xvi. yy. **ala** 'ala' (BN 281a), xviii. yy. **ala** 'ala' *ala bula ala böke, ala taġ, ala toġan, ala toġanaḳ, alaca, alaca serce* (San.-Index 49r, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29), *ala çapġun, alaçuḳ; alaxan wa alaman, alar, ala faxta, ala karak, ala karga, ala kurgan, alak bulak, ala kulang alaman, alamancı, alamancılıġ, alankawa, alanc, alaŋ, alaw, ala yontlu* (San. 49v,1, 3, 6, 7, 8, 9, 12, 14, 16, 17, 19, 22), Batı Tü. xvi. yy.: **ala** 'elâ, ala, karışık renk, alaca' (DK 7-1, 10-2, 14-4, 19-7, 20-6, 25-1, 32-12, 33-11, 35-7, 36-4, 37-13, 39-13, 41-1, 41-6, 60-3, 63-10, 66-5, 67-1, 69-12, 71-2, 73-12, 76-2, 76-6, 121-11, 126-9, 129-5, 131-7...), **alaca** 'alaca, alaca bulaca, karışık renk' (DK 38-3,411,244-6, 244-9,280-10), *ap ala* (DK 48-13, 61-4, 90-6, 94-8, 96-13, 150-13), *alar/alan* 'ala, aydınlık, ilk aydınlık, sabah aydınlığı' (DK 11-7, 21-10, 109-12, 145-12, 287-13), Modern Tü. xix. yy. **ala:** 'ala, alaca; *al'at* 'ala at', *ala dag* (k.) 'alaca dağlar'; *ala kaak* 'bir nevi ağaç', *ala tarkat* (çol.), *ala talbak* (t.) ördek 'Anas olangula' (AAŞ 37), *ala* 4. 'ala' *ala kāk* (Tel.) 'bir ağacın adı', *ala talbak* (Tel.), *ala tarkat* (Şor), 'gürlü kuşu'; *ala* çığırcık (Osm.) 'ala sığırcık, çekirge kuşu'; *ala kuş* (Alt.) 'ala saksağan', *ala karğa* (Tel.) 'gri karga'; *ala baş* (Osm.) 'ördek türü', *ala tū* (Alt.), *ala tau* (Kir.), *ala taġ* (Sag.), Alatau 'Ala dağlar', *ala balık* (Kazan şivesi) 'alabalık', *ala bota* (Kazan şivesi) 'karapazı, kazayağı' (bitki türü); *ala cekre* (Osm.) 'bitki adı', *al'at, ala yar* (Alt.) 'yarısı ormanlık yarısı düzlük yer', *kılınçın alası* (Osm.); *al öpkö* (Kır.) 'boynuzlu hayvanın genel hastalığı'; *ala köŋül* (Kır.) 'sinsilik, hilekarlık'; *ala kar* (Kazan) 'baharın eriyen kar'; *ala tenli* (Osm.) 'cüzamlı', *ala tenlik* (Osm.) 'cüzam'; *ala şakşak* (Doğu Türkistan) 'saksağan'; *Ala dağ* 'bölge, mahalle adı', *Ala-şahar* 'şehir adı'; *Ala-çam* (Osm.) 'mahalle adı', *gözler ala görmek* (Osm.) 'göz önünde yanıp sönme'; **ala** 5. 1) *ala çapkun* 'kar ile yağmur karışık rüzgar', *Ala Kurğan* 'Herat'ta bir kale'; *ala köla* (Kazan), *ala* ğula (Kır.) 'ala, karışık renkli', *ala bula* (Doğu Türkistan) (OSTN 351-353); xx.-xxi. yy. Çuvaş Tü.: **улá [ula]**

'ala, çizgili, benekli' *ula yıta* 'benekli köpek', *ula laşa* 'ala at', *ula kurak* 'karga' (ÇR-RÇS 149); Kuzey Doğu (Sibirya): Altay Tü.: **ala** I. 'ala, alaca' *ala at* (AltTS 23), **ölö** 'alaca' (AltTS 143), Tuva Tü.: **ала [ala]** 'ala' *ala at, ala arjul* 'ala yazma' (TuvRSl 51), Şor Tü.: **ala** 'ala' (ŞS 4), Hakas Tü.: **ala** 'ala, alaca' *ala* ïnek 'alaca inek', *ala at, hara ala at* 'alaca, karayağız at', *ala çohır* 'alacalı, lekeli, benekli', *ala pula* 'alacalı, bulacalı', *ala hula* 'alaca doru', *ala saraa* 'iki tutamaçlı içki kabı', *ala parıs* 'kaplan', *ala puğa* 'tatlı su levreği' (HakTS 34), IV. 'koruyucu melek' (HakTS 34), Teleut Tü.: **ala** 'alaca, karışık renkli' (TelAS 4); Saha Tü.: **ала [ala]** 'ala' (RYakS 404); *ala turuya* 'ala turna' (STTT 38); Kuzey-Batı (Kıpçak): Başkurt Tü.: *ala, sıbar* 'ala' (RBS 532), Karaçay-Malkar Tü.: **ала [ala]** 'ala, karışık renkli, benekli' *ala kiyiz* 'ala keçe', *ala* çabaḳ 'forel", *ala* çıpçıḳ 'şegol', *alabaş* 'saçının çoğu ağarmış olan' (KMTAS I 113), Karakalpak Tü.: **ала [ala]** 1. 'ala' *ala köylek* 'ala gömlek', 2. *ala* (atın rengi hakkında' *ḳızıl-ala, ḳara-ala*, 3. 'benekli' *ala mäkiyen* 'benekli tavuk', 4. mec. 'kavga, anlaşmazlık; *alabacaḳ* 'karışık renkli' *ala satin* 'alacalı saten', *alabota* 'kuğu', *alabuğa* 'tatlı su levreği', *alageügim* 'şafak vakti' (KKalpRS 35), Karayim Tü.: **ала [ala]** 'ala', *alacamak* 'alacalamak' (RKarS 162), 1. 'ur, mazı', 2. 'lekeli, çizgili, alacalı' (KarRS 61), Kazak Tü.: **ала [ala]** I. 1. *Aḳ tüstïŋ özge bïr tüstermen aralasıp kelgen türï.* 2. *Mal, hayuanat-ḳus denesïnïŋ bïr bölïgïnïŋ aḳşıl tüsïne baska da tüsterdïŋ aralasıp kelgendegï türï.* 3. Auıs. *Bïrtegïs, bïrḳalıptı yemes, ärtürlï. // köz almasınıŋ aḳ tüstï ḳabığı. Aḳ ala* 'siyah veya başka renklerin beyaz renkle karışık olan çeşit', *ala ayran* 'bulanık, çamurlaşmış', *ala arḳan* 'beyaz, siyah kıldan karıştırılıp yapılan sağlam ip', *ala bas* 'düz olmayan, beyaz, siyahı karışık', *ala beren* 'Avrupa'dan getirilen değerli kumaştan dikilen gömlek', *ala bult* 'değişken, yağmurla sonuçlanan bulut', *ala doyır* 'kalın kamçı', *ala jazday* 'ala yaz boyunca', *ala jaulı* a) 'alaca bulaca, çeşitli, düz omayan', ä) arası bozuk, düşmanlı', *ala köz* 'beyaz kısmı daha çok olan göz', *ala köleŋ* 'ala gölge, karışık durumun yaşandığı zaman', *ala körmedi* 'dışlamadı' v.s. (KTAS I 333-383), Kırgız Tü.: **ала [ala]** I. 1. *ak menen başka tüstördün aralaş kelgen tüsü.* 2. *Intımaksız, öz ara pikir kelişpegen.* 3. *Tekşi emes, birdey emes, çala.* 4. *Aramzalık, mitaamdık, caman oy.* 5. *Birdey emes, ar türdüü.* (KırgTTS 40), Kumuk Tü.: **ала [ala]** 'ala' *çubar-ala 'ala, alaca' çubar-ala at* (RKumS 380), Nogay Tü.: **ала [ala]** I. 1. 'ala, lekeli', *kök-ala* 'mavili ala', 2. 'ala', II. konuşm. 'çeşitlilik', *ala-gola, ala-kula* 'çeştli renkli, çeşitli lekeli, çizgili' (RNogSl 36), Tatar Tü.: **ала [ala]** *Aḳ häm kara yaki açık häm tonık töslärdän torgan. Çuar. Ak, kük, kızıl h.b. töslär aralaştırılıp yalganıp yasalgan tegelgän* (TTAS I 43), Güney-Doğu: Özbek Tü.: **ола [åla]** *åḳ ḳåra, åḳ-malla vä ş. k. ḳårişiḳ tüsli (hayvånlar tüsi haḳida). Åla åt, åla håḳiz, åla tåvuḳ, åḳ åla: asåsan åḳ tüsi bilan acralib turadigan åla-bula. Ḳåra åla: asåsan ḳåra tüsi bilan acralib turadigan åla-bula. 2. Türli hil rangli, yålli yåki gülli; çipår. Åla (yålli) beḳasam. Åla alak. 3. Kelişmåvçilik, nifåḳ, nizå* (ÖTİL I 528), Sarı Uygur Tü.: **ala** 'ala' *"Ala Kuḳaş" yır* '"Ala serçe" şarkısı' (YJU 36), Yeni Uygur Tü.: **ئالا [ala]** 'ala' (UygRS 44), Güney-Batı (Oğuz): Azerbaycan Tü.: **ала [ala]** 1. *Garışıg ränkli, tükünün bir hissäsi ağ, o biri hissäsi başga ränkdä olan. Ala at, ala inak, ala öküz. Ala-bula. Ala közlär 'şahla közlär, açıg-mavi közlär.* 2. *Tahıl zämisi vä ya şum suvarıldıgda, su basmayıb guru galan yer, läkä, alaca.* **Ala** II. *Ganın pozulması näticäsindä däridä* ämälä kälän *ağ läkä (däri hästäliyi). //Hal, läkä. Ala düşmäk-hal düşmäk, ağ läkä düşmäk.* **Ala** III. 1. *Alag* 2. *Yemäli köyärti. Ala: Bir sıra müräkkäb sözlärin ävvälindä sözün ifada etdiyi şeydä alalug, ränkbäränklik, ala-bulalıg, ağ rän ilä garışıglıg, yahud yarımçılıg, gey-*

ri-müäyyänlik, dağınıglıg, adda-buddalıg, natamamlıg vä s. bu kimi hässälär olduğunu bildirir (ADİL I 82-83); Gagauz Tü.: **alaca** 1) 'ala, karışık renkli', 2) 'benekli, lekeli' *alaca karanmk* 'alacakaranlık', *alaca kuş* 'aladoğan', *alaca görmää* 'göz önünde yanıp sönmek', **alaca** II 'nakış' *alaca dikmää* 'nakış dikmek' (GRMS 38), Türkmen Tü.: **ала [a:la]** I. 1. *Dürli reŋklerden zolaklardan ıbarat bolan.* 2. *Bir sıdırgın bolmadık.* II. **ala** '*Bir giden takır, düz yer* (TDS 36), Türkiye Tü. **ala** sıf. 1. 'karışık renkli, çok renkli alaca', 2. is. 'alabalık', hlk. 'açık kestane renginde olan, ela (göz)' 4. is. hlk. 'kekliğin boynundaki siyah halka', *alabacak* 'hlk. 1. Ayağı sekili (at) 2. 'Ara bozucu, dönek, uğursuz kimse', *alabalık* 'alabalıkgillerden soğuk ve duru sularda yaşayan, eti turuncu ve lezzeti, 250 g'dan 2 kg'a kadar gelen bir tatlı su balığı', *alabaş* 'turpgillerden, alaçam 'rengi kızıla yakın bir çam türü', *ala gün* hlk. 'yazın güneş bulut arkasında kaldığında oluşan gölgeli durum', *ala karga* 'kargagillerden, iri gövdeli, ötücü, tüyleri alacalı bir kuş türü, kestane kargası' 2. hlk. 'saksağan', *ala sulu* 'yeni olgunlaşmaya başlamış (yemiş), 2. 'iyi pişmemiş, suluca (yemek)', *alatav* 'hlk. 'az tavlı, yarı yaş, yarı kuru olan toprak', *denizalası* 'kemikli balıklar takımının alabalıkgiller familyasından denizlerde yaşayan bir balık türü', *gölalası* 'Avrupa ve Anadolu göllerinde yaşayan bir tür alabalık' (TüS 63, 499, 773).

2.10.1.1.1. *ala* Kullanım Alanı

(IB) 2. Āla **atlıg** yol tengri men. (s. 18) Alaca atlı yol tanrısıyım. (27 s.)

(TT VII 34) 4. qavqïn qïlïp, **ala** kiši-gä sürtsär **ala-sï** kiḍär. (Wenn man (daraus) Kleie macht und damit den aussätzigen Menschen einreibt, so wird sein Aussatz verschwinden. (VII 34).

(ETŞ) 25. 1.5 Arḳ-a ḳamaġ | biş aj-un tınlıġ-lar oğuş-ı. **Alasız** bir teg mengi-lig bolzun-lar. (s. 234) Diğer beş âlemdeki mahlûklar da, İstisnâsız hepsi birden huzûra kavuşsunlar. (s. 235).

(CC) *qačan boydáj sačar-sen aar qovra biter;* ***alabota*** *tigenek dayy* ***kükel*** *biter*-wenn du Weizen säst, wächst an seiner Stelle Stroh (Unkraut) auf; Gänsefuss, Dornengestrüpp und Schlehdorn wachsen auf 113,23. (s. 61).

(DLT I 81-82) **Ala:** Ala tenli kişi: "**ala** at= kır at". Beg Xanka **ala** boldı =Bey Hanın sözünü dinlemedi, karşı koydu, düşmanlarına uydu"

(DLT I 82) **Ala:** Ferganaya yakın bir yaylak adı.

(DLT I 82) **Ala** Yıgaç: Sınıra yakın bir yer adı.

(DLT I 91) **Ala:** Teninde alalık bulunan kişi. Şu savda da gelmiştir: kişi alası içtin. Yılkı **alası** taştın = insanın alası içinde, hayvanın alası dışında". Bu sav, yaltaklanarak muhalefetini ve hıyanetini gizlemek istiyen kimse için söylenir. (Bu sav, bugün Anadoluda "İnsan alası içinde, hayvan alası dışında" şeklinde söylenilmektedir. B.A.)

(DLT I 92) **Ala:** Bir edattır; ivme, acele etme demektir. "ala ala = yavaş yavaş". Bu kelimeye kef ve lam harfleri eklenerek alagil" de denir.

(DLT I 92) **Ula:** Kırda belge, alâmet. Şu savda da gelmiştir: ula bolsa yol azmas. Bilig bolsa söz yazmas = alâmet olsa yol azmaz, bilgi bulunsa söz şaşmaz". (Kırarda yolu

gösteren alâmet olursa yol şaşmaz; bir kişide akıl bulunursa sözünde yanılmaz) (Anlaşılıyor ki vaktiyle Türkler kırlarda yolu göstermek için bir takım alâmetler, belgeler korlarmış. İşte eski Türk medeniyetinin yüksekliğine bir örnek daha. B. A.)

(DLT I 425) Karga: Karga. Şu savda dahi gelmiştir: "karga karısın kim bilir, kişi **alasın** kim tapar = karganın yaşlısını kim bilir, İnsanın içindekini kim anlar, kim sezer?"

(CC, GT, İM, KK, TZ) **Ala** (I) "benekli, alaca" krş. alaça (I) (Toparlı, 2007:6).

(KI) **Ala** (II) "alaca at" krş. alaça (II) (Toparlı, 2007:6).

(TZ) **Ala-** "değiştirmek" (Toparlı, 2007:6).

(CC) **Alaboğa** "büyük deniz hayvanı" (Toparlı, 2007:6).

(CC) **Alabota** "kaz ayağı" (Toparlı, 2007: 6).

(TZ) **Alabula** "alaca bulaca" (Toparlı, 2007: 6).

(CC, DM, TA, RH) **Alaça** (I) "ala renkli alaca" krş. ala (I) (Toparlı, 2007:6).

(İH) **Alaçu** "çörden çöpten yapılan küçük adî çadır, kulübe, baraka, evcik krş. alaçuk (Toparlı, 2007:6).

(CC) **Alaçuk** "çörden çöpten yapılan küçük adî çadır, kulübe, baraka, evcik krş. alaçu (Toparlı, 2007:6).

(BV) **Alağan** "değişken" (Toparlı, 2007:6).

(Kİ) **Alaḳ** (I) "fikir ayrılığı" (Toparlı, 2007:6).

(BM) **Alaḳ** (II) "sarnıç, havuz" (Toparlı, 2007:6).

(TZ) **Alaḳ** (III) "pekiştirme edatı" (Toparlı, 2007:6).

(Kİ) **Alaḳ-** "fikirleri ayrılmak" (Toparlı, 2007:6).

(TA) **Ala** kidiş "melez at" (Toparlı, 2007:6).

(BM) **Ala** yapışḳan "balıkçıl" (Toparlı, 2007:6).

(TA) **Alçal** "ala renkli, çil" (Toparlı, 2007:7).

(KFT) **Alçu** (I) alçı (Toparlı, 2007:7).

(Kİ) **Alçu** (II) bir tür yemiş (Toparlı, 2007:7).

(Kİ) **Altuzla**-"aldırmak, kaptırmak" (Toparlı, 2007:8).

(TZ) **Alu** (I) "alış" (Toparlı, 2007:8).

(BV) **Aluç** "alıç, yabanî elma" (Toparlı, 2007:8).

(KF) **Aluşdur-**"alıştırmak" krş. alışdur- (Toparlı, 2007:8).

(BN Ind 847) **Ala** mottled 281a.

(BN Ind 847) **Alaçuḳ** trellis tent 120a.

(BN Ind 847) **Alaḳuş**-at in hesitation (dudila şudan) 310b; Alahan va alaman in confusion 99b.

(NF55/2) Qaçan kim bu **ala** tonluġlar bu arıqġa kirseler taqı ol suwqa çomsalar, tonları aq bolur.

(NF 55/ 5) Taqı **ala** tonluġlar ol kimerse[ler] tururlar…

(NF 56/11)..yarımınıng͡ tonları kāġıd meng͡izlig (12) aq tururtaqı yarımınıng͡ tonları **ala** turur.

(NF 72/16) Cebre'il 'as nazil boldı bēş ming͡ ferī şte bī rle, **ala** atlıġ, aq tonluġlar (17) ādamī şūtarınġa keldiler..

(NF 73/1) Qanı sizing͡ arang͡ızda **ala** atlıġ aq tonluġ erenler?

(HŞ 1945/10) bu tün kün **ala** aṭ tig yügrür talmaz.

(DK D7/2) Yañal **ala** iv yanında dikilse gerdek görklü, uzunca tenefi görklü.

(DK D10/V6) **Ala** şayvanı gök yüzine aşanmış-idi.

(DK D14V8) **ala** çadıruñ yir yüzine dikdürgil, atdan aygır, deveden buğra ḳoyundan ḳoç öldürgil.

(DK D20/5) arḳurı yatan **ala** taġdan ḫaber kiçe, ḫanlar ḫanı Bayındır'a ḫaber vara.

(DK D33V19) Ağ yüzlü **ala** gözlü gelin senüñ gider-ise.

(DK D36/4) Ṭoḳsan yirde **ala** ḳalı ipek döşemiş-idi.

(DK D38) **Ala** Ṭaġa ala leşker ava çıḳdı.

(DK D38/4) Yidi biñ ḳaftanınuñ ardı yırtuḫlu yarımından ḳara saçlu sası dinlü din düşmeni **alaca** atlu kāfir bindi.

(AltTS 143) Ölö adına minip aldı onoñ arı köndügip bardı. Folk. '**Alaca** atına bindi ve ilerledi.'

(KTAS I 66) **Ala** ḳıstay adam turmay, äbden şaŋ tutkan ḳabırġalar, bügïn ayaḳ astı asığıs aydaḳ-saydaḳ aġartılġanı bïrden körïnip tur (S. Muratbekov, Dos.).

(KTAS I 148) Sırıŋdı ayt maġan şöberem, Sulu süygïŋ kele me? Suŋḳar şüygïŋ kele me? Aydındı **ala** tu alıp, Jauġa tigïŋ kele me? (Dulat Babatayulı, Zamana).

(KTAS I 154) Ayḳıra **ala** asḳarlar jatıp şögïp, Jer şanşıp, köktïŋ kölbep tösïn emïp. Oynaḳı ḳuba tarlan taġı aŋdarın Täbetï tau-tasına ḳoygan telïp (Ï. Jansügïrov, Şıġ.).

(KTAS I 154) Ḳız ḳattı jüdegen eken. Aḳşıl jüzï ḳuḳıldanıp, ḳoŋır közï ülkeye tüskendey, **alası** ayḳınıraḳ bayḳaladı (J. Moldaġaliyev, Torġay).

(KTAS I 160) Aspandı **ala** bulttar beldeulegen, Aġılıp tïzbek-tïzbek keruyenmene. Antalap anasınday Aḳ Edïlge Aymalap aḳ mamasın seruyendegen (S. Mäulenov, Alıs ketip.).

(KTAS I 161) **Alası** az, ḳara közï aynadayın, Jürekke ıstıḳ tiyïp salġan sayın. Ülbïregen aḳ ettï, aşıḳ jüzdï, Tïsï ädemï körïp pe eŋ ḳızdıŋ jayın? (Abay, Tol. Jin.).

(KTAS I 196) **Ala** jorġaday jaysaŋ jolḳınıŋ tuḳım-tegï belgïsïz kök ḳauırsınbalapanga ayırbastalui Nurmaḳtıŋ aġayındarına unamagan-dı (Ä. Köşïmov, Ek Bürkït).

(KTAS I 107) **Alabuta**, ajırıḳ, Ḳarabulaḳ karamıḳ, Tüyeḳarın şırmauıḳ, Mal azığın jırlayıḳ (K. Äzirbayev, Taŋd. Şıġ.).

(KTAS I 120) Adamzattı qorgay jürïp qan bastıq, Adamzattıŋ azğınımen arbastıq. **Alasapıran** arpalıstan aman kap, Adamzattıŋ ömïrïmen jalğastıq (M. Makatayev, Şığ.).

(KTAS I 148) Dala ay-jay bolıp ağarıp kalğanımen, üy ïşï Älï **alaköleŋke** edï (A. Hangeldin, Tabıs Taġd.).

(KTAS I 150) At tulap **alamannıŋ** ayqasımen, Aq boran azan-qazan, aykay-süren, Tınıştıq quşağına oraldı auıl (S. Omarov, Säuken).

(KTAS I 166) Aynala stol ornatqan, Üydïŋ ïşï tamaşa. Aynalı aq divan, Joq burıŋğı **alaşa** (S. Mäulenov, Öleŋd.).

(KTAS I 188) Dala jatır. Dala -sal, Dala -kerïm, Keşqurım beyuaqıt **alakeuïm**. Qosşı jïgït ağıtıp at ayılıp, Otka qoydı Şoqannıŋ Qaragerïn (M. Maqatayev, Şığ.).

(KTAS I 126) Azuın şaynadı: **alasurdı**, jantalastı.

(KTAS I 144) Bul künde Kökiyıq ta-bïr tömpeşï'k, Aydarı **alasarıp**, ketken öşïp. Körïngen kölïk penen maşinalar. Basına şığıp jatır entelesïp (Ğ. Qayırbekov, Könsadaq).

(KTAS I 161) **Alasurğan** şaldıŋ sarnauı keyde şekten şığıp, ayağı sandıraqqa aynalıp kettï (S. Muqanov, Baqtaşı).

(KTAS I 163) Aynaldıra sebu: Tuqım sebu kezïnde **ala-qula** jer qalmau üşïn dän-urıqtı egïstïktï aynaldıra şaşu ädïsï.

(KATS I 127) Azıq degende qara **ala** dorbamen bïr dobra ğana biday kalğan (B. Tursınbayev, Auılda.).

(KATS I 145) Köldï aynala qorığan qara **ala** qanattı, ädemï aydarlı, şarşamaytın saq qulaq qızğıştar (S. Seyfullin, Şığ.).

(KATS I 145) Aydarlı qarala üyrek: zool. (Lat. Tadorna cristata) Üyrek tuqımdasına jatatın, basında aydarı bar qara **ala** qus. Aydarlı qara ala üyrektïŋ qoregï.

(KATS I 32) Abaqonır = Äbeqonır: Atağı şıqqan zergerdïŋ aldınamal tüspeydï emes, bïraq sol bayağı törт qanat şapta, **kökala** tütïn, abaqoŋır künkörïs (E. Kekïlbayev, Ürker).

(KATS I 34) Altınay jımıŋ qağıp, **kökala** abdıranıŋ auzın köbïrek aşa beretin küyge uşıradı. (J. Aymauıtov, Şığ.).

(KATS I 194) Alısta ayır taudıŋ **kögala** bastarı aq bökendey maŋqiğan jumır sauırlı bïyïkter, aqqulardıŋ tïzbegïndeu ïrkes-tïrkes jon-jotalar körïnedï (S. Köşïmov, Qart Arğı).

(KATS I 103) Tazım, tazım, taqqan taz, Tazdı Quday qaqqan taz. Bes yeşkïsïn baqqan taz, Üy aynala qaşqan taz, Tuırlıqqa tışqan taz, Äuelkï jındı kökek, qoŋır **ala** qaz...-dep ajualap ıza qıluşı yedï (J. Aymauıtov, Şığ.).

(KATS I 30) Soldattar sap-sarı **ala** qurtşa qaynap, Attırdı zeŋbirekpen tüye baylap, Arqau jurt auzın aşıp turdı arğırıp, Kempir-şal boz qaska ayttı "a, qudaylap" (B. Adambayev, Aqböbek).

(KATS I 194) Bïreu kökke börkïn laqtırsa-aq bolğanı, onıŋ artınan sarı **ala** taqiyalar, bürkïttey seŋseŋ tumaqtar, **aqquday** ayır qalpaqtar aspanga uşadı (J. Arıstanov, Jalındı).

(KATS I 212) Şaymerdendï qıup jïberdï de, Sultanmahmut jerde jatqan qara jılanday qara bauğa tağılğan aq, sarı, qara, kök, qızıl, şubar, aq **ala**, torı ala, qara **ala** şübe-rekpen tıstalğan tumardı janıp jatqan ottıŋ ïşïne "kün fayakün" dep tastap jïberdï (D. Ädïlev, Aqın Armanı).

(TuvRS 51) **Ala** I. 1. 'ala' (atın tüyü hakkında); **ala** a't 'ala at' 2. 'Çizgili, ala' **ala** arjııl 'çizgili yazma', II. '**ala** şoru 'zor, hiçbir şekilde olmayan'; çüve aytırarga, **ala** şoru kiji 'bir şey söylemesi zor kişi (sorsan cevap vermez).

(TuvRS 51) **Ala-bula** 'çeşitli tüylü, çeşitli renkli', **ala bula** çılgı 'çeşitli tüylü sürü', **ala-bula** çakpalıg, aldın uruk södürgelig (Bilmece) Cevabı: saaskan 'saksağan'.

(TuvD 82, 83) Dözü üzük ulug **sarala** tayga, Köstüp turar mındıg boop-tur. "Kökü kopuk büyük sarı ala orman, Görünüyormuş"

(TuvD 82, 83) Demgi **sarala** taygazı, Şimçeş deen ışkaş bolgan. "Deminki sarı ala ormanı, Kımıldamış gibi olmuş"

(TuvD 82, 83) Demgi **sarala** taygazı kurup kılaştaza-la, Tınnıg çüve bolgan bolgaş "Deminki sarı ala ormanı kalkıp yürüyünce, Canlı bir şey olduğu anlaşılmış"

(TuvDs. 86, 87) Aldın **ala** sınnıñ çanınga çedip kelgeş "Altın ala geyiğin yanına gelip"

(TAH 109) Hır yılğahı, ağa, ay, tauźarźan/ Hıuın **ala** ikan qarźarźan.

(TAH 295) **Ala** tauźar tulı ağaslıq, yemeşlek: seyä, yeläk, böldörgän, qarağat, muyıl, balan.

(TAH 295)..**alabuğa** balıqtarı itek quŋısı keüek bula ine.

(KMTAS I 113) **Ala:** 1. Sıf. 1. Pyostrıy, çok renkli, lekeli. Pyatnistıy/ Qolan, çubar.

(KMTAS I 113) Tonguznu **alası**, qarası bolmaydı (Nart söz).

(KMTAS I 113) Sırtnı yüsüne mazallı **ala** küyüz cayılğança, qızıl, sarı, aq gokka hans-la tobuqğa cetgen cap-caşil kırdıknı türlü oyuula bla seyirlik casağandıla. Hubiylanı O., Amanat, III, 122).

(KMTAS I 113).2. Svetlıy, Carıq. Baldaşdan cuq da qalmağandı: ullu **ala** közleri te-renden qarapdıla. (Bayramuqlanı H., Cılla bla taula, 411.

(KMTAS I 113) Oy qaqıraqda eki qaz, Biri **ala**, biri boz. "Qaraçay halk cırla", 40.

(KMTAS I 113) **Ala** kiyiz: etn. Voylok so vkatannım uzorom/ Türlü-türlü türsünlü cünleden oyuula salınıp, urulup etilgen kiyiz. Qaraçayda bla Malqarda **ala** kiyiz etiu-çü tişirıula köpdüle.

(KMTAS I 113) **Ala** qıtay: qaraç. Basma. [Hoca], **ala** qıtay, çerkesim degença uçuz qumaçladan qatınına da, kesine da kiyimliklege ahçadan ne çığarın tergep, tükençige bergendi. Yörtenlanı A., Nasra Hocanı haparları, 21. 2.

(KMTAS I 118) **Ala-çola** I sıf. Poverhnostnıy, neglubokiy/ Tıngılı, teren bolmağan; Ol mahtansa da, anı bilimi **ala-çola** edi.

(KMTAS I 118) **Ala-çola** haparlağa iynanmay turup, endi [Gıjı] teren bilirge dıgalas etedi. Hubiylanı O., Dert, 127.

(KMTAS I 118) **Ala-çola** II hal. Söz. Poverhnostno, koye-kak, tyap-lyap, çerez pen' kolodu/ Küçden -butdan, hılı-mılı, çegine cetdirmey. İşni **ala-çola** tamamlau.

(KMTAS I 114) **Ala çabaq**: forel/ Yüsünde qızıl em qara tamğaları bla, eti tatıulu git-çerek çabaq. [Qız:] Ol seni eltgen suunu tübünde Men **ala** çabaq bolğa edim. "Malqar halk cırla", 211.

(KMTAS I 114) **Ala** çıpçıq. Şegol/ Çorbat çıpçıqlanı qauumundan carıq qolan tüklü, cırlauçu qanatlıçıq. **Ala** çıpçıq qanatlılanı bek ariularındandı.

(KMTAS I 114) **Alabaş:** sıf. Belogolovıy/ Qalğan cerleri başha türsünlü, başı ua aq bolğan. **Alabaş** qozuçuqla kögerip kelgen üy başlada qırdışçıqğa tişçiklerin ilindirip küreşedile. Bayramuqlanı H., Çolpan, 143.

(KMTAS I 114) Cangı tuuğan **alabaş** buzouçuq anasını emçegin eme turğanlay, cerni tepindirip, topla atıldıla. Qobanlanı D., Taulada tauuş, 285.

(KKalpRS 35) Mal **alası** sırtında, adam alası işinde.

(KKalpRS 35) İyttiŋ auzı **ala** bolsa da, böri körgende biriger.

(KATS I 333) **Ala** qurdıŋ bir şetin kürmep, ilmek qılıp, şandırlap turıp tarttı (J. Aymauıtov, Şığ.).

(KATS I 333) Kebejeniŋ tör jağındağı tırsiğan **ala** qapqa burıla bere, dombıranıŋ ünin estip, tabağın bılay qoya saldı (Ä. Kekilbayulı, Şığ.).

(KATS I 333) **Ala** kiyimdi, dırau qamşılı atarman, şabarmandar yeken (M. Äuezov, Şığ.).

(KATS I 333) İyığında qorjını, qolında aq tayağı, **ala** şapandı kök küldärimen yeki-üş orap alıptı (Ş. Murtaza, Juldız).

(KATS I 333)-Ket-ey! Şıq!-deşip, **ala** moynaq itti şığarıp jiberdi (S. Seyfulllin, Äŋgim.).

(KATS I 333) Körgen soŋ Qodar munı boldı dertti, **Ala** bedeu baytalmen kelip jetti (Batırlar jırı).

(KATS I 333) Anau betkeyde köterem **ala** siyır tura almay, soqtığıp ölip yedi (J. Aymauıtov, Şığ.).

(KATS I 333) Küreŋ at **ala** biyeni qutqarmay, qarnın şermeŋdetip quıp jetti (B. Şalabayev, Ömirde.).

(KATS I 333) [Uäyhan] Jer **ala**, bult tola, osı öŋirge jaŋbır tegis jaudı ma dep, barlağalı attandı (N. Ğabdullin, Ömir küyi).

(KATS I 333) ...Öŋdeu zattarı **ala** tögilse, yeğin de ala şığadı (Ğ. Mustafin, Jiyırma bes).

(KATS I 333) **Alası** ayqın ülken közderi burınğıdan da ülkeyip, ötkirlenip ketken (S. Şaymerdenov, Bolaşak).

(KATS I 333) Şay quyğan kelinşek aldına tüsken jaulığınıŋ uşın keyin seripken bolıp, **alası** mol nurlı janarımen küyşiniŋ jüzin bir şarpıp ötti (Ä. Kekilbayulı, Şığ.).

(KırgTS) Menin **ala** topu, özbeke çapan kiyip oturganım abamdın közünä körünä kaldı (Barpı). Jerge **ala** şalca caya salıngan (Abdukarimov).

(KırgTS) Altooŋ **ala** bolsoŋ-aldıŋdagını aldırasıŋ (makal).

(KırgTS) Akşıŋdabay cakşı aydagın, **Ala** taştap cürbögün (Bökönbayev).

(KırgTS) Adam **alası** -içinde, mal alası-tışında (makal).

(KırgTS 40) **Ala** çokul-tekşi emes, ala-bula, tegiz emes, birdey emes. **Ala-kula** kıluu-ırkın ketirüü. **Ala-kula** körüü-birdey körböö birdey dep esepteböö. **Ala** şalbırt-jaz aldında kar erip, batkak bolgon mezgil. **Ala** kiyiz. **Ala** cipti attabagan böröönün bir nersesini albagan, biröögö kara sanabagan camandık işke barbagan. Böksönün **ala**-**sı**-bürküttün bir türü. **Ala** cazdan-erte cazdan. **Ala** caydan-erte caydan, cay baştalgandan. Kara **ala**-bürküttün balası. Kök **ala** kıluu, kök **ala** koydoy soyu-etin kögörtö uruu, ayabay katuu saboo, tepkilep saluu. Kızıl **ala** kıluu-oozumurdun kancalatı uruu, saboo. **Ala** döŋ-suusun katarında cutup ciberü üçün suu koşulgan sorpo. **Ala** küü. **Ala** kol-adiletsiz, bardıgına birdey, teŋ karabagan. **Ala** köödön.

(KırgA 313) Ataga balanın **alalığı** cok "Baba için çocukların (birbirinden)farkı yoktur" (Şavk, 2002:34).

(KırgA 151) **Ala** kargada alasaŋ bolsun "Ala kargada alacağın olsun" (Şavk, 2002:16) "Ala kargada alacağım olsun, (alamazsam gözümü oysun)"

(KırgA 152) **Ala** karganı altı cılı baylasa da, tezek çokuganın koyboyt. "Ala karga altı yıl bağlı kalsa da, tezek gagalamayı bırakmaz" (Şavk, 2002:16).

(KırgA 155) Albagan kuştan, **ala** moyun çımçık artık. "Avlamayan avcı kuştan, ak boyunlu kuşçağız yeğdir." (Şavk, 2002:16).

(NogE 131) Sonda bolgan eki gaları birevi **ala** şoşka, birevi kula şoşka boladılar.

(NogE 137) Ay mingen **ala** at, kün mingen kök at, paygambar mingen kızıl yiyren kaska at, biriniŋ tügin biri aşagan yılkı, Almas-hanniŋ bermes kızı hanga hatınlıkka yaraydı.

(TTAS I 43) **Ala** s. Ak häm kara yaki açık häm tonık töslärdän torgan. Attan **ala** da tua, kola da tua. Mäkal'

(TTAS I 43) **Ala** kaz işek töbennän kitmiçä bu öç soldatnı centekläp küzätä başladı. Ä. Yeniki. // Çuar.

(TTAS I 43) Romanovlarnıŋ tugan, käläş algan könnärendä härber kapka başına elenep, cirgä salınıp töşkän **ala** flaglarnı kürep öyrängän keşeler öçen bu kızıl flag bik sayer toyeldı. M. Gafuri.

(TTAS I 43) **Ala** balık-söläyman balığı semyalıgınnan tau yelgalarında, küllärdä ürçi torgan, kızıl häm kara timgelle balık; Rusçası: forel'

(TTAS I 43) -Sevan külenä **ala** balıklar totarga menärbez. G. Äpsälämov.

(TTAS I 43) **Ala** karga-kozgınnar semyalıgınnan aralaş kara häm sorı yonlı koş. Ber ala karga taş östendä balık çukıy. İ. Gazi.

(TTAS I 43*)* **Ala** miläüşä bot. -miläüşäneŋ ber töre, bakçada üsä, harbe çäçäge öç töstän tora.

(TTAS I 43) **Ala** kar-yazın kırlarnıŋ açıla başlagan, cirneŋ alalangan vakıtı. Yaş balalar çaŋgı şua ala karda. M. Cälil.

(TTAS I 43) **Ala** kardan-irtä yazdan.

(TTAS I 43*)* **Ala** küz-k. akay küz. Yaş yelkı dereldi, anıŋ zur **ala** küzlärendä kurkulu doşmanlık utı yana ide. G. İbrahimov.

(TTAS I 43) **Alabuga** i. zool. Çäneçke kanatlılar törkemennän kızgılt yözgeçle, buy-buy tapları bulgan yertkıç balık; Rusçası: okun'

(TTAS I 43) Küz aldımda kızıl kanatların kabartkan, avızın açkan **alabuga** torsa da, süzem ikençe buldı. A. Ähmät.

(TTAS I 43) **Alabuta** bot. 1. Yafrakları onçıl kunık belän kaplangan üsemlek, çüp üläne. İptäşem, çitan buyenda üskän alabutalar arasına posıp, tış yakta kaldı. M. Ämir.

(TTAS I 43) 2. Şul ülänneŋ orlıgı, börtege. // s. mäg. Şul orlıknı tartıp häzerlängän (on turında). Yabıgıp, tirese söyägenä yabışıp betkän timerkükne pot yarım **alabuta** onına almaştırdılar. G. İbrahmov.

(TTAS I 43) s. mäg'. Şul onnan peşerelgän. Olauçı abıy [Gabdullaga] öydän alıp çıkkan keçkenä **alabuta** kümäçeneŋ ber çiten sındırıp birde. Ä. Fäyzi.

(TTAS I 43) **Allay** disäŋ, şöpşäneŋ küzläre kara bulmıy bugay. F. Hösni.

(TTAS I 43) **Alakay** i. diyal. Akay küzle keşe.-Ya, bu tikle yalagay bulır ikan, ceŋem söymmi şul **alakaynı**. Ä. Kamal.

(TTAS I 43) **Alakanat** i. gadi. S. isk. Avıldan şähärgä kilep, proizvodstvoda vakıtlı eşläüçelärneŋ küpçelege-alakanatlar. Yaz citep, cir kibü belän, alar üz avıllarına, kır eşenä kaytıp kitälär. K. Tinçurin.

(TTAS I 43) **Alakayuf**. Diyal. K. akayu. Alarnıŋ da şul sezneke şikelle küze-başı alakaygan ber asrauları bar. G. Kamal.

(TTAS I 43) **Ala-kola** s. Ak häm kara töslärdän torgan, **ala.** Ä bit tau başları açıluga inde kayçan, hatta ärämäleklär häm tugaylar da küptän **ala-kola** bulıp kalgannar. M. Şabay // Törle tösle, çuar. **Ala-kola,** kara-çuar barı betep, Kızıl bayrak kına kalır Cir şarında.

(TTAS I 43) M. Gafuri. [Säyfi] töse uŋgan **ala-kola** külmägeneŋ itägen tartkalap, söylänä-söylänä tämäke törergä totındı. G. Bäşirov.

(TTAS I 43) **Ala-kolalanu** f. **Ala-kola** töskä kerü.

(TTAS I 43) **Ala-kolalık** i. **Ala-kola** bulu. Bik baylık,---pöhtälek belän eşlängänlege kürenep tora torgan bu yortnıŋ häzerge kıyafäte, **ala-kolalıgı**, kupkalap, cimerelgälägänlege---küŋelemne karalta, moŋlandıra, ällä nişlätä ide. F. Ämirhan.

(TTAS I 43) **Alak**-şalak s. diyal. Cilbäzäk, ciŋel genä uylauçı. Ber dä alak-şalak keşegä ohşamıy.

(TTAS I 43) // räv. Mäg. Cilbäzäklänep. **Alak**-şolak yörü.

(TTAS I 43) **Alak**-yalak räv. K. alan-yolan. [Fäyzerahman:] Närsä **alak**-yalak karanasıŋ? Ul bit monda yuk inde häzer. A. Ähmät.

(TTAS I 43) **Alalanu** f **Ala**, **ala**-kola töskä kerü, **ala**-kolalanu. Hatın üzeneŋ vahşi küzlären dähşättän **alalangan** izge ugılnıŋ küzlärenä tekägän ide. F. Säyfi-Kazanlı.

(TTAS I 44) **Alalı**-tiläle s. k. **ala**-tilä. Kalkulık häm ızannar kübesençä **alalı**-tiläle bulıp yatalar. S. Rafikov.

(ÖTİL I 528) **Åla** tåvuķ såmån saçar, öz aybini özi åçar. Maķål. Åķ **åla** asåsan åķ tüsi bilan acralib turadigan **åla-bula.** Ķåra **åla** asåsan ķåra tüsi bilan acralib turadigan **åla**-bula.

(ÖTİL I 528) **Åla** (yolli) beķasam. **Åla** alak. İlån çaķķan **åla** arķåndan ķorķar. Maķål.

(ÖTİL I 528) Hånaning töridagi püstak üstida åppaķ såķåli köksiga tüşgan katta sallali, **åla** çåpånli damla otirardi. P. Tursun, Oķituvçi.

(ÖTİL I 528) (anlaşmazlık) Mol **ålasi** taşda, ådam **ålasi** içda. Maķål.

(ÖTİL I 528) Åltåvlån **åla** bolsa, åğizdagini åldirar. Maķål.

(ÖTİL I 528) -Tåcibay.. Yoķ, mening fuķaråm içida **ålasi** yoķ, dedi. P. Tursun. Oķituvçi.

(ÖTİL I 528) Åvul iti **åla** bolsa, böri kelsa birikar. Maķål.

(ÖTİL I 528) **Åla** çiķdi: ittifåķi, årasi bozildi. Åķ påşşåning askarlari ortasidan **åla** çiķib,.. "Uruşmaymiz, uruşsa påşşå bilan vazirlar uruşa bersin", deb turgan emiş. Ğ. Ğulåm, Şum bola.

(ÖTİL I 528) 4. Tügal emas, hakkam-dukkam, bir tekis unib çiķmagan; çala. Çigit sifatsiz ekilib, köçat **åla** çiķsa, kimga fayda-yu, kimga zarar? M. Nazarov, Cilvån cilvalari.

(ÖTİL I 528-529) **Åla** küz 1) çaķçaygan katta köz; 2) şunday közli kişi. Elmurad atråfiga ķaragan edi,..**åla** köz zavhoz ham sahna åldida tåmåşa ķilib turganini kördi-yu, özining bår-yoķligini unutdi. P. Tursun, Oķituvçi.

(ÖTİL I 529) **Åla** ķaramåķ 1)Közlarini ålaytirib, oķrayib ķaramåķ, 2) Yåman niyat, yaman köz bilan ķaramåķ, köz ålaytirmåķ.

(ADİL 82) **Ala**-1. 1. sif. garışıg ränkli, tükünün bir hissäsi ağ, o biri hissäsi başga ränkdä olan. **Ala** at **Ala** inäk **Ala** öküz.-Bu kün onlar [Alı vä Safo] haldar yabıya vä **ala** cönkäyä därz çatıb daşıyırdılar. S. Rähimov. // **Ala-bula.** İlan vuran ala çatıdan gorhar. (At. sözü) * **Ala** közlär-şähla közlär, açıg-mavi közlär. Humar-humar bahan **ala** közlärin; Karäkdir veräsän can gabağında. Vagif. Of Mäni titrätdi sänin közlärin; Köz yaşı körmäsin **ala** közlarin. S. Vurğun. [Märyämin] dä közläri iridir, bunun da; onun da közläri aladır. Talıbalı.

(ADİL 82) 2. is. Tahıl zämisi vä ya şum suvarıldıgda, su basmayıb guru galan yer, läkä; **alaca.**

(ADİL 82-83) **Ala-2**, is. (dan). Ganın pozulması näticäsindä därindä ämälä kälän ağ läkä (däri kästäliyi) // Hal, läkä. * **Ala** düşmäk-hal düşmäk, ağ läkä düşmäk.

(ADİL 83) **Ala-3.** is. (mäh.) 1. Bah. alag. 2. Jemäli köyärti. **Ala**... Bir sıra müräkkäb sözlärin ävvälindä sözün ifadä etdiyi şeydä alalıg, ränkbäränklik, **ala**-bulalıg, ağ

ränk ilä garışığlıg, yahud yarımçılıg, jeyri-müyyänlik, dağınığlıg, adda-buddalıg, natamamlıg vä s. bu kimi hassälär olduğunu bildirir.

(ADİL 83) **Alababat**. Sif. vä zärf (dan.). Nä yahşı, nä pis; orta, babat, bir tähär. **Alababat** palto. Çäpäri **alababat** düzältmäk // Başdansovma. **Alababat** iş.-[Taldıg] şäkilläri dä **alababat** çäkib gurtardı. Ä. Väliyev.

(TTAS I 44) **Ala** kargada alaçagıŋ bulsın. Mäkal'

(TTAS I 44) **Ala-çola** s. 1. **Ala-kola, ala-tilä.** 2. Räv. Mäg'. Sir. Az-maz, annan-monnan gına [Märyam] üze **ala-çola** aŋlagan törek romannarınnan könnär, tönnär başın ala almıy utıra. G. İbrahimov.

(TTAS 44) **Ala-tilä** s. Taplı; **ala-kola,** çuar. Ber kar yavıp, ber eretep torganga, cir östenä **ala-telä** yamaulıklar salındı. S. Rafikov.

(TDS 41) Ondan soŋ galıŋ gabaklarını galdırıp, **ala** gözlerini Ayna bakan ayladı (B. Kerbabayev, Aygıtlı ädim).

(TDS 41) Gurbantäciŋ süytli **ala** sıgrı bar. 2. Bir sıdırgın bolmadık. Yer-**ala,** yurt-**ala** (nakıl). **Ala** tutmak-hemme kişini bir gözde görmezlik.

(TDS 41) II. Bir gden takır, düz yer. Goşumız dagadı gumda-alada, Tapılsa, odunmız çör eden kanun (N. Pomma, Saylanan eerler). Yeŋseki **alada** keyik bar.

2.10.1.1.2. Anlam Açısından *ala*

Temel Anlam

Ala sözcüğü Türkçede tarihten günümüze temel anlam olarak iki veya daha fazla rengin karışımından meydana gelmiş 'karışık renk' anlamında kullanılmıştır. Örneğin:

Proto-Türkçe döneminde **ala* 'ala, lekeli, çizgili' (Tenişev 607-608); IX. yüzyılda *āla* 'ala, alaca, karışık renkli', *āla atlıg yol tengri men* 'alaca atlı yol tanrısıyım' (IB 2); İslâmî Türk çevresi XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *ala* 'ala, alaca' (KB 6579 İndeks 16); XII. yüzyıl Harezm Türk çevresi eserlerinde *ala* 'ala' *ala boldı at* (ME 163/2); XIV. yüzyılda *ala* 'ala renkli' (KE-Ata 249v13), *ala* 'karışık renk', *ala tur*-(NF 55-1, 2, 5; 56-16; 72-16; 73-1; 56-12, İndeks 13), *ala* 'ala' (HŞ 1945/10); XIII.-XIV. yüzyıl eski Kıpçak Türkçesinde *ala* [ala] 'schekig, gehalbirt' (CC 114,24 r. (s. 34), *ala* (I) 'benekli, alaca' (CC GT, İM, KK, TZ-KTS 6), *alaça* (I) KTS 6), *ala* (II) 'alaca at' (KI-KTS 6), GT-, MKıp.: BM-, *ala* 1. 'benekli, alaca' (GT, İM, KK, TZ-KTS 6), *ala* 2. 'alaca at (Kİ-KTS 6), *alabula* (TZ-KTS), *alaça* 1 'ala renkli, alaca' (DM, TA, RH-KTS), *alaça* 2. 'ala renkli at' (Kİ-KTS), XV.-XVI. yüzyıl Doğu Türkçesinde *ala* 'ala' (BN 281a), XVIII. yüzyılda *ala* 'ala' *ala bula ala böke, ala taġ, ala toġan, ala toġanaḳ, alaca, alaca serce* (San.-Index 49r, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29); Batı Türkçesinde XVI. yüzyılda *ala* 'elâ, ala, karışık renk, alaca' (DK 7-1, 10-2, 14-4, 19-7, 20-6, 25-1, 32-12, 33-11, 35-7, 36-4, 37-13, 39-13, 41-1, 41-6, 60-3, 63-10, 66-5, 67-1, 69-12, 71-2, 73-12, 76-2, 76-6, 121-11, 126-9, 129-5, 131-7...), *alaca* 'alaca, alaca bulaca, karışık renk' (DK 38-3,411,244-6, 244-9,280-10) şeklinde kullanılmıştır.

XIX. yüzyılda *ala* 'ala, alaca; *al' at* 'ala at', *ala dag* (k.) 'alaca dağlar'; ala 4. 'ala' (OSTN 351-353) şeklinde geçmektedir.

XX.-XXI. yüzyıl çağdaş Türk lehçelerinden Çuvaş Türkçesinde *улá* [ula] 'ala, çizgili, benekli' *ula yıta* 'benekli köpek', *ula laşa* 'ala at', *ula kurak* 'karga' (ÇRRÇS 149);

Kuzey Doğu (Sibirya) Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde *ala* I. 'ala, alaca' *ala at* (AltTS 23), *ölö* 'alaca' (AltTS 143); Tuva Türkçesinde *ала* [ala] 'ala' *ala at, ala arjıl* 'ala yazma' (TuvRSl 51), Şor Türkçesinde *ala* 'ala' (ŞS 4), Hakas Türkçesinde *ala* 'ala, alaca' *ala ïnek* 'alaca inek', *ala at, hara ala at* 'alaca, karayağız at', *ala çohır* 'alacalı, lekeli, benekli', *ala pula* 'alacalı, bulacalı', *ala hula* 'alaca doru', *ala parıs* 'kaplan', *ala puğa* 'tatlı su levreği' (HakTS 34), Teleut Türkçesinde *ala* 'alaca, karışık renkli' (TelAS 4); Saha Türkçesinde *ала* [ala] 'ala' (RYakS 404); *ala turuya* 'ala turna' (STTT 38) şeklinde kullanılmaktadır.

Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk lehçelerinden Başkurt Türkçesinde *ala, sıbar* 'ala' (RBS 532), Karaçay-Malkar Türkçesinde *ала* [ala] 'ala, karışık renkli, benekli' *ala kiyiz* 'ala keçe', *ala çabaḳ* 'forel'', *alabaş* 'saçının çoğu ağarmış olan' (KMTAS I 113), Karakalpak Türkçesinde *ала* [ala] 1. 'ala' *ala köylek* 'ala gömlek', 2. *ala* (atın rengi hakkında' *ḳızıl-ala, ḳara-ala*, 3. 'benekli' *ala mäkiyen* 'benekli tavuk'; *alabacaḳ* 'karışık renkli' *ala satin* 'alacalı saten' (KKalpRS 35), Karayim Türkçesinde *ала* [ala] 'ala', *alacamak* 'alacalamak' (RKarS 162), 1. 'ur, mazı', 2. 'lekeli, çizgili, alacalı' (KarRS 61), Kazak Türkçesinde *ала* [ala] I. 1. *Aḳ tüstïŋ özge bïr tüstermen aralasıp kelgen türï* 'beyaz rengin başka renklerle karışmış olma durumu'. 2. *Mal, hayuanat-ḳus denesïnïŋ bïr bölïgïnïŋ aḳşıl tüsïne basḳa da tüsterdïŋ aralasıp kelgendegï türï* 'hayvan, kuş vücudunun bir kısmının beyaz rengi üzerine başka renklerin karışık şekilde bulunması' // *Aḳ ala* 'siyah veya başka renklerin beyaz renkle karışık olan çeşit', *ala arḳan* 'beyaz, siyah kıldan karıştırılıp yapılan sağlam ip', *ala bas* 'düz olmayan, beyaz, siyahı karışık' v.s. (KATS I 333-383); Kırgız Türkçesinde *ала* [ala] I. 1. *ak menen başka tüstördün aralaş kelgen tüsü* 'beyaz ile başka renklerin karışık olduğu renk' (KırgTTS 40), Kumuk Türkçesinde *ала* [ala]'ala' *çubar-ala* 'ala, alaca' çubar-ala at (RKumS 380), Nogay Türkçesinde *ала* [ala] I. 1. 'ala, lekeli', *kök-ala* 'mavili ala', 2. 'ala', *ala-gola, ala-kula* 'çeştli renkli, çeşitli lekeli, çizgili' (RNogSl 36), Tatar Türkçesinde *ала* [ala] *Ak häm kara yaki açık häm tonık töslärdän torgan.* 'Beyaz ve siyah veya açık ve koyu renklerden oluşan. *Çuar* 'ala, karışık'. *Ak, kük, kızıl h.b. töslär aralaştırılıp yalganıp yasalgan tegelgän* 'Beyaz, mavi, kırmızı v.b. renklerin karıştırılarak yapılmış olan' (TTAS I 43) şeklinde geçmektedir.

Güney-Doğu Türk lehçelerinden olan Özbek Türkçesinde *ола* [åla] *åḳ ḳåra, åḳ-malla vä ş. k. ḳårişiḳ tüsli (hayvånlar tüsi haḳida)* 'Beyaz, siyah, beyazımsı ve başka renklerin karışmış rengi'. *Åla åt, åla håḳiz, åla tåvuḳ, åḳ åla: asåsan åḳ tüsi bilan acralib turadigan åla-bula. Ḳåra åla: asåsan ḳåra tüsi bilan acralib turadigan åla-bula* (ÖTİL I 528), Sarı Uygur Türkçesinde *ala* 'ala' *"Ala Kuḳaş" yır* '"Ala serçe" şarkısı' (YJU 36), Yeni Uygur Türkçesinde ئالا [ala] 'ala' (UygRS 44) şeklinde kullanılmaktadır.

Güney-Batı (Oğuz) Türk lehçelerinde Azerbaycan Türkçesinde *ала* [ala] 1. *Garışıg ränkli, tükünün bir hissäsi aġ, o biri hissäsi başga ränkdä olan. Ala at, ala inak, ala öküz. Ala-bula. Ala közlär 'şahla közlär, açıg-mavi közlär.* 2. *Tahıl zämisi vä ya şum suvarıldıgda; su basmayıb guru galan yer, läkä, alaca.* // *Hal, läkä. Ala düşmäk-hal düşmäk, aġ läkä düşmäk.* Ala III. 1. *Alag* 2. *Yemäli köyärti* (ADİL I 82-83); Gagauz Türkçesinde *alaca* 1) 'ala, karışık renkli', 2) 'benekli, lekeli' *alaca karannık* 'alacaka-

ranlık', *alaca kuş* 'aladoğan' (GRMS 38), Türkmen Türkçesinde *ala* [a:la] I. 1. *Dürli reŋklerden zolaklardan ıbarat bolan.* 2. *Bir sıdırgın bolmadık.* II. *ala 'Bir giden takır, düz yer* (TDS 36), Türkiye Türkçesinde *ala* sıf. 1. 'karışık renkli, çok renkli alaca' (TüS 63, 499, 773) şeklinde temel anlamı kullanılmaktadır.

Yan Anlam

'Cüzzam'

IX.-X. yüzyıl Budhist Türk çevresi yazılı kaynaklarında *ala* 'cüzzam hastalığı', 'cüzzam hastası kişi' *qavqïn qïlïp, **ala** kiši-gä sürtsär ala-sï kiḍär* (TT VII 34); İslâmî Türk çevresi yazılı kaynaklardan XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *ala* 'ala tenli, alaca tenli kişi ki bir çeşit deri hastalığından vücudunda alacalar olur, apraşlık' (DLT I 81-28, 91-20); XII.-XIII. yüzyılda *ala* 'cüzam, cüzamlı', *alalıḳ, alaluḳ* 'cüzam hastası, cüzamlı' (AKT-Borovkov 18b,22; 18b,17; 138,4), XIV. yüzyılda *ala* 'ala renkli; bir çeşit deri hastalığı, cüzzam hastalığı (KE-Ata 249v13, 232r79, 225r5, 120r5), Batı Türkçesinde XVI. yüzyılda *alar/alan* 'ala, aydınlık, ilk aydınlık, sabah aydınlığı' (DK 11-7, 21-10, 109-12, 145-12, 287-13), XIX. yüzyılda *ala tenli* (Osm.) 'cüzamlı', *ala tenlik* (Osmanlı'da) 'cüzam' (OSTN 351-353) şeklinde kullanıldığı tanıklanmıştır.

Günümüzde Azerbaycan Türkçesinde *ala* II. *Ganın pozulması näticäsindä däridä ämälä kälän aġ läkä (däri hästäliyi)* (ADİL I 82-83) şeklinde kullanıldığı belirtilmiştir.

'Anlaşmazlık, kavga, savaş'

Karakalpak Türkçesinde *ala* [ala] 4. mec. 'kavga, anlaşmazlık' (KKalpRS 35), Kazak Türkçesinde *ala* ä) 'arası bozuk, düşmanlı'; *ala köleŋke* 'ala gölge, karışık durumun yaşandığı zaman' (KATS I 333-383), *alasapıran zaman* 'karışık durumun olduğu zaman'; Kırgız Türkçesinde *ala [ala]* 2. *Intımaksız, öz ara pikir kelişpegen* 'anlaşmazlık içinde olan, aynı fikirde olmayan' (KırgTTS 40), Özbek Türkçesinde *3. Kelişmävçilik, nifaḳ, nizä* 'anlaşmazlık, nifak' (ÖTİL I 528) şeklinde anlamları bulunmaktadır.

'Uğursuz'

Türkiye Türkçesinde *ala* 2. 'Ara bozucu, dönek, uğursuz kimse' (TüS 63, 499, 773) şeklindeki anlam kullanılmaktadır.

'Şüphe'

XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *ala* 'insanın içinde olan gizli şeyler' *alasın* (DLT I 425-12) şeklinde belirtilen bu kelimenin 'şüphe' anlamında kullanıldığını düşünmekteyiz.

'Değişken, farklı, düz olmayan'

XIII.-XIV. yüzyıl Memlük Kıpçak Türkçesinde *alağan* 'değişken' (BV-KTS) anlamında kullanılan sözcük tanıklanmıştır.

Günümüzde *ala* sözcüğünün 'değişken, farklı, düz olmayan"' anlamları ile ilgili Kazak Türkçesinde *ala* 3. *Auıs. Birtegïs, birḳalıptı yemes, ärtürlï* 'düz, aynı biçimde olmayan'; *ala bult* 'değişken, yağmurla sonuçlanan bulut', *ala jazday* 'ala (renkli) yaz boyunca', *ala jaulı* a) 'alaca bulaca, çeşitli, düz omayan' (KATS I 333-383), Kırgız Türkçesinde 3. *Tekşi emes, birdey emes, çala* 'düz olmayan, aynı olmayan, yarım yamalak', 5. *Birdey emes, ar türdüü* 'aynı olmayan, çeşitli' (KırgTTS 40), Nogay

Türkçesinde *ala* [ala] II. konuşm. 'çeşitlilik' (RNogSl 36), Özbek Türkçesinde *2. Türli hil rangli, yålli yåki gülli; çipår. Åla (yålli) beḳasam. Åla alak* (ÖTİL I 528), *Ala: Bir sıra müräkkäb sözlärin ävvälindä sözün ifada etdiyi şeydä alalug, ränkbäränklik, ala-bulalıg, ağ rän ilä garışıglıg, yahud yarımçılıg, geyri-müäyyänlik, dağınıglıg, adda-buddalıg, natamamlıg vä s. bu kimi hässälär olduğunu bildirir* (ADİL I 82-83) şeklinde açıklamalar verilmektedir.

'Tamamlanmayan, yarım yamalak'

Azerbaycan Türkçesinde *ala: Bir sıra müräkkäb sözlärin ävvälindä sözün ifada etdiyi şeydä alalug, ränkbäränklik, ala-bulalıg, ağ ränk ilä garışıglıg, yahud yarımçılıg, geyri-müäyyänlik, dağınıglıg, adda-buddalıg, natamamlıg vä s. bu kimi hässälär olduğunu bildirir* (ADİL I 82-83) şeklinde açıklanmaktadır.

Türkiye Türkçesinde *ala sulu* 'yeni olgunlaşmaya başlamış (yemiş), 2. 'iyi pişmemiş, suluca (yemek)', *alatav* 'hlk. 'az tavlı, yarı yaş, yarı kuru olan toprak' (TüS 63, 499, 773) şeklindeki anlamlar kaydedilmiştir.

'Ela göz'

XVI. yüzyıl Batı Türkçesinde *ala* 'elâ (DK Dizin) anlamında kullanılmıştır.

Günümüzde Türkiye Türkçesinde *ala* sözcüğünün hlk. 'açık kestane renginde olan, ela (göz)' (TüS 63, 499, 773) şeklindeki anlamı bulunmaktadır.

'Saksağan'

XIX. yüzyılda Doğu Türkistan'da *ala şakşak* 'saksağan' (OSTN 351-353) şeklinde kullanılan sözcük günümüzde Türkiye Türkçesinde *ala* 2. Hlk. 'saksağan' (TüS 63, 499, 773) anlamında 'saksağan' sözcüğü kullanılmadan metonimik bir anlatımla kullanıldığı görülmektedir.

'Melek'

Günümüzde Hakas Türkçesinde IV. 'koruyucu melek' (HakTS 34) anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır.

'Şafak vakti, alacakaranlık'

XVI. yüzyıl Batı Türkçesinde *alar/alan* sözcükleri 'ala, aydınlık, ilk aydınlık, sabah aydınlığı' (DK 11-7, 21-10, 109-12, 145-12, 287-13) şeklinde kullanılan anlamlar tespit edilmiştir.

Günümüzde Karakalpak Türkçesinde *alageügim* sözcüğü 'şafak vakti' (KKalpRS 35) anlamında kullanılmaktadır. Buna benzer bir kullanımı Gagauz Türkçesinde *alaca karannık* 'alacakaranlık' (GRMS 38) örneğinde görmekteyiz. Şafak vakti ne aydınlık ne de karanlık vakti olduğu için 'alacakaranlık' ifadesinin içeriğinde 'ne karanlık ne de aydınlık' anlamının varlığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde *ala gün* hlk. 'yazın güneş bulut arkasında kaldığında oluşan gölgeli durum' (TüS 63, 499, 773).

'Bulanık'

Kazak Türkçesinde *ala ayran* ifadesinde 'bulanık, çamurlaşmış' (KATS I 333-383) şeklinde belirtilen bir anlamı görmekteyiz.

'Kötü düşünce'

Kırgız Türkçesinde *ala* sözcüğünün *aramzalık, mitaamdık, caman oy* 'kötü niyetli, kötü düşünceli' (KırgTTS 40) şeklinde kullanılan anlamlar bulunmaktadır.

'Yoğun'

Kazak Türkçesinde *ala doyır* 'kalın kamçı' (KATS I 333-383)

'Gözün beyaz kısmı'

XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *alar-*'kamaşmak (göz), kızarmak, al olmak, ala olmak, alacalaşmak' (DLT I 179-6, 8, 9, 11), *alart-*'belertmek, yan bakmak' (DLT III 428-11, 13) şeklinde kullanılan ifadeler günümüzde Kazak Türkçesinde *közin alaytu, közin alartu* 'gözünün beyaz kısmının daha çok görünecek şekilde bakmak anlamında kullanılmaktadır. Bu kullanım 'yan bakmak, kötü bakmak' anlamlarında da sık kullanılmaktadır. Kazak Türkçesinde *ala* sözcüğü *köz almasınıŋ aḳ tüstï ḳabığı* 'göz elmasının beyaz kısmı; *ala köz* 'beyaz kısmı daha çok olan göz' (KATS I 333-383) anlamlarıyla kullanılmaktadır.

'Ayrımcılık yapma, dışlama'

IX.-X. yüzyıl Türkçesinde *ala: alasız bir teg mengi-lig bolz-un-lar* 'istisnasız (ayrımcılık yapılmadan) hepsi birden huzûra kavuşsunlar' (ETŞ 234-235);

Günümüzde Kazak Türkçesinde *ala körmedi* 'dışlamadı', *alalau* 'dışlamak' (KATS I 333-383) gibi ifadeler kullanılmaktadır.

2.10.1.2. *çıpar*

İslâmî ç.: xi. yy. Harezm ç. xii. yy. **çıṗar 'çapar'**: *ala boldı at, çıṗar boldı* (ME 163/2); EKıp.: xiii.-xiv. yy. **çeber** (II) "Beyaz benekli" (TA) (KTS, 2007:47); **çeper** (I) "Gözü iyi görmeyen" (Kİ) (KTS, 2007: 48); **çeper** (II) "beyaz benekli" (TA) (KTS, 2007:48); xx.-xxi. yy. Çağdaş Türk Lehçeleri: Kuzey-Batı (Kıpçak): Kar.-Malk.Tü.: **чубар [çubar]** bak. ḳolan. *Çubar-ala* 'ala, lekeli' (atın tüyü hakkında) / *Aḳsıldım tamğalı ḳolan (köbüsünde atnı yüsünden). Çubarlıḳ: ḳolanlıḳ.* KKalp Tü.: **шубар [şubar]** (KKalpRS 742); Kazak Tü.: **шубар [şubar]** 1. *Bir maldıŋ, jan-januarlardn bir öŋkey tüs pen teŋbil-teŋbil baskа bir tüs ralaskan türi, tüsi* (KTTS X 278), 2. *Şeşek auruınan kalğan denedegi daḳ, bujır.* (KTTS X 278). Tatar Tü.: **çuar** 'ala, karışık' (TTAS I 43), Özbek Tü.: **çipår** 'ala, karışık renk' (ÖTİL I 528).

2.10.1.2.1. çıpar Kullanım Alanı

(KMTAS III 927) [Çıpçıḳla] talğır, ḳonğur, ḳara. Köksül, aḳsıl, mor, **çubar** Ḳaydan sanayım barısın, allayla dağıda bar. Otarlanı S., Nazmulla, 31.

(KMTAS III 927) Er kişileni başlarında köksül, **çubar**, nanıḳ betli jauluḳla bardıla. Laypanlanı R., Jolouçuluḳda, 64.

(KMTAS III 927) Atnı **çubarlığı** anı ariu etedi.

(KMTAS III 927) Kökden kelir kök ala, Boyunu bolur **çubar**-ala. (Folk.)

(KMTAS III 927) [Jumaruḳ:] Talğır johar kiyinip, Semiz tatlı etlime, Süydümlüme har zatdan, **Çubar**-ala betlime. Şahmırzalanı S., Nazmulla, 191;

(KATS I 212) Şaymerdendï ḳuıp jïberdï de, Sultanmahmut jerde jatḳan ḳara jılanday ḳara bauġa taġılġan aḳ, sarı, ḳara, kök, ḳızıl, **şubar**, aḳ ala, torı ala, ḳara ala şüberekpen tıstalġan tumardı janıp jatḳan ottıŋ ïşïne "kün fayakün" dep tastap jïberdï (D. Ädïlev, Aḳın Armanı)

(KATS I 70) Törgï yesïkten ḳara aġaştay, ḳatıŋḳı, burıl şaş, ḳara **şubar** jïgït şığıp ḳol ustastı (Ġ. Mustafin, Jiyırma bes)

(TTAS II 57) Kara-**çuar** s. kara katış **çuar**. Ala-kola, kara-**çuar** barı betep. Kızıl bayrak kına kalır cir şarında. M. Gafuri.

2.10.1.2.1. Anlam Açısından *çıpar*

Temel Anlam

Ç*ubar* 'karışık renkli, benekli, çizgili'

Türkçede *çubar* sözcüğü temel anlamda 'karışık renkli, benekli, çizgili' anlamda kullanılmaktadır. Örneğin:

Harezm Türkçesinde XII. yy. *çıḃar* 'çapar': *ala boldı at, çıḃar boldı* (ME 163/2); Eski Kıpçak Türkçesinde XIII.-XIV. yy. *çeber* (II) "Beyaz benekli" (TA) (KTS, 2007:47); *çeper* (I) "Gözü iyi görmeyen" (Kİ) (KTS, 2007:48); *çeper* (II) "beyaz benekli" (TA) (KTS, 2007:48) şeklinde geçmektedir.

Günümüzde Karaçay-Malkar Türkçesinde *çubar* 'ala': *Çubar-ala* 'ala, lekeli' (atın tüyü hakkında) */Aḳsıldım tamğalı ḳolan (köbüsünde atnı yüsünden),* Karakalpak Türkçesinde *şubar* "ala" (KKalpRS 742); Kazak Türkçesinde *şubar* 1. *Bir maldıŋ, jan-januarlardın bir öŋkey tüs pen teŋbil-teŋbil baska bir tüs aralaskan türi, tüsi* "hayvanların tüylerinin karışık renkte olması veya bir rengin üzerinde başka rengin olması, renk" (KTTS X 278) şeklinde geçmektedir.

Yan Anlam

'Yaradan kalan iz'

Kazak Türkçesinde *şubar* sözcüğünün ikinci anlamı *Şeşek auruınan kalğan denedegi daḳ, bujır* 'Çiçek hastalığından kalan vücuttaki iz, leke' (KTTS X 278) şeklinde kullanılmaktadır.

3. BÖLÜM

Değerlendirme ve Sonuç

Eski dönemlere ait olan sözcükler, o dönemde aynı veya benzer anlama gelen sözcüklerinetkin bir şekilde kullanılmasından pasifleşmesi sonucunda kullanım dışındakalarak tıpkı evrim teorisinde canlıların hayat seyrinde olduğu gibi çevreye uyumsağlayarak ya hayatta kalmakta ya da yok olup gitmektedir. Türkçenin en eski dönemlerindenberi kullanıla gelen her bir sözcük geçmişimizin bir parçası olup, kültürümüzün ve tarihimizin birer taşıyıcısıdır. Türk kavram evrenindeki renk adları zengin Türk kültürü ve inanç sistemi içinde asırlarca yoğrularak kendine has özellikleri ile çağdaş Türk lehçelerinde ve ağızlarında korunarak tarihimizin derinliklerinden ipucu vermektedir.

3.1. Beyaz

Türkçede 'beyaz' kavramı için tarihten günümüze *ürüŋ* ve *aḳ* sözcükleri kullanılmıştır. Saha (Yakut) ve Halaç Türkçesinde *ürüŋ* sözcüğü korunmuş olup, Altay, Hakas, Tuva, Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Karayim, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Özbek, Sarı Uygur, Yeni Uygur, Azerbaycan, Türkmen Türkçelerinde *aḳ* sözcüğü 'beyaz' kavramını karşılayarak, etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Gagauz ve Türkiye Türkçesinde 'beyaz' kavramı için hayatın her alanında Arapça kökenli *beyaz* kullanılmakla birlikte, *ak* sözcüğü *beyaz* sözcüğüne göre pasif kalarak, çoğunlukla yer adı, kurum adı ve atasözleri, deyimlerde kullanılmaktadır. Beyaz kavramını ifade eden *ürüŋ* sözcüğü ile *aḳ* sözcüğünün kullanım alanlarından tespit edilen anlamlarının çoğu paralellik göstermektedir.

Tarihten günümüze kadar kullanılmakta olan ve paralel anlamlara sahip olan *ürüŋ* ve *aġ* sözcükleri Türklerin belli boyları tarafından kullanılmıştır. Bununla ilgili olarak XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, *ürüŋ* için "ürüŋ 'ak' olan nesne. Oğuzlar 'aḳ' derler" (DLT-Atalay I 134), 'Ak, herşeyin beyazı' Oğuzca. Öbür Türkler alacalı olan ata 'ak at' derler" (DLT I 81) diye açıklamıştır. Araştırmamızda Kaşgarlı Mahmut'un bu ifadesinin doğruluğu tanıklanmıştır. Çünkü aynı dönemde yazılan Kutadgu Bilig'de 'beyaz' kavramı için *örüng* kullanılmıştır. Daha eski VII.-VIII. yüzyıl Köktürkçe metinlerde *ür (ü)ñ küm (ü)şin* (BK K11) cümlesinde 'beyaz' kavramı olarak *ürüñ* 'gümüş' için, (a)k *(a)dg(ı)r(ı)g* (KT D35, KT D36), *(a)k (a)tin* (KT D 40) cümlesinde ise *ak* 'at' için kullanılmıştır. Eski dönemlerde somut ve soyut nesneler için 'beyaz' anlamında etkin kullanılan *ürüŋ* sözcüğünün zamanla terkedilmesinin sebebi Tenişev'e göre (1997:600) X.-XI. yüzyıldan Saha Türklerinin kuzeye göç etmesinden sonraki dönemlerde Oğuz Türkçesinin Türk dünyasına etkisinin yaygınlık kazanmasından dolayı olmuş ve Çuvaş, Saha Türkçesi ve Halaç Türkçesi hariç bütün Türk lehçelerinde 'beyaz' kavramı için *aḳ* etkin kullanılmaya başlanmıştır. Ögel, *ürüŋ* sözcüğünü "daha çok bir madde beyazlığını içine alıyor gibiydi" diye ifade etmiştir. Ancak araştırmamızda özellikle IX.-X. yüzyıla ait Budhist-Manihesit Türkçe yazılı kaynaklarda *ürüŋ* sözcüğü sadece maddi nesnelerin rengini bildirmemiş olup, aynı zamanda manevi boyutta da kullanıldığını, kutsal kitap için *yürüng arıġ edgü nomlar* şeklinde ve tanrıça için *yürüng kuşatrı* "beyaz kuşatri" aslında kutsal 'kuşatri' şeklindeki kullanımlardan görmekteyiz.

Ürüŋ ve *ak* sözcüğünün 'beyazlık' özelliğinden gelişen, tablodaki yan anlamlarıyla hem somutluk hem de soyutluk bakımından birebir örtüşmektedir.

Ak 'beyaz'	***Ürüŋ 'beyaz'***
'açık renk'	'açık renk',
'süt ve süt ürünleri' 'rengi beyaz olan içecek maddeleri'	'süt ve süt ürünleri'
'yaşlanmak, yıpranmak', 'çok görmüş, tecrübeli, bilge, saygın'	'yaşlı olma'
'ayrıcalık', 'asilzade olma ayrıcalığı'	'asil olma'
'güzel olma, iyi olma'	'güzel'
'temiz, üzerinde bir şey olmayan'	'temiz'
'kutsal, üstün olma ayrıcalığı'	'kutsal'
'suçsuz, günahsız, masum, iyi niyetli'	'suçsuz, günahsız, helal'
'iyi'	'iyi'
'ışıklı, nurlu, parlak, aydın'	'parlak' 'aydın'
'çarlık askeri olma ayrıclığı'	'çarlık askeri'

Ürüŋ 'beyaz' sözcüğünün Saha Türkçesindeki 'doğru', 'hayat' anlamları *ak* sözcüğüyle yazılı kaynaklarda aynı anlamda kullanılan cümleler tespit edilememişse de, bu anlamlarda kullanım olmadığını göstermemektedir.

'Beyaz' kavramını belirten *ürüŋ* ve *aḳ* sözcüklerinin bu kadar çok anlama sahip olması Steinwall'un (2002:66-67) dediği gibi "eski kelimeler"in daha sık kullanılmış ve "yenilere" göre daha çok anlam yüklü olduğunu göstermektedir.

İnsan, zihninde dünya bilgisine, yaşadığı kültürel coğrafi çevrede kazanılmış deneyimlere bağlı olarak gelişen dilsel özellikler taşır. Renk adları da, dilden dile, kültürden kültüre ve bulunduğu kültürel coğrafi çevrede edinilen dünya bilgisiyle değişir. *Ürüŋ* sözcüğü Halaç Türkçesine nazaran Saha Türkçesinde yaşamın her alanında etkin bir şekilde kullanılmakla birlikte, Saha Türkçesinde birçok mecazî anlamları da gelişmiştir. Bunun sebebi bizim kanımızca Saha Türklerinin Hristiyanlık inancından önce Tanrı olarak gördükleri *Ürüŋ Ayıg* (Beyaz İye) inancından kaynaklanmaktadır.

T. Tekin, Eski Uygurca *yürüŋ* ~ *ürüŋ* Ana Türkçede **hürüŋ* olduğunu ve Halaççada *hirin* biçiminde (= Moğolcada *ür* 'tan, şafak', fakat bunun Halaççada *ür* olduğunu belirtmiştir (Tekin, 2013: 257). Biz *ür* sözcüğünün 'tan, şafak' anlamının sadece Moğolcada değil, Türkçede de olduğunun kanısındayız. Çünkü araştırmamızın *ürüŋ* kısmında '*Ürüŋ Kün* (Beyaz Güneş) Hayattır' metaforunun açıklanması buna açıklık getirmektedir. Ayrıca *ür* sözcüğünü zetasizm bakımından değerlendirecek olursak *ür* => *üz* 'üst' (*üz* sözcüğünün etimolojisi için bak. S. Sağlık, A.Ü. SBE. ÇTL ABD basılmamış doktora tezi 2007:228) anlamına gelmektedir. Güneş Dil Teorisi'nde güneşten alınan birinci mefhumlardan biri 'yükseklik' idi. Tekin'in belirttiği gibi *ür*'ün 'şafak, tan' (Tekin, 2013:257) anlamı doğrudan güneşin yükselmeye başladığı anı ifade eder. Dolayısıyla burada *ürüŋ* ve *aḳ* sözcüklerinin hem temel hem de mecazî anlamlarının paralellik göstermesi iki sözcüğün de kökeninin 'güneş' olabileceğini göstermektedir.

Beyaz berraklık anlayışıyla uygunluk göstermeyen, tamamen görünmeyen renk olarak tasvir edilir (Wierzbicka, 1996a:18). 'Beyaz', 'siyaha' göre çok daha karmaşıktır ve daha çok probleme sahiptir, çünkü 'beyaz' çok aydınlık gün şeklindeki tek bir evrensel prototipe sahip değilken (çünkü, çok aydınlıkken birçok rengi görmek mümkündür), "siyah" ise "cehennem siyahı" gece (çok karanlık) evrensel prototipine sahiptir ve beyaz kendi anlamında geçici olan (gündüz ve gece) ve uzamsal olan iki çok farklı gönderge noktasını gerçekleştirir (Wierzbicka, 1996a:18). 'Beyaz' genelde "hacimli" değil, "üst renk" olarak tasvir edilmektedir, renk olarak "diğer renklere göre daha çok görmeyi engeller" (Westphal 1987:14, Katz, 1935:7). Ancak beyaz renk Türklerde aydınlığın sembolü olduğu için doğrudan güneş ile ilgilidir. Aydınlığı, ışığı yayan güneş yukarıda olması ile 'kutsallık, üstünlük, ayrıcalıklık, güzellik' gibi üst kavramları da ilgilendirmektedir.

Türk dilinin eskiliği ve başka dillere kaynaklık ettiği tezinin dilbilim temellerine dayandırılabileceği görüşünden doğan Güneş Dil Teorisi, Viyanalı Dr. Hermann F. Kivergitsch'in çalışmalarının sosyoloji, antropoloji araştırmalarının verilerine dayanmaktadır. Bu verileri psikanaliz görüşleri ile de birleştirerek, insanın iç benliği ile dış dünya arasındaki bağlantının dildeki seslerin sembolizmine dayandığını belirten "Güneş Dil Teorisi" adlı incelemenin Türkçesi 1935 yılında M. K. Atatürk tarafından hazırlanmıştır. Bu teoriye göre "güneş", ilkin kendisi sonra saçtığı ışık, verdiği ay-

dınlık ve parlaklık, ateş, taşıdığı yükseklik, zaman büyüklük, güç, kudret, süreklilik, çoğalma vb. nitelikleri ile düşünen insanın kafasında çok yönlü bir kavram olarak belirmiştir. Bu yüzden ilk insanlar su, ateş, toprak, büyüklük vb. bütün maddi ve manevi kavramları birbirlerine, güneşe verdikleri tek ad ile anlatmışlardır. Bu kavramı anlatan ilk ses Türk dilinin kökü olan *ağ* sesidir (Korkmaz, 1982:23). Güneş Dil Teorisi'ne göre ilk insanların her şeyin üstünde tanıdığı ve her şeyin üstünde tuttuğu ilk obje güneş olmuştur. Bu teorinin Türkçede ana kök ve ondan türeme köklerini belirten kaidelerine göre ilk insanların güneşe ilk verdikleri isim *Ağ*'dır. Böylece güneşten ve onun hareket ve vasıflarından aldıkları başlıca varsayımlara (Z. Korkmaz'a göre, yazarı belirtilmeyen kitapçığı hazırlayan) Atatürk, 1935:2) (Bu kaynakta bu makalenin daha önce 1982 Ocak'ta "Meydan" dergisinin, S. 601-83, sayfa 23-26 yayınlandığı belirtilmiştir.) göre araştırmamızda tespit edilen 'beyaz' kavramını karşılayan *ürüŋ* ve *ak* sözcüklerinin yan anlamları aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:

1. "Güneşin kendisi; esas, sahip, Tanrı, efendi, yükseklik, büyüklük, çokluk, kuvvet, kudret" (Bu varsayımlar Altay Türklerinde *Ag-Ene* 'Ülgen'e dünyayı nasıl yaratacağını öğreten ve bir daha ortaya çıkmayan tanrı' (AAŞ 11) şeklinde ifade edilmesi. Türkçede 'beyaz' kavramını ifade eden *ürüŋ* ve *aḳ* sözcüklerinin yan anlamlarını oluşturan 'Ayrıcalık', 'Asilzade Olma Ayrıcalığı, 'Çarlık Askeri Olma Ayrıclığı', 'Kutsal, Üstün Olma Ayrıcalığı', 'Çok Görmüş, Tecrübeli, Bilge, Saygın', 'Kutsal', 'Asil Olma', 'Yaşlı Olma', 'Çok Görmüş, Tecrübeli, Bilge, Saygın' anlamlarının zihinlerde ortaya çıkışını izah edebilir).

2. "Güneşin sıcaklığı ışık, aydınlık, parlaklık" (Bu varsayımlar *ürüŋ* ve *aḳ* sözcüklerinin 'Beyaz', 'Açık renk', 'Işıklı, Nurlu, Parlak, Aydın', 'Ürüŋ Kün (Beyaz Güneş) Hayattır' anlamlarını açıklayabilir.

3. "Güneşin verdiği sıcaklık, ateş" (Bu varsayım *ürüŋ* sözcüklerinin *'Ürüŋ Kün* (Beyaz Güneş) Hayattır' metaforunu açıklayabilir. Sıcağın olmadığı yerde hayatın olmaması durumu söz konusudur.

4. "Hareket, imtidat, zaman, mesafe, yer, kara, toprak, gıda, hayat, büyüme, çoğalma" Bu varsayım temel anlamı 'beyaz' olan *ürüŋ* sözcüğünün 'tohum', 'nesil', 'elde edilen ürün' anlamlarının kaynağı hakkında ipucu vermektedir. Örneğin: Hakas Türkçesinde *üren* sözcüğünün birinci anlamı 'tohum, çekirdek', ikinci anlamı *'üren-töl'* 'nesil'; *üzülbes üreniŋ polzın!* 'neslin ebedi olsun (harfen kesilmez neslin olsun)'; *üren hurtı* 'ekimden sonra bahar bayramı'; *üren hurtın ödïrçeŋ ülükün* 'bahar bayramı olan *'üren hurtı'* tohum kurtlarına karşı yapılan bayram (tohumları yememesi için); üçüncü anlamı 'erkek balık yumurtası'; *üren salçaŋ haarçah* 'çadırda tohum saklama kabı' (HOTES 168), Kırgız Türkçesinde *ürön* 'ekim için tohum' (KırgTTS 662); Türkiye Türkçesindeki *ürün* is. 1. 'Doğadan elde edilen, üretilen yararlı şey, mahsul. 2. mec. 'eser', 3. mec. 'Bir tutum ve davranışın ortaya çıkardığı şey', 4. kim. 'Türlü endüstri alanlarında ham maddelerin işlenmesiyle elde edilen şey' (TüS 2061), *ürün* '1. otlakta, dağda, yerinden koparılmadan kuruyup kalmış ot; 2. yazın biçilerek damlara doldurulup kışın hayvanlara yedirilen meşe yaprağı; 3. çürümüş ot; 4. süt ve süt ürünlerine verilen genel ad; 5. sağmal hayvan; 6. sık orman; 7. kelepir; 8. çokluk' (DS XI 4071) gibi *ürüŋ* sözcüğünün anlamları açıklanabilmektedir.

5. "Renk, su" (Bu varsayımlar *ürüŋ* ve *aḳ* sözcüklerinin 'Süt ve Süt Ürünleridir', 'Rengi beyaz olan içecek maddeleri' metaforik anlamları ifade edebilir.

Sonuç olarak XVII. yüzyılda ünlü fizikbilimci Newton'un beyaz ışığı prizmadan geçirerek, prizmadan çıkan farklı renklerin yansımasını tespit ettiği gibi bütün renklerin kökeni beyaz renge dayanmaktadır. Işığın rengi beyaz olarak varsayılmıştır. Nitekim Türkler Newton'un tespitinden asırlar önce ışığın kaynağı olan güneşin rengini beyaz olarak algılıyorlardı. Bu iddia, Türkler tarafından yüzyıllardır beyaz anlamında kullanılan *ürüŋ* ve *aḳ* sözcüklerinin bu araştırmamızda tespit edilen anlamlarıyla kanıtlanmaktadır. Buna göre beyaz renk Türklerde en başta gelen ana renktir.

3.2. Siyah

Türkçede 'siyah' kavramı için tarihten günümüze *ḳara* sözcüğü kullanılmaktadır. VII.-VIII. yüzyıl Orhon kitabelerinde *ḳara* şeklinde geçen 'siyah' kavramı Türkçe tarihi yazılı kaynaklarında 'siyah' anlamında kullanıldığı araştırmamızda örneklerle tanıklanmıştır. Günümüzde Çuvaş Türkçesinde *hura* şeklinde olup, Saha ve Hakas Türkçelerinde *hara*, Altay, Hakas, Tuva, Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Karayim, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Özbek, Sarı Uygur, Yeni Uygur, Gagauz, Türkiye Türkçesinde *kara*, Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde *gara* biçimlerinde 'siyah' anlamında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde Arapça kökenli olan siyah sözcüğü hayatın her alanında etkin bir şekilde 'siyah' kavramı için kullanılmakta olup, *kara* sözcüğü ise genelde halk atasözleri ve deyimlerde temel ve yan anlamlarıyla yaşamaktadır. Ayrıca Türkçe Sözlük'te *kara* sözcüğünün birinci anlamı ve kökeni 'Yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak' anlamıyla Arapçadaki *ḳārra* sözcüğünden geldiği belirtilmiş (TüS 1074) olup bu açıklamanın acilen düzeltilmesi gerektiği kanısındayız. Çünkü *ḳara* sözcüğünün VII.-VIII. yüzyıldan günümüze kadar bütün Türk lehçelerinde temel anlamı 'siyah' olup, 'toprak' gibi birçok yan anlamları da bulunmakta olduğu araştırmamızdaki örneklerle tanıklanmıştır. Öz Türkçe olan *ḳara* sözcüğünün yan anlamlarından biri olan 'toprak' anlamı ile İslamiyet sonrası Türkiye Türkçesine girmiş olan Arapçadaki *ḳārra* sözcüğünün 'toprak' anlamı benzerlik göstererek zamanla bütünleşip, bir *contamination* (aynılaşma) söz konusu olmuştur.

Araştırmamızda *ḳara* sözcüğü genel olarak 'Koyu Renk', 'Suçlu, Günahkâr, Onursuz', 'Yanlış', 'Kötü', 'Bilmeyen, Anlamayan, Cahil, Eğitimsiz, Okumamış", 'Sıradan', 'Köle', 'Genç', 'Güzel', 'Cesur', 'Büyük baş hayvan' mecazî anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamlardan görüldüğü gibi birçoğu olumsuz anlamı yansıtmaktadır. 'Siyah' kavramı fiziken ışığın olmaması durumuyla yani güneşin olmamasıyla ortaya çıkan bir durumdur.

Doygunluk rengin ışığı yeterince yansıtması ve parlaklığıyla ilgilidir. O rengin, aynı ışık ortamında renksiz bir gri tonuna oranıyla hesaplanır. Doygunluk azaldıkça renk, rengini yitirir ve siyaha yaklaşır. Doygunluk sıfır olduğunda, renk siyahtır. Olumlu özellik olan 'ışığın' azalmasıyla nasıl ki karanlık çöker, *ḳara* sözcüğünün yansıttığı 'siyah' kavramının olumsuz özellik içeren yan anlamları bir kişinin veya durumun olumlu özelliğinin azalmasından veya olmamasından olumsuz özelliğinin ön plana çıkmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin aşağıdaki olumsuzluk içeren *kara*'nın anlamları iyi özelliğin azalmasından ortaya çıkmaktadır:

'Suçlu, Günahkâr, Onursuz'<= 'Masumiyetin, Ahlakın, Onurun azalması veya olmaması';

'Yanlış' <= 'Doğruluğun azalması veya olmaması'; 'Kötü' <= 'İyiliğin azalması veya olmaması';

'Bilmeyen, Anlamayan, Cahil, Eğitimsiz, Okumamış" <= Bilginin, anlayışın, eğitimin, okumuşluğun azalması veya olmaması';

'Sıradan' <= 'Özel niteliğin azalması veya olmaması'; 'Köle'<= 'Özgürlüğün olmayışı';

Diğer yönden *kara* sözcüğünün birçok olumlu anlamı da bulunmaktadır. Örneğin: *ḳara:* iyi nitelik olarak: 'Genç', 'Güzel', 'Cesur'; belirginlik niteliği olarak: 'Yoğunluk', 'Büyük Baş Hayvan' v.s. Bu metaforik anlamların Kormuşin'in (1971) *ḳara* sözcüğünün etimolojik açıklamasıyla izah edilebilir. Kormuşin, Türkçe *qara* etimolojik olarak "herhangi bir nesnelerin toplamını, birliğini elde etmeye yönelen hareket" anlamına gelen **qa* köküne ait olduğu hakkındaki tahmini ileri sürmüştür (Tenişev, 1997:595). Tenişev, *ḳara*'yı oluşturan *-ra* ekinin, günümüzde Türk lehçelerinde üç bağımsız gösterge olarak belirtmektedir: fiil yapan *-ra*, ettirgen, *-r* ve şimdiki zaman ortacı (sıfat fiili). Bir bütün olarak *ḳara* kelimesini "çokluğun, kütlenin, çok sayılığın, iriliğin, büyüklüğün içine konulan, katlanan, yığılan, birleştirilen" niteliğin bir araya toplanması anlamı ile *-ra* ile yapılan oluşum olarak göz önünde bulundurulabilirliğini ifade etmektedir. Her bir böyle semantik çizgi, herhangi bir anlamın eskplikasyonu (harita lejendi) sonucunda, yani dilleştirme ile kelimenin semantik içeriğine, kelimenin ayrıntılaştırılan başlangıç semantiği değil, potansiyel olarak kabul edilen (kesin var olan) faaliyet gösteren şahsın veya durumun, objenin türünün katılması ile oluşur (Tenişev 1997:595). Bu görüşe göre *ḳara* sözcüğünün yan anlamları şu şekilde izah edilebilir:

'Genç' <= enerjinin çokluğu'; 'Güzel' <= 'Olumlu etkinin çokluğu'; 'Cesur' <= 'Cesaretin yoğunluğu';

'Yoğunluk' <= 'Somut veya soyut nesnenin çokluğu'; 'Büyük baş hayvan' <= 'Büyüklüğü'

3.3. Türkçede Beyaz ve Siyah Kavramları Arasında Göndergesel İlişkililik

Wittgenstein, 'beyaz' ve 'siyah' kavramlarının mantığını aramaya çalışırken renklerin açıklık ve koyuluğu üzerinde birtakım açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre beyaz rengi kötü ışıklandırmada beyazdır, iyi ışıklandırmada gridir. Madde rengi olarak kar beyazı diğer madde renklerinin hepsinden daha açıktır, siyah ise koyudur. Burada renk bir karartmadır ve bu madde çekildiğinde geriye beyaz kalır ve bu nedenle de buna 'renksiz' denebilir. Bir renk bir çevrede 'parıldar', 'siyahımsı' bir renk, örneğin, gri parıldamaz (Wittgenstein, 2007:16-17).

"Karanlık, koyu" ve "aydınlık, açık" kavramlarının arasındaki fark dünya dillerinin çoğunluğunda büyük rol oynamaktadır. Bunun üzerine Wierzbicka, beyaz özünde "beyaz" dediğimiz şey", siyah ise "siyah dediğimiz şey" olarak söylenirse, o zaman bu kelimelerin karşıt olarak neden koyuluk, karanlık ve aydınlık ile sıkı bağlantı-

lı olduğu anlatılamaz, görüşündedir. Türkçede sık olarak karşımıza temel anlamıyla (beyaz x siyah) karşıt olarak kullanılan *ürüŋ x ḳara* veya *aḳ x ḳara* kavramlarının göndergesel ilişkililiğinde koyu (karanlık) ve açık (aydınlık) anlamlarının semantiğinin açıklanması için Wierzbicka'nın (1996a: 15) belirttiği gibi, anahtarın görme anlayışında bulunduğu, bu kelimelerin prototipik kullanımlarının ise nesne ile değil, çevre ile alakalı olduğu düşünülmelidir. Wierzbicka, renk niteliği olarak *koyu* ve *açık* kelimelerinin, "koyu renk" veya "açık renk" için ölçü görevini yapabilecek nesnelere işaret etmenin açıkça araştırıldığını düşünmemektedir. Ona göre, "karanlık" ve "aydınlık" ölçüsünü gece karanlığında veya gündüz aydınlığında aramak gerekir. Bu durumda Türkçedeki *ḳara* "siyah" ve *ürüŋ, aḳ* "beyaz" kelimelerinin semantik yapısı, onların "açıkça öğrenilen temel renk işaretleri" statüsünün *koyu* ve *açık* kavramlarıyla ilişkisini yansıtmaktadır. Eldeki çalışmamızda Türkçede beyaz ve siyah kavramlarının ele alındığı bölümlerde *ürüŋ* ve *aḳ* sözcüklerinin Türkçede herhangi bir rengin 'açık' renkte olduğu belirtilmesi için yan anlam olarak 'açık' anlamında (örneğin: *aḳ sarı* 'açık sarı', *aḳ boz* 'açık gri', *aḳ ḳır* 'açık gri', *aḳ ḳızıl* 'açık kırmızı' *aḳ kök* 'açık mavi' v.s.); *ḳara* sözcüğünün ise herhangi bir rengin 'koyu' olduğu belirtilmesi için 'koyu' anlamında (örneğin: *ḳara ḳızıl* 'koyu kırmızı', *ḳara ḳoŋur* 'koyu kahverengi', *ḳara kök* 'koyu mavi veya lacivert', *ḳara yağız* 'koyu kahverengi', '*ḳara küreŋ* 'koyu kahverengi', *ḳara toruğ* 'koyu doru' v.s.) kullanıldığına dair bilgiler verilmiştir. Buna göre:

X-*ḳara*

> İnsanlar bazı nesneleri gördüklerinde, onlar hakkında "bu *ḳara* (siyah)" derler.
> X yine aynı şekilde.
> Bazı anlarda hiçbir şey **görünmüyor** (karanlık).
> Onlar X'e benzer nesneleri gördüklerinde, onlar hakkında düşünürler.

(Yani onlar *ḳara*'ya (siyaha) benzer nesneleri gördüklerinde, onlar hakkında düşünürler (bu karanlık da olabilir, kara rengini andıran koyu renklerde).

X-beyaz

> İnsanlar bazı nesneleri gördüklerinde, onlar hakkında "bu *ürüŋ* /*aḳ* (beyaz)" derler. X yine aynı şekilde.
> Bazı anlarda birçok şey **görünüyor** (aydınlık).
> İnsanlar X'e benzer nesneler gördüklerinde, onlar hakkında düşünürler.

(Yani insanlar *ürüŋ'e*/*aḳ'a* (beyaza) benzer nesneler gördüklerinde, onlar yani aydınlık hakkında veya rengin açıklığı hakkında düşünürler)

Bu tür yorumlamalar, "siyah" ve "beyaz" arasındaki sezgisel ilişkiyi olduğu kadar "siyah" ve "karanlık" arasındaki, ayrıca "beyaz" ile "aydınlık" arasındaki sezgisel bağı da anlattığı gibi "açık renkte oluş" ve "koyu renkte oluş" arasındaki bağı da anlatır. Bununla birlikte günümüzün Türk lehçelerinde beyaz rengini andıran çok açık mavi, çok açık sarı, çok açık gri, kır, çal renkleri için de *ürüŋ*/*aḳ* 'beyaz' sözcükleri kullanılmaktadır. Aynı şekilde siyah rengini andıran koyu kahverengi, koyu lacivert, koyu kırmızı, koyu yeşil gibi renkler için sık olarak *ḳara* 'siyah' sözcüğü kullanılır. Buna benzer olarak Türkçede kahverenginin farklı tonlarında görünen toprak için koyu kahverengi anlamını veren *yağız* sözcüğü kullanıldığı gibi bu rengin siyahı an-

dıran 'koyu' bir renk oluşundan dolayı toprak için çoğu zaman *ḳara* 'siyah' sözcüğü kullanılmaktadır.

Wierzbicka'nın belirttiği gibi bu tür yorumlamalarda insanların "beyaz" bir nesne olarak "kar"ı veya siyah bir nesne olarak "kömür"ü düşünebildikleri gibi gündüz hakkında "beyaz bir nesne" düşündüğü, gece hakkında ise "siyah bir nesne" düşündüğü tahmin edilmemektedir. Ayrıca, beyaz nesnelerin mutlaka gündüz aydınlığını hatırlatacağı, siyah nesnelerin ise gecenin karanlığını hatırlatacağı tahmin edilmemektedir. Fakat, şüphesiz ki, burada potansiyel kavramsal bağ tahmin edilmektedir: "benzer nesneler gördüklerinde, ... hakkında düşünürler" (Wierzbicka, 1996a:17). Fakat, Jean Harkins tarafından "siyah" ve "beyazın" anlamlarının tamamen simetrik olarak görülmemesi gerektiği teklif edilmişti. "Siyah" ve "gece" arasındaki çağrışımsal ilişki, "beyaz" ile "gündüz" arasındaki ilişkiye göre daha açık ve berraktır. Tıpkı Türkçede *ḳaranlık* kavramı *ḳara* 'siyah' kavramının çağrışımından doğduğu gibi.

3.4. Mavi

Türkçede 'mavi' kavramını *kök/gök* sözcüğü karşılamaktadır. Mavi renk terimi Berlin ve Kay'ın evrensel ve evrimsel renk teorisine göre dillerde yeşil veya sarıdan sonra altıncı sırada bulunur (Berlin, Kay, 1969: 2-3). Ancak bizim araştırmamız Türklerde 'mavi' kavramının 'gökyüzü' göndergesi ile ilişkili olduğunu ve İslamiyet'ten önce Türklerin Gök Tanrı inancına sahip olmasından dolayı 'mavi' kavramı 'beyaz' ve 'siyah'tan sonra üçüncü sırada geldiğini göstermektedir.

'Mavi' kavramıyla gerçekte neyin ve nasıl bir rengin kastedildiği konusunda birtakım araştırmalar yapılmıştır. Lyons'a göre, renk terimleriyle anlamları arasındaki ilişki şimdiye değin saptanıldığı ölçüde düzgün değildir. Sözcüklerin gönderimindeki ayırım renk tonundaki değişim açısından betimlenebilir. Fizikçilerin renk çözümlemesinde kabul ettikleri iki değişken olan parlaklık ve doygunluk (Lyons, 1983:385) kavramları açısından bakıldığında "mavi" kavramının birçok türü ortaya çıkmaktadır. Mavi dalga boyu yeşil ve çivit mavisi arasında bulunur ve fiziksel olarak elektromanyetik dalga spektrumunda ~450-485 nm dalga boyunda ve ~680-620 THz frekansta görünen ışığın nesneye yansımasını gösterir. (Tezde bkz. Şekil 1, 2). Dolayısıyla bu dalga boyu aralığında bulunan mavinin her bir tonu 'mavi' olarak adlandırılır. Türkçede 'mavi' kavramını yansıtan *kök* sözcüğü, morfolojik ve etimolojik olarak "gökyüzü" kavramı ile ilişkilendirilerek anlatılır. Türkçede *kök* 'mavi' sözcüğü 'yeşil', 'gri', 'lacivert' renklerinin tonları için de söylenmektedir. *Kök* sözcüğünün birkaç rengi ifade etmesinin açıklaması şu şekilde yapılabilir:

X-*kök* 'mavi'

> Bazı anlarda gökyüzünde güneşi görmek mümkündür.
> İnsanlar X'e benzer şey gördüklerinde, böyle anlarda gökyüzü hakkında düşünebilirler.

Ancak *kök* gibi kelimeler semantik olarak "renk" kavramı ile ilgili olsalar bile, her birinin kullanım yelpazesi kendine özgü olduğundan anlam olarak aynı değillerdir. "Mavi" kavramının, "gökyüzü mavisinden daha koyu; deniz ve göl için kullanılan "mavi" kavramından daha "açık" olduğu anlaşılmaktadır. Onun belirgin tonu, çev-

remizde sık bulunan gökyüzü veya su rengi gibi tonlardan ziyade daha çok insanın algısındaki bazı özelliklere bağlı olabilir. Diğer taraftan, *kök* kavramı renk adı olarak, 'kayısı' veya 'bezelye' gibi bir yapıya sahip olmadığından kesin bir biçime ait değildir ve sadece göndergesel ilişki unsurları içerir. Çünkü gökyüzü güneşin görünüp, görünmemesi veya bulutlar tarafından kapanması ile ilgili olarak bazen beyaza yakın çok açık mavi, beyaza yakın çok açık gri, mavi, gri olarak da görünür. *Kök* sözcüğünün 'açık mavi' ve 'mavi' anlamlarının insanların algısı ile nasıl ortaya çıktığı aşağıdaki gibi tahlil edilebilir:

X-*kök* 'açık mavi'

(a) Bazı anlarda gökyüzünde güneş görmek mümkündür. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde gökyüzü hakkında düşünebilirler.

(b) X-gökyüzü gibidir.

(c) Bazı anlarda birçok şey görmek mümkündür. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde, bu tür anlar hakkında düşünebilirler.

X-*kök* 'mavi'

(a) Bazı anlarda gökyüzünde güneş görmek mümkündür. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde, gökyüzü hakkında düşünebilirler.

(b) X-gökyüzü gibi değildir.

(c) Bazı anlarda birçok şey görmek mümkün değildir. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde, böyle anlar hakkında düşünebilirler.

Burada *mavi* için yazılan açıklamada, *açık mavi*'den koyu olmasına rağmen, "koyu renk" olarak gösterilmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca:

(iii) bazı anlarda birçok şey görmek mümkün değildir.

(iv) bazı anlarda çok az şey görmek mümkündür.

Daha önce gördüğümüz gibi, renk terimleri birlikte ele alındıklarında gönderimsel bir bütünü oluştururlar; bu bütün içinde belli bir terimin, örneğin mavinin, sınırlarının nerede çizileceğini öğrenmek, sınırın iki yanının '*mavi* olmadığını' bilmeye bağlıdır. İlke olarak, renklerden birinin gönderimi 'mavi'nin sınırları ötesindeki alanlarda bulunan varlıklara gönderimde bulunan öğeler bilinmeden de öğrenilebileceği düşünülebilir (Örn. *mavi* ile *mavi olmayan* karşılaştırılarak).

Çalışmamızda *kök* sözcüğünün 'mavi' temel anlamı yanı sıra 'Gökyüzü', 'Yukarı', 'Tanrı', 'Ata, Ecdat, Büyük Anne', 'Cemiyet', 'Hava', 'Doğu', 'Şafak', 'Yeşil', 'Yeşillik, Ot, Bitki, Meyve, Sebze', 'Olgunlaşmamış', 'Çocuk', 'Organ adının rengi', 'Böcek adı' gibi mecazî anlamları tanıklanmıştır. Burada 'Gökyüzü', 'Yukarı', 'Tanrı', 'Ata, Ecdat, Büyük Anne', 'Cemiyet', 'Hava', 'Doğu', 'Şafak' anlamları 'güneş' kavramıyla ilgilidir. *Kök* sözcüğünün anlam tahlili önermesinde görüldüğü gibi "Bazı anlarda gökyüzünde güneş görmek mümkündür. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde gökyüzü hakkında düşünebilirler" bu önerme renklerin anlamlarının tahlili açısından çok önemlidir. Çünkü gökyüzünde güneş olduğu zaman etraf renkli gözükür, olmadığı zaman karanlık olmaktadır. Dolayısıyla gökyüzünün mavi görünmesi

güneşle ilgilidir. Güneş varken gökyüzü 'mavi' görünür, yokken siyah görünür. Dolayısıyla gökyüzünün esas rengi 'mavi' değildir. Wierzbicka'nın anlam tahlilindeki "Bazı anlarda gökyüzünde güneş görmek mümkündür. İnsanlar X'e benzer şeyler gördüklerinde gökyüzü hakkında düşünebilirler" önermesi ile *kök* sözcüğünün güneş ile ilgili mecazî anlamların ortaya çıkışındaki zihinsel süreçleri anlamak mümkündür. Örneğin:

'Gökyüzü' <= Hava güneşliyken gökyüzü mavi gözükür.

Kök 'açık mavi' = Gökyüzü açık mavi renklidir.

'Hava' <= Hava güneşliyken hava boşluğu açık mavi gözükür. *Kök* 'açık mavi' = Hava 'açık mavi'

'Yukarı' <= Hava güneşliyken yukarısı *Kök* 'açık mavi' <= Yukarısı 'açık mavi'

'Tanrı' <= Güneş aydınlığıyla, ısısıyla dünyada yaşamın devamını sağlar, güneş yukarıdadır.

Kök 'mavi' <= Güneşli gökyüzü = Gök Tanrıdır = 'mavi'

'Ata', Ecdat, Büyükanne' <= Gökyüzü büyüktür, Gök Tanrı büyüktür. *Kök* 'mavi' <= Gökyüzü, Gök tanrı 'mavi'

'Cemiyet'<= Gökyüzü yüksektir, yukarıdadır. Kök 'mavi' = Gökyüzü 'mavi'

'Doğu', 'Şafak' <= Güneşin yükseldiği yer. *Kök* 'mavi' <= Güneşin yükseldiği yer 'mavi'.

VII.-VIII. yüzyıl Türkçesinin önemli yazılı kaynağı Bilge Kağan abidesinin doğu yüzünde *kök türük:* 'Gök Türkleri' (BK D4-Tekin, 2010: 50) ve Kül Tigin abidesinin doğu yüzünde *köök: türük:* 'Gök Türkleri' (KT D3-Tekin, 2010: 25) ifadesi geçmektedir. F. Çelik, A. Gabain, N. Kononov, R. Genç, N. Ekrem makalelerinde *gök* kelimesinin 'doğu' anlamı olduğunu belirtmektedirler (Gabain 1962, Genç 1996, Ekrem 1996). Wierzbicka, makalesinde 'mavi' renginin anlamını idrak anlambilimi bakımından tartışırken birçok dilde 'mavi' renginin prototipinin 'gökyüzü' olduğunu belirtmekte ve bunun idrakî olarak kaynağını incelemekte ve tahlil ederek bazı önermeler sunmaktadır. Wierzbickaya'ya göre 'gökyüzü' güneşin varlığıyla yani aydınlıkta mavi olduğunu, karanlıkta ise mavi görünmediğini vurgulamaktadır (Wierzbicka, 1993:12). Dolayısıyla gökyüzünün maviliği 'güneş' ile yakından ilgilidir. Güneş doğudan yükselmekte ve yavaş yavaş batıya doğru dünyanın etrafını aydınlatıp gökyüzünün mavi olarak görünmesini sağlamaktadır. *Kök* kelimesinin 'doğu' anlamının oluşmasının idrakî süreci bu anlayıştan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bu durumda Orhon abidelerinde geçen *kök* veya *köök türük* ifadesinin 'Doğu Türkleri' anlamını taşıdığını ileri sürebiliriz. Çuvaş Türkçesinde *kĭvak: kĭvak ćutĭ* 'şafak' (ÇRS 156) anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. Bu kullanım yukarıda *kök* 'doğu' anlamıyla yakından ilişkilidir. Doğudan güneşin yükselmesiyle etrafın aydınlanıp gökyüzünün mavi görünmeye başladığı zaman şafak vakti anlamında *kĭvak* 'mavi' kavramının metaforik bir anlatımla 'şafak' kavramına şemalandığını söyleyebiliriz. *Çakır* sözcüğü Türkçede XI. yy. Karahanlı Türkçesinde yazılmış Divan-ü Lügati-t Türk'te *çaḳır* 'mavi' anlamında özellikle 'göz' kavramı ile birlikte kullanıldığı belirtilmiştir. Teleüt Türkçesinde *çaŋkır* olarak geçen bu sözcük genel olarak 'mavi' ve 'gökyüzü mavisi' olarak karşımı-

za çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde çakır hem göz için hem de başka kavramlarla kullanıldığı tanıklanmıştır. Türkiye Türkçesinde bu sözcük diğer kavramlarla birlikte etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin: *Çakır ayaz, çakır çukur, çakırdiken, çakırdoğan, çakırkanat, çakır keyif, çakırpençe.* (TüS 383-384).

3.5. Yeşil

Türkçede 'yeşil' kavramı *yaşıl* ve *kök* sözcükleriyle ifade edilmektedir. *Yaşil* sözcüğünün, *kök* sözcüğüne nazaran anlam dağarcığı sınırlıdır. *Yaşıl* sözcüğünün 'Mavi, Turkuaz', 'Taze, Ot, Yeşillik' anlamlarında da kullanılmaktadır.

Yeşil sözcüğüne morfolojik veya etimolojik olarak en yakın karşılık 'ot, bitki veya genel olarak bitki dünyası' işareti ile ilgili kelimeler görev yapar. Türkçedeki *yaşıl* sözcüğü, *yaşamak* sözcüğüyle ilgilidir. Wierzbicka, yeşilin ton yelpazesinin otun tonları veya genel olarak bitki renkleriyle sınırlı olduğu anlamına gelemeyeceğini, fakat "yeşil" kelimesinin "toprakta yetişen her şey" anlayışına bağlandığında meselenin tamamen mantıklı görünebileceğini belirterek şu şekilde bir açıklama getirmiştir:

X-*yaşıl*

> Bazı yerlerde toprakta yetişen şeyler vardır.
> İnsanlar X'e benzer şeyi gördüklerinde, o şeyler hakkında düşünürler (Wierzbicka, 1996a:19-27).

Lyons, yeşil sözcüğünün gönderimindeki ayırımın renk tonundaki değişim açısından betimlenebildiğini belirterek, fizikçilerin renk çözümlemesinde kabul ettikleri parlaklık ve doygunluk derecelerinin dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Lyons, Conklin'in, Hanunoo'da (bir Filipin dili) dört ana renk teriminin açıklık, koyuluk, nemlilik ve kurulukla bağlantılı olduğunu gösterdiğini belirterek, 'nemlilik' ile 'kuruluğun' yalnızca bir renk tonu konusu olmadığını 'yeni kesilen bir bambunun parlak, nemli, kahverengi bölümünün' çoğu zaman açık yeşil için kullanılan terimle anlatılmasından da bunun anlaşıldığını ifade etmektedir (Lyons, 1983: 385-386). Wierzbickanın ve Lyons'un tespitlerini dikkate alarak Türkçedeki *yaşıl* sözcüğü, *yaşamak* sözcüğüyle ilgili olduğunu ileri sürebiliriz. Wierzbicka'ya göre yeşil 'bitki' ile ilgili, Lyons'a göre yeşilin ifade edilmesi bitkinin 'nemli ve parlak' olması ile ilgilidir. Bizim kanımızca Türkçede *yaşıl* sözcüğünün kökeni 'yaş' olup, anlamı Eski Türkçedeki '*yaşuk*' => 'ışık' ile ilgilidir. Işık enerji kaynağıdır. Işık var olan yerde 'yaşam' var. Araştırmamızda tespit edildiği gibi *yış* 'orman', *yaşıl* 'bitki, ot, yeşillikler' anlamları olmakla birlikte, Hakas, Altay, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karayim, Nogay, Tatar, Özbek, Uygur, Azerbaycan, Türkmen Türkçelerinde *yaş* 'genç' anlamı da dikkate değerdir. Türkiye Türkçesinde *yaş* 'nemli' anlamında kullanılmaktadır. *Yaş* => 'hayattır', çünkü bitkilerin yeşil olması halen hayatta olmasını, yaşam enerjisini taşıdığını göstermektedir. Yaşam enerjisi tükenen bitkinin renginde ışık ve nem gittikçe azalarak kahverengileşir, kurur. Aynı şekilde insan için de geçerlidir. *Yaş* 'genç' olan insan yaşam dolu, enerji doludur. *Yaş* 'genç' olan kişi zaman geçtikçe, yaşlandıkça gözündeki ışığı, cildindeki nemi azalarak yaşam enerjisi tükenir.

Türkçede hem 'mavi', hem 'yeşil', hem 'gri' kavramları için *kök* sözcüğünün kullanılması ve *yaşıl* sözcüğünün 'mavi, turkuaz' kavramları için kullanılması *mavi* ve

*yeşil'*in içinde *sarı* ve *gri* tonların bulunması ile ilgilidir. Bu tonların bulunması ışığın yeterince olup olmaması ile ilgilidir. Wierzbicka'nın yöntemine göre Türkçedeki *yaşıl* 'yeşil' kavramını kaynağı şu şekilde belirlenebilir:

X-*güneş /ışık*

Günün belirli vakitlerinde X'i görmek mümkündür.
İnsanlar X'e benzer şeyi gördüklerinde, enerji hakkında düşünürler.

X-*enerji*

Bazı anlarda X'i görmek mümkündür.
İnsanlar X'e benzer şeyi gördüklerinde, hayat hakkında düşünürler.

X-*hayat*

Çoğu anlarda X'i görmek mümkündür.
İnsanlar X'e benzer şeyi gördüklerinde, yeşil hakkında düşünürler.

Türkçede *yeşil* kavramının aslında *yaş(uk)* 'ışık' => *yaşıl* 'ışıl' şeklinde oluşmuştur. Bu oluşum aynı zamanda kendi bünyesinde *yaşıl* sözcüğünün 'yaşam' anlamını da barındırmaktadır. Bu önermelerden yola çıkarak Lakoff ve Johnson'un metaforları inceleme yöntemine göre *yaşıl* sözcüğünün epistemik ve ontolojik uygunlukları şu şekilde belirleyebiliriz:

Yaş ışıktır.
Işık enerjidir.
Enerji hayattır.
Yeşilde ışık vardır, ışık olan yeşil ışıldar, parlar.
Yeşilde ışık yoksa, yeşil parlaklığını, rengini kaybeder, kahverengileşir.
Kahverengide ışık miktarı azdır.
Işık miktarının azlığı enerjinin azlığıdır.
Enerjinin azlığı yaşamın azlığıdır.

Bu durumda *yeşil* kavramının kaynak alanı: ışık, hedef alanı hayattır.

3.6. Kırmızı

Türkçede 'kırmızı' kavramı için tarihten günümüze *ḳızıl* ve *al* sözcükleri kullanılmaktadır. 'Kırmızı' kavramını ifade eden *ḳızıl* sözcüğü 'tam kırmızı' anlamını içermekte, *al* sözcüğü ise 'açık kırmızı' anlamını karşılamaktadır. Bu iki sözcük birçok durumda aynı anlamda paralel kullanıldığı saptanmıştır. *Ḳızıl* sözcüğünün 'kırmızılık' özelliğinden gelişen 'Et', 'Kırmızı Meyveden Yapılmış İçecek', 'Altın, Değerli', 'Güzel, Güzellik', 'Olgunlaşmış', 'Parlak, Güneşli', 'Yenidoğan', 'Gayret Eden, Çabalayan', 'Aşırı', 'Ufalanmış Temiz Tohum', 'Çöl', 'Bolşevik Devrimci Asker", 'Kan', 'Hastalık' gibi yan anlamları tespit edilmiştir. *Al* sözcüğü 'açık kırmızı' temel anlamı yanı sıra 'Turuncu', 'Pembe', 'Doru', 'Ala', 'Koyu, Doygun Renk', 'Güzel', 'Sıcak, Yakıcı', 'Allık' gibi yan anlamları bulunmaktadır.

Berlin ve Kay'ın evrensel ve evrimsel renk teorisine göre evrensel olarak dillerde kırmızı üçüncü sırada, sarı ise yeşil ile birlikte dillerdeki kullanım durumuna bağlı

olarak dördüncü veya beşinci sırada bulunur (Berlin, Kay, 1969: 2-3). Ancak araştırmamızda tespit edilen ve tanıklanan kullanım alanları ve sıklığına göre Türkçede *ḳızıl, al* 'kırmızı' kavramı kullanım sıklığı ve çok anlamlılığı bakımından *kök* 'mavi' kavramından sonra dördüncü sırayı oluşturmaktadır. Bunun sebebi Türklerin Gök Tanrı inancından dolayı *kök* renginin 'gökyüzü' göndergesini kullandığı ve *kök* sözcüğünün sadece 'mavi' kavramını değil, aynı zamanda maviye yakın 'mavi, yeşil, gri, lacivert tonları kapsayan geniş yelpazeyi kapsadığı için de daha işlek kullanılmaktadır.

Türkçede 'kırmızı' kavramını karşılayan *ḳızıl* ve *al* sözcüklerinin her ikisi ısınma ve ateş ile ilgilidir. *Ḳızıl* sözcüğünün kökeni *ḳızmak* fiiline dayanır. *Kızmak* "ısıtılan veya ısınan bir nesnenin sıcaklığı çok artmak" demektir. Bir demir parçası ısıtıldığında ısının miktarına bağlı olarak ışık yaymaya başlar. Bundan yola çıkarak 1000°C 'ye kadar ısıtılmış bir demir parçasının yaydığı kırmızımtırak ışık için 1273 Kelvin derecesi tanımlaması yapılabilir (Danger, 1987:16-17, MEGEP, 2011:45-46). Demir veya başka bir nesnenin ısınıp kırmızı hal alması özelliğinden *ḳız+ıl* sözcüğü oluşmuştur. Türkçede *ḳızıl* sözcüğü *ḳızmaḳ* fiilinden türetildiği için ısı göndergesi yakından ilişkilidir. Türkçede *ḳızıl* 'kırmızı' kavramı sık olarak *kan, dil, et* kavramlarıyla birlikte kullanılır. Bu kavramların her biri kendi içinde bir ısı kavramını içermektedir.

Al sözcüğü ise daha çok 'alev' göndergesi ile ilgili olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin: *al* sözcüğünden türemiş olan *alev* kavramı bunun en açık örneğidir. Günümüzde Kazak Türkçesinde *jalau* 'alev' => 'bayrak' anlamında kullanılmaktadır. İnsanların yaşadığı kültürel coğrafik çevrede gördükleri nesnelerden etkilenerek algıladıkları renk kavramlarının anlamlarının 'çıkış noktası' kimi bilginlerce renk kavramının *göndergesi*, kimileri renk kavramının *prototipi,* kimileri renk kavramının çağrışımı, kimileri tarafından da renk kavramının çekirdeği şeklinde ele alınmıştır. Prototip teriminin modern kullanımını gündeme getiren Eleanor Rosch, kategorilerin prototiplerini, "kategori üyelerinin en iyilerinin insanların yargıları tarafından kullanıma hazır olarak tanımlanmış en açık durumu" şeklinde ifade etmiştir. Bu durumda Türkçede 'kırmızı' kavramını karşılayan *ḳızıl* 'ısı' ile çağrışım yapılması ve *al* sözcüğünün ise 'alev' ile çağrışım yapması son derece doğaldır.

Alevin içinde bulunan sarı, turuncu, kırmızı renkleri içiçe girişmiş bir şekilde değişerek, insan gözüne bazı anda sarı, bazı anda turuncu, bazı anda kırmızı olarak gözüktüğü için alevin sabit bir rengi yoktur, değişkendir. Türkçede eski Türkçe döneminden beri kullanılan *al* sözcüğünün 'hile' anlamı vardır. Bu anlamın alevin değişken, aldatıcı renk özelliğinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. Ayrıca *al* sözcüğünden geliştiği düşünülen Türk halk inanışındaki *albastı* sözcüğünün 'alev bastı, ateş bastı' anlamlarında kullanıldığı bilinmektedir.

3.7. Sarı

Türkçede 'sarı' kavramını karşılayan *sarıġ* sözcüğü Saha Türkçesi hariç tarihten günümüze hemen bütün Türk lehçelerinde 'sarı' anlamında kullanılmaktadır. *Sarı* sözcüğünün 'hastalık' yan anlamında kullanılması 'sarı' renginin solgun bir renk olmasından kaynaklanmaktadır. 'Sarı' renk bazı Budhist toplumlarda 'güneş'i temsil eden renk olarak karşımıza çıkmaktadır ve bu sadece sarı olarak değil, sarının yoğun bulunduğu kırmızı, turuncu renklerle de simgelenmektedir. Türklerde 'güneş'in rengini

'beyaz' temsil etmektedir. Daha önce 'beyaz' kavramı bölümünde bahsettiğimiz gibi *ürüŋ* ve *aḳ* sözcükleri doğrudan güneş ile ilgilidir. Türkler şafak vaktini *gün ağardı* ya da *bozarıp tan attı* derler. Sabah güneşin yükseltmesi etrafı beyazlatıp aydınlatır anlamında sık kullanılır. Günümüzde kamlık ile birlikte Budhizmi benimsemiş bir Türk toplumu olan Tuva Türklerinde 'sarı' rengin ayrı bir yeri vardır. Bunun örneklerine araştırmamızın 'sarı' ile ilgili bölümün kullanım alanındaki örneklerden görmekteyiz. Genelde Türk destanlarında *ak boz at, kök boz at, kara kula at* gibi destan kahramanlarının bindiği atlar geçer, fakat Tuva destanında kahraman hep sarı ata biner, sarı atın değeri yüksektir. Bu da Tuva Türklerinde Budhizm inancının etkisini göstermektedir.

3.8. Gri

'Gri' kavramı içinde hem siyah rengin hem de beyaz rengin bulunduğu bir renktir. Wierzbicka gri rengin insanlar tarafından algısını şu şekilde ortaya koymuştur:

X-*gri*

> X'e benzeyen nesneler hakkında onların siyah şeylere benzediğini düşünmek mümkündür.
> Aynı zamanda onların beyaz şeylere benzediğini düşünmek mümkündür.

Türkçe 'gri' kavramını karşılayan sözcüklerle zengindir. Türkçede 'gri' kavramını karşılayan *kök, boz, sur, ḳır, çal, burıl, ker, kovu* gibi sözcükler kullanılmaktadır. Bu sözcüklerin her birinin renk tonu ve kullanım alanları farklıdır. *Kök* sözcüğü 'maviye çalar gri' anlamında demir, kılıç ve hayvan tüyü için kullanılmaktadır. *Kök* sözcüğü VII.-VIII. yy. Göktürkçe yazılı kaynaklarda *kök: t(e)y(e)ñin* '(maviye çalan) gri sincaplarını', IX. yy. Manihesit çevreye ait Türkçe yazılı eserleden Irk Bitig'de *kök boyıl togan kuş men* '(maviye çalan) gri boyunlu şahinim' (IB 64), XI. yy.'da Divan-ü Lügati-t Türk'te: ***kök temür kėrü turmas*** '(maviye çalan) gri demir boş durmaz' (DLT I 361-362) ifadelerinde geçmektedir. Araştırmamızda çağdaş Türk lehçelerinden Çuvaş, Saha, Altay, Hakas, Tuva, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Karayim, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar Türkçelerinde *kök* sözcüğünün 'maviye çalan gri' anlamının kullanıldığı tanıklanmıştır.

Boz sözcüğü VII.-VIII. yüzyıldan beri 'gri' anlamıyla etkin bir şekilde kullanılan bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır. (Bak. *Boz* kısmı). Günümüzde Saha, Tuva, Altay, Hakas, Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Karayim, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Özbek, Yeni Uygur, Azerbaycan, Türkmen Türkçelerinde *boz* sözcüğü 'gri' anlamında etkin kullanılmaktadır. *Boz* sözcüğünün 'Açık Mavi', 'Sıradan', 'Kuru, Kurak Yer', 'Beyazımsı, Beyaz Kesilme, Rengi Solma', 'Aydın, Işıklı', 'Olgunlaşmak, Olmak', 'Genç', 'Bulanık', 'Hayvan Dişisi' yan anlamları tespit edilmiştir.

Sur sözcüğü Karahanlı Türkçesinde *sarıy* sözcüğünden ayrı olarak, *suriy* 'yellow' (DLT-Dankoff-Kelly-Index 270), şeklinde 'sarı' anlamında geçmektedir. Günümüzde çağdaş Türk lehçelerinden Çuvaş Türkçesinde *sĭrĭ* (RÇÇRS 367), *sĭrĭ kaşkĭr* 'boz kurt' (RÇS 702) şeklinde, Saha (Yakut), Altay, Hakas, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar Türkçelerinde *sur* 'gri' anlamında, Başkurt Türkçesinde kelime başı *s*'lerin *h*'ye dönüşmesiyle meydana gelen *horo* 'gri' anlamında etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Teleüt Türkçesinde *sur* 'kula donlu (at)', 'saydam, şeffaf' (TelAS 102) anlamında kul-

lanılmaktadır. Tuva Türkçesinde *sara* 'saman rengi (atın tüyü hakkında)' (TuvRS 368) şeklinde 'koyu sarı' rengi belirtmektedir. Kazak Türkçesinde *sur* 'boz' anlamı yanı sıra 'koyu sarı' veya 'çok açık kahverengi' anlamı da etkin kullanılmaktadır. Buradan *sur* sözcüğünün 'gri' anlamıyla birlikte 'sarı' renginin karışmasıyla meydana gelen gri' anlamının da ortaya çıktığını görmekteyiz. DLT'de geçen *suriγ* 'sarı' anlamının kaydedilmesi de buna işaret etmektedir.

Boz ve *sur* 'gri' anlamında kullanılır. Bu iki sözcüğün paralel kullanıldığı örnekler mevcuttur. Örneğin: aynı anlama gelen *kökjal, bozkurt, sur ḳaskır* ifadelerinin hepsi 'bozkurt' anlamına gelmektedir.

Sur sözcüğünün 'Sarı, koyu sarı, kızılımsı, açık kahverengi', 'Soğuk yüzlü, kötü, zor, gaddar' gibi yan anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Ḳır sözcüğü, Karahanlı Türkçesinde *ḳırġıl* 'kırçıl' (KB İndeks 251), *ḳır* 'kır rengi'; *kır at* 'kır renkli at"; *qir, qirγil* (DLT-Dankoff-Kelly-Index 138), Harezm Türkçesinde XIV. yüzyılda *ḳırġıl* 'saçı sakalı ağarmış' (KE 126/13) şeklinde geçtiği tanıklanmıştır.

Günümüzde Şor, Tuva, Azerbaycan, Gagauz, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde 'beyaza yakın çok açık gri' rengi anlamında kullanıldığı ve çoğunlukla saç-sakal rengi için söylendiği tespit edilmiştir (Bak. *Kır* altbölüm) 'Açık alan, bozkır, tepe', 'Kırağı', 'Beyaz, beyazlaşma', 'Gözü görmeyen' şeklinde yan anlamları tespit edilmiştir.

Çal sözcüğü tarihsel olarak, IX.-X. yüzyılda "Irşadu-Sutra"da *čāl̆pāŋ* Dreck (IS-Gloss 87) 'kir' anlamında karşımıza çıkmaktadır. Karahanlı Türkçesinde *çal* 'alaca, kır' (DLT III 156-26), Eski Kıpçak Türkçesinde XIII.-XIV. yüzyılda *çal* "ala renkli, çil" (TA-KTS 45); *şal* (I) "boz renkli at" (DM-KTS), XVI. yüzyılda *çal* (DK 60, 61), *çal-ḳara* 'kuş kartal' (DK 70) anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde Teleüt, Karaçay-Malkar, Karayim, Kazak, Nogay, Tatar, Azerbaycan, Türkmen ve Türkiye Türkçesinde *çal, şal* biçimleriyle 'beyaza yakın çok açık gri' anlamında kullanılmakta ve çoğunlukla yaşlanan kişilerin saçı, sakalının rengi veya at tüyünün rengi olarak kullanılmakta olduğu tespit edilmiştir. Karakalpak, Kırgız, Özbek, Yeni Uygur Türkçelerinde *çal, şal* biçimleriyle doğrudan sadece 'ihtiyar erkek kişi" için kullanılmaktadır. Bu kullanım Karaçay-Malkar, Kazak, Nogay, Karakalpak Türkçelerinde de bulunmaktadır. *Çal* sözcüğünün 'Alaca', 'Yaşlı', 'Ayrandan Yapılan İçecek', 'Çiğ, Olgunlaşmamış, Sonuna Kadar Yapılmayan İş, Az, Zayıf' gibi yan anlamları tespit edilmiştir.

Burul 'mavimsi açık gri' sözcüğü Karahanlı Türkçesinde *bögrül* 'böğrü ak olan hayvan' *bögrül at* 'böğürleri ak olan at' (DLT I 481-17) şeklinde geçmektedir. Teleut Türkçesinde *puurul* 'Atın demir kırı tüyü' (TelAS 92), Başkurt Türkçesinde *burzat,* Kazak Türkçesinde *burıl* 'beyaz, mavi ve biraz siyahın bulunduğu' renk', Kırgız Türkçesinde *buurul* 'gri, mavi ve başka da renklerin bulunduğu renk', Tatar Türkçesinde *burlı* 'siyah veya kırmızı üzerinde parça parça beyazın bulunduğu renk (at tüyü hakkında) şeklinde açıklanmaktadır (Bak. Burul altbölüm). *Burul* sözcüğünün 'Beyaz', 'Bordo' yan anlamları tespit edilmiştir.

Ḳovu 'kahverengimsi açık gri' sözcüğü XIII.-XIV. yy. Eski Kıpçak Türkçesinde *ḳovu* "toprak, toz rengi" (Kİ-KTS 155) anlamında kullanıldığı tanıklanmıştır. Günümüzde Teleüt Türkçesinde *kuu* 'kuğu', 'solgun, benzi solmuş (TelAS 68), *kuagar* beyazımsı, *kuakay* kızıl 'al kırmızı', *kuar*-'benzi uçmak, rengi kaçmak, *Kuar-kalgan* 'benzi uç-

muş, beti benzi atmış. (TelAS 65) şeklinde anlamları bulunmaktadır. Tuva Türkçesinde ise *kuu* 'gri' anlamında kullanılmaktadır. Tuva Türkçesindeki *Biçii kuu doozun-na çorup olur* "Küçük gri toz görünüp geliyor" (TuvD 98-99) cümlesi Eski Kıpçak Türkçesindeki 'toprak, toz rengi" anlamıyla örtüşmektedir. *Ḳır, çal, kovu* sözcükleri ise 'beyaza yakın çok açık gri' anlamı vermektedir. Bunlardan *ḳır* ve *çal* daha çok insanın saç ve sakalı için ve kuraklık yer için kullanılmaktadır. *Burıl* ve *ker* sözcükleri ise içinde gri rengi barındıran kahverengi tonlarını ifade eder. Bu iki sözcük daha çok insan yüzü, saç, sakalı ve hayvan tüyü için kullanılır. 'Gri' kavramını karşılayan bu sözcüklerden en geniş alanda kullanılan ve anlam bakımından en zengin olanı *boz* sözcüğüdür.

3.9. Kahverengi

Türkçe 'kahverengi' kavramını karşılayan sözcüklerle zengindir. Türkçede 'kahverengi' kavramını karşılayan *konğur, küreŋ, yağız, ḳoçḳıl, cireŋ, targıl, tarlan, ḳaltar, kuba, kula, torug, ker, tığ, oy, or* sözcükleri kullanılmaktadır. Bu sözcüklerin her birinin renk tonu ve kullanım alanları farklıdır. Wittgenstein, renk kavramlarının mantığından söz ederken kahverengi için saf bir kahverenginden söz edilememe sebeplerini araştırırken, kahverenginin diğer saf renklere olan konumunu, yakınlığını sorgulamış, kahverenginin her şeyden önce yüzeysel bir renk olduğunu, açık tonlarının olmadığını, aksine donuk bir kahverengiden söz edilebileceğini, kahverenginin siyahı da içerdiğini savunmuştur. Ancak Türkçede kahverenginin değişik tonlarını ifade eden bu renk adları açık ton, koyu ton olması ve kendi içinde barındırdığı sarı, kırmızı, gri renklerin olması durumuna göre farklılık göstermektedir. Hurvich, kahverengi tonlarının genelde koyu grimsi turuncu, koyu grimsi veya siyahsı sarı renkler olduğunu, fakat aynı şekilde kırmızı kahve ve zeytinsi kahveler gibi çevremizde pek çok kahverenginin de olduğunu, toprak, ağaç, deri, insan saçı ve cildinin, siyah ve beyazı olduğu kadar çeşitli sarı ve kırmızıyı içerdiğini ifade etmektedir. Dikkate değer gerçek olarak, kahverengi tayfının tek cinsli olmamasını ve kaynak kişilerin "kahverengi" kavramını sık olarak "doğru" tespit edememelerine rağmen, mora göre daha çok temel terim olarak algıladıklarını ve "kahverengi" levhaların özdeşleştirilmesi bakımından tutarlılığının yeterince yüksek olduğunu belirtmektedir (Hurvich, 1981:9). Aynı şekilde Türkçede kahverengi tonları için ayrı adlandırmaların yapılmış olması, kahverengi renginin Türklerin hayatında önemli etken olduğunu göstermektedir. Bu etken şüphesiz Türklerin hayvancılıkla uğraşan bir millet olmasıdır. Türkçede bir renk kavramı için en çok terimin kullanıldığı renk, kahverengidir. Bu renk adlandırmalarının çoğunluğu atla ilgilidir. Yüzyıllar boyu konar-göçer hayat tarzını yaşayan Türkler için atın önemli yeri vardı. Wierzbicka, kültürel ilgiyi gösteren kahverengi ve kızıl renklerin insan hayatında toprağın ve hayvanın önemliliğiyle ilgili olduğunu ve bunların örneğin: gökyüzü (genelde açık mavi), deniz (genelde mavi), bitkiyle kaplı toprak (genelde yeşil), karla kaplı toprak (beyaz) ve çıplak toprak (genelde kahverengi) gibi alanların görsel uygunluk bağlamında incelenmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Ancak toprağın her yerde aynı renkte olmadığını da belirtmektedir (Wierzbicka, 1996a:42-43). İnsan, zihninde dünya bilgisine, yaşadığı kültürel coğrafik çevrede kazanılmış deneyimlere bağlı olarak gelişen dilsel özellikler taşır. Renk adları da, dilden dile, kültürden kültüre ve bulunduğu kültürel coğrafik çevrede edinilen dünya bilgisiyle

değişir. Toprak her yerde aynı renkte olmayabilir. Örneğin: Kazak Türklerinde *ova, bozkır* için *sardala* 'sarı ova', *sarjaylau* 'sarı yayla', *Sarıarka gibi* 'sarı' ile ilgili sözcükler kullanılmaktadır. Kazakistan'ın ikliminin karasal sert olmasından dolayı özellikle yazın ovalar, bozkırlardaki bitki örtüsü sararıp sarı görünür. Bu şekilde coğrafik çevre olgusuna göre adlandırmalar yapılmıştır. Aynı şekilde Türkiye Türkçesinde *bozkır* sözcüğü arazilerin kuraklıktan dolayı gri görünmesi sebebiyle kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra VII.-VIII. yüzyıldan günümüze kadar 'toprak' kavramı ile kullanılan veya kavramın kendisi için kullanılagelen *yağız* sözcüğü de bulunmaktadır.

Ḳonur sözcüğü, XI. yüzyılda Karahanlı Türkçesinde *konğur* 'kestane rengi' (DLT III *363-3), konğra-* 'kestane rengi olmak' (DLT II 358-7) şeklinde geçmektedir. XIII.-XVI. yüzyıl Eski Kıpçak Türkçesinde *ḳonġur* (I) "koyun gözlü" (TZ-KTS 153); *ḳonġur* (II) "üstü kırmızı altı beyaz" (TA-KTS 153); *ḳonur* "kumral, krem rengi" (İH-KTS 153); XV.-XVI. yy. Doğu Türkçesinde *qonqar* 'light brown' (açık kahverengi) (BN Index 853), Batı Türkçesinde XVI. yy. *ḳoñur* 'kestane rengi, koyu kızıl, yağız al' *ḳoñur at* (DK 35-13) şeklinde geçmektedir.

Günümüzde Çuvaş, Saha, Altay, Teleüt, Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Kumuk, Nogay, Tatar, Özbek, Yeni Uygur, Azerbaycan, Türkmen Türkçelerinde etkin bir şekilde 'kahverengi' anlamında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde *konur* 'esmer, açık kestane renginde olan' (TüS 1212) şeklinde tanımlanmakta, fakat hayatın her alanında 'kahverengi' kavramı için 'kahverengi' sözcüğü kullanılmaktadır. *Konur* sözcüğünün 'Hoş, İyi Etkisi Olan, Huzur Veren, Sakin', 'Yokluk İçinde', 'İlgisiz, Beğenmeyerek' şeklindeki yan anlamları kullanılmaktadır.

Küreŋ sözcüğü günümüzde Çuvaş, Altay, Hakas, Saha (Altay), Şor, Teleut, Tuva, Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Yeni Uygur ve Azerbaycan Türkçelerinde kullanılmaktadır. *Küreŋ* 'Esmer' yan anlamında da kullanılmaktadır.

Yağız sözcüğü VIII. yüzyılda Köktürkçe *y (a)g (ı)z: yer* (KT D1); (a)z y (a)g (ı)z (i)n binip "Az yağızına binip" (KT K5, KT K8); IX. yüzyılda *yağız* 'yağız': *yağız at* (IB 50); Budhist Türk çevresinde *yayız* 'yağız': yayız yir (TT I 7, 10); *yağız* (AY 113/7, *yayïz* 1. 'dunkelbraun (koyu kahverengi)' *tïnsïz ayïr uluy yayïz yer* 547, *yayïz* 2. 'Erde (yer)' *yayıztïn ünmiš* 221, *yayïzta* 245 (IS Gl 105); *yağız: yağız yir* 'kara toprak' (ETŞ 196, 204), XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *yağız* 'yağız, kızıl ile kara arası renk' (KB İndeks 514); *yağız* 'yağız, kızıl ile kara arası renk' (DLT III 10-9, 10-11, 10-12), *yayiz* 'dark brown; dust-colored (horse)' (DLT-Dankoff-Kelly 151), Harezm Türkçesinde XIV. yüzyılda *yağız* 'yağız, kara' yağız yer (KE-Ata 46v1), Eski Kıpçak Türkçesinde XIII.-XIV. yy. ḳara *yağız* kişidir (esmerdir) (EKK-KTS 306); *yağır* (I) "bakır" (BM-KTS 306); *yağız* 1. "kahverengi, esmer (GT, İH, TA-KTS 327), *yavuz* 2. "Dört ayağı da sekili at" (MA, TA-KTS 327), 'atlarda meşhur bir renk (GT, Kİ-KTS 306); *yovuz* "yağız, kahverengi, esmer (TZ-KTS 327) şeklinde geçmektedir.

Yağız sözcüğü Günümüzde Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde kullanılmaktadır. *Yağız* sözcüğünün 'Esmer', 'Siyah', 'Yiğit' yan anlamları tespit edilmiştir.

Ḳoçḳıl sözcüğü günümüzde Başkurt, Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek Türkçelerinde 'kahverengi' anlamında etkin bir şekilde kullanılmaktadır.

Cireŋ sözcüğünün temel anlamı 'kızıl, açık kızıl kahverengi' anlamı görülmektedir. Günümüzde Teleüt, Kazak, Nogay, Tatar, Özbek Türkçelerinde kullanılmaktadır.

Targıl sözcüğü Eski Kıpçak Türkçesinde *dargıl* "Koyu krem rengi" (İH-KTS 56) şeklinde kullanıldığı tanıklanmıştır. Günümüzde Karakalpak, Kazak, Nogay, Tatar Türkçelerinde 'kahverengi tonlarını' ifade etmektedir. Kazak Türkçesinde *targıl* sözcüğünden türemiş olan *targıldan-* fiili 'sesin hırıltılı çıkması' anlamına gelmektedir.

Tarlan sözcüğü günümüzde Karakalpak, Kazak, Tatar Türkçelerinde 'kahverengi' anlamında kullanılmaktadır. Kazak Türkçesinde *tarlan* mecazi olarak 'tecrübeli, usta' anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğin: *Tarlan boz* 'çok görmüş yaşamış, güçlü' (KTTS IX 27) anlamlarında kullanılmaktadır.

Ḳaltar sözcüğü Hakas ve Teleüt Türkçesinde kahverenginin tonları olan doru, koyu kahverengi' anlamlarında kullanılmaktadır.

Ḳuba sözcüğü XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *kuba at* 'rengi kumral, konur al ile sarı arasında olan at (DLT 217-11) şeklinde geçmektedir. Günümüzde Altay, Saha (Yakut), Şor, Teleüt, Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Karayim, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Türkmen Türkçelerinde kullanılmaktadır. *Ḳuba* sözcüğünün 'Solgun' yan anlamı tespit edilmiştir.

Ḳula sözcüğü, XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *kula* 'kula renk' (DLT III 233-*9), qola* 'russet (horse color)' (at tüyü rengi) (DLT-Dankoff-Kelly-Index 141), Harezm Türkçesinde XIV. yüzyıl *ḳula* 'kula, gri renkli at' (KE-Ata 148r20), Eski Kıpçak Türkçesinde XIII.-XIV. yüzyılda *ḳula* "koyu kahverengi, siyahla karışık sarı" (İH, TA-KTS 162), *ḳola* "açık kahverengi" (İH-KTS 152) şeklinde geçmektedir. Günümüzde Teleüt, Tuva, Karakalpak, Karaçay-Malkar, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Özbek, Yeni Uygur, Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde çoğunlukla atın tüyünün rengi olarak kahverengi tonunu ifade etmektedir.

Torug sözcüğü VII.-VIII. yüzyılda Köktürkçe yazılı kaynaklarında *torug* 'doru': *tor (u) g at* (KT D33), IX. yüzyılda Irk Bitig'de *toruk at semritti* 'zayıf at semirdi' (IB 16), XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *toruğ* 'at rengi, doru renk' (DLT-Atalay I 373 25, 26), *torığ at* 'doru renkli at' (DLT I 374-2), *toruy* 'horse; bay (horse color)' (DLT-Dankoff-Kelly-Index 196), Harezm Türkçesinde XII. yüzyılda *dor: dor boldı at, dorluk* (ME 162/5, 6, 164/2, 225/2); Eski Kıpçak Türkçesinde XIII. -XIV. yüzyılda *doru* (I) "koyu kahverengi, hurma rengi" (İH-KTS 281) *toġru* "doru renk" (TZ-KTS), *ṭorı, toru, ṭoru* (KTS 279); *ṭorı* "koyu kahverengi, hurma rengi" (DM-KTS 2831), *toġru, toru, ṭoru* (KTS 281); *toru* "koyu kahverengi, hurma rengi" (Kİ, TZ-KTS 281) *ṭoru* "koyu kahverengi, hurma rengi" (TA-KTS 281) şeklinde geçmektedir. XVI. yüzyıl Dede Korkut Kitabı'nda *ṭorı* "doru, kızıl kahverengi (at rengi)" (DK 37-12, 82-7, 84-4) şeklinde geçmektedir.

Günümüzde *torug* sözcüğü Şor, Tuva, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar, Özbek, Yeni Uygur, Türkmen Türkçelerinde çoğunlukla atın tüyünün kahverengi tonları için kullanılmaktadır. *Toruğ* sözcüğünün 'Esmer' yan anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Ker sözcüğü, Saha, Teleüt, Kazak ve Sarı Uygur Türkçelerinde kullanılmaktadır. Saha, Teleüt, Kazak ve Sarı Uygur Türkçesinde *ker* sözcüğü 'kahverengi' anlamında kahverenginin çeşitli kırmızıdan griye kadar uzanan geniş yelpazeyi kapsayan renk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tığ sözcüğü, IX.-X. yüzyılda Irk Bitig'de *tıg at* (IB 32), XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *tı̄γ* (DLT-Dankoff, Kelly-Index 189) şeklinde geçmektedir. Günümüzdeki çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımları tanıklanmamıştır.

Or sözcüğü XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *ōr* (DLT Dankoff-Kelly-Index 251) şeklinde geçmektedir. Günümüzde *or* sözcüğü sadece Kazak Türkçesinde korunmuş, diğer Türk lehçelerinin yazılı kaynaklarından tanıklanamamıştır. Kazak Türkçesinde *or* sözcüğünün birkaç anlamı bulunmaktadır: 'Kırmızımsı kahverengi renk' (KATS XI 713).

Oy sözcüğü, XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *ōy* 'ash-colored (horse)' (DLT-Dankoff-Kelly-Index 44), Eski Kıpçak Türkçsinde *oy* "kül rengi" (TA-KTS 207) şeklinde geçmektedir. Günümüzde Hakas ve Tuva Türkçesinde atın tüyünün kahverengi tonu için kullanılmaktadır.

Türkçede 'kahverengi' kavramı için kullanılan bu sözcükler bünyesinde gri, sarı, turuncu, kızıl renkleri barındıran kahverenginin tonlarının geniş yelpazesini kapsamaktadır. Daha çok at tüyünün rengi olarak karşımıza çıkan *koŋur, küreŋ, yağız, ḳoçḳıl, kuba, kula, burul, cireŋ, tarlan, tarġıl, tıġ, or, oy, torug, kaltar* sözcüklerin kullanım alanları bazı durumlarda at tüyünün rengi bakımından paralellik gösterebilmektedir.

Berlin ve Kay (1969) tarafından teklif edilen "renklerin evrensel sırasında" "kahve rengi" "mor"un, "pembenin", "turuncunun" ve "grinin" önünde gelir (Berlin, Kay, 1969: 3). Türkçede ise 'kahverengi' kavramı 'gri' kavramından sonra gelir. Çünkü Türkçede *gri*'nin çeşitli tonlarını yansıtan *kök, boz, sur, ḳır, çal, ḳovu* gibi renk bildiren sözcükler 'kahverengi' kavramını yansıtan sözcüklerden daha sık kullanılmaktadır.

Türkçede 'kahverengi' toprak rengi olmaktan daha çok atın tüyünün rengi olarak algılanmaktadır. Toprak rengi ise Eski Uygur Türkçesinde siyaha yakın olan koyu kahverengi *yağız* sözcüğüyle ve tüm Türk lehçelerinde toprak, yer için çoğunlukla *kara* sözcüğünün kullanıldığı tanıklanmıştır. Bunun sebebi Türkler hayvancılıkla ustalıkla uğraşan ve at üstünde savaşan millet olduğundan kaynaklanmaktadır. Bugün Türkçe kahverengi kavramını karşılayan tüm sözcükler at ile ilgili sözcüklerdir.

Türklerde kahverengi kavramını karşılayan birçok sözcüğün bulunması ve bu sözcüklerin hepsi atlar için kullanılması atların Türk kültürünün önemli bir parçası olduğunun göstergesidir.

3.10. Mor

Türkçede 'mor' kavramını karşılayan *yipkin* veya *yipün* sözcüğü IX.-X. yüzyılda Budhist Türk çevresi yazılı kaynaklarında geçmektedir. Örneğin: *yipkin ordu-luγ* (TT VII 22), *yipün* (AY y. 347/10, 499/18, 658/13, y. +i 651/1.). XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesinde *yipün* 'koyu kırmızı, mor, menekçe rengi' (KB 67, İndeks 546), *yepün, yepgil~yepgin* 'purple', *yepgin* 'dark green or deep purple', *yepün* '(DLT-Dankoff-Kelly-Index 223) şeklinde kullanıldığı kaydedilmiştir. Günümüzde bu sözcük Karayim Türkçesinde *yipkin, ipkin, ipkin'* biçimlerinde 1. 'mor (boya ve renk), 2. 'Erguvani', 'renkli kumaş', *yipkinli* 'mor olan' *yipkinli uprak* 'mor elbise' (KarRPS 245) Çuvaş Türkçesinde *yĭpkĭn hĭrlĭ* 'morumsu kırmızı, erguvani' (ÇRS 555) şeklinde kullanılmaktadır.

3.11. Karışık Renk

Türkçede 'karışık renk' kavramı için *ala* ve *çıpar* sözcüklerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. *Ala* sözcüğünün kullanım alanı çok geniş olup hayatın her alanında somut ve soyut her türlü kavramla birlikte kullanılmaktadır. *Çıpar* sözcüğü ise çoğunlukla alacalı olan atın tüyü için veya genel olarak küçük ve büyük baş hayvanların tüyünün karışık rengi için söylendiği tespit edilmiştir.

Tarihsel ve çağdaş Türk lehçelerinin yazılı kaynaklarından taranarak tespit edilen anlamları ve kullanım alanlarına göre *ala* sözcüğünün kökeni *al* sözcüğüne dayandığını düşünmekteyiz. *Al* sözcüğü ise daha çok 'alev' göndergesi ile ilgili olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkçede *al* renk adı kendi bünyesinde sarı, turuncu, kırmızı renklerini barındırır yani karışık renkleri bulundurur. Al renginin içinde üç rengin bulunması, *ala* renginin iki veya daha fazla rengin bulunması anlamıyla örtüşmektedir. Ayrıca alevin içinde bulunan sarı, turuncu, kırmızı renkleri içiçe girişmiş bir şekilde değişerek, insan gözüne bazı anda sarı, bazı anda turuncu, bazı anda kırmızı olarak gözüktüğü için alevin sabit bir rengi yoktur, değişkendir. Türkçede eski Türkçe döneminden beri kullanılan *al* sözcüğünün 'hile' anlamı vardır. Bu anlamın alevin değişken, aldatıcı renk özelliğinden kaynaklandığını düşünmekteyiz.

Bu anlam *ala* sözcüğünün 'değişken, farklı, düz olmayan', 'anlaşmazlık, kavga, savaş', 'kötü düşünce' gibi yan anlamlarıyla da örtüşmektedir. Eskiden Kazak Türkleri evlerinden bir süreliğine ayrıldıklarında evlerine kimse girmesin diye kapının önüne kırmızı ve sarı iplikten örülen *ala ipi* atarlarmış. Bu ipi atlayarak eve giren kişinin başına uğursuzluk geleceğine inanılır. Bu inanıştan *ala jipti attama* 'ala ipi atlama' deyimi ortaya çıkmıştır. Bu halk inanışında bahsedilen *ala ipin* kırmızı ve sarı renkten oluşan *al* renginde olması tesadüf değildir.

Ala sözcüğünün IX. yüzyılda *āla* 'ala, alaca, karışık renkli', *āla atlıg yol tengri men* 'alaca atlı yol tanrısıyım' (IB 2), XI. yüzyıl Karahanlı Türkçesi *ala* 'ala, alaca' ala bol- (KB 6579 İndeks 16); *ala* 'ala, alaca' 'ala tenli, alaca tenli kişi ki bir çeşit deri hastalığından vücudunda alacalar olur, apraşlık (DLT I 81-28, 91-20) şeklinde geçmektedir. Harezm Türkçesinde XII. yüzyılda *ala* 'ala' *ala boldı at* (ME 163/2); XIV. yüzyılda *ala* 'ala renkli; bir çeşit deri hastalığı, cüzzam hastalığı: (KE-Ata 249v13, 232r79, 225r5, 120r5), *ala* 'karışık renk', *ala tur*-(NF 55-1, 2, 5; 56-16; 72-16; 73-1; 56-12, İndeks 13), *ala* 'ala' (HŞ 1945/10); Eski Kıpçak Türkçesinde XIII.-XIV. yüzyıllarda *ala* 'schekig, gehalbirt' (CC 114,24 r. (s. 34), KTS 6) geçtiği tanıklanmıştır. XVI. yüzyıl Batı Türkçesinde *ala* 'elâ, ala, karışık renk, alaca' (DK 7-1), XVIII. yüzyıl Doğu Türkçesinde *ala* 'ala' (San.-Index 49r, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29) şeklinde anlamları geçmektedir.

Günümüzde Çuvaş Türkçesinde *ula* biçiminde, Altay, Tuva, Şor, Hakas, Teleüt, Saha (Yakut), Başkurt, Karaçay-Malkar, Karakalpak, Karayim, Kazak, Kırgız, Kumuk, Nogay, Tatar, Özbek, Sarı Uygur, Yeni Uygur, Azerbaycan, Gagauz, Türkmen ve Türkiye Türkçesinde *ala* 'karışık renk' anlamında etkin bir şekilde kullanılmaktadır.

Ala sözcüğü daha etkin kullanıldığı için birçok deyim ortaya çıkmıştır. Örneğin: Kazak Türkçesinde *alala-* fiili 'dışlamak', *alasur-* 'bunalmak, kendinden geçmek, kafası karışmak', *alasapıran* 'karışık dönem' anlamlarında kullanılmaktadır. Türkçede *çıpar* sözcüğü temel anlamda "karışık renkli, benekli, çizgili' anlamda kullanılmaktadır. Tarihsel

olarak *çıpar* Harezm Türkçesinde XII. yüzyılda *çıpar* 'çapar': *ala boldı at, çıpar boldı* (ME 163/2); Eski Kıpçak Türkçesinde XIII.-XIV. yüzyılda *çeber* (II) "Beyaz benekli" (TA-KTS, 2007: 47); *çeper* (I) "Gözü iyi görmeyen" (Kİ-KTS, 2007: 48); *çeper* (II) "beyaz benekli" (TA-KTS, 2007: 48) şeklinde geçmektedir. Günümüzde Karaçay-Malkar, Karakalpak, Kazak Türkçelerinde büyükbaş ve küçükbaş hayvanın tüyünün karışık rengi için kullanılmaktadır. *Çıpar* sözcüğünün 'Yaradan Kalan İz' yan anlamı tespit edilmiştir.

Araştırmanın sonunda Türk kavram sisteminde renklerin sırası Berlin ve Kay'ın belirttiği evrensel sıra ile aynı olmadığı anlaşılmıştır. Türkçede en başta gelen renk *ürüŋ/ aḳ* 'beyaz' renktir, ikinci sırada *ḳara* 'siyah' renktir, üçüncü sırada *kök /gök* 'mavi, yeşil' rengidir, dördüncü sırada *ḳızıl/al* rengidir. Beşinci sırada *sarığ* rengidir. Altıncı sırada *boz /ḳır/çal/ burıl/ ḳovu, sur* 'gri' rengidir. Yedinci sırada *koŋur, küreŋ, ḳoçḳıl, toruğ, yağız, ḳuba, ḳula, targıl, oy, or, tarlan* 'kahverengi' gelir. Son sırada yipkin 'mor' ve pembe, turuncu renkleri gelir. Bu renkler Türkçede işlek kullanılmamıştır. Türkçe renklerin Türk dünya görüşü ve kültüründeki sıralaması şu şekilde belirlenebilir:

Beyaz < mavi < kırmızı < sarı < gri < kahverengi < mor
Siyah yeşil · pembe
turuncu

Eldeki çalışmada Türkçe renk adlarının tespit edilmesi ve yan anlamlarının saptanması amaçlanmıştır. Dil canlı bir varlık olarak çevresine uyum sağlayamadığı zaman hayata tutunması güçleşmektedir. Araştırmamızda tespit edilen renk adlarının çoğu nadir olarak kullanılmakta ve yerine yabancı alıntı sözcükler kullanılmaktadır. Özellikle gri ve kahverengi tonlarına zengin olan Türk dilinde bu sözcüklerin etkin bir şekilde dilde kullanılması sağlanıp yeni kullanım alanları açılarak geri kazandırılmalıdır. Geniş bir kahverengi tonu yelpazesini kapsayan 'kahverengi' kavramını karşılayan sözcükler daha çok at tüyü için kullanılmaktadır. Eskiden beri atlı kültür yaşayan Türkler atın çeşitli tüyü için farklı terimler üretmiştir. Ancak günümüzde artık atın yerine arabalar kullanıldığından bu renklerin kullanım alanları gittikçe daralmakta ve kullanımdan çıkmaktadır. Bu sözcüklerin tekrardan canlandırılması için modern zengin boya çeşitlerinin yabancı adları yerine ve arabaların renk adları için kullanılabilir hale getirilmesi gerekmektedir.

Eski dönemlere ait olan sözcükler, o dönemde aynı veya benzer anlama gelen sözcüklerin etkin bir şekilde kullanılmasından pasifleşmesi sonucunda kullanım dışında kalarak tıpkı evrim teorisinde canlıların hayat seyrinde olduğu gibi çevreye uyum sağlayarak ya hayatta kalmakta ya da yok olup gitmektedir. Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanıla gelen her bir sözcük geçmişimizin bir parçası olup, kültürümüzün ve tarihimizin birer taşıyıcısıdır. Geçmişte ve günümüzde genel Türkçede renk adlarının çeşitli yan anlamlarının incelenmesi dilin taşıyıcılarının dünya görüşünü ortaya koymakla birlikte yan anlamların oluşmasında idraki süreçlerin açığa kavuşturulması bakımından önem arzetmektedir. Bu yüzden bu tür araştırmalar günümüzde nadir kullanılan veya kaybolmakta olan sözcüklerin unutulmaması ve yeni terim ve sözcük türetiminde kullanılarak yeniden canlandırılması için zemin hazırlamaktadır.

KAYNAKLAR

AALTO, P., (2000), "Orhon Yazıtlarındaki At İsimleri Üzerine", Çev. E. Aydın, *Türk Dili*, 587, s. 453-457.

ABDULDAYEV, E., İSAYEV, D., (1969), *Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü*, Frunze, "Mektep" Basması.

ABLİZ, Yakub, (1991), *Uyğur Tilining İzahlik Luğati*, I-VI, Milletler Neşriyatı, I.-VI. Ciltler, Urumçi.

ABRAMOVA, Ol'ga, (2012), *İngilizce, Rusça ve Çuvaş Atasözlerinde Renk Kavramları.*

ADAMOVIĆ, Milan, (2009), *Floransalı Filippo Agenti'nin Notlarına Göre (1533) XVI. Yüzyıl Türkçesi*, Çeviren: Aziz Merhan, Ankara, TDK Yayınları.

AFANASEV, P. S., HARİTONOV L. N. (Red.) (1968): *Russko-Yakutskiy Slovar*, Moskva, İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya.

AGOSTON, A, George, (1987), *Color Theory and Its Application in Art and Design,* Springer-Verlag, New York and Berlin.

AĞCA, Ferruh, (2006): "Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerin Tarihlendirilmesinde Kullanılan Ölçütler", *Türkbilig*, Güz, 2006, Sayı:12, Ankara, 3-37.

AHMEROV K. Z. (Ed.), (1964), *Russko-Başkirski Slovar'*, "İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya"

AHMETYANOV, R., (1989), *Obşaya Leksika Materiyalnoy Kulturı Narodov Srednego Povoljya,* Moskva.

AKABİROV, S. F., MAGRUFOV, Z. M., HOCAHANOV, A. T., (1959), *Uzbekско-Russkiy Slovar',* Moskva, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsional'nıh Slovarey.

AKSAN, Doğan, (1976), *Sözcük Türleri-I*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

AKSAN, Doğan, (1980), *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim* (C.2, TDK Yayınları, Ankara.

AKSAN, Doğan, (1978), *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

AKSAN, Doğan, (1999), *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara, Engin Yayınevi.

AKSAN, Doğan, (2004), *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*, İstanbul, Multilingual Yayınları.

AKSOY, Ömer, Asım, (1988), *Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, İnkılâp Yayınları.

AL-RASHEED, (2014), (Further Evidence for Arabic Basic Colour Categories", *Psychology*, 5, 1714-1729, http://dx.doi.org/10.4236/psych.2014.515179.

ALIYEVA, Z. İ., (2008), *Formirovaniye Karaçayevo-Balkarskih İmyon.*

ALTAYLI, Seyfettin. (2005), *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara, Prestij Matbaası.

ALTAYEV, S. (Red.) (1976), *Türkmen Diliniñ Frazeologik Sözlügi*, Aşgabat, Ilım Neşriyatı.

ANDREYEV, İ. A., PETROV, N. P., (1971), *Russko-Çuvaşskiy Slovar'*, Moskva, İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya'.

ARAT, R. Rahmati (1937), *Türkische Turfan-Texte VII. Türkische Turfan-Texte VII. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard*, Berlin.

ARAT, Reşid, Rahmeti, (1951), Edib Ahmed B. Yükneki, *Atabet'ül Hakayık*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ARAT, Reşid, Rahmeti, (1965), *Eski Türk Şiiri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ARAT, Reşid, Rahmeti, (1979), *Kutadgu Bilig, I-Metin*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ARAT, Reşid, Rahmeti, (2003), *Kutadgu Bilig, II-Çeviri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ARAT, Reşid, Rahmeti, (1979), *Kutadgu Bilig, III-İndeks*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ARAT, Reşid, Rahmeti, (1987), *Vekayi Babür'ün Hatıratı*, I-II Cilt, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ARIKOĞLU, Ekrem, (2005), *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük,* Ankara, Akçağ Yayınları.

AŞMARİN, N. İ. (1928-1950), *Thesaurus linguage Tschuvaschorum,* (I-II C. Kazan, III.-XVI. C. Çeboksarı 1928-1950, Çuvaşskoye gosudarstvennoye izdatel'stvo, Çeboksarı.

ATA, Aysu, (1997), *Kısasü'l-Enbiya, Nasırü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Giriş-Metin, Tıpkıbasım*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ATA, Aysu, (1997a), *Ḳışaṣü'l-Enbiyā, Peygamber Kıssaları, II Dizin Nāṣırü'd-dīn Bin Burhānü'd-dīn Rabġūzī,* Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ATA, Aysu, (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Karahanlı Türkçesi Giriş-Metin-Dizin-Notlar*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ATA, Aysu, (1998), *Nehcü'l-Ferādīs, Uştmaḫlarnın ̃g Açuḳ Yolı, Cennetlerin Açık Yolu*, III, Dizin-Sözlük, Ankara, TDK Yayınları.

ATABAY, N.-KUTLUK İ.-ÖZEL S., (1976), *Sözcük Türleri I (Ad, Sıfat, İlgeç, Adıl, Belirteç)*, Yöneten ve Yayıma Hazırlayan: Doğan Aksan, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ATALAY, Besim, (1945), *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügat'it Türkiyye. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügat'it Türkiyye*, İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ATALAY, Besim, (1992), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi,* I-IV. Cilt, Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

AYVAZOĞLU, Beşir, "Çiçek ve Renk Adlarına Dair", *Türk Yurdu Dergisi,* 7. Devre, C. 21 (53), s. 162-163.

BADARÇ, Bayarsayhan, (2009), *Leksika jivotnovodstva v Tsengel'skom diyalekt Tuvisnkogo yazıka,* (V sravnitel'nom-sopostavitel'nom aspekte), Novosibirsk, Avtoreferat, Kand. Nauk, Tıvinskiy Gos. Univ.

BAHŞİYEVA, T., (2012), "Toponimı tyurkskogo proishojdeniya (Türk Kökenli Yer Adları", *Filologiya. Sotsialnıye kommunikatsii.*

BANG, W., GABAIN, A. Von, (1929?), *Türkische Turfan Texte*, II, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften in Komission Bei Walter de Gruyter U. Co. Berlin, I.

BANG, W., GABAIN, A. Von, (1929?), *Türkische Turfan Texte*, II, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften in Komission Bei Walter de Gruyter U. Co. Berlin, II.

BANG, W., GABAIN, A. Von, (1929?), *Türkische Turfan Texte*, II, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften in Komission Bei Walter de Gruyter U. Co. Berlin, III.

BANG, W., GABAIN, A. Von, (1930), *Türkische Turfan Texte,* II, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften in Komission Bei Walter de Gruyter U. Co. Berlin, IV.

BANG, W., GABAIN, A. von, (1931), *Turfan Texte,* II, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften in Komission Bei Walter de Gruyter U. Co. Berlin, V.

BANG, W. Und A. Von GABAİN (1930), *Uigurische Studien*, I. *Das Sündenbekenntnis aus dem Suvarnaprabhāsa*, *UJb*., Bd. X, H.3, 193-207.

BANGUOĞLU, Tahsin (1998), *Türkçenin Grameri*, 5. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

BAMMATOV, B. G., (1997), *Russko_Kumıkskiy Slovar'*, Mahaçkala.

BAPAYEVA, J. M., (2013), *Tuva Şamanizmi,* Kömen Yayınları, Konya.

BARUTCU, Sema, (1987), *Uygurca Sadaprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi.

BARUTCU, Sema, (1992), "ETü. *Abidarim Kunlıg Koşavarti Şastirkakı Çınkirtü Yörüglerning Kingürü*'sinde Örneklerle Giderme (Ellipse) Açıklaması", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ahmet Temir Armağanı, XXX/1-2, Ankara, 143-148.

BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, (1994), "*Teŋri teg teŋride bolmış türük bilge kagan* ve *teŋri teg teŋri yaratmış türük bilge kagan* ibareleri üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof.Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan,* Ankara, 89-100.

BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, (1998), *Üç İtigsizler,* Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, (1998), "Yenisey Kitabeleri ve Yer Sular", *Journal of Turkish Studies (TUBA/Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, 22, 171-184.

BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, (2002), "Türk Dilinin Tarihi Dönemleri Üzerine Birkaç Söz", *Türkbilig, Türkoloji Araştırmaları*, Nisan 3, Ankara, 203-210.

BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, (2003), "Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslâmî Terminoloji Üzerine Bir Karşılaştırma", *Kök Araştırmalar*, Cilt V, Sayı I, Bahar 2003, 13-33.

BARUTCU ÖZÖNDER F. Sema (2008), *Kök Türk Kağanlığı Yazıtları*, KÖKSAV Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi, Ankara (Baskıda).

BASKAKOV, N.A., (Ed.), (1964), *Russko-Altayski Slovar'*, Gorno-Altayski Nauçno-issledovatel'ski İnstitut İstorii, Yazıka i Literaturı, İzdat. "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva.

BASKAKOV, N. A., (1956), *Russko-Nogayskiy Slovar'*, Çerkesskiy Nauçno-İssledovatel'ski İnstitut, Gosud. İzdatel'stvo İnostr. i Nats. Slovarey, Moskva.

BASKAKOV, N. A. (Ed.) (1953), *Hakassko-Russkiy Slovar*, Moskva.

Başkurt Teleneñ Süzlege, (1993), İke Tomda, Moskva, Russkiy Yazık.

BASKAKOV N. A., (ed.), (1958), *Karakalpaksko-Russkiy Slovar'*, Moskva, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsional'nıh Slovarey.

BASKAKOV, N.A., KARRIYEV, B.A., HAMZAYEV, M. Y., (1968), *Turkmensko-Russkiy Slovar'*, Moskva, İzdatel'stvo 'Sovetskaya Entsiklopediya'

BASKAKOV, N. A, (ed.) (1963), *Nogayşa-Orıssa Sözlik*, Moskva, İnostrannıy em natsiyonal'nıy sözlüklerdiŋ gosudarstvennıy izdatel'stvosı.

BASKAKOV, N. A., ZAYONÇOVSKOGO, A.S., ŞAPŞAL M., (Ed.), (1974), *Karaimsko-Russko-Polskiy Slovar*, Moskva, İzdatelstvo Russkiy Yazık.

BATTAL, Aptullah (1934), *İbn-Mühennâ Lûgatı,* (İstanbul nüshasının Türkçe bölüğünün indeksi), İstanbul, Devlet Matbaası.

BAYRAKTAR, Nesrin, (2004), "Kara ve Siyah Renk Adlarının Türkçedeki Kavram ve Anlam Boyutu Üzerine", *Dil Öğretim Dergisi*, Language Journal, Sayı 126, Ekim-Kasım-Aralık.

BAYRAKTAR, Nesrin., (2006), "Kavram ve Anlam Boyutunda Sarı ve Tonları" Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.

BAYRAKTAR, Nesrin, (2010), "Orhon Yazıtlarında Geçen Renk Adlarının Anlam Alanları Üzerine", *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 2010, Bildiriler, I. Cilt. s. 121-128.

BAYRAKTAR, Nesrin, (2013), "Renk Adlarının Türkçede Özel Ad Yapımında Kullanımı", *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 20-25 Ekim 2008, I. Cilt, s. 729-749, Ankara 2013, TDK Yayınları.

BAYRAKTAR, Nesrin (2014), "Türkçe Yeşil Renk Adının Biçim, Anlam ve Kavram alanına tarihsel bir bakış" *Journal of Language and Linguistic Studies*.

BERLIN, Brent, KAY, Paul, (1969), *Basic colour terms: their universality and evolution,* Berkeley: University of California Press.

BIRREN, Faber, (1978), *Color and human response.* New York: Van Nostrand Re-inhold Company.

BOAS, Franz, (1966), (1911), *Introduction to Handbook of American Indian Languages,* In: Boas F., Powell J.W. Introduction to Handbook of American Indian Languages/ Indian Linguistic Families of America North of Mexico. Ed. by P. Holder.

BOESCHOTEN, H.E., VANDAMME, M., TEZCAN, Semih (Ed.), (1995), *Al-Rabghuzi, Qisas al-Anbiya, An Eastern Turkish Version*, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill.

BOLDIREV N. N., (2001), *Kognitivnaya Semantika: Kurs Lektsii Po Angliyskoy Filologii,* Tambov, İzd.-vo Tamb. Un-ta, İzd. 2-ye, 123st.

BORNSTEIN, Marc H., (1975), "The Influence of Visual Perception on Culture", *American Antropologist,* January 28, Max-Planck-Institut für Psychiatrie and Yale University.

BORNSTEIN, Marc H., KESSEN, William, WEISKOPF Sally, (1976), "Categories of hue in infancy", *Science* 191: 201-202.

BOROVKOV, A.K., (2002), *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, Çev.: Halil İbrahim Usta-Ebülfez Amanoğlu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

BOYNTON, R.M., (1975), *Colour, hue and wave length.* In: Handbook of perception. II. E.C. Carterette and M.P. Freidman, eds. New York: Academic Press.

BUDAY, M. O., (1995), *Karaçayevo-balkarski yazık -praroditel' yazıkov tsivilizatsii* (Karaçay-Malkar Dili-Medeniyetler Dillerinin Çıkış Kaynağı).

BURLING, Rabbins, (1969), "Cognition and componential analysis: God's truth or hocus-pocus?", *Cognitive Anthropology*, Stephen A. Tyler, (ed.), p. 419-428. New York, Holt, Rinehart and Winston.

BUTANAYEV, V. Y., (1999), *Hooaray-Orıs Tarhın-Etnografiya Söstïgï,* HGU NİÇ'tin Etnografiya Laborotoriyazı, Ağban-Tura; Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnografiççeskkiy Slovar' Abakan.

CAFEROĞLU, Ahmet, (1931), Abu Hayyan, *Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk,* İstanbul, Evkaf Matbaası.

CAFEROĞLU, Ahmet, (2011), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara.

CEYLAN, Emine, (1996), *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri,* Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:10, Ankara, Simurg.

CIRTAUTAS, Ilse-Laude, (1961), "Der Gebrauch der Fabbezeichnungen in den Turkdialekten", Otto Harrassowitz, Wiesbaden, Ural-Altaische Bibliothek, Bd. 10,137.

CLAUSON, Gerard, (1960), *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xan*, Faximile Text with An Introduction and Indies, London CLAUSON, Gerard, (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press.

CLAUSON, Gerard, (1979), "The Chronological Classification of Old Turkish Texts", *Central Asiatic Journal*, Vol.23, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

CONKLIN, Harold G., (1964), "Hanucoo Colour Categories", *Language in culture and society,* Dell H. Hymes, ed. P. 189-192. New York: Harper and Row.

CONKLIN, Harold G., (1973), "Color Categorization, Review of Berlin and Kay 1969", *American anthropologist* 75: 931-942.

CRUSE, Alan, (1986), *Lexical Semantics*, Cambridge, Cambridge University Press.

CRUSE, Alan, (2000), *Meaning in Language, An Introduction to Semantics and Pragmatics*, New York, Oxford University Pres.

CRYSTAL, David, (2003), *A Dictionary of Linguistics&Phonetics*, Fifth Edition, Blackwell Publishing.

CUMAKUNOVA, Gülzura, (2005), *Türkçe-Kırgızca Sözlük*, Bişkek, Kıgızistan-Türkiye, Manas Üniversitesi Yayınları.

ÇAĞATAY, Saadet, (1945), *Altun Yaruk'tan* İki *Parça*, Ankara, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Yayınları.

ÇAĞATAY, Saadet, "Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Kullanılışı", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1961, TDK Ankara 1962, *Türk Lehçeleri,* S. 339-341.

ÇAĞATAY, Saadet, (1957), "Eine Ellipsen in Türk-Dialekten", *UAJb* XXIX/3-4, 231-239.

ÇANKOV, D. İ. (Ed.) (1961), *Russko-Hakasskiy Slovar*, Moskva, Hakasskiy Nauçno-İssledovatelskiy İnstitut Yazıka, Literaturı i İstorii.

ÇELİK, Fahrettin, (1942), "Türklerde Dört Yönün Dört Renkle Adlanırılması", *Türk Amacı Dergisi,* 1942 N1, N2, N3, N4, N5, N6, 1943 N7, N8, İstanbul.

ÇULHA, Tülay, (2015), *Kırım Karaycasının Katık Mecuması Metin-Sözlük-Dizin,* TDK Yayınları, Ankara.

DANKOFF, R., J. KELLY, (1982-1984-1985), *Mahmūd al-Kāšġari's Divān Luġāti't-Turk*, I-II-III, Harward University Press.

Derleme Sözlüğü, (1993), 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

DARJA, Vyaçeslav, (2014), *Loşad' v Traditsiyonnoy Praktike Tuvintsev-Koçevnikov,* Kızıl, "Tuvinskoye knijnoye izdatel'stvo im. Y. Ş. Künzegeşa", 184 s.

DİLMÖHAMATÖV, M. İ. (2002), *Başkort Telenen Diyalekttarı Hüzlege,* Kitap, Öfö.

DOERFER, G., (1976), "Das Vorosmanische (Die Entwicklung Der Oghusischen Sprachen Von Den Orchoninschriften Bis Zu Sultan Veled)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1975-1976), 81-131.

DOERFER, Gerhard, (1970), *Halaççça Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili,* Çeviren: Semih Tezcan, Belleten Cilt XXXIV Sayı 133. Ocak 1970'den ayrıbasım. TTK Yayınları, Ankara.

DOERFER, Gerhard, (1971), *Khalaj Materials*, Wolfram Hesche, Hartwig Scheinhardt, Semih Tezcan ile işbirliği ile, Indiana University, Bloomington.

DOERFER, G., Semih TEZCAN, (1980), *Wörterbuch Des Chaladsch*, Budapest, Akadémia Kiadó.

DOERFER, G., Wolfram HESCHE, (1993), *Chorasanturkisch*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

DULZON, P. A., (1968), *O Drevney Tsentral'noaziyatskoy yaıkovoy obşnosti, Voprosı russkogo yazıka I yego govorov,* Tomsk.

Drevnetyurkskih Slovar, (1969), Akademiya Nauk SSSR, İnstitut Yazıkoznaniya Leningrad, Izdatel'stvo Nauka Leningradskoe Otdelenie.

ECKMANN, Janos, (1995), *Nehcü'l-Feradis.* Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, I Metin, II Tıpkıbasım*, Tıpkıbasım ve Çeviriyazı: Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları: 518; Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, III Dizin*-Yayınları: 518.

EGOROV, V. G., (1964), *Etimologiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı.

EKREM, Nuraniye, (1996), "Hunlarda Renk ve Yön Bilgisi", *Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri,* (Haz. S. Tural, E. Kılıç), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları 116, S. 85-94.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, (2008), *Türk Dilinin Tarihi,* Ankara, Akçağ Yayınevi.

ERDAL, Marcel, (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Volume I-II, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

ERDAL, Marcel, (2004), *A Grammer of Old Turkic*, Handbook of Oriental Studies, Section Eight-Central Asia, Leiden; Boston; Köln: Brill.

ERDEM, Melek, (2003), *Türkmen Türkçesinde Metaforlar*, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi:6, Ankara, Köksav.

ERDEM, Melek, (2004), "Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Eş Anlamlılık", *Zeynep Korkmaz Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 147-162.

ERDEM, Melek, (2006), "Metaphorization of the Material Process During the Mental Process in the Turkish Dialects of the Oghuz Group", *Central Asiatic Journal,* 50 (2): 279-297.

ERDEM, Melek, (2008), "Dîvânü Lügâti't Türk'ün Kavram Dünyasında Renkler" *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı,* Ed. F. Sema Barutcu Özönder, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.

EREN, Hasan, (1958), *Türkçe Gök Kelimesinin Türevleri*, Jean Deny Armağan'ından Ayrıbasım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ERGİN, Muharrem, (1997), *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile*, 4. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERGİN, Muharrem, (1997), *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer*, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERGİN, Muharrem, (2005), *Dede Korkut Kitabı*, 33. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.

ESİN, Emel, (2001), *Türk Kozmogolojisine Giriş*, Toplu Eserler I, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.

Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov, (2000), Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya, Moskva, İzdatelstvo "İndrik".

FASMER, M., (2004), *Etimologiçeski Slovar' Russkogo Yazıka*, Perevod s nemetskogo i dopolneniya akademika RAN Trubaçev, O. N., Moskva, "Astrel'-Ast".

FAYZULLİNA, Zilya Salavatovna, (2005), *Etnokul'turnıye Osobennosti Tsvetoobznaçeniye v Sovremennom Başkirskom Yazıke,* Avtoreferat na stepeni kandidata filologiçeskih nauk), Ufa.

FEDOTOV, M. R., (1996), *Etimologiçeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka, Tom I*, Çuvaşskiy Gosudarstvennıy İnstitut Gumanitarnıh Nauk, Çeboksarı.

FRUMKİNA, Revekka M., (1984), *Tsvet, Smısl, Shodstvo,* Moskva, 'Nauka' FURTH, H.G. (1966).

GABAIN, Annemarie V. (1959), *Türkische Turfan-Texte X. Türkische Turfan-Texte X. Das Avadana des Dämons Ātavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski. Aus den Nachlaß Herausgegeben*, Berlin.

GABAIN, A.Von., (1950), *Alttürkische Grammatik*, Leiptzig.

GABAİN, A. Von. (1954), *Türkische Turfan-Texte in Brahmischrift*, Berlin, Akademie Verlag.

GABAIN, A. Von, (1954), *Türkische Turfan-Texte* VIII, Akademie Verlag, Berlin.

GABAIN, A. Von, RAGHMATI, R., BANG, W., (1934), *Türkische Turfan Texte*, II, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften in Komission Bei Walter de Gruyter U. Co. Berlin, VI.

GABAIN, A. Von., (1968), "Renklerin Sembolik Anlamları", *Türkoloji Dergisi*, III 1, S. 107-113, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

GABAIN, A. Von., (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, Çev.: Mehmet Akalın, Ankara,mTürk Dil Kurumu Yayınları.

GABAIN, A. Von., (1998), "Eski Türkçe", *Tarihî Türk Şiveleri*, Haz.: Mehmet Akalın, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:161, 22-66.

GALİN, Salauat, *Tel Aşkısı Halıkta* (1999), Başkort folklorınıŋ anlatmalı hüzlege, Öfö, "Kitap".

GANİYEV, F.A., (1997), *Russko-Tatarskiy Slovar* "İnsan", Kazan.

GANİYEV, F.A., (2004), *Tatarça-Rusça Süzlek*, Kazan, Tatarstan Kitap Naşriyatı.

GANİYEV, Fuat, AHMETYANOV, Rif'kat, AÇIKGÖZ, Halil, (1997), *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Kazan, "İnsan"

GAYDARCİ G. A., Koltsa E. K., Pokrovskaya L. A., Tukan B. P., (1973), *Gagauzsko-Russko-Moldavski Slovar'*, Moskva, İzd. "Sovetskaya Entsiklopediya".

GAYDARCI G. A., KOLTSA E. K., POKROVSKAYA L. A., TUKAN B. P., (1991), *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, Aktaranlar: A. Doğru, İ. Kaynak, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

GENÇ, Reşat, (1996), "Tük Düşüncesi, Davranışı ve Hayatında Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil", *Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri,* (Haz. S. Tural, E. Kılıç), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları 116, S. 85-94.

GENÇ, Reşat, (1997*), Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Sayı 118, Ankara.

GLAZ Adam, "Modelling Language In Colour-Like Ways", *Cultural Linguistics.*

GODDARD, Cliff, (1998), *Semantic Analysis, A Practical Introduction*, Oxford, Oxford University Press.

GODDARD, Cliff, (1991), "Testing the translatability of semantic primitives into an Australian Aboriginal language", *Anthropological Linguistics* 33, 1: 31-56.

GORDON, W. Terrence, (1994), *C. K. Ogden and Linguistics*, 5 Volumes, London, Routledge/Thoemmes Press.

GÖNÜLLÜ, Ali Rıza, (1996), "Alanya Halk Kültüründe "Al Renk"", *Bilge Dergisi,* 1996, Yaz, 9, s. 16-19.

GÖZAYDIN, Nevzat, "Türkçenin Renk Zenginliği", *Türk Dili*, Sayı 618, s. 539-545.

GREGORY, R. L., (1977), *Eye and brain.* London: Weidenfeld.

GRØNBECH, K., (1942), *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen, Einar Munksgaard.

GUIRAUND, Pierre, (1999): *Anlambilim*, Çev. Berke Vardar, İstanbul, Multilingual Yayınları.

GUZELANI M. J., JAPPULANI, A. A., (1996), *Karaçay-Malkar Tilni Angılatma Sözlügü,* I, II, III, "El-Fa" Kitap Basma, Nal'çik.

GÜLENSOY, Tuncer (2011), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Etimolojik Sözlük Denemesi*, I., II. Cilt, TDK Yayınları, Ankara.

MEHMET, Gülsün, (2014), *Salar Türkçesinin Çekim Morfolojisi*, Ankara, TDK Yayınları.

GÜNGÖR Harun, ARGUNŞAH Mustafa, (1991), *Gagauz Türkleri Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

GÜRSOY-NASKALİ, Emine, BUTANAYEV, Viktor, İSİNA Almagül, ŞAHİN ERDAL, Şahin Liaisan, KOÇ Aylin, *Hakasça-Türkçe Sözlük,* TDK Yayınları, Ankara.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, (2000): *Kutb'un Hüsrev* ü Şirin'i *ve Dil Hususiyetleri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

HALLIDAY, Michael A.K., (1987), "Spoken and written modes of meaning", *Comprehending oral and written language*, p. 55-82, New York, Academic.

HAMILTON, James, Russell, (1998), *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*, Türkçeye Çevirenler: Ece Korkut-İsmet Birkan, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 11, Ankara, Simurg.

HAMZAYEV, M., Y., (1962), *Türkmen Diliniñ Sözlügi*, Aşgabat, İzdatelctvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR.

HARKNESS, Sara, (1973), "Universal aspects of learning colour codes: A study in two cultures", *Ethos* 1: 175-200.

HARRİS, Roy, TAYLOR, Tablot J., (2002), *Dil Bilimi Düşününde Dönüm Noktaları, Socrates'ten Saussure'e Batı Geleneği,* Çevirenler: Eser E. Taylan, Cem Taylan, Ankara, TDK Yayınları.

HERING, E., (1920), *Outlines of a theory of the light sense*, L. M. Hurvich and D Jameson, transl. Cambridge, MA: Harvard University Press (1964).

HEWES, Gordon W., (1992), "Comment on MacLaury's «From brightness to hue: An explanatory model of color-category evolution»", *Current Anthropology* 33 2-163.

HEYET, Cevat, "Türklerin Tarihinde Renklerin Yeri", *Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri,* (Haz. S. Tural, E. Kılıç), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları 116, S. 55-61.

HİSAMİTDİNOVA, F. G., (2010), *Mifologiçeskiy Slovar' Başkirskogo Yazıka*, Moskva, Nauka.

HORN L. R., (1989), *A Natural History of Negation*, Chicago, The University of Chicago Press.

HURVICH, Leo (1981), *Color Vision,* Sunderland, Mass.: Sinauer. Istomina, Z.M. 1963. Perception and naming of colour in early childhood. Soviet Psychology and Psychiatry 1: 36-45.

ILSE-LAUDE CIRTAUTAS, (1961), "Der Gebrauchder Farbbezeichnungen in den Turkdialekten", *Otto Harrassowitz.*

ISKAKOV, Ahmedi, (Ed.), (2006), *Kazak Adebi Tilinin Sözdigi*, I tom, A-A, A. Baytursınulı atındağı Til bilimi İnstitutı, Almatı, "Arıs" Baspası.

ISKAKOV, Ahmedi, (Ed.), (2006a), *Kazak Adebi Tilinin Sözdigi,* II tom, A-B, A. Baytursınulı atındağı Til Bilim İnstiṭutı, Almatı, "Arıs" Baspası.

ISKAKOV, Ahmedi, (Ed.), (2006b), *Kazak Adebi Tilinin Sözdigi*, III tom, B-B, A. BaytursınulıKatındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, "Arıs" Baspası.

ISHAKOV, Ahmedi, (Ed.), (2007), *Kazak Adebi Tilinin Sözdigi,* IV tom, B-D, A. Baytursınulı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, "Arıs" Baspası.

ISKAKOV, Ahmedi, (Ed.), (2007a), *Kazak Adebi Tilinin Sözdigi,* V tom, D-J, A. Baytursınulı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, "Arıs" Baspası.

ISKAKOV, Ahmedi, (Ed.), (2007b), *Kazak Adebi Tilinin Sözdigi,* VI tom, J-J, A. Baytursınulı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, "Arıs" Baspası.

ISKAKOV, Ahmedi, (Ed.), (2007c), *Kazak Adebi Tilinin Sözdigi,* VII tom, J-K, A. Baytursınulı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, "Arıs" Baspası.

ISKAKOV, Ahmedi, (Ed.), (2007d), *Kazak Adebi Tilinin Sözdigi,* VIII tom, K-Ķ, A. Baytursınulı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, "Arıs" Baspası.

ISKAKOV, Ahmedi, (Ed.), (2008), *Kazak Adebi Tilinin Sözdigi,* IX tom, Ķ-Ķ, A. Baytursınulı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, "Arıs" Baspası.

ISKAKOV, Ahmedi, (Ed.), (2009), *Kazak Adebi Tilinin Sözdigi,* X tom, Ķ-M, A. Baytursınulı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, "Arıs" Baspası.

ISKAKOV, Ahmedi, (Ed.), (2009a), *Kazak Adebi Tilinin Sözdigi*, XI tom, M-O, A. Baytursınulı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, "Arıs" Baspası.

ISKAKOV, Ahmedi, (Ed.), (2007), *Kazak Adebi Tilinin Sözdigi,* XII tom, O-Ö, A. Baytursınulı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, "Arıs" Baspası.

ISKAKOV, Ahmedi, (Ed.), (2007a), *Kazak Adebi Tilinin Sözdigi*, XIII tom, P-S, A. Baytursınulı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, "Arıs" Baspası.

ISKAKOV, Ahmedi, (Ed.), (2007b), *Kazak Adebi Tilinin Sözdigi,* XIV tom, S-U, A. Baytursınulı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, "Arıs" Baspası.

ISKAKOV, Ahmedi, (Ed.), (2011), *Kazak Adebi Tilinin Sözdigi*, XV tom, Ü-Ya, A. Baytursınulı atındağı Til Bilim İnstitutı Almatı, "Kazak Entsiklopediyası" Baspası.

ISTOMINA, Z. M., (1963), "Perception and naming of colour in early childhood", *Soviet Psychology and Psychiatry* 1, 36-45.

JACKENDOFF, Ray, (1993), *Patterns in the mind-Language and human nature*, New York, Harvester Wheatsheaf.

JARRING, Gunnar, (1964), *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, Lund, CWK Gleerup.

KADAŞEVA, Karlığaş, "Kazak Medeniyetindeki Semboller", Çeviren: Ahmetova Medine, *Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri,* (Haz. S. Tural, E. Kılıç), 1996, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Sayı 116, S. 95-97.

KAFALI, Mustafa, (1996), "Türk Kültüründe Renkler", *Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri,* Yayına Hazırlayanlar: Sadık Tural, Elmas Kılıç, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Sayı 116, 49-53.

KAHRAMAN, Tahir, (1999), "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Ad Çekimi Eklerinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri", *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 278-298.

KARA, Mehmet-Ahmet KARADOĞAN, (2004), *Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara, Çağlar Yayınları.

KARAAĞAÇ, Günay, (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TDK Yayınları.

KARABACAK, Esra, (1994), *An Inter-Linear Translation of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile* (Part I: Introduction and Text), Sources of Oriental Languages and Literatures 22, The Department of Near Eastern Languages and Civilazations, Harvard University.

KARADOĞAN, Ahmet, (2004), "Türk Ad Biliminde Renk Kültü", *Milli Folklor*, Yıl 16, Sayı 62, s. 89-99.

KARAMANLIOĞLU, Ali, Fehmi, (1989), Seyf-i Sarâyi, *Gülistan Tercümesi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

KATZ, David, (1935), *The world of colour*, London: Kegan Paul.

KAY, Paul, McDANIEL, Chad, (1978), 'The linguistic significance of the meaning of basic colour terms', *Language* 54: 610-646.

KAY, Paul, BERLIN, Brent, (1969), *Basic Color Terms, Their Universality and Evolution*, University of California Press.

KAY, Paul, BERLIN, Brent; MERRIFIELD, William, (1991), 'Biocultural implications of systems of color naming'. *Journal of Linguistic Anthropology* 1, 1: 12-25.

KAYA, Ceval, (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin-Dizin,* Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

KENESBAYEV, (1961), *Kazak Tilinin Frazeologiyalık Sözdigi,* Almatı,

KİRİŞÇİOĞLU, M., KİLLİ, Gülsüm, (1996), *Saha Halk Edebiyatı Örnekleri,* TDK yayınları.

KOCASAVAŞ, Yıldız, (2003), Muhammed Sâlih, *Şeybâni-Nâme,* (Giriş-Tıpkıbasım-Metin-Tercüme), İstanbul, Çantay Yayınları.

KOÇ, Kenan-BAYNİYAZOV, Atabek-BAŞKAPAN, Vehbi, (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Akçağ Yayınları.

KONDRATSKİY, M. V., (2006), "Traditsiyonnıye Tsveta Başkirskogo Ornamenta kak Otrajeniye Natsiyonal'nogo Duha Başkirskogo Naroda", *Rol' Kul'turı Narodov Başkortostan v Duhovno-Nravstvennom Vospitanii Uçaşihsya: Materiyalı Mejregiyonal'noy Naucno-Praktiçeskoy Konferentsii*, Ufa, 24.11.2006, BİRO, s. 90-92

KONONOV, (1978), "Semantika Tsvetooboznaçeniy v Tyurkskih Yazıkah", *Tyurkologiçeskiy Sbornik,* 1975, İzdatel'stvo Nauka, Moskva.

KORKMAZ, Z., (1995), "Güneş-Dil Teorisi ve Yöneldiği Hedefler", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* Birinci Cilt, s. 779-783, TDK Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep, (1994), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep, (2003), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep, (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

KOSTYHINA, E. V., SITDIKOVA A. F. *Semantiçeskiye traditsii tsveta v tatarskom natsnal'nom kostyume na primere jenskogo kostyuma kazanskih tatar XVIII-XIX vv.*

KÖK, Abdullah, (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2), Giriş-Metin-İnceleme-Dizin*, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi.

KÜÇÜK Salim, (2010), "Tarihi Türk Lehçelerinde Renk Adlandırmaları", *Turkish Studies*, Volume 5 /1 Winter.

LAKOFF, George-Mark JOHNSON, (1980), *Metaphors We Live By*, Chicago and London.

LAKOFF, George-Mark JOHNSON, (2005), *Metaforlar, Hayat, Anlam ve Dil*, Çev: Gökhan Yavuz Demir, İstanbul, Paradigma.

LANGACKER, R.W., (1990), *Grammar and Conceptualization*, Berlin.

LAULANBEKOVA, Roza, (2010), *Tür-Tüs Komponentti Kürdeli Atalımdardın Tanımdık Sipatı (sın esim + zat esim ülgisi boyınşa*), Avtoreferat, Almatı.

LEECH, Geoffrey, (1981), *Semantics: The Study of Meaning,* 2nd Edition, Penguin Books.

LESSING, Ferdinand D., (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2 Cilt, Çeviren: Günay Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

LEVIN, Beth, (1993), *English Verb Classes and Alternation*, Chicago, The University of Chicago Press.

LEVİTSKAYA, L. S., (Red.) (1989), *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (bukvı c, j, y)*, Moskva, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya.

LEVİTSKAYA, L. S.-DIBO, A. V.-RASSADİN V. İ. (1997), *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (bukvı ķ, k),* Moskva, "Yazıki Russkoy Kulturı",Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.

LEVİTSKAYA, L. S.-DIBO, A. V.-RASSADİN V. İ. (2000), *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (bukvı ķ, k),* Moskva, İzdatelstvo"İndrik", Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.

LYONS, John, (1977), *Semantics*, Volume I, Cambridge, Cambridge University Press.

LYONS, John, (1968*), Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge University Press.

LYONS, John, (1983), *Kuramsal Dilbilime Giriş*, Çev.: Ahmet Kocaman, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

MACKEY, W. F., (1988), "Geolinguistics: Its Scope and Prinsiples", *Language in Geographic Context,* Ed.: C. H. Williams, 20-46, Clevedon, Philadelphia: Multilingual Matters Ltd.

MAHMUT B. Ali, *Nehcü'l-Feradis, I Metin, II Tıpkıbasım*, (1995), Tıpkıbasım ve Çeviriyazı: Janos ECKMANN, Yayınlayanlar: Semih TEZCAN-Hamza.

MAYZİNA, Arjana Nikolayevna, (2006), *Semantiçeskoye Pole Tsvetooboznaçenii Altayskogo Yazıka v Sopostavlenii s Mongol'skim Yazıkom*, Avtoreferat, Gorno-Altaysk.

McMANUS, (1997), "Note: Half-a Million Basic Colour Words: Berlin and Kay and the Usage of Colour Words in Literature...".

MARUFOV, E. M., (1981), *Özbek Tilinin İzohli Luğati,* I-II, A-R, Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası A.S. Puşkin nomidagi Til va Adabiyot İnstituti, Moskva, "Rus Tili" Naşriyoti.

MAUE, Von Dieter-Klaus RÖHRBORN, (1984), "Ein 'buddhistischer Katechismus' in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift", Teil I, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft,* Band 134, Stuttgart, Kommissionsverlag Franz Steiner Wiesbaden GMBH, 286-313.

MAUE, Von Dieter-Klaus RÖHRBORN, (1985), "Ein 'buddhistischer Katechismus' in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift", Teil II, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft,* Band 135, Stuttgart, Kommissionsverlag Franz Steiner Wiesbaden GMBH, 68-91.

MEGEP: (2011), *Grafik ve Fotoğraf, Renk 211GS0004*, Mesleki Eğitim ve Öğretim Sistemini Güçlendirme Projesi, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı.

http://www.megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/Re nk.pdf

MENGES, Karl, (1996), *The Turkic Languages and Peoples: an introduction to Turkic studies*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 42, Wiesbaden, Harrasowitz.

MONGUSH B. KENIN LOPSAN, (1997), *Şamanic Songs and Myths of Tuva,* Ed. Hoppál M., Buckbee C., Akadémiai Kiadó Budapest.

MONGUŞ, D. A. (1988), *Orus-Tıva Öörediłge Slovarı*, Moskva, Russkiy Yazık.

MONGUŞ, D.A., (2011), *Tıva Dıldıŋ Tayılburlıg Slovarı*, Tom II, Novosibirsk, "Nauka".

MUEHLEISEN, Lynn Victoria, (1997), *Antonymy and Semantic Range in English*, Doktora Tezi, Northwestern University, Illinois (http://www.f.waseda.jp/vicky/dissertation/).

MUSAYEV K.M., GÜLTEKİN, Mevlüt, (2002), "Karayim Türkçesi", *Türklük Bilim Araştırmaları*, Niğde, Bahar.

MUSUKOV, B. A. (2014), *Leksiko-semantiçeskiye osobennosti tsvetooboznaçayuşih prilagatel'nıh v tyurkskih yazıkah (na materiale Karaçayevo-Balkarskogo yazıka Fundamental'nıye İssledovaniya.*

MÜLLER, F. W. K., Herausgegeben von A.Von GABAİN (1931), *Uigurica*, IV Cilt, Berlin: Verlag Der Akademie Der Wissenschaften in Kommission Bei Walter De Gruyter.

NASİBULLİN, R., (1978), *Nablyudeniya nad Yazıkom Krasnoufimskih Udmurtov, O diyalektah I Govorah Yujnoudmurtskogo Nareçiya:* sbornik statyey I materyalov, İjevsk, Nİİ pri sovete ministrov Udmurtskoy ASSR.

NASKALİ, Emine Gürsoy-Muvaffak DURANLI. (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları.

NACİP, Necipoviç, Emir, (1968), *Uygursko-Russki Slovar'*, Moskva, İzdatel'stvo 'Sovetskaya Entsiklopediya'.

NECİP, Necipoviç, Emir, (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Çeviren: İklil KURBAN, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

NELUNOV, A.G. (1998), *Yakutsko-Russkiy Frazeologiçeski Slovar'*, İzd. SO RAN, Nauçnoizdatel'skiy tsentr OİGGM.

NERİMANOĞLU, Kamil Veli, (1996), "Türk Dünya Bakışında Reng", *Nevruz ve Renkler*, Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri, (Haz. S. Tural, E. Kılıç), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Sayı 116.

NORMAN, R., (1988), *Principles of Bioinstrumentation*, Michigan University, Wiley.

NURMEMMET, Annagulu, (1996), "Türkmenlerde Renk Dünyası ve Nevruz", *Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri,* (Haz. S. Tural, E. Kılıç), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Sayı 116, s. 75-83.

ORKUN, Hüseyin Namık (1987), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ORKUN, Hüseyin Namık, (1940), *Prens Kalyanamkara ve Paparkara Hikayesinin Uygurcası*, TDK, Ankara.

ORKUN, Hüseyin Namık (1987), *Eski Türk Yazıtları,* TDK Yayınları, Ankara.

ORUÇOV, Ä. Ä., (1966-1980-1983-1987), *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, Bakı, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı.

ÖGEL, Bahaeddin, (2000), *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VI. Cilt, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

ÖGEL, Bahaeddin, (1972, 2002-2003), *Türk Mitolojisi I-II*, 4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ÖNDER, A., (1982), "Türklerde Renk Geleneği", *Türk Folkloru Araştırmaları*, Ankara, s. 125-131.

ÖZGEN, E., DAVIES, I. R., (1998), "Turkish Color Terms: Test of Berlin and Kay's Theory of Color Universals and Linguistic Relativity", *Linguistics*, Vol. 36, No 5, pp. 919-956.

ÖZTOPÇU, Kurtuluş, (1989), *Münyetü'l-Ġuzāt 14th-Century Mamluk-Kipchak Military Treatise*, Text, Translation-Index, Sources of Oriental Languages & Literatures 13, Harvard University.

PALMBAH, A. A. (1953), *Russko-Tuvinski Slovar'*, Moskva, Gos. İzdatel'stvo, İnostrannıh i Natsiyonal'nıh Slovarey.

PALMER, G.B., (1996), *Toward A Theory of Cultural Linguistics* (Austin: University of Texas Press.

PALMER, F.R., (2001), *Semantik, Yeni Bir Anlambilim Projesi*, Çev.: Ramazan Ertürk, Ankara, Kitâbiyât.

PAASONEN, H., (1950), *Çuvaş Sözlüğü,* İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları.

PAWLOWSKI Adam, (2006), "Quantitative Linguistics In The Study of Colour Terminology, A Reserch Report", *Cultural Linguistics.*

PEKARSKİY, E., K., (1959), *Slovar Yakutskogo Yazıka*, Tom III, Vıpuski 10-13, Leningrad, Akademiya Nauk, SSSR.

POLAT, Harun H., (2012), "Renk Teorisi ve Temel Yanılgılar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28/2012.

RADLOFF, W., (1893), *Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçii*, Tom Pervıy, Glasnıye, Sanktpeterburg.

RADLOFF, W., (1928), *Uigurische Sprachdenkmäler*, Leningrad, Akademie der Wissenschaften.

RADLOFF, W., (1893-1911), *Versuch Eines Wörterbuchs Der Türk-dialecte*, Erster Band, Snt.Petersburg.

RAGHMATI, R., EBERHARD W., (1936), *Türkische Turfan Texte,* VII Berlin.

RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.

RİFAT, Mehmet (2000), *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları* (2-Temel Metinler), 2. baskı, İstanbul, Om Yay.

RÖHRBORN, K., (1977-81-88), *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien, Lieferung 1-4,Wiesbaden, Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K.-MAYER A. L., (1991), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

RÖHRBORN, K.-MAYER A. L., (1996), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

Russko-Başkirski Slovar', (1964), "İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya".

ROSCH, Heider, Eleanor, (1978), "Principles of Categorisation", *Cognition and Categorisation*, Hillsdale, NJ, Erlbaum.

ROSCH Heider, Eleanor, (1972a), *Probabilities, sampling, and ethnographic method: The case of Dani colour names.* Man 7, 3: 448-466.

RUSSEL, Bertrand, (1948), *Human knowledge: Its scope and limits,* New York: Simon

RUSSEL, Bertrand, (1973), *An inquiry into meaning and truth,* Harmondsworth: Penguin.

RYUMİNA-SIRKAŞEVA L.T., KUÇİGAŞEVA, N. A., (2000), *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, Çevirenler: Akalın Şükrü Haluk, Turgunbayev Caştegin, Ankara, TDK Yayınları.

SAĞLIK, G. Selcan, (2007), *Türk Dilinde Yön Gösteren Karşıtlıklar, Aşağı: Yukarı Sözcükleri,* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara.

SAĞOL, Gülden, (1993), *An Inter-Linear Translation of The Qur'an Into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile* (Part I: Introduction and Text), Sources of Oriental Languages and Literatures 21, The Department of Near Eastern Languages and Civilazations, Harvard University.

SAMATOV, Kubatbek, (1997), *Tsvetooboznaçayuşaya leksika v kırgızskom yazıke* (Kırgız Dilinde Renk Bildiren Söz Varlığı) Doktora tezi.

SAPIR, Edward, (1949), *Selected writings of Edward Sapir in language, culture and personality.* In: David Mandelbaum, ed. Berkeley: University of California Press.

SARUUL-ERDENE, Myagmar, (2004), "Moğolca'da Yer Adları ve Renk Simgeciliği", Çev.: Abbas Karakaya, *Milli Folklor*, 2004, Yıl 16, Sayı 63, s. 84-86.

SAUNDERS, Barbara, "The Normativity of Colour", *Cultural Linguistcs.*

SAUSSURE, Ferdinand, (1998), *Genel Dilbilim Dersleri*, Çev.: Berke Vardar, İstanbul, Multilingual Yayınları.

SEMYONOVA, Aminat Bilyalovna, (2011), *Fitonimiya Karaçayevo-Balkarskogo Yazıka* adlı doktora tezi.

SEREBRENNİKOV, B. A., (1964), "K voprosu o proishojdeniy elementa k (g, q, γ) v okonçaniy datelno-napravitelnogo padeja v tyurkskih yazıkah"-*Kratkie coobşeniya İn-tanarodov Azii, 83,* Moskva, *Mongolovedenie i tyurkologiya.*

SEVORTYAN E. V., (1974), *Etimologiçeski slovar' tyurkskih yazıkov, Obşetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasnıye.*

SHWEDER, Richard A., BOURNE, Edmund J., (1984), "Does the concept of the person vary cross-culturally?", *Culture theory: Essays on mind, self, and emotion.* R.A. Shweder and R.A. LeVine, (ed.), p. 158-199, Cambridge: Cambridge University Press.

SIBANBAYEVA, A.S., (2002), *Metaforanın Tildik Bolmısı jane Kontseptualdık Metaforalar*, KazMU, Almatı.

SITDIKOVA, A. F. *Semantiçeskiye traditsii tsveta v tatarskom natsnal'nom kostyume na primere jenskogo kostyuma kazanskih tatar XVIII-XIX vv.*

SİROTKİN, M.Y., (1961), *Çuvaşsko-Russki Slovar'*, Moskva, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsional'nıh Slovarey.

SKVORTSOV, M. İ., SKVORTSOVA A. B. (1999), *Çuvaşsko-Russkiy Russko-Çuvaşskiy Slovar'*, Çeboksarı, Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel'svo.

SLEPTSOVA, P. A. (1972), *Yakutsko-Russkiy Slovar*, Moskva, İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya.

SMİTH, T., (1931-1932), "A reading of elementary colorimetric theory", *Transactions of the Optical Society* (London).

SÖYÄGOV, Mıratgeldi (Red.) (1999), *Türkmen Dilininŋ Grammatikası-Morfologiya*, Aşgabat, Ruh Neşiryatı.

STEINWALL, Anders, (2002), "Basic Colour Terms And Type Modification Meaning In Relation To Function, Salience And Correlating Attributes", *Cultural Lingusitics.*

SWADESH, Morris, (1972), *The origin and diversification of language*, London: Routledge and Kegan Paul.

SUBAŞI, Adalar, Derya, (2012), "Renkler Ulamı Üzerine Türkçe ve Arapça Sözlük Tabanına Yönelik Gözlemler", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/2 Spring 2012, p.963-977.

ŞAVK, Ülkü Çelik, (2003), *Kırgız Atasözleri,* TDK Yayınları, Ankara.

ŞÇERBAK, A. M., (1977), *Oçerki po Sravnitelnoy Morfologii Tyurkskih Yazukov (İmya)*, Leningrad, İzdatelstvo Nauka.

ŞIHMURZAYEV Calaldin, (1993), *Nogay Ertegileri,* Dagestanskoye Knijnoye İzdatel'stvo, Mahaçkala.

ŞOABDURAHMANOV, Ş. Ş. (1971), *Özbek Halk Şevalari Lugati,* Taşkent, Fan Naşriyeti.

TANNAGAŞEVA, N., Şükrü Haluk AKALIN, (1995), *Şor Sözlüğü*, Türkoloji Araştırmaları, Adana, Çukurova Üniversitesi Basımevi.

TAVKUL, Ufuk, (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEBUYEVA, D.R. (2010), *K sisteme tsvetooboznaçeniya i tsvetovıh predpoçteniy* (D.R. Tebuyeva, 28.09.2010 http://kurch.blogspot.com.tr/2010/09/blog-post_3250.html).

TEKIN, Talat, (1994), *Tunyukuk yazıtı. Tunyukuk Yazıtı*, Ankara, Simurg, 74 s.

TEKİN, Şinasi, (1980), *Maitrisimit nom bitig, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index*, Berliner Turfantexte IX, Berlin, Akademie Verlag.

TEKİN, Talat, (2013), *Makaleler I, Altayistik*, Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir, TDK, Ankara.

TEKİN, Talat, (1993), *Irk Bitig, The Book of Omens*, Wiesbaden, Harrassowitz, Verlag.

TEKİN, Talat, (1994), "Türk Dillerinde Önseste y-Türemesi", *Türk Dilleri Araştırmaları 4*, Ankara, Simurg, 51-66.

TEKİN, Talat, (2004), *Irk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara, Öncü Kitap.

TEKİN, Talat, (2006), *Orhon Yazıtları*, 2. Baskı, Ankara, Türk Yayınları.Dil Kurumu.

TENİŞEV, E.R., (Ed.) (1997), *Sravnitel'no-istoriçeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, Leksika,* "Nauka", Moskva.

TENİŞEV, E.R., (Ed.) (1988), *Sravnitelno-istoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov, Morfologiya,* Moskva, Nauka.

TENİŞEV, E.R., (1963), *Salarskiy Yazık,* İzdaetel'stvo Vostoçnoy Literaturı.

TENİŞEV, E.R., (Ed.) (1968), *Tuvinsko-Russkiy Slovar*, Moskva, İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya.

TENİŞEV, E.R., TODAYEVA, B, H., (1966), *Yazık Jyoltıh Uygurov*, İzd. "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva,

XIII.Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (1965-88), VIII Cilt, 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEZCAN, Semih, (1974), *Das uigurische İnsadi-Sutra*, Berlin, Akademie Verlag.

THACKSTON, W., M., (1993), *Zahirüddin Muhammed Bâbür Mirza, Bâbürnâme*, I-III, Harward University Press.

THOMSEN, V. (2002), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çeviren: Vedat Köken, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

THOMSEN, V., (1912), *Dr. A. Steins Manuscripts in Turkisch "Runic" Scripts from Mariyan and Tun -huang,* London,

TOHLİYEV, Bakican, (1996), "Kutadgu Bilig Poetikası Kızıl Renk Remzine Dair" *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı.*

TOKARSKI, R., (1995), "Semantics of Colour Terms in Contemporary Polish", Lublin, Wydawnictwo UMCS *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı,* 1996, s. 1151-1156, Ankara, TDK Yayınları.

TOPARLI, Recep (1993), *Kitâb Fi'l-Fıkh. Kitâb Fi'l-Fıkh (Şekil Bilgisi Özellikleri-Örnek Metin),* Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

TOPARLI, Recep, ÇÖGENLİ S., YANIK N. H., (1999), *El-Kavânînü'l Külliye Li-Zabti'l Lügati't-Türkiye*, TDK Yayınları, Ankara.

TOPARLI, Recep, MUSTAFA Argunşah, (2008), *Mu'înü'l-Mürîd,* TDK Yayınları, Ankara (XIII-XIV yy).

TOPARLI, Recep, (1987), *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's Semerkandi* (Tarnskripsiyonlu Metin-İndeks-Orijinal Metin), Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum.

TOPARLI, Recep-VURAL, Hanifi-KARAATLI, Recep, (2003): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

TULUM, Mertol, (2011), *Meninski'nin Thesaurus'u ve XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi,* Ankara, TDK Yayınları№

TUMAŞEVA R., (1961), *Könbatış Seber Tatarlar Tele, Grammatik Oçer häm Süzlek*, Kazan, KGU.

TURAL S., KILIÇ E., *Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri,* (Haz. S. Tural, E. Kılıç), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Sayı 116, s. 63-73.

TURNER V., (1966), Color classification in Ndembu ritual. In: *Anthropological approaches to the study of religion.* Michael Banton, ed. P.47-87. London: Tavistock.

Türkçe Sözlük, (2009), 10. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ORKUN Hüseyin Namık, (1940), *Prens Kalyanamkara ve Paparkara Hikayesinin Uygurcası*, TDK, Ankara.

UKAÇINA K. E., YAMAYEVA E.E, (1993), *Altay Alkıştar*, İzd. "Ak çeçek", Gorno-Altaysk.

ULLMANN, S. (1967), *Semantics, An Introduction To The Science* (Oxford, Basil Blackwell).

UYGUR, Ceyhun Vedat, *Karakalpak Destanları Kırk Kız*, TDK Yayınları, Ankara.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, (1933), *Türk Tefekkürü Tarihi*, I-II Cilt, İstanbul: Matbaai Ebüzziya.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, (1965), *Bilgi ve Değer*, Ankara, Aytemiz Kitabevi.

ÜNLÜ, Suat, (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73235v/3-450r7), Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.

VARDAR, Berke, (1998), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, ABC Kitabevi.

VASİLYEV, Yuriy, (1995), *Türkçe-Sahaca Sözlük*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

VERBITSKIY, V., (1884), *Altay Aladağ Şivesi*, (*Slovar' Altayskogo i Aladagskogo Nareçii Tyurkskogo Yazıka)*, Ortodoks misyoner Cemiyeti Neşriyatı, Kazan.

VORONKIN, M. S. ALEKSEYEV, M. P. VASILYEV, Y. İ. (1995), *Saha Tüölbe Tılın Tıld'ıta*, (*Diyalektologiçeski Slovar' Yazıka Saha*), VO "Nauka", Novosibirsk.

VOYNOVA, Stefka, (1978), *Sravnitel'nıy Analiz Frazeologiçeskih Yedinits s Komponentami Tsvetooboznaçeniyami: Na Materiyale Russkogo i Bolgarskogo Yazıkov*, (Avtoreferat?) Leningrad.

WESTPHAL, Jonathan, (1987), "Colour: Some philosophical problems from Wittgenstein", *Aristotelian Society Series*, Volume 7. Oxford: Basil Blackwell.

WIERZBICKA, Anna, (1996a), "Oboznaçeniya Tsveta i Universilii Zritel'nogo Vospriyatiya", *Yazık, Kul'tura, Poznaniye,* s. 231-291, Moskva (www.philology.ru)

WIERZBICKA, Anna, (1996b), *Semantics: Primes and Universals,* Oxford, Oxford University Press.

WIERZBICKA, Anna, (1972), *Semantic Primitives*, Frankfurt: Athenaum Linguistische Forschungen, 22.

WIERZBICKA, Anna, (1980), *Lingua mentalis: The semantics of natural language*, Sydney: Academic Press.

WIERZBICKA, Anna, (1985), *Lexicography and conceptual analysis*, Ann Arbor: Karoma.

WIERZBICKA, Anna, (1990), "The meaning of colour terms: Semantics, culture and cognition", *Cognitive Linguistics*, 1, 1: 99-150.

WITTGENSTEIN, Ludwig, (1977), *Remarks on color,* G. E. M. Anscombe, ed. Linda L.McAlister, Margaret Schattle, transl. Oxford: Blackwell.

WITTGENSTEIN, Ludwig, (2007), *Renkler Üzerine Notlar,* Çev.: Ahmet SARI, Salkımsöğüt Yayınları.

WITKOWSKI, Stanley R., BROWN, CECIL H., (1978), *Lexical universals*, Annual Review of Anthropology 7: 427-451.

WRESHNER, E. E., (1980), Red ochre and human evolution: a case for discussion. *Current Anthropology* 21: 631-44.

(1965-88), *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü,* VIII Cilt, 2. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

YEBZEYEVA, F. P. (2010), *Sposobı nominatsii jivotnıh v karaçayevo-balkarskom yazıke* (Karaçay-Malkar Dilinde Hayvanları Adlandırma Yöntemleri) (Gumanitarnıye İssledovaniya.

YEGOROV, V. G., (1964), *Etimologiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı.

YILDIZ, Süleyman, (1980), Almanca ve Türkçede Bazı Renk Sıfatlarının Karşılaştırılması, *Genel Dilbilim Dergisi*, Sayı: 7-8, s. 37-71, Ağustos, Ankara.

YILMAZ, Emine, (1997), *Çuvaşça Çok Zamanlı* Ses *Bilgisi,* TDK Yayınları, Ankara.

YILMAZ, Emine, (2011), *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri*, Hacettepe, Ankara.

YILMAZ Emine, DEMİR Nurettin, KÜÇÜK Murat, *Kısası-ı Enbiya* (2013), Metin, Sözlük-Dizin, Notlar, Türk Dil Kurumu Nüshası, TDK, Ankara.

YÜKNEKİ, Edip Ahmed B. Mahmud, (1992), *Atebetü'l-Hakayık*, Reşid Rahmeti Arat, TTK, Ankara.

YUDAHİN, K. K., (1965), *Kirgizsko-Ruskiy Slovar*, Moskva, İzdatelstvo "Sovetskaya Entsiklopediya".

YÜCE, Nuri, (1993), *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

YÜCEL, Erkan, (2014), *Işık, Renk ve Elektromanyetik Tayf* (Elektromanyetik Spektrum), http://www.akat.org/sizin_icin/elektromagnetik_tayf.pdf.

ZAJACKOWSKI, Ananiasz, (1954), *Slownik arabsko-kipzaki z okersu Pastwa Mamelucktigo, Bulgat al-Muştaq fi lügat al-Türk wa'l-Qifzaq*, Czecs. II. Verba, Prace Orientalistryczney, Zaklad Orientalistyki Polskiej Akademii Nauk, 86+138 s., Warzawa.

ZAJACZKOWSKI, Ananiasz, (1954), *Vocabulaire Arabe-Kıptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk*, II-éme partie.Le verbe, Polska Akademia Nauk, Warszawa.

ZAJACZKOWSKI, Ananiasz, (1958), *Vocabulaire Arabe-Kıptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk*, I-ére partie.Le nom., Polska Akademia Nauk, Warszawa..

ZAJACKOWSKI, Ananiasz, (1954), *Slownik arabsko-kipzaki z okersu Pastwa Mamelucktigo, Bulgat al-Muştaq fi lügat al-Türk wa'l-Qifzaq*, Czecs. II. Verba, Prace Orientalistryczney, Zaklad Orientalistyki Polskiej Akademii Nauk, 86+138 s., Warzawa.

ZAKİROV, Rafis Rafaeleviç (2003), *Frazeologiçeskiye yedinitsı s komponentom tsvetooboznaçeniya v angliyskom, russkom i tatarskom yazıkah*, Uçyonaya stepen' kandidat filologiçeskih nauk, Kafedra tatarskogo yazıkoznaniya, Kazanskogo gosudarstvennogo pedogogiçeskogo universiteta, Kazan'.

ZIEME, Peter, (1975), *Manichäisch-Türkische Texte*, Berlin, Akademie Verlag.

ZIEME, Peter, (1996), *Altun Yaruq Sudur Vorworte und das erste Buch*, Berliner Turfantexte XVIII, Brepols, Turnhout, Belgium.

ZIEME, Peter, (1974), "Ein uigurisches Turfanfragment der Erzählung" *AOH* 28, p.263-268.

ZILYAYEV, R. A., ABDRAHMANOV, G. G. ed. *Tatar Teleneŋ Angılatmalı Süzlege,* III Tomda. Kazan: Tatarstan Kitap Näşriyatı, 1977, 1979, 1981.

ZÜLFİKAR H., Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, III Dizin-Sözlük*, (1998): Hazırlayan: Aysu Ata, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

RENKLİ ŞEKİLLER

Türk Dilinde Renkler

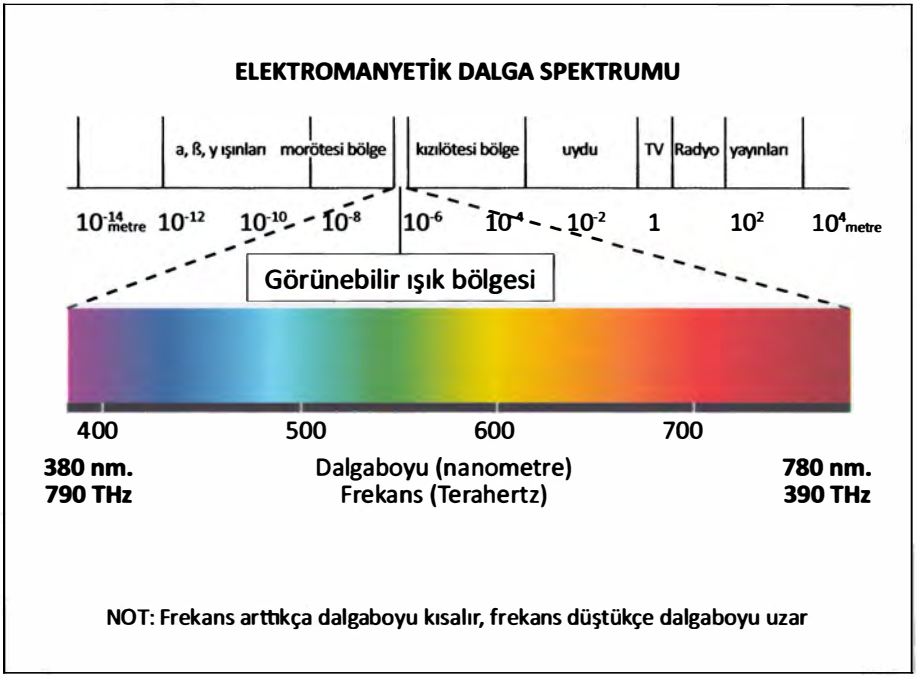

***Şekil 1:** Elektromanyetik dalga spektrumunda renkler (Yücel, 2014:1).*

Renk	Dalgaboyu	Frekans
kırmızı	~ 625-740 nm	~ 480-405 THz
turuncu	~ 590-625 nm	~ 510-480 THz
sarı	~ 565-590 nm	~ 530-510 THz
yeşil	~ 500-565 nm	~ 600-530 THz
mavi	~ 450-485 nm	~ 680-620 THz
çivit mavisi	~ 450-420 nm	~ 620-600 THz
mor	~ 380-440 nm	~ 790-680 THz

***Şekil 2:** Görünebilir ışık bölgesindeki renklerin dalga boyu ve frekansları (Agoston, 1987:18-21).*

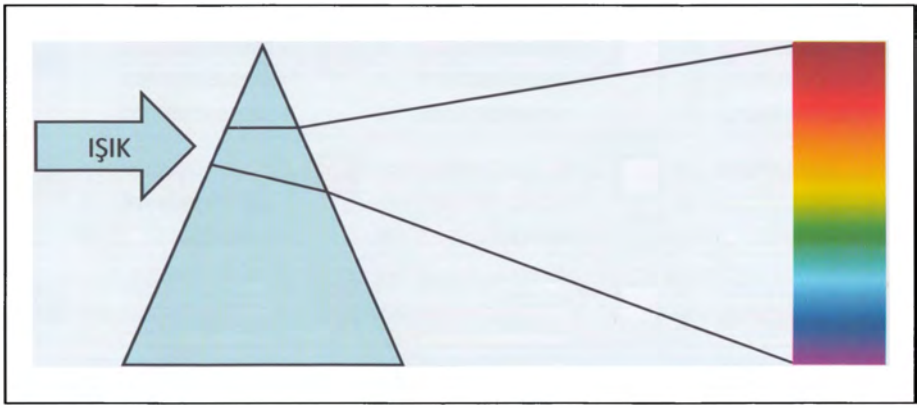

***Şekil 3:** İ. Newton'un deneyine göre Güneş ışınının (beyaz ışık) prizmadan geçerek çeşitli renk olarak çıkması.*

***Şekil 4:** Güneş ışınının (beyaz ışık) prizmadan geçerek çeşitli renklerde çıkması ve bu renklerin lensten tekrar beyaz ışık olarak çıkması.*

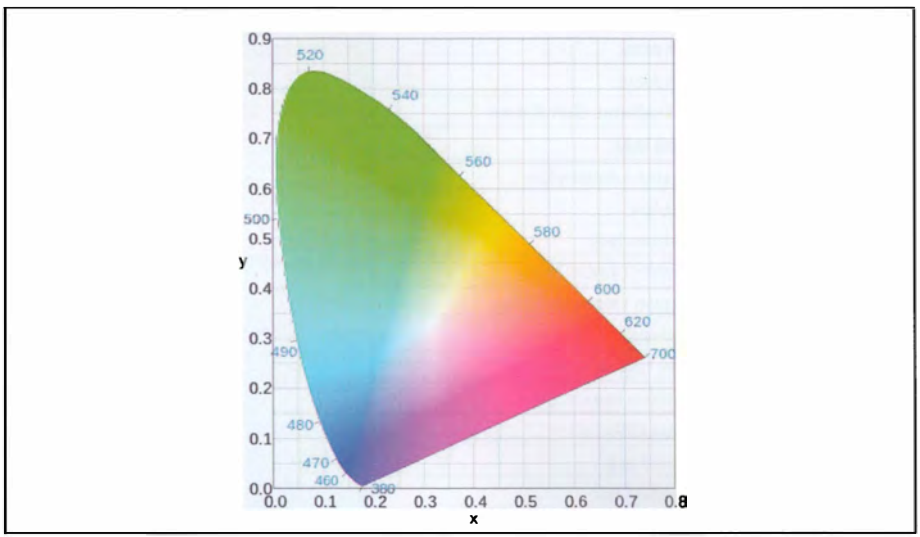

***Şekil 5:** CIE 1931: Renklerin koordinat sistemi üzerinde gösterilmesi (Smith, 1932:5)*

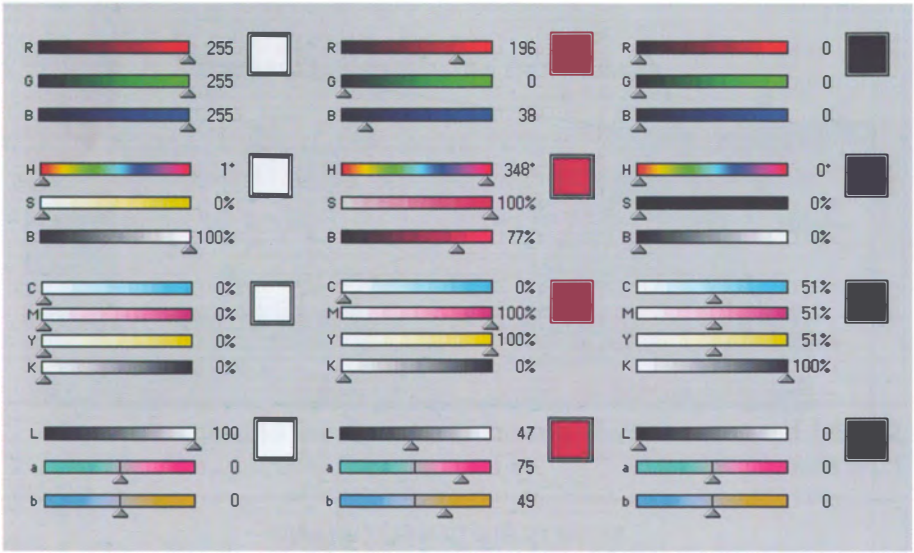

Şekil 6: *Ton çubuğu (MEGEP, 2014:40)*

Şekil 7: *Beyaz ve siyahın yoğunluğuna göre renklerin tonlarının değişmesi (MEGEP, 2011:40).*

SAYISAL SİSTEMLERDE BEYAZ AYARINA GÖRE ÇEŞİTLİ IŞIK KAYNAKLARININ ETKİSİ

Renk Sıcaklığı	Işık Kaynağı	Beyaz Ayarı	
		3200 K°	5600 K°
1700-1800 K	Kibrit Ateşi		
1850-1930 K	Mum Alevi		
2000-3000 K	Gün Doğumu, Gün Batımı		
2500-2900 K	Lamba Işığı		
3000 K	Tungsten Lamba 1kw		
3200-3500 K	Qurtz Işık		
3200-7500 K	Floransan Işığı		
3275 K	Tungsten Lamba 2kw		
3380 K	Tungsten Lamba 5, 10kw		
5000-5400 K	Öğlen Işığı		
5500-3500 K	Güneş Işığı ve Gökyüzü		
5500-6500 K	Bulutların Arasından		
6000-7500 K	Bulutlu Gökyüzü		
6500 K	Monitör Işığı		
7000-8000 K	Gölgedeki Işık		
8000-10000 K	Parçalı Bulutlu Gökyüzü		

Şekil 8: *Renk sıcaklıkları (MEGEP, 2011:46).*

Dr. Zhazira Otyzbay (Jazira Otızbay)

Zhazira Otyzbay, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümünde 2001'de lisans eğitimini; A.Ü. S.B.E. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalında 2006'da yüksek lisans; 2016'da doktorasını tamamladı. 2015-2017 yılları arasında Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümünde öğretim görevlisi, Ocak 2018'den beri Dr. Öğr. Üyesi olarak görev yapmaktadır.

TÜRK KAVRAM SİSTEMİNDE

RENKLER

Renk adları ve onların çeşitli yan anlamları toplumun kültürünü temsil etmekle kalmayıp, toplumun kendine has dünya görüşünü de yansıtmaktadır. Eski dönemlere ait olan sözcükler, o dönemde aynı veya benzer anlama gelen sözcüklerin etkin bir şekilde kullanılmasından pasifleşmesi sonucunda kullanım dışında kalarak tıpkı evrim teorisinde canlıların hayat seyrinde olduğu gibi çevreye uyum sağlayarak ya hayatta kalmakta ya da yok olup gitmektedir. Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanıla gelen her bir sözcük geçmişimizin bir parçası olup, kültürümüzün ve tarihimizin birer taşıyıcısıdır.

Eldeki çalışmanın konusu, teoride renk (colour) kavramının ve pratikte VII.-XXI. yüzyıllar arası tarihsel ve çağdaş Türk lehçelerinin yazılı kaynakları esasında öz Türkçe renk adlarının temel ve yan anlamlarının etimoloji, bilişsel (idrak) anlambilimi ve kültürel dilbilimi bakımından incelenmesidir.

ISBN 978-9944-473-70-
9 789944 473705
THG 01.60957 NRV

www.SFN.com.tr